THE

MANUSMRTI

WITH THE COMMENTARY

MANVARTHAMUKTĀVALI

OF

KULLŪKA,

VARIOUS READINGS, FOOT-NOTES, INDICES ETC.,

5,38

TENTH EDITION

EDITED WITH CRITICAL & EXPLANATORY NOTES ETC.,

BY

NĀRĀYAŅ RĀM ĀCHĀRYA "KĀVYATĪRTHA"

PUBLISHED BY

SATYABHĀMĀBĀĪ PĀŅDURANG,

FOR THE NIRNAYA SAGAR PRESS,

BOMBAY

1946

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang. For the Nirnaya Sagar Press, Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

000 504 500 Dr. Sa35 Act

मनुस्मृतिः

श्रीमत्कुछूकभद्दकृतया मन्वर्थमुक्तावल्या टिप्पणी-पाठान्तर-सूच्यादिभिः समन्विता

M

तस्या इदं

द्शमं संस्करणम्

श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना नारायण राम आचार्य "काव्यतीर्थ" इस्रनेन टिप्पण्यादिभिः समलंकृस

संशोधितम्

मुम्बय्यां सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः,

निर्णयसागरमुद्रणयन्नारुयस्य कृते तत्रैव च मुद्रापयित्वा प्रकाशितम्

32

शाकः १८६८, सन १९४६

इह खळु जगति सर्वे मनुष्यप्रमृतयः स्थानरान्ताः प्रादुर्भवन्तः परिणममाना-स्तिरो सवन्तश्रेकसूत्र निगडिताः सन्तो वर्तन्तामितीयं जगत्पालयितुरिच्छा दश्यते। आपाततस्त तिर्येचः स्थावरा ये चामीभ्यः प्रत्यचो ब्राह्मणक्षत्रविदश्द्रवास्ते सर्वे भिन्नां भिन्नां सरणिमनुरुन्धाना व्यवहरन्ति, नह्यतावदेवापि तु प्रतिपिण्डं भिन्ना इति प्रतिभासन्ते स्थूलहशाम्, एवमपि सूक्ष्मविचारणायामेकसूत्रनियन्त्रितत्वमेव स्रममझसं भवति । तद्यथा-ते ते जनिमन्तस्तादशीं तादशीं योनिमापन्नासत्तदा-कारहरपपरिमाणशीला अवलोक्यन्ते । नहि कदाचित्केनचित्स्थावरो मानुपाकारादि-भाग्दछः । नवा मनुष्यर्क्तियग्धर्ममुद्धहन्दश्यते । तदेवं निपुणं निरूप्यमाणे किम-प्येकं सूत्रमालम्बयन्निदं जगत्स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु नियतं वर्तत इति स्थिरीभवित । तदेवाधिष्ठानभूतं स्त्रं प्रति धर्म इलाचक्षते मनुन्यासवसिष्ठादयः परमर्थयः । तथा 'धर्मे सर्वे प्रतिष्ठितम्' इति ब्रुवन्व्यक्तं सर्वशब्दवाच्यकगत्प्रतिष्ठाकारणं धर्मे इलाख्यापयति । सर्वेशब्दवाच्यस्य जगतोऽस्य विचित्रतरप्रपञ्चजालरचनाया-स्तद्भावे सत्त्वात्तदभावे चाभावाद्यक्तमेवैतत्। पश्चमवेदाभिख्यस्यातिगभीरस्य सर्व-ज्ञानाकरस्य भारतस्यापि तात्पर्यमिदमेवेति ज्ञातत्र्यम्। तथा हि 'न जात कामान भयान्न लोभाद्धर्म त्यजेजीवितस्यापि हेतोः। धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये' इति भारतसावित्रीत्वेन वसन्ते पिक इव पद्यमं, मधुरं जेगीयते ततोऽ-वगच्छाम धर्मः पर्मं कारणमिति । भगवानि 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धि लभते नरः' इति कर्मशब्देन धर्ममभिलवंस्तद्भिरतो निःश्रेयसं लभत इसर्जे-नाय निजैकमक्तायोपदिदेश । अयमेवार्थः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वाहत्याहत्यो-द्धोष्यत इति विपश्चिद्धरैः समीक्षणीयम् । तस्मात्पूर्वपूर्वार्जितधर्मेण तां तां दैवीं मानुषीं वा नारकीं वा प्रतिनियतस्वभावफलविचित्रां स्थितिं सर्वो लभत इत्यप-पद्यते । न ह्यतत्सवंतन्त्रसिद्धमर्थमनभ्युपगम्यमानैर्लोकस्थितिकारणमनुगतं सुवचं समजसं चोदाहर्तुं शक्यमिति तन्त्रनिपुणैर्विचक्षणवरेण्यैः समीक्षणीयमिखप्रास-क्रिकविस्तर्भियोपरम्य प्रकृतप्रन्थप्रस्ताविकोपयोगि किंचिदुहिरूयते।

अथ धमः स्थितिहेतुरिति राद्धान्तिते को धमे इति जिज्ञासापरिहाराय धमेश-च्दार्थों मीमांसितन्यो भवति । तत्र 'चोदनाळक्षणोऽथों धमः' इति मीमां-सकाः । इदामिहानेनाधिकारिणा कर्तन्यमिति विधिविहितो यागादिर्धमं इति तेषा-माशयः । इमे च कर्मेंव क्षित्युद्धोषयन्ति । 'धर्माधर्मावदृष्टं स्थात्' इत्येषा तार्किकसमयदिक् । 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदृश्तेनम्' इति ब्रह्म-ज्ञानमिष धर्मशन्देन व्यपदिश्वते । 'आचारः परमो धर्मः' इति तु संप्रदाय-विदः । तदेतेषु सर्वेष्वपि पक्षेषु इष्टप्राध्यनिष्टपरिहारालोकिकोपायत्वं न व्यभिचर-तीति । इष्टप्राध्यनिष्टपरिहारालोकिकोपायो धर्म इति सिद्धम् ।

तत्रैतादशालौकिकमुपायं धर्ममजानानाः सर्वे जना अस्मिन्नतिभीषणेऽनाद्यन-न्तागाधसंसारपारावारे मज्जनोन्मजनाभ्यां विह्वलीभवन्तीति संवीक्ष्य परमकार-णिकैः सर्वेज्ञैः पूर्वाचार्येर्बह्वो धर्मेश्रन्था अनायासेन तत्पारगमने नौकायमाना विनिर्मामरे । सत्खपि तेषु सम्यग्धमेप्रतिपादकेषु, सर्वतः प्रमेयप्रवणत्वेनासंदि-ग्धार्थत्वेन च ज्येष्ठत्वेन चेदं मानवधर्मानुशासनं मनुस्खपराभिधेयं मौलिभूतम-तिरमणीयतरं विलसतितमाम् । यदतिप्राचीनो मानवस्त्रेः परमजनको भगवान्य-गृहीतनामा मनुः समुपदिदेश ।

ं पुरा किल मृणालघौतायतफणापलाभोगपर्यक्के वरुणालयेऽधिशयानी भगवा-न्पुराणपुरुषः कालाख्यस्वराक्तिलब्धिकयो लोकानपीतान्द्रष्ट्रा लोकानस्जामीती-क्षांचके । ततस्तस्यान्तः प्रविष्टः सूक्ष्मोऽर्थः कालानुगतेन रजोगुणेन नाभिदेशादुद्भतः पद्मकोशोऽभृत् । तत्र खयमेव प्रविश्य नामरूपात्मना व्यक्तो वभूव, यं खयंभुवं विधातारं वदन्ति । स च कापि लोकादर्शनेन संजातसमयश्रवुर्दिश्च विवृत्तनेत्रश्रत्वारि मुखानि लेमे । अथ स्वयंभूर्वह्मा, किमधिष्ठान आसे, कथमिदमनन्यद्ब्जनाल-मगाधे सलिलनिधाविति चकितमनास्तद्ब्जनालनाडीभिरन्तः प्रविश्यापि चिराय तदाधारं नाविन्दत । ततोऽलब्धकामो दूयमानचेतास्तत्प्रतिपत्त्यर्थं जितश्वासनिवृ-त्तसंकल्पः सनभगवति परमपुरुषे चेतोऽयुनक् । कालेन चान्तर्हदयेऽवभातमपूर्व-दृष्टं दिन्यं पुरुषं दद्शे । विसर्गाभिमुखश्च सिस्क्षया तमभ्यष्टीत् । अवाब्यनस-गोचरं च तं परमं यावन्मनोवचः स्तुत्वा यदा खिन्नवद्विरराम तदा तदिभिप्रेत-मन्वीक्य भूयोऽपि तपस्तस्वा यथापूर्व सर्गोद्यममावहेति तत्करमलं शमयन्त्रिव मेघगम्भीरया वाचामिथाय खयमन्तर्दधे भगवान् । ततः खयंभूः पितामह आत्मन्यात्मानमाविश्य दिव्यं वर्षशतं तपस्तस्या लोकानकल्पय इस्विन्तयत् । असाक्षीचान्त्रतमसमोहमहामोहादीनि । ततस्तां पापीयसीं सृष्टिं दृष्टात्मानमकृतार्थं सन्वानो भगवद्यानपृतेन चेतसा सनकसनन्दनारीनुत्स्उय प्रजाः सजतेति तातु-वाच । ते च परमानन्दैकर्से रमानाथेऽन्वमोदन्तः प्रजाकामादीन्नैच्छन् । अथ म्रीच्यन्यक्तिरसपुलस्यकतुम्गुवसिष्ठदक्षनारदादी-वीर्यवत्तरान्विस्ज्यापि वेभ्यः सर्गविस्तरमपश्यतो दैवमत्र प्रतिबन्धकमिखवेक्षतो भगवतः खयंभवो रूपं द्वेभाभूत्। ताभ्यां च ६पविभागाभ्यां मिथुनं समप्यत्। यस्तत्र प्रमान्स खायं-

भुवो मनुः, या च स्त्री सा शतरूपानामी तस्य सहधर्मचारिण्यासीत् । ताभ्यां चाणीयसो बीजाच्यप्रोध इव वंशवृक्षो वरीवृध्यत । तथा हि-शतरूपायां खायं-भुवो मनुः प्रियवतोत्तानपादौ पुत्रौ, आकृतिर्देवहृतिः प्रसूतिश्रेति पश्चापलान्यजी-जनत् । तत्र प्रियवतो महाभागवतः श्रीमचरणारविन्दमकरन्दावेशितस्वान्तोऽनग-तपरमार्थंतत्त्वोऽपि परमेष्टिनो निदेशाह हाश्रममनुवर्तमानो विश्वकर्मणः प्रजापते-र्दुहितरं बर्हिष्मतीसुपयेमे । तस्यां चात्मसमान्दशामिनामः पुत्रान्, अर्नेखतीं च कन्यां भावयाम्बभूव । अस्यान्वये च साम्योपशमवैराग्येश्वयीदिविभृतिभिर्भाजन्तः प्रथितपुण्यकीर्तयो नाभ्यूषभदेवभरतादयो राजानः समभवन् । उत्तानपादस्तु सुनीत्यां भार्यायां पुण्यश्लोकं धुवं ससर्ज । योऽसी राजन्यवालको मधुवने भगवन्तं तीर्थपरं समपद्यत । अथ प्रजाः स्रजेति ब्रह्मणोदितः कर्दमश्चिराय तपस्तप्त्वा वर्ति-तलोकतन्त्रं हरि संप्रपेदे । भगवता च ब्रह्मावर्तक्षेत्रेऽधिवसतः सम्राण्मनोः कन्या-मुद्रहेलाज्ञप्तस्तां देवहृतिमुपयेमे । तस्यां च कलादयो नव सत्तमाः कन्याः, भग-वदवतारं प्रकृतिपरमपुरुषसंख्यानप्रवर्तेकं कपिलमहामुनि च भावयामास । अस्य दौहित्रान्वये दत्तदुर्वासःकुबेररावणविभीषणमार्कण्डादयो बलवीर्यादप्रिथितयश-सोऽभूवन् । द्वितीयामाकृतिं रुचये प्रादात् । स च तस्यां मिथुनमजीजनत् । तत्र यः पुसान्स यञ्चरूपो विष्णुः या च स्त्री सा तस्य पत्नी दक्षिणानान्नी बभूव । स च तस्यां द्वादशात्मजाञ्जनयामास । तृतीयां कन्यां प्रस्तिं ब्रह्मपुत्राय दक्षाय प्रादात् । स च तस्यां बोडश दुहितूः ससर्ज । अस्य दौहित्रान्वये नरनारायणात्रुषी जज्ञाते । सोऽयं मनोर्जातत्वानमानवः प्रपन्नोऽहरहर्विधिणुर्देश्यते ।

ततः 'यद्वे किंच मनुरवद्त्तद्भेषजम्' इति श्रुतिभिर्जेगीयमानो मनुः सप्रजः सभायों ब्रह्मावर्तक्षेत्रे बहिंष्मखां कृशकाशासन आसीनः सस्त्रीभिः सुर-गायकैः संगीयमानसत्कीर्तिः, अनुबद्धेन हदा यज्ञपुरुषं यजन्, हरेः कथाः शृण्यन्, स्ववंशप्रतिष्ठासंस्थापनार्थं स्ग्वादिभ्यो महिष्भयो धर्मतत्त्वान्यनुशासन्, एकसप्ततियुगानि यावत्सप्तद्वीपां वसुंधरां, हिद प्राण इवागोप्सीत् । स्गुरिष शिष्यप्रशिष्याध्यापनप्रवचनादिना मानवानि धर्मतत्त्वान्याप्याययामास । तत्प्रति-पादकप्रन्थ एव मनुस्मृतिरिति व्यवहियते । असिन्नादितो जगदुत्पत्युपन्यास-पूर्वकं दिनरात्रार्धमासमाससंवत्सरान्ता ब्राह्ममृहृतेत आसुतेः परिसमापनीया निस्यनैमित्तिककाम्याचारपद्धतयः, चातुराश्रम्यस्य चातुर्वेर्णस्य चातुष्ठेयाः कियाः 'सर्वभृतेषु चात्मानं सर्वभृतानि चात्मिनि । संपद्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छिति' इति परमं ब्रह्मपुरुषतत्त्वं चोपदिष्टं, यदन्वतिष्ठन्त इह धर्माविरोधतो भोगान्भुजन्तः परत्र ब्रह्मपुरुषतत्त्वं चोपदिष्टं, यदन्वतिष्ठन्त इह धर्माविरोधतो भोगान्भुजन्तः परत्र ब्रह्मपुरुषतत्त्वं चोपदिष्टं, यदन्वतिष्ठन्त वह्मधीका वर्तन्ते (बडोदापुर्णं मुदिताः) तथापि प्रकरणशाब्दन्यायतत्त्वालोचनसरलपदपदार्थंप्रतिपादनादिगुणगणगरिम्णेयं कुळ्क-भटकृतटीकैव विदुषः प्रमोदमावद्वति ।

मानवेऽसिन्नतिमहनीयधर्मप्रनथे प्रथममुद्रणावसरे प्राथमिकत्वाद्धेतोर्जातान्य-संगतपदरचनावद्याक्यरचनाव्रह्ममीमांसास्त्रविपर्यासमन्त्रापपाठेत्यादीन्यग्रद्धानि परिमार्ज्यं, पादशः ऋगेकानुक्रमणिकां चाद्ययावत्कापि दगगोचरामुपनिवध्यं, विषयानुक्रममपि संगृद्ध महतायासेन सपरिष्कारं सावधानं च संशोध्य धार्मिक-विपश्चितामुपायनीकृतोऽयं प्रन्थः। एवमपि यत्र क्रचिदस्मादशाल्पप्रज्ञजनालपद्दष्टि-मतिदोषसुरूभसंभवा सुद्रकदोषसंभवा वा अग्रद्धयो दक्पथमापतेयुश्चेद्विदुषां तर्हि स्वरुनेकशीलत्वं मानवीयज्ञानस्य परिभावयन्तो धीमन्तः क्षम्येरिज्ञति बाढं विश्वसिति नश्चेतः।

इदमेकं च विज्ञापनीयमास्ते यदेवं महतायासेन शोधिता, सौलभ्येन लाभार्थं चाल्पमूल्या, वैदिकधर्मेकप्रतिपादिका चेयं मनुस्मृतिश्चिरं स्मारयत वेदप्रणिहितं धर्मं, कालत्रयं च विलसतु धार्मिकानां हृदये कादिम्बन्यामिव सौदामिनी, विद-रतु च नैःश्रेयसं तदिभलाषुकाणां, वर्धयतु च धर्मप्रन्थानुवचनस्विमार्याणाम् । तेन च तत्रभवतो प्रन्थनिमातुरस्मदीयालपश्रमस्यापि साफल्यं भवत्विति विज्ञाप्य श्रुतिस्मृतिजनयितुर्भगवतो धर्मेहपस्य खर्यज्योतिषः प्रसादादेतत्सफलं भवत्विति तमाराध्यामेति शिवसिति—

रामचन्द्रशर्माणः ।

मनुसंहितास्थविषयानुक्रमः।

प्रथमीऽध्यायः।

प्रकरणम्	श्चोकाः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्चोकाः	पृष्ठम्
मनुं प्रति सुनीनां धर्मप्र	मः १	9	महाप्रलयस्थितिः	48	96
तान् प्रति मनोइतरम्	8	3	जीवस्योत्क्रमणम्	44	96
जगदुत्पत्तिकथनम्	4	8	जीवस्य देहान्तरप्रहणम्	46	96
जलसृष्टिकमः	6	ų	जामरखप्राभ्यां ब्रह्मा सर्वे		
ब्रह्मोत्पत्तिः	•	•	स्जति	49	98
नारायणशब्दार्थकथनम्	9.	v	एतच्छास्त्रप्रचारमाह •••	46	18
ब्रह्मखरूपकथनम्	99	·	मगुरेतच्छास्रं युष्माकं	43.50	
खर्गभूम्यादिसृष्टिः	93		कथयिष्यति	48	98
महदादिकमेण जगदुत्पा	3.86	7.44	सृगुस्तान्मुनीनुवाच	Ęo	98
	Challe As		मन्वन्तरकथनम्	Ę٩	२०
देवगणादिसृष्टिः	33	99	अहोरात्रमानादिकथनम्	£&	3.0
वेदत्रयसृष्टिः	- 31	99	पित्र्याहोरात्रकथनम्	६६	86
काळादिसृष्टिः	२४	१२	दैवाह्रोरात्रकथनम्	Ę to	39
कामकोघादिसृष्टिः	२५	93	चतुर्युगप्रमाणम्	68	39
धर्माधर्मविवेकः	२६	93	दैवयुगप्रमाणम्	vg	39
सूक्ष्मस्थूलाद्युत्पत्तिः	२७	93	ब्राह्माहोरात्रप्रमाणम्	७२	44
कर्मसापेक्षा सृष्टिः	36	93	ब्रह्मणः सृष्ट्यर्थं मनोर्नियो-	***	
त्राह्मणादिवर्णसृष्टिः	39	93	जनम्	७३	२२
स्रीपुरुषसृष्टिः	1. 1997	98	मनस आकाशप्रादुर्भावः	64	२३
मनोरुत्पत्तिः	. ३३	98	आकाशाद्वायुप्राद्वर्भावः	७६	२३
मरीच्याद्युत्पत्तिः	३४	98	वायोस्तजःप्रादुर्भावः	99	२३
यक्षगन्धर्वाद्युत्पत्तिः	३७	94	तेजसो जलं जलात्पृथ्वी	96	२३
मेघादिसृष्टिः	36	94	मन्वन्तरप्रमाणम्	48	3
पशुपक्ष्यादिसृष्टिः	25	94	सखे चतुष्पाद्धर्मः	69	₹8
कृमिकीटाद्युत्पत्तिः	, ¥•	94	अन्ययुगे धर्मस्य पादशो हा	नि:८२	38
जरायुजगणना	8.5	16	युगे युगे आयुः प्रमाणम्	63	28
अण्डजादंयः	100	95	युगे युगे घर्मवैलक्षण्यम्	64	સ્ય
खेदजादयः	84	9.5		66	24
उ द्भिजादयः	४६	96		68	રપ
वनस्पतिवृक्षभेदः	er ivital by each	90	क्षत्रियस्य कर्म	ALIOT A SAN	
गुच्छगुल्माद्यः		10	वैश्यस्य कर्म •••	50	-8/4
एवं सङ्घा ब्रह्मणोडन्तघो	नम् ५१	90	श्रिद्धस्य कर्मे	59	35

प्रकरणम् ः श्लोकाः प्रष्ट	म् ।	" प्रकरणम्	ोकाः	पृष्ठम्
	\$		26	38
	U	Care and	२९	38
	6		30	33
	2		33	500
	9		सर ३४∵	80
•	3		2.15	80
			३५ ३८	89
द्वितीयोऽध्यायः।		33	रण ३७	89
the second secon	9	~	२८ ३८	
	9		200	89
	3	0 0	38	89
	3	मौड्यलामे कुशादि-	४१	89
	3		1 1 1	d organi
	8		8.8	४२
있는 15명 (1) 보고 보고 있다. 그리고 마루(사수, 보고 보고 1) 10 전 1	8		४४	83
	8		84	85
नास्तिकनिन्दा ••• ११ ३	4		४९	४३
चतुर्घा धर्मप्रमाणमाह १२ ३	4	प्राञ्जुखादिकाम्यभोजनफले ।		88
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुति-		भोजनादावनते चाचमनम्		88
र्बलवती १३ ३	4	श्रदयात्रं भुजीत 🔐 🥲		88
	Ę	अश्रद्धया भोजनं निषिद्धम्	44	84
श्रुतिद्वैधे दष्टान्तमाह १५ ३	Ę		48	84
दशकर्मापेतस्यात्राधिकारः १६ ३	ε	अतिमोजननिषेधः	20	४५
	Ę	त्राह्मादितीर्थेनाचमनं न	er on	ne francisco No establish
0.3	E		16	84
कुरक्षेत्रादिबहाधिंदेशानाह १९ ३		ब्राह्मादितीर्थान्याह	18	४६
तद्शीयब्राह्मणादाचारं		आचमनविधिः	Ęo	84
शिक्षेत् २० ३	U	सन्यापसन्यमाह	\$ 3	४७
	v	विनष्टे पूर्वदण्डादौ द्वितीया-		1.2
आर्थावर्तमाह २२ ३		दिशहणम्	8	80
यज्ञियदेशमाहः २३ ३	0	केशान्ताख्यसंस्कारः	Ęų	
ंवणेधमीदिकमाह २५ ३		श्रीणां संस्काराद्यमञ्जकम्	Ę	819
ंद्विजानां नैदिकमन्त्रेर्गर्भा-		स्त्रीणां वैवाहिकविधिवैदि-		
ं भागादिकं कार्यम् २६ ३	6	कम्ब्रेरेव 🔐 (w.	80
्यर्भाधातादेः पापक्षयहेतुः		The state of the s	3	86
्रत्त्वमाद्यः 👯 🤫 🤫	6	वेदाध्ययनविधिः		86
			8	- 2

् प्रकरणम् अक्षेकाः प्रश्रम	
गुरुवन्दनविधिः ७२ ४८	अपृष्टो वेदं न ख़ूयात् े ११० ् ५७
गुरोराज्ञयाऽध्ययनविरामौ ७३ ४९	निषेधातिक्रमे दोषः १११ ५७
अध्ययनादावन्ते च प्रणवः ७४ ४९	
प्राणायासः ७५ ४९	्वक्तव्याः ११२ ५७
प्रणवाद्युत्पत्तिः 🐪 🔐 ७६ ४९	
सावित्रयुत्पत्तिः ७७ ४९	1
सावित्रीजपफलम् ७८ ५०	्रितिषेधः १९६ ५८
सावित्रीजपाकरणे प्रायिश्वतं ८० ५०	
प्रणवव्याहृतिसावित्री-	
्रप्रशंसाता 👑 🎎 ८९ ५५	
प्रणवप्रशंसा ८४ ५	वृद्धाभिवादने १२० ५८
मानसजपस्याधिक्यम् ८५ ५१	
इन्द्रियसंयमः ८८ ५२	
एकादशेन्द्रियाणि ८९ ५२	
इन्द्रियसंयमेन सिद्धिर्न तु	
भोगैः ९३ ५३	
विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः ९४ ५३	보고 하다 하고 있었다. 그리고 하는 그리고 있는 사람이 아름이 가지 않아 나를 잃었다. 그는 사람이 나를 했다.
इन्द्रियसंयमोपायमाह ९६ ५४	
कामासक्तस्य यागादयो न	कनिष्ठमातुलादिवन्दननिषे०१३० ६१
ं फलदाः ९७ ५४	
जितेन्द्रियखरूपमाह ९८ ५४	
एकेन्द्रियासंयमोऽपि	अलुभार्याद्यभिवादने १३२ ६१
निवार्थः 👉 ९९ ५४	
इन्द्रियसंयमस्य पुरुषार्थ-	पौरसंख्यादी १३४ ६३
हेतुत्वम् १०० ५४	दशवर्षोऽपि ब्राह्मणः सन्नि-
संध्यात्रयवन्दनम् १०१ ५५	यादिभिः पितेव वन्द्यः १३५ ६२
संध्याहीनः श्रद्रवत् १०३ ५५	वित्तादीनि मान्यत्वकार-
वेदपाठाश्रक्तौ सावित्री-	णानि 👵 📖 १३६ ६२
मात्रजपः १०४ ५५	
निलक्मीदौ नानध्यायः १०५ ५६	स्नातकस्य पन्था राज्ञा देयः १३९ ६३
जपयज्ञपालम् १०७ ५६	अथाचार्यः १४० ६३
समावर्तनान्तं होमादि	अथोपाध्यायः १४१ ६३
ं कर्तव्यम् १०८ ५६	
कीदशः विष्योऽघ्याप्य	अथात्वक् १४३ ६४
ं इलाह १०९ ५६	अध्यापकप्रशंसा १४४ ६४
THE COURSE OF THE PARTY OF THE	

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्	प्रकरणम् श्लोकाः	पृष्ठम्
मात्रादीनामुत्कर्षः	984	48	सायंत्रातहींमसमिधः १८६	103
आचार्यस्य श्रेष्ठत्वम्		58	होमाद्यकरणे १८७	92
बालोऽप्याचार्यः पितेव		44	एकग्रहभिक्षानिषेधः १८८	७२
अत्र दशन्तमाइ	949	44	निमन्त्रितसैकाशभोजने १८९	७२
			क्षत्रियवैश्ययोर्नैकान्नभोज-	a la comp
ज्येक्षम्	944	44	नम् १९०	FU
मूर्खनिन्दा		44	अध्ययने गुरुहिते च यतं	Selection .
शिष्याय मधुरा वाणी प्र		1.06	कुर्यात् १९१	50
क्तव्या	949	60	गुर्वाज्ञाकारित्वमाह १९२	७३
नरस्य वाड्यनः संयममाह			गुरी सुप्ते शयनादि १९४	७३
	959	Ęv	गुर्वाज्ञाकरणप्रकारः १९५	108
परेणावमाने कृतेऽपि क्षर	T	Sun Was	गुरुसमीपे चाम्रल्यनिषेधः १९८	७४
कार्यी 🔐 🔐		Ęu	गुरोनीमग्रहणादिकं न कार्यं १९९	. 48
अवमन्तुदोषः	943	Ę O	गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधः २००	७४
अनेन विधिना वेदोऽध्ये		1235	गुरुपरिवादकरणफलम् २०१	1940
तव्यः		50	समीपं गत्वा गुरुं पूजयेत् २०२	७५
वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वम्		86	गुर्वादिपरोक्षे न किंचित्क-	
वेदाभ्यासस्तुतिः		66	थयेत् २०३	UL
वेदमनधील वेदाङ्गान्य-		in its	यानादौ गुरुणा सहोप-	0.5
विद्याध्ययननिषेधः		43	वेशने २०४	৩৸
द्विजत्वनिरूपणार्थमाह	988	58	परमगुरौ गुरुवद्वृत्तिः २०५	७५
अनुपनीतस्यानधिकारः	909	६ ९	विद्यागुरुविषये २०६	७६
क्रुतोपनयनस्य वेदाध्ययः	नं १७३	७०	गुरुपुत्रविषये २०७	७६
गोदानादौ नव्यदण्डादयः		vo	गुरुस्रीविषये २१०	७६
नियमा एते अनुष्ठेयाः		vo	स्रीखभावकथनम् २१३	99
नित्यस्नानतर्पणहोमादि		U o	मात्रादिभिरेकान्तवास-	
ब्रह्मचारिणो नियमाः		७०	निषेधः २१५	99
कामाद्रेतःपातनिषेधः		७१	युवतीगुरुस्रीवन्दने २१६	. 1919
खप्ने रेतःपाते		७१	गुरुशुश्रूषाफलम् २१८	96
आ चार्यार्थं जलकुशाबाह्	end to		ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह२१९	94
रणम्		७९	सूर्योदयास्तकालखापे २२०	96
वेदयज्ञोपेतगृहाद्भिक्षा			संध्योपासनमवर्यं कार्यम् २२२	७९
कर्तव्या	963	৬৭	ह्यादेः श्रेयःकरणे २२३	७९
गुरुकुलादिभिक्षायाम्	968	७२	त्रिवर्गमाह २२४	48
	964	७२	पित्राचार्यादयो नावमान्याः २२५	98

अकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्चोकाः	: पृष्ठम्
तेषां ग्रश्रूषाकरणादौ	226	60	त्राह्मविवाहलक्षणम्		
तेषामनादरनिन्दा	538	69	दैवविवाहलक्षणम्		
मात्रादिशुश्रूषायाः प्राधान		69	आर्षविवाइलक्षणम्	28	92
नीचादेरपि विद्यादिप्रहण	म्२३८	85	प्रा जापत्यविवाहलक्षण म्	30	
आपदि क्षत्रियादेरप्यच्ये-			आसुरविवाहलक्षणम्	39	९२
तव्यं तेषां पादप्रक्षात			गान्धर्वविवाहलक्षणम्	32	93
नादि न कार्यम्	583	८२	राक्षसविवाहलक्षणम्	33	92
क्षत्रियादिगुरावतिवास-			पैशाचविवाहलक्षणम्	38	92
निषेधः	283	63	उदकदाना द्वासणस्य		
यावजीव गुरुगुश्रूषणे	383	63	विवाहः	રૂષ	63
गुरदक्षिणादौ	584	\$5	त्राह्मादिविवाहफलम्	3 0	
आचार्य मृते तत्पुत्रादि-			ब्राह्मदिविचाहे सुप्रजोत्पत्ति	।:३८	53
सेवनम्	280	८४	निन्दितविवाहे निन्दित-	X. Barri	
	19000		प्रजोत्पत्तिः	89	38
फलम्		68	सवर्णविवाहविधिः	83	38
्रतीयोऽ ध्याय	14 183	NATION OF	असवर्णाविवाहविधिः	88	९४
अथ ब्रह्मचर्यावधिः	9	68	खदारोपगमनकालः	४५	38
गृहस्थाश्रमवासमाह	3	64	ऋतुकालावधिः	४६	९५
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिः			दारोपगमे निन्दितकालाः	४७	94
पूजनम्	3	64	युग्मतिथौ पुत्रोत्पत्तिः	86	९६
कृतसमावर्तनो विवाहं कुन	र्शत् ४	45	स्रीपुंनपुंसकोत्पत्तौ हेतुमाह	88	९६
असपिण्डाद्या विवाह्या	Ŋ	८६	वानप्रस्थस्यापि ऋतुगमनमा		34
विवाहे निन्दितकुलानि	Ę	6	कन्याविकये दोषः		98
कन्यादोषाः		८७	स्रीधनग्रहणे दोषः		९६
कन्यालक्षणम्		60	वरादल्पमपि न महीतव्यम्	43	९७
पुत्रिकाविवाहनिन्दा	99	60	कन्यायै धनदानमाह	48	80
सवर्णा स्त्री प्रशस्ता	93	60	वस्त्रालंकारादिना कन्या		dirta.
चातुर्वर्ण्यस्य भार्यापरिग्रह	693	69	भूषयितव्या	44	90
ब्राह्मणक्षत्रयोः स्ट्रहास्त्री-			कन्यादिपूजनापूजनफलम्	५६	66
निषेधः	98	66	उत्सवेषु विशेषतः पूज्याः	49	68
हीनजातिविवाहनिषेधः	94	68	दम्पलोः संतोषफलम्	Ę o	68
श्रदाविवाहविषये	98	68	क्रियोऽलंकरणादिदानादा ने	ęg:	८९
अष्टौ विवाहप्रकाराः	२०	80	कुलापकर्षकर्माणि	6 3	९ ९
वर्णानां घर्म्यविवाहानाह	२२	80	कुलोत्कर्षकर्मोद्द	ĘĘ	33
पैशाचासुरविवाहनिन्दा	34	90	पश्चमहायज्ञानुष्ठानमा ह		900
म०८० २	5.450 s			•	*

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्	प्रकरणम् १	होकाः	प्रष्टम्
पश्चसूनाः	66	900	पश्चात् क्षत्रियादीन् भोज-		
पश्चयज्ञातुष्ट्रानं निर्ल			येत्	199	906
व्यम्		900	सख्यादीनिप सत्कृत्य		
पश्चयज्ञानाह			भोजयेत्	993	906
पश्चयज्ञाकरणे निन्दा			प्रथमं गर्भिण्यादयो भोज-		
पश्चयज्ञानां नामान्त	राण्याह ७३	909	नीयाः		906
अशक्तौ ब्रह्मयज्ञहोमें	ŕ				
कर्तव्यौ	٠ ٧٤	909	निषेधः		908
होमादृष्ट्याद्युत्पत्तिः		909	दम्पत्योः सर्वशेषेण भोजनं		
र हस्थाश्रमत्रशंसा	७७	909	आत्मार्थपाकनिषेधः		
ऋष्याद्यचनमवर्यं व	र्तिव्यम् ८०	903	गृहागतराजादिपूजामाह		
नित्यश्राद्धमाह	67	903	राजस्नातकयोः पूजासंको-		
पित्रर्थबाह्मणभोजने		902			Owner was a series
बलिवैश्वदेवकर्माह		908	चमाह स्रियाऽमन्त्रकं बलिहरणं		110
बलिवैश्वदेवफलमाह		904			0.0
मिक्षादानम्		904	कार्यम् ••• अथामावास्यायां पार्वणम्		
भिक्षादानफलम्		904			
सत्कृत्य भिक्षादिदान		904	मांसेन श्राद्धं कर्तव्यम् पार्वणादौ भोजनीय-	1 4 4	110
अपात्रदानमफलम्			त्राह्मणसंख्या		000
पात्रापात्रदान फ लम्	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1		ब्राह्मणविस्तरं न कुर्यात्	CONTRACTOR SECTION	
अतिथिसत्कारे			पार्वणस्यावश्यकर्माणि		
अतिथ्यनर्चननिन्दा			देवपित्रज्ञानि श्रोत्रियाय	1,0	117
प्रियव च नजलासनदा			देयानि •••	386	992
अ तिथिलक्षणमाह			श्रोत्रियप्रशंसा		
परपाकरुचित्वनिषेध			अमन्त्रवाह्मणनिषेधः		
नातिथिः प्रस्राख्यात			ज्ञाननिष्ठादिषु कव्यादि-		
अतिथिम्भोजयित्वा	खयं		द्रानम्	200	994
न भोक्तव्यम्	90€	900	श्रोत्रियस पुत्रस्य प्रा०		
बहुष्वतिथिषु यथाय	। नयं		श्रादेश स्त्रादिभोजनिषेघः		
परिचर्या		900	the state of the s		
अतिथ्यर्थं पुनः पाने			अविदुषे श्राददानमफलम्		
बलिकर्म	٥٠٠ ٩٥٤	900	विदुषे दक्षिणादानं फलदम् १ विदुद्राह्मणाभावे सित्रं	४३	775
भोजनार्थं कुलगोत्रव					
िनिषेधः	908	900	्रभोजयेत्र शत्रुम् १	88	994
ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्य नातिथयः			वेदपारगादीन् यन्नेन भोज- येत् १		
नागाययः	990	90%	येत् १	Y'L	300

प्रकरणम् श्लोकाः प्रष्ठम्	त्रकरणम् श्लोकाः पृष्ठम्
मातामहादीनपि श्राद्धे	निमन्त्रितानामासनादि-
भोजयेत् १४८ ११६	दानम् २०८ १२८
ब्राह्मणपरीक्षणम् १४९ ११६	गन्धपुष्पादिना तेषामर्चा २०९ १२८
स्तेनपतितादयो निषिद्धाः १५० ११७	तैरनुज्ञातो होमं कुर्यात् २१० १२८
श्राद्धे निषिद्धा ब्राह्मणाः १५१ ११७	अझ्यभावे वित्रस्य पाणी
अध्ययनशून्यत्र।ह्मणनिन्दा १६८ १२०	होमः २१२ १२८
अपाङ्क्तियदानं निषिद्धफलम् १६९ १२१	अपसव्येन अमौकरणादि २१४ १२९
परिवेज्ञादिलक्षणमाह १७१ १२१	पिण्डदानादिविधिः २१५ १२९
परिवेदनसंबन्धिनां फल-	कुशमूले करावधर्षणम् २१६ १२९
माह १७२ १२१	ऋतनमस्कारादि २१७ १२९
दिधिषूपतिलक्षणमाह १७३ १२१	ऋतुनमस्कारादि २१७ १२९ प्रस्ववनेजनादि २१८ १३०
कुण्डगोलकावाह १७४ १२१	पित्रादिब्राह्मणान्मोजयेत् २१९ १३०
तयोदींननिषेधः १७५ १२२	जीवति पितरि पितामहा-
स्तेनादिर्थथा न पर्यति तथा	दिपार्चणम् २२० १३०
ब्राह्मणभोजनं कार्यम् १७६ १२२	मृते पितारे जीवति पिता-
अन्धाद्यसंनिहिते ब्राह्मण-	महे पार्वणम् २२१ ११०
भोजनम् १७७ १२२	पित्रादिबाह्मणभोजनविधिः २२३ १३१
ग्रद्धयाजकनिषेधः १७८ १२२	परिनेषणविधिः २२४ १३१
शुद्धयाजकप्रतिप्रहनिषेधः १७९ १२२	व्यञ्जनादिदाने २२६ १३१
सोमविकयादिभोजनदाने-	रोदनको घादिकं न कार्यम् २२९ १३२
ऽ निष्टफलम् १८० १२३	विप्रेप्सितव्यजनादिदानम् २३१ १३२
पङ्किपावनानाह १८३ १२३	वेदादी-बाह्मणाय श्रावयेत् २३२ १३२
ब्राह्मणिनमन्त्रणे १८७ १२४	ब्राह्मणान्परितोषयेत् २३३ १३२
निमन्त्रितस्य नियमाः १८८ १२४	दौहित्रं श्राद्धे यत्नतो भो-
निमञ्जणं खीक्टलाभोजने	जयेत् २३५ १३३
्रोषः १९० १२५	दौहित्रविलकुतपादयः प्र-
निमन्त्रितस्य स्त्रीगमने १९१ १२५	शस्ताः २३५ १३३
कोधादिकं भोक्त्रा कर्त्रा च	उष्णात्रभोजनं हविश्रेणाद्य-
न कार्यम् १९२ १२५	कथनम् २३६ १३३
पितृगणोत्पत्तिः १९३ १२५	भोजने उष्णीषादिनिषेधः २३८ १३३
पितृणां राजतं पात्रं प्र० २०२ १२७	भोजनकाछे ब्राह्मणान् चा-
देवकार्यातिपतृकार्यं विशिष्टं २०३ १२७	ण्डालादयो न परयेयुः २३९ १३३
दैवकार्यस्य पितृकार्योज्ञत्वम् २०४ १२७	श्वदृष्ट्यादिनिषेधः २४१ १३३
दैवाद्यन्तं पितृकार्यम् २०५ १२७	तहे्शात् खजादयोऽपनेयाः २४२ १३४
अथ श्राद्धदेशाः १०६ ११७	मिश्रुकादिभोजने २४३ १३४
	얼마 그는 그는 그리고 그리고 말을 하는 것이 나라는 것이 사람들이 되었다.

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्	प्रकरणम् श्लोकाः	पृ ष्ठम्
अप्तदग्धान्नदाने	288	938	कृष्णपक्षापराह्मप्राशस्त्यं २७८	
उच्छेषणं भूमिगतं दास-			अपसव्यकुशादयः २७९	
स्यांशः		938	रात्रिश्राद्धनिषेधः २८०	
सपिण्डनपर्यन्तं विश्वेदेवा			प्रतिमासं श्रादकरणाशकौ२८१	
दिरहितं श्राद्धम्		934	सामेरमौकरणे २८२	
.सपिण्डीकरणादूर्घ्यं पार्वण			तर्पणफलम् २८३	
विधिना श्राद्धम्	286	934	पितृणां प्रशंसा २८४	
श्रादे उच्छिष्टं शुद्राय न			विघसामृतभोजने २८५	
देयम्	288	934	चतुर्थोऽध्यायः।	41
श्राद्धभोजिनः स्त्रीगमन-				
निषेधः		434	ब्रह्मचर्यगाहेंस्थ्यकाली १	
कृतभोजनान् द्विजानाचा			शिलोञ्छादिना जीवनम् २	983
मयेत्	249	934	उचितार्थसंग्रहं कुर्यात् ३ अनापदि जीवनकर्माह ४	383
खधाऽस्त्वित ते ब्रूयुः				
शेषाचं तदनुज्ञातो विनि-			ऋताद्यर्थकथनम् ५	
युजीत			कियद्दनमर्जयेत्तत्राह ५	
एकोदिष्टादिविधिसाह		-	अश्वस्तनिकप्रशंसा ८ जीवनोपायाः ९	W. A
अपराह्मादयः			जीवनोपायाः ९ शिलोञ्छाभ्यां जीवने १०	984
श्राद्धविहितान्नादयः	240	936		
ब्राह्मणान्विस्ज्य वरप्रार्थ		A A	असजीविकां न कुर्यात् ११ संतोषस्य प्रशंसा १२	189
नम््			स्नातकत्रतानि १३	104
पिण्डान् गवादिभ्यो दद्याः				986
सुतार्थिन्या स्त्रिया पिता-			गीतादिना धनार्जननिषेधः १५	
महपिण्डो मक्षणीयः			इन्द्रियार्थासक्तिनिषेधः १६	
ततो ज्ञासादीन् भोजयेत अवशिष्टाञ्चेन गृहबिलः	1 448	446	वेदार्थविरोधिकर्मत्यागः १७	
Market State Control of the Control			वयःकुलानुरूपेणाचरेत् १८	CALL DE LA LA
कार्यः		946	निसं शास्त्रायवेक्षणम् १९	
विलादयः पितॄणां मासं नृप्तिदाः	2610	93.	पश्चयज्ञान् यथाशक्ति न	,,,,
मांसादिविशेषेण तृप्तिकार	7 9 0	140		980
मधुदाने मघादिश्राद्धे	2102	030	केचिदिन्द्रियसंयमं कुर्वन्ति २२	
गजच्छायादौ	3107	142	केचिद्वाचा यजनित २३	
अद्या दानम्	2100	143	केवित्तु ज्ञानेन यजन्ति २४	977
पितृपक्षे प्रशस्त्रास्त्रिथयः	101	9~-	संध्याद्वयहोमद्शपौर्णमासाः २५	100
युग्मतिथिनक्षत्रादिप्रशः-			सोमग्रागादयः २०	107
स्तम्			सोमयागादयः २६ नवान्त्रश्राद्धाकरणे २७	102
			ladendariates es to	102

			.9	- 11
	अकरणम्	श्चोका	: पृष्ठम्	i
	शक्तितोऽतिथिं पूजयेत्	26	988	राष्ट्र
	पाषण्ड्याद्यर्वननिषेधः	30	940	आ
	श्रोत्रियादीनपूजयेत्	39	940	अङ
	ब्रह्मचार्यादिभ्यो ऽचदान म्	: 32	940	नृत्
	क्षत्रियादेर्घनप्रहणे	23	940	कांर
	सति विभवे श्रुधा न सीदे	त् ३४	949	
	ग्रुचिः साध्यायादियुक्तः			यश
	स्यात्	34	949	
	दण्डकमण्डल्वादिधारणम्	३६	949	अवि
	सूर्यदर्शननिषेधः	30	949	4
	वत्सरज्जुलङ्घने, जले च			विर्ग
	प्रतिविम्बनिरीक्षणे दोष	1:36	949	त्रेतः
	मार्गे गवादीन् दक्षिणतः			तृण
	क्रर्यात्	39	942	लोष्ट
	रजखलागमनादिनिषेधः	80	942	माल
	भार्थया सह भोजनादिनिषे	घ:४३	943	भद्रा
	कालविशेषे खीदशननिषेध	.88	942	अक्ष
	नमस्रानादिनिषेधः	४५	943	1
	मार्गादौ विण्यूत्रादिनिषेधः	४६	943	रात्रौ
	मूत्रादौ सूर्यादिद्शननिषेध	: 86	943	दुर्भग
	विष्मूत्रोत्सर्गविधिः	88	943	आर्द्र
	दिवादावुदङ्गुखादि	40	943	केश
	अन्धकारादौ खेच्छामुखः	49	948	पवित
	मन्त्रादी अस्यादिसंमुखनि-	Comme		श्रदा
	षेषः	43	948	बिर
	अमौ पादप्रतापनादिनिषेध	:43	948	कोपे
	अमेर्ल्ड्वनादिनिषेधः	48	948	3
*	संध्याभोजनभूमिलिखनादौ	44	948	तैलेन
	जले मूत्रादिप्रक्षेपनिषेधः	44	944	. •
	श्र्न्यगृहस्वापसुप्तोत्थापनाद	ौ५७	944	अक्षा
	भोजनादी दक्षिणपाणिः	46	944	तैलि
	जलार्थिनीं गां न वारयेत्	48	944	शास्त्र
	इन्द्रधनुर्ने दर्शयेत्	48	944	तामि
	अधार्मिकप्रामवास एकाकी-			नाह्म
	ं गंसने 💮 👀		944	प्रातः
	of the first of the property of the contract o	Donath	Marie Committee	188 188

.414. 1		3
प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ग्रद्रराज्यवासादिनिषेधः	59	944
अतिभोजनादिनिषेधः	42	945
अजलिना जलपानादिनिषे	घ:६३	946
च्रलादिनिषेधः	58	946
कांस्ये पाद्प्रक्षाळनभिन्ना-		
दिभाण्डे भोजननिषेध	६५	345
यज्ञोपवीतादि परघृतं न		
धारयेत्	ĘĘ	948
अविनीतयानवृषादि-		an and
निषेधः		१५६
विनीतवाहनानि	El Miles with	940
प्रेतधूमनखादिच्छे दननि •	48	940
तृणच्छेदनादिनिषेधः	७०	940
लोष्टमर्दनादेर्भन्दफलम्	ওপ	940
मालाधारणगोयानादौ	७२	940
अद्वारेण गृहगमनादी	৬३	946
अक्षकीडाशयनस्थान-		
	৬४	
रात्रौ तिलभोजने नमशयने		
दुर्गगमनमलदर्शननदीतरण		
आर्द्रपाद एव भुजीत	ডঙ 🖰	396
केशभसादौ न तिष्ठेत		946
पवितादिभिन संवसेव		१५९
श्रद्राय व्रतकथनादिनिषेधः		148
	८२ ९	148
कोपेन शिरःप्रहारकेश-		
ग्रहणे ्	८३ १	60
तैकेन स्नातस्य पुनस्तैल-	9(1.0	
स्पर्शने	८३ १	- C. W. C. C.
अक्षत्रियराजादिप्रतिमहे	८४ १	William B
तिलकादिप्रतिप्रहनिषेधः	८५ १	A
तास्रोहङ्घकराजप्रतिप्रहे	८७ १	to describe
तामिस्राधेकविंशतिनरकाः	111111111	49
बाह्य मुहूर्ते उत्तिष्ठेत्	- 1 C / Annua	5.9
गतःऋखादि •••	93 9	63

प्रकरणम् श्लोकाः पृष्टम	र् प्रकरणम् श्लोकाः पृ	ZH
अस्यायुःकीर्त्यादिवर्धकत्वम् ९४ १६	र रक्तश्चेष्मादी न तिष्ठेत १३२ १	६९
श्रावण्यामुपाकमें कार्यम् ९५ १६	२ शतुचोरपरस्रीसेवानिषेधः १३३ १	
षुष्ये उत्सर्जनाख्यं कर्म ९६ १६		E e
कृते उत्सर्जने पक्षिणीं ना-		
ध्येतव्यम् ९७ १६		EQ
ततो वेदं शुक्रेऽङ्गानि कृष्णे		190
पठेत् ९८ १६	३ प्रियसत्यकथनम् १३८ १	50
अस्पष्टपादनिशान्ते खाप-		50
निषेधः ९९ १६	उषःकालादावज्ञातेन सह न	
नित्यं गायत्र्यादि पठेत् १०० १६	३ गन्तव्यम् १४० १	S
अनध्यायानाह १०१ १६		50
वर्षाकालिकानध्यायमाह १०२ १६	उ उच्छिष्टस्पर्शसूर्यादिदर्शने १४२ १	9
अकालिकानध्यायमाहः १०३ १६	स्वकीयेन्द्रियस्पर्शादी १४४ १	v
सार्वकालिकानध्यायमाह १०५ १६	्रे मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् १४५ १	9
संध्यागर्जनादौ १०६ १६		9
नगरादौ नित्यानध्यायः १०७ १६		9:
भगरापा गलामण्यायः १०७ १६ श्राद्धभोजनश्रहणादौ त्रिरा-		10:
	0 510	9
त्रम् ११० १६	2 2 2 2 2	19
गन्धलेपयुक्तो नाधीयीत १११ १६		197
श्चायनादौ नाधीयीत ११२ १६	्राचित्रपादमित्रात्रात्रः सार्गः १७७ व	
अमावास्यादयोऽध्ययने	्रानाम्बलम् १५६ १	9
निविद्धाः ११४ १६	9	93
सामध्वनी सति वेदान्तरं	आचारप्रशंसा १५८ १	50
् नाधीयीत १२३ १६		υĘ
वेदत्रयदेवताकथनम् १२४ १६	9	80
गायत्रीजपानन्तरं वेद-		७४
पाठः १२५ १६		৬४
गवाद्यन्तरागमने १२६ १६	000	98
श्चिदेशे शुचिना ध्येयम् १२७ १६	9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9	9.8 0.0
ऋतावप्यमावास्यादी न		
स्रीगमनादि १२८ १६		واو ماد
रागमानशक्तमाननिषेधः १२९ १६		90
गुर्वोदिच्छायालङ्घननिषेधः १३० १६		910
श्राद्धभोजिनश्रतुःपथ-	그들이 하는 보고 있는 그가 하는 경우를 받는데 하는데 하는데 보고 있다. 그런 그렇게 하는데	98
गमने १३१ १६	९ शनैरधर्मफलोत्पत्तिः १७३ १७	9 6

प्रकरणम् श्लोकाः पृष्ठम्	प्रकरणम् श्लोकाः पृष्ठम्
बिष्यादिशासने १७५ १७६	कदर्यश्रोत्रियवार्ध्वषिकाचे २२४ १८६
अर्थकामत्यागे १७६ १७७	श्रद्धादत्तवदान्यवार्धुषिकाचे २२५ १८७
पाणिपादचापत्यनिषेधः १७७ १७७	श्रद्धया यागादिकं कुर्यात् २२६ १८७
कुलमार्गगमनम् १७८ १७७	श्रद्धादानफलम् २२७ १८७
ऋत्विगादिभिवीदं न	जलभूमिदानादिफलम् २२८ १८७
कुर्यात् १७९ १७७	वेददानप्रशंसा २३३ १८७
ए तैर्विवादोपेक्षायां	काम्यदाने २३४ १८८
फलमाह १८१ १७७	विधिवद्दानग्रहणप्रशंसा २३५ १८८
प्रतिप्रहिनन्दा १८६ १७८	द्विजनिन्दादानकीर्तनादि-
विधिमज्ञात्वा प्रतिप्रहो न	निषेधः २३६ १८८
कार्यः १८७ १७८	अनृतादिफलम् २३७ १८८
मूर्बस्य सर्गादिप्रतिप्रहे १८८ १७९	शनैर्धर्मसनुतिष्ठेत् २३८ १८८
बैडालनतिकादौ दान-	धर्मप्रशंसा २३९ १८८
निषेधः १९२ १७९	उत्कृष्टैः संबन्धः कार्यो न
वैडालविकलक्षणम् १९५ १८०	हीनैः २४४ १८९
बक्वतिकलक्षणम् १९६ १८०	फलमूलादिग्रहणे २४७ १९०
तयोतिन्दा १९७ १८०	दुष्कृतकमेणो भिक्षा-
प्रायिश्रते वहना न कार्या १९८ १८१	ग्रहणम् २४८ १९०
छलेन वताचरणे १९९ १८१	भिक्षाया अप्रहणे २४९ १९०
छलेन कमण्डल्वादिधारणे २०० १८१	अयाचितभिक्षायाम् २५० १९१
परकृतपुष्करिण्यादिस्नाने २०१ १८१	कुदुम्बार्था भिक्षा २५१ ३५१
अदत्तयानादिभोगनिषेधः २०२ १८१	खार्थं साधुभिक्षा २५२ १९१
नवादिषु झानं कर्तव्यम् २०३ १८१	मोज्यात्रश्रहाः २५३ १९१
यम्नियमौ र०४ १८२	इद्वैरात्मनिवेदनं कार्यम् २५४ १९१
अश्रोत्रिययज्ञादिभोजन-	असल्यक्थने निन्दा २५५ १९१
निषेधः २०५ १८२	योग्यपुत्राय कुटुम्बभार-
आदावनं केशादिसंस्पृष्टं	दानम् २५७ १९२
न मुजीत २०७ १८२	ब्रह्मचिन्ता ··· ••• २५८ः १९२
रजस्त्रलास्पृष्टाचचनिषेधः २०८ १८३ गवाद्यातं गणिकाद्यन्तं च	उक्तस्य फळकथनम् २६० १९२
निषिद्धम् २०९ १८३	पश्चमोऽध्यायः।
अमोज्यानि स्तेनाद्यशानि २१० १८३	मनुष्याणां कथं मृत्युरिति
राजादान्तभोजने मन्द-	प्रश्नः २ १९३
फलम् २१८ १८५	मृत्युप्रापकानाह ३ १९३
तेषामन्त्रमोजने प्रायश्चितं २२२ १८५	ळञ्जनाद्यभक्ष्याण्याह ५ १९३
ग्रह्मपक्राश्वनिषेधः २२३ १८६	वृथामांसादिनिषेषः ७ १९४

		E 2.	
प्रकरणम्	श्लोकाः	वृष्ठम्	प्रकरणम्
अमक्यक्षीराणि	6	988	वालायशौचम्
शुक्तेषु द्ध्यादयो भक्ष्याः	90	984	ऊनद्विवा र्षिकस्य
अथाभक्ष्यपक्षिणः	99	984	नम्
सौनशुष्कमांसादयः	93	984	नास्यामिसंस्कार
य्राम्यसूकरमत्स्यादयः	98	988	वालस्योदकदान
मत्स्यभक्षणनिन्दा	94	984	सहाध्यायिमरणे
भक्ष्यमत्स्यानाह	98	988	वारदत्तस्रयशौच
सर्पवानरादिनिषेधः	90	990	हविष्यभक्षणादि
भक्ष्यपत्रनखानाह	96	980	विदेशस्थस्याशौ
छत्राकादिभक्षणनिषेधः	98	990	थाचार्यतत्पुत्रावि
यागार्थपशुहिंसाविधिः	22	996	श्रोत्रियमातुलावि
पर्युषितान्यपि भक्ष्याणि	28	286	राज्याध्यापकारि
मांसभक्षणे	२७	999	संपूर्णाशौचमाह
प्रोक्षितमांस भक्षणनियमः	39	988	अमिहोत्रार्थं सा
वृथामांसभक्षणनिषेधः	33	200	स्पर्शनिमित्ताशौ
श्राद्धे मांसभोजननिन्दा	34	200	अशुचिदर्शने
अप्रोक्षितमांसं न भक्षयेत	३६	200	मनुष्यास्थिस्पर्शे
यज्ञार्थवधप्रशंसा	38	२०१	आब्रह्मचारीवृत
पशुह्ननकालनियमः	४१	209	ं द्कदानादि
वेदाविहितहिंसानिषेधः	४३	203	न पतितादीनार्
आत्मसुखेच्छया हनने	४५	203	व्यभिचारिण्यार्द
वधबन्धनं न कर्तव्यम्	४६	२०२	कदानम्
मांसवर्जने	86	303	ब्रह्मचारिणः पि
अथ घातकाः	49	203	शुद्रादी-दक्षिणा
मांसवर्जनादिफलम्	५३	२०४	रेत्
सर्पिडानां दशाहाद्यशौ-			राजादीनामशौच
चम्	40	२०४	राज्ञः सद्यःशौच
अथ सपिण्डता	Ęo	204	वजादिहतानां
जननाशौचम्		204	राज्ञोऽशौचाभा
जनने मातुरस्पृश्यत्वम्	६२	२०६	क्षात्रधमेहतस्य
शुक्रपाते परपूर्वीपलमर	गे ६३	२०६	अशीचान्तऋख
शवस्पर्शे समानोदकमरा	ते ६४	२०६	असपिण्डाशीच
युरोर्भरणाशीचम्		२०७	असपिण्डनिर्हर्
गर्भसावे रजसलाशुद्धौ	The state of the state of	200	अशौच्यन्नमक्षणे

अकरणम्	श्लोकाः	ष्ट्रहम्
वालाद्यशौचम्	६७	२०७
ऊनद्विवार्षिकस्य भूमिखन	•	
नम्	६८	200
नास्यामिसंस्कारादि	68	308
वालस्योदकदाननिषेधः	७०	206
सहाध्यायिमरणे	७१	२०८
वाग्दत्तक्रयशौचम्	७२	206
हविष्यभक्षणादि	७३	208
विदेशस्थसाशौचम्	44	205
आचार्यतत्पुत्रादिमरणे	60	290
श्रोत्रियमातुलादिमरणे	69	290
राज्याध्यापकादिमरणे	63	290
संपूर्णाशोचमाह	८३	399
अग्निहोत्रार्थं स्नानाच्छुद्धि	: 68	299
स्पर्शनिमित्ताशौचम्	64	399
अशुचिदर्शने	८६	२१२
मनुष्यास्थिस्पर्शे	८७	293
आब्रह्मचारीवृतसमापना	त्रेतो-	a yes.
ं दकदानादि न कुर्याद	(66	393
न पतितादीनामुदकदान	10 68	393
व्यभिचारिण्यादीनां नोद्		
कदानम्	30	२१२
ब्रह्मचारिणः पित्रादिनिर्ह	रणे९१	293
श्रद्वादी-दक्षिणादितो नि	Ž-	
रेत्	82	293
राजादीनामशौचाभावे	83	393
राज्ञः सद्यःशौचम्	38	293
वजादिहतानां सद्यःशौच	म् ९५	398
राज्ञोऽशौचाभावस्तुतिः		398
क्षात्रधमेहतस्य सद्यःशौ		298
अशौचान्तकृत्यम्	38	298
असपिण्डाशौचमाह •••		294
असपिण्डनिईरणे	909	294
अशौच्यचमक्षणे	903	294

				_	
प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	खोकाः	पृष्ठम्
निर्दारकानुगमने	903	294	विशुद्दरमध्यादिकं नोच्छि		100
ब्राह्मणं शृहैर्न निर्हारयेत्	908	294	हम्	989	333
ज्ञानादीनि गुद्धिसाधनानि	904	२१६	पादे गण्डूपजविन्दवः		
अर्थशौचप्रशंसा	908	295	য়বা:	982	223
क्षमादानजपतपांसि शोध	-		द्रव्यद्वस्योच्छिष्टस्यशे	983	२२३
कानि	900	२१६	वमनविरेक्सम्थुनशुद्धौ	388	
समलनदी स्री द्विजशुदौ	906	२१६	निद्राञ्जस्त्रोजनादिशुद्धी	984	
गात्रमनसात्मबुद्धिशुद्धौ	909	२१७	अथ स्त्रीयमीनाह	986	338
द्रव्यग्रुदिमाह	990	२१७	स्त्रिया खातह्यं न कार्यम्		
सुवर्णादिमणिशुद्धी			कस्य वशे विष्टेदिलजाह	388	As offers 1/4
मृतादिश य्यादिकाष्ट्रशुद्धी		A 4 4 4 4	प्रसचा गृहकमें कुर्यात्	110000	1
यज्ञपात्रशुद्धौ	998	- 1			
धान्यवस्रग्रदौ	996	296	सामिशुश्रूषा	777	238
चमेवंशपात्रशाकफलमूल-			खाम्यहेतुमाह खामिप्रशंसा स्रीणां प्रथायज्ञनिषेधः	744	444
शुद्धौ		396	लामभरासा	444	***
		V. 1884.91.9	लाणा भूयभ्यज्ञानवयः	144	444
कम्बलपटवस्रादि शुद्धौ	orn the late of	398	स्तामिनोऽप्रियं नाचरेत्	144	१२५
त्णकाष्ठग्रहस्द्राण्डश्रुद्धौ	AND THE PERSON NAMED IN	२१९	मृतपतिकाधमेः	344	***
शोणिताद्युपहतस्द्राण्ड०	923	२१९	परपुरुषगमननिन्दा		
भूमिशुद्धौ ्	928	२१९	पातित्रसफलम्	11 2 2 1	Via Alerta Mark
पक्षिज्यधगवाघातादौ	924	२१९	भार्यायां मृतायां श्रीताप्ति	to the State of the state of	
गन्धलेपयुक्तद्रव्यशुद्धी		२२०	दाहः		
पवित्राण्याह	920	२२०	पुनर्दारप्रहणे		Anna Charles
जलगुदौ	926	२२०	गृहस्थस्य कालावधिः	968	२२८
निल्यगुद्धानाह	925	२२०	षष्ठोऽध्यायः	1	
स्पर्शे निलशुद्धानि मूत्राद्युत्वर्गशुद्धी	१३२	२२१	वानप्रस्थाश्रममाह	9	२२८
मृत्राद्युत्सर्गश्चदौ	१३४	२२१	समार्याभिहोत्रो वने वसेत	I ₹	२२८
अथ द्वादश मलाः	934	229	फलमूळेन पश्चयज्ञकरणम्	Street Street	S 1 19 19 19 19 19 19 19 19 19 19 19 19 1
मृद्वारिप्रहणे नियमः	936	२ २२	चर्मचीर्जटादिधारणम्	ALL DESTRUCTION	२२९
ब्रह्मचार्यादीनां द्विगुणाद्या			अतिथिचर्या		233
चमनानन्तरमिन्द्रिया	1 - 1 S		वानप्रस्थनियमः •••	A 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	275
दिस्पर्शः		२२२	मधुमांसादिवर्जनम्	14 11 11 11 11	२३०
आचमनविधिः	936	555	आश्विने संचितनीवारादि-	Maria Maria	
श्रुद्धाणां मासि वपनं द्वि			त्यागः •••	who tay to be	२३०
च्छिष्टभोजनम	LIVING AND SE	233	फालकृष्टाबन्नानेषेधः		239

प्रकरणम्		श्चोकाः	प्रष्ठ	 相,
अ श्मकुट्टादयः		90	23	
नीवारादिसंचयने		96	23	-
भोजनकालादयः		98	23	
भूमिपरिवर्तनादि		32	23	. 1
तपःप्रकारः	•••	२३	23	
देहशोषणम्		28	23	. 1
अ मिहोत्रसमापनादय		24	23	1
बृक्षमूलभूशय्यादयः		38	23	2
भिक्षाचरणे		२७	23	3
वेदादिपाठः		28	23	32
म हाप्रस्थानम्		39	23	3
परिवाजककालमाह		33	23	8
ब्रह्मचर्यादिक्रमेण परि	विजे	त् ३४	23	
ऋणमशोध्य न परि	वजेव	. રૂપ	33	8
पुत्रमनुत्पाद्य न परि	वजेत	१३६	23	8
प्राजापत्येष्टिं कृत्वा प	रिनर्ड	त्३८	23	4
अभयदानफलम्		38	23	13.5
निःस्पृहः परिव्रजेत्	***	89	23	
एकाकी मोक्षार्थ चरे	त्	83	33	4
परिवाजकनियमः	***	४३	23	Ę
मुक्तलक्षणम्	•••	88	23	1128
जीवनादिकामनारार्धि	हेलम	(84	23	
परिवाजकाचारः		४६	23	Ę
भिक्षाप्रहणे	•••	40	33	6 2 1
द्ण्डकमण्डल्वाद्यः	***	-42	23	0
भिक्षापात्राणि	***	43	3	0
एककाले भिक्षाचरप	गम्	44	23	2
भिक्षाकालः		44	3	6
लाभालाभे हर्षविषा	दी	$(\tilde{u}^{\frac{1}{2}})$		
न कार्यों		40	33	6
पूजापूर्वकिमक्षानि		46		0.0
इन्द्रियनिप्रहः	***	५९		
संसारगतिकथनम्	•••	§ 9		
गुल दुःसयोधर्माधर्म			23	1.00
न लिजमानं धर्मका			38	1 . 3
THE R. P. LEWIS CO., LANSING MICH. LANSING MICH. LANSING MICH. LANSING MICH.		1 1 1 1 1 1		

श्लोकाः पृष्ठम् प्रकरणम् भूमिं निरीक्य पर्यटेत् 66 380 क्षद्रजन्त्रहिंसाप्रायिक्षत्तम् ६९ २४० प्राणायामप्रशं**सा** ध्यानयोगेनात्मानं पद्येत् ७३ २४९ ब्रह्मसाक्षात्कारे मुक्तिः मोक्षसाधककर्माण देहसहपमाह 588 30 देहलागे दष्टान्तमाह... त्रियात्रियेषु पुष्यपापलागः ७९ २४२ विषयानभिलाषः आत्मनो ध्यानम् ८२ २४३ परिवज्याफलम् वेदसंन्यासिनां कर्म ... चत्वार आश्रमाः सर्वाश्रमफलम् ** 66 384 गृहस्थस्य श्रेष्ठत्वम् ... दशनिधो धर्मः सेवितव्यः ९१ २४५ दशविधधर्मानाह ९२ २४६ दशविधधर्मीचरणफलम् ५३ २४६ वेदमेवाभ्यसेत् ९५ २४६ ... वेदसंन्यासफलम ९६ २४६

र्सप्तमोऽध्यायः।

अथ राजधर्मानाह ... १ २४७ कृतसंस्कारस्य प्रजारक्षणम् २ २४७ रक्षार्थामिन्द्राचंशाद्राजोत्पत्तिः ३ २४८ राजप्रशंसा ... ६ २४८ राजद्रेषानिन्दा ... १२ २४९ राजस्थापितधर्म न चालयेत् १३ २४९ दण्डोत्पत्तिः ... १४ २४९ दण्डप्रणयनम् ... १६ २५० दण्डप्रशंसा ... १५ २५० सम्ब्रेष्ठ दण्डाकरणे निन्दा २० २५० पुनर्दण्डप्रशंसा ... १२ २५० पुनर्दण्डप्रशंसा ... २२ २५० पुनर्दण्डप्रशंसा ... २२ २५०

अकरणम्	2	डोकाः	पृष्ठम्
दण्डप्रणेता कीहरा	खत्राह	इ २ ६	242
अधर्मदण्डे राजादी	नां दोष	:26	343
मूर्खादीनां न दण्डप्र	णयनम्	130	242
सलसंघादिना दण्ड	प्रणय-		•
नम्		39	२५२
शत्रुमित्रविप्रादिषु व	्णड-		
विधिः	•••	33	२५३
न्यायवर्तिनो राज्ञः	प्रशंसा	३३	२५३
दुर्श्वतराज्ञो निन्दा		३४	243
राजकृतानि		३७	२५३
O-THERMIT		39	२५३
अविनयनिन्दा		80	248
अत्र दष्टान्तमाह		89	348
विनयाद्राज्यादिप्राहि		ाः ४२	348
विद्याप्रहणम्	•••	४३	248
इन्द्रियजयः	•••	88	248
कामकोधजव्यसनस	ागः	४५	298
कामजदशब्यसनान	याह	४७	२५५
क्रोधजाष्टव्यसनान्य	ह	86	244
सर्वमूललोभखागः	•••	88	२५५
अ तिदुःखदव्यसनार्		40	799
व्यसननिन्दा	•••	५३	२५६
अथ सचिवाः	•••	48	२५६
संधिविग्रहादिचिन्त	नम्	44	२५७
मित्रिभिविंचार्य हित		[५७	740
ब्राह्मणमन्त्रिणः		46	२५७
अन्यानप्यमात्यान्		60	२५८
आकरान्तः पुराष्यक्ष	π:	६ २	246
दृतादिलक्षणानि	•••	Ęą.	246
सेनापलादिकार्यम्	•••	६५	२५९
दूतप्रशंसा •••		ĘĘ	345
श्रतिराजेप्सितं दूते			
जानीयात् े	200	Ęu	349
जाङ्गलदेशाश्रयणे			२५९

प्रकरणम् श्लोकाः प्रष्ठम् अथ दुर्गप्रकाराः ... vo 745 अल्लाचादिपूरितं दुर्गं कुर्योत् ७५ २६० सुन्दरीं भार्यामुद्रहेत् ७७ २६१ पुरोहितादयः ... 36 359 यज्ञादिकरणम् ... 49 759 करप्रहणे ... ८० २६१ अथाध्यक्षाः ... ८१ २६१ ब्राह्मणानां वृत्तिदानम् ८२ २६९ ब्राह्मणानां वृत्तिदानप्रशंसा ८३ २६२ पात्रदानफलमाह ... ८५ २६२ संप्रामे आहूतो न निवर्तेत ८७ २६३ संमुखमरणे खर्गः ... ८९ २६३ कृटास्त्रादिनिषेधः ... ९० २६३ संप्रामेऽवध्यानाह ... ५१ २६३ मीतादिहनने दोषः ... ९४ २६४ संग्रामे पराङ्मखहतस्य दोषः ९५ २६४ येन यजितं तद्धनं तस्यैव ९६ २६४ राज्ञः श्रेष्ठवस्तदानम ९७ २६४ हस्त्रश्वादिवर्धनम् ... ९९ २६५ अलब्धं लब्ध्रमिच्छेत् १०१ २६५ नित्यमश्वपदात्यादिशिक्षा १०२ २६५ निलमुद्यतदण्डः स्यात् १०३ २६५ अमालादिषु माया न कार्या १०४ २६५ प्रकृतिभेदादिगोपनीयम् १०५ २६६ अर्थादिचिन्तनम् ... १०६ २६६ विजयविरोधिनो वशी-करणम् ... १०७ २६६ सामदण्डप्रशंसा ... १०९ २६६ राजरक्षा ११० २६७ प्रजापीडने दोषः ... 999 754 प्रजारक्षणे सुखम् ... ११३ २६७ यामाधिपत्यादयः ... 994 750 श्रामदोषनिवेदनम् ... ११६ २६८ प्रामाधिकतस्य वृत्तिमाहः ११८ २६८

प्रकरणम् स्रोकाः पृष्टम्	प्रकरणम् श्लोकाः पृष्ठम्	
पाम्यकार्याण्यन्येन	राजरक्षा १८० २८०	
कर्तव्यानि १२० २६८	अरिराज्ययानविधिः १८१ २८०	
अर्थचिन्तकः १२१ २६८	शत्रुसेविमित्रादी सावधा-	
तचरितं खयं जानीयात् १२२ २६९	नत्वम् १८६ २८१	
डत्कोचादिप्राहकज्ञासनम् १२३ २६९	ब्यूहकरणे १८७ २८१	
प्रेच्यादिवृत्तिकल्पनम् १२५ २६९	जलादौ युद्धप्रकारः १९२ २८२	
वणिक्ररग्रहणे १२७ २७०	अप्रानीकयोग्यानाह १९३ २८२	
अल्पाल्पकरग्रहणे १२९ २७०	सैन्यपरीक्षणम् १९४ २८२	
धान्यादीनां करप्रहणे १३० २७०	परराष्ट्रपीडनम् १९५ २८२	
श्रीत्रियात्करं न गृहीयात् १३३ २७१	परप्रकृतिभेदादि १९७ २८३	
श्रीत्रियवृत्तिकल्पने १३४ २७१	उपायाभावे युध्येत् २०० २८३	
शाक्रवहारिणः	जित्वा ब्राह्मणादिपूजनं	
शाकाष्ट्रवहारणः स्वल्पकरः १३७ २७१	प्रजानामभयदानं च २०१ २८४	
बिल्प्यादिकं कर्म कार्येत् १३८ २७१	तद्वंश्याय तद्राज्यदाने २०२ २८४	
खुल्पादिप्रचुरक्रस्प्रहण-	दैवमानुषकर्मे २०५ २८५	
िनिषेधः १३९ २७१	करप्रहणादि २०६ २८५%	
तीक्ष्णमृदुताचरणम् १४० २७२	मित्रप्रशंसा २०७ २८५	
अमाखेन सह कार्य-	शत्रुगुणाः २१० २८५	
जनालग यह गाप चिन्तनम् ••• १४१ २७३	उदासीनगुणाः २११ २८५	
दस्युनिप्रहणम् १४३ २७२	आत्मार्थं भूम्यादिलागः २१२ २८६	
गजागळामा श्रेष्टतम १४४ २७२	आपदि उपायचिन्तनम् २१४ २८६	
प्रजापालनस्य श्रेष्ठत्वम् १४४ २७२ सभाप्रवेशनम् १४५ २७२	अथ राज्ञो भोजने २१६ २८६	
एकान्ते गोप्यमन्त्रणम् १४७ २७३		
मन्त्रणकाळे ह्याद्यपसार-	विहारादौ २२१ २८७	
	2	
१४९ २४१ मुम्पू १४९ २४१ सम्मानिकार्या		
धर्मकामादिचिन्तनम् १५१ २७३	ਜ਼ੇਰਿਕਾਰਿ 223 270	
दूतसंप्रेषणादयः १५३ २७४		
अथ प्रकृतिप्रकाराः ••• १५६ २०५	भागाधाः केषामानीम	
अरिप्रकृतयः १५८ २७६	F.6-3- 336 344	
अथ प ङ्गुणाः १६० २७६		
संख्यादिप्रकारः ••• १६२ २७६		
संधिविग्रहादिकाळाः १६९ २७८		
बलिनुपसंक्षयणे १७५ २७९		1000
आत्मानमधिकं कुर्यात् १०० २०९		
आगामिगुणदोषचिन्ता १७८ २७९	पश्येत् ३ २८८	

	प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्	प्रकरणम्
8	ग्ष्टादश विवादानाह			जातिदेशधर्माविरोधे
	ार्ममाश्रित्य निर्णयं कुय			करणीयम् •••
₹	वयमशक्तौ विद्वांसं निर्	[-		राज्ञा विवादोत्थापन
	ड्यात्		290	कार्यम्
स	त्रिभिर्वाहाणैः सह कार्य			अनुमानेन तत्त्वं नि
	पश्येत्		250	संखादिना व्यवहारं
त	त्सभाप्रशंसा			सदाचार आचरणी
87	धर्मे सभासदां दोषः	. 92	250	ऋणादानम्
स	दिस संखमेव वक्तव्यम	93	290	अथ हीनाः
87	धिमैवादिशासनम् 🐍			अभियोक्तुर्दण्डादिः
	र्मातिक्रमणे दोषः		253	धनपरिणाससिध्याक
दुः	र्व्यवहारे चतुर्णामधर्मः	96	239	साक्षिविभावनम्
अ	र्थिप्रसर्थियापे	. 98	252	अथ साक्षिणः
	र्थिदर्शने स्द्रतिषेधः			साक्ष्ये निषिद्धाः
	ष्ट्रनास्तिकदुर्भिक्षादि-			ह्यादीनां ह्यादयः स
	निषेधः			वादिसाक्षिणः
लो	कपालान्त्रणम्य कार्य-			बाळादिसाक्ष्यादी
	दर्शनम्	. २३	२९२	साहसादौ न साक्षिप
ब्रा	ह्मणादिकमेण कार्यं पर्ये	त् २४	२९३	साक्षिद्वेघे
स्	ारवर्णादिना अर्थ्यादि			साक्षिणः सत्यकथनम्
	परीक्षेत्	. २५	283	मिथ्यासाक्ष्ये दोषः
ब	ारुधनं राज्ञा रक्षणीयम्	(२७	283	श्रुतसाक्षिणः
प्रो	षितपतिकादिधनरक्षण	म् २८	513	एकोऽपि धर्मवित्साक्ष
क्ष	पुत्राधनहारकशासनम्	38	398	स्तभाववचनं साक्षिण
अ	खामिकधनरक्षणे काल	: ३०	398	ગૃહ્ણીયુઃ •••
द	व्यरूपसंख्यादिकथनम्	३१	२९४	साक्षित्रक्षे
अ	कथने दण्डः	. ३२	२९४	साक्षिभिः सत्यं वक्तव
प्र	णष्टद्रव्यात् षड्भागप्रहर	गम्३३	388	रहःकृतं कर्म आत्मानि
च	ौरघातनम्	. ३४	२९४	र्जानाति
F	ध्यादौ षड्भागग्रहणम	् ३५	२९५	ब्राह्मणादिसाक्षिप्रश्ने
प	रनिधौ अनृतकथने	. ३६	294	असलकथने दोषः
ब्र	ह्मणनिधिविषये 💎 🐽	. ३७	294	सत्यप्रशंसा
₹	ज्ञा निधि प्राप्यार्थ 🔐	•		असत्यकथनफलम्
	विप्राय देयम्	. રૂડ	294	पुनः सलकथनप्रशंस।
ŧ	गैरहृत <mark>धनं राज्ञा दातव</mark> ्य	म्४०	२९६	विषयभेदेन सलफला
	स॰ अ॰ ३			

प्रकरणम् श्लोकाः पृष्ठम्	प्रकरणूम् श्लोकाः पृष्ठम्
निन्दितव्राह्मणान् सद्भवत्	द्वेगुण्याद्धिकदृद्धिर्न भवति १५१ ३१६
ृपुच्छेत् १०२ ३०७	वृद्धिप्रकाराः १५२ ३१६
विषयमेदेऽसल्यक्थने दोषः १०२ ३०७	पुनर्लेख्यकरणे १५४ ३१७
अनृतकथने प्रायिश्वत्तम् १०५ ३००	देशकालवृद्धौ १५६ ३१७
त्रिपक्षं साक्ष्यकथने परा-	दर्शनप्रतिभूस्थले १५८ ३१८
जयः १०७ ३०८	प्रातिभाव्यादि ऋणं पुत्रैर्न
साक्षिभन्ने १०८ ३०८	देयम् १५९ ३१८
असाक्षिविवादे शपथः १०९ ३०९	दानप्रतिभूस्थले १६० ३१८
वृथाशपथे दोषः १११ ३०९	निरादिष्टधने प्रतिभुवि १६२ ३१९
वृथाञ्चपथप्रतिप्रसवमाह ११२ ३०९	कृतव्यवहारासिद्धौ ••• १६३ ३१९
विप्रादेः सलोचारादि-	कुटुम्वार्थकृतणे देयम् १६६ ३१९
शपथः ११३ ३०९	बलकृतं अकृतमेव १६८ ३२०
ज्ञूदशपथे ११४ ३१०	प्रातिभाव्यादिनिषेधः १६९ ३२०
श्चापथे शुचिमाह ११५ ३१०	अग्राह्मभर्थे न गृहीयात् १७० ३२०
अधपुनर्वादः ११७३१०	प्राह्मत्यागे दोषः १७१ ३२०
लोभादिना साक्ष्ये दण्ड-	राज्ञो बलवर्धकानि १७२ ३२०
विशेषः ११८ ३१०	अधमैकार्यकरणे दोषः १७४ ३२१
दण्डस्य हस्तादिदश-	धर्मेण कार्यकरणम् १७५ ३२१
स्थानानि १२४ ३११	धनिकेन धनसाधने १७६ ३२१
अपराधमपेक्ष्य दण्डकरणं १२६ ३१२	धनाभावे कर्मणा ऋग-
अधर्भदण्डनिन्दादयः १२७ ३१२	शोधनम् १७७ ३२१
दण्डविपर्यये १२८ ३१२	अथ निक्षेपः १५९ ३२२
वाग्दण्डधिगदण्डादि १२९ ३१२	साक्ष्यभावे निक्षेपनिर्णयः १८२ ३२२
त्रसरेण्वादिपरिमाणान्याह १३१ ३१३	निक्षेपदाने १८५ ३२३
प्रथमसध्यमोत्तमसाहसाः १३८ ३१४	खयं निक्षेपार्पे १८६ ३२३
ऋणादाने दण्डनियमः १३९ ३१४	समुद्रनिक्षेपे १८८ ३२३
अथ वृद्धिः • १४० ३१४	चौरार्दि हते निक्षेपे १८९ ३२४
्ञाधिस्थले १४३ ३१५	निक्षेपापहारे शपथः १९० ३२४
बळादाधिभोगनिषेधः १४४ ३१५	निक्षेपापहारादौ दण्डः १९१ ३२४
आधिनिक्षेपादौ १४५ ३१५	छलेन परधनहरूणे १९३ ३२४
घेन्वादी भोगेऽपि न	निञ्चेपे मिध्याकथ्ने दण्डः १९४ ३२४
स्त्रत्वहानिः १४६ ३१५	निक्षेपदानग्रहणयोः १९५ ३२५
आध्यादयो भोगेन न	अलामिविकयः १९६ ३२५
नष्टाः १४७ ३१५	
बलादाधिभोगेऽर्धदृद्धिः १४९ ३१६	प्रकाशकये मूल्यधनलामे २०१ ३२६

प्रकरणम्	श्लोकाः पृष्टम्	प्रकरणम्	श्लोकाः पृष्ठम्
संस्थवस्तुविकये		ग्रहादिहरणे दण्डः	
अन्यां कन्यां दशियत्वा		राजा खयं सीमानिणयं	
अन्याविनाहे		कुर्यात्	
उन्मत्ता दिकन्याविवाहे		अथ वाक्यारुपदण्डः	
पुरोहितदक्षिणादाने		त्राह्मणाद्याकोशे	
अध्वर्धादिदक्षिणा		समवर्णाकोशे	258 330
संभूयसमुत्थानम्		ग्रदस्य दिजाकोशे	200 336
दत्तादानप्रक्रिया		धर्मोपदेशकर्तुः ग्रहस्य	
मृतिस्थले		्रवण्डः	
संविद्यतिक्रमः	396 389	श्रुतदेशनाखाक्षेपे	
कीतानुशयः		काणाद्याकोच्चे	
अनाख्याय दोषवती-		मात्राद्याकोशे	
कन्यादाने	२२४ ३३०	परस्परपतनीयाक्रोशे	२७६ ३३९
मिश्याकन्याद्षणकथने	२२५ ३३०	अथ दण्डपारुष्यम्	
दूषितकन्यानिन्दा		श्र्वस्य बाह्मणादिताडने	
अथ सप्तपदी		पादादित्रहारे	the second of the second of the second of
अथ खामिपालविवादः		महता सहोपवेशने	
क्षीरमृतिः		निष्टीवनादौ	
पालदोषेण नष्टस्थले		केशप्रहणादौ	
चोरहते		त्वगस्थिभेदादौ	
राज्ञादिदर्शनम्		वनस्पतिच्छेदने	
वृकादिहतस्थले		मनुष्याणां दुःखानुसारेण	
सस्यघातकदण्डे	२३७ ३३२	दण्डः	२८६ ३४०
सीमाविवादः	२४५ ३३३	समुत्थानव्ययदाने	१८७ ३४०
सीमावृक्षादयः .,.	२४६ ३३४	द्रव्याहिंसायाम्	
उपच्छन्नानि सीमालिज्ञानि		चार्सिकभाण्डादौ प	
भोगेन सीमां नयेत्	२५२ ३३५	यानादेर्दशातिवर्तनानि ।	
दीमासाक्षिणः	२५३ ३३५	रथखाम्यादिदण्डने 🔐 म	
साक्ष्युक्तां सीमां बष्टीयात्	२५५ ३३५	भार्यादिताडने व	१९९ ३४३
साक्यदानविधिः	२५६ ३३५	अन्यथाताडने दण्डः ३	०० ३४३
अन्यथाकथने दण्डः	२५७ ३३५	स्तेननिप्रहणे	०१ ३४३
साक्ष्यभावे श्रामसाम-		चौरादितोऽभयदानफलम् ३	68£ F0
न्तादयः 🔐	२५८ ३३६	राजा धर्माधर्मषष्ठांशभागी ३	०४ ३४ ६
सामन्तानां मृषाकथने		अरक्षया करप्रहणनिन्दा ३	०७ ३४४
दण्डः	3 4 3 3 4	पापनिग्रहसाधुसंग्रहणे ३	30 558
	TO THE REST OF THE REST		LWO A THE YEAR OF S

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
बालवृद्धादिषु क्षमा 🔐	. ३१२	584
बाह्मणसुवर्णस्तेये	398	३४५
अशासने राज्ञो दोषः	३१६	384
परपापसंश्चेषणम्	३१७	384
राजदण्डेन पापनाशः	396	३४६
कूपरज्वादिहरणप्रपाभेव	रने३१९	388
धान्यादिहरणम्	. ३२०	३४६
सुवर्णादिहरणम्	. 329	३४६
स्रीपुरुषादिहरणेणम्	. ३२३	380
महापश्वादिहरणादौ 🔐	. ३२४	३४७
स्त्रकार्पासादिहरणम्	326	३४७
हरितधान्यादौ	. ३३०	386
निरन्वयसान्वयधान्यादं		386
स्तेयसाहसलक्षणम्		386
त्रेतामिस्तेये	. ३३३	386
चौरहस्तच्छेदादि		388
पित्रादिदण्डे	. ३३५	388
राज्ञो दण्डे	. ३३६	388
विश्रस्ति रष्टगुणादि दण		388
अस्तेयान्याह	. ३३९	388
चौरयाजनादौ		
पथि स्थितेक्षुद्वयग्रहणे		
दासाश्वादिहरणादी	३४२	340
अथ साहसमाह	३४४	11 - 1
साहसक्षमानिन्दा	. 386	
द्विजातेः शस्त्रप्रहणकाः		349
आततायिहनने 🧈 .		349
परदाराभिमर्शने दण्ड		
परिखया रहः संभाषणे	348	
स्रीसंप्रहणम्	३५८	
भिश्चकादीनां परस्री-		
संभाषणे	३ ६ ०	३५३
परिवया निषिद्धसंभा	प्रणं ३६१	३५३
नटादिस्रीषु संभाषणे		
दोषः	३६२	343

खोकाः पृष्ठम् प्रकरणम् कन्याद्यणे दोषः ... 368 348 अङ्गलिप्रक्षेपादी ै ... ३६७ ३५४ व्यभिचरितस्रीजार्योर्दण्डे ३७१ ३५५ संवत्सराभिशस्तादी ... ३७३ ३५५ श्रदादेररक्षितोत्रृष्टादि-गमने ** 348 348 ब्राह्मणस्य गुप्तावित्रागमने ३७८ ३५६ ब्राह्मणस्य न वधदण्डः ३८० ३५७ गुप्तावैश्यक्षत्रिययोर्गमने ३८२ ३५७ अगुप्ताक्षत्रियादिगमने ३८४ ३५७ स्तेनादिश्रन्यराज्य-प्रशंसा ... ३८६ ३५८ कुलपुरोहितादिलागे ... ३८८ ३५८ मात्रादिलागे ... रे८९ ३५८ विप्रयोवींदे राज्ञा न धर्म-कथनम् ... SP\$ 025 ... सामाजिकाद्यभोजने ... ३९१ ३५८ अथ आकराः ... ३९४ ३५९ रजकस्य बस्नप्रक्षालने ३९५ ३५९ तन्तुवायस्य सूत्रहरणे 390 349 पण्यमूल्यकरणे ... ३९८ ३६० राज्ञा प्रतिषिद्धानां निर्हरणे ३९९ ३६० अकालविक्रयादौ विदेशविकये ... पण्यानां कयविकयः ... तुलादिपरीक्षा अथ तरिशुल्कम् ... ४०४ ३६१ गर्भिण्यादीनां न तरिशुल्कम्४०७ ३६१ नाविकदोषेण वस्तुनाशे ४०८ ३६१ वैश्यादेवीणिज्याकरणे ४१० ३६२ क्षत्रियवैश्यौ न दासकर्माहौँ ४११ ३६२ शुद्धं दासकर्म कारयेत् ४१३ ३६२ शृद्धो दास्याच मुच्यते ४१४ ३६२ अथ सप्तदश दासप्रकाराः ४१५ ३६२

भार्यादासादयोऽधनाः ४१६ ३६३

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्	R
वैश्यश्रद्धौ स्वकर्म कारयि-			प्रोषि
तव्यो		383	संवत्
दिने दिने आयव्ययनिरी-		111	रोगार
क्षणम्		3 6 3	क्षीवा
सम्यय्यवहारदर्शनफलम्	४२०	353	अधि
नवमोऽध्याय			स्त्रिया
अथ स्त्रीपुंधर्माः			सजार
स्त्रीरक्षा			न
जायाशब्दार्थकथनम्			गुणिने
स्रीरक्षणोपायाः	99	364	नि
स्रीरक्षणोपायाः स्रीस्त्रभावः	98	388	खयंब
स्त्रीणाममन्त्रिकया		366	खयंवं
	98		त्य
स्त्री खामिगुणा भवति		३६७	ऋतुम
कीप्रशंसा		396	ेदा
अव्यभिचारफलम्		368	कन्याव
व्यभिचारफलम्		1 54 HOW	विवाह
बीजक्षेत्रयोर्बलाबले			दत्तश्चर
परस्रीषु बीजवपननिषेधः		- 1	शुल्कम
स्रीपुंसयोरेकत्वम्		1	वाचा
सकृदंशभागादयः		३७२	न
क्षेत्रप्राधान्यम्		३७२	स्रीपुंस
अथ स्त्रीधर्मः	46	₹0.£	अथ द
भ्रातुः स्रीगमने पातिलम्		0	विभाग
अथ नियोगः	0.00	308	सहाव
न नियोगे द्वितीयपुत्रोत्पा-	92.	Stan at 1	न्य
दनम् •••		ACTION AND ADDRESS OF THE PARTY	ज्येष्ठप्र
कामतो गमननिषेधः	43	३७४	अज्येष
नियोगनिन्दा			विभाग
वर्णसं ऋरकालः	६६	३७५	ज्येष्ठा
बाग्दत्ताविषये			एकर्मा
कन्यायाः पुनर्दाननिषेधः	9	३७६	दशवस
सप्तपदीपूर्व खीत्यागे	७२	३७६	समभा
दोषवतीकन्यादाने			खखां
ब्रीहति प्रकर ण्य प्रवसेत्	৬%	३७६	विष्म
			1865

प्रकरणम्	श्चोकाः	
प्रोषितभर्तृकानियमाः	104	300
संवत्सरं स्त्रियं प्रतीक्षेत	UU	300
रोगार्तस्वाम्यतिकमे	ડ્ય	300
क्षीबादेन स्त्रीखागः	13	३७७
अधिवेदने	60	३७७
न्त्रिया मद्यपान	83	300
सजात्या स्त्रिया धर्मकार्य		
नान्यया	66	305
गुणिने कन्यादानं न		
निर्शुणाय ••• •••	46	20g
खयंबरकाळः	8.	३७९
खयंवरे पितृदत्तालंकार-		
लागः	९२ ं	३७९
ऋतुमतीविवाहे न शुल्क-		
दानम्	९३ :	00
कन्यावरयोवयोनियमः *	88	20
विवाहस्यावश्यकत्वम्	5 4 3	60
दत्तशुल्काया वरमरणे	The state of the s	60
शुल्कप्रहणनिषेधः	CALL PLANTS - STORE	60
वाचा कन्यां दत्त्वाऽन्यसमे		
न दानम् · · · ·	35 3	69
स्त्रीपुंसयोरव्यभिचारः ः	1000	69
	The second second	69
विभागकालः	१०४ ३	62
सहावस्थाने ज्येष्ठस्य प्राधा		
न्यम्	१०५ ३	८२
न्यम् ज्येष्ठप्रशंसा	१०६ ३	८२
अज्येष्ठवृत्तौ ज्येष्ठे 🔐	990 }	८३
विभागे हेतुमाह	१११ ३	८३
ज्येष्ठादेविँशोद्धारे	११२ ३	८३
एकमपि श्रेष्ठं ज्येष्ठस्य	११४ ३	८४
दशवस्तुषु समानां नोद्धारः	994 3	68
समभागविषमभागौ	996 3	68
खखांशेभ्यो भगिन्यै देयम्	११८ ३	८४
विष्ममजाविकं ज्येष्ठस्मैव '	११९ ३	८५
		表面 犯

				-	
प्रकरणम्	श्चोकाः	पृष्ठम्	प्रकरणम् *	डोकाः	पृष्ठम्
क्षेत्रजेन विभागे	920	264	द्वादशपुत्राणां पूर्वपूर्वः		
अनेकमातृकेषु ज्येष्ट्ये	922	364	क्षेष्ठः	968	390
जन्मतो ज्येष्ट्यम्	924	३८६	क्षेत्रजादयो रिक्थहराः	964	386
पुत्रिकाकरणे	920	३८७	क्षेत्रजादीनां पितामहधने	965	396
पुत्रिकायां धनमाहित्वम्	930	३८७	सपिण्डादयो धनहराः	960	386
मातुः स्रीधनं दुहितुः	939	३८७	व्राह्मणाधिकारः	966	399
पुत्रिकापुत्रस्य धनमाहि-			राजाविकारः	969	388
त्वम्			मृतपतिकानियुक्तापुत्रा-		
पुत्रिकौरसयोर्विभागे			धिकारः	990	800
अपुत्रपुत्रिकाधने	334	326	औरसपौनर्भवविभागे	989	800
पुत्रिकाया द्वैविष्यम्	336	306	मातृधनविभागे	988	800
पौत्रप्रपौत्रयोधनविभागः			स्त्रीधनान्याह	998	800
पुत्रशब्दार्थः ू •••	१३८	३८९	सप्रज्ञीधनाधिकारिणः	994	809
पुत्रिकापुत्रकर्तृकश्रादे			अप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	998	809
दत्तकस्य धनप्राहकत्वे			साधारणात्स्रीधनं न कुर्यात	1 20 1 75 - 50 1	
कामजादेर्न धनग्राहकरव			स्त्रीणामलंकरणमविभाज्यम		
क्षेत्रजस्य धनप्राहकत्वे	984	390	अथानंशाः		
अनेकमातृकविभागः	985	389	क्षीबादिक्षेत्रजा अंश-	1	
अनुदश्द्रापुत्रस्य भाग-			भागिनः	803	४०३
निषेधः		388	अविभक्तार्जितधने		
सजातीया्नेकमातृक-			विद्यादिधने		
विभागे		388	शक्तसांशोपेक्षणे		
इद्धस्य पुत्राणां सम एव			अविभाज्यधने		
ें भागः ••			नष्टोद्धारे		
दायादादायादबान्धवतः			संस्टिधनविभागे	402	0 ° ₹
कुपुत्रनिन्दा ्			विदेशादिगतस्य न भाग-		
औरसङ्गेत्रजविभागे			ं लोपः ••• •••		
क्षेत्रजान-तर्मौरसोत्पत्त	100	368	वश्वको ज्येष्ठः अभागः		
दत्तकादयो गोत्ररिक्थ-			विकर्मस्था धनं नाईन्ति		
्भागिनः	Abademy No. 12		ज्येष्ठस्यासाधारणकरणे	210	0,00
औरसार्दिद्वादशपुत्र लक्ष			जीवितपतृकविभागे	4 7 8	808
दासीपुत्रस्य समभागित					
क्षेत्रजादयः पुत्रप्रतिनिः		• ३९७	्विभागानन्तरोत्प नस्थ ले		
सलौर्से दत्तकादयो न			अनपस्यधने मातुर्धिकार		
अक्रविया			ऋणधनयोः समं विभागः		
अय पुत्रित्वातिदेशः	. 967	१ ३९७	अविभाज्यमाह •••	395	Xou

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अथ चूतसमाह्यः .	770	808
द्युतसमाह्यनिषेधः .		804
	373	
द्युतादिकारिणां दण्डः		1
पाषण्डादी-देशासिर्वास	स्येत् २२५	808
दण्डदानाशक्ती .	279	308
स्रीबालादिदण्डे .		800
नियुक्तस्य कार्यहनने .	२३१	808
कूटशासनबालवधादि	हरणे २३१	800
धर्मकृतं व्यवहारं न	see single a	
निवर्तयेत्		
अधर्मकृतं निवर्लम् .	२३४	800
प्रायश्चित्ताकरणे महा-	1.75	
पातकिदण्डः .	२३५	800
प्रायिक्तकरणे नाङ्गा	: २४०	806
महापातके बाह्यणस्य व	ण्ड:२४१	806
क्षत्रियादेर्ण्डः .	२४२	808
महापातकिधनग्रहणे.	२४३	४०९
ब्राह्मणपीडने दण्डः .	286	890
वध्यमोक्षणे दोषः .	288	४१०
राजा कण्टकोद्धरणे य		
कुर्यात्	२५२	890
आर्थरक्षाफलम् .	२५३	890
तस्करायशासने दोषः		899
निर्भयराज्यवर्धनम् .	२५५	899
अका शाप्रकाशतस्करज्ञ	ानम् २५६	899
प्रकाशाप्रकाशतस्क रा	नाह २५७	899
तेषां शासनम् .	२६२	४१२
चौराणां निप्राहको दण		
्र एव	२६३	४१२
तस्करान्वेषणम्		
लोप्त्रादर्शने	and the second of	
चौराश्रयदायकदण्डः		200 100 100 100
स्वधर्मच्युतदण्डने	200	100000000000000000000000000000000000000

प्रकरणम्	श्चोकाः	पृष्ठम्
चौराद्युपद्रवे अधावतो ।	in the second	
दण्डः	208	४१४
राज्ञः कोशहारकादयो		
दण्ड्याः	504	898
संधिच्छेदे	२७६	898
त्रन्थिभेदने	२७७	898
चौरलोप्त्रधारणादौ	२७८	894
तडागागारभेदने	२७९	४१५
राजमार्गे मलादिखागे दंड	:222	४१५
मिथ्याचिकित्सने दण्डः	268	896
प्रतिमादिभेदने दंडः	224	४१६
मणीनामपवेधादौ	२८६	896
विषमव्यवहारे	260	४१६
बन्धनस्थानम् •••	366	४१६
प्राकारभेदादौ	268	४१६
अभिचारकर्मणि	290	४१७
अबीजविकयादौ	२९१	४१७
खर्णकारदण्डने	393	४१७
इलोपकरणहरणे	283	४१७
अथ सप्तप्रकृतयः	298	४१७
खपरशक्तिवीक्षणम्	286	४१८
कर्मारम्भे	299	४१८
राज्ञो युगत्वकथनम्	309	898
इन्द्रादीनां तेजो चपो		
बिमर्ति	३०३	898
स्तेननित्रहणम्	393	४२१
ब्राह्मणं न कोपयेत्	393	४२१
ब्राह्मणप्रशंसा		४२१
इमशानामिन दुष्ट एवं	enga di	
ब्राह्मणः •••	396	४२ २
ब्रह्मक्षत्रयोः परस्पर-		
साहित्यम्••• •••	३२२	४२२
पुत्रे राज्यं दत्त्वा रणे		
प्राणलागः	३२३	1. THE WAY TO SEE
वैश्यधर्मानाह	३२६	Charles Charles
श्रद्रधर्मानाह	३३४	848
	A March 1	A CARLO

श्लोकाः पृष्टम् प्रकरणम् दशमोऽध्यायः। अध्यापनं त्राह्मणस्यैव 9 854 वर्णीनां त्राह्मणः प्रभुः 3 824 द्विजवर्णकथन्म 8 888 सजातीयाः 4 838 पित जातिसहशाः € 85€ वर्णसंकराः 830 वालाः ... व्रात्योत्पन्नादिसंकीर्णाः ... **उपने**याः 858 f8 ... ते सकर्मणा उत्कर्ष गच्छन्ति ४२ ४३४ कियालोपात् वृषलत्वम् ... ४३ ४३४ दस्यवः ४५ ४३४ वर्णसंकराणां कर्माण्याह ४७ ४३५ चण्डालकर्माणि... ... 49 834 कर्मणा पुरुषज्ञानम् ... ५७ ४३६ वर्णसंकरनिन्दा... ... 48 830 एषां विप्रादार्थे प्राणलागः ६२ ४३७ साधारणधर्माः श्रेष्ठाः ... ६३ ४३७ सप्तमे जन्मनि ब्राह्मण्यं श्रद्धत्वं च ...े ... ६४ ४३७ वर्णसंकरे श्रेष्ट्यम S & 8 8 8 बीजक्षेत्रयोर्वलाबले 558 OU षटकर्माण्याह ... 088 PU ब्राह्मणजीविका ... 088 2V क्षत्रियवैश्यकर्माह द्विजानां श्रेष्ठकर्माह आपद्धमेमाह ... 69 889 विकये वर्ज्यानि ८६ ४४२ क्षीरादिविक्रयफलम् ... 53 883 ज्यायसीवृत्तिनिषेधः ... 84 883 **पर्धमं**जीवनिन्दा ... 30 888 वैश्यश्रद्धयोरापद्धर्मः ... 36 888

श्लोकाः पृष्ठम् प्रकरणम् आपदि विप्रस्य हीन-याचनादि 905 888 प्रतिप्रहिनन्दा 903 885 याजनाध्यापने द्विजानाम् ११० ४४६ प्रतिप्रहादिपापनाशे ... १११ ४४६ बिलोञ्छजीवने 992 886 धनयाचने 993 88E सप्त वित्तागमा 994 886 दश जीवनहेतवः 998 880 बृद्धिजीवननिषेधः 990 880 राज्ञामापद्धमेमाह 996 888 श्रदस्य आपद्धर्मः ... 939 886 श्रदस्य बाह्यणाराधनं श्रेष्टम ... १२२ ४४८ श्रदवृत्तिकल्पनम ... 988 888 शुद्धस्य न संस्कारादि १२६ ४४९ श्रद्धामन्त्रकं धर्मकार्यम् १२७ ४४९ शदस्य धनसंचयनिषेधः १२९ ४४९ एकादशोऽध्यायः। स्नातकस्य प्रकाराः 9 840 नवस्नातकेभ्योऽन्नदाने वेदविद्यो दानम 849 भिक्षया द्वितीयविवाह-निषेधः ... 4 849 कुटुम्बिब्राह्मणाय दानम् £ 849 सोमयागाधिकारिणः... 0 849 कुद्धम्बाभरणे दोषः ... 8 849 यज्ञशेषार्थं वैश्यादेर्धन-प्रहणम ... 99 842 षड्डपवासे आहारप्रहणे 96 843 ब्रह्मखादिहरणनिषेधः 96 843 असाध्रधनं हत्वा साध्रभ्यो दाने दण्डः 98 843

यज्ञशीलादिधनप्रशंसा

२० ४५३

प्रकरणम् श्लोकाः पृष्ठम् यज्ञाद्यर्थं विप्रस्य स्तेनादौ

न दण्डः ... २९ ४५४
ध्रुधावसन्नस्य वृत्तिकल्पने २२ ४५४
यज्ञार्थं श्रुद्धभिक्षानिषेवः २४ ४५४
यज्ञार्थं धनं भिक्षित्वा न

रक्षणीयम् ... २५ ४५४
देवन्रह्मखहरणे... २६ ४५४
सोमयागाशकौ वैश्वानरयागः२७ ४५४
समर्थस्यानुकल्पनिषेधः २८ ४५५
द्विजस्य स्वराक्तया वैरिजयः ३१ ४५५
क्षत्रियादेबाहुनीर्येणारिजयः ३४ ४५६
ब्राह्मणस्यानिष्टं न ब्र्यात् ३५ ४५६
अल्पविद्यक्ष्यादेहींतृत्व-

निषेधः ... ३६ ४५६ अश्वदक्षिणादाने ... ३८ ४५६ अल्पदक्षिणयज्ञनिन्दा ... ३९ ४५६ अग्निहोत्रिणस्तदकरणे ... ४१ ४५७ शुद्राप्तधनेनामिहोत्रनिन्दा ४२ ४५७ विहिताकरणादौ प्रायश्चित्तं ४५ ४५८ कामाकामकृतपापे ... ४७ ४५८ प्रायश्वित्तिसंसर्गनिषेधः ४७ ४५९ पूर्वेपापेन कुछान्धादयः ४८ ४५९ प्रायश्चित्तमवर्यं कर्तव्यम् ५३ ४५९ पञ्चमहापातकान्याह ... ५४ ४६० ब्रह्मह्यादिसमान्याह ... ५४ ४६० उपपातकान्याह ... 49 869 ... ६७ ४६३ जातिभ्रंशकराण्याह संकरीकरणान्याह ... ६८ ४६३ भपात्रीकरणान्याह ... ६९ ४६३ मलिनीकरणान्याह ••• ७० ४६३ अथ ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् ७२ ४६३ गर्भात्रेयीक्षत्रवैश्यवधे ... ८७ ४६८ स्त्रीसुहद्वधनिक्षेपहरणादौ ८८ ४६८ अध सरापानप्रायश्चित्तम् ९० ४६९ ... 38 800 **सुराप्रकाराः**

प्रकरणम् श्रोकाः पृष्ठम् स्रवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ... ९९ ४७१ गुरुव्रीगमनप्रायश्चित्तम् १०३ ४७२ गोवधाद्यपातकप्राय-

थितम् ... १०८ ४७३ अवकीणिंप्रायिक्तम् ... ११८ ४७४ जातिभंशकरप्रायश्चित्तम् १२४ ४७५ संकरीकरणादिप्रायश्चित्तम् १२५ ४७६ क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तम् १२६ ४७६ मार्जारादिवधप्रायश्चित्तम् १३१ ४७७ हंसादिवधप्रायश्चित्तम् १३६ ४७८ व्यभिचरितस्त्रीवधे ... १३८ ४७८ सर्पादिवधे दानाशकी १३९ ४७८ धुद्रजन्तुसमूहवधादौ १४० ४७८ वृक्षादिच्छेदनादौ ... १४२ ४७९ अञ्चजादिसत्त्ववधे ... १४३ ४७९ वृथौषध्यादिच्छेदने ... १४४ ४७९ अमुख्यसुरापानप्रायश्चित्तं १४६ ४७९ युराभाण्डस्थजलपाने १४७ ४८० शुद्रोच्छिष्टजलपाने ... १४८ ४८० सुरागन्धा घाणे ... 989 860 विष्मूत्रसुरासंस्रष्टमोजने १५० ४८१ पुनःसंस्कारे दण्डादि-

निवृत्तिः ... १५१ ४८१ अभोज्याबस्त्रीसुद्रोच्छिष्टा-

भस्यमांसमक्षणे ... १५२ ४८१ ग्रुक्तादिमक्षणे ... १५३ ४८१ स्करादिविण्मूत्रमक्षणे १५४ ४८१ ग्रुष्कस्नास्थाज्ञातमांस-

सक्षणे १५५ ४८२ कुक्कुटनरस्करादिमक्षणे १५६ ४८२ मासिकान्नमक्षणप्राय-

श्चित्तम् १५७ ४८२ ब्रह्मचारिणो मधुमांसादिम.१५८ ४८२ विडालाद्युच्छिष्टादिमञ्जूणे १५९ ४८२ अमोज्यात्रमुत्तार्थम् ... १६० ४८३

श्लोकाः पृष्टम् प्रकरणम् सजातीयधान्यादिस्तेये १६२ ४८३ मन्द्यादिहरणप्रायश्चित्तम् १६३ ४८३ त्रपसीसकादिहरणे ... १६४ ४८३ भक्ष्ययानशय्यादिहरणे १६५ ४८३ शुष्काचगुडादिहरणे ... १६६ ४८४ मणिमुक्तारजतादिहरणे १६७ ४८४ कार्पासां शकादिहरणे ... १६८ ४८४ अगस्यागमनप्रायश्चित्तम् १७० ४८४ वडवारजखलादिगमने १७३ ४८५ दिवासैधनादौ ... १७४ ४८५ चाण्डाल्यादिगमने ... १७५ ४८५ व्यभिचारे स्त्रीणां प्राय० १७६ ४८५ चाण्डालीगमने ... 906 866 पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम् १७९ ४८६ पतितस्य जीवत एव प्रेत-

किया ... १८२ ४८७
पतितस्यां शादिनिवृत्तिः १८५ ४८७
कृतप्रायिक्षत्तं संसर्गः १८६ ४८७
प्रतितस्रीणामनादि देयस् १८८ ४८८
पतितसंसर्गनिषे धादि ... १८९ ४८८
बाल झादिलागः ... १९० ४८८
बाल झादिलागः ... १९० ४८८
बाल झादिलागः ... १९० ४८८
बाल झादिलागः ... १९३ ४८९
असत्प्रतिप्रह्मायिक्षत्तम् १९४ ४८९
असत्प्रतिप्रह्मायिक्षत्तम् १९४ ४८९
कृतप्रायिक्षत्तं साम्यं पृच्छेत् १९५४८९
गोभ्यो घासदानं तत्र

संसर्गः ... १९६ ४८९ वास्ययाजनपतितिक्रिया० १९७ ४८९ वेदशरणागतस्यागे ... १९८ ४९० श्वादिदंश्वनप्रायश्वित्तम् १९९ ४९० अपाङ्क्ष्यप्रायश्वित्तम् ... २०० ४९० सङ्ग्रियानप्रायश्वित्तम् २०१ ४९० जहे जलं विना वा मुन्नादि-

लागे ... २०२ ४९० वेदोदितकमीदिलागे २०३ ४९१

श्लोकाः पृष्ठम् प्रकर्णम् ब्राह्मणस्य धिकारे ... 308 899 बाह्यणावगुर्णे अनुक्तप्रायश्चित्तस्थले ... २०९ ४९१ आजापत्यादिव्रतनिर्णयः 299 888 अथ त्रताङ्गानि 355 838 पापं न गोपनीयम ... 250 866 पापाजतापे २३० ४९६ पापवृत्तिनिन्दा *** २३२ ४९६ मनस्तुष्टिपर्यन्तं तपः... ₹₹ ४९६ तपः प्रशंसा ••• ₹38 88€ वेदाभ्यासप्रशंसा रहस्यप्रायिशतम् ... २५७ ५०१

द्वादशोऽध्यायः।

शुभाशुभक्षमेफलम् ... कर्मणो मनःप्रवर्तकम त्रिविधमानसकर्माणि... चतुर्विधवाचिककर्माणि त्रिविधशारीरकर्माणि । मनोवाक्कायकर्मभोगफलम् ८ ५०४ त्रिदण्डिपरिचयः 90 404 क्षेत्रज्ञपरिचयः 92 404 जीवात्मपरिचयः 93 404 जीवानामानन्त्यम् ... 94 40\$ परलोके पासमौतिकशरीरम् १६ ५०६ भोगानन्तरमात्मनि लीयते १७ ५०६ धर्माधर्मबाहल्याद्धोगः 20 40€ त्रिविधगुणकथनम् ... 58 don अधिकगुणप्रधानो देहः 54 400 सत्त्वादिलक्षणमाह ... २६ ५०७ सात्त्विकगुणलक्षणम् ... 39 406 राजसगुणलक्षणम् ... 39 406 तामसगुणलक्षणम् ... 33 406 संक्षेपतस्तामसादिलक्षणम् 34 409 गुणत्रयात्रिविधा गतिः 80 490 त्रिविधगतिप्रकाराः ...

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्	प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
पापेन कुत्सिता गतिः	42	492	वेदव्यवसायिनः श्रेष्ठत्वम्	903	429
पापविशेषेण योनिविशेषो	प. ५३	492	तपोविद्याभ्यां मोक्षः	908	439
पापप्रावीण्याचरकादि	50	494	प्रस्थक्षानुमानशब्दाः		U.a. I
मोक्षोपायषट् कर्माण्याह	63	498	प्रमाणानि	904	439
आत्मज्ञानस्य प्राधान्यम्	64	490	धर्मज्ञलक्षणम्	306	429
वेदोदितकर्मणः श्रेष्ठत्वम्	68	490	अकथितघर्मस्थले	906	433
वैदिकं कर्म द्विविधम्		496	अथ शिष्टाः	908	493
प्रवृत्तनिवृत्तकर्म फलम्	90	496	अथ परिषत्	990	422
समदर्शनम्	39	496	मूर्जाणां न परिषत्त्वम्	998	423
वेदाभ्यासादी	98	499	आत्मज्ञानं पृथकुलाह	996	438
वेदबाह्यस्मृतिनिन्दा	94	499	वाय्वाकाशादीनां लयमाह	920	428
वेदप्रशंसा	30	420	आत्मखरूपमाइ	922	424
वेदादिवदः सेनापत्यादि	900	420	आत्मदर्शनमव श्यम नुष्टेयम्	924	426
वेदज्ञप्रशंसा		430	एतत्संहितापाठ फल म्		
			Start 1 to 1 to 1 to 1		

संपूर्णोऽयं मनुस्मृतिविषयानुक्रमः।

मनुस्मृतिः

कुछूकभद्रकृतमन्वर्थमुक्तावलीसंवलिता ।

प्रथमोऽध्यायः १

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः। प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमञ्जवन् ॥ १॥

ॐनमो मगवते वासुदेवाय ।

गौडे नन्दनवासिनाझि सुजनैर्वन्धे वरेन्द्यां कुछे
श्रीमद्धदिवाकरस्य तनयः कुळूकमटोऽभवत् ।
काश्यामुत्तरवाहिजहुतनयातीरे समं पण्डितैस्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्धमुक्तावळी ॥ ३ ॥
सर्वज्ञस्य मनोरसर्वविद्षि व्याख्यामि यद्वाद्ध्ययं
युत्तया तद्वहुभिर्यतो मुनिवरैरेतद्वहु व्याहृतम् ।
तां व्याख्यामधुनातनैरिष कृतां न्याख्यां ब्रुवाणस्य मे
भत्तया मानववाद्ध्यये भवभिदे भूयादशेषेश्वरः ॥ २ ॥
मीमांसे बहु सेवितासि मुहृदसर्काः समस्ताः स्थ मे
वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः ।
जाता व्याकरणानि वालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये
प्राप्तोऽयं समयो मन्कविवृतौ साहाय्यमालम्ब्यताम् ॥ ३ ॥

द्वेषादिदोषरहितस्य सतां हिताय मन्वर्थतत्त्वकथनाय ममोद्यतस्य । देवाद्यदि कचिदिह स्वलनं तथापि निस्तारको भवतु मे जगदन्तरात्मा ॥ ४॥

> मानववृत्तावस्थां ज्ञेया न्याख्या नवा मयोद्धिका। प्राचीना अपि रुचिरा न्याख्यादणामशेषाणाम्॥ ५॥

मनुमेकाग्रमासीनिमित्यादि॥ अत्र महर्षीणां धर्मविषयप्रश्ने मनोः 'श्रूयताम्' (११४) इत्युत्तरदानपर्यन्तश्चोकचतुष्टयेनैतस्य शाखस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपयुक्तानि विषयसंबन्धप्रयोजनान्युक्तानि। तत्र धर्म एव विषयः। तेन सह वचनसंदर्भेक्ष-पस्य मानवशाखस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकळक्षणः संबन्धः। प्रमाणान्तरासिक्षकृष्टस्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शाख्वैकगम्यत्वात् । प्रयोजनं तु स्वर्गाप-वर्गादि, तस्य धर्माधीनत्वात् । यद्यपि पत्युपगमनादिक्षपः क्रामोऽप्यत्राभि-

हितस्तथापि 'ऋतुकालाभिगामी स्थात्स्वदारनिरतः सदा' (३।४५) इत्युतु-कालादिनियमेन सोऽपि धर्म एव। एवं चार्थार्जनमपि 'ऋतामृताभ्यां जीवेत' (४।४) इत्यादिनियमेन धर्म एवेत्यवगन्तन्यम् । मोश्लोपायत्वेनाभिहितस्यात्म-ज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्धर्मविषयत्वं मोक्षोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्योपपन्नम् । पौरुषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविगीतमहाजनपरिग्रहाच्छ्रत्युपग्रहाच वेदमूल-कतया प्रामाण्यम् । तथा च छान्दोग्यबाह्मणे श्रूयते-'मनुवैं यत्कि-चित्वदत्तद्वेषजं भेषजतायाः' इति । वृहस्पतिरप्वाह-'वेदार्थोपनिबद्ध-रवाष्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतस् । मन्वर्धविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥ तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च । धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्यावज्ञ दृश्यते ॥' महाभारतेऽप्युक्तम्-'पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेद-श्चिकित्सितम् । भाज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुमिः॥' विरोधि-बौद्धादितकेंने हन्तन्यानि । अनुकृलस्तु मीमांसादितकेः प्रवर्तनीय एव । अत एव वक्ष्यति (१२।१०६)-'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणा-नुसंधत्ते स धर्म वेद नेतरः॥' इति। सकलवेदार्थादिमननान्मनुं महर्षय इदं द्वितीयश्लोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेति वचनमन्त्रवन् । श्लोकसादौ मनुनिर्देशो मङ्गलार्थः । परात्मन एव संसारस्थितये सार्वज्ञ्येश्वयादिसंपन्नमनुरूपेण प्रादु-भूतत्वात्तद्भिधानस्य मङ्गलातिशयत्वात् । वक्ष्यति हि (१२।१२३)-'एनमेके वदन्त्यप्तिं मनुमन्ये प्रजापतिम्' इति । एकाग्रं विषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तम् । क्षासीनं सुखोपविष्टम् । ईदशस्वैव महर्षिप्रश्लोत्तरदानयोग्यत्वात् । अभिग-म्याभिमुखं गत्वा । महर्षयो महान्तश्च ये ऋषयश्चेति तथा । प्रतिपूज्य पूज-यित्वा । यद्दा मनुना पूर्वं स्वागतासनदानादिना पूजितास्तस्य पूजां कृत्वेति प्रतिशब्दादुन्नीयते । यथान्यायं येन न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुं युज्यते प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना । वक्ष्यति च (२।११०)-'नापृष्टः कस्यविद्रयाज्ञ चान्यायेन पृच्छतः' इति। 'अभिगम्य, प्रतिपूज्य, अनुवन्' इति कियात्रयेऽपि मनुमित्येव कर्मे । अनुवन्नित्यत्राकथितकर्मता । नुविधातोर्द्विकर्मकत्वात् ॥ १ ॥

किमनुविश्वतिक्षायामाह— भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वेशः । अन्तरप्रभवाणां च धर्मान्नो वक्तुमहेसि ॥ २॥

भगवित्रसादि ॥ ऐश्वर्यादीनां 'भग'शब्दो वाचकः । तटुक्तं विष्णुपुराणे— 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चेव षण्णां भग देतीङ्गना ॥' इति । मतुबन्तेन संबोधनं भगवित्रति । वर्णा बाह्मणक्षत्रियवैरय-

पाठा०-1 इतीरणा.

१ तथा चोक्तम्-'ऋचो यज्ंषि सामानि मन्ना आथर्वणाश्च ये। सप्तिषिभिक्तु यत्मोक्तं तत्सर्वं मनुरह्मवीत्' इति।

[ा] र बद्धा, न्यायस्तु आस्त्रमर्थादेत्यभिधीयते, तदनुगुणं वा वचनमिति ध्येयम् ।

श्रद्धाः । सर्वे च ते वर्णाश्चिति सर्ववर्णाः, तेषामन्तरप्रभवाणां च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानां अम्बष्टश्चरुकर्णप्रसृतीनां तेषां विजातीयमैश्रुनसंभवत्वेन खरतुरगीयसंपर्काजाताश्चतरवज्ञात्यन्तरत्वाद्वर्णशब्देनाग्रहणात्पृथक् प्रश्नः । एतेनास्य शाख्यस सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् । यथावत् यो धर्मोः
यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणाईतीत्यनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रश्नः । अनुपूर्वशः
क्रमेण जातकर्म, तदनु नामधेयमित्यादिना । धर्माश्चोऽस्मम्यं वक्तुमईति सर्वधर्माभिधाने योग्यो भवति तस्माद्र्हीत्यध्येषणमध्याद्वार्यम् । यत्तु ब्रह्महत्यादिरूपाधर्मकीर्तनमप्यत्र तत् प्रायश्चित्तविधरूपधर्मविषयत्वेन न स्नतअतया ॥ २ ॥

सकलधर्माभिधानयोग्यत्वे हेतुमाह—

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभ्रवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्यमो ॥ ३॥

त्वमेक इत्यादिना ॥ हिशब्दो हेतौ । यसात्त्वमेकोऽद्वितीयः अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्चतस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य च विधानस्य विधीयन्तेऽनेन कर्माण्यक्रिहोत्रादीनीति विधानं वेदस्तस्य स्वयंभुवोऽपौरुषेयस्याचिन्त्यस्य बहुशास्त्राविभिन्नत्वादियत्तया परिच्छेत्तमयोग्यस्य, अप्रमेयस्य मीमांसादिन्यायनिरपेश्वतयानवगम्यमानप्रमेयस्य, कार्यमनुष्टेयमिष्ठिष्टोमादि, तत्त्वं ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैत्तिः २।१।१) इत्यादि वेदान्तवेद्यं तदेवार्थः प्रतिपाद्यभागसं
वेतीति कार्यतत्त्वार्थवित् । मेधातिथिस्तु कर्ममीमांसावासनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थसं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थविदिति व्याचष्टे । तन्न । वेदानां
ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्यपगमान्न कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः ।धर्माधर्मव्यवस्थापनसमर्थत्वात् प्रभो इति संबोधनम् ॥ ३॥

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः। प्रत्युवाचार्च्य तान्सर्वान्महर्षाञ्छूयतामिति ॥ ४॥

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगित्वादि ॥ स मनुस्तैर्महिषिभिस्तथा तेन प्रकारेण
पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिमक्तिश्रद्धातिश्रयादिना पृष्टस्तान्सम्यग्यथातस्वं प्रत्युवाच श्रूयतामित्युपक्रम्य। अमितमपरिच्छेद्यमोजः सामर्थ्यं ज्ञानतस्वाभिधानादौ
यस्य स तथा। अत एव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्नविषयः।
महात्मभिर्महानुभावैः। आर्च्यं पृजयित्वा। आङ्पूर्वस्यार्चतेर्व्यंबन्तस्य स्पर्भिद्म्। धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम्।
ननु मनुप्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य 'स पृष्टः प्रत्युवाच' इति न युक्तम्, 'अहं
पृष्टो श्रवीमि' इति युज्यते। अन्यप्रणीतत्वे च कथं मानवीयसंदितेति ? उच्यते—

प्रायेणाचार्याणामियं शैली यत्स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति; अत एव 'कर्माण्यपि जैमितिः फलार्थत्वात्' (जै.न्या.स.श१४) इति जैमिनेरेव स्त्रम् । अत एव 'तदुपर्यपि वादरायणः संभवात्' (ज्ञ. स. १।१।२६) इति बादरा-यणस्यैव शारीरकस्त्रम् । अथवा मन्पदिष्टा धर्मास्तिन्छण्येण स्रुगुणा तदा- ज्ञयोपनिबद्धाः । अत एव बङ्ग्यति (१।५९)-'एतह्रोऽयं सृगुः शास्त्रं श्राव-यिष्यसशेषतः' इति । अतो युज्यत एव स पृष्टः प्रत्युवाचेति । मन्पदिष्ट-धर्मोपनिबद्धत्वाच मानवीयसंहितेति न्यपदेशः ॥ ४॥

श्रूयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह—

आसीदिदं तमोभृतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अत्रतक्र्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५ ॥

आसीदिदमिति ॥ नतु मुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोत्तरं दातुमुचितं, तत्कोऽयमप्रस्तुतः प्रखयद्शायां कारणलीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणावतारः ? अत्र मेघातिथिः समाद्धे-शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते— 'तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना' (१।४९) इति । वस्यति च (१२।२३)-'एता दृष्टास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्चेव धर्मे दृध्या-त्सदा मनः' इति । तत्रश्र निरतिशयैश्वर्यहेतुर्धर्मः, तद्विपरीतश्राधर्मः, तद्र्प-परिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमध्येतव्यम्, इत्याद्यध्यायतात्पर्यमितः न्तेन । गोविन्दराजस्यापीद्मेव समाधानम् । नैतन्मनोहरम् । धर्मस्वरूपप्रश्ने यद्दर्भस्य फलकीर्तनं तद्प्यप्रस्तुतम् । धर्मोक्तिमात्राद्धि शास्त्रमर्थवत् । किंच 'कर्मणां फलनिर्दृत्ति शंसेत्युक्ते महर्षिभिः । द्वादशे वश्यमाणा सा वक्तमादौ न युज्यते ॥' इदं तु वदामः-मुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्म-प्रतिपादनं धर्मकथनमेवेति नाप्रस्तुताभिधानम् । आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूप-त्वात्; मनुनैव(६।९२)-'धतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमकोघो दशकं धर्मछक्षणम्' इति दशविधधर्माभिधाने विद्या-शब्दवाच्यमात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम् । महाभारतेऽपि-'श्रात्मज्ञानं तितिश्चा च र्थमः साधारणो नृप' इलात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम् । याज्ञवल्क्येन तु परमधर्म-त्वेन यदुक्तम्-'इज्याचार्दमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मी बद्योगेनात्मदर्शनम्' (या.स्मृ.१।८) इति। जगत्कारणत्वं च ब्रह्मलक्षणम् । अत एव ब्रह्ममीमोसायाम् (ब. स. १।१।१)-'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सुत्रानन्तरं बहालक्षणकथनाय 'जन्माद्यस्य यतः' (ब. स. १।१।२) इति द्विती-यस्त्रं भगवान्वादरायणः प्रणिनाय । अस्य जगतो यतो जन्मादि सृष्टिस्थि-तिप्रक्यमिति सुत्रार्थः । तथा च श्रुतिः (तैत्ति.३।१)-'यतो वा इमानि सूतानि

जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्य । तद्रह्मेति' इति प्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानबह्मप्रतिपादनम्। बात्मज्ञानस्वरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायं कृत्वा संस्कारादिरूपं धर्मे तदङ्गतया द्वितीयाध्यायादिकमेण वस्यतीति न कश्चिद्विरोधः॥ किंच प्रश्नोत्तरवा-क्यानामेव स्वारस्याद्यं महुक्तोऽर्थो लभ्यते। तथा हि-'धमें पृष्टे मनुर्वहा जगतः कारणं बुवन् । आत्मज्ञानं परं धर्मं वित्तेति व्यक्तमुक्तवान् ॥ प्राधान्यात्प्रथमा-ध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम् । धर्मोऽन्यस्तु तदङ्गत्वाद्युक्तो वक्तमनन्तरम् ॥' इदमित्यध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभासमानत्वाज्ञगन्निर्दिश्यते । इदं जगत् तमोभूतं तमसि स्थितं लीनमासीत् । तमःशब्देन गुणवृत्त्या, प्रकृतिर्निर्दिश्यते । तम इव तमः । यथा तमसि लीनाः पदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्त एवं प्रकृतिलीना अपि भावा नावगम्यन्त इति गुणयोगः। प्रख्यकाले सुक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीन मासीदिसर्थः । तथा च श्रुतिः (ऋसं ८१७)- तम बासीत्तमसा गृहळमग्रे इति प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मनाऽन्याकृतासीत् । सत एव सप्रज्ञातमप्रत्यक्षं सकल-प्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञात इत्युच्यते, तन्न भवतीत्प्रज्ञातम् । अल-क्षणमननुमेयं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गं, तदस्य नास्तीति अलक्षणं अप्रतन्ये त्तर्केयितुमशक्यं तदानीं वाचकस्थुळशब्दाभावाच्छब्दतोऽप्यविशेयम् । एत-देव च प्रमाणत्रयं सतर्के द्वादशाध्याये मनुनाम्युपगतं अत एवाविशेयमिल-र्थाप्त्याद्यगोचरमिति अरणीधरस्यापि व्याख्यानम् । न च नासीदेवेति वाच्यम् । तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयते (इ.१।४।७)-'तद्धेदं तद्धेन्याकृतमा-सीत्'। छान्दोग्योपनिषच (६।२।१)—'सदेव सोम्येदमप्र आसीत्'। इदं जगत्सदेवासीत् । ब्रह्मात्मना श्रासीदित्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः । अत एव असुसमिव सर्वतः । प्रथमार्थे तसिः । स्वकार्याक्षममिसर्थः ॥ ५ ॥

अथ किमभूदियाह

ततः खयंभूभंगवानव्यक्तो व्यञ्जयनिदम् । महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ ६ ॥

ततः खयंभूभेगवानिलादि॥ ततः प्रज्यावसानानन्तरं खयंभूः पर-माता खयं भवति खेच्छ्या शरीरपरिप्रदं करोति, न त्वितरजीववत्कर्मायत्त-देहः। तथा च श्रुतिः (छन्दोः ७।२६।२)-'स एक्घा भवति द्विधा भवति'। भय-वानैश्वयीदिसंपन्नः। अञ्यको बाह्यकरणागोचरः। योगाभ्यासावसेय इति यावत्। इदं महाभूतादि। माकाशादीनि महाभूतानि। आदिप्रहणान्महदा-दीनि च ब्यक्षयञ्चव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन्। वृत्तीजाः वृत्तमप्रतिहतमुख्यते। अत एव 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' (पा.१।३।३८)

पाठा०-1 महाभूतानुवृत्तौजाः.

१ महामृतादिषु पृथिन्यमेजोवाय्वाकाशमहदादिषु वृत्तं सदोज्ञो वीर्यं सर्जनशक्तिर्यस्य स इति 'महामृतादिकृतोजाः' इति शिक्षमाठे व्याख्यानम् ।

इस्रत्र वृत्तिरप्रतिघात इति व्याख्यातं जयादिस्येन । वृत्तमप्रतिहतमोजः सृष्टि-सामर्थ्यं यस्य स तथा । तमोजुदः प्रकृतिप्रेरकः । तदुक्तं भगवद्गीतायाम् (९११०)—'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्' इति । प्रादुरासीत्प्रका-शितो वभूव । तमोजुदः प्रलयावस्थाध्वंसक इति तु मेधातिथि-गोविन्द-राजौ ॥ ६ ॥

योऽसावतीन्द्रियग्राद्यः स्क्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः। सर्वभृतमयोऽचिन्त्यः स एव खयग्रद्धभौ।। ७॥

योऽसाविति॥ योऽसाविति सर्वनामद्रयेन सकल्लोकवेदपुराणितिहासादि-मसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । अतीन्द्रियमाद्यः इन्द्रियमतील वर्तत इत्य-तीन्द्रियं मनसद्भाद्य इत्यर्थः । यदाह व्यासः—'नैवासौ चक्षुषा प्राद्यो न च शिष्टेरपीन्द्रियेः । मनसा तु प्रयत्नेन गृद्यते सूक्ष्मद्शिभिः॥' सूक्ष्मो बहिरि-निद्रयागोचरः । अव्यक्तो व्यक्तिरवयवस्तद्रहितः । सनातनो नित्यः । सर्वभूत-मयः सर्वभूतात्मा । अत प्वाचिन्त्यः इयत्त्या परिच्छेतुमशक्यः । स एव स्वयं उद्दमो महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्वभूव । उत्पूर्वो भातिः प्रादुर्भावे वर्तते । धात्नामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

सोऽभिष्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुविविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ ८॥

सोऽभिध्यायेति॥ स परमात्मा नानाविधाः प्रजाः सिस्कुरिमध्याय 'आपो जायन्ताम्' इत्यमिध्यानमात्रेणाप एव ससर्ज । अभिध्यानपूर्विकां सृष्टिं वद्तो मनोः प्रकृतिरेवाचेतनाऽस्वतन्ना परिणमत इत्ययं पक्षो न संमतः, िकंतु अद्योवध्याकृतशक्त्यात्मना जगत्कारणिमिति त्रिदिण्डवेदान्तसिद्धान्त एवाभिमतः प्रतिभाति । तथा च छान्दोग्योपनिषत् (६।२।३)—'तदेशत बहु स्यां प्रजायेय' इति । अत एव शारीरकस्त्रकृता न्यासेन सिद्धान्तितम्—'ईश्वतेर्नाश्चान्दम्' (त्र. स. १।१।५) इति । ईश्वतेरीक्षणश्रवणान्न प्रधानं जगत्कारणम् । अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतियंस्य तदशब्दमिति स्त्रार्थः । स्वाच्छरीराद्व्याकृतस्याद्व्याकृतसेव भगवद्धास्करीयवेदान्तद्शेने प्रकृतिः, तदेव तस्य च श्वरिरं, अन्याकृतशब्देन पञ्चभृतबुद्धीन्द्रयक्षेन्द्रयप्राणमनःकर्माविद्यावासना एव स्कृत्यव्याश्चतस्य सत्त्यादमना स्थिता अभिधीयन्ते । अन्याकृतस्य च ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वीकाराद्वह्याद्वेतं, शक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्भत्तया परिणमत इत्युभयमप्युपपद्यते । आदौ सकार्यभूतब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक् । अपां सृष्टिश्चेयं महदृहंकारतन्मात्रक्षमेण बोद्धव्या । 'महाभूतादि व्यक्षयन्' (१।६) इति

पाठा0—1 प्रसन्नेन (=रागादिदोषैरविलिप्तेन).

पूर्वाभिधानादनन्तरमपि महदादिसृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तास्वप्सु बीजं शक्ति-रूपं आरोपितवान् ॥ ८ ॥

> तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

तद्ण्डमभवद्धैममिति ॥ तद्दीजं परमेश्वरेच्छ्या हैममण्डमभवत् । हैम-मिव हैमं शुद्धिगुणयोगान्न तु हैममेव । तद्दीयैकशकलेव भूमिनिर्माणस्य वस्य-माणत्वात् । भूमेश्वाहैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपचाराश्रयणम् । सहस्रांशुरादित्यस्त-तुल्यप्रभम् । तस्मिन्नण्डे हिरण्यगर्भो जातवान् । येन पूर्वजन्मिन हिरण्य-गर्भोऽहमस्मिति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना कृता तद्दीयं लिङ्गशरीरा-वच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयंपरमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भुतः । सर्व-लोकानां पितामहो जनकः । सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम ॥ ९ ॥

इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिर्वचनेनोक्तमेवार्थं द्रदयति—

आपो नीरा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्रनवः । ता यदस्यायनं पूर्व तेन नारायणः स्पृतः ॥ १० ॥

आपो नारा इत्यादि ॥ आपो नाराशब्देनोच्यन्ते । अप्सु नाराशब्दस्या-प्रसिद्धेसाद्दर्थमाह्-यतस्या नराख्यस्य परमात्मनः सूनवोऽपत्यानि । 'तस्वेदम्' (पा.४।३।१२०) इत्यण्प्रत्ययः। यद्यपि अणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्त्यापि छान्द-सलक्षणेरिप स्मृतिषु व्यवहारात् 'सर्वे विधयरछन्दिस विकल्प्यन्ते' (पि. २६) इति पाक्षिको ङीप्प्रत्ययसस्याभावपन्ने सामान्यलक्षणप्राप्ते टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः। आपोऽस्य परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पूर्वमयनमाश्रय इत्यसौ नारायण इत्यागमेष्वाञ्चातः। गोविन्दराजेन तु 'आपो नराः' इति पठितं व्याख्यातं च-नारायण इति प्राप्ते 'अन्येषामिप दश्यते' (पा.६।३।१३७) इति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपमिति। अन्ये तु-'आपो नाराः' इति पठन्ति ॥१०॥

> यत्तत्कारणमन्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके त्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥ 🐇

यत्तत्कारणमञ्चक्तमिति ॥ यत्तदिति सर्वनामभ्यां लोकवेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । कारणं सर्वोत्पत्तिमतां । अव्यक्तं बहिरिन्द्रियागोत्तरं । निर्द्धं उत्पत्तिविनाशरहितम् । वेदान्तिसद्धत्वात्मत्त्वभावम् प्रत्यक्षाद्यगोत्तर-त्वाद्मत्त्वभावमिव । अथवा सद्भावजातं असद्भावस्वरोरात्मभूतम् । तथा च श्रुतिः (ल्लान्दो ६।८।७)—'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति । तद्विसप्टस्तेनोत्पा-दितः स पुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

पाठा०—1 'आपो नराः' इति मेघातिथिः

तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्विघा ॥ १२ ॥

तस्मिन्नण्डे स भगवानिसादि ॥ तसिन् पूर्वोक्तेऽण्डे स बह्या वश्यमाण-ब्रह्ममानेन संवत्सरमुषित्वा स्थित्वा 'आत्मनैवाण्डं द्विघा भवतु' इस्रात्मगत-ध्यानमात्रेण तदण्डं द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे। मध्ये व्योम दिशश्राष्टावपां स्थानं च शाश्वतम्।। १३॥

ताभ्यां स शकलाभ्यां चेलादि ॥ शकलं खण्डं ताभ्यामण्डशकलाभ्याः उत्तरेण दिवं स्वर्लोकमधरेण भूलोंकं उभयोर्मध्ये आकाशं दिशश्चान्तराल-दिग्भिः सहाष्टौ समुद्राल्यं अपां स्थानं स्थिरं निर्मितवान् ॥ १३ ॥

इदानीं महदादिक्रमेणैव जगिबर्माणमिति दशियतुं तत्तत्सृष्टिमाह—

उद्भवहीत्मनश्रेव मनः सदसदात्मकम् । मनसश्राप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ १४ ॥

उद्भवहीत्मनश्चेवित्यादि ॥ ब्रह्मा आत्मनः परमात्मनः सकाशात्तेन रूपेण मन उद्भुवनान् । परमात्मन एव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात्परमात्मन एव च मनःसृष्टिवेदान्तदर्शने, न प्रधानात् । तथा च श्चतिः (मुण्डः २।१।३)-'एतसा-जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । सं वायुज्येतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी॥' मनश्च श्चतितिद्वत्वाद्युगपञ्चानानुत्पत्तिलिङ्गाच सत् अप्रसन्नद्वान्द्वस्तिदित मनसः पूर्वमहंकारतत्त्वं अहमिस्रिभमानास्यकार्ययुक्तं ईश्वरं स्वकार्य-करणक्षमम् ॥ १४॥

> महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां ग्रहीदृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥

महान्तमेव चात्मानिस्यादि॥ महान्तमिति महदाख्यवस्वमहंकारात्पूर्वं परमात्मन एवाच्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसहितादुद्धृतवान्। आत्मन उत्पन्नतात् आत्मानमात्मोपकारकत्वाद्वा यान्यभिहितानि अभिधास्यन्ते च तान्युत्पत्ति-मन्ति सर्वाणि सस्वरजस्त्रमोगुणयुक्तानि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसमन्धानां प्राहकाणि शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रयाणि, चशब्दात् पञ्च पाय्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि, शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चोत्पादितवान्। नन्वभिध्यानपूर्वकस्त्रष्ट्यभिधानाद्वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तन्न संगच्छते। इदानीं महदादिक्रमेण सष्ट्यिन्धिन धानाद्वेदान्तदर्शनेन च परमात्मन एवाकाशादिक्रमेण सष्टिक्का। तथा च

तैत्तिरीयोपनिषत् (२।१।१)—'तसाद्वा एतसादात्मन आकाशः संमूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरिमः । अग्नेरापः । अग्नः पृथिवी' इति । उच्यते— प्रकृतितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवद्वास्करीयदर्शनेऽभ्युपप्यत इति तिद्विदे व्याचक्षते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते, तस्य च सृष्ठ्युन्मुख्दं सृष्ट्याचक्षते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते, तस्य च सृष्ठ्युन्मुख्दं सृष्ट्याचकालयोगरूपं तदेव महत्तत्वं, ततो 'बहु स्थाम्' इत्यमिमानात्मवेश्वणकालयोगित्वमन्याकृतस्थाहंकारतत्त्वम् । तत आकाशादिपञ्चभृतसृक्षमाणि क्रमेणोत्यक्षानि पञ्च तन्मात्राणिः ततस्तेभ्य एव स्थूलान्युत्पन्नानि पञ्च महाभूतानि सृक्ष्मस्थूलक्षमेणेव कार्योदयदर्शनादिति न विरोधः । अव्याकृतगुण्यवेऽपि सत्त्वरज्ञस्यसं सर्वाण्येव महद्वंकारतन्मात्राणि, तथापि प्रकृतिर्वद्वाणोऽनन्येति मनोः स्वरसः । यतो वस्यति (१२।९१)—'सर्वभृतेषु चात्मानं सर्वभृतानि चात्मनि' इति । तथा (१२।१२५)—'पृवं यः सर्वभृतेषु पर्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसमतामेल ब्रह्मान्येति परं पद्म्' इति ॥१५॥

तेषां त्ववयवान्म्रक्ष्मान्षणामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

तेषां त्ववयवान्स्क्मानित्यादि ॥ तेषां षण्णां प्वेंकाहंकारस्य तन्मान्त्राणां च ये सूक्ष्मा अवयवान्तान् आत्मान्त्रासु षण्णां स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्थनस्थावरादीनि सर्वभूतानि परमात्मा निर्मितवान् । तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि अहंकारस्थेन्द्रियाणि पृथिज्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणम् । अत पुवामितीजसामनन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्थशालिनाम् ॥ १६ ॥

यन्मूर्त्ववयवाः स्रक्ष्मास्तेखेमान्याश्रयन्ति षद् । तसाच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥ १७॥

यन्मूर्यवयवाः सूक्ष्मा इत्यादि ॥ यसान्मूर्तिः शरीरं तत्संपादका भव-यवाः सूक्ष्मासन्मात्राहंकाररूपाः षद तस्य ब्रह्मणः सप्रकृतिकस्य इमानि वश्य-माणानि सूतानीन्द्रयाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वेनाश्रयन्ति, तन्मात्रेम्यो सूतो-त्पत्तेः अहंकाराच इन्द्रियोत्पत्तेः । तथा च पठन्ति (सां. का. २२)—'प्रकृते-मेहांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्रणश्च षोडशकः । तसादिष षोडशकात्पञ्चम्यः पञ्च सूतानि॥' तस्मातस्य ब्रह्मणो या मूर्तिः स्वभावस्तां तथा परिणतामिन्द्रियादि-शास्तिनीं स्रोकाः शरीरमिति वदन्ति । षडाश्रयणाच्छरीरमिति शरीरनिर्वचनेना-नेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव दृदीकृतः ॥ १७ ॥

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः। मनश्रावयवैः स्हमैः सर्वभृतकृद्व्ययम् ॥ १८॥

तदाविदान्ति भूतानीत्यादि ॥ पूर्वश्लोके तस्येति पकृतं ब्रह्मात्र तदिति पराम्ह्यते। तद्वस्य शब्दादिपञ्चतनमात्रात्मनाऽवस्थितं महाभूतान्याकाशादीनि आविशन्ति तेभ्य उत्पद्यन्ते । सह कर्मभिः स्वकायैः, तत्राकाशस्यावकाशदानं कर्म, वायोव्यृंहनं विन्यासरूपं, तेजसः पाकोऽपां संग्रहणं, पिण्डीकरणरूपं पृथिव्या धारणम् । अहंकारात्मनावस्थितं ब्रह्म मन आविशति । अहंकारादु-त्पचत इत्यर्थः । अवयवैः स्वकार्थैः शुभाशुभसंकल्पसुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मै-वीहिरिन्द्रियागोचरैः सर्वभूतकृत्सर्वोत्पत्तिनिमित्तं मनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभ-वत्वाज्ञगतः। अन्ययमविनाशि॥ १८॥

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्। स्रक्षाभ्यो मृतिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम् ॥ १९ ॥

तेषामिदं तु सप्तानामित्यादि ॥ तेषां पूर्वप्रकृतानां महदृहंकारतन्मा-त्राणां सप्तसंख्यानां पुरुषादात्मन उत्पन्नत्वात्तद्वत्तित्राह्यत्वाच पुरुषाणां मही-जसां स्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां सुक्ष्मा या मूर्तिमात्राः शरीरसंपादकभागा-स्ताभ्य इदं जगन्नथरं संभवति, अनश्वराद्यकार्यं तद्विनाशि स्वकारणे छीयते । कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरम् । परमकारणं तु ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येत-द्दर्शयितुमयमनुवादः॥ १९॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवामोति परः परः। यो यो यावतिथश्रेषां स स तावहुणः स्मृतः ॥ २०॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामिलादि ॥ एषामिति पूर्वतरश्लोके (१।१८) 'तदा-विशन्ति भूतानि' इत्यत्र भूतानां परामर्शः। तेषां चाकाशादिक्रमेणोत्पत्ति-कमः, शब्दादिगुणवत्ता च वक्ष्यते। तत्राद्याद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वाय्वादिः परः परः प्राप्तोति । एतदेव स्पष्टयति—यो य इति । एषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो यावतिथः 'वतोरिशुक्' (पा. ५।२।५३), स स द्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः नृतीयस्त्रिगुण इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः। एतेनैतदुक्तं भवति-आकाशस्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पशौ, तेजसः शब्दस्पर्श-रूपाणि, अपां शब्दस्पर्शेरूपरसाः, भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। अत्र यद्यपि 'नित्यवीप्सयोः' (पा.८।१।४) इति द्विर्वचनेनाद्यसाद्यस्थेति प्राप्तं तथापि स्मृतीनां छन्दःसमानविषयत्वात् 'सुपां सुलुक्' (पा.७।१।३९) इति प्रथमाद्यस सञ्जूक तेनाद्याद्यस्थेति रूपसिद्धिः ॥ २०॥

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथकपृथक् । वेदशब्देम्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

सर्वेषां तु स नामानीत्यादि ॥ स परमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेगोरिति, अश्वजातेरश्व इति; कर्माणि ब्राह्मणस्याध्य-यनादीनि, क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि, पृथक् पृथक् यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन् आदौ सुख्यादौ वेदशब्देभ्य एवावगम्य निर्मितवान् । भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसायां वेदपूर्विकैव जगत्सृष्टिन्युत्पादिता । तथा च शारीरकसूत्रम् (ब.स.१।३।२८)-'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्त्रत्यक्षानुमानाभ्याम्'। अस्यार्थः-देवतानां विम्रहवरवे वैदिके वस्वादिशब्दे देवतावाचिति विरोधः स्याहेदस्या-दिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नास्ति विरोधः । कस्मात् ? अतःशब्दादेव, जगतः प्रभ-वादृत्पत्तेः प्रख्यकालेऽपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिः स्थितः, स इह करपादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मन एव प्रथमदेहिमूर्तेर्मनस्यवस्थान्तरमनापन्नः सप्तप्रबुद्धस्येव प्राद्धभैवति । तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिर्थगादिप्रविभक्तं जग-दिभिधेयभूतं निर्मिमीते। कथमिदं गम्यते ? प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् , श्रुतिस्मृ-तिभ्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षं श्रुतिरनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिरनुमीयमान-श्रुतिसापेक्षत्वात् । तथा च श्रुति:-'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजता-सम्मिति मनुष्यानिन्द्व इति पिदृत्तिरःपवित्रमिति महानाशव इति स्रोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभि सौभगेत्वन्याः प्रजाः' । स्मृतिस्तु (१।२१)-'सर्वेषां तु स नामानि' इत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव । पृथक्संस्थाश्चेति । स्वैकिकीश्व व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं, कुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिकविभागेन निर्मितवान् ॥ २१ ॥

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रशः। साध्यानां च गणं सक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम्॥ २२॥

कर्मात्मनां च देवानामित्यादि ॥ स ब्रह्मा देवानां गणमस्त्रत् । प्राणि-नामिन्द्रादीनां कर्माणि आत्मा स्वभावो येषां तेषामप्राणिनां च प्रावादीनां देवानां साध्यानां च देवविशेषाणां समूहं यज्ञं च ज्योतिष्टोमादिकं कल्पान्तरे-अप्यनुमीयमानत्वान्नित्यम् । साध्यानां च गणस्य पृथग्वचनं सूक्ष्मत्वात्॥ २२॥

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सन्।तनम् । दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यज्ञःसामलक्षणम् ॥ २३ ॥

अग्निवायुरविभ्यस्त्वित्वादि ॥ बहा ऋग्यज्ञःसामसँज्ञं चेदत्रयं अग्निवा-युरविभ्य आकृष्टवान् । सनातनं नित्यं । वेदापीरुषेयत्वपक्ष एव मनोरिभमृतः ।

१ इन्द्र-विष्णु-रुद्रादयस्तु देवताः स्वरूपतो महाभारतादिषु सुश्रुताः २ आवाद-यस्तु—'प्रेतै वदंतु प्रवयं वदाम आवभ्यो वाचं वदता वदन्तः' (क.सं.८।४।२९) इत्यादिषु विगीताः

पूर्वकल्पे ये वेदास एव परमात्ममूर्तेर्वहाणः सर्वज्ञस्य स्मृत्यारूढाः, तानेव कल्पादौ अग्निवायुरिवस्य आचकर्ष । श्रोतश्चायमर्थो न शङ्कनीयः । तथा च श्रुतिः-'अग्नेर्क्रस्वेदो वायोर्यज्ञवेद आदित्यात्सामवेदः' इति । आकर्षणार्थ-त्वाहुहिधातोर्नाग्निवायुरवीणामकथितकर्मता किंत्वपादानतेव । यज्ञसिद्धार्थं त्रयीसंपाद्यत्वाद्यज्ञानां आपीनस्थक्षीरविद्वयमानानामेव वेदाना मिष्यिकि-प्रदर्शनार्थं आकर्षणवाचको गोणो दृहिः प्रयुक्तः ॥ २३ ॥

कालं कालविभक्तीश्र नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा । सरितः सागराञ्छेलान्समानि विषमाणि च ॥ २४ ॥

कालं कालविभक्तीश्चेलादि ॥ अत्र 'ससर्ज'इत्युत्तरश्चोकवर्तिनी क्रिया संबध्यते । बादिलादिक्रियाप्रचयरूपं कालं, कालविभक्तीर्मासर्ज्यनाद्याः, नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि, प्रहान्सूर्यादीन्, सरितो नदीः, सागरान्ससुदान्, शैलान्पर्वतान्, समानि समस्थानानि, विषमाणि उचनीचरूपाणि ॥ २४ ॥

तपो वाचं रितं चैव कामं च कोधमेव च । सृष्टिं ससर्ज चैवेमां सृष्टुमिच्छिन्निमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

तपो वाचिमित्यादि ॥ तपः प्राजापत्यादि वाचं वाणीं रित चेतःपरितोषं काममिच्छां कोधं चेतोविकारं इमां एतच्छ्रोकोक्तां पूर्वश्लोकोक्तां च सृष्टिं चकार । सञ्यत इति सृष्टिः । कर्मणि किन् । इमाः प्रजा वक्ष्यमाणा देवा-दिकाः कर्तुमिच्छन् ॥ २५ ॥

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मी व्यवेचयत्। द्वन्द्वेरयोजयचेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः॥ २६॥

कर्मणां चेति॥ धर्मी यज्ञादिः, स च कर्तव्यः; अधर्मी ब्रह्मवधादिः, स न कर्तव्यः; इति कर्मणां विभागाय धर्माधर्मी व्यवेचयत् पृथक्त्वेनाभ्यधात् । धर्मस्य फर्ल सुस्नं, अधर्मस्य फर्ल दुःसम् । धर्माधर्मफलभूतैईन्द्रैः परस्पर-विरुद्धैः सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजा योजितवान् । आदिग्रहणात् कामकोध-रागद्वेषश्चित्पणासाकोकमोहादिभिः ॥ २६॥

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्थानां तु याः स्मृताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ॥ २७॥

अण्ट्यो मात्रा इति ॥ दशार्धानां पञ्चानां महाभूतानां याः सूक्ष्माः पञ्च-

पाठा०—1 कर्मणां तु विवेकाय.

१ 'यतोऽम्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स थर्मः' (वै. १।१।२); शरीरेण प्रशस्तदान-भरित्राणादिक्रमीचरणं, वाचा हितसत्यादिसंलापनं, मनसाऽजियांसादिकम्, यवं पुण्य-रूपा प्रकृतिर्भर्मः; 'अर्थत्वे सति चोदनागग्यो धर्मः' (जै.सू.१।१।१) इति धर्मेळक्षणानिः

तन्मात्ररूपा विनाशिन्यः पञ्चमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः ताभिः सह उक्तं वक्ष्यमाणं चेदं सर्वमुत्पचते । अनुपूर्वशः क्रमेण । सूक्ष्मात्स्थूळं स्थूळात्स्थूळ- तरमित्यनेन सर्वशक्तेक्र्यणो मानससृष्टिः कदाचित्तत्त्वनिरपेक्षा स्थादितीमां श्राह्मामपनिनीषंस्तद्वारेणैवेयं सृष्टिरिति मध्ये पुनः पूर्वोक्तं स्मारितवान् ॥२७॥

यं तु कर्मणि यसिन्स न्ययुङ्क प्रथमं प्रभुः । स तदेव स्वयं भेजे सुज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८॥

यं तु कर्मणीति ॥ स प्रजापतिर्यं जातिविशेषं व्याघादिकं यसां कियायां हरिणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् स जातिविशेषः पुनःपुनरि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् । एतेन प्राणिकर्मसापेक्षं प्रजापते-रक्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनिर्मिति दर्शितम् । अत एव वक्ष्यति (१।४१) 'यथाकर्म तपोयोगात्सष्टं स्थावरजङ्गमम्' हति ॥ २८॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

हिंस्नाहिंस्ने मृदुक्र्रे धर्माधर्मावृतातृते । यद्यस्य सोऽद्धात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥ २९ ॥

हिंस्नाहिंस्ने इत्यादि ॥ हिंसं कर्म सिंहादेः करिमारणादिकम् । श्रहिंसं हरिणादेः । मृदु द्याप्रधानं विप्रादेः । कूरं क्षत्रियादेः । घर्मो यथा ब्रह्म- चार्यादेः गुरुश्चश्रूषादिः । अधर्मो यथा तत्येव मांसमेथुनसेवनादिः । ऋतं सत्यं, तच्च प्रायेण देवानाम् । अनृतमसत्यं, तद्गि प्रायेण मनुष्याणाम् । तथा च श्रुतिः—'सत्यवाचो देवा अनृतवाचो मनुष्याः' इति । तेषां मध्ये यत्कर्म स प्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत् सृष्ट्युत्तरकालमपि स तदेव कर्म प्राक्तनादृष्ट- वशात्स्वयमेव भेजे ॥ २९ ॥

अत्र दष्टान्तमाह—

यथर्तुलिङ्गान्यतवः स्वयमेवर्तुपर्यये । स्वानि स्वान्यभिषद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३०॥

यथर्तिवति ॥ यथा वसन्तादिऋतव ऋतुचिह्नानि चूतमञ्जर्यादीनि ऋतुपर्यये स्वकार्यावसरे स्वयमेवामुवन्ति तथा देहिनोऽपि हिंसादीनि कर्माणि ॥ ३० ॥

> लोकानां तु विष्टुद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्धं च निरवर्तयत् ॥ ३१ ॥

लोकानां त्विति ॥ भूरादीनां लोकानां बाहुल्यार्थं मुखबाहूरुपादेभ्यो बाह्मणक्षत्रियवैदयग्रदान्यथाकमं निर्मितवान् । ब्राह्मणादिभिः सायंपातरप्ताः २ म० स्मृ० वाहुतिः प्रक्षिष्ठा सूर्यमुपतिष्ठते सूर्यादृष्टिवृष्टरसमन्नात्प्रजाबाहुल्यम् । वस्यति च-'अभी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यम्-' (३१७६) इत्यादि । दैव्या च शक्तया मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिनिर्माणम् । बाह्मणो न विशक्कनीयः श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः 'त्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' (ऋ.सं.८।४।१९) इत्यादिः ॥ ३१ ॥

द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसूजत्प्रभुः ॥ ३२ ॥

द्विधा कृत्वेति ॥ स ब्रह्मा निजदेहं द्विखण्डं कृत्वा अर्धेन स्त्री तस्त्रां मैथुनधर्मेण विरादसंज्ञं पुरुषं निर्मितवान् । श्रुतिश्च (क्र. सं. ८।४।१७)-'ततो विराडजायत' इति ॥ ३२ ॥

> तपस्तान्त्रासृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट्ट । तं मां वित्तास सर्वस स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

तपस्तत्वेति ॥ स विराट् तपो विधाय यं निर्मितवान् तं मां मनुं जानीत क्षस्य सर्वस्य जगतः स्रष्टारम् । भो द्विजसत्तमाः । एतेन स्रजन्मोत्कर्षसाम-ध्यातिशयावभिहितवान् लोकानां प्रत्ययितप्रत्ययार्थम् ॥ ३३ ॥

> अहं प्रजाः सिस्धस्तु तपस्तावा सुदुश्ररम् । पतीन्त्रजानामसृजं महधींनादितो दश ॥ ३४ ॥

अहमिति ॥ अहं प्रजाः सष्टुमिच्छन् सुदुश्चरं तपस्तत्वा दश प्रजापतीन् प्रथमं सृष्ट्वान् । तैरिप प्रजानां सुज्यमानत्वात् ॥ ३४ ॥

> मरीचिमन्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं ऋतुम्। प्रचेत्सं वसिष्टं च भृगं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

मरीचिमित्यादि ॥ त एते दश प्रजापतयो नामतो निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

एते मन्स्तु सप्तान्यानसृजनभूरितेजसः । देवान्देवनिकायांश्र महर्षीश्रामितौजसः ॥ ३६ ॥

एते मनंस्त्वित ॥ एते मरीच्यादयो दश भूरितेजसो बहुतेजसोऽन्यान् सप्तापरिमिततेजस्कान् मनुन्देवान् ब्रह्मणाऽसष्टान् देवनिवासस्थानानि स्वर्गा-दीन्महर्षीश्च सृष्टवन्तः। 'मनु'शब्दोऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु मन्वन्तरेषु यस्य यत्र सर्गाद्यधिकारः स तस्मिन्मन्वन्तरे स्वायं भुवस्वारोचिषादिनाम-भिर्मन्तरिति व्यपदिश्यते ॥ ३६ ॥

१ यत्वेतद्ये मनुरेव वस्यति—(९१३१७) 'अविद्वांश्चेव विद्वांश्च बाह्मणो दैवतं महत्त' इति; बाह्मणलक्षणं चोक्तं वसिष्ठेन-'योगस्तपो दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विवानमास्तिक्यमेतद्वाह्यणलक्षणम् ॥' इति ।

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् । नागान्सर्पान्स्पर्णांश्च पिदृणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ ॥

यक्षरक्ष इति॥ 'एतेऽसजन्'इति पूर्वस्थैवात्राजुषङ्गः उत्तरत्र श्लोकद्वये च।
यक्षो वैश्रवणस्तद्गुचराश्च। रक्षांसि रावणादीनि। पिशाचास्त्रेभ्योऽपकृष्टा
अञ्चिमरुदेशनिवासिनः। गन्धर्वाश्चित्ररथादयः। अप्सरस उर्वश्याद्याः।
असुरा विरोचनादयः। नागा वासुक्यादयः। सर्पास्ततोऽपकृष्टा अलगद्दियः।
सुपर्णा गरुडादयः। पिद्यणामाज्यपादीनां गणः समूहः। एषां च भेदः
इतिहासादिप्रसिद्धो नाध्यक्षादिगोचरः॥ ३७॥

विद्यतोऽग्रनिमेघांश्र रोहितेन्द्रधनुंषि च । उल्कानिर्घातकेतृंश्र ज्योतींष्युचावचानि च ॥ ३८॥

विद्युत इति ॥ मेघेषु दश्यं दीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युत् । मेघादेव यज्योतिर्वृक्षा-दिविनाशकं तदशनिः । मेघाः प्रसिद्धाः । रोहितं दण्डाकारम् । नानावणं दिवि दश्यते यज्योतिस्तदेव वक्रमिन्द्रधनुः । उल्का रेखाकारमन्तिरक्षात्पतज्योतिः । निर्घातो भूम्यन्तिरक्षगत उत्पात्वविनः । केतवः शिखावन्ति ज्योतीिष उत्पात्रकपाणि । अन्यानि ज्योतीिष ध्रुवागस्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहङ्गमान् । पञ्चन्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९॥

किन्नरानिति ॥ किन्नरा अश्वमुखा देवयोनयो नरविश्रहाः। वानराः प्रसिद्धाः । मत्स्या रोहितादयः । विहङ्गमाः पक्षिणः । पश्चवो गवाद्याः । मृगा हरिणाद्याः । व्याखाः सिंहाद्याः । उभयतोदतः द्वे दन्तपङ्की येषां उत्तराधरे भवतः ॥३९॥

कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् । सर्वे च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

क्रमिकीटेति ॥ कीटाः कृमिभ्यः किंचित्स्थूलाः । पतङ्गाः शलभाः । यूकादयः प्रसिद्धाः । 'क्षुद्रजन्तवः' (पा. २।४।८) इत्यनेन एकवद्भावः । स्थावरं वृक्षलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ॥ ४०॥

एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः । यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ ॥

एवमेतेरिति ॥ एवमित्युक्तप्रकारेण एतेमेरीच्यादिभिरिदं सर्वं स्थावरजङ्गमं सृष्टम् । यथाकमे यस्य जन्तोर्यादशं कमें तदनुरूपम् । तस्य देवमनुष्यतिर्थ-

१ ते च पाञ्चधानिकविधाने वस्यन्ते मनुनैव (३।१९७–९८)- स्तोमपा नाम विभाणां क्षत्रियाणां इविर्धुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम श्रे द्युपक्रस्य पुरुष्ट्यस्याज्यपाः पुत्राः श्रुत्रन्तेन ।

गादियोनिष्ट्त्पादनं मित्रयोगान्मदाज्ञया । तपोयोगान्महत्तपः कृत्वा । सर्व-मैश्वर्यं तपोधीनमिति दर्शितम् ॥ ४९ ॥

> येषां तु याद्यं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् । तत्त्रथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥

येषामिलादि ॥ येषां पुनर्यादशं कर्म इह संसारे पूर्वाचायेंः कथितम् । यथा-'ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः' (१।४६) । ब्राह्मणादीनां चाध्ययनादिकर्म तत्त्रथेव वो युष्माकं वक्ष्यामि । जन्मादिकमयोगं च ॥४२॥

पश्चश्च मृगाश्चेव व्यालाश्चोभयतोदतः।

रक्षांसि च पिशाचाश्र मनुष्याश्र जरायुजाः ॥ ४३ ॥

परावश्चेति ॥ जैरायुर्गर्भावरणचर्म, तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चा-नमुक्ता जायन्ते । एषामेव जनमकमः प्रागुक्तो विवृतः । दन्तशब्दसमानार्थो दच्छब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्येदं प्रथमाबहुवचने रूपसुभयतोदत इति ॥४३॥

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नका मत्स्याश्च कच्छपाः । यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौद्कानि च ॥ ४४ ॥

अण्डजाः पक्षिण इति ॥ अण्ड आदौ संभवन्ति ततो जायन्त इति एषां जन्मकमः । नकाः कुम्भीराः । स्थळजानि कृकलासादीनि । औदकानि शङ्कादीनि ॥ ४४ ॥

खेदजं द्शमशकं युकामक्षिकमत्कुणम्।

ऊष्मणश्रोपजायन्ते यचान्यत्किचिदीदृशम् ॥ ४५ ॥

स्वेद्जमिति ॥ स्वेदः पार्थिवद्रन्याणां तापेन क्वेदः, ततो दंशमशकादि जायते । जन्मणश्च स्वेदहेतुतापादपि अन्यदंशादिसदशं पुत्तिकापिपीलिकादि जायते ॥ ४५ ॥

उद्भिजाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः।

ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

उद्भिज्ञा इति ॥ उद्भेदनसुद्धित् । भावे किप् । ततो जायन्ते ऊर्ध्वं बीजं भूमिं च भित्त्वेत्युद्धिज्ञा वृक्षाः; ते च द्विधा—केचिद्धीजादेव जायन्ते, केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति । इदानीं येषां यादशं कर्मे तदुच्यते—ओषध्य इति ॥ ओषध्यो बीहियवादयः फलपाकेनैव नश्यन्ति बहुएष्पफलयुक्ताश्च भवन्ति । 'ओषधि'शब्दादेव 'कृदिकारादक्तिनः' (ग. ५०) इति ङीपि दीर्घत्वे ओषध्य इति रूपम् ॥ ४६ ॥

१ पतच्च—'यथोल्नेनान्दतो गर्भः' इत्यादिनोक्तं; ऐतरेयबाह्मणेऽपि (१।३) 'उल्बं वा पत्तदीक्षितस्य यद्वास उल्वेनैवनं' इत्युपक्रस्य 'उल्बाज्जरायु जरायुणैवैनं तत्प्रोणुवन्ति' इत्यादिना बहिर्वेष्टनसाम्यनिरूपणे स्पष्टीकृतमस्ति ।

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्रेव वृक्षास्त्भयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥

अपुष्पा इति ॥ नास्य श्लोकस्याभिधानकोशवत्संज्ञासंज्ञिसंबन्धपरत्वम्, अप्रकृतत्वात् किंतु 'क्रमयोगं च जन्मिन' (१।४२) इति प्रकृतं तद्रथेमिद्-मुच्यते । ये वनस्पतयसेषां पुष्पमन्तरेणैव फलजन्म, इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यः फलानीति । एवं वृक्षा उभयस्पाः । प्रथमान्तात्तसिः ॥ ४७ ॥

> गुच्छगुरुमं तु विविधं तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वछच एव च ॥ ४८ ॥

गुच्छगुर्मं त्विति ॥ मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति, न च प्रका-ण्डानि ते गुच्छा मिल्लकाद्यः । गुरुमा एकमूलाः संघातजाताः शरेश्वप्रमृत् तयः । तृणजातय उलपाद्याः । प्रतानास्तन्तुयुक्तास्त्रपुषालाबूप्रभृतयः । वल्ल्यो गुड्च्यादयो या भूमेर्नृक्षमारोहन्ति । एतान्यपि बीजकाण्डरहाणि । 'नपुंसक-मनपुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम्' (पा. १।२।६९) इति नपुंसकत्वम् ॥४८॥

> तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९ ॥

तमसेति ॥ एते वृक्षादयस्तमोगुणेन विचित्रदुःखफलेनाधर्मकर्महेतुकेन ब्यासा अन्तश्चेतन्या भवन्ति । यद्यपि सर्वे चान्तरेव चेतयन्ते तथापि बहि-ब्यापारादिकार्यविरहात्तथा व्यपदिश्यन्ते । त्रिगुणारब्धत्वेऽपि चैषां तमोगुण-बाहुब्यात्तथा व्यपदेशः । अत एव सुखदुःखसमन्विताः । सत्त्वस्यापि भावा-रकदाचित्सुखलेशोऽपि जलधरजनितजलसंपर्कादेषां जायते ॥ ४९ ॥

> एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः । घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ५० ॥

एतद्न्ता इति ॥ श्रावरपर्यन्ता ब्रह्मोपक्रमा गतय उत्पत्तयः कथिताः । भूतानां क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणप्रबन्धे दुःखबहुळतया भीषणे सदा विनश्वरे ५० इत्थं सर्गमभिधाय प्रलयदशामाह—

> एवं सर्वे स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः। आत्मन्यन्तर्देधे भूयः कालं कालेन पीडयन्॥ ५१॥

एवं सर्विमिति ॥ एवं उक्तप्रकारेण । इदं सर्वं स्थावरजङ्गमं जगत्सङ्का स प्रजापतिरचिन्त्यशक्तिरात्मनि शरीरत्यागरूपमन्तर्धानं कृतवान् । सृष्टिकाळं प्रलयकालेन नाशयन्त्राणिनां कर्मवशेन पुनःपुनः सर्गप्रलयान्करोतीत्यर्थः ५९

१ स्थावराः पृथिव्यप्तेजोवायुवन्स्पत्यः, तत्पर्यन्ताः इति भावः

अत्र हेतुमाह—

यदा स देवो जागित तदेदं चेष्टते जगत्। यदा खिपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलित ॥ ५२ ॥

यदेति ॥ यदा स प्रजापतिर्जागिति सृष्टिस्थिती इच्छित तदेदं जगत् श्वास-प्रश्वासाहारादिचेष्टां छभते । यदा स्विपिति निवृत्तेच्छो भवति शान्तातमा उप-संहारमनाः तदेदं जगत्प्रहीयते ॥ ५२ ॥

पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—

तिसन्खपति सुखे तु कर्मात्मानः शरीरिणः। खकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्र ग्लानिमृच्छति॥ ५३॥

तिस्मिन्स्वपतीति ॥ तिस्मिन्यजापतौ निवृत्तेच्छे सुस्थे उपसंहतदेहमनो-व्यापारे कर्मछन्धदेहाः सेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यो देहप्रहणादिभ्यो निवर्तन्ते । मनः सर्वेन्द्रियसहितं वृत्तिरहितं भवति ॥ ५३ ॥

इदानीं महाप्रलयमाह—

युगपत्त प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि । तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्नृतः ॥ ५४ ॥

युगपत्विति ॥ एकसिन्नेव काले यदा तसिन्परमात्मिन सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति तदायं सर्वभूतानामात्मा निर्द्धेतः निवृत्तजाप्रत्स्वप्तन्यापारः सुखं स्विपित सुषुप्त इव भवति । यद्यपि नित्यज्ञानानन्दस्वरूपे परमात्मिन न सुप्वापस्तथापि जीवधर्मोऽयसुपचर्यते ॥ ५४ ॥

इदानीं प्रख्यप्रसङ्गेन जीवस्थोत्क्रमणमपि स्लोकद्वयेनाह—

तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः । न च स्वं क्रुरुते कर्म तदोत्कामति मृर्तितः ॥ ५५ ॥

तमोऽयमिति ॥ अयं जीवस्तमो ज्ञाननिवृत्तिं प्राप्ये बहुकालमिन्द्रियादि-सहितसिष्ठति । न चारमीयं कर्मे श्वासप्रश्वासादिकं करोति तदा मूर्तितः पूर्व-देहादुत्कामति अन्यत्र गच्छति । लिङ्ग्झारीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्गमात्तद्गमन-मप्युपपचते । तथा चोक्तं बृहदारण्यके (४।४।२)—'तमुत्कामन्तं प्राणो-ऽनुत्कामति, प्राणमनुत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्कामन्ति' इति । प्राणा इन्द्रियाणि ॥ ५५ ॥

कदा देहान्तरं गृह्णातीत्यत आह—

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्तु चरिष्णु च । समाविशति संसृष्टसादा मूर्ति विम्रुश्चति ॥ ५६ ॥ यदाणुमात्रिक इति ॥ अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपा यस स्रोऽणुमात्रिकः । 'पुर्यष्टक'राब्देन भूतादीन्यष्टाबुच्यन्ते । तदुक्तं सनन्देन-'भूतेन्द्रियमनोबुद्धि-वासनाकर्मवायवः । अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टमृषिसत्तमेः ॥' ब्रह्मपुराणे-ऽप्युक्तम्—'पुर्यष्टकेन लिक्नेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य ने बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु ॥' यदाणुमान्निको भूत्वा संपद्य स्थान्तु वृक्षादिहेतुभूतं, चरिष्णु मानुवादिकारणं बीजं प्रविश्वतिष्ठिति तदा संसृष्टः पुर्यष्टकयुक्तो मूर्तिं स्थूलदेहान्तरं कर्मानुरूपं विमुञ्जति गृह्णाति ॥ ५६ ॥

प्रासङ्गिकं जीवस्थोत्क्रमणमभिधाय प्रकृतसुपसंहरति—

एवं स जाग्रत्स्वप्ताभ्यामिदं सर्वं चराचरम् । संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७ ॥

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिति ॥ स ब्रह्मा अनेन प्रकारेण स्वीयजाग्र-त्स्वमाभ्यामिदं स्थावरजङ्गमं संजीवयति मारयति च । अजसं सततम् । अन्ययः अविनाशी ॥ ५७ ॥

> इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव खयमादितः । विधिवद्वाहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ ५८ ॥

इदं शास्त्रमिति ॥ असौ ब्रह्मा इदं शास्त्रं कृत्वा सृष्ट्यारो मामेव विधिवच्छास्रोक्ताङ्गातानुष्टानेनाध्यापितवान् । अहं तु मरीच्यादीनध्यापितवान् ॥ ननु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य शास्त्रस्य कथं मानवन्यपदेशः ? अत्र मेधातिथिः—शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिनिषेधसमूह उच्यते । तं ब्रह्मा मनुं प्राह्यामास । मनुस्तु तत्प्रतिपादकं प्रन्थं कृतवानिति न विरोधः । अन्ये तु ब्रह्मकृतत्वेऽप्यस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽधंतश्च प्रकाशितत्वान्मानवन्यपदेशो वेदापौरूषेयत्वेऽपि काठकादिन्यपदेशवत् । इदं तूच्यते—ब्रह्मणा शतसाहस्व-मिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुरध्यापित आसीत्, ततस्तेन च स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितमित्यविरोधः । तथा च नारदः 'शतसाहस्रोऽयं प्रन्थ' इति सरित स्म ॥ ५८ ॥

एतद्वोऽयं भृगुः ञ्चास्तं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।

एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं ग्रुनिः ॥ ५९ ॥

एतद्वोऽयमित्यादि ॥ एतच्छास्तमयं भृगुः युष्माकमित्वलं कथयिष्यति ।

यसादेषोऽशेषमेतन्मत्तोऽधीतवान् ॥ ५९ ॥

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिमेनुना सृगुः । तानत्रवीद्दपीन्सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६० ॥ ततस्तथेति ॥ स भृगुमेनुना तथोक्तोऽयं श्रावयिष्यतीति, यसादेषोऽधि-

१ 'शतलाहस्रोऽयं बन्थः प्रजापतिना कृतः, ततः स मन्वादिभिः ऋमेण संक्षितः' इति नारदरसृतिः।

जग इत्युक्तस्ततोऽनन्तरमनेकमुनिसंनिधौ गुरुसंभावनया प्रीतमनास्तानृषीन् प्रत्युवाच-'श्रूयताम्' इति ॥ ६० ॥

खायं भ्रवस्थास्य मनोः पद्गंदया मनवोऽपरे । सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥६१॥

स्वायं भुवस्येति ॥ ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोः षद्वंशप्रभवा अन्ये मनवः। एवं कार्यकारिणः स्वस्वकाळे सृष्टिपाळनादाविषकृताः स्वाः स्वाः प्रजा उत्पादित-वन्तः॥ ६९॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा । चाक्षुपश्च महातेजा विवस्त्रतस्तुत एव च ॥ ६२ ॥ स्वारोचिषश्चेति ॥ एते भेदेन मनवः षद नामतो निर्दिष्टाः ॥ ६२ ॥

खायं भ्रवाद्याः सप्तेते मनवो भूरितेजसः । स्रे स्रेऽन्तरे सर्वमिद्मुत्पाद्यापुत्रशाचरम् ॥ ६३ ॥

स्वायंभुवेति ॥ स्वायंभुवमुखाः सप्तामी मनवः स्वीयस्वीयाधिकारकाले इदं स्थावरजङ्गममुत्पाद्य पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

इदानीसुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रख्यादिकालपरिमाणपरिज्ञानायाह—

निमेषा दश चाष्टौ च काष्टा, त्रिंशतु ताः कला। त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः॥ ६४॥

निमेषा दश चाष्टाविति ॥ अक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकस्य उन्मेषस्य सह-कारी निमेषः । तेऽष्टादश काष्टा नाम कालः । त्रिंशच काष्टाः कलासंज्ञकः । त्रिंशत्कलाः मुहूर्ताल्यः कालः । ताविश्वमन्मुहूर्तान् अहोरात्रं कालं विद्यात् । तावत इति द्वितीयानिर्देशात् 'विद्यात्' इत्यध्याहारः ॥ ६४ ॥

> अहोरात्रे विभजते स्यों मानुषदैविके । रात्रिः खमाय भूतानां चेष्टाये कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

अहोरात्रे इति ॥ मानुषदैवसंबन्धिनौ दिनरान्निकालावादित्यः पृथक्करोति । तयोर्मध्ये मूतानां स्वमार्थं रान्निर्भवति, कर्मानुष्ठानार्थं च दिनम् ॥ ६५ ॥

> पित्र्ये राज्यहनी मासः, प्रविभागस्तु पक्षयोः। कर्मचेष्टाखहः कृष्णः शुक्रः खमाय शर्वरी ॥ ६६ ॥

पिञ्ये इति ॥ मानुषाणां मासः पितृणामहोरात्रे भवतः । तत्र पक्षद्वयेन विभागः-कर्मानुष्टानाय कृष्णपक्षोऽहः, स्वापार्थं ग्रुक्कपक्षो रात्रिः ॥ ६६ ॥

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः । अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः खादक्षिणायनम् ॥ ६७ ॥

देवे राज्यह्नी वर्षमिति ॥ मानुषाणां वर्ष देवानां रात्रिदिने भवतः । तयोरप्ययं विभागः-नराणामुदगयनं देवानामहः; तत्र प्रायेण देवकर्मणा-मनुष्ठानं, दक्षिणायनं तु राज्ञिः ॥ ६७ ॥

त्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः। एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तिक्षवोधत ॥ ६८॥

ब्राह्मस्येति ॥ ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य यत्परिमाणं प्रत्येकं युगानां च कृतादीनां तत्क्रमेण समासतः संक्षेपतः श्रणुत । प्रकृतेऽपि कालविभागे यद्वह्मणोऽहोरा-त्रस्य प्रथक् प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य प्रण्यफळ्ज्ञानार्थम् । वक्ष्यति च (१।७३) 'ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः' इति । तहेदनात्पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

चत्वार्योद्धः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संध्या संध्यांश्चश्च तथाविधः ॥ ६९ ॥

चत्वार्याहुरिति ॥ चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वाद्यो वदन्ति तस्य तावहर्षशतानि संध्या संध्यांश्च भवति । युगस्य पूर्वा संध्या, उत्तरश्च संध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे-'तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तन्नाभिधीयते । संध्याशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः ॥ संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो सुनिसत्तम । युगाल्यः स तु विश्वेयः कृतन्नेतादिसंज्ञकः ॥' वर्षसंख्या चेयं दि-व्यमानेन, तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात् । 'दिव्यैर्वर्षसहस्तेस्तु कृतन्नेतादिसंज्ञ्वतस्य । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निवोध मे ॥' इति विष्णुपुराणवचनाच ॥६९॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

इतरेष्विति ॥ अन्येषु त्रेताहापरकिष्युगेषु संध्यासंध्यांशसहितेषु एक-हान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेनैवं संपद्यते-त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगं, तस्य त्रीणि वर्षशतानि संध्या संध्यांशश्च । एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः, तस्य द्वे वर्षशते संध्या संध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रं किलः, तस्यैकवर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ॥ ७० ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेत्र चतुर्धुगम् ।

एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगम्रच्यते ॥ ७१ ॥

यदेतदिति ॥ एतस्र स्रोकस्यादौ यदेतन्मातुषं चतुर्थुगं परिगणितं एक-

द्देवानां युगमुच्यते । 'चतुर्युग'शब्देन संध्यासंध्यांशयोरप्राप्तिशङ्कायामाह— एतद्वाददासाहस्रमिति । स्वार्थेऽण् । चतुर्युगैरेव द्वादशसंख्यैदिंग्यं युगमिति तु मेघातिथेर्भमो नाद्तीव्यः। मनुनानन्तरं दिव्ययुगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभि-धानात् । विष्णुपुराणे च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहःकीतैनानमानुषचतु-र्थुगेनैव दिन्ययुगानुगमनात् । तथा च विष्णुपुराणम्—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसो मुने'॥ ७९ ॥

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ ७२ ॥

दैविकानामिति ॥ देवयुगानां सहस्रं बाह्यं दिनं ज्ञातन्यम् । सहस्रमेव रात्रिः । परिसंख्ययेति श्लोकपूरणोऽर्थानुवादः ॥ ७२ ॥

तद्धे युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदः। रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३ ॥

तद्वे युगेति ॥ युगसहस्रेणान्तः समाप्तिर्यस्य तद्राह्मसहस्तत्परिमाणां च रात्रिं ये जानन्ति तेऽहोरात्रज्ञा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च बाह्यमहोरात्रं ज्ञातन्यमिति विधिः परिकल्प्यते । अत एतत्पुण्यहेतुत्वात्पुण्यमिति विशेषणं कृतम् ॥ ७३ ॥

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते । त्रतिबुद्धः सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

तस्येति ॥ स ब्रह्मा तस्य पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धो भवति । प्रतिबुद्ध स्त्रीयं मनः स्जिति भूर्लोकादित्रयसृष्टये नियुक्के नतु जन-यति । तस्य महाप्रख्यानन्तरं जातत्वादनष्टत्वाच, अवान्तरप्रख्ये भुलीका-दित्रयमात्रनाशात् सृष्ट्यर्थं मनोनियुक्तिरेव मनःसृष्टिः। तथा च पुराणे श्रूयते-'मनः सिस्क्षया युक्तं सर्गाय निद्धे पुनः' इति । अथवा 'मनः'शब्दोऽयं मह-तत्त्वपर एव । यद्यपि तन्महाप्रलयानन्तरमुत्पन्नं, 'महान्तमेव च' (१।१८) इत्यादिना सृष्टिरिप तस्योक्ता, तथाप्यनुक्तं भूतानामुत्पत्तिकमं तद्भुणांश्च कथ-यितुं महाप्रलयानन्तरितामेव महदादिसृष्टिं भृतसृष्टिं च हिरण्यगर्भस्यापि परमार्थत्वात्तत्कर्तृतामनुवद्ति । एतेनेद्मुक्तं भवति—ब्रह्मा महाप्रलयानन्त-रितस्रष्ट्यादौ परमात्मरूपेण महदादितत्त्वानि जगत्सृष्ट्यर्थं स्जति । अत एव होषे वक्ष्यति (१।७८) 'इत्येषा सृष्टिरादितः' इति । अवान्तरप्रक्रयानन्तरं तु मनःश्रसृतिसृष्टावभिधानक्रमेणैव प्राथम्यप्राप्तिः 'इत्येषा सृष्टिरादितः' इति निष्प्रयोजनोऽनुवादः स्थात् ॥ ७४ ॥

१ अवान्तरप्रलय-महाप्रलयत्वेन प्रलयस्य द्वैविध्यम् , तत्राचे मनसो हि पूर्वमेवोत्पन्नत्वान्न तत्त्वान्तर्भावत्वः दितीयपथे तु मनोहेतुत्वान्महत्तत्त्वमेव मृन इति सर्वमनवद्यम् ।

मनः सृष्टिं विक्ररुते चोद्यमानं सिस्वक्षया । आकाशं जायते तसात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ७५ ॥

मनः सृष्टिमिति ॥ मनो महान् सृष्टिं करोति । परमात्मनः स्रष्टुमिच्छया प्रेथमाणं तस्मादाकाशमुत्पद्यते । तच्च पूर्वोकानुसारादहंकारतन्मात्रक्रमेणा-काशस्य शब्दं गुणं विदुर्मन्वादयः ॥ ७५ ॥

> आकाशात्त विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः श्रुचिः । बलवाङ्मायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥ ७६ ॥

आकाशादिति ॥ आकाशातु विकारजनकात्सुरभ्यसुरभिगन्धवहः पवित्रो बलवांश्च वायुरुत्पचते । स च स्पर्शाल्यगुणवान्मन्वादीनां संमतः ॥ ७६ ॥

> वायोरिप विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् । ज्योतिरुत्पद्यते भास्त्रचद्रुपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

वायोरपीति ॥ वायोरपि तेज उत्पचते । विरोचिष्णु परप्रकाशकं तमो-नाशनं भास्वत्प्रकाशकम् । तच गुणक्पमभिधीयते ॥ ७७ ॥

> ज्योतिषश्च विक्कवीणादापो रसगुणाः स्मृताः । अद्यो गन्त्रगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७८ ॥

ज्योतिषश्चेति ॥ तेजस आप उत्पद्यन्ते । ताश्च रसगुणयुक्ताः । अद्यो गन्धगुणयुक्ता भूमिरिलेषा महाप्रज्यानन्तरसृष्ट्यादौ भूतसृष्टिः । तैरेव भूतै-रवान्तरप्रज्यानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ॥ ७८ ॥

> यत्प्राग्द्वादश्वसाहस्रम्चदितं दैनिकं युगम् । तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९ ॥

यत्प्रागिति ॥ यत्पूर्वे द्वादशवर्षसहस्रपरिमाणं संध्यासंध्यांशसहितं मनु-ध्याणां चतुर्थुगं देवानामेकं युगमुक्तं तदेकसप्ततिगुणितं मन्वन्तराख्यः काळ इह शास्त्रेऽभिधीयते । तत्रैकस्य मनोः सर्गाद्यधिकारः ॥ ७९ ॥

> मन्द्रन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च । क्रीडिविवेतत्कुरुते परमेष्टी पुनः पुनः ॥ ८० ॥

मन्दन्तराणीति ॥ यद्यपि चतुर्दशमन्दन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते, तथापि सर्गप्रलयानामानन्त्यादसंख्यानि । बावृत्त्या सर्गः संहारश्चासंख्यः । एतत्सर्वं कीदिविव प्रजापतिः पुनः पुनः कुरुते । सुखार्था हि प्रवृत्तिः कीदा । तस्य चासकामत्वाच सुखार्थितेति 'ह्व'शब्दः प्रयुक्तः । परमे स्थानेऽनावृत-

लक्षणे तिष्ठतीति परमेष्ठी । प्रयोजनं विना परमात्मनः सुख्यादौ कथं प्रवृत्ति-रिति चेत्,-लीलयैव, एवंस्वभावत्वादित्यर्थः । व्याख्यातुरिव करताडनादौः तथा च शारीरकस्त्रं (व.स.२।१।३३)-'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति ॥८०॥

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे। नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्त्रति वर्तते ॥ ८१ ॥

चतुष्पात्सकलो धर्म इति ॥ सत्ययुगे सकलो धर्मश्रतुष्पात् सर्वाङ्गसंपूर्ण आसीत् । धर्मे मुख्यपादासंभवात् 'वृषो हि भगवान्धर्मः' इत्याद्यागमे वृषत्वेन कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन संपूर्णत्वात्सत्ययुगेऽपि धर्माणां सर्वेरङ्गेः समग्रत्वात्संपूर्णत्वपरोऽयं 'चतुष्पात्'शब्दः । अथवा 'तपः परम्' (१।८६) इत्यत्र मनुनैव तपोज्ञानयज्ञदानानां चतुर्णं कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन संपूर्ण-त्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः । तथा सत्यं च कृतयुग-मासीत्। सकलधर्मश्रेष्टत्वात्सत्यस्य पृथग्बहणम् । तथा न शास्त्रातिकमेण धनविद्यादेरागम उत्पत्तिमेनुष्यान्त्रति संपद्यते ॥ ८१ ॥

इतरेष्वागमाद्धर्मः पाद्शस्त्ववरोपितः । चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्रापैति पाद्शः ॥ ८२ ॥

इतरेष्टिति ॥ सत्ययुगादन्येषु त्रेतादिषु आगमादधर्मेण धनविद्यादेरर्ज-नात्तस्यैय पूर्वश्लोके प्रकृतत्वात् । आगमाद्वेदादिति तु गोविन्दराजो मेधाति-थिश्च । धर्मो यागादिः यथाकमं प्रतियुगं पादं पादमवरोपितो हीनः कृतस्तथा धनविद्यार्जितोऽपि यो धर्मः प्रचरति, सोऽपि चौर्यासत्यच्छद्मभिः प्रतियुगं पादशो हासाद्यपगच्छति । त्रेतादियुगैः सह चौरिकानृतच्छन्ननां न यथा-संख्यम् । सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ॥ ८२ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्रवुर्वर्षश्रतायुषः । कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुईसित पादशः ॥ ८३ ॥

अरोगा इति ॥ रोगनिमित्ताधर्माभावादरोगाः सर्वसिद्धकाम्यफलाः प्रति-बन्धकाधर्माभावाचतुर्वर्षेशतायुर्द्वं च स्वाभाविकम् । अधिकायुःप्रापकधर्म-वशादधिकायुषोऽपि भवन्ति । तेन 'दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमचीकरत्' इत्याचिरोधः । 'शतायुर्वे पुरुषः' इत्यादिश्वता तु शतशब्दो बहुत्वपरः कलिपरो वा । एवंरूपा मनुष्याः कृते भवन्ति । त्रेतादिषु पुनः पादं पाद-मायुरल्पं भवतीति ॥ ८३ ॥

वेदोक्तमायुर्मत्यानामाञ्चिषश्चेव कर्मणाम् । फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥ वेदोक्तमायुरिति ॥ 'शतायुर्वे पुरुषः' इत्यादि वेदोक्तमायुः, कर्मणां च काम्यानां फलविषयाः प्रार्थनाः, ब्राह्मणादीनां च शापानुब्रहश्चमत्वादि-अभावा युगानुरूपेण फलन्ति ॥ ८४ ॥

> अन्ये कृतयुगे घर्मास्नेतायां द्वापरेऽपरे । अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

अन्य इति ॥ कृतयुगेऽन्ये धर्मा भवन्ति । त्रेतादिष्वपि युगापचयानु-रूपेणाधर्मवैलक्षण्यम् ॥ ८५ ॥

> तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६ ॥

तपः परमिति ॥ यद्यपि तपःश्रमृतीनि सर्वाणि सर्वेयुगेष्वनुष्टेयानि तथापि सत्ययुगे तपः प्रधानं महाफलमिति ज्ञाप्यते । प्रवमात्मज्ञानं त्रेतायुगे, द्वापरे यज्ञः, दानं कले ॥ ८६ ॥

> सर्वस्थास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः । ग्रुखवाहूरुपज्जानां पृथकर्माण्यकल्पयत् ॥ ८७ ॥

सर्वस्यास्येति ॥ स ब्रह्मा महातेजा बस्य सर्गस्य समग्रस्य 'अग्नौ प्रास्ता-हुतिः' (३।७६) इति न्यायेन रक्षार्थं मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां विभागेन कर्माणि दष्टादृष्टार्थानि निर्मितवान् ॥ ८७ ॥

> अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८ ॥

अध्यापनमिति ॥ अध्यापनादीनामिह सृष्टिप्रकरणे सृष्टिविशेषतयाभिधान-विधिस्तेषामुत्तरत्र भविष्यति । अध्यापनादीनि षट् कर्माणि ब्राह्मणानां कल्पितवान् ॥ ८८ ॥

> प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९ ॥

अजानामिति ॥ प्रजारक्षणादीनि क्षत्रियस्य कर्माणि कल्पितवान् । विषयेषु गीतनृत्यवनितोपभोगादिष्वप्रसक्तिस्तेषां पुनरनासेवनम् । समासतः संझे-भेण ॥ ८९ ॥

> पश्चनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च । वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ९०॥

पश्चामिति ॥ पश्चनां पालनादीति वैश्यस्य कल्पितवान् । विशेष्यः स्थलज्ञकादिना वाणिज्यम् । कुसीदं बुद्धा धनमयोगः ॥ ९० ॥

३ म० स्मृ०

एकमेव तु श्रूद्रस्य प्रभः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनस्यया ॥ ९१ ॥

एकसेव त्विति ॥ प्रसुर्वेक्षा शृहस्य ब्राह्मणादिवणेत्रयपरिचर्यात्मकं कर्म निर्मितवान् । एकसेवेति प्राधान्यप्रदर्शनार्थम् । दानादेरपि तस्य निहित-त्वात् । सनसूयया गुणानिन्दया ॥ ९१ ॥

इदानीं प्राधान्येन सर्गरक्षणार्थत्वाद्राह्मणस्य तदुपक्रमधर्माभिधानत्वा-चास्य शास्त्रस्य, ब्राह्मणस्य स्तुतिमाह—

ऊर्ध्व नामेमेंध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः । तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभ्रुवा ॥ ९२ ॥

अर्ध्वमिति ॥ सर्वत एव पुरुषो मेध्यः, नाभेरूर्ध्वमितशयेन मेध्यः, ततोऽपि मुखस्य मेध्यतमत्वं ब्रह्मणोक्तम् ॥ ९२ ॥

ततः किमत माइ-

उत्तमाङ्गोद्भवाङ्येष्ट्याद्रह्मणश्चेव धारणात् । सर्वस्थैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

उत्तमाङ्गोद्भवादिति ॥ उत्तमाङ्गं सुवं, तदुद्भवत्वात् क्षत्रियादिभ्यः पूर्वोत्पन्नत्वाद्ध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्यातिशयेन वेदधारणात्सर्वस्यास्य जगतो धर्मानुशासनेन ब्राह्मणः प्रसुः। 'संस्कारस्य विशेषातु वर्णानां ब्राह्मणः प्रसुः'॥ ९३॥

कस्योत्तमाङ्गादयमुद्भूत इत्यत बाह-

तं हि खयंभूः खादास्यात्तपस्तात्रादितोऽसृजत् । हन्यकन्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ९४ ॥

तं हि स्वयंभूरिति । तं ब्राह्मणं ब्रह्मा भारमीयमुखाइैविषिच्ये हिनःकच्ये बहनाय तपः कृत्वा सर्वस्य जगतो रक्षाये च क्षत्रियादिश्यः प्रथमं सृष्ट-बान् ॥ ९४ ॥

पूर्वोक्तहब्यकव्यवहनं स्पष्टयति-

यसास्येन सदाश्वन्ति हृव्यानि त्रिदिवोकसः । कृव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ ९५ ॥ यस्यास्येनेति ॥ यस्य विप्रस्य मुखेन श्राद्धादौ सर्वदा देवा हृज्यानि पितरम्भ कृष्यानि मुक्तते ततोऽन्यत्मकृष्टतमं भूतं किं भवेत् ॥ ९५ ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु त्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६ ॥

भूतानामिति ॥ भूतारव्धानां स्थावरजङ्गमानां मध्ये प्राणिनः कीटादयः श्रेष्ठाः, कदान्वित्सुखलेशात् ; तेषामपि बुद्धिजीविनः सार्धनिरथंदेशोपसर्प-णापसर्पणकारिणः पश्चादयः । तेभ्योऽपि मनुष्याः, प्रकृष्टज्ञानसंबन्धात् । तेभ्योऽपि बाह्यणाः, सर्वपूज्यत्वादपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतवुद्धयः। कृतवुद्धिषु कतोरः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः॥ ९७॥

ब्राह्मणेषु चेति ॥ त्राह्मणेषु तु मध्ये विद्वांसो महाफलज्योतिष्टोमादि-कर्माधिकारित्वात् ; तेभ्योऽपि कृतबुद्धयः अनागतेऽपि कृतं मयेति बुद्धियेषाम् । शास्त्रोक्तानुष्टानेषुत्पन्नकर्तव्यताबुद्धय इत्यर्थः; तेभ्योऽपि अनुष्टातारः । हिता-हितप्राप्तिपरिहारभागित्वात् । तेभ्योऽपि ब्रह्मविदः, मोक्षलाभात् ॥ ९७ ॥

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मृतिंर्धर्मस्य शाश्वती । स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

उत्पत्तिरेवेति ॥ बाह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशि । यसादसौ धर्मार्थं जातः धर्मानुगृहीतात्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ॥ ९८ ॥

त्राक्षणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते । ईश्वरः सर्वभृतानां धर्मकोश्चस्य गुप्तये ॥ ९९॥

ब्राह्मण इति ॥ यसाद्राह्मणो जायमानः पृथिन्यामधि उपरि भवति । श्रेष्ठ इत्यर्थः । सर्वभूतानां धर्मसमूहरक्षाये प्रभुः । ब्राह्मणोपदिष्टत्वात्सर्व-धर्माणाम् ॥ ९९ ॥

सर्वं सं ब्राह्मणस्येदं यत्किचिज्जगतीगतम्। श्रेष्टचेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽईति ॥ १००॥

सर्वे स्वमिति ॥ यिकिचिजगद्वतिं धनं तद्वाह्मणस्य स्वमिति स्तुत्योच्यते। स्वमिव स्वं, न तु स्वमेव । ब्राह्मणस्यापि मनुना स्तयस्य वश्यमाणत्वात् । तस्माद्रह्ममुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया सर्वे ब्राह्मणोऽर्हति सर्वग्रहणयोग्यो भवस्येव । वै अवधारणे ॥ १०० ॥

खमेत ब्राह्मणो भुङ्के स्वं वस्ते स्वं द्दाति च । आनुर्शस्याद्वाह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ १०१ ॥ समेवेति ॥ यत्परसाप्यत्रं ब्राह्मणो भुक्के, परस्य च वसं परिभन्ते, परस्य गृहीत्वान्यसौ ददाति तद्पि बाह्यणस्य स्त्रमेव । पूर्ववत्स्तुतिः । एवं सित बाह्यणस्य कारुण्यादन्ये भोजनादि कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

इदानीं प्रकृष्टबाह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रशंसां प्रक्रमते-

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।

स्रायंभ्रवो मनुर्धामानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

तस्य कर्मविवेकार्थमिति ॥ ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं रोषाणां क्षत्रियादीनां च स्वायंभुवो ब्रह्मपुत्रो धीमान् सर्वविषयज्ञानवान्मनुरिदं शास्त्रं विरचित-वान् ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः । शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्गान्येन केनचित् ॥ १०३॥

विदुषेति ॥ एतच्छास्त्राध्ययनफल्सेन ब्राह्मणेन एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितं प्रयक्षतोऽध्ययनं कर्तव्यं, शिष्येम्यश्चेदं व्याख्यातव्यं; नान्येन
क्षत्रियादिना । अध्ययनमात्रं तु व्याख्यानाध्यापनरहितं क्षत्रियवैद्ययीरपि
'निषेकादिदमशानान्तेः' (२११६) इत्यादिना विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति मेधातिथिमतम् । तन्न मनोहरम्; द्विजैरध्ययनं ब्राह्मणेनैवाध्यापनव्याख्याने इत्यस्यालामात् । यनु 'अधीयीरंखयो वर्णाः' (१०११) इत्यादि
तद्वेदविषयमिति वक्ष्यति । विप्रेणवाध्यापनमिति विधानेन संभवत्यप्यनुवादत्वमस्येति वृथा मेधातिथेप्रदः ॥ १०३ ॥

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः श्रंसितव्रतः ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४ ॥

इदं शास्त्रमिति ॥ इदं शास्त्रं पठनेतदीयमर्थं ज्ञात्वा शंसितवतोऽनुष्टित-वतः मनोवाक्तायसंभवैः पापैर्न संवध्यते ॥ १०४ ॥

> पुनाति पङ्कि वंश्यांश्र सप्त सप्त परावरान् । पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५॥

पुनातीति ॥ इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते । अपाक्कतयोपहतां पिक्किमानुप्व्यां निविष्टजनसमृहं पवित्रीकरोति । वंशभवांश्च सप्त परान्पित्रादीन् ,
अवरांश्च पुत्रादीन् । पृथिवीमपि सर्वां सकलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन अहीतुं
योग्यो भवति ॥ १०५ ॥

इदं खरत्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् । इदं यश्चर्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६ ॥

इद्मिति॥ अभिश्रेतार्थस्याविनाशः स्वस्ति, तस्यायनं प्रापकस् ; एतच्छास्र-

्षाठा॰—1 शेषाणां चानुपूर्वशः, 2 °सं सतत°.

स्याध्ययनं स्वस्त्ययनं जपहोमादिबोधकत्वाच श्रेष्टं स्वस्त्ययनान्तराष्प्रकृष्टं बुद्धिविवर्धनम् । एतच्छास्नाभ्यासेनाशेषविधिनिषेधपरिज्ञानात् । यशसे हितं यशस्यं विद्वत्तया स्यातिलाभात्परं प्रकृष्टम् । निःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्ष-स्योपायोपदेशकत्वात् ॥ १०६॥

> अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् । चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्वव शाश्वतः ॥ १०७॥

अस्मिन्धर्म इति ॥ अस्मिन्कार्त्स्येन धर्मोऽभिहित इति शास्त्रशंसा । कर्मणां च बिहितनिषिद्धानामिष्टानिष्टफले । वर्णचतुष्टयसैव पुरुषधर्मरूप आचारः शाश्वतः पारम्पर्यागतः । धर्मत्वेऽप्याचारस्य प्राधान्यख्यापनाय पृथक्टिरेशः ॥ १०७ ॥

प्राधान्यमेव स्पष्ट्यति—

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः सार्त एव च । तसादसिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्रिजः ॥१०८॥

आचार इति ॥ युक्तो यबवान् थात्महितेच्छुः । सर्वस्थात्मासीति अात्म-शब्देन आत्महितेच्छा छक्ष्यते ॥ १०८ ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्चते । आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभारभवेत् ॥ १०९ ॥ आचारादिति ॥ आचाराद्विच्युतो विष्रो न वैदिकं फलं लभेद। शाचार-युक्तः पुनः समप्रफलभारभवति ॥ १०९ ॥

> एवमाचारतो दृष्टा धर्मस्य ग्रुनयो गतिम् । सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ॥ ११० ॥

एवमिति ॥ उक्तप्रकारेणोचाराद्धर्मप्राप्तिमृषयो बुद्धा तपस्रश्चानद्रायणादेः समग्रस्य कारणमाचारमजुष्टेयतया गृहीतवन्तः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्याचार-स्वेह स्तुतिः शास्त्रस्तुत्वर्या ॥ ११० ॥

इदानीं शिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह-

जगतश्च सम्रुत्पत्तिं संस्कारिवधिमेव च । व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

जगतश्च समुत्पत्तिमिति ॥ 'पापण्डगणधर्माश्च' (१।११८) इसन्तं जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता । ब्राह्मणस्तुतिश्च सर्गरक्षार्थत्वेन । ब्राह्मणस्य द्वास्त्रस्तुत्या- दिकं च सृष्टावेवान्तर्भवति । एतत्प्रधमाध्यायप्रमेयम् । संस्काराणां जात-कर्मादीनां विधिमनुष्टानम् । बहाचारिणो बताचरणम् । उपचारं च गुर्वादीना-मभिवादनोपासनादि । 'सर्वो हन्हो विभाषेकवद्भवति' (कौ. प. ३६) इत्येकवद्भावः । एतद्भितीयाध्यायप्रमेयम् । स्नानं गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य प्रकृते विधानम् ॥ १११॥

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् । महायज्ञविधानं च श्राद्धकर्लं च शाश्वतम् ॥ ११२ ॥

दाराधिगमनमिति ॥ दाराधिगमनं विवाहः, तद्विशेषाणां ब्राह्मादीनां च लक्षणम् । महायज्ञाः पञ्च वैश्वदेवादयः । श्राद्धस्य विधिः शाश्वतः प्रतिसर्ग-मनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः । एष तृतीयाध्यायार्थः ॥ ११२ ॥

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च।

भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥११३॥

वृत्तीनामिति ॥ वृत्तीनां जीवनोपायानां ऋतादीनां लक्षणम् । स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः। एतचतुर्थाध्यायप्रमेयम् । भक्ष्यं दृध्यादि, अभक्ष्यं लक्षुनादि । शौचं मरणादौ व्राह्मणादेर्दशाहादिना । दृष्याणां छुद्धि-मुद्दशादिना ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगं तापसं मोक्षं संन्यासमेव च । राज्ञश्च धर्ममिखेळं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

स्त्रीधर्मयोगिमिति ॥ स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मोपायं एतत्पाञ्चमिकस् । तापस्यं तपसे वानप्रस्थाय हितं तस्य धर्मस् । मोक्षहेतुत्वान्मोक्षं यतिधर्मस् । यति-धर्मत्वेऽपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः । एव षष्टाध्यायार्थः । राज्ञोऽभिषिक्तस्य सर्वो दृष्टादृष्टार्थो धर्मः । एव सप्तमाध्यायार्थः । कार्योणा-मृणादीनामर्थित्रस्यर्थिसमर्पितानां विनिर्णयो विचार्यं तत्त्वनिर्णयः ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्म स्त्रीपुंसयोरिप । विभागधर्म द्युतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ ११५ ॥

साक्षीति॥ साक्षिणां च प्रश्ने यद्विधानम्। व्यवहाराङ्गत्वेऽपि साक्षिप्रश्नस्य विधाननिर्णयोपायस्वात्प्रथिविद्देशः। एतदाष्टमिकम् । खीपुंसयोर्भार्यापत्योः सिश्वधावसिष्ठधोः च धर्मानुष्टानं, ऋन्थभागस्य च धर्मम्।यद्यपि ऋन्थभागोऽपि 'कार्याणां च त्रिनिर्णयम्' (१।११४) इत्यनेनैव प्राप्तस्वधाप्यध्याय-भोदात्पृथिकृदेशः। द्युतविषयो विधिर्धृतशब्देनोच्यते। कण्टकानां चौरादीनां श्रोधनं निरसनम् ॥ १९५॥

वैश्यशृद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम् । आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६ ॥

वैश्यशृद्धोपचारं चेति ॥ वैश्यशृद्धोपचारं स्वधर्मानुष्ठानम् । एतन्नवमे । एवं संकीर्णानां अनुलोमप्रतिलोमजानामुत्पत्तिं, आपदि च जीविकोपदेशं आपद्धर्मम् । एतहशमे । प्रायश्चित्तविधिमेकादशे ॥ ११६ ॥

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् । निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७॥

संसारगमनमिति ॥ संसारगमनं देहान्तरप्राप्तिरूपं उत्तममध्यमाधम-भेदेन त्रिविधं ग्रुभाग्रुभकर्महेतुकम् । निःश्रेयसमात्मज्ञानं सर्वोत्कृष्टमोक्षरुक्ष-णस्य श्रेयोहेतुत्वात् । कर्मणां च विहितनिषद्धानां गुणदोषपरीक्षणम् ॥११७॥

> देशधर्माञ्जातिधर्मान्कुलधर्माश्च शाश्वतान् । पापण्डगणधर्माश्च शास्त्रेऽसिन्धुक्तवान्मनुः ॥ ११८ ॥

देशधर्मानिति ॥ प्रतिनियतदेशेऽनुष्टीयमाना देशधर्माः, ब्राह्मणादिजाति-नियता जातिधर्माः, कुळविशेषाश्रयाः कुळधर्माः, वेदबाद्यागमसमाश्रया प्रतिषिद्धवतचर्या पाषण्डं, तद्योगात्पुरुषोऽपि पाषण्डः, तन्निमित्ता ये धर्माः 'पाषण्डिनो विकर्मस्थान्' (४।३०) इत्यादयः, तेषां पृथग्धर्मानिमधानात् । गणः समूहो वणिगादीनाम् ॥ १९८॥

> यथेदम्रक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया । तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशानिबोधत ॥ ११९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे मृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥

यथेद्मिति ॥ पूर्वं मया पृष्टो मनुर्यथेदं शास्त्रमभिहितवांस्तथैवान्यूनानित-रिक्तं मन्सकाशाच्छ्रणुतेति ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थं पुनरभिधानम् ॥ ११९ ॥

इति श्रीकुहूकभद्रकृतायां मन्वर्थमुक्तावत्यां मनुवृत्ती प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः २

प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्याञ्जना ब्रह्म-ज्ञानाङ्गभूतं संस्कारादिरूपं धर्मे प्रतिपिपादयिषुधर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः । हृदयेनाभ्यज्ञज्ञातो यो धर्मस्तं निवोधत ॥ १ ॥

विद्वद्भिरिति ॥ विद्वद्भिर्वेद्विद्धः सद्भिर्धार्मिकै रागद्वेषश्चन्यैरनुष्ठितो

हृद्येनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यनेन श्रयःसाधनमभिहितम्। तत्र हि खरसा-न्मनोऽभिमुखीभवति । वेदविद्धिर्ज्ञात इति विशेषणोपादानसामर्थ्याज्ज्ञातस्य चेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम् । 'खङ्गधारिणा हतः' इत्युक्ते वृतखङ्गस्यैव हनने प्राधान्यम् । अतो 'वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः' इत्यु-क्तम् । एवंविधो यो धर्मस्तं निवोधत । उक्तार्थसंग्रहस्रोकाः—'वेद्विद्विर्ज्ञात इति प्रयुक्तानो विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मनुः ॥ हृद्येनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन्। श्रेयःसाधनमित्याह तत्र ह्यभि-मुखं मनः ॥ वेदममाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः । मनूक्तमेव मुनयः प्रणि-न्युर्धमेलक्षणम् ॥' अत एव हारीतः (१।१)—'अथातो धर्म व्याख्यास्यामः। श्रुतिप्रमाणको धर्मः । श्रुतिश्र द्विविधा वैदिकी तात्रिकी च' इति । भविष्य-पुराणे- 'धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽम्युदयलक्षणम् । स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥ अस्य सम्यगनुष्ठानात्स्वर्गी मोक्षश्च जायते । इह लोके सुलैश्वर्यमतुलं च खगाधिप॥' श्रेयःसाधनमित्यर्थः। जैमिनिरपीदं धर्मलक्षण-मस्त्रयत्—'चोदैनालक्षणोऽथों धर्मः' (जै. स. १।१।२) इति । उभयं चोदनया लक्ष्यते-अर्थः श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः, अनर्थः प्रत्यवायसाधनं इयेनादिः । तत्र वेद्प्रमाणकं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादि धर्म इति सूत्रार्थः । स्मृत्याद्योऽपि वेदमूलत्वेनैव धर्मे प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गोविन्दराजस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यन्तःकरणविचिकित्साञ्चन्य इति व्याख्यातवान् । तन्मते वेदविदिरनुष्टितः संशयरहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् । एवं च दृष्टार्थ-**आमगमनादिसाधारणं धर्मे**ळक्षणं विचक्षणा न श्रद्दधते । मेधातिथिस्तु हृद्ये-नाम्यनुज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्याय, अथवा हृद्यं वेदः, स ह्यधीतो भावनारूपेण हृदयस्थितो हृदयमित्युच्यत इत्युक्तवान् ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैचेहास्त्यकामता। काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः॥ २॥

कामात्मतिति ॥ फलाभिलापशीललं पुरुषस्य कामात्मता । सा न प्रशस्ता, बन्धहेतुत्वात् । स्वर्गादिफलाभिलापेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुन-र्जन्मने कारणं भवन्ति । निल्नेमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्लामात्रमनेन निषिच्यते । तदाह—न चैवेहास्त्यकाम-तेति । यती वेदसीकरणं वेदिकसकल्पर्मसंबन्धश्रेच्लाविषय एव ॥ २ ॥

१ चोदनेति प्रवर्तकशब्दनाम, रुक्ष्यते शायत इति रुक्षणम्, यथा भूमेन बिहुर्रुक्ष्यत इति बिह्नशाने रुक्षणं भूमः तद्भक्षशाने रुक्षणं चोदनाः इत्यं च चोदनेव रुक्षणं करणं यद्विषयकशानस्य तत्त्वे सति अर्थत्वं रुक्षणं; अर्थत्वं च सुखाधिकदुःखाजनकत्व-नित्याययः।

अत्रोपपत्तिमाह—

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः । त्रतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्पृताः ॥ ३ ॥

संकर्णमूल इति ॥ अनेन कर्मणेद्रामष्टं फर्लं साध्यत इत्येवंविषया बुद्धिः संकरणः, तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्नच्छा जायते, तद्र्थं प्रयतं कुरुते चेत्येवं यज्ञाः संकर्णप्रमवाः, वतानि, यमरूपाश्च धर्माश्चतुर्थाध्याये वस्यमाणाः । सर्व इत्यनेन पदेन अन्येअपि शास्त्रार्थाः संकर्णादेव जायन्ते । इच्छामन्तरेण तान्यपि न संभवन्तीत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु व्रतान्यनुष्टेय-रूपाणि, यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ॥ ३॥

अत्रैव छैंकिकं नियमं दर्शयति—

अकामस्य किया काचिदृश्यते नेह कर्हिचित्। यद्यद्भि कुरुते किंचित्तत्त्वामस्य चेष्टितम्॥ ४॥

अकामस्येति ॥ लोके या काचिद्रोजनगमनादिकिया साप्यनिच्छतो न कदाचिहृश्यते । ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत्पुरुषः कुरुते तत्तदि-च्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

संप्रति पुर्वोक्तं फलाभिलावनिवेधं नियमयति —

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरहोकताम् । यथासंकल्पितांश्रेह सर्वान्कामान्समश्रुते ॥ ५ ॥

तेषु सम्यग्वर्तमान इति ॥ नात्रेच्छा निषिध्यते किंतु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते । बन्धहेतुफलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग्वर्तमानोऽमरलोकताममरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति । मोक्षं प्राम्नोतीत्यर्थः । तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्वानभिलिषतान्त्रामोति । तथा च छान्दोग्ये (८१२११)-'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादि ॥ ५॥

इदानीं धर्मप्रमाणान्याह—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्पृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्रेव साधृनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति ॥ वेदः ऋग्यज्ञःसामाथर्वलक्षणः, स सर्वेर विध्यर्थवादमञ्चात्मा धर्मे मूलं प्रमाणम् । अर्थवादानामपि विध्येकवान्यत्या स्तावकत्वेन धर्मे प्रामाण्यात् । यदाह जैमितिः (जै. स. १।२।७)-'विधिना स्वेकवान्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' । मञ्जार्थवादानामपि विधिवान्येक-

१ विधिविषयाणां 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इति विहितवायुदेवतादीनां स्तुतिसापेक्षेण विधिना वाक्येकवाक्यत्वादिधयं स्तुवन्तोऽर्थवादा धर्मे प्रमाणानि स्युरिति जैमिनिस्त्रासया

वाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यं, प्रयोगकाले चानुष्ठेयसारकत्वं, वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथानुभवकरणत्वरूपं न्यायसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि तन्मूल्त्वेनेव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमनृद्यते । मन्वादीनां च वेद्विदां स्मृतिर्धेमें प्रमाणम् । वेद्विदामिति विशेषणोपादानाद्देदमूल्त्वेनेव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतम् । श्रीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः-'ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनस्यता मृदुता अपार्ष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता अरण्यता कारण्यं प्रशान्तिश्रेति त्रयोदश्विधं शीलम्' । गोविन्दराजस्तु श्रीलं रागद्देषपरित्याग इत्याह । आचारः कम्बलवल्कलाद्याचरणरूपः, साध्नां धार्मिकाणां आत्मतुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषयाधर्मे प्रमाणम् । तदाह गर्गः—'वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम्'॥ ६॥

वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञाप-नाय विशेषेण वेदमूलतामाह—

यः कश्चित्कस्यचिद्धमें मनुना परिकीर्तितः । स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

यः कश्चिदिति ॥ यः कश्चित्कस्यचिद्राह्मणादेर्मेनुना धर्म उक्तः स सर्वे। वेदे प्रतिपादितः । यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुः सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपट्य-मानवेदार्थं सम्यग्ज्ञाता लोकहितायोपनिबद्धवान् । गोविन्दराजस्तु 'सर्वज्ञान-मयः' इत्यस्य सर्वज्ञानारब्ध इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥ ७ ॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुपा । श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मे निविशेत वै ॥ ८ ॥

सर्वे त्विति ॥ सर्व शास्त्रजातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसाव्याकर-णादिकं ज्ञानमेव चक्षुस्तेन निस्तिलं तद्विशेषेण पर्यालोच्य वेद्यामाण्येना-नुष्ठेयमवगम्य स्वधमेंऽवतिष्ठेत ॥ ८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः । इह कीर्तिमवामोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितामिति ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्टनमानव इहलोके धार्मिकत्वेनानुषिक्षकीं कीर्ति परलोके च धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादि-सुखरूपं प्रामोति । अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां घर्मो हि निर्वभौ ॥ १०॥ श्रुतिस्त्वित ॥ क्षेकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसंबन्धानुवादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः

१ पद्मपुराणे तु (उ. अ. ४३) स्मृतेः सास्विक-राजस-तामसभेदेन त्रैविध्यमुक्तम्-'वासिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा । भारद्वाजं काश्यपं च सास्विक्यो मुक्तिदाः श्रुमाः' इत्यादिभिः । प्रतिकृत्वतर्केणामीमांस्यत्वविधानार्थं, स्मृतेः श्रुतितुत्वयत्ववोधनेनाचारादिश्यो बलवत्त्वप्रतिपादनार्थं च । तेन स्मृतिविरुद्धाचारो हेय इत्यस्य फलम् । श्रुतिवेदः, मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः, ते उमे प्रतिकृत्वतर्केने विचारयित्वयेः, यतसाभ्यां तिःशेषेण धर्मों बभौ प्रकाशतां गतः ॥ १० ॥

योऽवमन्येत् ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाहिजः ।

स साधुमिर्विहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्द्कः ॥ ११ ॥
योऽवमन्येतेति ॥ यः पुनस्ते हे श्रुतिस्मृती द्विजोऽवमन्येत स शिष्टैर्द्विजानुष्टेयाध्ययनादिकर्मणो निःसार्वः । पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांस्थे इति
मीमांसानिनेधादनुकूलमीमांसापि न प्रवर्तनीयेति अमो मा भूदिति विशेषयति—'हेनुशास्त्राश्रयात्'। वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वात् विप्रलम्भकवाक्यविद्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टममेन चार्वाकादिनास्तिक इव नास्तिकः । यतो वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

इदानीं शीलस्थाचार एवान्तर्भावसंभवाद्वेदमूलतैव तम्रं न स्मृतिशीला-दिमकारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह—

> वेदः स्मृतिः सदाचारः खस्य च प्रियमात्मनः । एतचतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

वेद इति ॥ वेदो धर्मप्रमाणं, स कविष्यसक्षः कवित्स्यसानुमित इत्येवं तात्पर्यं नतु प्रमाणपरिगणने । अत एव 'श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मे' (२।९) इस्रव्र द्वयमेवाभिहितवान् । सदाचारः श्रिष्टाचारः । सस्य चात्मनः प्रिय-मात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते । धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

अर्थकामेष्टियति ॥ अर्थकामेष्वसक्तानामर्थकामिलिप्साशून्यानां धर्मोप-देशोऽयम् । ये त्वर्थकामसमीह्या लोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमिल्यर्थः । धर्म च ज्ञानुमिच्छतां प्रकृष्टं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्षवोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृल्य्यों नादरणीय इति भावः । अतं एव जावालः— 'श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं साते वैदिक-वत्सता ॥' भविष्यपुराणेऽप्युक्तम्—'श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना' । जैमिनिरप्याह (जै. न्या. स्. १।३।३)—'विरोधे त्वनपेशं स्यादसति हानुमानस्'। श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणीयम् । असति विरोधे मूलवेदानुमानमिल्यर्थः ॥ १३ ॥

१ 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टियितव्या' इति स्मृतिः 'औदुम्बरी स्मृष्ट्रोद्वायेत्' इति श्रुति-विरुद्धाः, पक्षे श्रुतेवीधिका संकोल्विका वा सती धर्मे प्रमाणं स्मृतिवत्त्वात् इति विरोधः, तथा विरोधेऽप्युपलभ्यमानश्रुतिविरोधेऽनपेह्यं स्मृतिप्रामाण्यमनादरणीयं, कल्यश्रुत्यपेक्षयाः प्रसुक्षश्रुतेवेलवत्त्वेन वाधासंभवादिति भावः।

श्रुतिद्वेधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मानुभौ स्मृतौ । उभाविप हि तौ धर्मी सम्यगुक्तौ मनीविभिः ॥ १४ ॥

श्रुतिहैं घं त्विति ॥ यत्र पुनः श्रुत्योरेव हैं घं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र द्वाविप धर्मों मनुना स्मृतौ । तुल्यवलतया विरुत्पानुष्ठानविधानेन च विरोधाभावः । यसान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरेरि विद्वद्धिः सम्यक् समीचीनौ द्वाविप तौ धर्मानुकौ । समानन्यायतया स्मृत्योरिप विरोधे विरुद्धः प्रमृत्वे मकृतोपयोगः तुल्यवलत्वाविशेषात् । तदाह गौतमः—'तुल्यवलविरोधे विरुद्धः' ॥ १४ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

उदितेऽजुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५॥

उदितेऽनुदिते चैवेति॥ सूर्यनक्षत्रवर्णितः कालः 'समयाध्युषित'शब्देनो-च्यते। उदयात्पूर्वमरूणिकरणवान्प्रविरलतारकोऽनुदितकालः। परस्परविरुद्ध-कालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेनाग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते। देवतोद्देशेन द्रच्य-त्यागगुणयोगात् 'यज्ञ'शब्दोऽत्र गोणः। 'उदिते होतव्यम्' इत्यादिका वैदिकी श्रुतिः॥ १५॥

> निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैयसोदितो विधिः। तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽसिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् १६

निषेकादीति ॥ गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो यस वर्णस मञ्जैरनुष्टान-कलाप उक्तो द्विजातेरित्यर्थः । तस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रेऽध्ययने श्रवणेऽधि-कारः, न त्वन्यस्य कस्यचिच्छूदादेः । एतच्छास्नानुष्ठानं च यथाधिकारं सर्वे-रेव कर्तव्यं, प्रवचनं त्वस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति 'विदुषा ब्राह्मणेन' (१।१०३) इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां चोक्त्वा इदानीं धर्मानुष्टानयोग्यदेशा-नाह—

> सरस्वतीदपद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ १७॥

सरस्वतीति ॥ सरस्वतीदपद्वत्योर्नचोरुभयोर्मध्यं ब्रह्मावर्तं देशमाहुः । देवनदी-देवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्राशस्त्राथौ ॥ १७ ॥

तिसन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८॥ तिसन्देश इति ॥ तस्मिन्देशे मायेण शिष्टानां संभवातेषां ब्राह्मणादि- वर्णानां संकीर्णजातिपर्यन्तानां य आचारः पारंपर्यक्रमागतो न त्विदानींतनः स सदाचारोऽभिधीयते ॥ ३८ ॥

> कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्र पश्चालाः श्रूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ १९ ॥

कुरुक्षेत्रमिति ॥ मन्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव देशविशेषवाचकाः। पञ्चालाः कान्यकुरुजदेशाः । शूरसेनका मथुरादेशाः । एप ब्रह्मर्षिदेशो ब्रह्मावर्तान्तिचेदूनः॥ १८॥

> एतद्देशप्रस्तस्य सकाशादग्रजन्मनः । सं सं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २०॥

एतद्देश इति ॥ कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य बाह्यणस्य सकाशास्तर्वेमनुष्या आत्मीयमात्मीयमाचारं शिक्षेरन् ॥ २०॥

> हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनश्चनाद्पि । प्रत्यगेव प्रयागाच मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

हिमवदिति ॥ उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ हिमवहिन्ध्यौ पर्वतौ तयोर्थन्मध्यं विनशनात् सरस्वस्यन्तैर्धानदेशाचन्पूर्वं प्रयागाच यत्पश्चिमं स मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

> आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

आ समुद्रात्त्विति ॥ मा पूर्वसमुद्रात् भा पश्चिमसमुद्राद्धिमविद्विन्ध्ययोश्च यन्मध्यं तमार्थावतेदेशं पण्डिता जानन्ति । मर्थादायामयमाङ् नाभिविधौ । तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्यावर्तता । भार्या भन्नावर्तन्ते पुनःपुनरुद्भवन्ती-त्यार्थावर्तः ॥ २२ ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र खभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ २३ ॥

कृष्णसारस्त्वित ॥ कृष्णसारो मृगो यत्र खभावतो वसति नतुः

बळादानीतः स यज्ञाही देशो ज्ञातन्यः । अन्यो म्लेच्छदेशो न यज्ञाही

इस्र्याः॥ २३ ॥

१ संगमो यत्र गङ्गायमुनयोस्तद्देशात् ; तथा चोक्तं-'गङ्गायमुनयोर्भस्ये यत्र गुप्ता सरस्वती' इत्यादिना । २ म्हेच्छा नाम प्रतिलोमजातीयापिकाररिद्धताः शबरपुर्लिदादयः, अत्र विस्तरस्तु भागवते (स्कं. ९।१६।३३) द्रष्टव्यः ।

एतान्द्रिजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः । शूद्रस्तु येस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वत्तिकर्शितः ॥ २४ ॥ एतानिति॥ अन्यदेशोद्धवा अपि द्विजातयो यज्ञार्थस्वाददद्दार्थस्वाचैतान्दे-

एतानिति॥ अन्यदेशोद्भवा अपि द्विजातयो यज्ञार्थत्वाद्ददृष्टार्थत्वाचैतान्द्र-श्चान्त्रयत्नादाश्रयेरन् । ग्रूट्रस्तु वृत्तिपीडितो वृत्त्यर्थमन्यदेशमप्याश्रयेत् ॥२४॥

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता । संभवश्रास्य सर्वस्य वर्णधर्मानिवोधत ॥ २५ ॥

एवा धर्मस्येति ॥ एवा युष्माकं धर्मस्य योतिः संक्षेपेणोक्ता । योनिर्ज्ञितिकारणं 'वेदोऽिवलो धर्ममूलम्' (२१६) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । गोविन्दराजित्वह 'धर्म'शब्दोऽपूर्वाख्यात्मकधर्मे वर्तत इति 'विद्वद्धिः सेवितः' (२११) इत्यत्र तत्कारणेऽष्टकादौ वाऽपूर्वाख्यस्य धर्मस्य योनिरिति व्याख्यातवान् । संभवश्चोत्पित्तर्जगत इत्युक्ता । इदानीं वर्णधर्माञ्च्रणुत । 'वर्णधर्म'शब्दश्च वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्चमधर्मगुणधर्मनैमित्तिकधर्माणामुपलक्षकः । ते च मवि-प्यपुराणोक्ताः—'वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक बाश्चमाणामतः परम् । वर्णाश्चम-स्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा ॥ वर्णत्वमेकमाश्चित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः स उक्तत्तु यथोपनयनं नृप ॥ यस्त्वाश्चमं समाश्चित्य अधिकारः प्रवर्तते । स वर्णश्चमधर्मस्तु निक्षादण्डादिको यथा ॥ वर्णत्वमाश्चमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्चमधर्मस्तु मोजीया मेखला यथा ॥ यो गुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥ निमित्तमेकमाश्चित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्त-विधिर्यथा' ॥ २५ ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्येनिषेकादिर्द्धिजन्मनाम् । कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

वैदिकैरिति ॥ वेदम्लन्वाहैदिकैः पुण्यैः श्रुभैमेश्रयोगादिकमीभः द्विजा-तीनां गर्भाधानादिशरीरसंस्कारः कर्तेव्यः । पावनः पापक्षयहेतुः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिफलसंबन्धात्, इह लोके च वेदाध्ययनाद्यध-कारात् ॥ २६ ॥

कृतः पापसंभवो येनैषां पापश्चयहेतुत्वमत आह— गार्भिर्होमैर्जातकर्मचौडमीझीनिबन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

गार्भेरिति ॥ ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः । होमग्रहणसुपलक्षणम् । गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात्। जातस्य यत्कर्ममञ्जलसपिंः प्राशनादिरूपं तजात- कर्म । चौडं चूडाकरणकर्म । मौज्ञीनिबन्धनसुपनयनम् । एतैबैंजिकं प्रति-षिद्धमैथुनसंकल्पादिना पैतृकरेतोदोषाद्यद्यापं, गार्भिकं चासुचिमातृगर्भ-वासजं तद् द्विजातीनामपसृज्यते ॥ २७ ॥

स्वाध्यायेन त्रतेहोंमेस्नेविद्येनेज्यया सुतैः।

महायज्ञैश्र यज्ञैश्र ब्राह्मीयं क्रियते ततुः ॥ २८ ॥

स्वाध्यायेनेति ॥ वेदाध्ययनेन । व्रतेमेधुमांसवर्जनादिनियमैः, होमैः सावित्रचरहोमादिभिः, सायंत्रातहोंमैश्र, त्रैविद्याख्येन च, व्रतेष्वप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः । इज्यया ब्रह्मचर्यावस्थायां देविषिपितृतर्पणरूपया, गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनेन । महायज्ञैः पञ्चभिन्नेक्षयज्ञादिभिः । यज्ञैज्योतिष्टोमादिभिः । ब्राह्मा ब्रह्मप्राप्तियोग्येयं तनुः तन्वविद्यत्र आत्मा क्रियते । कर्म-सहकृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः ॥ २८॥

प्राङ्माभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते । मन्त्रवत्प्राञ्चनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

प्रागिति ॥ नाभिच्छेदनात्माक् पुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते । तदा चास्य स्वगृद्धोक्तमञ्जैः स्वर्णमञ्जष्टतानां प्राशनम् ॥ २९ ॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३०॥

नामध्यमिति ॥ 'जातकर्म'इति पूर्वश्चोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाजनमापेक्ष-येव दशमे हादशे वाऽहित अस्य शिशोर्नीमध्यं स्वयमसंभवेऽन्येन कारयेत्। अथवा 'आशोचे च व्यतिकान्ते नामकर्म विधीयते' (शं. रष्ट. २।२) इति शङ्कवचनादशमेऽहन्यतीते एकादशाह इति व्याख्येयम् । तन्नाप्यकरणे प्रशस्ते तिथी प्रशस्त एव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम् । वाशब्दोऽवधारणे ॥ ३०॥

> मङ्गरुयं ब्राह्मणस्य स्थात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शृद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

मङ्गल्यमिति ॥ ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गल-बल-धन-निन्दावाचकानि ग्रुभ-बल-वसु-दीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

इदानीसुपपदनियमार्थमाह—

शमनद्वाह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् । वैदयस्य पुष्टिसंयुक्तं श्रूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥ द्यमिवद्वाह्मणस्येति ॥ एषां यथाकमं शर्म-रक्षा-पुष्टि-प्रैष्यवाचिकानि कर्त-

१ नामकरणं तु कुळदेवता-पितामह-मातामहादिसंबद्धं शस्तं, यदुक्तं शङ्केन-'कुळ-देवतासंबद्धं पिता नाम कुर्योत्र' इति ।

न्यानि शर्म-वर्म-भूति-दासादीनि उपपदानि कार्याणि । उदाहरणानि तु शुभ-शर्मा, बलवर्मा, वसुभूतिः, दीनदासः इति । तथा च यमः—'शर्म देवश्र विश्रस वर्म त्राता च भूसुजः । भूतिदत्तश्च वैदयस दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥' विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—'शर्मवद् बाह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंयुतम् । गुसदासा-दमकं नाम प्रशस्तं वैद्यशुद्धयोः' ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां सुखोद्यमऋरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् । मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाञ्चीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

स्त्रीणामिति ॥ सुखोचार्यमकरार्थवाचि व्यक्ताभिधेयं मनःत्रीतिजननं मङ्गळवाचि दीर्घस्त्ररान्तं आशीर्वाचकेनाभिधानेन शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्तेव्यम् । यथा यशोदादेवीति ॥ ३३ ॥

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । षष्टेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

चतुथे मासीति ॥ चतुथे मासे बालस्य जन्मगृहाबिष्क्रमणमादि सदर्श-नार्थं कार्यम् । अन्नप्राशनं च षष्ठे मासे; अथवा कुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं तत्कर्तव्यं, तेनोक्तकालादन्यकालेऽपि निष्क्रमणम् । तथा च यमः—'तत-स्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम्'। सकलसंस्कारशेष(विषय)श्रायम् । तेन नान्नां शर्मादिकमप्युपपदं कुलाचारेण कर्तव्यम् ॥ ३४॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्वितिचोदेनात् ॥ ३५ ॥ चूडाकर्मेति ॥ चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थं कार्यम्, श्वितिचोदनात् । 'यत्र बाणाः संपतनित कुमारा विशिखा इव' इति मञ्चलिङ्गात् कुलधर्मानुसारेणायं न्यवस्थितविकरपः । अत एवाश्वलायन-गृह्यम् (१।१७)—'तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा'॥ ३५॥

> गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्थोपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भातु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

गर्भाष्ट्रम इति ॥ गर्भवर्षाद्रष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्रोपनायनं कर्तव्यम् । उप-नयनमेवोपनायनम् । 'अन्येषामपि दश्यते' (पा. ६।१।१३७) इति दीर्घः । गर्भेकादशे क्षत्रियस्य । गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

> ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विष्रस्य पश्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्टे वैद्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७॥

ब्रह्मवर्चसकामस्येति ॥ वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादिप्रकर्षकृतं तेजो ब्रह्म-

वर्चसं, तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनं कार्यम् । क्षत्रियस्य हस्त्यश्वादिराज्यवलार्थिनो गर्भषष्ठे । वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे, गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात् । यद्यपि बालस्य कामना न संभवति तथापि तिपतुरेव तद्गतफलकामना तस्मिश्रुपचर्यते ॥ ३७ ॥

आ पोडशाद्राक्षणस्य सावित्री नातिवर्तते । आ द्वाविंशात्क्षत्रवन्धोरा चतुर्विंशतेविंशः ॥ ३८ ॥

आ षोडराादिति॥ अभिविधावाङ् । ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ताष्टमैका-दशहादशवर्षद्रेगुण्यस्य विविक्षितत्वात् षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावि-व्यर्थे वचनमुपनयनं नातिकान्तकालं भवति । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्वयस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्वयस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । वश्यम्यचनदर्शनात् । तथा च यमः—'पतिता यस्य सावित्री दशा वर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायिक्षत्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः । विवस्ततः सुतः श्रीमान् यमो धर्मार्थतत्त्वित् ॥ सिश्चं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्ममाहितः । इविष्यं भोजयेद्वं ब्राह्मणान्सम् पञ्च वा' ॥ ३८॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः । सावित्रीपतिता त्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ३९ ॥

अत ऊर्ध्विमिति ॥ एते ब्राह्मणादयो यथाकालं यो यस्यानुकल्पिकोऽण्यु-पनयनकाल उक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तम्, तत्रासंस्कृतास्तदूर्ध्वं सावित्रीपतिता उपनयनहीनाः शिष्टगर्हिता 'वात्य'संज्ञा भवन्ति । संज्ञाप्रयोजनं च 'वात्यानां याजनं कृत्वा' (११।१९७) इत्यादिना व्यवहारसिद्धिः ॥ ३९ ॥

नैतैरपूरैविधिवदापद्यपि हि कहिंचित्।

ब्राह्मान् योनांश्र संबन्धानाचरेद्वाह्मणः सह ॥ ४० ॥

नैतिरिति ॥ एतैरप्तैर्वासैर्यथाविधिमायश्चित्तमकृतविद्धः सह आपत्काले-ऽपि कदाचिद्ध्यापनकन्यादानादीन्संबन्धान् बाह्मणो नानुतिष्ठेत् ॥ ४० ॥

> कार्ष्णरोरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः। वसीरकानुपूर्व्येण शाणक्षीमाविकानि च ॥ ४१ ॥

कार्ष्णरौरववास्तानीति ॥ कार्ष्णं इति विशेषानिभधानेऽपि मृगविशेषो रुरुसाहचर्यात् 'हारिणमेणेयं वा कार्ष्णं वा ब्राह्मणस्य' इत्यापस्तम्बवचनाम् कृष्णमृगो गृह्यते । कृष्णमृगरुरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचारिण उत्तरीयाणि वसी-रत् । 'चर्माण्युत्तरीयाणि' इति गृह्यवचनात् । तथा श्रणश्चुमामेष्छोमभवा-न्यधोवसनाति ब्राह्मणादयः क्रमेण परिद्धीरन् ॥ ४३ ॥

मौझी त्रिवृत्समा श्रक्षणा कार्या विप्रस्य मेखला। क्षत्रियस्य तु मौतीं ज्या वैदयस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

मौञ्जीति ॥ मुझमयी त्रिगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या । क्षत्रियस्य सूर्वामयी ज्या धनुर्गुणरूपा मेखला । अतो ज्यात्विवनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वं नास्तीति मेधातिथि-गोविन्दराजो । वैश्यस्य शण-सूत्रमयी । अत्र त्रेगुण्यमनुवर्तत एव । 'त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः' इति सामान्येन प्रचेतसा त्रेगुण्याभिधानात् ॥ ४२ ॥

मुंझालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकवल्वजैः । त्रिष्ठेता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पश्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

मुआलाभे त्विति ॥ कर्तव्या इति वहुवचननिर्देशाद्रह्मचारित्रयस्य प्रकृत-त्वान्मुख्यालाभे त्रिष्वप्यपेक्षायाः समत्वात्कौशादीनां च तिस्णां विधाना-न्मुआद्यलाभ इति वोद्धव्यम् । कर्तव्या इति वहुवचनमुपपन्नतरम् । भिन्न-जातिसंबन्धितयेति द्याणस्य मेधातिथेरपि बहुवचनपाटः संमतः । मुआद्य-लाभे बाह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं कुशादिभिस्तृणविशेषेभेंखलाः कार्याः । त्रिगुणेनैकप्रन्थिना युक्तास्त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा । अत्र च वाशव्दनिर्देशाद्वन्थीनां न विप्रादिभिः क्रमेण संवन्धः किंतु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः । प्रन्थि-भेदश्यायं मुख्यामुख्यापेक्षासंभवाद्वहीतव्यः ॥ ४३ ॥

कार्पासम्रुपवीतं स्थाद्विप्रस्थोध्ववृतं त्रिवृत् । शणस्त्रमयं राज्ञो वैश्यस्थाविकसौत्रिकम् ॥ ४४॥

कार्पासमिति ॥ यदीयविन्यासविशेषस्योपवीतसंज्ञां वश्यित तद्धर्मिब्राह्म-णस्य कार्पासम्, क्षत्रियस्य शणसूत्रमयम्, वैश्यस्य मेषलोमिनिर्मितम् । त्रिवृदिति त्रिगुणं कृत्वा ऊर्ध्ववृतं दक्षिणावर्तितम् । एतच सर्वत्र संवध्यते । यद्यपि गुणत्रयमेवोध्ववृतं मनुनोक्तं तथापि तित्रगुणीकृत्याधोवृतं त्रिगुणं कार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—'ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यको प्रन्थिरिष्यते ॥' देवलोऽप्याह—'यज्ञोपवीतं कुर्वात सूत्राणि नव तन्तवः'॥ ४४ ॥

ब्राह्मणो बैल्वपालाञ्जो क्षत्रियो वाटखादिरौ । पैलवौदुम्बरौ वैक्यो दण्डानईन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण इति ॥ यद्यपि द्वन्द्वनिदेशेन समुचयावगमाद्वारणमपि समुचित-स्यैव प्राप्तं तथापि 'केशान्तिको ब्राह्मणस्य दृण्डः कार्यः' (२।४६) इति, तथा 'प्रतिगृद्धोप्सतं दृण्डम्' (२।४८) इति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'बैल्वः

पाठा०-1 त्रिवृत्ता,

पालाशो वा दण्डः' इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनादेकस्यैव दण्डस्य धारणविक-ल्पितयोरेवैकबाह्मणसंबन्धात्समुचयो द्वन्द्वेनान् वते । बाह्मणादयो विकल्पेन द्वौ हो दण्डौ वक्ष्यमाणकार्ये कर्तुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ ४६ ॥ केशान्तिक इति ॥ केशललाटनासिकापर्यन्तपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः ॥ ४६ ॥

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरत्रणाः सौम्यदर्शनाः । अनुद्रेगकरा चणां सत्वचोऽनग्निदृषिताः ॥ ४७ ॥ ऋजव इति ॥ ते दण्डा भन्नणा अक्षताः शोभनदर्शनाः सवल्कला भन्नि-दाहरहिता भनेयः ॥ ४७ ॥

न च तैः प्राणिजातसुद्वेजनीयमिलाह—

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डग्रपस्थाय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याप्तिं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥

प्रतिगृह्येप्सितमिति ॥ उक्तलक्षणं प्राप्तुमिष्टं दण्डं गृहीत्वा आदित्याभि-मुखं स्थित्वाप्तिं प्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भैक्षं याचेत् ॥ ४८॥

> भवत्पूर्वं चरेद्भेश्वमुपनीतो द्विजोत्तमः। भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्॥ ४९॥

भवदिति ॥ ब्राह्मणो 'भवति भिक्षां देहि' इति भवच्छब्दपूर्वं भिक्षां याचन् वाक्यमुचारयेत् । क्षत्रियो 'भिक्षां भवति देहि' इति भवन्मध्यम् । वैश्यो 'भिक्षां देहि भवति' इति भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

> मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५०॥

मातरं वेति ॥ उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां प्रथमं मातरं भगिनीं वा मातुर्वा भगिनीं सहोदरां याचेत् । या चैनं ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानेत नीवमन्येत । पूर्वासंभव उत्तरापरिग्रहः ॥ ५० ॥

पाठा०-1 न विमानयेत.

१ उपनीयमानस्य बटो: प्रथमे हि मैसे नावमानना युक्ता, अत प्रवैतादृशं प्रति भिसेत यो होनं 'न दीयते' इलादिना नावमन्येत, येन वा द्वितीयं प्रति न याचेत; यदुक्त-माश्वकायनगृद्धसूत्रे (११२)—'अप्रलाख्यायिनमंग्रे भिसेताऽप्रलाख्यायिनीं वा' इति ।

समाहत्य तु तद्भेशं यावदन्नममायया । निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राबुखः शुचिः ॥ ५१ ॥

समाहत्येति ॥ तद्भेशं बहुम्य आहत्य यावदः तृतिमात्रोचितं गुरवे निवेच निवेदनं कृत्वा अमायया न कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाचैवमेतद्वस्प्रेहीच्यतीत्यादि-मायान्यतिरेकेण तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा ग्रुचिः सन् प्राञ्ज्यको सुक्षीत ५१

इदानीं काम्यभोजनमाह-

आयुष्यं प्राश्चुखो भुङ्के यशसं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यश्चुखो भुङ्के ऋतं भुङ्के ह्युद्शुखः ॥ ५२ ॥

आयुष्यमिति ॥ आयुषे हितमबं प्राचुखो भुक्के । आयुःकामः प्राच्छखो भुक्क इत्यर्थः । यशसे हितं दक्षिणामुखः । श्रियमिच्छन्प्रसञ्चुखः । ऋतं ससं तत्फरुमिच्छन्नुद्खुखो भुज्जीत ॥ ५२॥

उपस्पृत्रय द्विजो नित्यमन्त्रमद्यात्समाहितः । अक्तवा चोपस्पृत्रोत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृत्रोत् ॥ ५३ ॥

उपस्पृश्येति ॥ 'निवेच गुरवेऽश्रीयादाचम्य' (२१५१) इति यद्यपि भोज-नात्प्रागाचमनं विहितं तथापि 'अज्ञिः लानि च संस्पृशेत्' इति गुणविधाना-थोंऽनुवादः । नित्यं ब्रह्मचर्यानन्तरमपि द्विज आचम्यात्रं भुज्ञीत । समा-हितोऽनन्यमनाः भुक्त्वा चाचामेदिति । सम्यग्यथात्रास्त्रम् । तेन 'प्रक्षात्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम्' इत्यादि दक्षाद्यक्तमपि संगृह्णाति । जलेन खानीन्द्रियाणि पह छिद्राणि च स्पृशेत्, तानि च शिरःस्थानि प्राण-चक्षुःश्रोत्रादीनि ब्रहीतन्यानि । 'खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि' इति गौतम-वचनात् । उपस्पर्शनं कृत्वा खानि संस्पृशेदिति पृथिन्वधानान्निरङ्भक्षणमात्र-माचमनम्, खस्पर्शनादिकमितिकर्तन्यतेति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

> पूजयेदशनं नित्यमद्याचैतदकुत्सयन् । दृष्ट्या हृष्येत्प्रसीदेच प्रतिनन्देच सर्वशः ॥ ५४ ॥

पूजयेदशनमिति ॥ सर्वदा असं पूजयेत्प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् । तदुक्तमादि-पुराणे-'असं विष्णुः स्वयं प्राह' इत्यनुवृत्तौ 'प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत्स मां संपूजयेत्सदा । अनिन्दंश्चेतदद्यातु दृष्ट्वा इप्येत् प्रसीदेश्व' इति । हेत्वन्तरमपि खेदमञ्जदर्शने त्यजेत् । प्रतिनन्देत् नित्यमस्माकमेतद्रस्तिवत्यभिधाय वन्दनं प्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादिपुराणे—'अतं दृष्ट्वा प्रणम्यादौप्राञ्जलिः कथयेत्ततः'। अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्तया स्तुवन्नमेत् ॥' सर्वशः सर्वमस्तम् ॥ ५४॥

पाठा०-1 यावदर्थ°. 2 श्रियन्,

पूजितं द्यक्षनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति । अपूजितं तु तद्भक्तमुभयं नाज्येदिदम् ॥ ५५ ॥

पूजितिमिति ॥ यसात्प्जितमश्चं सामर्थ्यं वीर्यं च ददाति, अपूजितं पुन-रेतदुभयं नाशयति; तसात्सवेदाऽश्चं पूजयेदिति पूर्वेणैकवाक्यतापश्चमिदं फलश्रवणम् । संध्यावन्दनादाद्यपात्तदुरितक्षयविश्चयं कामनाविषयत्वेनापि नित्यश्चतिरविहता नित्यश्चतिविरोधात् । फलश्रवणं स्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथि-गोविन्दराजौ ॥ ५५॥

नोच्छिष्टं कस्यचिद्द्यांत्राद्याचैव तथान्तरा । न चैवात्यशनं कुर्यान चोच्छिष्टः कचिद्रजेत् ॥ ५६ ॥

नोच्छिष्टमिति ॥ मुक्तावरोषं कस्यचित्र द्वात् । चतुर्थ्यां प्राप्तायां संबन्धमात्रविवक्षया पष्टा । अनेनैव सामान्यनिपेधेन श्रृद्धाप्युच्छिष्टदानिपेधे सिद्धे 'नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्' (४।८०) इति श्रृद्धगोचरनिषेधश्चातुर्थस्नातकववत्वार्थः । दिवासायंभोजनयोश्च मध्ये न मुक्षीत, वारद्वयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यात् । नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थस्नातकवतार्थम् । उच्छिष्टः सन् कवित्र गच्छेत् ॥ ५६॥

अतिभोजने दोषमाह-

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्यं चातिभोजनम् । अपुण्यं लोकविद्धिष्टं तसात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

अनारोग्यमिति ॥ अरोगो रोगाभावः, तसौ हितमारोग्यम्, आयुरे हितमायुष्यम्।यसादितभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति,अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । अस्वर्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात् । अपुण्य-मितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् । लोकविद्विष्टं बहुभोजितया लोकैर्निन्दनात् । तसात्तन्न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालग्रुपस्पृशेत्। कायत्रैद्शिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८॥

ब्राह्मेणेति ॥ ब्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे संन्यवहारार्था स्तुत्यर्था च। नतु मुख्यं ब्रह्मदेवताकत्वं संभवति; अयागरूपत्वात् । 'तीर्थ'शब्दोऽपि पावनगुण-योगात् ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विश्रादिराचामेत् । कः प्रजापतिसदीयः कायः, 'तस्येदम्' (पा. ४।३।१२०) इत्यण्। इकारश्चान्तादेशः। त्रैद्शिको देवसाभ्यां वा। पित्र्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेत्, अप्रसिद्ध्वात् ॥ ५८॥

ब्राह्मादितीर्थान्याह—

अङ्गुष्टमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते । कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरघः ॥ ५९ ॥

अङ्गुप्टमूलस्पेति॥ अङ्गुष्टमूलसाधोभागे बाह्यं, कनिष्टाङ्गुलिमूले कायम्, अङ्गुलीनाममे दैवं, अङ्गुष्टमदेशिन्योर्भध्ये पित्र्यं तीर्थं मन्वाद्य आहुः। यद्यपि कायमङ्गुलिमूले, तयोरध इत्यत्र चाङ्गुलिमात्रं ध्रुतं तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेष-परिम्रहः। तथा च याज्ञवल्क्यः (२।१९)-'कनिष्टादेशिन्यङ्गुष्टमूलान्यमं करस्य च। प्रजापतिपितृबह्यदेवतीर्थान्यनुक्रमात्'॥ ५९॥

सामान्येनोपदिष्टसाचमनसानुष्टानक्रममाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमुज्यात्ततो मुखम् । खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥ ६०॥

त्रिराचामेदिति ॥ पूर्वं बाह्यादितीर्थेन जलगण्ड्षत्रयं पिवेत् । अनन्तरं संवृत्योष्टाधरौ वारद्वयमञ्ज्ञ्ष्टमूलेन संग्रुज्यात् । 'संवृत्याञ्ज्ञ्ष्टमूलेन द्विः प्रमु-ज्यात्ततो मुखम्' इति दक्षेण विशेषाभिधानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेत् । मुख्यस्य सन्निधानान्मुखखान्येव । गौतमोऽण्याह—'खानि चोप-स्पृशेच्छीर्षण्यानि', 'हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः' (वृहः ४।३।७) इत्युपनिषत्सु हृद्यदेशात्वेनात्मनः श्रवणादात्मानं हृद्यं शिरश्चाद्विरेव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

> अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् । द्योचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुद्खुखः ॥ ६१ ॥

अनुष्णाभिरिति ॥ अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्वाह्यादितीर्थेन शौच-भिच्छक्तेकान्ते जनैरनाकीर्णे ग्रुचिदेश इत्यर्थः । प्राञ्जुख उद्झुखो वा सर्वदा-चामेत् । आपस्तम्बेन 'तप्ताभिश्च कारणात्' इत्यभिधानाद्याध्यादिकारण-व्यतिरेकेण नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभाव इति दर्शयितुमुक्तस्यापि तीर्थस्य पुन-र्वचनम् ॥ ६१ ॥

अाचमनजलपरिमाणमाह—

हृद्राभिः पूयते विष्ठः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः । वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥६२॥ हृद्राभिरिति ॥ ब्राह्मणो हृदयगामिनीभिः, क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिः, वैश्योऽन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरिष, शूद्रो जिह्नौष्टान्तेनापि स्पृष्टा-भिरिद्धः पूतो भवति । अन्तत इति तृतीयार्थे तसिः ॥ ६२॥ — श्राचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणं वतः प्रसङ्गेन प्राचीना-बीतीनिवीत्यादिलक्षणमाह—

> उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः । सच्ये प्राचीनआवीती निवीती कण्ठसञ्जने ॥ ६३ ॥

उद्भृते इति ॥ दक्षिणे पाणावुद्धते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे वोपवीती द्विजः कथ्यते । वामपाणावुद्धते दक्षिणस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । सन्ये प्राचीनआवीतीति छन्दोऽजुरोधादुक्तम् । तथा च गोभिलः—'दक्षिणं बाहुसुद्ध्य शिरोऽवधाय सन्येंडसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्धमवलम्बनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति' । सन्यं बाहुसुद्ध्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंडसे प्रतिष्ठापयति सन्यं कक्षमवलम्बनं भवस्यवं प्राचीनावीती भवति । निवीती कण्ठसज्जन इति । शिरोऽवधाय दक्षिणण्यादावप्यनुद्धते कण्ठादेव सज्जने ऋजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति ॥ ६३ ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्नवत् ॥ ६४ ॥

मेखलामिति ॥ मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिनानि च जले प्रक्षि-प्यान्यानि खखगृशोक्तमन्नैरृह्वीयात् ॥ ६४ ॥

> केशान्तः पोडशे वर्षे ब्राह्मणस विधीयते । राजन्यबन्धोद्वीवंशे वैश्यस द्व्यधिके ततः ॥ ६५ ॥

केशान्त इति ॥ केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो 'गर्भादिसंख्या वर्षाणाम्' इति बौधायनवचनाद्गर्भषोडशे वर्षे बाह्यणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविशे, वैश्यस्य ततो द्यधिके गर्भचनुर्विशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

अमित्रका तु कार्येयं स्तीणामाष्ट्रदरोषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाकमम् ॥ ६६ ॥
अमित्रकेति ॥ इयमाष्ट्रयं जातकर्मादिकयाकलापः समग्र उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममञ्जनः कार्यः ॥ ६६ ॥

अनेनोपनयनेऽपि प्राप्त विशेषमाह—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां 'संस्कारो वैदिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरो वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥ वैवाहिक इति ॥ विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाल्यो

पाठा०-1 औपनायनिकः स्मृतः.

मन्वादिभिः स्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यमेव सायंत्रातः समिद्धोमरूपोऽग्निपरिचर्या । तस्माद्विवाहादेरुपनयनस्थाने विधा-नादुपनयनादेनिवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

एष त्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः। उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः, कर्मयोगं निवोधत ॥ ६८ ॥

एष इति ॥ औपनायनिक इत्यनुशतिकादित्वादुभयपदृष्ट्वः । अयं द्विजा-तीनामुपनयनसंबन्धी कर्मकळाप उक्तः उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यक्षकः ॥६८॥

इदानी मुपनीतस्य येन कर्मणा योगसं ऋणुतेत्याह-

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः । आचारमिशकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

उपनीय गुरुरिति ॥ गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथमं 'एका लिङ्गे गुदे तिखः' (५।१३६) इत्यादिवक्ष्यमाणं शौचं स्नानाचमनाचाचारमञ्जो सार्यप्रातः समिद्रोमानुष्ठानं समञ्जकसंध्योपासनविधिं च शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥

> अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुद्श्चुखः। ब्रह्माञ्चलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

अध्येष्यमाण इति ॥ अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं कृताचमन उत्तराभिमुखः कृताक्षिलः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमो गुरुणाऽध्याप्यः । प्राद्यु-स्त्रो दक्षिणतः शिष्य उद्द्रुखो वा' इति गौतमवचनाध्याद्युखस्याप्यध्ययनम् । ब्रह्माक्षिकृत इति 'वाहितास्यादिषु' (पा.२।२।३७) इत्यनेन 'कृत'शब्दस्य परनिपातः ॥ ७० ॥

> त्रह्मारम्भेऽवसाने च पादी ग्राह्मी गुरोः सदा । संहत्य हत्तावध्येयं स हि त्रह्माञ्जलिः स्पृतः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने चेति ॥ वेदाध्ययनस्यारम्भे कर्तव्ये समावने च कृते गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यम्। इस्तौ संहल संक्षिष्टौ कृत्वाऽध्येतव्यम्। 'स हि ब्रह्माक्षित्रः स्मृतः' इति पूर्वश्लोकोक्त'ब्रह्माक्षित्र'शब्दार्थव्याकारः॥ ७९॥

व्यत्यस्तपणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः।

सन्येन सन्यः स्प्रष्टन्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

द्यस्यस्तपाणिनेति ॥ पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तं तद्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते । कीदशो व्यत्यासः कार्य इत्यत आह—सन्येन पाणिना सन्यः पादो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादो गुरोः स्प्रष्टन्यः । उत्तान-इस्ताभ्यां चेदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह पैठीनसिः—'उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सन्धं सन्धेन पादावभिवादयेत् । दक्षिणोपरिभावेन न्यत्यासो वायं शिष्टसमाचारात्'॥ ७२॥

> अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः । अधीष्य भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्वित चारमेत् ॥ ७३ ॥

अध्येष्यमाणमिति ॥ अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा अनलसो गुरुः 'अधीष्य भोः' इति प्रथमं वदेत् । शेषे 'विरामोऽस्तु' इत्यभिधाय विरमे- विवर्ततेत ॥ ७३ ॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोङ्कतं पूर्वे पुरस्ताच विशीर्यति ॥ ७४ ॥

ब्रह्मणः प्रणविमिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ चोङ्कारं कुर्यात् । यस्मात्पूर्वं यस्योङ्कारो न कृतस्तत्स्रवित शनैः शनैर्नदयित, यस्य पुरस्तान्न कृतस्तद्विद्यीर्यति अवस्थितिमेव न लभते ॥ ७४ ॥

> प्राक्लान्पर्युपासीनः पवित्रेश्वेत पावितः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

प्राक्कृळानिति ॥ प्राक्कृळान्यागमान्दर्भानध्यासीनः पिनेत्रेः कुशैः करद्वयस्थैः पिनित्रीकृतः 'प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्राः' (१।४९) इति गौतमस्मरणात्पञ्च-दशमात्रैस्विमिः प्राणायामेः प्रयतः । अकारादिलव्यक्षरकालश्च मात्रा । ततो-ऽध्ययनार्थमोङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

> अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापितः। वेदत्रयानिरदुहद्भूभुवः खरितीति च ॥ ७६॥

अकारं चेति ॥ 'एतद्क्षरमेतां च' (२।४४) इति वक्ष्यति तस्यायं रोषः । अकारमुकारं मकारं च प्रणवावयवसूतं ब्रह्मा वेदत्रयाद्ययञ्जःसामलक्षणाद्ध-भुवःसारिति व्याहृतित्रयं च क्रमेण निरदुहृदुखृतवात् ॥ ७६ ॥

> त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदृदुहत् । तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७॥

त्रिभ्य एवेति ॥ तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्य ऋग्यज्ञःसामभ्यः तदित्यृच इति प्रतीकेनानूदितायाः साविज्याः पादं पादमिति त्रीन्पादान् ब्रह्मा चकर्ष । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

पाठा०—1 परस्ताच. ५ म० स्मृ०

यत पुवमतः-

एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम्। संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

एतद्श्वरमिति ॥ एतद्श्वरमोङ्काररूपम्, एतां च त्रिपदां सावित्रीं ज्याहृतित्रयपूर्विकां संध्याकाले जपन्वेदज्ञो विप्रादिवेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति । अतः संध्याकाले प्रणवच्याहतित्रयोपेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ७८ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्रिकं द्विजः। महतोऽप्येनसो मासान्वचेवाहिर्विग्रच्यते ॥ ७९ ॥

सहस्रकृत्व इति ॥ संध्यायामन्यत्र काल एतत्प्रकृतं प्रणवन्याहतित्रय-सावित्यात्मकं त्रिकं ग्रामाद्वहिनंदीतीरारण्यादौ सहस्रावृत्तिं जिपत्वा महतोऽपि पापात्सर्पं इव कञ्चकान्मुच्यते । तसात्पापक्षयार्थमिदं जपनीयमित्यप्रकरणे-ऽपि लाघवार्थमुक्तम् । अन्यत्रैतश्रयोचारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

एतयर्ची विसंयुक्तः काले च क्रियया खया। ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

एतयर्चेति ॥ संध्यायामन्यत्र समय ऋचैतया सावित्र्या विसंयुक्तस्यक्त-सावित्रीजपः स्वकीयया क्रियया सायंत्रातहोमादिरूपया स्वकाले लक्को ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति । तस्मात्स्वकाले सावित्री-जपं स्वक्रियां च न त्यजेत् ॥ ८० ॥

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः । त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

ओङ्कारपूर्विका इति ॥ ओङ्कारपूर्विकासिस्रो न्याहतयो सूर्भुवःस्रिरेलेता अक्षरब्रह्मावासिफलत्वेनान्ययाः । त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुख-माद्यम् । तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेद्वरि-मेतत् । अध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाहेः ॥ ८१ ॥

अत एवाह-

योऽधीतेऽह्रन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रतः । स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमृर्तिमान् ॥ ८२ ॥

योऽधीत इति ॥ यः प्रसहमनलसः सन्सावित्रीं प्रणवन्याहतियुक्तां वर्ष-त्रयमधीते स परं ब्रह्मामिमुखेन गच्छति । स वायुभूतो वायुरिव कामचारी जायते । खं ब्रह्म तदेवास्य मूर्तिरिति खमूर्तिमान् भवति शरीरस्यापि नाशा-इह्रीय संपद्यते ॥ ८२ ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥ एकाक्षरमिति ॥ एकाक्षरमोद्धारः परं बद्धा, परबद्धावासिहेतुत्वात् । ओद्धारस्य जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तद्वासेः । प्राणायामाः सप्रणवन्सन्याहृतिसिश्चारकागयत्रीभिक्षरावृत्तिभिः कृताश्चान्द्रायणादिभ्योऽपि परं तपः । प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशात्रयोऽवश्यं कर्तन्या इत्युक्तम् । सावित्र्याः प्रकृष्टमन्यन्मञ्जातं नास्ति । मौनाद्गि सत्यं वाग्विशिष्यते । एषां चतुर्णो स्तुत्या चत्वार्येतान्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । धरणीधरेण तः 'एकाक्षरपरं ब्रह्म प्राणायामपरं तपः' इति पठितं, न्याल्यातं च-एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरपरम्, एवं प्राणायामपरमिति । 'मेधातिथिप्रसृतिभिर्वृद्धैर-लिखितं यतः । लिखन्पाठान्तरं तत्र स्वतन्नो धरणीधरः' ॥ ८३ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजतिकियाः । अक्षरं त्वेक्षरं ह्रेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

क्षरन्तीति ॥ सर्वा वेदिविहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फल-तश्च विनश्चित । अक्षरं तु प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्फलद्वारेणाक्षरं ब्रह्मीभावस्थाविनाशात् । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह—ब्रह्म चैवेति । चशब्दो हेतौ । यस्यात्प्रजानामधिपतिर्यद्वह्य तदेवायमोङ्कारः । स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मप्ति । उभयथापि ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वेन वाय-सुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरित्यनेन दर्शितम् ॥ ८४ ॥

विधियज्ञाञ्जपयज्ञो विशिष्टो दश्मिर्गुणैः।

उपांचाः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

विधियज्ञादिति ॥ विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपौर्णमासादिससा-त्यकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दश्युणाधिकः । सोऽप्युपांशुश्चेद्नुष्ठितस्तदा शत्युणाधिकः । यत्समीपस्थोऽपि परो न श्रणोति तदुपांशु । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः । यत्र जिह्नौष्ठं मनागपि न चलति स मानसः ॥ ८५ ॥

ये पाकयज्ञाश्रत्वारो विधियज्ञसमन्विताः।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नाईन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥ ये पाकयज्ञा इति ॥ ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पैक्षमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोम-

पाठा०─1 दुष्करं.

१ पञ्चमहायज्ञास्तु गारुडे (अ. ११५) श्रोक्ताः—'अध्यापने नहायकः पितृयज्ञस्तु, तर्पणम् । होमो दैवो बलिभौतो नृयक्षोऽतिथिपूजनम्' इति ।

बिक्रमेनित्यश्राद्वातिथिमोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञाः विधियज्ञा दर्शपौर्ण-मासादयसैः सिहता जपयज्ञस्य घोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति । जपयज्ञस्य घोडशांशेनापि न समा इसर्थः ॥ ८६ ॥

> जप्येनैव तु संसिध्येद्राह्मणो नात्र संशयः। कुर्यादन्यन वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते॥ ८७॥

जण्येनेविति ॥ ब्राह्मणो जण्येनैव निःसंदेहां सिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । अन्यद्वैदिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा । यस्मान्मेत्रो ब्राह्मणो ब्रह्मणः संबन्धी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमेषूच्यते । मित्रमेव मैत्रः । स्वार्थेऽण् । यागादिषु पश्चवीजादिवधान्न सर्वप्राणिप्रियता संभवति, तस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति जपप्रशंसा, न तु यागादीनां निषेध-स्रोषामपि शास्त्रीयत्वात् ॥ ८७ ॥

इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह—

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु । संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां क्षियित्वादिविषयदोषाञ्जानन् संयमे यतं कुर्यात्सारथिरिव रथनियुक्तानाम-श्वानाम् ॥ ८८ ॥

> एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः । तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वश्चः ॥ ८९ ॥

एकाद्शेति ॥ पूर्वपण्डिता यान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्वाचां शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतो नामतश्च कमाद्दश्यामि ॥ ८९ ॥

> श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पश्चमी। पायुपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दश्चमी स्मृता।। ९०॥

श्रोत्रमिति ॥ तेष्वेकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि। पायूपस्थं हस्तपादमिति 'द्वन्द्वश्च प्राणित्यैसेनाङ्गानाम्' (पा. २।४।२) इति प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वादेकवद्मावः ॥ ९० ॥

> बुद्धीन्द्रियाणि पञ्जेषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः । कर्मेन्द्रियाणि पञ्जेषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥ ९१ ॥

बुद्धीन्द्रियाणीति ॥ एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च कमोक्तानि बुद्धेः करणत्वाहुद्धीन्द्रियाणि । पाय्वादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात्कर्मेन्द्रियाणि तद्विदो वदन्ति ॥ ९१ ॥

एकादशं मनो ज्ञेयं खगुणेनोभयात्मकम् । यसिज्जिते जितावेता भवतः पश्चका गणा ॥ ९२ ॥

एकाद्शामिति ॥ एकादशसंख्यापूरकं च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातन्यम्। स्वगुणेन संकल्परूपेणोभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम्। अत एव यस्मिन्मनिस् जिते उभावपि पञ्चकौ बुद्धीन्द्रियकमेन्द्रियगणौ जितौ भवतः । पञ्चकाविति 'तदस्य परिमाणम्' (पा. ५।१।५७) इस्यनुवृत्तौ 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्रा-ध्ययनेषु' (पा. ५।१।५८) इति पञ्चसंख्यापरिमितसङ्घार्थे कः॥ ९२॥

मनोधर्मसंकल्पमूळ्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिप्रहः कर्तन्य इत्यत आह—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् । संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ९३ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ यसादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसक्तया दृष्टादृष्टं च दोषं निःसंदेहं प्राप्तोति । तान्येव पुनरिन्द्रियाणि सम्यङ्गियम्य सिद्धं मोक्षादि-पुरुवार्थयोग्यतारूपां रूभते । तसादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति शेषः ॥ ९३ ॥

किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेरळब्यकामो निवर्स्थतीत्याशक्काह—

न जातु कामः कामानाम्रपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवत्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९४ ॥

न ज्ञात्विति ॥ न कदाचित्कामोऽभिलाषः काम्यन्त इति कामा विषया-स्तेषामुपभोगेन निवर्तते, किंतु घृतेनामिरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते । प्राप्त-भोगस्यापि प्रतिदिनं तद्धिकभोगवान्छादर्शनात् । अत एव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम्—'यरपृथिन्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्याप्तं तदिस्रतितृषं स्रजेत् ॥' तथा—'पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तवेतसः । तथाप्यनुदिनं तृष्णा यत्तेष्वेव हि जायते'॥ ९४॥

यश्रैतान्त्राप्रुयात्सर्वान् यश्रैतान्केवलांस्त्यजेत् । प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विश्विष्यते ॥ ९५ ॥

यश्चैतानिति ॥ य एतान्सर्वान्त्रिषयान्त्राप्तुयात्, यश्चैतान्कामानुपेक्षते, तयोविषयोपेक्षकः श्रेयान्, तस्मात्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशस्ता । तथा हि— विषयछोल्लपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसंभवो विषत्ती च क्रेशातिशयो नतु विषयविरसस्य ॥ ९५ ॥ इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह— न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया । विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥

न तथिति ॥ एतानीन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा नासेवया विषय-सन्निधिवर्जनरूपया नियन्तुं न शक्यन्ते, दुर्निवारत्वात् । यथा सर्वदा विषयाणां क्षियित्वादिदोषज्ञानेन शरीरस्य च 'अस्थित्यूणम्' (६।७६) इत्यादिवश्य-माणदोषचिन्तनेन । तसाद्विषयदोषज्ञानादिना वहिरिन्द्रियाणि मनश्च निय-च्छेत् ॥ ९६ ॥

यसादिनयमितं मनो विकारस्य हेतुः स्यादत बाह—
वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रदृष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिंचित् ॥ ९७ ॥
वेदा इति ॥ वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि भोगादिविषयसेवासंकरप-

शीलिनो न कदाचित्फलसिद्धये प्रभवन्ति ॥ ९७ ॥

जितेन्द्रियस स्वरूपमाह—

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च श्रुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः । न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥

श्रुत्वेति ॥ स्तुतिवानयं निन्दावानयं च श्रुत्वा, सुखस्पर्शं दुक्लादि, दुःख-स्पर्शं मेषकम्बलादि स्पृष्ट्वा, सुरूपं कुरूपं च दृष्ट्वा, स्वादु अस्वादु च अनत्वा, सुरभिमसुरभि च ब्रात्वा, यस न हर्षविषादौ स जितेन्द्रियो ज्ञातन्यः ॥९८॥

एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह—

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दतेः पादादिवोदकम् ॥ ९९ ॥

इन्द्रियाणां त्विति ॥ सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपीन्द्रियं विषय-प्रवणं भवति ततोऽस्य विषयपरस्य इन्द्रियान्तरेरिप तत्वज्ञानं क्षरति न व्यव-तिष्ठते । चर्मनिर्मितोदकपात्राद्विकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्थमेवोदकं न व्यवतिष्ठते ॥ ९९ ॥

इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति—

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा । सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

चरो कृत्वेति ॥ बहिरिन्द्रियगणमायत्तं कृत्वा मनश्च संयम्य सर्वान्युरुषा-र्थान् सम्यक्साधयेत् । योगत उपायेन स्वदेहमपीडयन्यः सहजसुखी संस्कृ-ताबादिकं सुक्के स क्रमेण तं स्वजेत् ॥ १०० ॥

पूर्वी संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात्। पश्चिमां तु सेमासीनः सम्यगृक्षविभावनात्।। १०१॥

पूर्वी संध्यामिति ॥ पूर्वी संध्यां पश्चिमामिति च । 'कालाध्वनोरत्यन्त-संयोगे' (पा. २।३।५) इति द्वितीया । प्रथमसंध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीं जपंस्तिष्ठेत् । क्षालनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पश्चिमां तु संध्यां सावित्रीं जपन्सम्यङ्कक्षत्रदर्शनपर्यन्तमुपविष्टः स्यात् । अत्र च फलवत्त्वाजपः प्रधानं, स्थानासने त्वङ्गे । 'फलवत्सिन्नधावफलं तद्द्रम्' इति न्यायात् । 'संध्ययोवेदिविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते' । (२।७८) 'सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य' (२।७९) इति पूर्वं जपात्फलमुक्तम् । मेधातिथिस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । संध्याकालश्च मुहूर्तमात्रम् । तदाह योगियाज्ञवल्क्यः-'हासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् । संध्या मुहूर्तमात्रं तु हासे वृद्धो च सा स्मृता' ॥ १०१ ॥

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठनैशमेनो न्यपोहति । पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२॥

पूर्वी संध्यामिति ॥ पूर्वसंध्यायां तिष्ठत् जपं कुर्वाणो निशासंचितं पापं नाशयति । पश्चिमसंध्यायां त्पविष्ठो जपं कुर्वन्दिवार्जितं पापं निहन्ति । तत्रापि जपारफलमुक्तम् । एतचाज्ञानादिकृतपापविषयम् । अत एव याज्ञ-वल्क्यः-दिवा वा यदि वा रात्रौ यद्ज्ञानकृतं भवेत् । त्रिकालसंध्याकरणा-त्तसर्वं विप्रणश्यति' ॥ १०२ ॥

न तिष्ठति तु या पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् । स शह्रवद्घहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

न तिष्ठतीति ॥ यः पुनः पूर्वसंध्यां नानुतिष्ठति पश्चिमां च नोपास्ते । तत्तत्कालविहितं जपादि न करोतीत्यर्थः । स शूद्र इव सर्वसाष्ट्रिजातिकर्म-णोऽतिथिसत्कारादेरपि बाद्यः कार्यः । अनेनैव प्रत्यवायेन संध्योपासनस्य नित्यतोक्ता । नित्यत्वेऽपि सर्वदापेक्षितपापक्षयस्य फलत्वमविरुद्धम् ॥ १०३ ॥

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः । सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

अपां समीप इति ॥ ब्रह्मयज्ञरूपमिदं बहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्री-मात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यादिनिर्जनदेशं गत्वा नद्यादिजलसमीपे नियतेन्द्रियः समाहितोऽनन्यमना नैत्यकं विधि ब्रह्मयज्ञरूपमास्थितोऽनुतिष्ठासुः सावित्रीमपि प्रणवन्याहृतित्रययुतां यथोक्तामधीयीत ॥ १०४॥

पाठा०-1 सदासीत.

वेदोपकरणे चैव खाध्याये चैव नैत्यके । नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५॥

वेदोपकरण इति ॥ वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिक्षादौ नैसके नित्यानुष्टेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममञ्जेषु चानध्यायादरो नास्ति ॥ १०५ ॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् । ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषद्कृतम् ॥ १०६ ॥

नैत्यक इति ॥ पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः । नैत्यके जपयज्ञेऽन-ध्यायो नास्ति । यतः सततभवत्वात् । ब्रह्मसत्रं तन्मन्वादिभिः स्मृतम् । ब्रह्मेवाहुतिर्व्वहाहुतिर्व्विस्तस्यां हुतमनध्यायाध्ययनमध्ययनस्पमनध्यायवषद-कृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

यः खाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः। तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दिध घृतं मधु॥ १०७॥

यः स्वाध्यायमिति ॥ अव्दमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यो वर्षमप्येकं स्वाध्यायमहरहविहिताङ्गयुक्तं नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति तस्यैव स्वाध्यायो जपयज्ञः श्लीरादिनि श्वरति श्लीरादिनि देवान्पितंश्च प्रीणाति । ते च प्रीताः सर्वकामैर्जपयज्ञकारिणस्वपंयन्तीत्यर्थः । अत एव याज्ञवल्कयः (२।४१)— 'मञ्जना पयसा वैव स देवांस्तर्पयद्विजः । पितृन्मधुष्टताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥' इत्युपक्रम्य चतुर्णामेव वेदानां पुराणानां जपस्य च । देवपितृतृतिफलमुक्त्वा शेषे 'ते तृष्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः' (या. स्मृ. २।४७) इत्युक्तवान् ॥ १०७॥

अग्रीन्धनं भेक्षचर्यामधःशय्यां गुरोहितम् । आ समावर्तनात्क्वर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

अझीन्धनमिति ॥ सायंत्रातः समिद्धोमं, भिक्षासमूहाहरणं, अखद्वाशयन-रूपामधःशय्यां नतु स्थण्डिलशायित्वमेव, गुरोरुदककुम्भाद्याहरणरूपं हितं कृतोपनयनो ब्रह्मचारी समावर्तनपर्यन्तं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

कीदशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह—

आचार्यपुत्रः शुश्रुपुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः । आप्तः श्रक्तोऽर्थदः साधुः खोऽध्याप्या दश धर्मतः १०९

आचार्यपुत्र इति ॥ आचार्यपुत्रः, परिचारकः, ज्ञानान्तरदाता, धर्म-बित्, सृद्धार्यादिषु शुचिः, बान्धवः प्रहणधारणसमर्थः, धनदाता, हितेच्छुः, ज्ञातिः, दशैते धर्मेणाध्याप्याः ॥ १०९ ॥

नावृष्टः कस्यचिद्भ्यात्र चान्यायेन पृच्छतः । जानन्त्रपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ११० ॥

नापृष्ठ इति ॥ यदन्येनाल्पाक्षरं विस्तरं चाधीतं तस्य तन्तं न वदेत् । शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् । भक्तिश्रद्धादिप्रश्रधमोेह्यञ्जनमन्यायः, तेन पृच्छतो न त्र्यात् । जानन्नपि हि प्राज्ञो छोके मूक इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

उक्तप्रतिषेधद्वयातिकमे दोषमाह—

अधर्मेण च यः प्राह यश्राधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १११ ॥

अधर्मेणेति ॥ अधर्मेण पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यश्चान्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरो व्यतिक्रमकारी भ्रियते, विद्वेषं वा तेन सह गच्छति ॥ ११९ ॥

> धर्मार्थौ यत्र न स्थातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

धर्मार्थाविति ॥ यसिन् शिष्येऽध्यापिते धर्मार्थों न भवतः परिचर्या वाध्य-यनानुरूपा तत्र विद्या नार्पणीया । सुष्ठु बीद्यादिबीजमिवोषरे । यत्र बीजसुसं न प्ररोहति स ऊपरः । न चार्थग्रहणे सृतकाध्यापकत्वमाशङ्कनीयम्, यवेता-वन्मद्यं दीयते तदैतावद्ध्यापयामीति नियमाभावात् ॥ ११२ ॥

> विद्ययेव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना । आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

विद्ययेति ॥ विद्ययैव सह वेदाध्यापकेन वरं मर्तेच्यं नतु सर्वेथाध्यापन-योग्यशिष्याभावे चापात्रायैव तां प्रतिपादयेत् । तथा च छान्दोग्यबाह्मणम् 'विद्यया सार्धे म्रियेत नं विद्यामुषरे वपेत्' ॥ ११३ ॥

अस्यानुवादमाह—

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिष्टेऽस्मि रक्ष माम् । अस्यकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ ११४ ॥

विद्या ब्राह्मणिमिति ॥ विद्याधिष्ठात्री देवता कंचिद्ध्यापकं ब्राह्मणमाग-स्रैवमवदत् 'तवाहं निधिरिस्म । मां रक्ष । अस्यकादिदोषवते न मां वदेः । तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूयासम्'। तथा च छान्दोग्यबाह्मणम्— 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमिस त्वं मां पाछय, अनर्हते मानिने नैव मादाः, गोपाय मां, श्रेयसी तथाहमिस दं हित ॥ ११४॥ यमेव तु ग्रुचिं विद्यानियतं ब्रह्मचारिणम् । तसे मां बृहि विद्राय निधिपायात्रमादिने ॥ ११५ ॥

यमेन्नेति ॥ यमेव पुनः शिष्यं शुचिं नियतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि तसौ विद्यारूपनिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मां वद् ॥ ११५ ॥

> त्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाष्ट्रयात् । स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

ब्रह्मेति ॥ यः पुनरभ्यासार्थमधीयानादन्यं वा कंचिद्ध्यापयतस्तद्नुमति-रहितं वेदं गृह्णाति स वेदस्तेययुक्तो नरकं गच्छति तसादेतन्न कर्तन्यम् ११६

> लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च । आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमिभवादयेत् ॥ ११७॥

लौकिकमिति ॥ लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं, वैदिकं वेदार्थज्ञानं, आध्या-रिमकं ब्रह्मज्ञानं, यस्मात्तु गृह्णाति तं बहुमान्यमध्ये स्थितं प्रथममभिवाद्येत् । लौकिकादिज्ञानदादणामेव त्रयाणां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वम् ॥ १९७ ॥

> सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयत्रितः । नायत्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

सावित्रीति ॥ सावित्रीमात्रवेत्तापि वरं सुयन्नितः शास्त्रनियमितो विधा-दिर्मान्यः, नायन्नितो वेदत्रयवेत्तापि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविकेता च । एतच प्रदर्शनमात्रम् । 'सुयन्नित'शब्देन विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विविक्षित-त्वात् ॥ १९८ ॥

> शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् । शय्यासनस्त्रेश्वेवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

इारयोति ॥ सय्या चासनं च शय्यासनं 'जातिरप्राणिनाम्' (पा.२।४।६) इति द्वनद्वेकवद्वावः । तसिक्क्ष्रेयसा विद्याद्यधिकेन गुरुणा चाध्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत । स्वयं च शय्यासनस्थो गुरा-वागते उत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९ ॥

बस्यार्थवादमाह—

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्कामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १२०॥ ऊर्ध्वमिति ॥ यसाद्युनोऽल्पवयसो वयोविद्यादिना स्थविरे बायति बाग-

पाठा॰—1 चैवैवं. 2 °मित्युत्थाया°.

च्छति सित प्राणा अर्ध्वं उत्क्रामन्ति देहाइहिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति तान्त्रुद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः सुस्थान्करोति । तस्माद्वृद्धस्य प्रत्युत्थायाभिवा-दनं कुर्यात् ॥ १२० ॥

इतश्च फलमाइ—

अभिवादनशीलस नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि संप्रवर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ १२१ ॥ अभिवादनशीलस्येति ॥ उत्थाय सर्वदा वृद्धाभिवादनशीलस वृद्ध-सेविनश्च आयु:-प्रज्ञा-यशो-बलानि चत्वारि सम्यक् प्रकर्षेण वर्धन्ते ॥ १२१ ॥

संप्रत्यभिवाद्नविधिमाह—

अभिवादात्परं विष्रो ज्यायांसमभिवादयन् । असौ नामाहमसीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

अभिवादात्परमिति॥ वृद्धमिनाद्यन् विप्रादिरभिवादात्परं 'अभिवाद्ये' इति सब्दोचारणानन्तरम् 'अमुकनामाहमस्मि' इति स्वं नाम परिकीर्तयेत् । अतो नामशब्दस्य विशेषपरत्वात्स्वनामविशेषोचारणानन्तरमभिनादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति मेधातिथि—गोविन्दराजयोरिभधानमप्रमाणम् । अत एव गौतमः—(६।१) 'स्वनाम प्रोच्याहमभिवाद्य इत्यभिवदेत्'। साङ्ख्यायनोऽपि 'असावहं भो इत्यात्मनो नामादिशेत्' इत्युक्तवान् । यदि च नामशब्दअवणा-त्तस्य प्रयोगस्तद् 'अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते' (२।१२५) इत्यभिधानात्प्रत्यमिनवादनवाक्ये नामशब्दोचारणं स्वात्न च तत्कस्यचित्संमतम् ॥ १२२॥

नामधेयस्य ये केचिद्भिवादं न जानते । तान्त्राज्ञोऽहमिति ब्र्यात्स्त्रियः सर्वास्तथेव च ॥ १२३ ॥

नामधेयस्येति ॥ नामधेयस्य उचारितस्य सतो ये केचिद्भिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतयाभिवादमभिवादार्थं न जानन्ति तान्प्रत्यभिवादनेऽप्यसमर्थत्वान्त्राज्ञ इत्यभिवादशक्तिविज्ञोऽभिवादयिता 'अभिवादयेऽहम्' इत्येवं वृयात् । शियः सर्वास्त्रथैव वृयात् ॥ १२३॥

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते खस्य नाम्नोऽभिवादने । नाम्नां सम्हणमात्रो हि मोभाव ऋषिभिः स्मृतः॥१२४॥

भोःशब्द्मिति ॥ अभिवादने यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते मोःशब्दं कीर्तयेद-भिवाद्यसंबोधनार्थम् । अत एवाह—नाम्नामिति ॥ भो इत्यस्य यो भावः सत्ता सोऽभिवाद्यनाम्नां स्वरूपभाव ऋषिभिः स्मृतः । तस्मादेवमभिवादन-वाक्यम् 'अभिवादये ग्रुभशर्माहमस्य भोः' ॥ १२४ ॥

पाठा०-1 तस्य वर्धन्ते. 2 आयुर्धमीं.

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने । अकारश्रास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्रुतः ॥ १२५॥

आयुष्मानिति ॥ अभिवादने कृते प्रत्यभिवादियत्रा अभिवादको विप्रादिः 'आयुष्मान्भव सौम्य' इति वाच्यः। अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादिः खरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्स प्रुतः कार्यः । खरापेक्षं चेदकारान्तत्वं व्यक्षनान्तेऽपि नाम्नि संभवति । पूर्वं मामगतमक्षरं संश्विष्टं यस्य स पूर्वाक्षरस्तेन नागन्तुरपकृष्य चाकारादिः स्वरः युतः कार्यः । एतच 'वान्यस टेः प्रुत उदात्तः' (८।२।८२) इस्यसानुवृत्तौ 'प्रसमिवादेऽशूहै' (८।२।८३) इति हुतं सरन्पाणिनिः स्फुटसुक्तवान् । ब्याख्यातं च वृत्तिकृता वामनेन-'टेरिति किम्, व्यञ्जनान्तस्यैव टेः छुतो यथा स्यात्' इति । तस्या-दीहरां प्रत्यभिवादनवाक्यं 'आयुष्मान्भव सौम्य शुभशर्मन्', एवं क्षत्रियस्य 'बलवर्मन्', एवं वैश्यस्य 'वसुमूते'। 'छुतो राजन्यविशां वा' (वा. ४८६५) इति कात्यायनवचनात्क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे ह्रुतो न भवति । शूद्रस्य ह्रुतो न कार्यः, '-अशूदे' (८।२।८३) इति पाणिनिवचनात् । 'स्त्रियामपि निषेधः' (वा. ४८६४) इति कात्यायनवचनात्स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न छुतः। गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नाम्नि शर्मोपपदं निस्यं प्रागमिधाय प्रत्यभिवादन-वाक्ये 'आयुष्मान् भव सौम्य भद्र' इति निरुपपदोदाहरणसोपपदोदाहर-णानभिज्ञत्वमेव तिजं ज्ञापयति । धरणीधरोऽपि 'आयुष्मान् भव सौम्य' इति संबुद्धिविभक्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नप्यसंबुद्धिप्रथमैकवचनान्तममुकशर्मेत्यु-दाहरन्विचक्षणैरप्युपेक्षणीय एव ॥ १२५ ॥

यो न वेत्त्यभिवादस्य विष्ठः प्रस्यभिवादनम् । नाभिवाद्यः स विदुषा यथा श्रुद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥

यो न वेत्तीति ॥ यो विप्रोऽभिवादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं न जानात्य-सावभिवादनविदुषापि स्वनामोचारणाद्युक्तविधिना शूद्ध इव नाभिवाद्यः । 'अभिवादयेऽहम्' इति शब्दोचारणमात्रं तु चरणग्रहणादिशून्यमनिषिद्धम् । श्रागुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैदयं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७॥

ब्राह्मणिसिति ॥ समागम्य समागमे कृते अभिवादयमवरवयस्कं समान-वयस्कमनिभवादकमि ब्राह्मणं कुश्लं, श्लित्रयमनामयं, वैश्यं क्षेमं, शृद्मारोग्यं पृच्छेत् । अत एवापसम्बः—'कुशलमवरवयसं समान-वयसं वा वित्रं पृच्छेत्, अनामयं क्षत्रियं क्षेमं वैश्यं आरोग्यं शृद्धम् । अवस्वयसमिनवादकं वयस्यमनिभवादकमिरी'ति मन्वर्थमेवापसम्बः स्फुट- यति स । गोविन्दराजस्तु प्रकरणाद्यत्यभिवादकस्वैव कुरालादिप्रश्नमाह । तक्षः अभिवादकेन सह समागमस्यानुप्राप्तत्वात् । समागम्योति निष्ययोजनानुवादप्रसङ्गात् । अतः कुरालक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपद्योश्च समानार्थत्वाच्छब्दविशेषोचारणमेव विवक्षितम् ॥ १२७ ॥

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्। भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्।। १२८॥

अवाच्य इति ॥ प्रत्यभिवादनकाले अन्यदा च दीक्षणीयातःप्रमृत्यावसृथ-स्नानात्कनिष्ठोऽपि दीक्षितो नाम्ना न वाच्यः, किंतु भोभवच्छब्दपूर्वकं दीक्षि-तादिशब्दैरुत्कर्षाभिधायिभिरेव धार्मिकोऽभिभाषेत-'भो दीक्षित, इदं कुरु, भवता यजमानेन इदं कियताम्' इति ॥ १२८ ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्वादेसंबन्धा च योनितः। तां त्रुयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९॥

परपत्नी त्विति ॥ या स्त्री परपत्नी भवति, असंबन्धा च योनित इति स्वसादिने भवति तामनुपयुक्तसंभाषणकाले 'भवति, सुभगे, भगिनि' इति वा वदेत् । 'परपत्नी'महणात् कन्यायां नैष विधिः। स्वसुः कन्यादेस्तु 'आयुष्मती'-त्यादिपदैरभिभाषणम् ॥ १२९॥

> मातुलांश्च पितृच्यांश्च श्वज्ञुरानृत्विजो गुरून् । असावहमिति न्यात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

मातुलांश्चेति ॥ मातुलादीनागतान्कनिष्ठानासनादुत्थाय 'असावहम्' इति वदेत् नाभिवादयेत् । असाविति स्वनामनिर्देशः, 'भूयिष्ठाः खलु गुरवः' इत्युपकम्य ज्ञानवृद्धत्तपोवृद्धयोरिष हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात्त्रयोश्च कनिष्ठयो-रिष संभवात्तद्विषयोऽयं 'गुरु'शब्दः ॥ १३० ॥

> मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा । संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

मातृष्वसेति ॥ मातृष्वसादयो गुरुपत्नीवत्त्रत्युत्थानाभिवादनासनदाना-दिभिः संपून्याः । अभिवादनप्रकरणादभिवादनमेव संपूजनं विज्ञायत इति समास्ता इत्यवोचत् । गुरुभार्यासमानत्वात्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥

भ्रातुर्भायोपसंग्राह्या सत्रणीऽहन्यहन्यपि । वित्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धियोषितः ॥ १३२ ॥ भ्रातुर्भार्येति ॥ भ्रातुः सजातीया भाषी ज्येष्टा पूजावकरणादुषसंग्राह्या

पाठा०—1 असंबद्धा.

६ म० स्मृ०

पादयोरभिवाद्या । अहन्यहिन प्रत्यहमेव । अपिरेवार्थे । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृत्याद्यः, संबन्धिनो मातृपक्षाः श्वश्चराद्यश्च, तेषां पद्यः पुनविप्रोप्य मवासात्प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः, न तु प्रत्यहं नियमः ॥ १३२ ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्र ज्यायस्यां च स्तर्सर्थपि। मातृबद्धृत्तिमातिष्ठेन्माता ताम्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

पितुर्भगिन्यामिति ॥ पितुर्मातुश्च भगिन्यां ज्येष्टायां चात्मनो भगिन्यां मातृबद्धत्तिमातिष्ठेत् । माता पुनस्ताभ्यो गुरुतमा । ननु 'मातृष्वसा मातुला-नी' (२।१३१) इत्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते ? उच्यते-इदमेव 'माता ताभ्यो गरीयसी' इति । तेन पितृत्वसानुज्ञायां दत्तायां मात्रा च विरोधे मातुराज्ञाऽनुष्ठेयेतिः, अथवा पूर्वं पितृष्वसादेर्मातृवत्पूज्य-त्वमुक्तम् । अनेन तु स्नेहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यत इत्यपुनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

द्शाब्दाख्यं पौरसख्यं पश्चाब्दाख्यं कलाभृताम् । त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां खल्पेनापि खयोनिषु ॥ १३४॥

द्शाब्दाख्यमिति ॥ दश अब्दा आख्या यस्य तहशाब्दाख्यं पौरसख्यम्। स्रयमर्थः-एकपुरवासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकस्य दशिमरव्दै-ज्यें छत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते । 'पुर'म्रहणं प्रदर्शनार्थं, तेनैकग्रामादिनिवासि-नामपि स्यात् । गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं सस्यं, श्रोत्रियाणां ज्यव्दपर्यन्तं, सिपण्डेष्वत्यन्ताल्पेनैव कालेन सह सख्यम्। अपिरेवार्थे। सर्वत्रोक्तकालाद्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।

पितापुत्री विजानीयाद्वाह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥ ब्राह्मणमिति ॥ दशवर्षं ब्राह्मणं, शतवर्षं पुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ विजा-नीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता ।

तसात्पितृवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३५ ॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पश्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

वित्तमिति ॥ वित्तं न्यायाजितं धनं, बन्धुः पितृब्यादिः, वयोऽधिकवय-स्कता, कर्म श्रोतं सार्तं च, विद्या वेदार्थतत्त्वज्ञानं, एतानि पञ्च मान्यत्वका-रणानि । एषां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तत्पूर्वसाच्छ्रेष्ठमिति वहुमान्यमेलके बला-बलमुक्तम् ॥ १३६ ॥

पश्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च । यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शुद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७॥

पञ्चानामिति ॥ त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्तरसादिष मान्यः । तेन वित्तवन्धुयुक्तो वयोधिकान्मान्यः । एवं वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः । वित्तादिचतुष्टय-युक्तो विदुषो मान्यः । गुणवन्ति चेति भक्षवन्ति । तेन द्वयोरेव विद्यादिसत्त्वे भक्षों मानहेतुः । ग्रुद्रोऽपि दशमीमवस्थां नवस्यधिकां गतो द्विजन्मनामपि मानार्दः । शतवर्षाणां दशधा विभागे दशस्यवस्था नवस्यधिका भवति १३७

अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते-

चित्रणो दशमीखस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः। स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १३८॥

चिकिण इति ॥ चक्रयुक्तस्थादियानारूढस्य, नवस्रधिकवयसः, रोगार्तस्य, भारपीडितस्य, स्त्रियाः, अचिरनिवृत्तसमावर्तनस्य, देशाधिपस्य, विवाहाय प्रस्थितस्य पन्थास्त्रकृत्यः। त्यागार्थत्वाच ददातेनै चतुर्थी ॥ १३८॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ । राजस्नातकयोथैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३९ ॥

तेषामिति ॥ तेषामेकत्र मिलितानां देशाधिपस्नातकौ मान्यौ । राजस्नात-कयोरिष स्नातक एव राजापेक्षया मान्यः । अतो 'राज'शब्दोऽत्र पूर्वश्लोके न केवलजातिवचनः । क्षत्रियजालपेक्षया 'ब्राह्मणं दशवर्षं तु' (२।१३५) इस्त्रनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्यत्वाभिधानात् स्नातकग्रहणवैयथ्यां ॥ १३९॥

भाचार्यादिशब्दार्थमाह—

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः। सकर्षं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥ १४०॥

उपनीयेति ॥ तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् । यो ब्राह्मणः शिष्य-मुपनीय कल्परहस्यसहितां वेदशाखां सर्वामध्यापयति तमाचार्यं पूर्वे मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्या, रहस्यमुपनिषत् । वेदत्वेऽप्युपनिषदां प्राधान्य-विवक्षया प्रथङ्गिरेशः ॥ १४० ॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१॥ एकदेशमिति ॥ वेदस्यैकदेशं मग्रं बाह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादी-

न्यङ्गानि यो वृत्त्यर्थमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चान्नेन स वित्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

निषेकादीनीति ॥ निषेको गर्भाधानं, तेन पितुरयं गुरुत्वोपदेशः । गर्भा-धानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाशास्त्रं यः करोति, अन्नेन च संवर्धयति स विद्रो गुरुहच्यते ॥ १४२ ॥

अस्याधेयं पाकयज्ञानिष्यष्टोमादिकान्मखान् । यः करोति वृतो यस स तस्रार्त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

अर्याधेयमिति ॥ आहवनीयाद्यस्यत्पादकं कर्मास्याधेयं, अष्टकादी-न्पाकयज्ञान्, अभिष्टोमादीन्यज्ञान्कृतवरणो यस्य करोति स तस्यत्विगिष्ट बाबिऽभिधीयते । ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपयुक्तमप्युत्विग्लक्षणमाचार्यादिवद्दिन जोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४३॥

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं न दुह्येत्कदाचन ॥ १४४ ॥ य आचूणोतीति ॥ य उभौ कणौं अवितथमिति वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदेनापूरयति स माता पिता च श्रेयः । महोपकारकत्वगुणयोगा-द्यमध्यापको 'माता-पितृ'शब्दवाच्यस्तं नापकुर्यात् । कदाचनेति गृहीते वेदे ॥ १४४ ॥

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता । सहस्रं तु पिवृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

उपाध्यायानिति ॥ दशोपाध्यायानपेक्ष्य आचार्यः, आचार्यशतमपेक्ष्य पिता, सहसं पितृनपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयनपूर्वक-सावित्रीमात्राध्यापयिता आचार्योऽभिन्नेतः, तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः। 'उत्पादक-ब्रह्मदात्रोः' (२।१४६) इत्यनेन मुख्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्योत्कर्षे वक्ष्यतीत्य-विरोधः ॥ १४५ ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥ उत्पादकेति ॥ जनकाचार्यौ द्वाविप पितरौ । जनमदातृत्वात् । तयोराचार्यः पिता गुरुतरः । यसाद्विप्रस्य ब्रह्मप्रहृणार्थं जन्मोपनयनसंस्काररूपं जन्म परलोके इहलोके च शाश्वतं नित्यम् । ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः। संभूति तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥ कामादिति ॥ मातापितरौ यदेनं बालकं कामवशेनान्योन्यमुत्पादयतः संभवमात्रं तत्तस्य पश्चादिसाधारणम् । यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायतेऽङ्ग-मसङ्गानि रुभते ॥ १४७ ॥

> आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः । उत्पाद्यति सावित्र्या सा सत्या साऽजरामरा ॥ १४८ ॥

आचार्य इति ॥ आचार्थः पुनर्वेदज्ञोऽस्य माणवकस्य यां जातिं यज्जनम् विधिवत्सावित्र्येति सङ्गोपनयनपूर्वकसावित्र्यनुवचनेनोत्पादयति सा जातिः सत्या अजरामरा च । ब्रह्मप्राप्तिफलत्वात् । उपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययन-तदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

> अर्ल्प वा बहु वा यस श्रुतस्रोपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्याच्छूतोपिक्रयया तया।। १४९।।

अर्ह्ण वेति ॥ श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायो यस्य शिष्यस्थार्लं वा बहु वा कृत्वा श्रुतेनोपकरोति तमपीह शास्त्रे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुत-मेवोपक्रिया, तया श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

> ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता । बालोऽपि विप्रो दृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५०॥

ब्राह्मस्पेति ॥ ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्ममुपनयनम् । स्वधमेस्य शासिता वेदार्थन्याख्याता तादशोऽपि बालो वृद्धस्य ज्येष्टस्य पिता भवति । धर्मत इति पितृधर्मास्त्रसिन्ननुष्ठातन्याः ॥ १५० ॥

प्रकृतानुरूपार्थवादमाह—

अध्यापयामास पितृञ्ज्ञिज्ञुराङ्गिरसः कविः । पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृद्य तान् ॥ १५१ ॥

अध्यापयामासेति ॥ अङ्गिरसः पुत्रो बालः कविविद्वान् पितृनगौणान् पितृव्यतःपुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान् । ताञ्ज्ञानेन परिगृह्य शिष्या-न्कृत्वा 'पुत्रकाः' इति आजुहाव। इतिह इत्यव्ययं पुरावृत्तसूचनार्थम् ॥१५९॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
देवाश्रैतान्समेत्योचुन्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥
ते तमर्थमपृच्छन्तेति॥ते पितृतुन्याः 'पुत्रकाः' इत्युक्ता सनेन जातकोधाः
'पुत्रक'शब्दार्थं देवानपृष्टवन्तः । देवाश्र पृष्टा मिलित्वा एतानवोचन्-युष्मान्यच्छिश्चः 'पुत्र'शब्देनोक्तवांस्तयुक्तम् ॥ १५२ ॥

अज्ञो भवति वै वालः पिता भवति मन्त्रदः । अज्ञं हि वालिमित्याहुः पितेत्येव तु मन्नदम् ॥ १५३ ॥

अञ्ज इति ॥ वैशब्दोऽवधारणे । अञ्च एव बालो भवति न त्वल्पवयाः । मञ्जदः पिता भवति । 'मञ्च' प्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । यो वेदमध्यापयति ब्याचष्टे स पिता । अत्रैव हेतुमाह—यसात्पूर्वेऽपि सुनयोऽज्ञं वालमित्यूचः, भन्नदं च पितेत्येवानुवित्तत्याह ॥ १५३ ॥

> न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न वन्धुभिः । ऋषयश्रकिरे धर्म योऽनुचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

न हायनैरिति ॥ न बहुभिवंषैंः, न केशस्मश्रुलोमभिः शुक्रैः, न बहुना धनेन, न पितृत्यत्वादिसिर्वन्धुभावैः, समुदितैरप्येतैर्न महत्त्वं भवति, किंतु ऋष्य इमं धर्मं कृतवन्तः। यः साङ्गवेदाध्येता सोऽस्माकं महान् संमतः॥१५४॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठयं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः । वैक्यानां धान्यधनतः श्रद्धाणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

विप्राणामिति ॥ ब्राह्मणानां विद्यया, क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण, वैदयानां धान्यवस्त्रादिधनेन, ग्रुद्धाणामेव पुनर्जन्मना श्रेष्टत्वम् । सर्वत्र तृतीयार्थे त्तिः॥ १५५॥

न तेन बढ़ो भवति येनास पलितं शिरः। यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

न तेनेति ॥ न तेन वृद्धो भवति येनास गुक्तकेशं शिरः किंतु युवापि सन् यो विद्वांस्तं देवाः स्थविरं जानन्ति ॥ १५६ ॥

> यथा काष्ट्रमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः। यश्च विश्रोडनधीयानस्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥ १५७ ॥

यथा काष्ट्रमय इति ॥ यथा काष्ट्रविटतो हस्ती, यथा चर्मनिर्मितो सृगः, यश्च विप्रो नाधीते, त्रय एते नाममात्रं द्धाति, नतु हस्त्यादिकार्यं शञ्चवधा-दिकं कर्त क्षमन्ते ॥ १५७ ॥

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला । यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥१५८॥

यथा पण्ड इति ॥ यथा नपुंसकः स्त्रीषु निष्फलः, यथा च स्त्रीगवी गुच्यामेव निष्फला, यथा चाह्रे दानमफलं, तथा ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रीतसार्वकर्मानहेतया तत्फलरहितः ॥ १५८॥

अहिंसयैव भूतानां कार्य श्रेयोतुशासनम् । वाक्चैव मधुरा श्रक्षणा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ १५९॥

अहिंसयेत्रेति ॥ भूतानां शिष्याणां प्रकरणाच्छ्रेयोर्थमनुशासनमनित-हिंसया कर्वन्यस्, 'रज्वा वेणुदलेन वा' (८१९) इत्यव्पहिंसाया अभ्यनु-ज्ञानात् । वाणी मधुरा प्रीतिजननी श्रक्ष्णा या नोचैरुच्यते सा शिष्य-शिक्षाये धर्मबुद्धिमिच्छता प्रयोक्तन्या ॥ १५९ ॥

इदानीं पुरुषमात्रस फलं धर्म वाज्ञनःसंयममाह—

यस्य वाद्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा । स वै सर्वमवामोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६० ॥

यस्येति ॥ अध्यापयितुरेव यस्य वाङ्मनश्चोभयं शुद्धं भवति, वागनृता-दिभिरदुष्टा, मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति, एते वाङ्मनसी निषिद्ध-विषयप्रकरणे सर्वेदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः, स वेदान्तेऽवगतं सर्वं फलं सर्वेज्ञत्वं सर्वेशानादिरूपं मोक्षलाभादवामोति ॥ १६० ॥

> नारुंतुदः स्वादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः । ययास्थोद्विजते वाचाऽनालोक्यां ताम्रदीयेत् ॥ १६१ ॥

नारंतुद इति ॥ अयमपि पुरुषमात्रस्येव धर्मो नाध्यापकस्य । आतंः पीडितोऽपि नारंतुदः स्याज्ञ मर्मपीडाकरं तत्त्वदृषणमुदाहरेत् । तथा परस्य द्रोहोऽपकारस्तदर्थं कर्म बुद्धिश्च न कर्तंच्या। तथा यया वाचाऽस्य परो व्यथते तां मर्मस्पृतमनालोक्यां स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वदेत् ॥ १६१ ॥

> संमानाह्राह्मणो नित्यम्रद्विजेत विपादिव । अमृतसेव चाकाङ्केदवमानस सर्वदा ॥ १६२ ॥

संमानादिति ॥ बाह्यणः संमानाद्विषादिव सर्वदोद्विजेत संमाने प्रीतिं न कुर्यात् । अमृतस्येव सर्वसाह्योकादवमानस्याकाङ्क्षेत्, अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमावांसत्र खेदं न कुर्यात् । मानावमानद्वन्द्वसिहण्णुत्वमनेन विधीयते ॥ १६२ ॥

अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह—

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते । सुखं चरति लोकेऽसिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥ सुखं ह्यवमतः शेत इति ॥ यसादवमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः

पाठा०-1 वाच्या नालोक्यां.

सुखं निद्गाति । अन्यथाऽवमानदुःखेन दृद्यमानः कथं निद्रां लभते । कथं च सुखं प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्ध कथं सुखं कार्येषु चरति । अवमानकर्ता तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः। गुरौ वसन्संचिनुयाद्रबाधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

अनेनेति ॥ अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो द्विजो गुरुकुले वसन् शनैरत्वरया वेद्यहणार्थं तपोऽभिहिताभिधासमानिन-यमकलापरूपमनुतिष्ठेत् । विध्यन्तरसिद्धस्याप्ययमर्थवादोऽध्ययनाङ्गत्वबोध-नाय ॥ १६४ ॥

अध्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति-

तपोविशेषैविविधेर्त्रतेश्र विधिचोदितैः। वेदः कुत्स्नोऽधिगन्तच्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५॥

तपोविशेषेरिति ॥ तपोविशेषेर्नियमकलापैर्विविधेर्बहुप्रकारैश्च 'अध्येष्य-माणस्त्वाचान्तः' (२।७०) इत्यादिनोक्तैः, 'सेवेतेमांस्तु नियमान्' (२।१७५) इत्यादिभिवेश्यमाणेरपि, व्रतेश्चोपनिषन्महानाम्निकादिभिविधिचोदितैः स्वगृद्ध-विहितैः समयवेदो मन्नवाह्यणात्मकः सोपनिषत्कोऽप्यध्येतव्यः। रहस्यमुप-निषदः । प्राधान्यख्यापनाय पृथङ्गिर्देशः ॥ १६५ ॥

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्यन्द्विजोत्तमः। वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परिमहोच्यते ॥ १६६ ॥

वेदमेवेति ॥ यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत्कृत्स्रस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधत्ते । तपस्तप्संश्चरिष्यन्द्विजो वेदमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत् । तसाद्वेदाभ्यास एव विप्रादेरिह लोके प्रकृष्टं तपो मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः। यः सग्व्यपि द्विजोऽघीते साध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥१६७॥

आ हेवेति ॥ स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम् । हशब्दः परमशब्दविहित-स्यापि प्रकर्षस्य सूचकः । स द्विज आ नखाग्रेभ्य एव चरणनखपर्यन्तं सर्व-देहच्यापकमेव प्रकृष्टतमं तपस्तप्यते । यः स्वग्न्यपि कुसुममालाधार्यपि प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते । स्रग्व्यपीत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारिनियम-त्यागमपि स्तुत्यर्थे दर्शयति । तप्यत इति 'तपस्तपःकर्मकसीव' (पा. ३।१।८८) इति यगात्मनेपदे भवतः ॥ १६७ ॥

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नव शुद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

योऽनधीत्येति ॥ यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रार्थेशास्त्रादौ श्रमं यताति-त्रायं करोति स जीवन्नेव पुत्रपौत्रादिसहितः शीघ्रं श्रद्भत्वं गच्छति । वेदमन-धीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः। अत एव शङ्ख-लिखितौ-'न वेद-मनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्पृतिभ्यः'॥ १६८॥

द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेद्विजत्वनिरूपणार्थमाह-

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौज्जिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

मातुरम्र इति ॥ मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म । द्वितीयं मौक्षिव-न्धने उपनयने । 'ङ्यापोः संज्ञाळन्दसोर्बहुळम्' (पा ६।३।६३) इति हस्तः; नृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायां वेदश्रवणात् । तथा च श्रुतिः 'पुनर्वा यद्दत्विजो यज्ञियं कुर्वन्ति यदीक्षयन्ति' इति । प्रथमद्वितीयनृतीय-जन्मकथनं चेदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्येव यज्ञदीक्षायामण्यधिकारात् १६९

तत्र यद्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् । तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

तत्रेति ॥ तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदेतद्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनसंस्कार-रूपं मेखलाबन्धनोपलक्षितं तत्रास्य माणवकस्य सावित्री माता, आचार्यश्च पिता, मातृपितृसंपाद्यत्वाजनमनः ॥ १७० ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते । न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामोखिबन्धनात् ॥ १७१॥

वेदप्रदानादिति ॥ वेदाध्यापनादाचार्यं पितरं मन्वादयो वदन्ति । पितृ-वन्महोपकारफलाद्गौणं पितृत्वम् । महोपकारमेव दर्शयति-न हास्मिन्निति । यसादिस्मन्माणवके प्रागुपनयनात्किंचित्कर्मे श्रौतं सार्तं च न संबध्यते, न तन्नाधिकियत इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

नाभिन्याहारयेद्वत्त स्वधानिनयनाहते । शुद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥

नाभिन्याहारयेदिति ॥ कामौक्षिवन्धनादित्यनुवर्तते । प्रागुपनयनाहेदं नोचारयेत् । 'स्वधा'शब्दोन श्राद्धमुच्यते । निनीयते निष्पाधते येन मञ्जातेन तद्वजीयत्वा मृतपितृको नवश्राद्धादौ मञ्जं नोचारयेत् । तद्यतिरिक्तं वेदं नोदा-हरेत् । यसाधावद्वेदे न जायते तावदसौ श्रुद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

कृतोपनयनसासः व्रतादेशनमिष्यते । ब्रह्मणी ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

कृतोपनयनस्येति ॥ यसादस्य माणवकस्य 'समिधमाधिहि' (गृ. स. शरराद) 'दिवा मा स्वाप्तीः' (गृ. स. शररार) इत्यादिवतादेशनं वेद-स्याध्ययनं मञ्जवाह्यणक्रमेण 'अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः' (२।७०) इत्यादिविधि-पूर्वक मुपनीतस्योपदिश्यते, तसादुपनयनात्पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्स्त्रं या च मेखला। यो दण्डो यच वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

यद्यस्येति ॥ यस ब्रह्मचारिणो यानि चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्राण्युपनयन-काले गृह्येण विहितानि, गोदानादिवतेष्वपि तान्येव नवानि कर्तव्यानि ॥१७४॥

सेवेतेमांस्तु नियमान्त्रह्मचारी गुरौ वसन्। सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

सेवेतेति ॥ ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसिब्निन्द्यसंयमं कृत्वानुगतादप्रवृज्यर्थ-मिमान्नियमाननुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यादेवर्षिपितृतर्पणम् । देवताम्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६॥

नित्यमिति ॥ प्रत्यहं स्नात्वा देविषितिस्य उदकदानं, प्रतिमादिषु हरि-हरादिदेवपूजनं, सायंत्रातश्च समिद्धोमं कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः स सुखस्नानविषयः । अत एव बौधायनः (२।३८)—'नाप्सु श्कावमानः स्नायात्' । विष्णुनात्र-'काल्द्वयमिषेकाग्निकार्यकरणमप्सु दुण्डवन्मज्ञनम्' इति बुवाणेन वारद्वयं स्नानमुपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्स्रियः। ग्रुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥१७७॥

वर्जयेदिति ॥ क्षौदं मांसं च न खादेत् । गन्धं च कर्प्रचन्दनकस्तूरि-कादि वर्जयेत्। एषां च गन्धानां यथासंभवं भक्षणमनुलेपनं च निविद्धम्। माल्यं च न धारयेत् । उद्रिक्तरसांश्च गुडादीन्न खादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि ग्रकानि न खादेत्। प्राणिनां हिंसां न कुर्यात्॥ १७७॥

अभ्यङ्गमञ्जनं च चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् । कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ १७८॥ अभ्यङ्गमिति ॥ तैलादिना शिरःसहितदेहमदैनलक्षणं, कजलादिभिक्ष चक्षुषोरञ्जनं, पादुकायारक्षत्रस्य च धारणं, कामं मैथुनातिरिक्तविषयाभिका-षातिशयम् । मैथुनस्य स्त्रिय इस्पनेनैव निषिद्धत्वात् । क्रोधलोभनृस्यगीत-वीणापणवादि वर्जयेत् ॥ १७८॥

> द्युतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम् । स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भग्रुपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

द्यूतं चेति ॥ अक्षक्रीडां, जनैः सह निरर्थकवाक्क्टहं, परस्य दोषवादं, मृषाभिधानं, बीणां च मैथुनेच्छया सानुरागेण प्रेक्षणाटिङ्गनं, परस्य चापकारं वर्जयेत् ॥ १७९ ॥

> एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् । कामाद्धि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८०॥

एक इति ॥ सर्वत्र नीचशय्यादावेकाकी शयनं क्र्यात् । इच्छया न स्वशुक्तं पातयेत् । यसादिच्छया स्वमेहनाच्छुकं पातयन्स्वकीयवतं नाशयति । व्रतलोपे चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८० ॥

स्त्रमे सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । सात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ १८१॥ स्वप्त इति ॥ ब्रह्मचारी स्वप्नादावनिच्छया रेतः सिक्त्वा कृतस्नानश्चन्दः नाद्यनुष्ठेपनपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्यं 'पुनर्मामैत्विन्द्रियम्' (आश्व. गृ. ३।६) इत्येतामृचं वारत्रयं पठेत् । इदमत्र प्रायक्षित्तम् ॥ १८९ ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् । आहरेद्यावदर्थानि मैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

उद्कुरभमिति॥ जलकलशपुष्पगोमयमृत्तिकाकुशान् यावदर्थानि याविकः प्रयोजनानि आचार्यस्य तावन्याचार्यार्थमाहरेत्। अत एवोदकुरभमित्यत्रैक-त्वमप्यविवक्षितम्। प्रदर्शनं चैतत् । अन्यद्प्याचार्योपयुक्तमुपाहरेकैशं च अत्यद्मजीयेत्॥ १८२॥

> वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मस् । ब्रह्मचार्याहरेद्धेक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

वेद्यज्ञैरिति ॥ वेद्यज्ञैश्रात्यकानां स्वक्रमंसु दृक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्म चारी सिद्धान्नभिक्षासमृहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

पाठा०-1 प्रेक्षणालंभावुप.

१ ब्रह्मचारिणा स्त्रीणां प्रेक्षणालम्मने वर्जयितव्ये इत्युक्तं गौतमेनापि 'स्त्रीप्रेक्षणालम्मने मैथुनशङ्कायाम्' (गौ. स्मृ. २।१६) इत्यादिना।

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकलबन्धुषु । अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

गुरोः कुळ इति॥ भाचार्यस सपिण्डेषु, बन्धुषु, मातुलादिषु च न भिस्तेत। तद्गृहन्यतिरिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे चोक्तेभ्यः पूर्वं पूर्वं वर्जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धून्भिक्षेत, तत्रालाभे ज्ञातीन्, तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीन्भिक्षेत ॥१८४॥

सर्वं वापि चरेद्वामं पूर्वोक्तानामसंभवे । नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

सर्वे वेति ॥ पूर्वं 'वेदयज्ञैरहीनानाम्' (२।१८३) इत्यनेनोक्तानामसंभवे सर्वं वा ग्राममुक्तगुणरहितमपि शुचिमोनि भिक्षेत । महापातकाश्यभिशस्तां-स्यजेत् ॥ १८५ ॥

दूरादाहृत्य समिधः संनिद्ध्याद्विहायसि । सायंत्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

दूरादिति ॥ दूरादिग्भ्यः परिगृहीतवृक्षेभ्यः समिध आनीय आकाशे धारणाशकः पटलादौ स्थापयेत् । ताभिश्च समिद्धिः सार्थप्रातरनले होमं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् । अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

अकृत्वेति ॥ भिक्षाहारं, सायंत्रातः समिद्धोमं, अरोगो नैरन्तर्येण सप्त-रात्रमकृत्वा छुप्तवतो भवति । ततश्चावकीर्णित्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

> मैक्षेण वर्तयेत्रित्यं नैकान्नादी भवेद्रती। मैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ १८८॥

मैक्षेणेति ॥ ब्रह्मचारी न एकान्नमद्यान्कितु बहुगृहाहृतभिक्षासमृहेग प्रत्यहं जीवेत् । यसाद्रिक्षासमृहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरुपवासतुल्या सुनिभिः समृता ॥ १८८ ॥

> व्रतवद्देवदेवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् । काममभ्यर्थितोऽश्रीयाद्वतमस्य न छुप्यते ॥ १८९ ॥

वतविति ॥ पूर्वनिषिद्धस्यैकान्नभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः । देवदैवत्ये कर्भाष्य देवतोद्देशेनाभ्यिथेतो ब्रह्मचारी वतविति वतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितमेक-स्याप्यन्नं यथेप्सितं भुक्षीत । अथ पित्रदेशेनाभ्यर्थितो भवति तदा ऋषियंतिः सम्याद्शेनसंपन्नत्वात्स इव मधुमांसवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं सुक्षीत इति स एवार्थो वैद्रम्ध्येनोकः, तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं व्रतमस छुप्तं न भवति । याज्ञवल्क्योऽपि श्राद्धेऽभ्यर्थितस्यैकान्नभोजनमाह-'ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि । ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीढयन् ॥' (याज्ञ. रष्टु. ११३२)-इति । विश्वरूपेण तु 'व्रतमस्य न छुप्यते' इति पदयता ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन मनुवचनेन विधीयत इति व्याख्यातम् १८९

ब्राह्मणस्यैव कर्मेतदुपदिष्टं मनीषिभिः । राजन्यवैरुययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते ॥ १९० ॥

ब्राह्मणस्यैवेति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणामेव ब्रह्मचारिणां भैक्षाचरण-विधानात् 'व्रतवत्' (२।१८९) इत्यनेन तद्पवादरूपमेकाश्वभोजनमुपद्धिः क्षत्रियवैश्ययोरिप पुनरक्तेन पर्युदस्यते । एतदेकाश्वभोजनरूपं कर्म तद्राह्मण-स्वैव वेदार्थविद्विविद्वितम् । क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्न चैतत्कर्मेति ब्रुते ॥ १९०॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा । कुर्याद्ध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

चोदित इति ॥ आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा खयमेव प्रसहमध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगं कुर्यात् ॥ १९१ ॥

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च । नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्टेदीक्षमाणो गुरोर्ध्वम् ॥ १९२ ॥

दारीरं चेति ॥ देहवाग्बद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य कृताञ्जलिर्गुरुमुखं पश्यं-स्तिष्ठेन्नोपविशेत् ॥ १९२ ॥

नित्यमुद्धतपाणिः स्थात्साध्वाचारः सुसंयतः। आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः॥ १९३॥

नित्यमिति ॥ सततमुत्तरीयाइहिष्कृतदक्षिणबाहुः, शोभनाचारः, वस्न-चृतदेहः, 'आस्यताम्' इति गुरुणोक्तः सन् गुरोरभिमुखं यथा भवति तथा आसीत ॥ १९३ ॥

हीनान्नवस्नवेषः स्थात्सर्वदा गुरुसिनधौ । उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ १९४ ॥

हीनाञ्चवस्त्रेति ॥ सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्ववकृष्टाववस्त्रप्रसाधनो सर्वत् । गुरोश्च प्रथमं रात्रिशेषे शयनादुत्तिष्ठेत्, प्रदोषे च गुरौ सुप्ते प्रश्ना-च्छयीत ॥ १९४ ॥

पाठा०-1 योगमाचार्यस्य.

प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् । नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराख्युखः ॥ १९५॥ प्रतिश्रवणेति ॥ प्रतिश्रवणमाज्ञाङ्गीकरणं, संभाषणं च गुरोः शय्यायां सुप्तः, आसनोपविष्टः, भुञ्जानः, तिष्टन्, विमुखश्च न कुर्यात् ॥ १९५॥

कथं तर्हि कुर्यात्तदाह-

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः । प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

आसीनस्येति ॥ श्रासनोपविष्टस्य गुरोराज्ञां ददतः स्वयमासनादुत्थितः, तिष्ठतो गुरोरादिशतसद्भिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा, यथा गुरुरागच्छति तथाप्यभिमुखं गत्वा, यदा तु गुरुर्धावन्नादिशति तदा तस्य पश्चाद्धावन्यति-श्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥ १९६ ॥

पराञ्जुखस्याभिमुखो दूरस्रसैत्य चान्तिकम् । प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७ ॥

पराड्यखस्येति ॥ पराड्यखस्य वादिशतः संमुखस्थः, दूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य, शयानस्य गुरोः प्रणम्य प्रह्मो भूत्वा, निदेशे निकटेऽवतिष्ठतो गुरोरादिशतः प्रह्मीभूयेव प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥ १९७ ॥

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वेदा गुरुसन्निधौ । गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

नीचिमिति ॥ गुरुसमीपे चास्य गुरुशस्यासनापेक्षया नीचे एव शस्यासने निस्यं स्थाताम् । यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टचेष्टां चरणप्रसारणादिकां कुर्यात् ॥ १९८ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

नोदाहरेदिति ॥ अस्य गुरोः परोक्षमि उपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोप-पद्यून्यं नाम नोचारयेत् । नतु गुरोर्गमनभाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत गुरुगम-नादिसदशान्यात्मनो गमनादीन्युपदासबुच्चा न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्णो तत्र पिधातच्यो गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २००॥ गुरोर्थत्रेति॥विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः, अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा, यत्र देशे गुरोः परीवादो निन्दा च वर्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णों हस्तादिना तिरोधातन्यौ । तस्माद्वा देशाहेशान्तरं गन्तव्यम् ॥ २००॥

इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकृतफलमाह

परीवादात्खरो भवति था वै भवति निन्द्कः।

परिभोक्ता कृमिभेवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१॥ परीवादादिति॥ गुरोः परीवादाच्छित्यो मृतः खरो भवति। गुरोर्निन्दकः कुकुरो भवति। परिभोक्ता अनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः कृमिभेवति। मत्सरी गुरोरुक्कर्षासहनः कीटो भवति; कीटः कृमिभ्यः किंचित्स्थूलो भवति॥२०॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं न कुद्धो नान्तिके स्त्रियाः । यानासनस्यञ्जेवेनमवरुक्षामिवादयेत् ॥ २०२ ॥

दूरस्थ इति ॥ दूरस्थः शिष्योऽन्यं वियुज्य माल्यवस्नादिना गुरुं नार्च-येत् । स्वयं गमनाशक्तौ त्वदोषः । कुद्धः कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् । यानासनस्थश्च शिष्यो यानासनाद्वतीर्यं गुरुमिनवाद्वेत् । 'यानासनस्थश्चेवेनं प्रत्युत्थाय' (२।१९) इत्यनेन यानासनादुत्थानं विहितम् ; अनेन तु यानासनत्याग इत्यपुनरुक्तिः ॥ २०२ ॥

प्रेतिवातेऽज्जवाते च नासीत गुरुणा सह । असंश्रवे चैव गुरोर्न किंचिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

प्रतिवात इति ॥ प्रतिगतोऽभिमुखीभूतः शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेश-मागच्छित स प्रतिवातः, यः शिष्यदेशाद्धरुदेशमागच्छित सोऽनुवातः, तम्र गुरुणा समं नासीत । तथाऽविद्यमानः संश्रवो यत्र तसिन्नसंश्रवे । गुरुर्यत्र न श्रणोतीसर्थः । तत्र गुरुगतमन्यगतं वा न किंचित्कथयेत् ॥ २०३ ॥

गोऽश्रोष्ट्रयानप्रासाद्क्षंस्तरेषु कटेषु च । आसीत गुरुणा सार्ध शिलाफलकनोषु च ॥ २०४॥

गोऽश्वेति ॥ 'यान'शब्दः प्रलेकमभिसंबध्यते । बलीवर्द्याने, द्यौटकप्रयुक्ते याने, उष्ट्रयुक्तयाने, रथकाष्टादौ, प्रासादोपरि, स्रस्तरे, कटे च तृणादिनिर्मिते, शिलायां, फल्के चदारुवटिवदीर्घासने, नौकायां चगुरुणासह आसीत॥२०४॥

गुरोर्गुरौ सन्तिहिते गुरुवद्वतिमाचरेत्।

न चानिसृष्टो गुरुणा खानगुरूनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

गुरोर्गुराविति ॥ माचार्यस्याचार्ये सिन्नहिते आचार्य इव तस्मिन्नप्यभि-पाठा०—1 प्रतिवातानुवाते च. 2 °प्रस्तरेषु (=दर्भादिनुणाकीर्णप्रस्तरेषु).

१ अत्र 'श्रय्यासनस्पश्चैनेनं' इति पाठो युक्तः, तथैन मूले प्रान्पठनात्; लेखकस्य निभ्रमोऽयं प्रकृतलोकोत्तरार्थपाठेन सममिति विभान्यते ।

वादनादिकां वृत्तिमनुतिष्ठेत् । तथा गुरुगृहे वसन् शिष्य भाचार्येणानियुक्तो न स्वान्गुरून्मानृपितृन्यादीनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या दृत्तिः खयोनिषु । प्रतिषेधत्सु चैाधर्माद्धितं चोपदिशत्खिप ॥ २०६ ॥

विद्यति ॥ आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्याया विद्यागुरवः, तेष्वेतदेवेति सामा-न्योपक्रमः । किं तत् ? आचार्यं इव निस्या सार्वकालिकी वृत्तिर्विधेया, तथा स्वयोनिष्वपि पितृब्यादिषु तहुत्तिः, अधर्मान्निषेधत्सु धर्मतत्त्वं चोपदिशत्सु गुरुवहर्तितन्यम् ॥ २०६ ॥

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् । गुरुषुत्रेर्षुं चार्येषु गुरोश्चैव स्ववन्धुषु ॥ २०७ ॥

श्रेयः स्विति ॥ श्रेयः सु विद्यातपः समृद्धेषु, आर्थेप्त्रिति गुरुपुत्रविशेषणम् । समानजातिगुरुपुत्रेषु गुरोश्च ज्ञातिष्वपि पितृष्यादिषु सर्वदा गुरुवद्वृत्तिमनु-तिष्ठेत् । गुरुपुत्रश्चात्र शिष्याधिकवयाश्च बोद्धव्यः । शिष्यवालसमानवयसा-मनन्तरं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०७ ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि। अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमहिति॥२०८॥

वाल इति ॥ कनिष्ठः सवया वा ज्येष्ठोऽपि वा शिष्योऽध्यापयन्नध्यापन-समर्थः । गृहीतवेद इत्यर्थः । स यज्ञकर्मणि ऋत्विगनृत्विग्वा यज्ञदर्शनार्थ-मागतो गुरुवत्पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायां प्राप्तायां विशेषमाह—

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने । न कुर्याद्धरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

उत्सादनमिति ॥ गात्राणामुत्सादनमुद्रतेनं, उच्छिष्टस्य भक्षणं, पादयोश्च प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०९ ॥

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः । असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥ गुरुवदिति ॥ सवर्णा गुरुपत्यः गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्या भवेयुः । असवर्णाः पुनः केवलप्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च । गुरुपह्नया न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥ अभ्यञ्जनमिति॥तैलादिना देहाभ्यङः, स्नापनं, गात्राणां चोद्वर्तनं, केशानां

पाठा०-1 °ष्वेवमेव, 2 चाधर्मान् हितं. 3 पुत्रे तथाचार्ये.

च माळादिना प्रसाधनम्; एतानि गुरुपच्या न कर्तन्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थं, देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् ॥ २११ ॥

> गुरुपत्नी तु युवतिनीभिवाद्येह पाद्योः । पूर्णविञ्चतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥

गुरुपत्नी त्विति ॥ युवितर्गुरुपत्नी पादयोरुपसंगृहा अभिवादनदोषगुणहोन यूना नाभिवाद्या । पूर्णविंशतिवर्षत्वं यौवनप्रदर्शनार्थस् । बालख पादयो-रभिवादनमनिषिद्धस् । यूनस्तु भूमावभिवादनं वक्ष्यति ॥ २१२ ॥

> स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् । अतोऽर्थात्र प्रमाद्यन्ति प्रमदास्य विपश्चितः ॥ २१३ ॥

स्त्रभाव इति ॥ स्त्रीणामयं स्त्रभावः यदिह श्रङ्गारचेष्टया व्यामोह्य पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्थादसाद्वेतोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमिप वा पुनः।

प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥ अविद्वांसमिति ॥ 'विद्वानहं जितेन्द्रिय' इति बुखा न खीसन्निधिविधेयः ।

यसाद्विद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः पुरुषं देहधर्मात्कामकोधवशानुयायिनं स्त्रिय उत्पर्थ नेतुं समर्थाः ॥ २१४ ॥

अत आह—

मात्रा खस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनी भवेत् । बलवानिन्द्रियग्रामी विद्वांसमिप कर्षति ॥ २१५ ॥ मात्रेति ॥ मात्रा, भगिन्या, दुहित्रा, निर्जनगृहादौ नासीत । यतोऽति-बल इन्द्रियगणः शास्त्रतियमितात्मानमिष पुरुषं परवशं करोति ॥ २१५ ॥

> कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भ्रुवि । विधिवद्वन्दनं कुर्योदसावहमिति चुवन् ॥ २१६॥

कामं त्विति ॥ कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि युवा यथोक्त-विधिना 'अभिवादयेऽमुकशर्माहं भोः' इति ब्रुवन्पादम्रहणं विना यथेष्टमभि-वादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

वित्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् । गुरुदारेषु कुर्वात सतां धर्ममनुसारन् ॥ २१७ ॥

विप्रोध्येति ॥ प्रवासादागत्य 'सन्येन सन्यं दक्षिणेन च दक्षिणम्' इत्यु-क्तविधिना पादप्रहणं प्रत्यहं भूमावभिवादनं च गुरुपतिषु युवा कुर्यात् । शिष्टानामयमाचार इति जानन् ॥ २१७॥ उक्तस्य शुश्रूषाविधेः फलमाह—

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

यथेति ॥ यथा कश्चिन्मजुष्यः स्तित्रेण भूमिं खनन् जलं प्राप्तोति, एवं गुरौ स्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्तोति ॥ २१८ ॥

ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह

मुण्डो वा जिटलो वा खादथवा खाच्छिखाजटः। नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् स्र्यो नाभ्युदियात्क्रचित्।।२१९॥

मुण्डो वेति ॥ सुण्डितमस्तकः, शिरःकेशजटावान्वा, शिखेव वा जटा जाता यस्य वा, परे शिरःकेशा सुण्डितास्त्रथा वा भवेत् । एनं ब्रह्मचारिणं कचिद्रामे निद्राणं, उत्तरत्र 'शयानम्'इति दर्शनात्स्यों नाभिनिम्लोचेश्वास्तमियात् २ १९

अत्र प्रायश्चित्तमाह—

तं चेद्रम्युद्यात्स्र्यः ग्रयानं कामचारतः । निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाजपज्जुपवसेद्दिनम् ॥ २२० ॥

तं चेदिति ॥ तं चेत्कामतो निद्राणं निद्रोपवशत्वेन स्योंऽभ्युदियादस्तमियात्तदा सावित्रीं जपञ्चभयत्रापि दिनसुपवसन् रात्रौ सुक्षीत । क्षभिनिम्छक्तस्योत्तरेऽहिन उपवासजपो । 'क्षभिरभागे' (पा. ११४१९१) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, ततः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । सावित्रीजपं तु गौतमवचनात् ।
तदाह गौतमः (२४१२)-'सूर्याभ्युदिते ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरसुक्षानोऽभ्यस्त्रीमते च रात्रिं जपन्सावित्रीम्'। नतु गौतमवचनात्सूर्याभ्युदितस्थैव दिनाभोजनजपानुक्तो, अभ्यस्तिमतस्य तु राज्यभोजनजपौ । नैतत्; अपेक्षायां
व्याख्यासंदेहे वा सुन्यन्तरविवृतमर्थमन्वयं वाश्रयामहे नतु स्फुटं मन्वर्थं
समृत्यन्तरदर्शनादन्यथा कुर्मः। अत एव जपापेक्षायां गौतमवचनात्सावित्रीजपोऽभ्युपेय एव, नत्भयत्र स्फुटं मन्कं दिनोपवासजपावपाकुर्मः। तस्मादभ्यस्तिमतस्यमानवगौतमीयप्रायश्चित्तविकव्यः॥ २२०॥

अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवादमाह—

सूर्येष हाँभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्र यः । प्रायश्रित्तमकुर्वाणो युक्तः स्थान्महतेनसा ॥ २२१ ॥

सूर्येणेति ॥ यसात्स्र्येणाभिनिभुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमञ्जवैन् महता पापेन युक्तो नरकं गच्छति । तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

पाठा॰—1 सूर्याभ्युदितो. 2 °भ्यस्तमितो. 3 समिनिम्छकः.

यसादुक्तप्रकारेण संध्यातिकमे महत्वापम्, अतः-

आचम्य प्रयतो नित्यसुमे संध्ये समाहितः। शुचौ देशे जपञ्जप्यसुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

आचम्येति ॥ आचम्य पवित्रो नित्यमनन्यमनाः शुचिदेशे सावित्री जप-बुभे संध्ये विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित्समाचरेत् । तत्सर्वमाचरेद्यक्तो यत्र चास्य रमेन्मनः ॥ २२३ ॥

यदीति ॥ यदि स्त्री श्रुद्धो वा किंचिच्छ्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्व युक्तोऽनु-तिष्ठेत् । यत्र च शास्त्रानिषिद्धे मनोऽस्य तुष्यति तदिष कुर्यात् ॥ २२३ ॥ श्रेय एव हि धर्मार्थी तद्दर्शयति—

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थी धर्म एव च। अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति त स्थितिः ॥ २२४ ॥

आचार्यश्च पिता चैत्र माता भ्राता च पूर्वजः ।
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२५ ॥
आचार्यश्चेति ॥ बाचार्यो जनको जननी च श्राता च सगर्भो ज्येष्टः
मीडितेनाप्यमी नावमाननीयाः, विशेषतो ब्राह्मणेन ॥ २२५ ॥

यसात्,-

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु आता स्त्रो मूर्तिरात्मनः ॥ २२६ ॥ आचार्य इति ॥ भाचार्यो वेदान्तोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनी मूर्तिः श्रारारं, पिता हिरण्यगर्भस्य, माता च धारणात्प्रथिवीसूर्तिः, आता च स्वः सगर्भः क्षेत्रज्ञस्य । तसाहेवतारूपा पुता नावमन्तव्याः ॥ २२६ ॥

यं मातापितरी क्केशं सहेते संभवे चृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षश्रतेरिप ॥ २२७॥ यमिति ॥ नृणामपत्यानां संभवे गर्भाधाने सति अनन्तरं यं क्षेत्रं माता-

पाठा०-1 वास्य.

१ गौतमोऽप्याह—'न पूर्वाजमध्यन्दिनापराज्ञानफळान्कुर्याचथाशक्ति धर्मार्थेक्समेभ्यः' (गौ. स्पृ. ९।४६) इति ।

पितरी सहेते तस्य वर्षशातैरप्यनेकैरपि जन्मिसानृण्यं कर्तुमशक्यम् । मातु-स्तावत्कुक्षी धारणदुःखं, प्रसववेदनातिशयः, जातस्य रक्षणवर्धनकष्टं च पितु-रिधकान्येव । रक्षासंवर्धनदुःखं, उपनयनात्त्रभृति वेदतदङ्गाध्यापनादिक्केशा-तिशय इति सर्वसिद्धम् ॥ २२७ ॥

तसात्,-

तयोर्नित्यं त्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा । तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

तयोर्नित्यमिति ॥ तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्य च सर्वदा प्रीतिमु-त्पाद्येत् । यसात्तेष्वेव व्रिषु प्रीतेषु सर्वं तपश्चान्द्रायणादिकं फलद्वारेण सम्यक्प्राप्यते मात्रादित्रयतुष्ट्येव सर्वस्य तपसः फलं प्राप्यत इत्यादि २२८

> तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते । न तैरेनम्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

तेषामिति ॥ तेषां मातापित्राचार्याणां परिचर्या सर्वं तपोमयं श्रेष्टमित एव सर्वतपःफलप्राप्तेः । यद्यन्यमपि धर्मं कथंचित्करोति तद्रप्येतत्रयानुमति-व्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

> त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः । त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्रयः ॥ २३० ॥

त एवेति ॥ यसात्त एव मातापित्राचार्यास्रयो लोकाः, लोकत्रयप्राप्ति-हेतुत्वात् । कारणे कार्योपचारः । त एव ब्रह्मचर्यादिभावत्रयरूपा आश्रमाः । गाईस्थ्याद्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात् । त एव त्रयो वेदाः, वेदत्रयजपफलोपाय-त्वात् । त एव हि त्रयोऽप्रयोऽभिहितास्रेतासंपाद्ययज्ञादिफलदातृत्वात् २३०

> पिता वै गाईपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

पितेति ॥ वैशब्दोऽवधारणे । पितेव गाईपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आहवनीयः । सेयमग्नित्रेता श्रेष्टतरा । स्तुत्यर्थत्वासास्य न वस्तु-विरोधोऽत्र भावनीयः ॥ २३१ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीं ह्योकान्विजयेद्वृही । दीप्यमानः स्ववषुषा देवबद्दिवि मोदते ॥ २३२ ॥ त्रिष्विति ॥ एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्बह्मचारी तावज्जयस्रेव, गृहस्थोऽपि त्रीं होकान्विजयते । संज्ञापूर्वकस्थात्मनेपद्विधेरनित्यत्वान्न 'विपराभ्यां जेः' (पा. १।१।१९) इत्यात्मनेपदम् । त्रीं होकान्विजयेदिति त्रिष्वाधिपसं प्रामोतिः, तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः सूर्यादिदेववदिवि हृष्टो भवति ॥ २३२॥

> इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् । गुरुशुश्रृषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्रुते ॥ २३३ ॥

इममिति ॥ इमं भूर्लीकं मातृभक्तया, पितृभक्तया मध्यममन्तिरिक्षम् , आचार्यभक्तया तु हिरण्यगर्भेलोकमेव प्राप्तोति ॥ २३३ ॥

> सर्वे तस्यादता धर्मा यस्यैते त्रय आदताः । अनादतास्तु यस्यैते सर्वोस्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

सर्व इति ॥ यस्यैते त्रयो मातृपित्राचार्या आदताः सःकृतास्तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति । यस्यैते त्रयोऽनादतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

> यात्रत्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् । तेष्वेव नित्यं शुश्रृषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

याविद्ति ॥ ते त्रयो यावजीवन्ति तावदन्यं धर्मं स्वातक्येण नानुतिष्ठेत् । तदनुज्ञया तु धर्मानुष्ठानं प्राग्विहितमेव । किंतु तेष्वेव प्रत्यहं प्रियहितपरः ग्रुश्र्षां तदर्थे प्रीतिसाधनं प्रियम्, भेषजपानादिवत् । आयत्यामिष्टसाधनं हितम् ॥ २३५ ॥

> तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् । तत्तिनेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

तेषामिति ॥ तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातो यद्यन्मनोवचन-कर्मभिः परलोकफलं कर्मानुष्टितं तन्मयैतदनुष्टितमिति पश्चात्तेभ्यो निवे-दयेत्॥ २३६॥

> त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते । एष धर्मः परः साक्षादुषधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

त्रिष्विति ॥ इतिशब्दः कात्स्ये । हिशब्दो हेतौ । यसादेतेषु त्रिषु अश्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वं श्रीतसार्तं कर्तव्यं संपूर्णमनुष्ठितं भवति, तत्फला-वाक्षः।तसादेव श्रेष्ठो धर्मः साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनः। अन्यस्त्विश्चित्रादि-प्रतिनियतस्वर्गादिहेतुरूपधर्मो जघन्यधर्म इति श्रुश्चास्तुतिः ॥ २३७ ॥

श्रद्धानः ग्रुभां विद्यामाददीतावरादि । अन्त्यादिप परं धर्म स्त्रीरतं दुष्कुलादिप ॥ २३८ ॥

श्रद्धान इति ॥ श्रद्धायुक्तः श्रुमां दृष्टशक्तिं गारुदै।दिविद्यामवराच्छ्दा-द्पि गृह्णीयात् । अन्त्यश्राण्डालसस्माद्पि जातिस्मरादेविहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवासचाण्डालजन्मतः परं धर्मं मोक्षोपायमात्मज्ञानमा-द्दीत । तथा अज्ञानमेवोपक्रम्य मोक्षधमें 'प्राप्य ज्ञानं व्राह्मणात्क्षत्रियाद्वैश्या-द्स्याद्विशेषता । मेधातिथिस्तु—"श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मो लोकिकः । धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते । यदि चाण्डालोऽपि—'अत्र प्रदेशे मा चिरं स्था मा चास्मित्रम्भति स्नासीः' इति वदति तमपि धर्ममज्ञतिष्ठेत् ।'' 'प्रागल्भ्यालोकिकं वस्तु परं धर्ममिति श्रुवन् । चित्रं तथापि सर्वत्र श्रुष्यो मेधातिथिः सताम् ॥' स्नीरतं आत्मापेक्षया निकृष्टकुलादपि परिणेतं स्वीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

विषाद्प्यमृतं ग्राह्यं वालाद्षि सुभाषितम् । अमित्राद्षि सद्वृत्तममेष्याद्षि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

विषादिति ॥ विषं यद्यमृतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसार्थं तसादमृतं प्राह्मम्, बाळादपि हितवचनं प्राह्मं, शत्रुतोऽपि सज्जनवृत्तं, अमेध्यादपि सुवर्णादिकं प्रहीतन्यम् ॥ २३९॥

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् । विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वेतः ॥ २४० ॥

स्त्रिय इति ॥ अत्र स्यादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानम् ; यथा स्यादयो निकृष्टकुलादिभ्यो गृह्यन्ते तथा अन्यान्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि सर्वतः प्रतिप्रहीतन्यानि ॥ २४०॥

अत्राह्मणाद्ध्ययनमीपत्काले निधीयते । अनुत्रज्या च ग्रुश्रृषा यावद्ध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

अत्राह्मणादिति ॥ ब्राह्मणादन्यो यो द्विजः क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा तसादभ्ययनमापत्काले ब्राह्मणाध्यापकासंभवे ब्रह्मचारिणो विश्वीयते । अतु-व्रज्यादिरूपा गुरोः शुश्रुपा यावदध्ययनं तावत्कार्या । गुरुपादप्रक्षालनो-

पाठा०—1 °मायत्कल्पे

१ आस्तिक्यबुद्धयोपेतो हि शिष्यः शुभां विद्यां न्यायशास्त्र-तर्कशास्त्र-काव्य-नाट्यादी-न्यपि च हीनजातीयान्द्रिक्षेत इति मन्यन्ते मेधातिथ्यादयः । तत्तु 'शुभां दृष्टशक्तिः गारुडादिविद्याम्' इति न्याख्यानात् कुळूकभष्टस्य नात्यन्तमभिप्रेतमिति संभाव्यते ।

च्छिष्टप्राञ्चनादिरूपा श्रुश्र्वाऽप्रशस्ता सा न कार्या। तद्रथमनुप्रज्या चेति विशेषितम् । गुरुत्वमि यावद्य्ययनमेव क्षत्रियस्याह व्यासः (व्या. स्षृ. ११३५)—'मन्नदः क्षत्रियो विशेः ग्रुश्र्वानुगमादिना । प्राप्तविद्यो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः'॥ २४९॥

बह्मचारित्वे नैष्टिकस्याप्यबाह्मणाद्य्ययनं प्रसक्तं प्रतिषेधयति— नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो नासमात्यन्तिकं वसेत्। ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्कन्गतिमजुत्तमाम् ॥ २४२॥

नाब्राह्मण इति ॥ भाव्यन्तिकं वासं यावजीविकं ब्रह्मचर्यं क्षत्रियादिके गुरौ ब्राह्मणे साङ्गवेदानध्येतरि । अनुत्तमां गतिं मोक्षलक्षणामिच्छन् शिष्यो नावतिष्ठेत ॥ २४२ ॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले । युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥ यदीति ॥ यदि तु गुरोः कुले नैष्टिकब्रह्मचर्यात्मकमात्यन्तिकं वासमिच्छे-

अस्य फलमाह—

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् । स गच्छत्यञ्जसा वित्रो ब्रह्मणः सद्य शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

आ समाप्तिरिति ॥ समाप्तिः शरीरस्य जीवनत्यागः, तत्पर्थन्तं यो गुरुं परिचरति स तत्त्वतो ब्रह्मणः सग्ररूपमविनाशि पदं प्रामोति । ब्रह्मणि छीयत इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

न पूर्व गुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्मवित्।

त्तदा यावजीवनसुद्धक्तो गुरुं ग्रुश्रुषयेत् ॥ २४३ ॥

स्तास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्तया गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥
न पूर्विमिति॥ उपकुर्वाणस्यायं विधिः, नैष्टिकस्य स्नानासंभवात् । गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो ब्रह्मचारी स्नानात्पूर्वं किंचिद्रोवस्नादि धनं गुरवे नावश्यं द्यात् ।
यदि तु यद्य्यातो लभते तदा गुरवे द्यादेव । अत एव स्नानात्पूर्वं गुरवे
दानमाहापस्तम्यः—'यदन्यानि द्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव
ताः स एव ब्रह्मचारिणो यज्ञो निस्त्रतस्य द्वति। स्नास्त-पुनर्गुरुणा दत्ताज्ञो यथाशक्ति धनिनं याचित्वापि प्रतिब्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहस्यावश्यं द्यात् २४५

किं तत्तदाह—

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्रं छत्रोपानहमासनम् । धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥ क्षेत्रमिति ॥ 'शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत' (२१२४५) इत्युक्तवात्क्षेत्रहरण्या-पाठा०—1 वाठनमूचाने. 2 धान्यं वासांति शाकं वा. 8 प्रीतिमाहरेत.

श्रीतिमाहरन्.

दिकं यथासामध्यं विकल्पितं समुदितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्पपक्षे चान्ततोऽन्यासंभवे छत्रोपानहमि द्यात् ; द्वन्द्वनिर्देशात् समु-दितदानम् । प्रदर्शनार्थं चैतत् । संभवेऽन्यदिप द्यात् । अत एव लघु-हारीतः-'एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिन्यां नास्ति तद्रव्यं यद्त्वा चानृणी भवेत्'॥ असंभवे शाकमि द्यात् ॥ २४६॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते । गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वतिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

आचार्य इति ॥ नैष्टिकस्यायमुपदेशः । आचार्ये मृते तत्सुते विद्यादिगुण-युक्ते, तदभावे गुरुपत्यां, तदभावे गुरोः सिपण्डे पितृन्यादी गुरुवच्छुश्रूषा-मनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्नानासन्विहारवान् ।

प्रयुद्धानोऽप्रिशुश्रुषां साधयेदेहमात्मनः ॥ २४८ ॥
एतेष्विति ॥ एतेषु त्रिष्वविद्यमानेषु सततमाचार्यस्वैवाग्नेः समीपे स्नाना-सनविहारैः सार्यप्रातरादौ समिद्धोमादिना चाग्नेः ग्रुश्रूषां कुर्वन्नात्मनो देह-मात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत् ॥ २४८ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविष्ठुतः । स गच्छत्युत्तमस्थानं नै चेहाजायते पुनः ॥ २४९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्र मृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
एवं चरतीति ॥ 'भा समाप्तेः शरीरस्य' (२।२४४) इत्यनेन यावजीवमाचार्यग्रुश्रूषाया मोक्षलक्षणं फलम् । इदानीमाचार्ये मृतेऽपि एवमिल्यनेनानन्तरोक्तविधिना आचार्यपुत्रादीनामप्यप्तिपर्यन्तानां ग्रुश्रूषको यो नैष्टिकब्रह्मचर्यम्खण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति स उत्तमं स्थानं ब्रह्मण्यात्यन्तिकलक्षणं
प्रामोति । न चेह संसारे कर्मवशादुरपत्तिं लभते ॥ २४९ ॥

इति श्रीकुहूकभद्रकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ३

पूर्वत्र 'आ समाप्तेः शरीरस्य' (२।२४४) इत्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यसुक्तं न तत्रावध्यपेक्षा । 'आ समावर्तनात्' (२।१०८) इत्यनेन चोपद्धर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यसुक्तम् । अतस्तत्येव गाईस्थ्याधिकारः । तत्र कियदविधिविधौ ब्रह्मचर्ये तस्य गाईस्थ्यमित्यपेक्षायामाह—

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य गुरौ त्रैवेदिकं त्रतम् । तद्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥ षट्त्रिंशदाब्दिकमिति ॥ त्रयो वेदा ऋग्यज्ञःसामाख्यास्तेषां समाहार-

पाठा॰ -1 स्थानासन. 2 न चेह जायते.

स्विवेदी, तद्विषयं वर्त स्वगृद्धोक्तनियमसमृहरूपं षद्त्रिशद्वर्षे यावद्वरकुले चरि-तन्यम् । पद्त्रिंशदाब्दिकमिति पद्त्रिंशद्ब्दशब्दात् 'कालाहुन्' (पा.४।३।११) मसिश्च पक्षे 'समं खादश्चतत्वात्' इति न्यायेन प्रतिवेदशाखं द्वादशवर्षाण व्यताचरणम् । तद्धिकमष्टाद्श वर्षाणि । तत्र प्रतिवेदशाखं पद् । पादिकं नव वर्षाणि । तत्र प्रतिवेदशाखं त्रीणि । यावता कालेनोक्तावधेरूर्ध्वमधो वा वेदानगृह्माति तावत्कारुं वा व्रताचरणम् । विषमशिष्टत्वेऽपि पक्षाणामेका देयासिस्रो देयाः पर देया इतिवन्नियमफले न्यूनापेश्लो विकल्पः। तथा च श्रुति:--'नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवति' इति । प्रहणान्तिकपक्षसंदर्शना-त्पूर्वोक्तपक्षत्रये ग्रहणादू विमपि त्रतानुष्टानमवगम्यते । अथर्ववेदस्यर्गेदांशत्वे-ऽपि 'ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमथवाणं चतुर्थम्' इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थवेदत्वेन कीतेनात् 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारः' इति विष्णुपुराणादिवानयेषु च पृथक्षिर्देशाचतुर्थवेद्त्वेऽपि प्रायेणाभिचाराद्यर्थत्वाद्यज्ञविद्यायामनुपयोगा-चानिर्देशः । तथा हि-'ऋग्वेदेनैव हौत्रं कुर्वन्यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदे-नौद्गात्रं यदेव त्रय्ये विद्याये सुक्तं तेन बहात्वम्' इति श्रुतेस्रयीसंपा-द्यत्वं यज्ञानां ज्ञायते । अयं च मानवखैवेदिकवतचर्याविधिर्नाथवेवेदवतचर्या निषेधयति। तत्परत्वे वाक्यभेद्रप्रसङ्गाच्छुत्यन्तरे वेदमात्रे वतश्रवणाच। यदाह योगियाज्ञवल्क्यः (आचारा. २।३६)—'प्रतिवेदं ब्रह्मचर्ये द्वादशाब्दानि पञ्च वा' इति॥ १॥

> वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाऋमम् । अविष्ठुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥

वेदानधीरयेति ॥ 'वेद'शब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः । खशाखाध्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयं द्वयमेकां वा शाखां मन्नवाद्यणक्रमेणाधीत्र गृहस्थाश्रमं
गृहस्थविहितकर्मकछापरूपमनुतिष्ठेत् । कृतदारपरिप्रहो गृहस्थः। 'गृह'शब्दस्य
दारवचनत्वात् । अविद्धतब्रह्मचयं इति पूर्वविहितक्रीसंयोगमधुमांसभक्षणवर्जगरूपब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाध्ययनाङ्गत्वख्यापनार्थः । पुरुषशक्तयपेक्षश्रायमेकद्वित्रिशाखाध्ययनविकव्यः । यद्यपि व्रतानि वेदाध्ययनं च नित्यवद्वपदिशाता मनुनोभयस्नातक एव श्रेष्ठत्वाद्मिहितस्त्रथापि स्मृत्यन्तरादन्यस्वातकोऽपि बोद्ध्यः । तदाह हारीतः—'त्रयः स्नातका भवन्ति–विद्यास्नातको वतस्नातको विद्याव्रतस्वातकश्च' इति । यः समाप्य वेदमसमाप्य वतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य वतान्यसमाप्य वेदं समावतेते स वतस्नातकः । उभयं समाप्य समावर्तते यः स विद्याव्रतस्नातकः । याज्ञवल्वयोऽप्याह (आचारा ११४)—'वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा द्युमयमेव वा' इति ॥ २॥

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्रश्विणं तल्प आसीनमहेयेत्प्रथमं गवा ॥ ३ ॥ तमिति ॥ तं ब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानेन स्यातं, दीयत द्वति दायः ब्रह्मैव दायो ब्रह्मदायः तं हरतीति ब्रह्मदायहरं, पितुः पितृतो गृहीतवेदमित्यर्थः । पितृतो-ऽध्ययनं मुख्यमुक्तं, पितुरभाव शाचार्यादेरण्यधीतवेदं माल्यालंकृतं उत्कृष्टश-यनोपविष्टं गोसाधनमधुपर्केण पिता शाचार्यो वा विवाहात्प्रथमं पूजयेत् ॥३॥

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्रहेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ॥ ४ ॥

गुरुणेति ॥ गुरुणा दत्तानुज्ञः स्वगृद्धोक्तविधिना कृतस्नानसमावर्तनः समानवर्णा ग्रुभलक्षणां कन्यां विवहेत् ॥ ४ ॥

असिपण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ५॥

अस्पिण्डा चेति ॥ मातुर्या स्पिण्डा न भवति । सप्तमपुरुषपर्यन्तं स्पिण्डतां वक्ष्यति (५१६०) 'स्पिण्डतां तु पुरुषे सस्मे विनिवर्तते' इति । तेन मातामहादिवंशजा जाया न भवतीत्यर्थः । चश्च्दान्मानुसगोत्रापि मातृवंशपरंपराजन्मनान्नोः प्रत्यभिज्ञाने सति न विवाह्या, तदितरा तु मानुसगोत्रा विवाह्यति संगृहीतस् । तथा च व्यासः—'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनान्नोरिवज्ञान उद्वहेदविशक्कितः ॥' यत्तु मेधातिथिना विस्वान्ना मातृसगोत्रानिषेधवचनं छिलितम्—'परिणीय सगोत्रां तु समान्प्रवरां तथा । तस्यां कृत्वा समुत्सगं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । मातुरुस्य सुतां चैव मातृगोत्रां तथैव च' इति, तद्पि मातृवंशजन्मनामपरिज्ञानविषयमेव । असगोत्रा च या पितुरिति। पितुर्या सगोत्रा न भवति, चकारात्पितृसपिण्डापि । पितृन्यादिसंतिभवा या न भवतीत्यर्थः; सा द्विजातीनां दारत्वसंपादके विवाहे प्रशस्ता, मैथुनसाध्ये अद्याधानकर्मपुत्रोत्पादनादों चेति ॥ ५॥

महान्त्यिप समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः । स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

महान्त्यपीति ॥ उत्कृष्टान्यपि गवादिभिः समृद्धान्यपि इमानि दश कुलानि विवाहे स्रजेत् ॥ ६ ॥

पाठाo-1 'कर्मण्यमैथुनी (=पितृवीजादेव जातमात्रः).

१ गोतमस्तु (४।३।५) — 'कर्ष्वं सप्तमात्पितृवन्धुभ्यो, मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात्' इति सापिण्ड्यनिवृत्तौ विशेषमाइ । २ यच गोतमेनोक्तं (४।२) 'असमानप्रवरैविवाहः' इत्यत्र 'तत्र गोत्रसमत्वे सत्विष प्रवरमेदश्चेद् युज्यते विवाहः' इति, तत्रातिरमणीयम् ; 'अरोगिणीं आतृमतीमसमानार्षगोत्रजाम्' (याज्ञः आ. ३।५३) इति निषेषात् । मिताक्षरार्याः च-अत्र चासपिण्डामित्यनेन पितृष्वस्-मातृष्वसादिदुहितृनिषेषः । तथाऽसगोत्रामित्यनेन असपिण्डाया अपि मित्रसमानगोत्राया निषेषः । तथाऽसमानप्रवरामित्यनेनाण्यसपिण्डायाः असपीत्राया अपि समानप्रवराया निषेषः' इति स्पष्टीकरणाच । ानि कानीत्याह-

हीनिकियं निष्पुरुषं निष्छन्दो रोमशार्शसम् । क्षय्यामयाव्यपसारिश्वित्रिक्कष्ठिकुलानि च ॥ ७ ॥

हीनिक्रियमिति ॥ जातकर्मादिकियारहितं, खीजनकं, वेदाध्यापनग्रन्यं, बहुदीर्घरोमान्वितं, अर्शोनामन्याधियुक्तम् । क्षयो राजयक्ष्मा मन्दानलापस्मारिश्वकुष्ठयुक्तानां च कुलानि वर्जयेदिति पूर्वकियासंवन्थः । दृष्टम्लता चास्य प्रतिषेधस्य मातुलवदुत्पन्ना अनुवहन्ते । तेन हीनिक्रयादिकुलात्परिणीतायां संततिरिप तादशी स्यात् । व्याधयः 'संचारिणः' इति वैद्यकाः पठन्ति—'सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा प्रवाहिकाम्' इति । अवेदमूला कथिमयं प्रमाण-मिति चेन्न । दृष्टार्थतयेव प्रामाण्यसंभवात् । तदुक्तं भविष्यपुराणे—'सर्वा प्रता वेदमूला दृष्टार्थातयेव प्रामाण्यसंभवात् । तदुक्तं भविष्यपुराणे—'सर्वा प्रता वेदमूला दृष्टार्थाः परिहल्य तु' । मीमांसाभाष्यकारेणाणि स्मृत्यधिकरणेऽभि-हितम् 'ये दृष्टार्थासे तत्प्रमाणं, ये त्वदृष्टार्थासेषु वैदिकशब्दानुमानम्' इति॥७॥

कुलाश्रयं प्रतिवेधमभिधाय कन्यास्त्ररूपाश्रयप्रतिवेधमाह—

नोद्रहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् । नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥ ८॥ नोद्रहेदिति ॥ कपिल्केशां निलन्याधितामविद्यमानलोमां प्रचुरलोमां बहुपरुषभाषिणीं पिङ्गलाक्षीं कन्यां नोपयच्छेत् ॥ ८॥

नक्षेत्रक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् । न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥ ९ ॥

नेति ॥ ऋक्षं नक्षत्रं तन्नामिकां आर्दारेवतीत्यादिकाम् । एवं तरुनदीम्ले-च्छपर्वतपश्चिसपेदासभयानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ॥ ९ ॥

> अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् । ततुलोमकेश्वदशनां मृद्रङ्गीमुद्रहेत्स्त्रियम् ॥ १० ॥

अन्यङ्गाङ्गीमिति ॥ अविकलाङ्गी मधुरसुखोद्यनाङ्गी हंसगजरुचिरगमना अनितस्थूललोमकेशदशनां कोमलाङ्गी कन्यासुद्रहेत् ॥ १० ॥

अत्र विधिनिषेधयोरभिधानमनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमिति दर्शयितुमाह—

> यस्यास्तु न भवेद्धाता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ ११ ॥ः

यस्या इति ॥ यस्याः पुनर्भाता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोद्वहेत् । 'यद्-पसं भवेदस्यासन्मम स्यात्स्वधाकरम्' इत्यभिसंधानमात्राद्षि पुत्रिका भव-

ति । 'अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेलेके' इति गौतमसरणात् । यस्या वा विशेषेण पिता न ज्ञायतेऽनेनेयमुत्पन्नेति तामपि नोद्वहेत्। अत्र च पुत्रिकाधर्मशक्क्येति न योजनीयमिति केचित् । गोविन्दराजस्त्वाह-'भिन्नपितृकयोरप्येकमातृक-बोर्भातृत्वप्रसिद्धेः सभातृकत्वेऽपि यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि पुत्रिकाशङ्कयैव नोद्वहेत्' इति । मेघातिथिस्त्वेकमेवेमं पक्षमाद । यस्यास्तु भाता नास्ति तां पुत्रिकाशक्कया नोपयच्छेत् । पिता चेन्न ज्ञायते प्रोषितो स्तो वा । वाशब्दश्चेद्धें । पितरि तु विद्यमाने तदीयवाक्यादेव पुत्रिका-त्वाभावमवगम्याऽभ्रातृकापि वोडन्येति । अस्माकं तु विकल्पस्तरसादिदं प्रतिभाति — यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि जारजल्वेनाधर्मशङ्करा नोद्वहेत् । अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति पुत्रिका च अधर्मश्च तयोः शङ्का पुत्रिकाधर्मशङ्का, तयेति यथासंख्यं योजनीयम् । अत्र च प्रकरणे सगोत्रपरि-णयने 'सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात्' इति परित्यागश्रवणात् 'परिणीय सगोत्रां च' इति प्रायश्चित्तश्रवणाचः तत्र तत्समभिव्याहते च मातृ-सपिण्डापरिणयनादौ 'भार्या'शब्दस्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वात् । येषां पुनईष्टगुणदोषमूलके विधिनिषेधाभिधाने यथा हीनिकयमिति, न तदतिकमे भार्यात्वाभावः । अत एव मनुना 'महान्लिप समृद्धानि' (३।३) इत्यादिपृथ-करणं कृतम् । एतन्मध्यपतितश्च 'नक्षेवृक्षनदीनान्नीम्' (३।९) इत्यादिमतिषे-भोऽपि न भार्यात्वाभावफलकः किंत्वत्र शास्त्रातिकमात्प्रायश्चित्तमात्रम् ११

सवर्णाञ्चे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥ १२ ॥ सवर्णाऽम्र इति ॥ बाह्मणक्षत्रियवैश्यानां प्रथमे विवाहे कर्तन्ये सवर्णा श्रेष्ठा भवति । कामतः पुनर्विवाहे प्रवृत्तानामेता वक्ष्यमाणा आनुक्रोम्थेन श्रेष्ठा सवेयुः॥ १२॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च खा च विशः स्मृते । ते च खा चैव राज्ञश्र ताश्र खा चाग्रजन्मनः ॥ १३ ॥

शुद्भैवेति ॥ शुद्भस शुद्भैव भार्या भवति न त्लुष्टा वैश्यादयस्तिसः। वैश्यस्य च शृदा वैश्या च भार्या मन्वादिभिः स्मृता। क्षत्रियस्य वैश्या-भूदे अत्रिया च । ब्राह्मणस्य अत्रिया वैश्या भूदा ब्राह्मणी च । वसिष्ठोऽपि 'श्रुद्रामप्येके मञ्चवर्जम्' इति द्विजातीनां मन्नवर्जितं श्रुद्राविवाहमाह ॥ १३॥

न त्राक्षणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः।

कासिंबिद्पि वृत्तान्ते शृद्रा भार्योपदिश्यते ॥ १४ ॥ न ब्राह्मणेति ॥ ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गाईस्थ्यमिच्छतोः सर्वथा सवर्णालाभे कस्मिश्चिदपि वृत्तान्ते इतिहासाख्यानेऽपि श्रृदा भार्या नाभिधीयते । पूर्व-

[्]**पाठा०**—1 कमशोऽवराः

सवर्णानुक्रमेणानुक्रोम्येन विवाहाद्यनुक्तानाद्यं निषेधः प्रातिलोम्येन विवाह-विषयो बोद्धन्यः। ब्राह्मणक्षत्रियप्रहणं चेदं दोषभूयस्त्वार्थम्। अनन्तरं 'द्विजा-तयः' इति बहुवचनात् वैदयगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाणस्वात् ॥ १४॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः । कुलान्येव नयन्त्याश्च ससंतानानि शूद्रताम् ॥ १५ ॥

हीनजातिस्त्रियमिति ॥ सवर्णामिप परिणीय होनजाति श्रूद्धां शास्त्रावि-वेकात्परिणयन्तो ब्रह्मक्षत्रियवैश्यास्त्रत्रोत्पन्नपुत्रप्रोत्रादिक्रमेण कुलान्येव ससं-ततिकानि श्रूद्धतां गमयन्ति । अत्र 'द्विजातयः' इति बहुवचननिर्देशान्निन्द्या वैश्यस्थापि निषेधः कल्प्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वत्रैव निषेधकल्पनात्तिन्द्रामात्रार्थतेव ॥ १५ ॥

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या, तदपत्यतया भृगोः ॥ १६ ॥

शुद्धावेदीति ॥ शूद्धां विन्दति परिणयतीति शूद्धावेदी, स पति पतित इव भवति । इदमन्नेमंतं उत्तथ्यत्वयस्य गौतमस्य च । अन्यादिम्रहणमादरार्थम् । एतद्धाद्धणविषयम् । 'शूद्धायां सुतोत्पत्त्या पतिते' इति शौनकस्य मतमेत-त्क्षत्रियविषयम् । 'शूद्धासुतोत्पत्त्या पतिते' इति शृगोर्मतं एतद्वैद्धयविषयम् । एतस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्थासंभवे विसदशपतनविकल्पायोगात् । मेथा-तिथिगोविन्दराजयोस्तु मतं शूद्धावेदी पत्तिति पूर्वोक्तशूद्धाविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्पत्त्या पत्तिति दैवाज्ञातशूद्धाविवाहे 'ऋतो नोपेयात्' इति विधानार्थम् । ऋतुकालगमने सुतोत्पत्तः । तदपत्यत्वयेति तु तान्येव शूद्धोत्पन्नान्यपत्यानि यस्य स तद्पत्यस्यस्य भावस्तद्पत्यता तथा पतित । एतेनेद्मुक्तं भवति— ऋतान्नुपयन्नितरासु जातापत्य उपयात् ॥ १६ ॥

श्रुद्रां श्रयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । जनियत्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥

शुद्धामिति ॥ सवर्णामपरिणीय दैवात्स्रेहाद्वा श्रद्धापरिणेतुर्शाक्षणस्य शयन-निषेधोऽयं निन्दया निषेधस्मृत्यतुमानाच्छ्दां गत्वा ब्राह्मणो नरकं गच्छति । 'जनियत्वा सुतं तस्याम्' इत्यृतुकालगमननिषेधपरम् । ब्राह्मण्यादेव हीयत इति दोषभूयस्त्वार्थम् ॥ १७ ॥

दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस तु । नाश्चन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गे स गच्छति ॥ १८ ॥

देवेति ॥ यदि कथंचित्सवर्णानुक्रमेणाक्रमेण वा श्रद्धापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि तत्कर्तृकानि दैवेत्यनेन निष्ध्यन्ते । दैवं होमादि, पिन्यं श्राद्धादि, धातिथैयमतिथिमोजनादि, एतानि यस ग्रद्धासंपाद्यानि तद्धव्यं कच्यं पितृदेवा नाश्चन्ति । न च तेनातिथ्येन स गृही स्वर्गं याति । 'यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्मा स्थितयान्यया' (९।८७) इति सवर्णावां सन्निहितायां निषेधं वस्यति । अयं त्वसन्निहितायां मपीत्यपुनस्किः ॥ १८ ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च । तस्यां चैव प्रस्तस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १९ ॥

वृष्कीति ॥ वृष्कीफेनोऽघरसः, स पीतो येन स वृष्कीफेनपीतः । 'वाहि-ताझ्यादिषु' (पा.२।२।१७) इस्रनेन समासः । अनेन श्रृद्धाया अधररसपानं निषिध्यते । 'निःश्वासोपहतस्य च' इति तया सहैकशय्यादौ शयननिषेधः । तस्यां जातापत्यस्य शुद्धिनोपदिश्यत इत्यृतुकालगमननिषेधानुवादः ॥ १९ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्त्रिवोधत ॥ २०॥

चतुर्णामिति ॥ चतुर्णामि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इहलोके च कांश्चिद्धितानकांश्चिदहितानिमानभिधास्त्रमानानष्टौ संक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतू-न्विवाहान् रुग्युत ॥ २० ॥

> ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसञ्जैव पैशाचश्राष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

ब्राह्म इति ॥ त एते नामतो निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शाख-संन्यवहारार्था स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था च । ब्रह्मण इवायं ब्राह्मः । रक्षस इवायं राक्षसः । न तु ब्रह्मादिदेवतात्वं विवाहानां संभवति । पैशाचस्याधम-व्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम् ॥ २१ ॥

यो यस धम्यों वर्णस गुणदोषा च यस यो । तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसंवे च गुणागुणान् ॥ २२ ॥

य इति ॥ धर्मादनपेतो धर्म्यः । यो विवाहो धर्म्यो यस विवाहस यौ गुण-दोषौ इष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत्सर्वे युष्माकं प्रक-वैणाभिधास्मामि । वक्ष्यमाणानुकीर्तनमिदं शिष्याणां सुखप्रहणार्थम् ॥ २२ ॥

> षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विद्रशुद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धम्यानराक्षसान् ॥ २३ ॥

षडिति ॥ बाह्यणस्य बाह्यादिकमेण षट् । क्षत्रिवस्यावराजुपरितनानासुरा-दीश्रतुरः । विस्शूद्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जितानासुरगान्धवेपैशाचान् धर्म्या-न्यर्मोदनपेताक्षानीयात् ॥ २३ ॥

चतुरो ब्राह्मणस्थाद्यान्त्रशस्तान्कवयो विदुः । राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैदयशूद्रयोः ॥ २४ ॥

चतुर इति ॥ ब्राह्मणस्य प्रथमं पिठतान्ब्राह्मादिश्चितुरः । क्षत्रियस्य राक्षस-मेक्मेव । वैश्यग्रद्भयोरासुरम् । एताञ्क्रेष्टान् ज्ञातारो जानन्ति । अत एव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्वविहितानामप्यत्राप्युपादानं जयन्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रशस्त्रविवाहासंभवे जयन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम् । एवसुत्तरत्रापि विगर्हितपरिस्यागो बोद्धन्यः ॥ २४ ॥

पश्चानां तु त्रयो घम्यी द्वावधम्यीं स्मृताविह । पैशाचश्चासुरश्चेव न कर्तव्यो कदाचन ॥ २५॥

पञ्चानामिति ॥ इह पैशाचप्रतिषेघादुपरितनानां पञ्चानां प्राजापत्यादीनां प्रद्वां, तेषु मध्ये प्राजापत्य-गान्धर्व-राक्षसाख्ययो धर्माद्नपेताः, तत्र प्राजा-प्रत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते । ब्राह्मणस्य विहितःवादन्यते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः । राक्षसोऽपि वैद्यशूद्रयोविधीयते । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्थाप्यापुरपेशाचौ न कर्तन्यौ । कदाचनेत्यविशेषाचतुर्णानेव निषध्यते । अत्र यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति-विकल्पः, स च विहितासंमवे बोद्धन्यः ॥ २५ ॥

पृथक्पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ। गान्धर्वो राक्षसञ्चेव धम्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ॥ २६॥

पृथिगिति ॥ पृथनपृथगिति प्राप्तत्वादन्यते । मिश्राविति विधीयते । पृथ-क्पृथग्विमिश्री वा पूर्वविहितौ गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धम्यौं मन्वादिभिः स्मृतौ । यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तामुद्वहेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते खयम् । जन्म आहृय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥

आच्छाद्यति ॥ आच्छाद्नमात्रस्थैनौचित्रप्राप्तत्वात्सिनिशेषवाससा कन्या-वरावाच्छाद्यालंकारादिना च पूजियत्वा विद्याचारवन्तमप्रार्थकवरमानीय तस्मै कन्यादानं बाह्यो विवाहो मन्वादिभिरुक्तः ॥ २७ ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते । अलंकुत्य सुतादानं देवं धर्म प्रचक्षते ॥ २८ ॥

यञ्च इति ॥ ज्योतिष्टोमादियज्ञे प्रारब्धे यथाविधि ऋत्विजे कर्मकर्त्रे अछं-कुला कन्यादानं दैवं विवाहं सुनयो बुवते ॥ २८ ॥

एकं गोमिथुनं हे वा वरादादाय धर्मतः। कन्याप्रदानं विधिवदाषी धर्मः स उच्यते ॥ २९ ॥ एकमिति ॥ खीगवी पुंगौश्र गोमिथुनम् ; तदेकं हे वा वराद्धमेतो धर्मार्थ यागादिसिद्धये कन्याये वा दातं नत् अल्कबुद्धा गृहीत्वा यद्यथाशास्त्रं कन्या-दानं स आर्थी विवाही विधीयते ॥ २९॥

> सहोभी चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च । कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३०॥

सहिति ॥ सह युवां धर्मं कुरुतमिति सुताप्रदानकाले वचसा पूर्वं निय-स्यार्चेयित्वा यत्कन्यादानं स प्राजापत्यो विवाहः स्पृतः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्याये चैव शक्तितः। कन्याप्रदानं खाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

शातिभ्य इति ॥ कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्याये यद्यथाशक्ति धनं दस्वा कन्याया आप्रदानमादानं स्वीकारः स्वाच्छन्द्यात्खेच्छया न त्वार्ष इच कास्त्रीयधनजातिपरिमाणनियमेन स आसुरो विवाह उच्यते ॥ ३१ ॥

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्र वरस्य च । गान्धर्वः स त विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ ३२ ॥

इच्छयेति ॥ कन्याया वरस्य चान्योन्यानुरागेण यः परस्परसंयोग आलि-इनादिरूपः स गान्धवीं ज्ञातन्यः। संभवत्यसादिति संभवः। यसात्कन्या-वरयोरभिलाषादौ संभवति । अत एव मैथुन्यो मैथुनाय हितः, सर्वविवाहा-नामेव मैथुन्यत्वेन यद्स्य मैथुन्यत्वाभिधानं तत्सत्यपि मैथुने न विरोध इति प्रदर्शनार्थम् ॥ ३२ ॥

हत्वा छिन्वा च भिन्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्। प्रसद्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३ ॥

हत्वेति ॥ प्रसद्ध बलात्कारेण कन्याया हरणं राक्षसो विवाह इत्येव लक्षणस्। यदा तु हुर्तुः शक्तयतिशयं ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपेक्ष्यते तदा नावश्यकं हुननादि । यदि कन्यापक्षः प्रतिपश्चतां याति तदा हुननादिकमपि कर्तेच्य-मित्यर्थप्राप्तमनुचते । कन्यापक्षान्विनाइय तेषामक्वच्छेदं कृत्वा प्राकारादी-निभक्ता 'हा पितर्भातरनाथाऽहं हिये' इति वदन्तीमश्रुणि सुब्रन्तीं यत्कन्यां गृहादपहरति । अनेन कन्यायामनिच्छोक्ता गान्धर्वाद्विवेकार्थम् ॥ ३३ ॥

सप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैज्ञाचेः प्रथितोऽधमः ॥ ३४ ॥ सुप्तामिति ॥ निदाभिभूतां मद्यमद्विद्धलां श्रीलसंरक्षणेन रहितां विजनदेशे

पाठा०—1 °श्चाष्टमो.

यत्र विवाहे मैथुनधर्मेण प्रवर्तते स पापहेतुर्विवाहानां मध्येऽधमः पैशाचः स्यातः ॥ ३४ ॥

> अद्भिरेव द्विजाऱ्रयाणां कन्यादानं विशिष्यते । इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

अद्भिरिति ॥ उद्कदानपूर्वकमेव ब्राह्मणानां कन्यादानं प्रशस्तम् । क्षत्रिया-दीनां पुनर्विनाप्युदकं परस्परेच्छ्या वाज्यात्रेणापि कन्यादानं भवति । उद्क-पूर्वकमपीत्यनियमः ॥ ३५ ॥

> यो यसेषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः। सर्वे शृणुत तं विशाः संम्यक्कीर्तयतो मम ॥ ३६॥

य इति ॥ यद्यपि 'गुणदोषो च यस्य यो' (३।२२) इति गुणाभिधानमपि प्रतिज्ञातमेव तथापि बहूनामर्थानां तत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वाद्विद्योषज्ञाप-नार्थः पुनरुपन्यासः । एषां विवाहानामिति निर्धारणे पष्टी । एषां मध्ये यस्य विवाहस्य यो गुणो मृजुना कथितस्तत्सर्व हे विद्याः मम कथयतः रुगुत ॥३६॥

दश पूर्वीन्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकुर्नमोचयत्येनसः पिदन् ॥ ३७॥

द्रोति ॥ दशं पूर्वान्पित्रादीन्वंश्यान्, परान्पुत्रादीन्द्रशः, भात्मानं चैक-विंशकं ब्राह्मणविवाहोडापुत्रो यदि सुकृतकृत्वति तदा पापान्मोचयति । पित्रा-दीक्ररकादुद्धरति, पुत्रादयश्च तस्य कुळे निष्पापा जायन्त इति मोचनार्थः । तेषामनुत्पत्तेः पापध्वंसस्याशक्यत्वात् ॥ ३७ ॥

दैवोढाजः सुतश्चेव सप्त सप्त परावरान् ।

आपींदाजः सुतस्तींस्तीन्पद्षद् कायोदजः सुतः ॥ ३८॥ देवोद्धेति॥ देवविवाहोदायाः पुत्रः सस परान्पित्रादीन् ससावरान्पुत्रादींश्र । आपिविवाहोदायाः पुत्रस्त्रीन्पित्रादींश्रींश्र पुत्रादीन् । प्राजापत्यविवाहोदायाः पुत्रः षद पित्रादीन् षद पुत्रादीन् भात्मानं चैनसो मोचयतीति पूर्वस्वैव सर्वन्त्रानुषङ्गः । कायोदज इति 'ङ्यापोः संज्ञाङन्दसोर्बहुलम्' (पाः ६) २१६३) इति हस्वत्वम् । ब्राह्माद्यविवाहोदेशकानुसारेण मन्दफलस्यार्षस्थेह बहु-फल्याजापत्यात्पूर्वाभिधानम् । ब्राह्मादिविवाहोदेशकोक एव कथमयं कम इति चेत् 'पञ्चानां तु त्रयो धर्म्याः' (३१२५) इत्यत्र प्राजापत्यमहणार्थम् । अन्यथा त्वार्षस्थेव प्रहणं स्यात् ॥ ३८॥

प्रसचे च गुणागुणानिति यदुक्तं तदुच्यते—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रैह्मवर्चिसनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥ ३९ ॥

ब्राह्मेति ॥ ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रमावस्थितेषु श्वताध्ययनसंपत्तिक-पाठा०—1 सर्वे कीर्तयतो. 2 मोचयेदेनसः 3 ब्रह्मवर्चेखिनः

तेजोयुक्ताः पुत्राः शिष्टप्रिया जायन्ते । प्रियार्थत्वाच संमतशब्दस्य 'केन च पूजायाम्' (पा. २।२।१२) इति न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । संबन्धसामान्य-विषया षष्टीयं समस्यते ॥ ३९॥

> रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्त्रिनः। पर्याप्तभोगा धर्मिष्टा जीवन्ति च शतं समाः ॥ ४०॥

रूपेति ॥ रूपं मनोहराकृतिः, सत्त्वं द्वादशाध्याये वक्ष्यमाणं, गुणा दया-दयः, तैर्युक्ताः धनिनः ख्यातिमन्तो यथेप्सितवस्रसग्गन्धलेपनादिभोगशालिनौ धार्मिकाश्र पुत्रा जायन्त इति पूर्वमनुवर्तते । शतं च वर्षाणि जीवन्ति ॥४०॥

> इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः। जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥ ४१ ॥

इतरे व्विति ॥ त्राह्मादिभ्यश्चनुभ्योऽन्येव्वासुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु कृर-कर्माणो सुवावादिनो वेदद्वेषिणो यागादिधर्मद्वेषिणः पुत्रा जायन्ते ॥ ४१ ॥

> अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा। निन्दितैर्निन्दिता चुणां तसाम्निन्यान्विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

अनिन्दितैरिति ॥ संक्षेपेण विवाहानां फलकथनमिदम् । अगहितैर्मार्था-श्राप्तिहेतुभिर्विवाहैरगर्हिता मनुष्याणां संततिभवति । गर्हितैस्त गर्हिता। तसाद्रहितविवाहान्न कुर्यात् ॥ ४२ ॥

> पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णास्यविक्यते। असवर्णाखयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि ॥ ४३ ॥

पाणीति ॥ समानजातीयासु गृह्यमाणासु हस्तप्रहणलक्षणः संस्कारो गृह्या-दिशास्त्रेण विधीयते । विजातीयासु पुनरुद्धमानासु विवाहकर्मणि पाणिप्रहण-स्थानेऽयमनन्तरश्लोके वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

> शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया। वसनस्य दशा प्राह्मा शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥

दार इति ॥ क्षत्रियया पाणियहणस्थाने बाह्मणविवाहे बाह्मणहस्तपरिगृही-तकाण्डैकदेशो प्राह्मः । वैरयया बाह्मणक्षत्रियविवाहे बाह्मणक्षत्रियावष्टतप्रतो-दैकदेशो याद्यः । शुद्धया पुनर्द्विजातित्रयविवाहे प्रावृतवसनदशा शाह्या ॥ ४४ ॥

ऋतुकालाभिगामी स्थात्स्वदारनिरतः सदा । पर्ववर्जं त्रजेचैनां तद्वतो रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥ ऋत्विति ॥ ऋतुर्नाम शोणितंदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्रीणा-

मवस्थाविशेषः। तत्कालाभिगामी स्यादिलयं नियमैविधिः नतु परिसंख्या,स्वार्थ-हानिपरार्थकल्पनाप्राप्तवाधात्मकदोषत्रयदुष्टत्वात् । ऋतुकालेऽपि रागतः पक्षे गमनप्रासौ यस्मिन्पसेऽप्रासिस्तत्र विधिः 'समे यजेत' इतिवत्। अत एव ऋताव-गमने दोषमाह पराशरः-'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घो-रायां भ्रणहत्यायां पतते नात्र संशयः॥' अनुत्पन्नपुत्रस्य चायं नियमः। 'ब्राह्मणो ह वै जायमानिखिभिर्ऋणैर्ऋणवा जायते यहेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्या-वेनर्षिभ्यः' इस्रेतत्प्रत्यक्षश्चतिमूळत्वेऽस्य संभवति मूळान्तरकरपनस्यायुक्त-त्वात्। 'तसाद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदातीये ख्रियम्' (३१४८) इति च वश्यति । ततोऽप्येतच्छुतिमूळत्वमवगम्यते । पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य चैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात् 'कामजानितरान्विदुः' (९११०७) इति दर्शनादजातपुत्रस्थैव नियमः । 'दशास्यां पुत्रानाघेहि' इति मन्नस्तु बहुपुत्रप्रश्चसापरः। जात-पुत्रसाप्युतकालगमननियमो न दशस्वेवावतिष्ठते । स्वदारनिरतः सदेति 'निलं स्वदारसंतुष्टः स्वान्नान्यभार्यामुपगच्छे'दिति विधानात्परिसंख्येव । वाक्यान-र्थक्यात्स्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात् । ऋतावगमने दोषश्रवणाच नियमविधिः । पर्ववर्जं वजेचैनामिति । पर्वाण्यमावास्यादीनि वश्यन्ते । तानि वर्जयत्वा भार्या-शीतित्रतं यस्य स तहतोऽनृतावण्युपेयात्। अत एव रतिकाम्यया नतु पुत्रोत्पाद्-नशास्त्रबुद्धा । तसाद्विधित्रयमिदम्-ऋताबुपैयादेव, अन्यभार्यां नोपगच्छेत् , अनृताविप भार्याप्रीतये गच्छेदिति । अत्र च गौतमः-'ऋताव्येयादन्तौ च पर्ववर्जम्' (गौ.स्ट.५।१)। याज्ञवल्क्योऽप्याह (आचाराः ३।८१) 'यथा-कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्तरन्' । पर्ववर्जीमिति ऋतावनृतौ चोभयन्न संबध्यते ॥ ४५॥

ऋतुः खाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः। चतुर्भिरितरैः सार्थमहोभिः सद्विगहिँतैः ॥ ४६॥

ऋतुरिति ॥ अत्र 'राज्यहः'शब्दावहोरात्रपरौ । शोणितदर्शनाष्प्रभृति स्रीसंपर्कगमनादौ शिष्टनिन्दितैश्रतुर्भिरन्यैरहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्राणि मासि मासि स्रीणामृतुः। स्वभावे भवः स्वाभाविकः। व्याध्यादिना तु न्यूनाधिककाळोऽपि भवति॥ ४६॥

तासामाद्याश्रतस्तु निन्दितेकादशी च या । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रश्नस्ता दशरात्रयः ॥ ४७॥

तासामिति ॥ तासां पुनः घोडशानां रात्रीणां शोणितद्शैनात्मभृति भागाश्चतको रात्रय एकादशी त्रबोदशी च रात्रिशमने निन्दिता। अवशिष्टा दशरात्रयः प्रशस्ता भवेयुः॥ ४७ ॥

१ 'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र वा प्राप्तौ परिसंख्या निगवते ॥' इति वचनात् ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते ख्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तसाद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्नियम् ॥ ४८ ॥

युग्मास्विति ॥ पूर्वोक्तास्विप दशसु षष्टष्टम्याद्यासु रात्रिषु गमने पुत्रा उत्पद्यन्ते । अयुग्मासु पञ्चमीसप्तम्यादिषु दुहितरः । भतः पुत्रार्था युग्मासु ऋतुकाले भार्या गच्छेत् ॥ ४८ ॥

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके ख़ियाः।

समेऽपुमान्धुंस्त्रियो वा श्लीणेऽस्पे च विपर्ययः ॥ ४९ ॥ पुमानिति ॥ पुंसो बीजेऽधिकेऽयुग्मास्विप पुत्रो जायते । स्त्रीबीजेऽधिके युग्मास्वपि दुहितैव । अतो वृष्याहारादिना निजवीजाधिनयं भार्यायाश्चाहार-लाघवादिना बीजाहपत्वमवगम्य युग्मास्वपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितम् । क्वीपुंसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान्नपुंसकं जायते । पुंखियाविति यमौ च। निःसारेऽल्पे चोभयोरेव बीजे गर्भस्यासंभवः॥ ४९॥

निन्दाखष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् । ब्रह्मचार्येव भवति यत्रतत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥

निन्द्यति ॥ निन्द्यासु पूर्वोक्तासु षदसु रात्रिषु अन्यासु च निन्द्यास्वपि यासु कासुचिद्षासु खियो वर्जयन्द्रे रात्री अविशष्टे पर्ववर्जिते वजनसण्डितब्रह्मचार्येव भवति । यत्रतत्राश्रमे वसन्निति वानप्रस्थापेक्षया । तस्य हि भार्थया सह गमनपक्षे ऋतुगमनं प्रसक्तम् । नच वनस्थभार्याया । ऋतुर्न भवतीति वाच्यम् । 'वनं पञ्चाशतो वजेत्' इति, 'वर्षेरेकगुणां भार्यामुद्रहेद्विगुणः पुमान्' इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनया तत्संभवात् । मेधातिथिस्तु 'यत्रतत्राश्रमे वसन्नित्यनुवादमात्रम् । गृहस्थेतराश्रमत्रये जितेन्द्रियत्वविधानाद्रात्रिद्वया-भ्यनुज्ञानासंभवात्' इत्याह । गोविन्दराजस्तु—'उत्पन्नविनष्टपुत्रस्याश्रमा-न्तरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थं रात्रिद्वयगमने दोषाभावप्रतिपादनार्थमेतत् । यत्रतत्राश्रमे वसन्निति वचनात्पुत्रार्थी संविशेदिति च प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्य महोपकारकत्वात्' इत्याह । 'हन्त गोविन्दराजेन विशेषमविवृण्वता। न्यक्त-मङ्गीकृतमृतौ स्वदारसुरतं यतेः'॥ ५०॥

न कन्यायाः पिता विद्यानगृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि । गृह्धञ्छल्कं हि लोभेन सान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१ ॥ नेति ॥ कन्यायाः पिता धनप्रहणदोषज्ञोऽल्पमपि धनं कन्यादाननिमित्तकं न गृह्णीयात् यसाञ्चोमेन तद्वह्वत्रपत्यविकयी भवति ॥ ५१ ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः । नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम्।। ५२।। स्त्रीधनानीति ॥ कन्यादाननिमित्तकग्रुलकप्रहणनिषेधप्रसङ्गाञ्चवमाध्याया- मिधेयक्कीधनग्रहणनिषेधोऽयस् । वे बान्धवाः पतिपित्रादयः कलत्रदुहित्रादि-धनानि गृह्यन्तिः; नारी स्त्री, यानान्यश्वादीनि, वसं चेति प्रदर्शनार्थेस् । सर्वमेव धनं न प्राह्मस् । ते गृह्यानाः पापकारिणो नरकं गुच्छन्ति ॥ ५२ ॥

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्भृषेव तत् ।

अल्पोऽप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३ ॥

आर्घ इति ॥ आर्षे विवाहे गोमिशुनं शुल्कं वराद्राद्यमिति केचिदाचार्या वदन्ति, तत्पुनरसत्यम् । यसादल्पमूल्यसाध्यत्वादल्पो वा भवतु, बहुमूल्य-साध्यत्वान्महान्वा भवतु, स तावद्विक्रयो भवत्येव। यत्युनः 'एकं गोमिथुनम्' (३।२९) इति पूर्वमुक्तं तत्परमतमिति गोविन्दराजस्तद्युक्तम् । मनुमते लक्षणमार्षस्य न स्यादेव । वराद्रोमिथनग्रहणपूर्वककन्यादानस्यैवार्षविवाह-लक्षणत्वात् । मन्वभिमतमन्यदेवार्षलक्षणम् , एकं गोमिश्रुनमिति परमतमिति चेत्-' एकं गोमिथुनं द्वे चेत्यतत्परमतं यदि । तदा मनुमतेनार्पलक्षणं किं तदुच्यताम् ॥ अष्टौ विवाहान्कथयन्नार्षोडासंततेर्गुणान्।मनुः किं स्वमतेनार्ष-लक्षणं वक्तमक्षमः ॥' मेधातिथिस्तु पूर्वापरविरोधोपन्यासनिरासमेव न कृत-वान् । तस्मादसाभिरित्थं न्याल्यायते-आर्षे विवाहे मोमिथुनं शुल्कमुत्कोच-रूपमिति केचिदाचार्या वदन्ति । मनोस्त मतं नेदम् , शास्त्रनियमितजाति-संख्याकं ग्रहणं न शुल्करूपम् । शुल्कत्वे मृत्यालपत्वमहत्त्वे अनुपयोगिनी विकय एव तदा खात्। किंत्वार्षविवाहसंपत्त्ये भवश्यकर्तन्ययागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं शास्त्रीयं धर्मार्थमेव गृह्यते । अत एवार्षेटक्षणश्लोके 'वरा-दादाय धर्मतः (१।२९) इति धर्मतो धर्मार्थमिति तसार्थः । भोगलोमेन तु धनप्रहणं शुल्करूपमशास्त्रीयम् । अत एव 'गृह्वन् शुल्कं हि लोभेन' (३।५१) इति निन्दामुक्तवान् । तस्मात्पौर्वापर्यपर्यां छोचनादार्षे धर्मार्थं गोमिथुनं प्राह्मं नतु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनुवर्णितम् ॥ ५३ ॥

'आर्षे गोमिथुनं गुल्कम्' (३१५३) इत्युक्तम्, इदानीं कम्यार्थमपि धनस्य

दानं न गुल्कमित्याह—

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः। अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ॥ ५४॥

यासामिति ॥ यासां कन्यानां प्रीत्या वरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न गृह्णन्ति किंतु कन्याये समर्पयन्ति सोऽपि न विकयः; यसारकुमारीणां पूजनं तदानुत्रांस्यमहिंसकत्वं केवछं तदनुकम्पारूपम् ॥ ५४ ॥

पितृभिर्श्वातृभिश्चेताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या भूषित्रत्व्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥
पितृभिरिति ॥ न केवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं, किंतु

पाटा॰—1 तावानेव स विकयः.

९ म० स्मृ०

96

तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येता भोजनादिना पूजयितव्याः वस्रालंकारा-दिना भूषयितच्याश्च; बहुधनादिसंपदं प्राप्तकामैः ॥ ५५ ॥

यत्र नार्यस्त पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्त न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥ यत्रेति ॥ यत्र कुले पित्रादिभिः खियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेता न पुज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिकियाः सर्वा निष्फला मवन्तीति निन्दार्थवादः॥ ५६॥

> शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्। न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

शोचन्तीति ॥ 'जािमः स्वस्कुलिखयोः' इत्याभिधानिकाः । यसिन्कले भगिनीगृहपतिसंवर्धनीयसन्निहितसपिण्डिसियश्च पतीद्रहितसुषाद्याः परि-तापादिना दुःखिन्यो भवन्ति तत्कुलं शीघ्रं निर्धनीभवति दैव राजादिना च पीड्यते । यत्रैता न शोचन्ति तद्धनादिना निस्यं वृद्धिमेति । मेधातिथि गोविन्द-राजी तु 'नवोढादुहितृसुषाद्या जामयः' इत्याहतुः ॥ ५७ ॥

> जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः। तानि कृत्याहतानीय विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥

जामय इति ॥ यानि गेहानि भगिनीपबीदुहितृसुषाद्या अपूजिताः सत्योऽभिश्वपन्ति 'इदमनिष्टमेषामस्तु' इति तान्यभिचारहतानि धनपश्चादि-सहितानि नश्यन्ति ॥ ५८ ॥

> तसादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भृतिकामिनरैर्नित्यं सत्कारेषुत्सवेषु च ॥ ५९ ॥

तसादिति ॥ यसादेवं तसात्कारणादेता भूषणाच्छादनाशनैनिसं सत्का-रेषु कौ मुद्यादिषु, उत्सवेषूपनयनादिषु समृद्धिकामैर्नुभिः सदा पूजनीयाः ॥५९॥

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च। यसिनेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६० ॥

संतुष्ट इति ॥ भार्यया भर्ता इति हेतौ तृतीया । यत्र कुछे भार्यया भर्ता प्रीतो भवति ख्यन्तराभिलाषादिकं न करोति, भार्या च खामिना प्रीता भवति तस्मिन्कुले चिरं श्रेयो भवति । कुलप्रहुणान्न केवलं भार्यापती एव, पुत्रपौत्रादिसंततिः श्रेयोभागिनी भवति ॥ ६० ॥

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥ यदीति ॥ दीस्यथोऽत्र रुचिः । यदि स्री वस्त्राभरणादिना शोभाजनकेन दीसिमती न स्थात्तदा स्वामिनं पुनर्न हर्षयेदेव । हिशब्दोऽवधारणे । अप्रहर्ण-त्युनः स्वामिनः प्रजनं गर्भधारणं न संपद्यते ॥ ६१ ॥

> स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वे तद्रोचते कुलम् । तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

स्त्रियामिति ॥ स्त्रियां मण्डनादिना कान्तिमत्यां भर्तृस्तेहविषयतया पर-पुरुषसंपर्कविरद्वात्तत्कुरुं दीसं भवति । तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृविद्विष्टतयाः नरान्तरसंपर्कात्सक्रुमेव कुलं मिलनं भवति ॥ ६२ ॥

> कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च्,। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३॥

कुविचाहैरिति ॥ आसुरादिविवाहैर्यथावर्णनिषिद्धैर्जातकर्मादिकियालोपै-वेंदापाठेन ब्राह्मणापुजनेन प्रख्यातकुलान्यपकर्षं गच्छन्ति ॥ ६३ ॥

> शिल्पेन व्यवहारेण श्रुद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥ ६४॥

शिरुपेनेति ॥ चित्रकर्मादिशिरुपेन कल्या धनप्रयोगात्मकव्यवहारेण केवलक्कद्भद्भापत्येन गनाश्वरथक्रयविकयादिना कृषिराजसेनाभ्यां कुलानि विन-इयन्तीत्युत्तरेण संबन्धः॥ ६४॥

> अयाज्ययाजनैश्वेव नास्तिक्येन च कर्मणाम् । कुलान्याग्रु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्नतः ॥ ६५ ॥

अयाज्येति ॥ भयाज्यवालादियाजनैः कर्मणां श्रोतस्मातादीनां नास्तिक्येन 'शास्त्रीयफलवन्कर्मसु फलाभावबुद्धिनीस्तिक्यम्' । वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षे गच्छन्ति । भन्न च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दाप्रसङ्गेन कियालोपादयो निन्दिताः । निन्दया चैतन्न कर्वन्यमिति सर्वत्र निषेधः कल्प्यते ॥ ६५ ॥

इदानी कियालोपादिगतपासङ्गिककुलनिन्दानुष्रसत्तया कुलोत्कर्षमाह—

मत्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्पन्ति च महद्यशः ॥ ६६ ॥

मन्त्रेति ॥ यद्यपि 'धनेन कुलम्' इति लोके प्रसिद्धं तथाप्यव्यवनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तान्युत्कृष्टकुलगणनायां गण्यन्ते महतीं च ख्यातिमर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

विवाहप्रकरणमतिकान्तम् । इदानीं वैवाहिकामी संपाधं महायज्ञविधानं चेति वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं महायज्ञायनुष्ठानमाइ-

> वैवाहिकेऽग्रौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि। पश्चयज्ञविधानं च पक्ति चान्वाहिकीं गृही ।। ६७ ।।

वैवाहिक इति ॥ विवाहे भवो वैवाहिकः । अध्यात्मादित्वाहुन् । तस्मि-क्यों गृह्योक्तं कर्म सायंत्रातहोंमाष्टकादि यथाशास्त्रमिसंपाद्यं च पञ्चमहा-यज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानं, प्रतिदिनसंपाद्यं च पाकं गृहस्थः कुर्यात् ॥ ६७ ॥

पश्च स्ना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ ६८ ॥

पञ्चिति ॥ पशुवधस्थानं सुना । सुना इव सुना हिंसास्थानगुणयोगाच्छ्या-दयः पत्र गृहस्थस्य हिंसाबीजानि हिंसास्थानानि । चुझी उद्वाहनी, पेषणी दपदुपलात्मका, उपस्करो गृहोपकरणकुण्डसंमार्जन्यादिः, कण्डनी उल्ह-खलमुसले, उदकुम्भो जलाधारकलशः । याः स्वकार्ये योजयन्पापेन संबध्यते ॥ ६८ ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः।

पश्च ऋप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ ६९ ॥

तासामिति ॥ तासां चुह्नयादिस्थानानां यथाक्रमं निष्कृत्यर्थमुत्पन्नपाप-नाशार्थं गृहस्थानां पञ्चमहायज्ञाः प्रतिदिनं मन्वादिभिरबुष्टेयतया स्मृताः। एवं च निष्कृत्यर्थमित्यभिधानाद्धिसास्थानत्वेन च कीर्तनात 'सनादोषैर्न लिप्यते' (३।७१) इति वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चसूनानां पापहेतुकत्वं, पञ्चयज्ञानां च तत्पापनार्शकत्वमवगम्यते । प्रत्यहमित्यभिधानात्प्रतिदिनं तत्पापक्षयत्या-पेक्षितत्वात्संध्याचन्द्रनादिवश्चित्यत्वमपि न विरुध्यते ॥ ६९ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तपेणम्।

होमो दैवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७० ॥

अध्यापनमिति॥ 'अध्यापन'शब्देनाध्ययनमपि गृह्यते। 'जपोऽहुत'(३।७४) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽध्यापनमध्ययनं च ब्रह्मयज्ञः । 'अन्नाद्येनोदकेन वा' (३।८२) इति तर्पणं वक्ष्यति स पितृयज्ञः । अग्नौ होसो वक्ष्यसाणो देव-यज्ञः । भूतविर्भृतयज्ञः । अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः । अध्यापनादिषु यज्ञ-शब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थ गौणः ॥ ७० ॥

> पञ्जेतान्यो महायज्ञान्त्र हाफ्यति शक्तितः। स गृहेऽपि वसनित्यं सनादोपैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

पञ्चेति ॥ शक्तित इत्येतद्विधानार्थोऽयमनुवादः । अनुकल्पेनापि यथासं-भवमेते कर्तेव्याः । हापयतीति प्रकृत्यर्थे एव कान्द्रसन्वाण्यित्रम् । जहातीत्रर्थः॥

देवतातिथिभृत्यामां पितृणामात्मनश्च यः । न निर्वपति पश्चानामुच्छुसन्त स जीवति ॥ ७२ ॥

देवतेति ॥ 'देवता'शब्देन भूतानामि प्रहणम् । तेपामि बलिहरणे देवतारूपत्वात् । भूत्या बृद्धमातापित्रादयोऽवर्यं संवर्धनीयाः । 'सर्वेत पुवात्मानं गोपायेत्' इति श्रुत्या आत्मपोपणमप्यवर्यं कर्तव्यम् । देवतादीनां पञ्चानां योऽन्नं न ददाति स उच्छुसन्नपि जीवितकार्याकरणान्न जीवतीति निन्दयावश्यकर्तव्यता बोध्यते ॥ ७२ ॥

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्म्यं हुतं प्राधितं च पश्चयज्ञान्त्रचक्षते ॥ ७३ ॥

अहुतं चेति ॥ नामभेदेऽपि वाक्यभेद इति दर्शयितुं पञ्चमहायज्ञानां मुन्यन्तरकृतान्यहुतादीनि संज्ञान्तराण्यभिधेयानि तानि खयं न्याचष्टे ॥७३॥

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः। ब्राह्मयं हुतं द्विजाऱ्याची प्राश्चितं पितृत्रपणम् ॥ ७४ ॥

जप इति॥ 'अहुत'शब्देन ब्रह्मयज्ञाख्यो जप उच्यते । 'हुत'शब्देन देव-यज्ञाख्यो होमः । 'प्रहुत'शब्देन मूतयज्ञाख्यो मृतविष्ठः । 'ब्राह्मयहुत'शब्देन मनुष्ययज्ञाख्यो ब्राह्मणश्रेष्टस्याची । 'प्राशित'शब्देन पितृयज्ञाख्यं निख-श्राद्धम् ॥ ७४ ॥

खाध्याये नित्ययुक्तः खाँदैवे चैवेह कर्मणि । दैवकर्मणि युक्तो हि विभर्तीदं चराचरम् ॥ ७५ ॥

खाध्याय इति ॥ यदि दारिखादिदोषेणातिथिभोजनादिकं कर्तुं न श्रमते तदा ब्रह्मयत्रे नित्ययुक्तो भवेत् । देवे कर्मण्यमौ होमे च । होमस्य स्तुतिमाह-यतो दैवकर्मपर इदं स्थावरजङ्गमं धारयति ॥ ७५ ॥

कुत प्तदिखाह—

अग्रो प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते दृष्टिदृष्टेरचं ततः प्रजाः ॥ ७६ ॥

अञ्चाबिति ॥ यजमानेनाप्नावाहुतिः सम्यक् क्षिप्ता रसाहरणकारित्वादा-दिखसादित्वं प्राप्नोति । स चाहुतिरस भादित्यादृष्टिरूपेण जायते । ततोऽत्रम् । तदुपभोगेन जायन्ते प्रजाः ॥ ७६ ॥

यथा वायुं समाश्रित्य सेवें जीवन्ति जन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सेवें आश्रमाः ॥ ७७ ॥ यथेति ॥ यथा माणाल्यवाखाश्रयेण सर्वेपाणिनो जीवन्ति तथा गृहस्था-

अमेण सर्वाश्रमिणो निर्वहन्ति ॥ ७७ ॥

पाठा -1 वर्तन्ते सर्वजन्तवः. 2 इतराश्रमाः.

गृहस्थः प्राणतुल्यः सर्वाश्रमिणामित्युक्तं तदेवोपपादयति—

यसात्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तसाज्येष्ठाश्रमी गृही ॥ ७८ ॥

यसादिति ॥ यसादृहस्थव्यतिरिक्ताखयोऽप्याश्रमिणो वेदार्थव्यास्त्राना-बदानाम्यां नित्यं गृहस्थैरेवोपिकयन्ते तस्माज्येष्ठाश्रमो गृहस्थः। ज्येष्ठ जाश्रमो यस स तथेति बहुवीहिः॥ ७८॥

स संधार्यः प्रयतेन स्वर्गमक्ष्यमिच्छता । सुखं चेहेच्छता निस्यं योऽधायीं दुर्वलेन्द्रियैः ॥ ७९ ॥

स इति ॥ यत एवमतः स गृहस्थाश्रमः स्वर्गसुखमिच्छता अनन्तमिव चिरस्थायित्वात् । इह लोके च खीसंभोगस्वाद्वन्नादिभोजनसुखं संततिमच्छता प्रयतेनानुष्ठेयः । योऽसंयतेन्द्रियेधारियतुं न ज्ञानयते ॥ ७९ ॥

ऋषयः पितरो देवा भृतान्यतिथयस्तथा । आग्रासते कुडुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥ ८० ॥ ऋषय इति ॥ एते गृहस्थेभ्यः सकाज्ञात्त्रार्थयन्ते । अतः ज्ञासन्नेन तेभ्यः कर्तव्यम् ॥ ८० ॥

किं तत्तदाह-

खाध्यायेनार्चयेतर्षीन्होमेदेवान्यथाविधि । पितृन्त्राद्धेश्च नृनन्भर्तानि बलिकर्मणा ॥ ८१ ॥

स्वाध्यायेनेति॥ नानाप्रकारत्वाद्र्यनस्य स्वाध्यायादेर्चनार्थत्वम्वितम्। महायज्ञान्तर्गतैः स्वाध्यायादिभिः ऋषिदेवपित्रतिथिभूतानि यथाशास्त्रं पुजयेत् ॥ ८१ ॥

तत्र पितृयज्ञं तावदाह-

कुर्यादहरहः श्राद्धमनाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

कुर्यादिति॥ प्रलहं यथासंभवं श्रादं कुर्यात्। 'श्राद्ध'शब्दोऽयं कमीविध-वाक्यवर्ती कौण्डपायिनामयनीयाग्निहोत्रशब्दवद्वस्यमाणपार्वणश्राद्धधर्माति-देशार्थः । अन्नाद्येनेति तिलैर्वीहिभिर्यवैरित्यादेखपदानम् । पयः क्षीरम् ॥८२॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाश्चयित्वके । न चैवात्राशयेत्कंचिद्रैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥ एकमिति ॥ पितृप्रयोजने पञ्चयज्ञान्तर्गते एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् । भिषाब्दात्संभवे बहुनि । पार्वणधर्मग्रहणाच वैश्वदेवब्राह्मणभोजनप्राप्ता-वाह-न कंचिद्वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणमत्र भोजयेत् ॥ ८३ ॥

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृहोऽग्री विधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्यादेवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४ ॥

वैश्वदेवस्येति ॥ विश्वदेवार्थः सर्वदेवतार्थो वैश्वदेवस्तस्य पक्रस्यावस्यावस-ध्यामो स्वगृद्धाविहितपर्युक्षणादीतिकर्तव्यतापूर्वकमाभ्यो वक्ष्यमाणदेवताभ्यो ब्राह्मणः प्रस्तहं होमं कुर्यात् । ब्राह्मणप्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थम् । त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ ८४ ॥

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः। विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५॥

अश्लेरिति ॥ वचनद्वयम् 'स्वाहाकारप्रदानहोमः' इति कात्वायनस्परणादादौ 'अग्लये स्वाहा सोमाय स्वाहा' इति निरपेक्षदेवताकं होमद्वयं कृत्वा, 'अग्लीषोमाभ्यां स्वाहा' इति समस्तदेवताकं होमं कुर्यात् । ततो विश्लेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

कुह्वै चैवानुमत्ये च प्रजापतय एव च । सहद्यावापृथिव्योश्च तथा खिष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

कुह्नै चेति ॥ कुह्ना अनुमत्ये प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यां 'अप्नये खिष्टकृते' इत्येवं स्वाहाकारान्तान्होमान्कुर्यात् । श्रुत्यन्तरेष्विप्निविशेषणस्वेन स्विष्टकृतो विधानास्केवलं स्विष्टकृत्रिदेशेऽप्यिप्निविशेषणस्वेनैव प्रयोगः । पाठादेवान्तस्वे सिद्धे 'स्विष्टकृतेऽन्ततः' इत्यभिधानं स्मृत्यन्तरीयहोमसमुचयेऽप्यन्तस्वज्ञापनार्थम् ॥ ८६ ॥

एवं सम्यग्घविर्द्धत्वा सर्वदिश्च प्रदक्षिणम् । इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सातुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ८७॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण सम्यानन्यचित्तो देवताध्यानपर एव होमान्द्रत्या सर्वासु पाच्यादिषु दिश्च प्रदक्षिणिमन्द्रादिभ्यः सपुरुषेभ्यो बर्छि हरेत्। तथा प्राच्यामिन्द्राय नमः इन्द्रपुरुषेभ्यो नमः; दक्षिणस्यां यमाय नमः, यमपुरुषेभ्यो नमः; पश्चिमायां वरुणाय नमः, वरुणपुरुषेभ्यो नमः; उत्तरस्यां सोमाय नमः, सोमपुरुषेभ्यो नमः । यद्यपि शब्दावगम्यत्वादेवतात्वस्थान्त-काप्पतीन्दुशब्दैरेवोदेशो युक्तस्थापि बहुचानुष्ठानसंवादाहहुचगुर्छे च (११२) भ्यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिश्वम् दृति पाठाद्यथोक्त एव प्रयोगः ॥ ८०॥।

मरुख इति तु द्वारि क्षिपेदप्सद्ध इत्यपि। वनस्पतिम्य इत्येवं मुसलोल्स्खले हरेत्॥ ८८॥

मरुद्ध्य इति ॥ इतिशब्दः स्वरूपविवक्षार्थः । 'मरुखो नमः' इति द्वारे बिंदे द्वात् । जलेऽन्य इति । मुसलोल्दलल इति द्वन्द्वनिर्देशात्सहयुक्तयोरन्यतस्त्र वनस्पतिभ्य इति बिंदे द्वात् । गुणानुरोधेन प्रधानबलिकर्मावृत्तेरन्याय्य-त्वात् ॥ ४८ ॥

उच्छीर्षके श्रिये कुर्याद्भद्रकाल्ये च पादतः । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बिंह हरेत् ॥ ८९ ॥

उच्छीषंके इति ॥ वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेश उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रिये बालं द्वात्। तस्येव पाददेशे दक्षिणपश्चिमायां दिशि भद्रकाल्ये । अन्ये तु उच्छीषंकं गृहस्थशयनस्य शिरःस्थानभूमागं पादत इति तस्येव चरणभूप्रदेशमाहुः । 'ब्रह्मणे वास्तोष्पत्ये' इति गृहमध्ये । इन्द्रनिर्देशेऽपि ब्रह्मवास्तोष्पत्योः पृथगेव देवतात्वम् । यत्र इन्द्रे मिलितस्य देवतात्वमपेक्षितं तत्र सहादिशव्दं करोति; यथा 'सहबावापृथिग्योश्च' (श८६) इति ॥ ८९ ॥

विश्वेभ्यश्रैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत्। दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ॥ ९० ॥

विश्वेभ्य इति ॥ 'विश्वेभ्यश्चेव देवेभ्यः' इति शब्दादेकेयमाहुतिः। 'विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः' इति गृदाकाशे बिलं दद्यात्। 'दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यः' इति दिवा, 'नक्तंचारिभ्यः' इति नक्तम्। 'दिवाचारिभ्यो दिवा' (बहु.गृ.१।२) इत्यादिबह्वचगृह्यदर्शनादियं व्यवस्था॥ ९०॥

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बिंहं सर्वात्मभूतये । पितृभ्यो बिहिशेषं तु सर्व दक्षिणतो हरेत् ॥ ९१ ॥

पृष्ठिति ॥ गृहस्रोपिर यद्वहं तत्पृष्ठवास्तु बिहदातुः पृष्ठदेशे भूभाने वा तत्र 'सूर्वात्मभूतये नमः' हस्रेव बिह द्यात् । उक्तबिहदानावशिष्टं सर्वमश्चं दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणामुखः 'स्वधा पितृभ्यः' इति बिह हरेत् । प्राचीना-वीतिना चायं बिहदेयः। 'स्वधा पितृभ्य हित प्राचीनावीती शेषं दक्षिणामुखो निवयेत्' (११२) इति बहुचगृद्धवचनात् ॥ ९१॥

> श्चनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैनिवीपेद्धवि ॥ ९२ ॥ वं चेति ॥ शन्यदवं पावे सम्बद्धाः श्वपतिवादिस्यः शनकैतेषा स्व

गुनां चेति ॥ अन्यद्त्रं पात्रे समुद्धः धपतितादिस्यः शनकैर्यथा रजसा ब संगुद्धते तथा भुवि द्वात् । पापरोगी कृष्टी क्षयरोगी वा ॥ ९२ ॥

पाठा०-1 सर्वाजभूतये. 2 वयसां च.

एवं यः सर्वभुतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चिति । स गच्छति परं स्थानं तेजोर्मूर्ति पथर्जना ॥ ९३ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण यः सर्वभूतान्यबदानादिना नित्यं प्रजयति स परं स्थानं ब्रह्मात्मकं तेजोमूर्ति प्रकाशं अवकेण वत्मेनार्चिरादिमार्गेण प्राप्तोति । ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः । ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षप्राप्तेः । 'तेजोमूर्तिः' इति सविसर्गपाठे प्रकृष्टब्रह्मबोधस्वभावो भूत्वेति व्याख्या ॥ ९३ ॥

> कृत्वैतद्धलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् । भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्धस्वचारिणे ॥ ९४ ॥

कृत्वेति ॥ एवमुक्तप्रकारेणैतद्दिलकर्मे कृत्वा गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमितिर्थं भोजयेत्। भिक्षवे परिवाजे ब्रह्मचारिणे प्रथमाश्रमिणे च विधिवत्स्वस्तिवाच्य 'भिक्षादानमप्यूर्ध्वम्'इति गौतमाष्टुक्तविधिना भिक्षां दद्यात्। प्रासप्रमाणा च मिक्षा भवति । 'प्रासमात्रा भवेद्रिक्षा' इति शातातपवचनात् । संभवे त्विकमपि देयम् ॥ ९४ ॥

यत्पुण्यफलमामोति गां दत्त्वा विधिवद्धरोः । तत्पुण्यफलमामोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥ ९५ ॥ यदिति ॥ गुरवे गां दत्त्वा विधिवत्स्वर्णश्रक्तिकादिविधानेन यत्कलं प्रामोति तद्वहस्थो विधिना भिक्षादानात्प्रामोति ॥ ९५ ॥

> भिक्षामप्युद्पात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ९६ ॥

भिक्षामिति ॥ प्रचुरान्नाभावे प्रासप्रमाणां भिक्षामि व्यक्षनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्ण पात्रमिप फलपुष्पादिना सत्कृत्य तत्त्वतो वेदतदर्थ-ज्ञानवते त्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकं दद्याद् ॥ ९६ ॥

> नश्यन्ति हच्यकच्यानि नराणामविजानताम् । भैस्मीभृतेषु विश्रेषु मोहाहत्तानि दात्तिभः ॥ ९७ ॥

नद्यन्तीति ॥ मोद्दाद्यत्पात्रानभिज्ञतया देविषञ्चदेशेनाश्चानि वेदाध्ययन-तदर्थज्ञानानुष्टानतेजःशून्यतया भस्मरूपेष्टिव पात्रेषु दत्तानि दातृभि-निष्फलानि भवन्ति ॥ ९७ ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं वित्रम्चखात्रिषु ।
निस्तारयति दुर्गाच महतश्चेन किल्बिषात् ॥ ९८ ॥
विद्यातपःसमृद्धेष्विति ॥ विद्यातपक्षेत्रःसंपन्नविद्राणां मुखानि होमाधिपाठा०—1 तेजोमूर्तिः. 2 भसमृतेषु.

करणत्वेनाग्नितया निरूपितानि हृज्यकच्यादि प्रक्षिप्तमिह लोके दुस्तराद्याधि-शत्रुराजपीडादिभयान्महतश्च पापादमुत्र नरकात्रायते ॥ ९८ ॥

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रद्धादासनोदके । अनं चैव यथाशक्ति संत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥

संप्राप्तायेति ॥ स्वयमागताय त्वतिथये आसनं पाद्प्रक्षालनाद्युद्कं यथासंभवं न्यञ्जनादिभिः सत्कृतं चान्नम् 'आसनावसथी' (३।१०७) इत्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकं द्यात्॥ ९९॥

> शिलानप्युञ्छतो नित्यं पश्चाग्रीनिष जुह्वतः । सर्वे सुकृतमाद्ते ब्राह्मणोऽनिर्चितो वसन् ॥ १००॥

शिलानिति ॥ लूनकेदारशेषधान्यानि शिलास्तानप्युचिन्वतः, वृत्तिसंय-मान्वितस्य, त्रेता, आवसथ्यः, सभ्यश्चेति पञ्चाग्नयः । सभ्यो नामाग्निः शीता-पनोदावर्थं यस्तत्र प्रणीयते । पञ्चस्वश्चिषु होमं कुर्वाणस्यापि सर्वं वृत्तिसंकोचेन पञ्चाग्निहोमार्जितपुण्यमनिवेतोऽतिथिर्वसन्गृह्णाति । अनया च निन्द्यातिथ्य-र्वनस्य निस्रतावगम्यते ॥ २००॥

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सन्ता।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

तृणानीति ॥ अज्ञासंभवे पुनस्तृणविश्रामभूमिपादप्रक्षालनाद्यर्थजलप्रिय-वचनान्यपि धार्मिकगृहेष्वतिथ्यर्थे न कदाचिदुच्छिषन्ते अवस्यदेयानीति विधीयते । 'तृण'महणं सयनीयोपलक्षणार्थम् ॥ १०१॥

अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह—

एकरात्रं तु निवसन्नतिथित्रीह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यसात्तस्माद्तिथिरुच्यते ॥ १०२॥ एकेति॥ एकरात्रमेव परगृहे निवसन्वाह्मणोऽतिथिर्भवति। अनित्यावस्था-नान्न विद्यते द्वितीया तिथिरस्येत्यतिथिरुच्यते॥ १०२॥

नैकग्रामीणमितिथिं विश्वं साङ्गितिकं तथा । उपस्थितं गृहे विद्याद्भायां यत्राग्रयोऽपि वा ।। १०३ ।। नैकेति ॥ एकग्रामनिवासिनं लोकेषु विचित्रपरिहासकथादिभिः संगत्या वृत्त्पर्थिनं भार्याभिष्ठको गृहे वैश्वदेवकालोपस्थितमपि नातिथिं विद्यात् । एतेन भार्याभिरहितस्य प्रवासिनो नातिथित्वमिति बोधितम् ॥ १०३ ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।
तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदाँयिनाम् ॥ १०४॥
उपासत इति ॥ अतिथिपकरणादातिध्यलोभेन ये गृहस्थाः व्रामापाठा॰—1 संस्कृत, 2 दायिनः

न्तराणि गत्वा पराक्षं सेवन्ते ते निषिद्धपरान्नदोषानभिज्ञाः तेन परान्तभोजनेन जन्मान्तरे अन्नादिदायिनां पश्चतां वजन्ति । तस्मादिदं न कुर्यादिति निषेधः कल्प्यते ॥ १०५ ॥

> अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योद्यो गृहमेधिना । काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्चनगृहे वसेत् ॥ १०५ ॥

अप्रणोद्य इति ॥ सूर्येऽस्तमिते गृहस्थेनातिथिन प्रसाख्येयः । सूर्येणोदः प्रापितो रात्रो स्वगृहगमनाशक्तः । द्वितीयवैश्वर्देवकाले प्राप्तः । अकाले वा सायंभोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहेऽतिथिरनश्नन्वसेद्वश्यमस्म भोजनं देयस् । प्रसाख्याने प्रायश्चित्तगौरवार्थोऽयमारम्भः । अत एव विष्णुपुराणे 'दिवाऽतिथी तु विमुखे गते यत्पातकं नृप । तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योदे विमुखे गते ॥' गोविन्दराजस्तु प्रतिधिद्यातिथिप्रतिप्रसवार्थत्वमस्याह ॥ १०५॥

न वै खयं तदश्रीयादतिथि यन्न भोजयेत्। धन्यं यज्ञस्यमायुष्यं खर्ग्यं वातिथिपूजनम् ॥ १०६ ॥

न चा इति ॥ यद्भृतद्ध्याधुत्कृष्टमितिथिन प्रत्याचष्टे तत्तस्मै अदत्त्वा न स्वयं भोक्तन्यम् । धनाय हितं, धनस्य निमित्तं वा धन्यम् । एवं यशस्यादयोऽपि शब्दाः । अतिथिभोजनफळकथनित्म् । न चानावश्यकतापितः । 'सर्वे सुकृतमादत्ते' (१।१००) इत्यादिदोषश्रवणात् ॥ १०६ ॥

आसनावसंथी शय्यामनुवज्याग्रुपासनाम् । उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्वीने हीनं समे समम् ॥ १०७॥

आसनेति॥ भासनं पीठं चर्म वा, आवसथो विश्रामस्थानम् ,शय्या खद्वादि, अनुव्रज्या गच्छतोऽनुगमनम् , उपासना परिचर्या । एतत्सर्वे बहुप्वतिथिषु युगपदुपस्थितेष्वितरेतरापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टमध्यमं कुर्यात्र पुनः सर्वेषां समम् ॥

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् । तस्याप्यत्रं यथाञ्चक्ति प्रदद्यात्र वर्षि हरेत् ॥ १०८ ॥

वैश्वदेच इति ॥ 'अन्य'शब्द्निर्देशाद्तिथिभोजनपर्यन्तं वैश्वदेवे कृते यद्यपरोऽतिथिरागच्छेत्तदा तद्र्यं पुनः पाकं कृत्वा तस्यावं द्यात् । बिलहरणं ततो नात्रं कुर्यात् । बिलिनिषेधादब्रसंस्काराभावो वैश्वदेवस्यावगस्यते । अब-संस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥

> न भोजनार्थं स्त्रे विष्ठः कुरुगोत्रे निवेदयेत् । भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधेः ॥ १०९ ॥

नेति ॥ भोजनलाभार्थं ब्राह्मणः स्वकुलगोत्रे न निवेद्येत् । यसाद्रोजनार्थं ते कथयब्रुद्गीर्णाशीति पण्डितैः कथ्यते ॥ १०९ ॥

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते । वैक्यक्रुद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ ११० ॥

नेति ॥ त्राह्मणस्य क्षत्रियादयोऽतिथयो न भवन्ति, क्षत्रियादीनां त्राह्मण-स्योत्कृष्टजातित्वात् । मित्रज्ञातीनामात्मसंबन्धात् । गुरोः प्रशुत्वात् । जनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य उत्कृष्टो त्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यान्नापकृष्टौ वैश्यक्षद्भौ । एवं वैश्यस्यापि द्विजातयोऽतिथयो न श्रदः ॥ ११० ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमात्रजेत्। भुक्तवत्सु च विष्रेषु कामं तमपि भोजयेत्।। १११।।

यदीति ॥ यदि प्रामान्तरादागतत्वादितिथिकाळोपस्थितत्वादितिथिधर्मेण क्षत्रियो विप्रगृहमागच्छेत्तदा विप्रगृहोपस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु स्थितेष्वि-च्छातस्त्रमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

> वैश्यग्रद्राविप प्राप्ती कुदुम्बेऽतिथिधर्मिणौ । भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥ ११२ ॥

वैद्येति ॥ यदि वैश्यश्र्दाविष ब्राह्मणस्य कुटुम्बे गृहे प्राप्ती प्रामान्तरा-दागतत्वाद्यतिथिधर्मशालिनौ तदा ताविष श्रत्रियभोजनकाळात्परतो दम्पती-भोजनात्पूर्व दासभोजनकाले अनुकम्पामाश्रयनभोजयेत् ॥ ११२ ॥

> इतरानिप सख्यादीन्संत्रीत्या गृहमागतान् । प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ॥ ११३ ॥

इतरानिति ॥ उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिन्यतिरिक्तान्सिख्सिहाध्यायि-प्रश्वतीन्संप्रीत्या गृहमागतान् । न त्वतिथिभावेन, तस्य प्रतिषेधात् । यथा-शक्ति प्रकृष्टमन्नं कृत्वा भार्याया भोजनकाले भोजयेत् । गृहस्थस्यापि स एव भोजनकालः। 'श्रवशिष्टं तु दम्पती' (३।११६) इति वस्यमाणत्वात् । श्रात्मना सहेति वक्तन्ये वचनवैचित्रीयमाचार्यस्य । गुरोस्तु भोजनकालानिभधानं प्रसु-न्वेन स्वाधीनकालत्वात् ॥ ११३॥

> सुवासिनीः कुमारीश्र रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः। अतिथिभ्योऽग्रं एवैतान्भोजयेदविचारयन् ॥ ११४॥

सुवासिनीरिति ॥ सुवासिन्यो नवोदाः स्त्रियः सुषा दुहितरश्च ताः, कुमा-रीगीर्भणीश्चातिथिभ्योऽग्रे पूर्वमेवातिथिभ्यो भोजयेत् । कथमतिथिष्वभोजितेषु भोजनमेषामिति विचारमकुर्वेत् । मेघातिथिस्तु 'अन्वगेव' इति पठित्वातु-गतानेवैतान्भोजयेदतिथिसमकालमिति न्यास्याय अन्ये तु अग्र इति पठन्ती-स्युक्तवान् ॥ ११४ ॥ अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व भुङ्के विचक्षणः । स भुञ्जानो न जानाति श्वगृधैर्जिग्धिमात्मनः॥ ११५॥

अद्त्वेति ॥ एतेम्योऽतिथ्यादिमृत्यपर्यन्तेम्योऽन्नमद्त्वा व्यतिक्रमभोजन-दोषमजानन् यः पूर्वं भुक्के स मरणानन्तरं श्रगृष्ठेरात्मनो भक्षणं न जानाति । व्यतिक्रमस्येदं फलमिति वचनवेदग्ध्येनोक्तम् ॥ ११५ ॥

> भ्रक्तवत्स्वथ विषेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि। भुज्जीयातां ततः पश्चादविष्ठष्टं तु दम्पती ॥ ११६ ॥

भुक्तविस्विति ॥ विशेष्वितिथिषु, स्वेषु ज्ञातिषु, भृत्येषु दासादिषु कृत-भोजनेषु ततोऽङ्गादविशष्टं भार्यापती पश्चादशीयाताम् ॥ ११६ ॥

देवानृषीन्मजुष्यांश्च पितृन्गृद्याश्च देवताः । पूजयित्वा ततः पश्चाद्वहस्थः शेषभ्रग्भवेत ॥ ११७ ॥

देवानिति ॥ 'गृहाश्च देवताः' इत्यनेन भूतयज्ञ उक्तः। पञ्चयज्ञानुष्ठानस्य 'अविशष्टं तु दम्पती' (३।११६) इत्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात् । वक्ष्य-माणदोषकथनार्थोऽयमनुवादः । अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्यापि संग्रहः । गृहे भवा गृह्या देवताः प्रज्ञितिविति वासुदेवादिप्रतिकृतिपूजाविधा-नार्थत्वमस्य ॥ ११७॥

अघं स केवलं भुङ्के यः पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाश्चनं ह्येतत्सतामनं विधीयते ॥ ११८॥

अद्यमिति ॥ यस्त्वात्मार्थमेवानं पक्त्वा सुद्धे देवादिभ्यो न ददाति स पापहेतुःवात्पापमेव केवलं सुद्धे नान्नम् । तथा च श्रुतिः-'केवलाघो भवति केवलादी'। यस्माद्यदेव पाकयज्ञाविशष्टमशनमन्नमन्यत् एतदेव साधूना-मन्नसुपदिश्यत इति ॥ ११८॥

अतिथिषुजात्रसङ्गेन राजादीनामपि गृहागतानां पूजाविशेषमाह— राजित्वकस्नातकगुरून्त्रियश्वशुरमातुलान् । अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्पुनः ॥ ११९॥

राजिति ॥ राज्याभिषिक्तः क्षत्रियो राजा, ऋत्विक् यसे येन यसार्विज्यं कृतम्, स्नातको विद्यावताभ्याम्, प्रियो जामाता । राजादीनेतानगृहागतान्सस गृह्योक्तेन मधुपर्काख्येन कर्मणा पूज्येत् । परिसंवत्सरादिति संवत्सरं वर्जयित्वा तत्रूर्ध्वं गृहागतान्युनर्मधुपर्केण पूजयेत् । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा. २।३।१०) इति सूत्रेण वर्जनार्धपरियोगेनेयं पञ्चमी । अत एवैतत्सूत्रव्यान्ख्याने जयादिस्थेनोक्तं 'अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम्' इति । मेधा-

तिथिस्तु 'परिसंवत्सरान्'इति पठित्वा परिगतो निष्कान्तः संवत्सरो येषां तान्पूजयेदिति ब्याख्यातवान् । उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमने न मधुपर्कार्हता ॥ ११९ ॥

राजस्नातकयोः पूजासंकोचार्थमाह-

राजा च श्रोत्रियश्रेव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ । मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥ १२० ॥

राजिति ॥ राजस्नातको संवत्सरादृध्वमिष यज्ञकमैण्येव प्राप्तो मधुपर्केण पूजनीयो नतु यज्ञव्यतिरेकेण । जामात्रादयस्तु संवत्सरादृध्वं यज्ञं विनाषि मधुपर्कार्दाः । संवत्सरमध्ये तु सर्वेषां यज्ञविवाहयोरेव मधुपर्कः । तदाह गौतमः—(५।२५-२७) 'ऋत्विगाचार्यश्वश्चरिषृत्यमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः । संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक् राज्ञः श्रोत्रियस्य च' ॥ १२०॥

सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्यमत्रं वर्लि हरेत् । वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंत्रातर्विधीयते ॥ १२१ ॥

सायमिति ॥ दिनान्ते सिद्धस्यात्रस्य पत्नी अमन्त्रं बिटहरणं कुर्यात् 'इन्द्राय नमः' इति मन्नपाठवर्जम् । मानसस्तु देवतोदेशो न निषिध्यते । यत एतद्वेश्वदेवं नामान्नसाध्यं होमबिटदानातिथिभोजनात्मकं तत्सायंत्रातर्गृहस्थ-स्योपदिश्यते ॥ १२१ ॥

'श्राद्धकरुपं च शाश्वतम्'(१।११२) इत्यनुक्रमणिकायां प्रतिज्ञातं श्राद्धकरुप-अपक्रमते—

> पितृयज्ञं तु निर्वर्त्थं विप्रश्वेन्दुक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ १२२ ॥

पितृयज्ञमिति ॥ साग्निरमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञारुयं कर्म कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् । पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाहियत इति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं मासा-नुमासिकं मासश्चानुमासश्च तयोभवम् । प्रतिमासं कर्तव्यमित्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विप्रग्रहणं द्विजातिपरम् । त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥

इदानीं नामनिर्वचनेनोक्तमेव पितृयशानन्तर्यं द्रवयति-

पितृणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः । तचामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयस्ततः ॥ १२३ ॥

पितृणामिति ॥ इदं मासिकं प्रतिमासभवं श्राद्धं यसात्पितृयज्ञपिण्डाना-मतु पक्षादाहियते तेन पिण्डान्वहार्यकमिदं पिण्डिता जानन्ति । ततो युक्तं

पाठा०—1 °कर्मण्युपस्थिते. 2 °श्चन्द्रक्षये.

पितृयज्ञानन्तर्थमस्य । तचामिषेण वक्ष्यमाणमांसेन प्रशस्तेन मनोहरेण प्रति-गन्धादिरहितेन प्रयस्तः कर्तव्यम् । 'पिण्डानां मासिकं श्राद्धम्' इति वा पाठः । पिण्डानां पितृयज्ञपिण्डानाम् । शेषं तुरुयम् ॥ १२३ ॥

> तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः । यावन्तश्रेव यैश्वानैस्तान्त्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १२४॥

तंत्रेति ॥ तस्मिन् श्राह्मे ये भोजनीया ये च त्याज्या यत्संख्याकाः यैश्राक्षेत्रत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

अत्र यद्यप्युदेशक्रमेण ये भोजनीया इति वक्तुमुचितं तथाप्यल्पवक्तव्य-त्वाद्वाह्मणसंख्यामाह—

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकम्रुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रवर्तेत विस्तरे ॥ १२५ ॥

द्वाविति ॥ देवश्रादे द्वौ ब्राह्मणौ पितृ-पितामह-प्रपितामहानां त्रीन्ब्राह्मणान् अथवा दैवे एकं पित्रादित्रिके चैकं बाह्मणं भोजयेत् । उक्तातिरिक्तभोजनसम-थेंं।ऽपि नाधिकभोजनेषु प्रवर्तेत । मेधातिथिस्त्वाह-पितृकुत्थे त्रीनिति पितु-स्त्रीन्त्राह्मणान्, पितामहस्य त्रीन्त्राह्मणान्, प्रपितामहस्य त्रीन्त्राह्मणान्भोज-येत् । एकेकमुभयत्रवेति । दैव एकं, पित्रादित्रयस्य चैकेकं, न त्वेकं पित्रा-दित्रयस्य । 'न त्वेवैकं सर्वेषां काममनाद्ये पिण्डैर्व्याख्यातम्' (आश्व.गृ.१६१७) इत्याश्वलायनगृह्यविरोधात् । यथैकपिण्डः पित्रादित्रयस्य न निरूप्यते तथैकौ ब्राह्मणो न भोजयितव्य इत्यर्थः । तस्मान्न पित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजनम् । तदसत् : गृह्यकारेणैव 'न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातम्' (आश्व. गृ.१६।७) इति पठित्वा 'काममनाचे' इत्यभिहितम् । अत्यार्थः-बहुपित्रादिदेवताक-श्राद्धानामाधं सपिण्डीकरणमभिमतं तद्यतिरिक्तश्राद्धे काममेकः पित्रादीनां ब्राह्मण इत्यर्थः। अथवा अनाद्ये अदनीयद्रन्याभावे एकोऽपि भोजयितन्यः। उभयत्रापि व्याख्याने पार्वणादौ पित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजनं गृह्यकृतै-वोक्तम् । वसिष्ठोऽपि (११।२७)—'यद्येकं भोजयेच्छाद्धे दैवतन्नं कथं भवेत्। अन्नं पात्रे समुद्धत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्तयेत्। प्रास्येदन्नं तदग्नौ वा दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे॥' इति सर्वेभ्य एकब्राह्मण-भोजनसाह । तसाद्यथोक्तैव ज्याख्या । 'प्रथने वावशब्दे' (पा.३।३।३३) इस्रनेन विसार इति प्राप्ते छन्दःसमानत्वात्स्मृतीनां 'सर्वे विधयदछन्दसि विकल्पन्ते' (को. परि. ३६) इति विस्तर इति रूपम् ॥ १२५ ॥

सित्त्रयां देशकाली च शीचं ब्राह्मणसंपदः । पञ्चेतान्विस्तरो हन्ति तसान्नेहेत विस्तरम् ॥ १२६॥ सिद्दिति ॥ सिक्वयां ब्राह्मणस्य एजां देशं दक्षिणस्वणस्वादिवस्यमाणं 883

प्रथिता प्रेतकृत्येषा पित्र्यं नाम विधुक्षये। तिसन्युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौिककी ॥ १२७॥

प्रशितेति ॥ यदेवत्पित्र्यं कर्म श्राह्यरूपं प्रथितेयं प्रख्याता प्रेतकृत्वा पित्र-पकारार्था किया । प्रकर्षेण इतः प्रेतः पितृलोकस्य एवोच्यते । विधुक्षयेऽमा-वास्यायां तस्मिन्पित्र्ये कर्मणि युक्तस्वैतत्परस्य छौकिकी सार्तिकी प्रेतकृत्या पित्रपकारार्था किया गुणवत्पुत्रपौत्रधनादिफलप्रवन्धरूपेण कर्तारसुपतिष्ठते तसादिदं कर्तव्यम् । गोविन्दराजेन तु विधिः क्षय इति पठितं, व्याख्यातं च-योऽयं नाम विधिः पित्र्यं कर्मेति । क्षये चन्द्रक्षये गृहे वा तदसांप्रदायिकम् । मेघातिथिप्रभृतिभिर्गोविन्दराजाद्पि वृद्धतरैरनभ्युपेतत्वात्क्षय इति संबन्ध-क्रेशाच ॥ १२७॥

> श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः। अईत्तमाय विप्राय तसे दत्तं महाफलम् ॥ १२८ ॥

श्रोत्रियायेति ॥ छन्दोमात्राध्यायी श्रोत्रियसासी दैवपिन्यात्राति यसतो देयानि । अईत्तमाय श्रुताचाराभिजनादिभिः पूज्यतमाय तसौ दृत्तं महाफलं सवति ॥ १२८ ॥

> एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्। पुष्कलं फलमामोति नामन्त्रज्ञान्बहूनपि ॥ १२९ ॥

एकेकमिति ॥ दैवपित्र्ययोरेकेकमपि वेदतत्त्वविदं ब्राह्मणं भोजयेत । तदापि विशिष्टं श्राद्धफलं प्रामोति नत्वविदुषो बहूनपि। एवं च 'फलश्रवणा-द्वाह्मणभोजनमेव प्रधानं, पिण्डदानादिकं त्वज्ञम्' इति गोविन्दराजः । वयं तु पित्रंदेशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं आद्दशब्दवाच्यं प्रधानं ब्रूमः। तदेव मनुना (३।१२२) 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात्' इति विहितम् । आपस्तम्बेन तु मन्वर्थस्यैव न्याख्यातत्वात् । तदाहापस्तम्बः-'तथैत-न्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजातिःश्रेयसार्थं, तत्र पितरो देवता ब्राह्मण-स्त्वाहवनीयार्थे, मासि मास्परपक्षस्यापराह्नः श्रेयान्' इति। श्राद्धशब्दं श्राद्ध- मिति सब्दो वाचको यस तत्तथा। ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे भाहवनीयवस्यक्त-दृष्यप्रतिपत्तिस्थानत्वात् । पितरो देवतेति नियतपितृदेवताकत्वास श्राद्ध्य । देवताश्राद्धादौ श्राद्धशब्दस्तु तद्धर्मप्राप्त्यथा गौणः। कौण्डपायिनामयन इवा-ग्निहोत्रशब्दः। पुष्कळं फळं प्रामोतीति तु पुष्टतरफळार्थिनो गुणफळविधिः। स भोजनसाङ्गत्वेऽपि तदाश्रयो न विरुद्धः। 'भापसम्बोऽभ्यधाच्छ्राद्धं कर्मेत-रिपतृदैवतम्। मन्वर्थं कथयंस्तस्मान्नेदं ब्राह्मणभोजनम्'॥ १२९॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ १३०॥
दूरादिति ॥ दूरादेव पितृपितामहाद्यभिजनञ्जद्धिनिरूपणेन कृत्स्वशाखाध्यायिनं ब्राह्मणं परीक्षेत । यसात्त्रथाविधो ब्राह्मणो हन्यादीनां तीर्थं पात्रम् ।
प्रदाने सोऽतिथिरेव, महाफलप्राप्तेहेंतुत्वात् ॥ १३०॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र ग्रुज्जते । एकस्तान्मच्चवित्त्रीतः सर्वानहिति धर्मतः ॥ १३१ ॥

सहस्रमिति ॥ यत्र श्राहे बाह्यणानामवेदविदां दशलक्षाणि भुक्षते तत्रैको वेदविद् भोजनेन परितुष्टो धर्मतो धर्मोत्पादनेन तान्सर्वानहित स्वीकर्तुं योग्यो भवति । तद्रोजनजन्यं फलं जनयतीत्यर्थः । छान्दसत्वादेकवचनम् । अथवा बहुवचनानां स्थाने सहस्रमिति मनोरिभमतम् । गोविन्दराजस्त्वाह—'सहस्रं गच्छन्तु भूतानि' इति वेदे ॥ १३१ ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कन्यानि च हवींपि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धा रुधिरेणैव शुध्यतः ॥ १३२ ॥

ज्ञानिति ॥ विद्यया उत्कृष्टेभ्यो हव्यानि कव्यानि च देयानि न मूर्खेभ्यः । अर्थान्तरन्यासो नामालंकारः । न हि रक्ताक्तौ हस्तौ रक्तेनैव विद्युद्धौ भवतः किंतु विमलजलेन, एवं मूर्खभोजनेन जनितं दोषं न मूर्खे एव भोजितोऽपहन्ति किंतु विद्वान् ॥ १३२ ॥

अविद्वन्निन्दया विद्वदानमेवोक्तं वक्रोक्तया स्तौति-

यावतो प्रसते प्रासान्हच्यकच्येष्वमञ्चवित् । तावतो प्रसते प्रत्य दीप्तश्चलष्टचयोगुडान् ॥ १३३ ॥

यावत इति ॥ यत्संख्याकान्त्रासान् हन्यकन्येष्ववेदविद् भुङ्के तत्संख्या-कानेव प्रकृतश्राद्धकर्ता ज्वलितश्लष्ट्यांख्यायुधलोहिपण्डान् असते। श्राद्धकर्तु-रेवेदमविद्वद्दानफलकथनम् । तथा च न्यासः—'प्रसते यावतः पिण्डान्यस्य वै हविषोऽनृचः । प्रसते तावतः शूलान्गत्वा वैवस्ततक्षयम्' ॥ १३३ ॥

पाठा॰—1 प्रेतो. 2 °ऽविदः.

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४ ॥

ज्ञानिति ॥ केचिदात्मज्ञानपरा ब्राह्मणा भवन्ति, अन्ये प्राजापत्यादितपः-प्रधानाः, अपरे तपोध्ययनिरताः, इतरे यागादिपराः ॥ १३४ ॥

ततः किमत आह—

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वेपि ॥ १३५ ॥

ञ्चानेति ॥ ज्ञानप्रधानेस्यः पित्रथीन्नानि यलाद्दातन्यानि, देवान्नानि पुन-न्यीयावष्टतार्थशास्त्रानुसारेण चतुभ्योऽपि ॥ १३५ ॥

तयोः कः श्रेष्ठ इत्युपन्यस्य विशेषमाह—

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥१३६॥ अश्रोत्रिय इति ॥ योऽश्रोत्रियपितृकः स्वयं च श्रोत्रियः, यः श्रोत्रिय-पितृकः स्वयं वा अश्रोत्रियः॥ १३६॥

> ज्यायांसमनयोविंद्याद्यस्य स्थाच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽईति ॥ १३७॥

ज्यायांसमिति ॥ अनयोः पूर्वश्लोकनिर्देष्टयोर्मध्ये श्रोत्रियपुत्रं स्वयम-श्लोत्रियमपि ज्येष्टं जानीयात् । पितृविद्यादरपरमिदम् । यः पुनरश्लोत्रियस्य पुत्रः स्वयं च श्लोत्रियः स तद्धीतवेदपूजनार्थं पूजामहिति। वेद एव तद्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरमिदम् । तस्माद्वचनभङ्ग्या श्लोत्रियपुत्रः स्वयं च श्लोत्रियः श्लाद्धे भोजयितव्य इत्युक्तम् । नतु श्लोत्रियपुत्रस्य स्वयमश्लोत्रियस्यैवाभ्यनुज्ञानं, 'श्लोत्रियायेव देयानि' (१।१२८) इति विरोधात् । एवं च 'दूरादेव परीक्षेत' (१।१३०) इति विद्याव्यतिरिक्ताचारादि परीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः। नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेहिजम्।। १३८॥ नेति॥ श्राद्धे न मित्रं भोजयेत् । धनान्तरैरस्य मैत्री संपादनीया। न श्रात्रुं न च मित्रं यं जानीयात्तं ब्राह्मणं श्राद्धे भोजयेत्॥ १३८॥

यस मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ॥ १३९ ॥ यस्येति ॥ 'मित्र'शब्दोऽयं भावप्रधानः। यस्य मैत्रीप्रधानानि हव्यकस्यानि तस्य पारकीकिकं फलं न भवतीति फलाभावकथनपरमिदम् । बेसेति पर- लोक इत्यर्थे शब्दान्तरमञ्ययमिदं नतु क्वान्तम्, तेनासमानकर्तृकत्वे कथं क्वित नाशङ्गनीयम् ॥ १३९ ॥

स्वर्गफलं श्राद्धस्य दुर्शयितुं प्वोंक्रफलाभावमेव विशेषेण कथयित-

यः संग्तानि क्रुरुते मोहाच्छाद्वेन मानवः।

स खर्गाच्यवते लोकाच्छाद्धमित्रो द्विजाधमः ॥ १४० ॥

य इति ॥ यो मनुष्यः संगतानि मित्रभावं शास्त्रानिभन्नतया श्राह्वेन कुरुते श्राह्ममेव मित्रलाभहेतुत्वान्मित्रं यस्य स श्राह्ममित्रो द्विजापसदः स स्वर्गलोकाच्यवते । तं न प्रामोतीत्यर्थः । श्राद्धस्यापि स्वर्गफलत्वमाह याज्ञ-वल्क्यः (आचार ११२७०)—'श्रायुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुस्तानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता हुणां पितामहाः'॥ १४०॥

संमोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजै: । इहैवास्ते त सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥ १४१ ॥

संभोजनीति ॥ सा दक्षिणा दानिकया संभोजनी सह अज्यते यया सा संभोजनी गोष्टी बहुपुरुषभोजनात्मिका पिशाचधर्मत्वात्पैशाची मन्वादिभि-रुक्ता। सा च मैत्रीप्रयोजनकत्वात्र परलोकफला इह लोक प्वास्ते। यथान्धा गौरेकसिन्नेच गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा ॥ १४१ ॥

यथेरिणे बीजग्रुत्वा न बप्ता लभते फलम्।

तथाऽनुचे हविर्त्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२ ॥ यथेति ॥ ईरिणम्परदेशो यत्र बीजसुसं न प्ररोहति तत्र यथा बीजसुरवा कर्षको न फलं प्रामोत्येवमबिदुषे श्राह्मदानफलं दाता न प्रामोतीति ॥ १४२ ॥

दादन्प्रतिप्रहीदंश्र इस्ते फलभागिनः।

विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधियत्ग्रेत्य चेह च ॥ १४३ ॥ दातृनिति ॥ वेदतत्त्वविदे यथाशास्त्रं दत्तमैहिकामुष्मकफलमानिनो दादृन्करोति । ऐहिकं फलं यथाशास्त्रानुष्ठानेन लोके ख्यातिरूपमानुषङ्गिकमिति मेघातिथि-गोविन्दराजो। वयं त्वायुरादिकमेवैहिकफलं बूमः। 'आयुः प्रजां धनं विद्याम्' (याशः आचारः १।२७०) इत्यावैहिकामुष्मकादिफलत्वेनापि आदस्य याज्ञवल्क्यादिमिक्तत्वात् । प्रतिप्रहीत्तंश्च आदलब्धधनानुष्टितयागादिन्फलेन परलोके सफलान्कुरुते । अन्यायार्जितधनानुष्टितयागादिरफलपदन्त्वात् । इह लोके न्यायार्जितधनारब्धकृष्यादिफलातिशयलाभात् सफलान् कुरुते ॥ १४३ ॥

कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमिप त्वरिम् । द्विषता हि हविर्श्वक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १४४॥ काममिति ॥ वरं विद्वहाद्यणाभावे गुणवन्मित्रं भोजयेवतु विद्वांसमिष शत्रम् ; यतः शत्रुणा श्राद्धं सुक्तं परलोके निष्फलं भवति । यथोक्तपात्रासंभवे मित्रप्रतिप्रसवार्थमिदम् ॥ १४४ ॥

'श्रोत्रियायैव देयानि' (३।१२८) इसनेन छन्दोमात्राध्यायिति 'श्रोत्रिय'-शब्दप्रयोगात्तदाश्रयणमावश्यकमुक्तम्, इदानीं त्वधिकफलार्थं मन्नब्राह्मणा-त्मकत्कृत्स्वशाखाध्यायिनि श्रोत्रिये दानमाह—

यत्तेन भोजयेच्छाद्धे बहुचं वेदपारगम्।

शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं तु समाप्तिकम् ॥ १४५॥ यत्नेनेति ॥ ऋग्वेदिनं मञ्जवाह्मणात्मकशाखाध्यायिनं यत्नतो भोजयेत् । तथाविधमेव यत्नवेदिनम् । वेदस्य पारं गच्छतीति वेदपारगः । शाखाया अन्तं गच्छतीति शाखान्तगः । समाप्तिरस्यास्तीति समाप्तिकः । सवैरेव शब्दै-मेत्रबाह्मणात्मककृत्स्वशाखाध्येताऽभिहितः ॥ १४५॥

तद्गोजनेऽधिकं फलमाह—

एषामन्यतमो यस भुज्जीत श्राद्धमर्चितः।

पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी ॥ १४६ ॥
एषामिति ॥ एषां संपूर्णशाखाध्यायिनां बहुचादीनां मध्यादन्यतमो यस्य
सम्यक् पूजितः सन् श्राहे भुक्के तस्य प्रज्ञादिसप्तपुरुषाणां शाश्वती अविच्छित्रा
पितृणां तृप्तिः स्यात् । 'साप्तपौरुषी' इत्यनुशतिकादित्वादुभयपद्वृद्धिः, तस्य
चाक्रतिगणत्वात ॥ १४६ ॥

एप वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

एष इति ॥ हन्यकन्ययोस्भयोरेव प्रदाने यदसंबन्धिश्रोत्रियादिभ्यो दीयत इत्ययं मुख्यः करुप उक्तः । अयं तु मुख्याभावे वश्यमाणोऽनुकरुपो ज्ञातन्यः, सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

मातामहं मातुरुं च स्वस्नीयं श्वज्ञुरं गुरुम् । दौहित्रं विद्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥१४८॥ मातामहमिति ॥ स्वसीयो भागिनेयः, गुरुर्विद्यागुरुराचार्यादिः, बिद्

मातामहामात ॥ स्वसाया भागनयः, गुरावद्यागुरुराचायादिः, बिह् दुहिता, तस्याः पतिर्विह्पतिर्जामाताः, बन्धुर्मातृष्वसृपितृस्वसृपुत्रादिः, एतान्मातामहादीन्दशं मुख्यश्रोत्रियाद्यसंभवे भोजयेत् ॥ १४८॥

न ब्राह्मणं परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित्।

पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४९ ॥

नेति ॥ धर्मज्ञो दैवश्राद्धे मोजनार्थं न ब्राह्मणं यत्नतः परीक्षेत । छोक-प्रसिद्धिमात्रेणासौ साधुतया भोजयितन्यः । पित्र्ये पुनः कर्मण्युपस्थिते पितृ-पितामहाद्यभिजनपरीक्षा कर्तन्येति 'प्रयत्नतः'शब्दस्यार्थः ॥ १४९ ॥

ये स्तेनपतितक्कीबा ये च नास्तिकवृत्तयः। तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननहीन्मनुरत्रवीत्।। १५०।।

य इति ॥ स्तेनश्चौरः स च सुवर्णचोरादन्यः, तस्य 'पतित'शब्देनैव प्रहणात् । पतितो महापातकी, क्वीबो नपुंसकः, नास्तिकवृत्तिर्नास्ति परलोक इत्येवं वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य एतान्दैविपतृक्तत्योरुभयोरेवायोग्यान्मनुरव्वीदिति । 'मनु'ग्रहणं निषेधादरार्थम् । सर्वधर्माणामेव मनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

जिटलं चानधीयानं दुंबलं कितवं तथा।

याजयन्ति च ये पूर्गांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥१५१॥

जटिलमिति ॥ जटिलो ब्रह्मचारी। 'मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्' (२।२१९) इत्युक्तब्रह्मचार्युपलक्षणत्वाज्जटिलत्वस्य मुण्डोऽपि तिषिध्यते । अनधीयानं वेदाध्ययनरिहतं यस्योपनयनमात्रं कृतं न वेदादेशः । तेनास्त्रीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनकर्तुरम्यनुज्ञानार्थोऽयं निषेधः । अतः 'श्रोत्रियायैव देयानि' (३।१२८) इति ब्रह्मचारीतरविषयम् । दुर्वलो दुश्चर्मा । मेधातिषिस्तु 'दुर्वालम्' इति पठित्वा खलतिर्लोहितकेशो वा दुश्चर्मा वेद्यर्थत्रयमुक्तवान् । कितवो सूतकृत् । पूगयाजका बहुयाजकाः, 'पूगः क्रमुकवृन्दयोः' इत्यानिधानिकाः । अत एव वसिष्ठः—'यश्चापि बहुयाज्यः स्यासश्चोपनयते बहुन्' इति । तान्श्राद्धे न भोजयेदिति न दैवे निषेधः । यत्रोभयत्र निषेधो मनोरभिमतस्तत्र हन्यकव्यप्रहणमुभयत्रेति वा करोति ॥ १५९॥

चिंकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा। विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युहेव्यकव्ययोः॥ १५२॥

चिकित्सकानिति ॥ चिकित्सको भिषक, देवलकः प्रतिमापरिचारकः, वर्तनार्थत्वेनेतत्कर्म कुर्वतोऽयं निषेघो नतु धर्मार्थम् । 'देवकोशोपभोजी च नाम्ना देवलको भवेत्' इति देवलवचनात् । मांसविक्रयिणः सक्टद्पि । 'सद्यः पतित मांसेन' (१०।९२) इति लिङ्गात् । विपणोनिति । विपणो चणिज्या तया जीवन्तः । 'हृव्यकव्ययोः' इत्यभिधाना हैवे पिज्ये चैते त्याज्याः ॥ १५२ ॥

> प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनस्वी व्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्वेव त्यक्ताग्निर्वाधिषित्तथा ॥ १५३ ॥

प्रेच्य इति ॥ सृतिम्रहणपूर्वकं मामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारी कुत्सितनखक्रण्य-पाठा०—1 दुर्बोलं (=खलतिं, लोहितकेशं विकलेन्द्रियं वा). 2 चिकित्सका-न्देवलकान्मांस°.

१ उपजीविकान्तरे सित वृद्धिजीविको वार्धुषिरित्युच्यते; यच्चोक्तं—'वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्धुषित्वं तदुच्यते' इति, तत्तु स्वप्रिक्तयाविषयकमेवेति केचित् । वैयाकरणास्त्वन्यत्र धान्याद्वार्धुषिकशब्दं स्मरन्ति वसिष्ठस्तु (२।४६) 'समर्षं धान्यमुद्धृत्य महार्धं यः प्रयच्छिति । स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्म्हितः' इत्युपक्रम्य 'वसिष्ठवचनप्रोक्तां वृद्धिं वार्धुषिके शृषु । पञ्च माषास्तु' इत्यादिना धान्य-वृद्धाद्युभयान्यतर्जीवित्वमाह्,

दन्तः, गुरुप्रतिकूलाचरणशीलस्यक्तश्रीतस्मार्ताघाः कलोपजीवनश्च हृव्यकृत्य-योर्वजर्या इति पूर्वस्येवात्रानुषङ्ग उत्तरत्र एव च ॥ १५३ ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेचा निराकृतिः।

ब्रह्मडिट्ट परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ १५४॥

यक्ष्मीति ॥ यक्ष्मी क्षयरोगी, पद्यपालो वृत्त्यर्थतया छागमेषादिपोषकः, परिवेत्त्परिवित्ती वक्ष्यमाणलक्षणो, निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्टानरहितः । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्-'निराकर्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः', ब्रह्म-द्विद् ब्राह्मणादीनां हेष्टा, गणाभ्यन्तरो गणार्थोपस्प्ष्टसंवन्धिधनाद्यप्रजीवी १५४

कुशीलवोऽवकीणीं च वृपलीपतिरेव च। पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ १५५॥

कुरित इति ॥ कुशीलवो नर्तनवृत्तिः, अवकीणीं खीसंपर्काद्विष्ठतब्रह्म-चर्यः प्रथमाश्रमी यतिश्र, वृष्लीपितः सवर्णामपरिणीय कृतश्रदाविवाहः, पौनभवः पुनभूपुत्रो वश्यमाणः, उपपितर्यस्य जायाजारो गृहेऽस्ति ॥ १५५ ॥

भृतकाष्यापको यश्च भृतकाष्यापितस्तथा । शृद्रशिष्यो गुरुश्चेव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

भृतकेति ॥ भृतिवेतनं तद्राही, भृतकः सन् योऽध्यापकः स तथा; एवं भृतकाध्यापितः, श्रृद्धशिष्यो न्याकरणादी गुरुश्च तस्यैव । वाग्तुष्टः परुष-भाषी । अभिशस्त इत्यन्ये । कुण्डगोलको वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

> र्अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । त्राह्मयौंनैश्र संबन्धः संयोगं पतितैर्गतः ॥ १५७ ॥

अकारणेति॥ मातुः पितुर्गुरूणां च परित्यागकारणं विना त्यक्ता ग्रुशूपादे-रकर्ता, पितितैश्राध्ययनकन्यादानादिभिः संबन्धेः संपर्कं गतः। पतितत्वा-देवास्य निषेध इति चेत्र। संवत्सरात्यागिदं भविष्यति 'संवत्सरेण पतित' (१११८०) इति वक्ष्यमाणत्वात्॥ १५७॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविकयी। समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ १५८॥

अगारेति ॥ गृहदाहकः, मरणहेतुद्रव्यस्य दाता, कुण्डस्य वद्द्यमाणस्य योऽक्रमश्चातिः प्रदर्शनार्थत्वात्कुण्डस्य गोलकस्यापि प्रहणम् । अत एव देवलः—'अमृते जारजः कुण्डो मृते भतीर गोलकः । यस्तयोरक्रमश्चाति स कुण्डाशीति कथ्यते ॥' सोमलताविकेता, समुद्रे यो वहित्रादिना द्वीपान्तरं गच्छति, बन्दी स्तुतिपाठकः, तैलार्थं तिलादिबीजानां पेष्टा, साक्षिवादे कृटस्य मृषावादस्य कर्ता ॥ १५८ ॥

पाठा०-1 अकारणे परि° (=कारणासत्त्वे परित्याजकः).

यित्रा चिनद्मानश्च कितनो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिञ्चसत्र्व दाम्भिको रसविक्रयी ॥ १५९ ॥

पित्रिति ॥ पित्रा सह शास्त्रार्थे छोिकके वा वस्तुनि निरर्थ यो विवदते, कितवो यः स्वयं देवितुमनिभन्नः स्वार्थं परान्देवयति न स्वयं देविता तस्त्रो-कत्वात् । न चसिकः तस्य यूतवृत्तिपदेनाभिधास्यमानत्वात् । 'केकरः' इति पाठे तिर्वग्दष्टः, सुराव्यतिरिक्तमद्यपाता, कृष्टी, अनिर्णातेऽपि तस्मिन्महा-पातकादो जाताभिशापः, छद्यना धर्मकारी, रसविकेता ॥ ६५९ ॥

धनुःशराणां कर्ता च यथाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रधुग्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ १६०॥

धनुरिति ॥ धनूषि शरांश्च यः करोति, ज्येष्टायां सोद्रमिनियामनृहायां या किन्छ। विवाहेन दीयते साऽप्रेदिधिषूस्तस्याः पितः । तथा च लौगाक्षिः— 'ज्येष्टायां यद्यनृहायां कन्यायामुद्धतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्त्तेया पूर्वा तु दिधिषूः स्पृता ॥' गोविन्दराजस्तु 'भातुर्मृतस्य भार्यायास्' (३।१७३) इत्यनेन नाग्रेदिधिषूपितरेव वृत्तिवशाद्येपदलोपेन दिधिषूपितरिति मनुना वक्ष्यते स इह गृह्यत इत्याह । मित्रधुक् यो मित्रस्यापकारे वतेते वृतवृत्तिः, सिभकः, पुत्रेणाध्यापितः पिता मुख्येन पुत्राचार्यत्वासंभवात् ॥ १६०॥

भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा। उन्मत्तोऽन्ध्रश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ १६१॥

भ्रामरीति ॥ अपसारी, गण्डमालाख्यव्याध्युपेतः, श्वेतकुष्ठयुक्तः, दुर्जनः, उन्मादवान्, अचक्कुः, वेदनिन्दाकरः ॥ १६१ ॥

हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ १६२ ॥

हस्तीति ॥ हस्तिगवाश्वीष्ट्राणां विनेता, 'नक्षत्र'शब्देन ज्योतिःशास्त्रमुप-रुक्ष्यते; तेन यो वर्तते, पक्षिणां पक्षरस्थानां कीडाद्यर्थं विकयार्थं वा पोषकः, युद्धार्थमायुष्वविद्योपदेशकः ॥ १६२ ॥

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३ ॥

स्रोतसामिति ॥ प्रवहज्जलानां सेतुभेदादिना देशान्तरनेता, तेषामेवा-चरणकर्ता निजगतिप्रतिवन्धकः, गृहसंनिवेशोपदेशको वास्तुविद्योपजीवी, दूतो राजग्रामभ्रेष्यन्यतिरिक्तोऽपि, वृक्षरोपयिता वेतनग्रहणेन नतु धर्मार्थी । 'पञ्जामरोपी नरकं न याति' हृति विधानात् ॥ १६३ ॥ श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादृषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६४ ॥

श्वकी हीति ॥ की हार्थं शुनः पोषयति, रथेनैजींवति कयविकयादिना, कन्या-भिगन्ता, हिंसारतः, शूद्रोपक्कसन्तिः। 'वृषद्धपुत्रश्च' इति पाठान्तरम् । तत्र वृषद्धा एव केवलाः पुत्रा यस्रेत्यर्थः । विनायकादिगणयागकृत् ॥ १६४ ॥

आचारहीनः क्वीवश्र नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिनिन्दित एव च ॥ १६५॥

आचारेति ॥ गुर्वतिधिप्रत्युत्थानाद्याचारवर्जितः, क्वीबो धर्मकृत्यादौ निरु-त्साहः, नपुंसकस्योक्तत्वात् । नित्यं याचनेन परोद्वेजकः, स्वयंकृतया कृष्या यो जीवति, वृत्त्यन्तरेऽपि वा संभवत्यस्वयंकृतयापि । श्लीपदी व्याधिना स्थूलचरणः, देनापि निमित्तेन साधूनां निन्दाविषयः ॥ १६५ ॥

औरिश्रको माहिषिकः परपूर्वीपतिस्तथा। व्रेतनिर्यापकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६॥

औरभिक इति ॥ मेषमहिषजीवनः, परपूर्वा पुनर्भूस्तस्याः पतिः, प्रेत-निर्हारको धनग्रहणेन नतु धर्मार्थम् । 'एतहै परमं तपो यत्प्रेतमरण्यं हरन्ति' इत्यवदयश्चत्या विहितत्वात् ॥ १६६ ॥

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्षयान्द्रिजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६७ ॥

् एतानिति ॥ एतान्सेनादीन्निन्दताचारान्काणादींश्च पूर्वजन्मार्जितनिन्दित-कर्मशेषल्डधकाणादिभावान्साधुभिः सहैकत्र भोजनाद्यनहीन्त्राह्मणापसदान् ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञो दैवे पित्र्ये च त्यजेत् ॥ १६७ ॥

> ब्राह्मणंस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि ह्यते ॥ १६८॥

ब्राह्मण इति ॥ तृणाग्निर्यथा न हविर्देहनसमर्थो हविषि प्रक्षिप्ते शाम्यति निष्फलस्तत्र होमः, एवं वेदाध्ययनशून्यो ब्राह्मणस्तृणाग्निसमस्तस्य देवोद्देशेन त्यक्तं हविन दावव्यं, यतो भस्मिन न हूयते। 'श्रोत्रियायेव देवानि' (१।१२८) इत्यनेनैवानधीयानस्यापि प्रतिषेधसिद्धौ स्तेनादिवत्पक्षिद्धकृत्वज्ञापनार्थं पुनर्वचनम्। अन्ये तु दैवेऽनधीयान एव वर्जनीयः, अधीयानस्तु काणादिरिष शारीरदोषयुक्तो प्राह्म इत्येतद्र्यं पुनर्वचनम्। अत एव वसिष्ठः—'अथ चेन्मञ्चनिद्युक्तः शारीरैः पक्षिद्वूष्णैः । अदूष्यं तं यमः प्राह्म पक्षिपावन एव सः।' शारीरैः कारणत्वादिभिनंतु स्वयमुत्पाद्यैः स्नेनत्वादिभिः॥ १६८॥

पाटा॰-1 प्रेतानेर्यातक. 2 °णो ह्यनधीयान°.

अपाङ्कदाने यो दातुर्भवत्युर्घ्वं फलोदयः । दैवे हेविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९ ॥

अपाङ्कदान इति ॥ पङ्किभोजनानर्हबाह्यणाय दैवे हविषि पित्र्ये वा दत्ते दातुर्यो दानादृर्ध्व फलोदयस्तमशेषमभिधास्त्रामि ॥ १६९ ॥

अव्रतिर्यद्विजेर्श्वकं परिवेत्रादिभिक्तथा । अपाङ्केयैर्यदन्येश्व तद्वे रक्षांसि भुज्जते ॥ १७० ॥

अञ्जतिरिति॥वेदमहणार्थं वतरहितैस्तथा परिवेजादिभिरन्यैश्वापाङ्केयैः स्तेना-दिभिर्यद्भव्यं सुक्तं तद्रक्षांसि सुञ्जते । निष्प्रलं तच्छादं भवतीत्यर्थः ॥१७०॥

अप्रसिद्धत्वात्परिवेत्रादिलक्षणमाह—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १७१ ॥

द्रित ॥ 'अग्निहोत्र'शब्दोऽयमग्निहोत्राद्याधानपरः । यः सहोद्रे ज्येष्ठे आतर्थन्देऽनिमेके च दारपरियहं श्रौतसार्तामिहरणं च कुरुते स परिवेत्ता, ज्येष्ठश्च परिवित्तिभैवति ॥ १७१ ॥

प्रसङ्गात्परिवेदनसंबन्धिनां पञ्चानामप्यनिष्टं फलमाह—

परिवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दात्रयाजकपश्चमाः ॥ १७२ ॥

परीति ॥ परिवित्तिः परीवेत्ता च यया च कन्यया परिवेदनं क्रियते कन्या-प्रदाता याजकश्च तद्विचाहहोमकर्ता स पञ्चमो येषां ते सर्वे नरकं व्रजन्ति ॥ १७२॥

> भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽतुरज्येत कामतः । धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥ १७३ ॥

भ्रातुरिति ॥ सृतस्य अातुर्वेक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां 'सकृत्सकृदतावृत्तो' इत्यादिविधि हित्वा कामेनानुरागं भावयेदाश्चेषचुम्बनादि कुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत स् दिधिषूपतिर्ज्ञातन्यः । अतः श्राद्धनिषिद्धपात्रमध्य-पाठादस्वापि हृज्यकन्यपात्रयोनिषेधः करपनीयः ॥ १७३ ॥

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तिर गोलकः ॥ १७४॥ परेति ॥ परदारेषु कुण्डगोलकाल्यौ द्वौ सुताबुत्पद्येते । तत्र जीवत्पति-कायासुत्पन्नः कुण्डः; सृतपतिकायां च गोलकः ॥ १७४॥

पाठा०-1 कर्मणि.

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रत्य चेह च । दत्तानि हन्यकन्यानि नाञ्चयेते प्रदायिनाम् ॥ १७५ ॥

ताविति ॥ ते परभायीयां जाताः कुण्डाचा दृष्टानुपयोगात्प्राणिन इति व्यपदिष्टाः । प्राणिनौ ब्राह्मणत्वेऽपि तत्कार्याभावात्प्रेत्य फलाभावात्परलोके चानुषङ्गिककीत्योदिफलाभाव (दृत्तानि हृन्यकन्यानि प्रेत्य फलाभावादिह कीर्ते-रभावात्वात्रायेते नाशयतः, प्रदामिभिर्द्तत्तानि हृन्यकन्यानि निष्फलानि कुर्वतः ॥ १७५॥

अँपाङ्कचो यावतः पाङ्कचान्धुङ्जानाननुपरयति । तावतां न फलं तत्र दाता प्रामोति बालिशः ॥ १७६ ॥

अपाङ्क्षय इति ॥ सिद्धः सहैकपङ्कयां भोजनानहैः स्तेनादियैत्संख्यान्भोज-नाहीन्पश्यति तावरसंख्यानां भोजनस्य फलं तत्र आहे दाता न प्राप्तोति । बालिशोऽज्ञः । अतः स्तेनादिर्यथा न पश्यति तथा कर्तन्यम् ॥ १७६ ॥

वीस्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तुँ । पापरोगी सहस्रस्य दातुनाशयते फलम् ॥ १७७ ॥

विश्चिति ॥ अन्धस्य वीक्षणासंभवाद्वीक्षणयोग्यदेशसंनिहितोऽसौ पा-द्भ्यानां नवतेभीजनफलं नाशयति, एवं काणः षष्टेः, श्वेतकृष्टी शतस्य, पाप-रोगी रोगराजोपहतः । सहस्रस्रेत्यन्यादिसन्निधिनिरासार्थं वचनम् । गुरु-लघुसंख्णाभिधानं चेह संख्योपचये दोषगौरवं, तत्र च प्रायश्चित्तगौरवमिति दशियितुम् ॥ १७७॥

यावतः संस्पृशेदङ्गैर्जाह्मणाञ्छूद्रयाजकः।

तावतां न भवेदातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥ यावत इति ॥ श्रद्रस्य यज्ञादादृत्विग्यावत्संख्यान्त्राह्यणान्सपृक्षति 'क्षास-नेष्पकृत्तेषु' (३१२०८) इत्यासनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वानमुख्यस्पर्शासंभवे यावतां श्राद्धभोजिनां पङ्काष्ठपविशति तावतां संबन्धि पौर्तिकं फलं श्राद्धीयं दातुर्न भवति । तावतां पौर्तिकं फलं बहिवेदिदानाच यत्फलं तन्न भवति इति मेधा-तिथि-गोबिन्दराजौ । अवस्तयेव निन्दया निषिद्धगणापिठतस्यापि श्रद्धयाजकस्य भोजनिषेधः करुष्यते ॥ १७८ ॥

प्रसङ्गाच शूद्रयाजकप्रतिप्रहं निषेधति, लाघवार्थमन्यत्र निषेधकरणे सूद्र-याजकशब्दोचारणं कर्तव्यं स्वात्—

वेद्विचापि विग्नोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् । विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्मसि ॥ १७९ ॥

वेदेति ॥ वेदज्ञोऽपि ब्राह्मणः ग्रुद्धयाजकस्य लोभाव्यतिग्रहं कृत्वा शीर्ध

पाठा॰—1 ते तु जाताः परक्षेत्रे प्राणिनः. 2 नाशयन्ति. 3 अपंत्त्यो यानतः पंत्तयान्. 4 च. शरीरादिना विनाशे गच्छति । सुतरामवैद्वित् । अपक्षमृन्मयशरावादि-कमिवोदके ॥ १७९ ॥

> सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वाधुषौ ॥ १८०॥

सोमविक्रियण इति ॥ सोमविक्रियणे यहतं तहातुर्भोजनार्थं विष्ठा संप-छते । जन्मान्तरे विष्ठाभोजिनां जातौ जायत इत्यर्थः । एवं प्य-क्रोणितेऽपि व्याख्येयम् । नष्टं नाशभागितया निष्फलं विवक्षितम् । अप्रतिष्ठ-मनाश्रयतया निष्फलमेव ॥ १८०॥

यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् । भसानीव हुतं हैव्यं तथा पौनभवे द्विजे ॥ १८१ ॥

यन्विति ॥ वाणिजकाय यहत्तं श्रादे तन्नेहानुषङ्गिककीर्लादिफलाय, नापि पारलोकिकफलाय भवति । पुनर्भूपुत्राय यहत्तं तद्गस्महुतहविःसमस् । निष्फलमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

> इतरेषु त्वैपाङ्कचेषु यथोदिष्टेष्वसाधुषु । मेदोसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ १८२ ॥

इतरेष्ट्रिति ॥ इतरेभ्यो विशेषेणानुक्तफलेभ्यः पङ्किभोजनानर्हेभ्यः स्तेना-दिभ्यो यथाकीर्तितेभ्यो यहत्तमन्नं तहातुर्भोजनार्थं मेदोरुधिरमांसमजास्यि भवतीति पण्डिता वदन्ति । अत्रापि जन्मान्तरे मेदःशोणितादिभुजां जातिषु जायन्त इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

. अपाङ्कचोपहता पङ्किः पान्यते यैद्धिंजोत्तमैः ।

तामिबोधत कात्स्र्येन द्विजाप्रयान्पङ्किपावनान् ॥१८३॥ अपाङ्क्र्येत ॥ एकपङ्क्ष्यपविष्टस्तेनादिवृषिता पङ्क्रियेर्बाह्यणैः पवित्रीक्रियते तान्पवित्रीकारकान्ब्राह्मणानशेषेण रूणुत । निषेधादेकपङ्क्रिभोजनासंभवेऽपि सेनादीनां रहस्यकृताज्ञातदोषविषयत्वेन साधकतास्य वचनस्य ॥ १८३ ॥

अग्रयाः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजाश्रेव विज्ञेयाः पङ्किपावनाः ॥ १८४ ॥

अद्रया इति ॥ सर्वेषु वेदेषु चतुर्विष्यभ्याः श्रेष्ठाः सम्यग्गृहीत्वेदा बाह्यणाः पिक्कपावनाः । अत एव यमः पिक्कपावनगणनायां—'चतुर्वेदविदे चैव' इति पिठतवान् । तथा प्रकर्षेणैवोच्यते वेदार्थं एभिरिति प्रवचनान्यङ्गानि तेष्वप्यभ्याः षडङ्गविद्स्ते च चतुर्वेदिनोऽपि पिक्कपावनाः । 'न्यायविच्च षडङ्गविद्रिते पिक्कपावनमध्ये यमेन पृथक्पठितत्वात् । तथा 'छन्दसां ग्रुद्धदशपुरुष' इत्युशनोवचनादशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेद्संप्रदायवंशजाः पिक्कपावनाः ॥ १८४ ॥

त्रिणाचिकेतः पश्चाप्रिसिसुपर्णः पडङ्गवित् । ब्रह्मदेयात्मसंतानो ज्येष्ठसामग एव च ॥ १८५॥

त्रिणाचिकेत इति ॥ त्रिणाचिकेतोऽध्वर्युवेदभागसहतं च, तद्योगात्पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः । पञ्चान्निरमिहोत्री । तथा च हारीतः—'पवनः पावनस्रेता यस्य पञ्चान्नयो गृहे । सायंत्रातः प्रदीप्यन्ते स विष्रः पङ्किपावनः॥'
पवन आवसथ्यान्निः । पावनः सभ्योऽन्निः । शीतापनोदाद्यर्थं बहुषु देशेष्विष्
विधीयते । त्रिसुपर्णो बहुचां वेदभागस्तद्वतं च, तद्योगात्पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः ।
षडङ्गानि शिक्षादीनि यो व्याचष्टे स षडङ्गवित् सर्वप्रवचनेन षडङ्गाध्येतोक्तः ।
बह्यदेया ब्राह्मविवाहोदा, तस्या आत्मसंतानः पुत्रः । ज्येष्ठसामान्यारण्यके
गीयन्ते तेषां गाता । एते षद 'विह्मयाः पङ्किपावनाः' इत्युत्तरश्लोकेन
संबन्धः ॥ १८५॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः । श्रुतायुश्चेव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्किपावनाः ॥ १८६ ॥

वेदेति ॥ अनधीत्यापि वेदाङ्गानि गुरूपदेशाधिगतवेदार्थः, प्रवक्ता वेदार्थ-स्येव, ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमी, सहस्रद इति देयविशेषानुपादानेऽपि 'गावो वे यज्ञस्य मातरः' इत्यादिविशेषप्रवृत्तश्रुतिदर्शनाद्गोसहस्रदाता बहुपदो वा। श्रातायुः शतवर्षवयाः । 'श्रोत्रियायेव देयानि' (२।१२८) इति नियमात्सिति श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगात्पङ्किपावनत्वम् ॥ १८६॥

पूर्वेद्यरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयेत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यशोदितान् ॥ १८७ ॥
पूर्वेद्युरिति ॥ श्राद्धकर्मणि प्राप्ते श्राद्धाहात्प्वेदिने तदसंभवे श्राद्धदिन
एवोक्तलक्षणान्त्राह्मणान्सम्यगतिसत्कृत्य निमन्नयेत् । त्रयोऽवरा न्यूना येषां
ते त्र्यवराः नतु तावत एव । 'एकैकम्' (३।१२९) इत्युक्तेः ॥ १८७ ॥

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।
न च छन्दांस्पधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ।। १८८ ।।
निमन्त्रित इति ॥ श्राद्धं निमन्त्रितो नाह्यणो निमन्नणादारभ्य श्राद्धाहोरात्रं
यावन्मैश्चननिवृत्तिसंयमनियमवान् स्यात् । अवश्यकर्तन्यजपादिवर्जं वेदाध्ययनं च न कुर्यात् । श्राद्धकर्तापि तथैव स्यात् ॥ १८८ ॥

निमन्त्रितान्हि पितर उपतिष्ठन्ति तान्द्विजान् । नायुवचानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९ ॥ निमन्त्रितानिति ॥ पूर्वनियमविधेरयमनुवादः । यसासान्त्राह्मणान्त्रिन

षाठा०-1 निमन्त्रयीत.

मचितानदृश्यरूपेण पितरोऽधितिष्टन्ति प्राणवायुवद्गच्छतोऽनुगच्छन्ति, तथोप-विष्टेषु तेषु समीप उपविशन्ति, तसान्नियता भवेयुः ॥ १८९ ॥

> केतितस्तु यथान्यायं हैन्यकन्ये द्विजोत्तमः । कथंचिद्प्यतिकामन्पापः सकरतां त्रजेत् ॥ १९० ॥

केतित इति ॥ हन्यकन्ये यथाशास्त्रं निमन्नितो ब्राह्मणः स्वीकृत्व केनापि प्रकारेण भोजनमकुर्वाणस्तेन पापेन जन्मान्तरे सुकरो भवति ॥ १९० ॥

'नियतात्मा भवेत्सदा' (३।१८८) इत्यनेन मैथुननिषेधे कृतेऽपि वृष्कीगमन-स्याधिकदोषज्ञापनायाह—

> आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दृषल्या सह मोदते । दातुर्यदुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

आमिन्नतस्त्वित ॥ वृषली शृहा तत्र मृहत्वाच्छाद्धे निमन्नितः सन् यो वृषल्या सार्धे छीपुंसधर्मेण सुरतादिना रमते स दातुर्यत्पापं तत्प्रामोति । पापोत्पत्तिमात्रं विवक्षितम् । अन्यथा दातर्यपापे पापं न जायते । न चेदं दातुः प्रायश्चित्तत्या विहितं येनासौ पापान्मुच्यते । मेथातिथि-गोविन्दराजौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानादृषस्यन्ती चपल्यति मर्तारमिति योगाश्रयणेन श्राद्धमोकुरूढा ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतात्रेसाहतुः ॥ १९१॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।

न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥ अक्रोधना इति ॥ कोधरिहताः, बिहःशोचं मृद्वारिभ्याम्, अन्तःशोचं रागद्वेषादित्यागस्तशुक्ताः, सर्वदा स्त्रीसंयोगादिश्चन्याः, त्यस्त्रभुद्धाः, द्याद्यष्ट-गुणयोगो महाभागता तद्वन्तः, अनादिदेवतारूपाः पितरः । तस्मात्कोधादि-रहितेन भोनत्रा कर्त्रा च भवितव्यम् ॥ १९२ ॥

यसादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषाम्प्यशेषतः ।

ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तानिबोधत ॥ १९३ ॥ यस्मादिति ॥ एषां सर्वेषां पितृणां यसादुत्पत्तिये च पितरो वैर्बाह्मणादि-भिर्वेनियमैः शास्त्रोक्तकर्मभिरुपचरणीया भवेयुस्तान्साकल्येन ऋणुत ॥१९३॥

मैनोहैंरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः।

तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १९४॥

मनोरिति ॥ हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोर्थे मरीच्यादयः पुत्राः पूर्वमुक्ताः 'मरीचिरञ्यक्किरसौ' (१।३५) इत्यादिना तेषासृषीणां सर्वेषां सोमपादयः पितृगणाः पुत्रा मन्वादिभिः स्मृताः ॥ १९४ ॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्पृताः । अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्वताः ॥ १९५ ॥

विराडिति ॥ विराद्युताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः, अग्निष्वात्ता मरीचेः पुत्राः, छोकविष्याता देवानां पितरः ॥ १९५ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

सुपर्णिकिन्नराणां च स्मृता वहिंपदोऽत्रिजाः ॥ १९६ ॥ दैत्येति ॥ दैत्यादीनां प्रथमाध्यायोदितभेदानामत्रिपुत्रा बहिंपदो नाम

पितरः स्मृताः ॥ १९६ ॥

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविश्वेजः । वैश्यानामाज्यपा नाम ग्रद्राणां तु सुकालिनः ॥१९७॥

सोमपा इति ॥ ब्राह्मणप्रसृतीनां चतुर्णां वर्णानां सोमपाप्रसृतयश्रत्वारः

पितरः स्मृताः ॥ १९७ ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः । पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥ १९८ ॥

सोमपा इति ॥ कवेर्भृगोः सोमपाः पुत्राः । हविर्भुज एव हविष्मन्तोऽङ्गि-रसः पुत्राः । आज्यपाः पुरुस्त्यसुताः । सुकालिनो वसिष्ठसुताः ॥ १९८ ॥

अग्निद्ग्धानग्निद्ग्धान्काव्यान्बर्हिषदस्तथा । अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ।।१९९॥

असीति ॥ अग्निदग्धानन्निदग्धकान्यबर्हिषदग्निष्वात्तसौम्याख्यान्परान्पि-चुन्विप्राणासेव जानीयात् ॥ १९९ ॥

य एते तु गणा मुख्याः पितृणां परिकीर्तिताः । तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ २०० ॥

य इति ॥ य एते प्रधानभूताः पितृगणा उक्तास्तेषामपीह जगति पितर एव पुत्रपौत्रा क्षनन्ता विज्ञेयाः । पुत्रपौत्रमिति 'गवाश्वप्रभृतीनि च' (पा. २।४।११) इत्येकवद्भावः । एतच्छ्लोकसूचिता एव 'वरो वरेण्यः' इत्यादयो-ऽन्येऽपि पितृगणा मार्कण्डेयादिपुराणादिषु श्र्यन्ते ॥ २०० ॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पित्भ्यो देवमानवाः । देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ २०१ ॥

ऋषिभ्य इति ॥ ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्य उक्तक्रमेण पितरो जाताः । पितृभ्यो देवमानवा जाताः, देवेभ्यश्च जङ्गमस्थावरं जगन्क्रमेण जातम् ।

पाठा०—1 अनिमदम्धानभिदम्धान्,

तसात्सोमपादिप्रभवत्वात्स्विपितृपितामहप्रपितामहानां श्राह्मे एते पूजनीयाः । सोमपादयोऽपि पूजिताः सन्तः श्राह्मफलदानाय कल्पन्त इति । प्रकृतश्च पित्रादिश्राह्मस्तुत्ययोऽयं सोमपादिपितृगणोपन्यासः । अथवा आवाहनकाले निजिपत्रादयो बाह्मणादिभिः सोमपादिरूपेण ध्येयाः । एवं व्यवस्थाज्ञान-मनुष्टानपरता च स्यात् ॥ २०९ ॥

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा रेजतान्वितः । वार्यपि श्रद्धया दत्तमश्चयायोपकल्पते ॥ २०२ ॥

राजतैरिति ॥ एषां पितृणां रूप्यमयपात्रैः रूप्ययुक्तैर्वा ताम्रादिपात्रैर्जल-मपि श्रद्धया दत्तमक्षयसुखहेतुः संपद्यते किं पुनः प्रशस्तपायसादीति ॥२०२॥

> देवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते । दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं समृतम् ॥ २०३ ॥

देवेति ॥ देवानुहिश्य यिक्रयते तहेवकार्यम् । ततः पितृकार्यं द्विजातीनां विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते । अनेन पितृश्राद्धस्य प्राधान्यं, दैवं तत्राङ्गिभेसाह । एतदेव स्पष्टयति–यतो दैवं कर्म पितृकृत्यस्य पूर्वं सदाप्यायनं परिपूरकं समृतम् ॥ २०३ ॥

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं देवं नियोजयेत् । रैक्षांसि हि विद्यम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥ २०४॥

तेषामिति ॥ आरक्षो रक्षा तेषां पिचणां रक्षाभूतं दैवं विश्वदेवबाह्मणं पूर्वं निमन्नयेत् । यसादक्षावर्जितं श्रादं राक्षसा आच्छिन्दन्ति ॥ २०४ ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् । पित्राद्यन्तं त्वीहमानः श्विप्रं नश्यति सान्वयः ॥ २०५॥

देवेति ॥ यत एवसतः तच्छादं दैवाद्यन्तं दैवे कर्मणि आद्यन्तावारम्भा-वसाने यस वत्तथा । एतेनेद्मुक्तम्-निमञ्चणादि सर्वं दैवपूर्वं, विसर्जनं तु देवानां शेषे । अत एव देवलः—'यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान्प्रति । तत्सर्वं तत्र कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥' बतु तच्छादं पित्रुपक्रमावसानं पित्राद्यन्तं, तद्नुतिष्ठन्ससंतानः शीघ्रं विनश्चित् ॥ २०५ ॥

> शुचि देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६् ॥

शुचिमिति ॥ अस्थ्यङ्गाराधनुपहतं देशं निर्जनं च गोमयेनोपछेपयेत्। दक्षिणादिगवनतं च प्रयत्नतः संपादयेत् ॥ २०६॥

पाठा॰—1 राजतान्वितः. 2 श्रुतम्. 3 रक्षांपि विप्रवस्पति.

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि। विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ २०७॥ अवेति ॥ चोक्षाः स्वभावग्रुचयोऽरण्यादिप्रदेशास्तेषु, नद्यादितीरेषु, तथा निर्जनप्रदेशेषु दत्तेन श्राद्धादिना सर्वदा पितरस्तुष्यन्ति ॥ २०७ ॥

आसनेषूपऋप्तेषु वर्हिष्मत्सु पृथकपृथक् । उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

आसनेष्विति॥ तत्र च देशे भासनेषु पृथनपृथिवन्यसेषु सकुशेषु प्रागा-मित्रतब्राह्मणान्सम्यकृतस्नानाचमनानुपवेशयेत्। अत्र देवब्राह्मणासने कुश-ह्रयम्, पित्रासनेषु च प्रत्येकं दक्षिणाप्र एकः कुशो देयः। तदाह देवलः-चि चात्र विश्वदेवानां विप्राः पूर्वनिमन्निताः । प्राञ्जुखान्यासनान्येषां द्विद्रभाष्हितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च। दक्षिणाग्रै-कद्रभाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥' दक्षिणासुखयुक्तानि दक्षिणामाणि । **अत्रं** काण्डमूलापेक्षया ॥ २०८ ॥

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वज्रगुप्सितान् । गन्धमाल्यैः सुरभिभिरचीयेदेवैपूर्वकम् ॥ २०९ ॥

उपेति ॥ तान्विप्रानामञ्जितानासनेषूपवेश्य कुङ्कमोदिगन्धमाल्यधूपादिभिः स्पृहणीयगन्धेर्देवपूर्वकमचेयेत् ॥ २०९ ॥

तेषाग्रुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।

अमी कुर्याद् जुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

तेषामिति ॥ तेषां बाह्मणानामघींदकपवित्रतिलानसंमिश्रान्कृत्वा तैर्बाह्मणैः सहानुजातोऽसौ वक्ष्यमाणं होमं कुर्यात् । अनुजासामध्याच प्रार्थनापि पूर्व कर्तेच्या। सा च स्वगृह्यानुसारेण करवाणि करिष्य इत्यादिका। अनुज्ञापि ओमिलोवंरूपा कुरुष्वेति वा ॥ २१० ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः। हविद्निन विधिवत्पश्चात्संतर्पयेत्पितृन् ॥ २११ ॥

अग्नेरिति ॥ अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत्पर्युक्षणादिपूर्वं इविदानिन श्रीणन-मादौ कृत्वा पश्चादचादिना पिछुंस्तर्पयेत् । सोमयमयोई-द्वनिर्देशेऽपि पृथगेव देवतात्वम् । सहादिशब्दप्रयोगाभावात् । यत्र साहित्यं विवक्षितं तत्र सहा-दिशब्दं करोतीत्युक्तं प्राक् ॥ २११ ॥

अस्यभावे तु वित्रख पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यप्रिः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ २१२ ॥ अर्यभावे त्विति ॥ भरयभावे पुनर्वाद्मणहस्त एवोकाहुतित्रयं दद्यात् ।

पाटाo-1 जलतीरेषु. 2 ° दैवपूर्वकम्.

यसाद्य एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति वेद्विद्धिर्बाह्मणैरुक्तः । अद्भयभावश्चातु-पनीतस्य संभवति । उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणिप्रहणात्पूर्वम् ; मृत-भार्यस्य वा ॥ २१२ ॥

> अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान्पुरातनान् । स्रोकस्याप्यायने युक्ताञ्क्राद्धदेवान्द्विजोत्तमान् ॥ २१३॥

अक्रोधनेति ॥ कोधशून्यान्सुप्रसादान्प्रसन्नमुखान्प्रवाहानादितया पुरा-तनान् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' (२।७६) इति न्यायेन लोकवृद्धय उद्युक्तान्श्राद्धपात्र-भूतान्मन्वादयो वदन्ति । तस्माद्देवतुल्यत्वाच्छ्राद्धं ब्राह्मणस्य हस्ते दातव्य-मिति पूर्वविध्यनुवादः ॥ २१३॥

अपसन्यमग्री कृत्वा सर्वमाष्ट्रत्य विक्रमम् । अपसन्येन हस्तेन निर्वेपेदुद्कं भ्रुवि ॥ २१४ ॥

अपेति ॥ अग्नौ पर्युक्षणाचङ्गमुक्तं अग्नौकरणहोमानुष्ठानकममपसन्यं दक्षिणसंस्थं कृत्वा ततोऽपसन्येन दक्षिणहस्तेन पिण्डाधारभूतायां भुन्युद्कं क्षिपेत् ॥ २१४॥

> त्रींस्तु तसाद्धविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः । औदकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः ॥ २१५ ॥

त्रीनिति ॥ तसादस्यादिहोमादुङ्गतादन्नादुङ्गतावशिष्टांस्रीन्पिण्डान्कृत्वा औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन समाहितोऽनन्यमना दक्षिणामुखः 'तेषु दर्भेषु' (१४८१६) इति वक्ष्यमाणत्वादर्भेषु दद्यात् ॥ २१५ ॥

> न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु देभेषु तं हस्तं निम्रैंज्याह्रेपभागिनाम् ॥ २१६ ॥

न्युरयेति ॥ विधिप्र्वंकं स्वगृद्योक्तविधिना दभेषु तान्दण्डान्दस्वा 'दर्भ-मूलेषु करावधर्षणम्' इति विष्णुवचनाच तेषु दभेषु मूलदेशे इसं निर्लेषं कुर्यात्प्रपितामहपित्रादीनां त्रयाणां लेपभुजां तृप्तये ॥ २१६ ॥

> आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य श्रनेरसून् । षड्ऋत्ंश्च नमस्क्र्योत्पितृनेव च मन्त्रवित् ॥ २१७ ॥

आचम्येति ॥ अनन्तरमुपस्पृत्योदश्चुखो भूत्वा यथाशक्ति प्राणायामत्रयं कृत्वा 'वसन्ताय नमस्तुभ्यम्' इत्यादिना षड्ऋत्त्वमस्कुर्यात् पिरृंश्च 'नमो वः पितर' इत्यादिमन्नयुक्तम् 'अभिपर्यावृत्त्य' (गृ. ए. ४।८) इति गृश्चदर्शनाः इश्चिणामुखो नमस्कुर्यात् ॥ २१७॥

पाठा॰—1 °ऋज़ुद्धे देवान्. 2 °मावृत्परिक्रमम्. 3 निर्मृज्या°.

उदकं निनयेच्छेपं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।

अवजिघ्रेच तान्पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः ॥ २१८॥

उद्कमिति ॥ पिण्डदानात्पूर्वं पिण्डाधारदेशदत्तोद्करोषसुदकपात्रस्थं प्रति-पिण्डसमीपदेशे क्रमेण पुनरुत्सुजेत् । तांश्च पिण्डान्यथान्युमान् येनैव क्रमेण दत्तांस्तेनैव क्रमेणावजित्रेत् । समाहितोऽनन्यमनाः ॥ २१८ ॥

पिण्डेभ्यस्त्वित्पकां मात्रां समादायानुपूर्वशः । तेनैवं विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ २१९ ॥

पिण्डेभ्य इति ॥ अल्पिकेत्यन्नाल्पमात्रा अवयवभागाः पिण्डेषूत्पन्नानल्प-भागान्पिण्डक्रमेणेव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिबाह्यणान्भोजनकाले भोजनात्प्र्व भोजयेत् । विधिवत्पिण्डानुष्टानवत्पितरमुद्दिश्य यः पिण्डो दत्तस्तद्वयवं पिनृवाह्यणं भोजयेत् । एवं पितामहप्रपितामहपिण्डयोरपि ॥ २१९ ॥

धियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत । वित्रवद्वापि तं श्राद्धे खकं पितरमाश्चयेत् ॥ २२० ॥

भियमाणे त्विति ॥ श्रियमाणे जीवति पितारे सृतानां पितामहादित्रयाणां श्राद्धं कर्तेन्यम् । अथवा पितृविप्रस्थाने तमेव स्वपितरं भोजयेत् । पितामह-श्रपितामहयोश्च ब्राह्मणो भोजयेत्पण्डद्वयं च दचात् ॥ २२० ॥

पिता यस निष्टत्तः स्याजीवेचापि पितामहः । पितुः स नाम संकीत्यं कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ २२१ ॥

पितिति ॥ नामकीर्तनमत्र श्राहोपलक्षणार्थम् । पितृजीवनापेक्षोऽयं वा शब्दः। यस्य पुनः पिता मृतः स्थात्पितामहे जीवति स पितृप्रिपेतामहयोः श्राह्मं कुर्यात् । गोविन्दराजस्तु 'यस्य पितृप्रपितामहौ प्रेतौ स्थातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति विष्णुविचनात्प्रपितामह-तत्पितृभ्यां दद्यात्' इति व्याख्यातवान् ॥ २२१ ॥

> पितामहो वा तच्लाद्धं भुञ्जीतेत्यत्रवीन्मनुः । कामं वा समनुज्ञातः खयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

पितामह इति ॥ यथा जीवित्वता भोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामह-ब्राह्मणस्थाने भोज्यः । पितृप्रपितामहयोश्र ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं च कुर्यात् । अथवा जीवता पितामहेन 'त्वमेव यथारुचि कुरु' इति दत्तानुज्ञः स्वरूच्या पितामहं वा भोजयेत् । पितृपितामहयोवी श्राद्धद्वयं कुर्योदिति विष्णुवचना-त्पितृ-प्रपितामह-वृद्धप्रपितामहानां श्राद्धत्रयं कुर्यात् ॥ २२२ ॥

पाठा -1 पिण्डेम्यः खल्पिकां. 2 तानेव.

१ तायायं भावः-पितामहे जीवति सति मृते च पितार पितुरेकं पिण्डमेकोहिष्टविषा-नेन निधाय पितुर्यः पितामहस्ततः पराभ्यां द्वाभ्यां दचात् । पितामहस्त्वात्मनः प्रपिता-महः संप्रदानभूतः स्थित प्रवेति प्रपितामहाय ततः पराभ्यां द्वाभ्यां च दचादितिं निष्कर्षः ।

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् । त्रत्पिण्डाग्रं वयच्छेत स्वधेषामस्त्विति ज्ञवन् ॥ २२३ ॥

तेषामिति ॥ 'पिण्डेभ्यस्त्विष्यकां मात्राम्' (३।२१९) इति यदुक्तं तस्यायं कालविष्यः । प्रदेयविधिश्च तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदर्भतिलोदकं दस्वा तदिति पूर्विनिर्दिष्टं पिण्डायं 'पित्रे स्वधाऽस्तु' इस्वेवमादि ब्रुविन्पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्विभ्यः क्रमेण दचात् ॥ २२३ ॥

पाणिभ्यां तूपसंगृद्य खयमन्नस्य वर्धितम् । विप्रान्तिके पितृन्ध्यायञ्ज्ञनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ २२४ ॥

पाणिभ्यामिति ॥ अबस्येति तृतीयार्थे षष्टी । वर्धितं पूर्णं पिठरादिपात्रं स्वयं पाणिभ्यां गृहीत्वा पित्रंश्च चिन्तयत्रसत्रन्त्यगारादानीय बाह्मणानां समीपे परिवेषणार्थमत्वरया स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

उभयोईस्तयोर्धक्तं यदन्नम्रपनीयते । तद्विप्रस्तर्मपन्त्यसुराः सहसा दृष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

उभयोरिति ॥ अधिकरणसप्तमीयम् । उभयोः करयोर्मुकमस्थितं यद्शं ब्राह्मणान्तिकमानीयते तद्मुरा दुष्टबुद्भ्य आच्छिन्दन्ति तस्माञ्जेकहस्तेनानीय प्रित्रेष्टव्यम् ॥ २२५ ॥

गुणांश्र सपञ्चाकाद्यान्पयो दिध घृतं मधु । विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥ २२६ ॥

गुणानिति ॥ गुणान्व्यञ्जनानि, अन्नापेक्षयाऽप्राधान्याहुणयुक्तान्वा सूप-शाकाद्यान्त्रयतः छुचिः समाहितः अनन्यमनाः सम्यक् यथा न विशीर्थन्ति तथा भूमावेव स्वपात्रस्थाने स्थापयेन्न दारुफळकादौ ॥ २२६ ॥

मक्ष्यं मोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च । हुद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७॥

भक्ष्यमिति ॥ भक्ष्यं खरविशद्मभ्यवहरणीयं मोदकादि, भोज्यं पाय-सादि, नानाप्रकारफलमूलानि, हृदयस्य प्रियाणि मांसानि, पानानि सुगन्धीनि भूमावेव विन्यसेदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २२७ ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः। परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोद्यन् ॥ २२८ ॥

उपेति ॥ एतत्सर्वमन्नादिकं ब्राह्मणसमीपमानीय प्रयतः छुचिरनन्यमनाः कमेण परिवेषयेत् । इदं मधुरमिदमस्लमित्येवं माधुर्यादिगुणान्कथयन् ॥२२८॥

पाठा०—1 प्रयच्छेत्त<u>.</u>

नास्त्रमापातयेजातु न कुप्येत्रानृतं वदेत् । न पादेन स्पृशेदत्रं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९ ॥

नास्त्रमिति ॥ रोदनक्रोधसृषाभाषणाति न कुर्यात् । पादेन चात्रं न स्पृशेत् । न चोत्क्षिप्योत्क्षिप्यानं पात्रे क्षिपेत् । पुरुषार्थतया प्रतिविद्धयोरिष क्रोधानृतयोः श्राद्धाङ्गत्वज्ञापनार्थोऽयं निषेधः ॥ २२९ ॥

अस्रं गमयति प्रेतान्कोपोऽरीननृतं शुनः। पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २३० ॥

अस्त्रमिति॥ अश्च क्रियमाणं प्रेतान्भूतविशेषान्श्राद्धान्नानि प्रापयति न पितृ-णामुपकारकं भवति, क्रोधः शत्रून्, मृषावादः कुकुरान्, पादस्पर्शोऽन्नस्य राक्षसान्, अवधूननं पापकारिणः । तस्मान्न रोदनादि कुर्यात् ॥ २३० ॥

यद्यद्रोचेत विषेभ्यस्तत्त्ह्द्याद्मत्सरः। ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् ॥ २३१ ॥ यद्यदिति ॥ यद्यद्विप्राणामीप्सितमञ्जन्यञ्जनादि तत्तदमन्सरो द्यात् । पर-मात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात् । यतः पितृणामेतद्पेक्षितम् ॥ २३१ ॥

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्रये धर्मशास्त्राणि चैव हि। आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ २३२ ॥ स्वाध्यायमिति ॥ स्वाध्यायं वेदं, मानवादीनि धर्मशास्त्राणि, आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि, इतिहासान्महाभारतादीन्, पुराणानि ब्रह्मपुराणादीनि, खिलानि श्रीस्कशिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान्श्रावयेत् ॥ २३२ ॥

हर्षयेद्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच शनैः शनैः। अनाद्यनासकुचैतान्गुणैश्र परिचोदयेत् ॥ २३३ ॥

हर्षयेदिति ॥ स्वयं हृष्टो भूत्वा प्रियवचनादिभिर्वाह्मणान्परितोषयेत् । अत्रं चात्वरया भोजयेत्। मिष्टान्नेन पायसादिभिः 'पायसमिदं स्वादु, मोद-कोऽयं हृद्यो गृह्यताम्' इत्यादिगुणाभिधानैः पुनर्वाह्मणान्त्रेरयेत्॥ २३३॥

वृतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत । कुतपं चौसने दद्यात्तिलैश्र विकिरेन्महीम् ॥ २३४ ॥

व्रतेति ॥ ब्रह्मचारिणमपि दौहित्रं श्राद्धे प्रयक्षतो भोजयेत् । अपिशब्दाद्-ब्रह्मचारिणमपि। आनुकल्पिकमध्यपिठतस्यापि ब्रह्मचारिणो यतवचनाच्छ्रे-ष्टरवं कथयति दौहित्रमन्तरेणापि । नेपालकम्बलं चासने द्यात् । तिलांश्र श्राद्धभूमो विकिरेत् ॥ २३४ ॥

पाठा०-1 चासनं.

१ कुतपो नामाजाबूणीस्त्रकृतः पट औदीच्यादिषु 'कम्बलासन' इति नाम्ना च श्रसिद्धः; लघुद्दारीतेन तु (क्षी. ९८) 'ब्राह्मणाः कम्बलो गावः स्योडियरितिथिर्गुरुः । तिका दर्भाश्च कालश्च दरीते कुतपाः स्पृताः' इत्यते दश कुतपशब्दवांच्या इत्युक्तम् ।

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दे।हित्रः कुतपस्तिलाः । त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥ २३५ ॥ त्रीणीति ॥ पूर्वोक्तान्येव त्रीणि दोहित्रादीनि श्राद्धे पवित्राणीति ज्ञाप्यन्ते । त्रीणि च शौचादीनि प्रशंसन्ति ॥ २३५ ॥

अत्युष्णं सर्वमनं साद्धुङ्जीरंस्ते च वाग्यताः।

न च द्विजातयो ब्र्युद्तिता पृष्टा हिविगुणान् ॥ २३६ ॥ अत्युष्णमिति ॥ उष्णमेवात्युष्णम्, यस्योष्णसात्रादेभोजनमुचितं तदुष्णं द्यान्नतु फलाद्यपि । अत एव शङ्कः (शं.स्ट.१४।१२-१३)—'उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् । अन्यत्र फलम्लेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥' संयतवाचश्च ब्राह्मणा अभीयुः । 'किमिदं स्वाद्वस्वादु वा'इति दात्राऽन्नादिगुणान् पृष्टा वक्राद्यभिनयेनापि न ब्र्युः । वाग्यतत्वस्वात्रेव विधानात् ॥ २३६ ॥

योवदुष्णं भवत्यनं यावद्श्वन्ति वाग्यताः।

पितरस्तावदश्चन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २३७॥ यावदिति ॥ यावदन्ने उष्णता भवति, यावच मौनिनो भुक्षते, यावच हविर्गुणा नोच्यन्ते ताविप्तरोऽश्चन्तीति पूर्वोकस्त्रैवार्थस्य प्रशंसा ॥ २३७ ॥

यद्वेष्टितशिरा भुङ्के यद्भुङ्के दक्षिणामुखः।

्रसोपानत्कथ यद्धुङ्के तद्वै रक्षांसि भुज्जते ॥ २३८ ॥

यदिति ॥ वस्नादिवेष्टितशिरा यदंत्रं भुक्के, तथा दक्षिणामुखः, सपादुकश्च तद्राक्षसा भुक्षते, न पितरः । तस्मादेवंरूपं न कर्तव्यम् ॥ २३८ ॥

चाण्डालश्च वराहश्च कुकुटः श्वा तथैव च । रजस्वला च षण्डश्च नेक्षेरनश्चतो द्विजान् ॥ २३९ ॥

चाण्डाल इति ॥ चाण्डालग्राम्यसूकरकुकुटकुकुरोदक्यानपुंसका यथा ब्राह्मणान्मोजनकाले न पश्येयुस्था कार्यम् ॥ २३९ ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ।

देवे हैविषि पित्र्ये वा तद्भच्छत्ययथातथम् ॥ २४० ॥ होम इति ॥ यसाद्धोमेऽग्निहोत्रादौ, प्रदाने गोहिरण्यादौ, भोज्ये खाम्यु-दयार्थं ब्राह्मणभोजने, दैवे इविषि दर्शपौर्णमासादौ, पित्र्ये श्राद्धादौ, यदेभि-वीक्ष्यते क्रियमाणं कर्म तद्यदर्थं क्रियते तन्न साधयति ॥ २४० ॥

प्राणेन स्करो हन्ति पश्चवातेन कुकुटः । श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥ ब्राणेनेति ॥ स्करस्तदबादेर्गन्धं ब्राव्वा कर्मे निष्कर्छं करोति, तस्मादब्र-

पाठा०-1 यावडुष्मा भवला . 2 कर्मणि.

ञाणयोग्यदेशाबिरसनीयः । कुकुटः पश्चवातेन सोऽपि पश्चपावनयोग्यदेशा-दुपगमनीयः। श्वा दर्शनेन, छुनोऽन्नादिदर्शनं निषिद्धमपि दोषभूयस्त्वज्ञापनार्थं पुनरमिहितस् । सथवा दृष्टिनिपातेनेति श्राद्धकर्तृमोक्तृणां दृष्टिनिपातविषय-त्वेन । अवरवर्णः शूद्रस्तसाजातोऽवरवर्णजः शूद्र एवं । असावन्नादिस्पर्शेन द्विजातिश्राद्धं निष्फलयति ॥ २४१ ॥

खङ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्। हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४२ ॥

खञ्जो चेति ॥ यदि गतिविकलः काणो वा दातुर्दासः ग्रूदसत्यैव प्रेष्य-त्वविधानात् । 'अपि'शब्दाद्न्योऽपि ऋदो न्यूनाधिकाञ्जल्यादिर्वा स्यात्तदा तमपि ततः श्राद्धदेशाद्यसारयेत् ॥ २४२ ॥

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

ब्राह्मणमिति ॥ ब्राह्मणमितिथिरूपं अन्यं वा मक्षणशीलं मोजनार्थं तत्का-लोपस्थितं श्राद्धपात्रब्राह्मणैरनुज्ञातो यथाशत्त्वव्रभोजनेन भिक्षादानेन चाईयेत्॥ २४३॥

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाष्ट्राच्य वारिणा । सम्रत्सुजेङ्कक्तवतामप्रतो विकिरन्भुवि ॥ २४४ ॥

सार्वेति॥ 'वर्ण'शब्दः प्रकारवाची । सर्वप्रकारकमन्नादिकं व्यञ्जनादिभि-रेकीकृत्योदकेनाष्ठावयित्वा कृतभोजनानां ब्राह्मणानां पुरतो भूमौ 'द्भेषु विकिरश्च यः (३।२४५) इति वक्ष्यमाणत्वादर्भोपरि निक्षिपेत्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं मागधेयं स्याद्रभेषु विकिरश्च यः ॥ २४५ ॥

असंस्कृतेति ॥ 'नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः' (५।६९) इति निषेधात्संस्का-रानईबाळानां तथा कुळखीणामदृष्टदोषाणां ये त्यक्तारखेषां पात्रस्थमुच्छिष्टं दुर्भेषु च यो विकिरः स भागः स्यात् । अन्ये तु त्यागिनामिति गुर्वादित्यागिनां, कुलयोषितामिति स्वातह्रयेण तु कुलयोषितामन्दकन्यानामिति ब्याचक्षते। गोविन्दराजस्तु 'त्यागिनां कुलयोषिताम्'इति सामान्योपऋमादिदं विशेषाभि-थानम्, 'संस्कृतं भक्षाः' (पा.४।२।१६) इतिवत् ; ततः खकुळं खक्त्वा गतानां कुल्ह्यीणामित्याह् ॥ २४५ ॥

उच्छेष्णं भूमिगतमजिह्यसाश्वरस च। दासवर्गस्य तित्पच्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥ उच्छेषणमिति ॥ उच्छिष्टं यद्भूमिगतं तद्दाससमूहस्यावकास्यानलसस्या-

क्रुटिकस्य च पित्र्ये श्राद्धकर्मणि भागधेयं मन्वाद्यो वदन्ति ॥ २४६ ॥

आ सपिण्डिकयाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । अदैवं भोजयेच्छाद्धं पिण्डमेकं चे निर्वपेत् ॥ २४७ ॥

आ सिपण्डेति॥ मर्यादायामाङ् नाभिविधौ । सिपण्डीकरणश्राद्धपर्यन्त-मित्रमृतस्य द्विजातेश्च वैश्वदेवबाद्यणभोजनरितं श्राद्धार्थमन्नं ब्राह्मणं भोज-येत्, एकं च पिण्डं द्यात् । अस्य च श्राद्धानुष्ठानम् 'एकोदिष्टं दैवहीनमे-कार्षेकपवित्रकम् । श्रावाहनाभौकरणरिहतं द्वपसन्यवत् ॥' (आचार.१०१२५१) इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्ववगन्तन्यम् ॥ २४७ ॥

सहिपण्डिकियायां तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्यं पिण्डिनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८ ॥

सहिति ॥ अस्पेति यस्पेद्मेकोहिष्टं विहितं तस्य धर्मतः स्वगृह्यादिविधिना । सिपिण्डीकरणश्राद्धे कृते अनयैवावृता उक्तामावास्थाश्राद्धेतिकर्तव्यतया पिण्डिनिर्वपणं पार्वणविधिना श्राद्धं पुत्रैः सर्वत्र सृताहादौ कर्तव्यम् । नतु 'अन-यैवावृता' इत्यनेन प्रकृतमेकोहिष्टमेव हि किमिति न परामृदयते ? उच्यते–ति सिपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोहिष्टं सिपण्डीकरणे कृते पुनरनयैवावृतेति भेदनिर्देशो न स्वात् । ततोऽमावास्थेतिकर्तव्यतैव प्रतीयते ॥ २४८ ॥

आद्धं भ्रुक्त्वा य उच्छिष्टं दृष्ठाय प्रयच्छति । स मुद्दो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥ २४९ ॥

श्राद्धमिति ॥ माश्रितसूद्धायोच्छिष्टदानप्रसक्तावयं निषेघः । श्राद्धभोजनो-च्छिष्टं यः सूद्धाय ददाति स सूर्षः कालसूत्रं नाम नरकमधोसुलं गच्छति॥ २४९॥

श्राद्धभुग्रृपलीतल्पं तद्हर्योऽधिगच्छति । तस्याः प्ररीपे तं मांसं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५० ॥

श्राद्धेति ॥ 'वृषठी'शब्दोऽत्र श्रीपर इत्याहुः । निरुक्तं च 'क्वंन्ति वृष-स्यन्ती चपलयति भर्तारमिति वृषठी । ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषठीति' । श्राद्धं भुक्त्वा तदहोरात्रे यः श्लीसंत्रयोगं करोति तस्य पितर-सास्याः पुरीषे तं मासं शेरत इति निवृत्त्यर्था निन्दा ॥ २५० ॥

पृष्टा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः । आचान्तांश्रानुजानीयादंभि भो रम्यतामिति ॥ २५१ ॥

पृष्ट्विति ॥ वृक्षान्त्राह्मणान्बुध्वा 'स्वदितम्'इति पृष्ट्वा तेषामाचमनं कारयेत् । कृताचमनांश्च भो इति संबोध्य 'अभिरम्यताम्' इति त्र्यात्। 'अभितः' इति पाठे अभित उभयत इह वा स्वगृहे वास्यतामित्यर्थः ॥ २५१ ॥

खधाऽस्तिवत्येव तं त्र्युत्रीद्वणास्तदनन्तरम् । खधाकारः परा खाशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२ ॥

खघेति ॥ अनुज्ञानानन्तरं बाह्यणाः श्राद्धकर्तारं 'खघाऽस्तु' इति ब्रुयुः । यसात्सर्वेषु श्राद्धतर्पणादिपितृकर्मसु स्वधाशब्दोचारणं प्रकृष्टा माशीः॥२५२॥

ततो भ्रक्तवतां तेषामनशेषं निवेदयेत् । यथा ब्र्युस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥२५३ ॥

तत इति ॥ स्वधाशब्दोचारणानन्तरं कृतभोजनानां ब्राह्मणानां शेषमन्न-मण्यसीत्यविष्यमन् निवेदयेत् । तैर्वाह्मणैः 'इदमनेनान्नेन कियताम्' इत्यनुज्ञातो यथा ते ब्रुयुक्तथान्नशेषविनियोगं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

इदानीं प्रसङ्गाच्छ्राद्धान्तरेषु विशेषविधिमाह—

पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं, गोष्ठे तु सुरातम् । संपन्नमित्यम्युदये, दैवे रुचितमित्यपि ॥ २५४ ॥

पित्रये इति ॥ पित्र्ये निरपेक्षपितृमातृदेवताक एकोद्दिष्टश्राखे तृप्तिप्रक्षार्थ 'स्वदितम्' इति वाच्यम् । तथा च गोभिल सांख्यायनौ 'स्वदितम्' इति त्रसिप्रश्नः। मेघातिथि-गोविन्दराजौ तु श्राद्धकालागतेनान्येनापि खदितमिसेव कर्तेव्यमिति व्याचक्षतुः । 'श्राद्धे स्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केनचित् । नात-रुद्धिमदं विद्वद्वद्वैर्न अद्यीमहि'। गोष्टे गोष्टीआद्धे 'संश्वतम्' इति वाच्यम् । 'गोष्ट्यां ग्रुद्धर्थमप्टमम्' इति द्वादशविधश्राद्धगणनायां गोष्ठीश्राद्धमपि विधा-मिन्नेण पठितम् । अभ्यद्ये वृद्धिश्राद्धे 'संपन्नम्' इति वाच्यम् । दैवे देवतो-हेंशेन श्राद्धे 'रुचितम्' इति वचनीयम् । दैवश्राद्धं तु भविष्यपुराणोक्तम्-'देवानुहित्रय यच्छादं तत्त दैविकसुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यबतः॥ २५४॥

> अपराह्मस्तथा दभी वास्तुसंपादनं तिलाः। सृष्टिमृष्टिर्द्विजाश्वाग्रयाः श्राद्धकर्मसु संपदः ॥ २५५ ॥

अपराह्व इति ॥ अमावासाश्राद्धस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयोऽयमपराह्वकालः । 'शातर्रृद्धिनिमित्तकम्' इलादिना वृद्धिश्राद्धादौ स्मृलन्तरे प्रातःकालादिवि-धानात् । विष्टराद्यर्था दर्भाः, गोमयादिना श्राद्धदेशसंशोधनं, तिलाश्च विकि-रणाद्यर्थाः, सृष्टिरकार्पण्येनान्नादिविसर्गः, सृष्टिरन्नादेश्च संस्कारविशेषः, पङ्कि-पावनादयश्च ब्राह्मणाः, एताः श्राद्धे संपत्तय इत्यभिधानादङ्गान्तरापेक्षं प्रक्र-ष्टत्वमेषां बोधितस् ॥ २५५ ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्नो हविष्याणि च सर्वशः । पवित्रं यच पूर्वोक्तं विज्ञेया ह्वयसंपदः ॥ २५६ ॥ दभी इति ॥ पवित्रं मन्नाः, पूर्वाह्यः कालः, हविष्याणि मुन्यन्नादीनि

पाठा॰—1 सुश्रुतम्.

सर्वाणि च, यच पवित्रं पावनं वास्तुसँपादनादि पूर्वसुक्तम् ; एताश्च देवार्थस्य कर्मणः समृद्धयः । 'हन्य'शब्दो दैवकर्मोपलक्षणार्थः ॥ २५६ ॥

म्रन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यचानुपस्कृतम् । अक्षारत्वणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५० ॥

मुन्यन्नानीति ॥ मुनेर्वानप्रस्थसान्नाति नीवारादीनि, पयः क्षीरं, सोमलता-रसः, अनुपस्कृतमविकृतं पूर्तिगन्धादिरहितं मांसम्, अक्षारलवणमक्कृत्रिम-लवणं सैन्धवादि, एतस्स्रभावतो हविमेन्वादिभिरभिधीयते ॥ २५७ ॥

विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान्वरान्पितृन् ॥ २५८॥ विस्तृत्येति ॥ तान्बाह्मणान्वसन्यमनाः मौनी पवित्रो दक्षिणां दिशं वीक्षमाण एतान्वस्यमाणानभिरुषितानर्थान्पितृन्यार्थयेत् ॥ २५८॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च।

श्रद्धा च नो माव्यगमद्गहु देयं च नोऽस्त्वित।।२५९॥ दातार इति ॥ असन्कुले दातारः पुरुषा वर्धन्ताम् । वेदाश्चाध्ययनाध्या-पनतदर्थवोधतदर्थयागाद्यनुष्ठानैवृद्धिमाप्तुवन्तु । पुत्रपौत्रादिकं च वर्धताम् । वेदार्थश्रद्धा चास्मत्कुले न व्यपैतु । दातन्यं च धनादिकं बहु भवतु ॥२५९॥

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्।

गां विप्रमजमियं वा प्राश्येद्ग्सु वा श्विपेत् ॥ २६० ॥ एवमिति ॥ एवसुक्तप्रकारेण पिण्डानां प्रदानं कृत्वा प्रकृतवरयाचनानन्तरं तान्पिण्डान् गां ब्राह्मणं छागं वा भोजयेत्, अशो जले वा श्विपेत् ॥ २६० ॥

पिण्डनिर्वपणं केचिर्दंपुरस्तादेव क्ववंते ।

वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यन्तेऽप्सु वा ॥ २६१॥ पिण्डेति ॥ पिण्डपदानं केचिदाचार्याः ब्राह्मणभोजनानन्तरं कुर्वते । अन्ये पक्षिभिः पिण्डान्खादयन्ति । इयं च पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरम्युद्कश्रक्षे-पयोवैंकल्पिकीति दर्शयतुमुक्तयोरप्यभिधानुम् ॥ २६१ ॥

पतित्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥ २६२ ॥

पतिज्ञतेति ॥ धर्मार्थकामेषु मनोवाकायकर्मभिः पतिरेव मया परिचर-णीय इति वतं यस्याः सा पतिवता, धर्मपत्नी सवर्णा प्रथमोढा श्राद्धक्रियायां श्रद्धाशालिनी पुत्रार्थिनी तेषां पिण्डानां सध्यमं पितासहपिण्डं भक्षयेत् । सम्यक् 'आधत्त पितरो गर्भम्' हत्यादिगृद्धोक्तमञ्जेण ॥ २६२ ॥

पाठा॰—1विसर्ज्य (=यथासुखनिहारार्थमभ्यनुज्ञाय). 2 प्रयतो. 3°त्परस्तादेव.

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् । धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा ॥ २६३ ॥

आयुष्मन्तमिति ॥ तेन पिण्डभक्षणेन दीर्घायुषं कीर्तिधारणात्मकबुद्धियुक्तं धनपुत्रादिसंततिधर्मानुष्टानसत्त्वाख्यगुणान्वितं पुत्रं जनयति ॥ २६३ ॥

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् । ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा वान्धवानपि भोजयेत् ॥ २६४॥

प्रक्षाच्येति ॥ तद्तु हस्तौ प्रक्षाच्य ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्यात् । ज्ञातीन्प्रैति गच्छतीति ज्ञातिप्रायम्।कर्मण्यण्।ज्ञातीन्भोजयेदित्यर्थः । तेम्यः पूजापूर्वक-मन्नं दुच्या मानुपक्षानिष सार्हणं भोजयेत् ॥ २६४ ॥

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विष्ठा विसर्जिताः । ततो गृहवर्लि कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २६५ ॥

उच्छेषणमिति ॥ तद्राह्मणोच्छिष्टं तावत्कालं तिष्टेत् यावद्राह्मणानां विस-र्जनम् , ब्राह्मणेषु तु निर्गतेषु मार्ष्टेच्यमित्यर्थः। ततः संपन्ने श्राह्मक्मणि वैश्वदेव-बिह्मोमक्मीनित्यश्राद्धातिथिभोजनानि कर्तेच्यानि । 'बिल्'शब्दस्य प्रदर्शनार्थ-त्वात् । अत एव मत्स्यपुराणे—'निवृत्त्य प्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्याप्तिं च मञ्जवित् । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं विधिमेव च' इति ॥ २६५ ॥

यैश्वाकेरिति पूर्वमुक्तमि व्यवधानादृबुद्धिस्थं शिष्यमुखप्रतिपचये पुनर्वकः

हविर्यचिररात्राय यचानन्त्याय कल्पते । ज् पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २६६ ॥

हिविरिति ॥ चिररात्रायपद्मन्ययं चिरकाळवाचि । अत एव 'चिराय चिर-रात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' हत्याभिधानिकाः । यद्यद्विः पितृभ्यो यथाविधि दृत्तं चिरकाळतृप्तयेऽनन्ततृप्तये च संपद्यते तन्निःशेषेणाभिधास्यामि ॥ २६६ ॥

> तिलैबीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ २६७ ॥

तिलैरिति ॥ तिल्धान्ययवमाषजलम्लफलानामन्यतमेव यथाशास्त्रं श्र-द्वया दत्तेन मनुष्याणां मासं पितरस्तृप्यन्ति । 'कृष्णा माषास्त्रिलाश्चेव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः' इति वायुपुराणवचनान्मापेरिति कृष्णमाषा बोद्धव्याः ॥२६७॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान्हारिणेन तु । औरञ्जेणाथ चतुरः ज्ञाकुनेनाथ पश्च वै ॥ २६८॥ ब्रह्मविति॥ पाठीनादिमन्सानां मांसेन ह्रौ मासौ पितरः शीयन्त हति पूर्वेण संबन्धः । त्रीन्मासान्हारिणेन मांसेन, चतुरो मेषमांसेन, पञ्च द्विजाति-मस्यपक्षिमांसेन ॥ २६८ ॥

षण्मासांक्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै । अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ २६९ ॥

षणमासानिति ॥ षण्मासांद्रञागमांसेन प्रीयन्ते, पृषतश्चित्रसृगस्तन्मांसेन सप्त, एणमांसेनाष्ट्रो, रुहमांसेन नव । एण्हरू हरिणजातिविहोषी ॥ २६९ ॥

दशमासांस्तु तृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः । अश्वकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ २७० ॥

द्रोति ॥ दशमासानारण्यस्करमहिषमांसैस्तृष्यन्ति, एकादश शशकच्छप-मांसेन ॥ २७० ॥

संवत्सरं तु गन्येन पयसा पायसेन च । वार्घ्राणसस्य मांसेन तृप्तिद्वीद्यवार्षिकी ॥ २७१ ॥

संवत्सरमिति ॥ वर्षं पुनर्गोभवक्षीरेण तत्साधितौदनेन च तुष्यन्ति । तत्रैव पायसशब्दप्रसिद्धेः । वार्ष्रोणसस्य मासेन द्वादशवर्षपर्यन्तं पितृतृप्तिर्भवति । वार्ष्रीणस्त्र निगमे व्याख्यातः—'त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापितम् । वार्ष्रीणसं तु तं प्राहुर्योज्ञिकाः पितृकर्मणि' । नद्यादौ पयः पिवतो बस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्ना च; त्रिभः पिवतीति त्रिपिबः ॥ २७१ ॥

कालशाकं महाशल्काः खङ्गलोहामिषं मधु ।

आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वेशः ॥ २७२ ॥ कालेति ॥ कालशाकाल्यं शाकम् । महाशल्काः सशल्का इति मेघातिथिः । मत्स्यिविशेषा इति युज्यते । 'महाशल्किलेनो मत्स्याः' इति वचनात् । खड्डो गण्डकः । लोहो लोहितवर्णश्लाग एवः 'छानेन सर्वलोहेनानन्त्यम्' इति पैठीनासवचनात्त्योशामिषम् , मधु माक्षिकम् , मुन्यन्नानि नीवारादीन्यारण्यानि
सर्वाणि, एतान्यनन्तत्त्रस्ये संपद्यन्ते ॥ २७२ ॥

यिकिचिन्मधुना मिश्रं प्रद्धातु त्रयोदशीम् । तदप्यक्षयमेव साद्वर्षासु च मघासु च ॥ २७३ ॥

यदिति ॥ ऋतुनक्षत्रतिथीनामयं समुख्यः । यत्किनिदिखप्रसिद्धं मधु-संयुक्तं वर्षाकाले मचात्रयोदस्यां दीयते तद्प्यक्षयमेव भवति । त्रयोदस्या अधिकरणत्वेऽपीप्सितत्वविवक्षया प्राप्येखध्याहाराहा हितीया ॥ २७३ ॥

अपि नः स कुले जायाद्यो नो द्यात्रयोदशीम् । पायसं मधुसर्पिम्या प्राक्लाये कुज्जरस्य न ॥ २७४ ॥ अपीति ॥ वर्षासु मवासुकत्रयोदशी प्रवेक्ति विवक्षिता । तत्रापि 'प्रीष्ट- पद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम्। प्राप्य श्राइं हि कर्तव्यं मञ्जना पायसेक्
च' (शं. स्ट. १४।३२) इति शङ्कवचनाद्वाद्वकृष्णत्रयोदशी पूर्वत्रेह च गृह्यते ।
पितरः किलैवमाशासते—धिप नाम तथाविधः कश्चिद्साकं कुले भूयात् यो
ऽसम्यं प्रकृतायां त्रयोदश्यां तथा तिध्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वो दिशं गतायां
छायायां मञ्जन्तसंयुक्तं पायसं द्यात् । नतु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः
समुचयः। यथाह विष्णुः—'अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चित्ररोत्तमः।
प्रावृदकालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मञ्जन्नते यः श्राइं पायसेन
समाचरेत्॥ कार्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुल्लरस्य च' इति ॥ २७४॥

यद्यद्दाति विधिवत्सम्यक् श्रद्धासमन्वितः । तत्तत्वितृणां भवति परत्रानन्तमश्चयम् ॥ २७५ ॥

यद्यद्ति ॥ यद्यदिति वीप्सायाम् । सर्वमन्नमप्रतिषिद्धं यथाशास्त्रं सम्य-प्रूपं श्रद्धायुक्तः पितृभ्यो ददाति तदनन्तकं सर्वकालमक्षयमनपचितं परलोके पितृतृप्तये भवति । अतस्तरफलार्थिना श्रद्धया देयमिति विधीयते ॥ २७५ ॥

> कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जियत्वा चतुर्दशीम् । श्राद्धे प्रश्नस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥ २७६ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णपक्षे दशमीमारभ्य चतुर्दशी त्यक्तवा श्राद्धे यथा तिथयः श्रेष्ठा महाफळा न तथैतद्न्याः प्रतिपदादयः ॥ २७६ ॥

> युश्च क्रुवेन्दिनर्क्षेषु सर्वान्कामान्समश्चते । अयुश्च तु पितृन्सर्वान्प्रजां प्रामोति पुष्कलाम् ॥ २७७ ॥

युश्चिति ॥ 'दिन'शब्दोऽत्र तिथिपरः। युश्च युग्मासु तिथिषु द्वितीयाचतु-र्थादिषु युग्मनक्षत्रेषु भरणीरोहिण्यादिषु श्राद्धं कुर्वन्सर्वाभिलवितान्त्रामोति। मयुग्मासु तिथिषु प्रतिपत्तृतीयाप्रशृतिषु, अयुग्मेषु च नक्षत्रेष्विनीकृत्तिका-दिषु श्राद्धेन पिदृनप्जयनपुत्रादिसंतितं लभते पुष्कलां धनविद्यापरिपुष्टाम् २७०

यथा चैनापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते । तथा श्राद्धस्य पूर्वीह्वादपराह्नो विशिष्यते ॥ २७८ ॥

यथेति ॥ चैत्रसिताद्या मासा इति ज्योतिःशास्त्रविधानाच्छुक्कपक्षोपकम् त्वान्मासानां अपरः पक्षः कृष्णपक्षः, स यथा-ग्रुक्कपक्षात् आद्धस संबन्धी विशिष्टफळदो भवति, एवं पूर्वार्धदिवसादुत्तरार्धदिवसः प्रकृष्टफळो विशिष्यत इति चचनात्पूर्वाद्धेऽपि आद्धकर्तन्यतां बोधयति ॥ नतु ग्रुक्कपक्षादनुक्कोत्कर्ष-स्यापरपक्षस्य कथं इष्टान्तता ? प्रसिद्धो हि इष्टान्तो भवति । उच्यते-'कृष्णपक्षे द्रसम्यादौ' (१।२७६) इस्त्रत्रेच विशिष्टविधातुरकर्षाभिधानात् ॥ २७८ ॥

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतिन्द्रणा । पित्र्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥ २७९ ॥

प्राचीति ॥ दक्षिणसंस्थितयज्ञोपवीतेनानळसेन दर्भहस्तेन अपसन्यं पितृ-तीर्थेन यथाशास्त्रं सर्वं पितृसंबन्धि कर्मे था निधनादासमासेः कर्तन्यम् । था निधनाद्यावजीवमिति मेधातिथि-गोविन्दराजौ ॥ २७९ ॥

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा । सन्ध्ययोरुभयोश्रेव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥ २८० ॥

रात्राविति ॥ रात्रौ श्राइं न कर्तन्यम् । यसाच्छाइविनाशनगुणयोगाद्राक्षसी मन्वादिभिरसौ कथिता । संध्ययोश्च न कुर्यात् । आदिले चाचिरोदिते
अचिरोदितादिखकालश्चापेक्षायां त्रिमुहूर्तः प्रातःकालो प्राह्मः । यथोक्तं
विष्णुपुराणे—'रेखाप्रमृत्यथादिले त्रिमुहूर्तं गते रवौ । प्रातस्ततः स्मृतः कालो
भागः सोऽह्नस्तु पञ्चमः ॥' अपराह्मस्य श्राइङ्गतया विधानात्कथमयमप्रसक्तंप्रतिषेध इति चेत्,—नायं प्रतिषेधः । स हि रागप्राप्तस्य वा स्माद्विष्ठपासस्य वा ? नाद्यः । नात्र रागतो नित्यस्य दर्शश्राइस्य प्राप्तत्वाद्विषिप्राप्तस्य
निषेध पोडशिप्रद्वलाग्रहणाग्रहणविद्वकल्पः स्मात् । तस्मात्पर्शुदासोऽयम् । राज्यादिपर्शुदस्तेतरकाले श्राइं कुर्यात् । अनुयाजेतरयजतिषु 'येयजामहे' इति
मञ्चत् । अपराह्मविधिश्च प्राशस्त्यार्थः । अत एवोक्तम् (३।१७८) 'यथा
श्राइस्य पूर्वाह्माद्वराह्मो विशिष्यते' इति ॥ २८०॥

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत्। हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाश्चयज्ञिकमन्वहम् ॥ २८१॥

अनेनेति ॥ 'कुर्यान्मासानुमासिकम्' (१११२२) इति प्रतिमासं श्राह्रं विहितं तदसंभवे विधिरयं चतुर्भिर्मासैश्रातुरेकः एकस्तु ऋतुः संवत्सर इतीमं पक्षमाश्रित्योच्यते । अनेनोक्तविधानेन संवत्सरमध्ये त्रीन्वारान् हेमन्त-श्रीष्म-वर्षासु श्राह्रं कर्तव्यम् । तच समयाचारात्कुम्मवृषकन्यास्थेऽके पञ्चमहायज्ञा-न्तर्गतं च 'एकमप्याशयेद्विप्रम्' (१।८१) इत्यनेन विहितं प्रत्यहं दुर्यादिति तु पूर्वोक्तदृक्ष्यर्थम् ॥ २८९ ॥

् न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्रौ विधीयते । ः न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्धिजन्मनः ॥ २८२ ॥

ं न पैत्रिति ॥ 'अग्नेः सोमयमाभ्यां च' (१।२११) इस्रनेन विहितपितु-यज्ञाङ्गभूतो होमो न लौकिके श्रौतसार्तव्यतिरिक्ताग्नौ शाखेण विधीयते; तसाब लौकिकामानमौकरणहोमः कर्तव्यः । निरमिना तु 'अभ्यभावे तु विष्रस्य पाणी' (१।२१२) इस्यभिधानाद्विप्रपाण्यादौ करणीयः। आहिताग्नेर्द्विजस्य नामानस्या- व्यतिरेकेण कृष्णपसे दशस्यादौ आइं विधीयते। मृताहआइं तु नियत-त्वात्कृष्णपञ्चेऽपि तिथ्यन्तरे न निविध्यते ॥ २८२ ॥

यदेव तर्पयत्यद्भिः पिदन्स्नात्वा द्विजोत्तमः। तेनैव कृत्स्त्रमामोति पितृयज्ञित्रयाफलम् ॥ २८३ ॥

यदिति ॥ पाञ्चयज्ञिकश्राद्धासंभवे विधिरयम् । यत्र स्नानानन्तरमुद्कतर्पणं द्विजः करोति तेनैव सर्वं नित्यश्राद्धफलं प्राप्तोति;द्विजोत्तमपदं द्विजपरम् ॥२८३॥

वसन्वदन्ति तु पितृ ब्रुद्रांश्चेव पितामहान् । प्रिवतामहांस्तथादित्याञ्छ्रुतिरेषा सनातनी ॥ २८४ ॥

वस्तिति॥ यसात्पित्राद्यो वस्ताद्य इसेषामनादिभूता श्रुतिरस्तिः अतः पितृन्वस्वाख्यदेवान्पितामहान् रुद्धान्प्रपितामहानादिस्थान्मन्वादयो वदन्ति। ततश्च सिद्धबोधनवैयर्थ्याच्छ्राद्धे पित्रादयो वस्वादिरूपेण ध्येया इति विधिः कल्प्यते । अत एव पैठीनसिः—'य एवं विद्वान्पितृन्यजते वसवो रुद्रा आदि-त्याश्चास्य प्रीता भवन्ति'। मेघातिथि-गोविन्दराजौ तु 'पितृद्देषान्नास्तिक्याद्वा यः पितृकर्मणि न प्रवर्तते तं प्रत्येतत्प्रवर्तनार्थं देवतात्वाध्यारोपेण पितृणां स्तुतिवचनम्' इत्यूचतुः ॥ २८४ ॥

विघसाशी भवेत्रित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः। विघसी भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथाऽमृतम् ॥ २८५ ॥

विघसाशीति ॥ सर्वदा विघसमोजनः स्यात्सर्वदा चामृतमोजनो भवेत्। विघसामृतपद्योरप्रसिद्धत्वाद्रथं ब्याकुरुते । विप्रादिभुक्तदोषं विघस उच्यते । दर्शपौर्णमासादियज्ञशिष्टं पुरोडाशाद्यमृतम् । सामान्याभिधानेऽपि प्रकृतत्वा-च्छ्राद्धे विप्रभुक्तरोषभोजनाथौंऽयं विधिः। अत एव 'मुश्रीतातिथिसंयुक्तः सर्व पितृनिषेवितम्' इति स्मृत्यन्तरम् । अतिथ्यादिविशेषभोजनं तु 'अवशिष्टं तु दम्पती' (३।११६) इत्यनेनैव विहितम् । तस्यैव यज्ञशेषतु व्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थं पुनर्वचनमिति तु गोविन्दराजन्याख्यानमनुष्टानविशेषानईमशाकरणिकं च २८५

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाश्चयज्ञिकम् । द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥ इति मानवे धर्मशास्त्र मृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पतिदिति ॥ इदं पञ्चयज्ञभवमनुष्ठानं सर्वं युष्माकमुक्तं पार्वणश्राद्धव्यव-हितैरपि पञ्चयज्ञैरूपसंहारस्तेषामभ्याईतत्वज्ञापनार्थः । मङ्गलार्थे इति उ मेधातिथि-गोविन्दराजौ । इदानीं द्विजानां मुख्यो बाह्मणसस्य वृत्तीनामृता-दीनामनुष्ठानं श्रूयतामिति वश्यमाणाध्यायैकदेशोपन्यासः ॥ २८६ ॥

इति श्रीकुळूकमञ्जूतायां मन्वर्यमुक्तावल्यां मनुत्रत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ४

श्राद्धकल्पानन्तरं 'वृत्तीनां रक्षणं चैव' (१।११३) इति वृत्तिषु व्यक्ततया प्रतिज्ञातासु वृत्त्यधीनत्वाद्वाईस्थ्यस्थानन्तरं वक्तव्यासु ब्रह्मचर्यपूर्वकमेव गाई-स्थ्यं तत्रैव चात्र वक्ष्यमाणा वृत्तय इति द्शैयितुं ब्रह्मचर्यकाळं गाईस्थ्यकाळं चात्र वद्ति—

चतुर्थमायुषो भागग्रुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १ ॥

चतुर्श्वमिति॥ चतुर्थमायुषो भागम्। आद्यमित्युक्तं ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणा-र्थम्। अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्। न च 'शतायुर्वे पुरुषः' इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपरत्वम्। षद्दत्रिंशदाब्दिकं ब्रह्मचर्यमित्यादि-विरोधात्। आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उक्तब्रह्मचर्यकालं जन्मापेक्षाद्यं यथाशक्तिगुरुकुले स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत्। 'गृहस्थस्तु यदा पश्येत्' (६१२) इत्यनियतत्वात् 'द्वितीयमायुषो भागम्' इत्यपि गाईस्थ्यकालमेव ॥ १ ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्थाय वित्रो जीवेदनापदि ॥ २ ॥

अद्गोहेणेति ॥ परसापीडा शिलोञ्छायाचितादिरद्रोहः ईषत्पीडा याचि-तादिरलपद्गोहः नतु हिंसैव द्रोहः, तस्या निषिद्धत्वात् । अद्गोहेण तद्संभवेऽल्प-द्रोहेण या वृत्तिर्जीवनोपायः तदाश्रयणेन भार्यादिश्वत्यश्चयज्ञानुष्ठानयुक्तो ब्राह्मणो नतु क्षत्रियादिरनापदि जीवेत् । आपदि दशमे विधिभविष्यति । अयं च सामान्योपदेशो याजनाध्यापनविश्चद्धप्रतिमहादिसंमहार्थः । वक्ष्य-माणर्तादिविशेषमात्रनिष्ठत्वे संकुचितस्वरसत्वहानिरनधिकारार्थत्वं याजनादे-वृत्तिप्रकरणानिवेशश्च सात्त्वयापि जीवेत् ॥ २ ॥

> यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्तः कर्मभिरगहितैः । अक्केशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ ३ ॥

यात्रिति ॥ यात्रा प्राणस्थितिः शास्त्रीयकुटुम्बसंवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपूर्वक-प्राणस्थितिमात्रार्थं न तु भोगार्थं स्वसंबन्धितया शास्त्रविहितार्जनरूपैः कर्मभि-ऋतादिवक्ष्यमाणैः कायक्केशं विनाऽर्थसंग्रहं कुर्यात् ॥ ३ ॥

कै: कर्मभिरित्यत्राह-

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ४ ॥ ऋतामृताभ्यामिति ॥ धनापदीत्यनुवर्तते । ऋवादिभिरनापदि जीवेत् । सेवया त्वनापदि कदापि न वर्तते ॥ ४ ॥ अप्रसिद्धत्वाहतादीनि ब्याचष्टे-

ऋतमुञ्छिशिलं झेयममृतं सादयाचितम्। मृतं तु याचितं भेक्षं, प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्।। ५॥

ऋतमुञ्छशिलमिति॥ अवाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहताव-कारोषु यत्र यत्रोषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गिलभ्यां एकैकं कणं समुचयित्वेति बौधायनदर्शनात् एकैकधान्यादिगुटकोचयनमुन्छः। मञ्जर्यात्मकानेकधान्यो-चयनं शिलः, उन्छश्च शिल्श्रेत्येकवद्गावः। तत्सत्यसमानफल्त्वाहतमित्यु-च्यते। अयाचितोपस्थितममृतमिव सुखहैतुत्वादमृतम्। प्रार्थिते पुनर्भेक्षं भिक्षासमूहरूपं मरणसमपीडाजननान्मृतम्। एतच साप्तेर्गृहस्थस्य भेक्षमपक्त-तण्डुलादिरूपं नतु सिद्धान्नं पराग्निपकेन स्वाग्नो होमाभावात्। कर्षणं च भूमि-गतप्रचुर्याणमरणनिमित्तत्वाइहुदुदुःखफलकं प्रकर्षण मृतमिव प्रमृतम्॥५॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीन्यते । सेवा श्रवृत्तिराख्याता तसात्तां परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

सत्यानृतं त्विति ॥ प्रायेण सत्यानृतन्यवहारसाध्यत्वात्सत्यानृतं वाणि-ज्यम् । नतु वाणिज्ये शाखेण सत्यानृताभ्यनुज्ञानम् । 'तेन चैवापि जीव्यते' इति चशब्देन वाणिज्यसमशिष्टत्वात्कुसीदमपि गृद्यते । पूर्वश्लोकोक्ता कृषि-रतच्लोके च वाणिज्यकुसीदे। अनापदीत्यनुवृत्तरस्वयंकृतान्येतानि बोद्धव्यानि । यथाह गौतमः (१०११)-'कृषिवाणिज्ये स्वयं चाकृते कुसीदं च।' सेवा तु दीन-दृष्टिसंदर्शनस्वामितर्जननीचिक्रियादिधमयोगाच्छुन इव वृत्तिरतः श्रवृत्तिरुक्ता, तस्मान्तां प्रकृतो ब्राह्मणस्यजेत् ॥ ६ ॥

कुस्रलघान्यको वा स्थात्कुम्भीघान्यक एव वा । ज्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ ७ ॥

कुस्लधान्यक इति ॥ 'कुस्लो वीद्यगारं स्वात' इस्वाभिधानिकाः । इष्ट-कादिनिर्मितागारे धान्यसंचयो भनेत्। अत्र कालविशेषापेक्षायां 'यस त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं मृत्यवृत्तये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमईति' (११।७) इति मन्तं एव कालो प्राद्यः । तेन नित्यनैमित्तिकधर्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्वाहो भवित तावद्भनः कुस्लधान्यक उच्यते । वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यकः । 'प्राक् सौमिकीः क्रिया त्रेयाद्यसात्रं वार्षिकं भवेत' (आचार. १।१२४) इति यात्र-वल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसंचयाभ्यनुज्ञानात् । मनुरिष यदा वानप्रस्थस्यव 'समानिचय एव वी' इस्रनेन समानिचयं वक्ष्यित (१) तद्येक्षया बहुपोष्य-

१ असाम्रे 'सद्य:प्रक्षालिको वा स्थान्मांससंचायिकोऽपि वा, षण्मासिनचयो वापि समानिचय एव वा' इति प्रक्षिप्तकोकोऽधिकः कविदृह्यते; तस्यायं निर्देश इति प्रतिभाति । परं सोऽपि क्षोकः कुळूकमृष्टसंमत इति न स्रतरां वक्तुं पारयामस्तद्रवाख्याना-नुपरुंभात् । अत एवतद्रृह्मतिपत्तौ तु विचक्षणा एव सर्वथा शरणम् ।

वर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरं संचयः । मेघातिथिस्तु यावता धान्यादि-धनेन बहुम्द्रस्वदारादिमतिस्नसंवत्सरिखितिभैवति तावत्सुवर्णादिधनवानिष कुम्लधान्य इत्यमिधाय कुम्मी उद्दिका षाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भी-धान्यक इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुम्लधान्यक इत्येतद्याचस्य कोष्ठप्रमाणधान्यसंचयो वा स्वात् । द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः कुम्भीधान्यक इत्येतद्याचष्टे । उद्दिकाप्रमाणधान्यादिसंचयो वा षडहमात्रपर्याप्तधनः । 'द्वादशाहं कुम्लेन वृत्तिः कुम्भ्या दिनानि षद । इमाममूलां गोविन्दराजोक्तिं नातुरुन्धमहे ॥' ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकम् । न्यहपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स न्यहैहिकः तथा वा स्वात् । दिनत्रयनिर्वाहोचितधनमित्यर्थः । श्वो भवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नञ्समासः, तथा वा भवेत् ॥ ७ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् । ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ८ ॥

चतुर्णामपीति ॥ एषां चतुर्णामपि कुसूलधान्यकादीनां ब्राह्मणानां गृह- । स्थानां मध्ये यो यः शेषे पठितः स श्रेष्ठो ज्ञातन्यः । यतोऽसौ वृत्तिसंकोच- धर्मेण स्वर्णादिलोकजित्तमो भवति ॥ ८॥

पट्कर्मेंको भवत्थेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्राभ्यामेकश्रतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ९ ॥

षट्कर्मेति ॥ एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिहृहस्थो यो बहुपोष्यवर्गः स प्रकृतेर्क्रतायाचितमेश्चकृषिवाणिज्यैः पञ्चभिः 'तेन चैव' (४१६) इसन्तेन चशब्दसमुचितेन कुसीदेनेत्यं पङ्गिः कर्मभिः षदकर्मा भवति षङ्गिरेतैर्जीवति । कृषिवाणिज्यकुसीदान्येतान्यस्वयंकृतानि गौतमोक्तेनित्युक्तम् । अन्यः पुनस्ततोऽल्पपरिकरः त्रिभिर्याजनाध्यापनप्रतिप्रहैः 'अद्रोहेण' (४१२) हृत्येतच्छ्रोकसंगृहीतैः प्रवर्तते । प्रशब्दोऽनर्थको वर्तेत इत्यर्थः । अपरः पुनः 'प्रतिप्रहः प्रत्यवरः' (१०१९०९) हृति वद्यमाणत्वात्तत्परित्याने हाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां प्रवर्तते । उक्तत्रयापेश्चया चतुर्थः पुनर्वद्यस्त्रेणाध्यापनेन जीवति । मेधातिथिस्तु एषां कुसूळधान्यकादीनां मध्यादेकः कुस्ळधान्यकः प्रकृतेरून्छशिळायाचितायाचित्रलामकृषिवाणिज्येः पदकर्मा भवति पङ्गिजीवति । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषिवाणिज्ययोनिन्दित्वत्तात्त्यागं उन्छशिळ्याचितायाचितानां मध्यादिन्छया द्वाभ्यां वर्तेत । चतुर्थः पुनरश्चलितको ब्रह्मसेश्चण जीवति । ब्रह्मसं शिछोञ्छयोन्द्यता चृतिः, ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सत्तमवत्वात्सत्रमित्याह ॥ ९॥

१ 'सर्वेषु नियमस्तु आचार्यज्ञातिप्रियगुरुधनविद्यानियमेषु ब्राह्मणः संप्रदानम्, अन्यत्र यथोक्तान् कृषिवाणिज्ये चाख्यंकृते क्रसीदं च' (गौ. स्मृ. १०१२) इति तद्वचनम्।

१३ म० स्मृ०

वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्रिहोत्रपरायणः । इष्टीः पार्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ १० ॥

वर्तयंश्चेति॥ शिलोन्छाभ्यां जीवन् धनसाध्यकर्मान्तरानुष्ठानासामर्थ्या-दृग्निहोन्ननिष्ठ एव स्यात्। पार्वायणान्तीयाश्च इष्टीः केवला अनुतिष्ठेत्। पर्वे च अयनं च पर्वायणे, तयोरन्तस्तत्र भवा दृशेपौर्णमासाग्रयणात्मिकाः॥ १०॥

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन । अजिह्यामश्रठां शुद्धां जीवेद्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥

न लोकवृत्तमिति ॥ लोकवृत्तमसित्रयाख्यानं विचित्रपरिहासकथादिकं जीविकार्थं न कुर्यात्। अजिह्यां सृषात्मगुणार्थाभिधानादिपापरहितास्। अशटां दम्भादिन्याजशून्यास् । शुद्धां वैश्यादिवृत्तरसंकीर्णा ब्राह्मणजीविकामनु-तिष्ठेत्। अनेकार्थत्वाद्धात्नामनुष्ठानार्थोऽयं जीवतिरिति सकर्मकता ॥ ११ ॥

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्। संतोषमूठं हि सुखं दुःखमूठं विपर्ययः॥ १२॥

संतोषभिति ॥ यथासंभवभृत्यात्मत्राणधारणावस्यकपञ्चयज्ञाबनुष्ठानमा-त्रोचितधनानधिका स्पृहा संतोषः, तमतिशयितमालम्ब्य प्रमुरधनार्जने संयमं कुर्यात् । यतः संतोषहेतुकमिति सुखं, परत्र चान्यग्रस्य विहितानुष्ठानात्स्वर्गा-दिसुखम् । विपर्ययस्त्वसन्तोषो दुःखमूळं बहुधनार्जनप्रयासेन प्रमुरदुःखाद-संपत्ती विपत्ती च क्रेशात् ॥ १२ ॥

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः। स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ १३ ॥

अतोऽन्यतमयेति ॥ अबहुमृत्यस्यैकवृत्त्या निर्वाहसंभवे सलन्यतमयेति विधीयते; बहुमृत्यस्यात्रसंभवे 'षदक्रमेंको भवलेषाम्' (४१९) इति विहित्त्वात् । अथवेकवाक्यतावगमाहृतविधायकत्वाचान्यतमया वृत्त्येल्यज्ञवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम् । उक्तवृत्तीनामन्यतमया वृत्त्या जीवन्त्वातको बाह्यण इमानि वक्ष्यमाणानि यथासंभवं स्वर्गायुर्यञ्ञासां हितानि व्रतानि कुर्यात् । 'इदं मया कर्तव्यम्, इदं न कर्तव्यम्' इलेवविधसंकल्पविशेषाहृतम् ॥ १३ ॥

वेदोदितं खकं कर्म नित्यं कुर्यादतिन्द्रतः। तिद्धं कुर्वन्यथाशक्ति प्रामोति परमां गतिम्।। १४।।

बेदोदितमिति ॥ वेदोक्तं सार्तमिप वेदमूळत्वाह्नेदोक्तमेव । स्वकं स्वाश्र-मोकं यावजीवमतिन्द्रतोऽनलसः कुर्यात् । हिहेती । यसाप्तत्कुर्वेन् यथासा-मध्ये परमां गार्ति मोक्षलक्षणां प्राप्तोति । निस्तकर्मानुष्टानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाहेः । तदुक्तं मोक्षधर्मे-'ज्ञानसु-त्पचते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः। तत्रादर्भतलप्रस्थे पश्यसात्मानमात्मनि॥' ब्रात्मन्यन्तःकरणे ॥ १४ ॥ नेहेतार्थान्त्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा। न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्स्थामपि यतस्ततः॥१५॥

नेहेतार्थानिति ॥ प्रसञ्यते यत्र पुरुषः स प्रसङ्गो गीतवादित्रादिस्तेनार्था-क्राजेयेत्। नापि शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणाऽयाज्ययाजनादिना च। न च विद्यमानेषु धनेषु। न चाप्यविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे यतस्ततः प्रतितादिभ्योऽपि १५

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसन्येत कामतः । अतिप्रसिक्तं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् ॥ १६ ॥

इन्द्रियार्थे ब्विति ॥ इन्द्रियाणामर्था रूपरसगन्धरंपर्शाद्यसेषु निषिदे-व्विप स्वदारसुरतादिषु न प्रसज्येत नातिप्रसक्तिमत्यन्तसेवनात्मिकां कुर्यात् । कामत उपभोगार्थम् । अतिप्रसक्तिनिवृत्युपायमाद्द —अतिप्रसक्तिनिति ॥ विषयाणामस्थिरत्वस्वर्गापवर्गात्मकश्रेयोविरोधित्वादिभावनया मनसा सम्यङ् निवर्तयेत् ॥ १६ ॥

सर्वान्परित्यजेदर्थान्खाध्यायस्य विरोधिनः । यैथातथाध्यापयंस्त सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७॥

सर्वानिति ॥ वेदार्थंविरोधिनोऽर्थानलन्तेश्वरगृहोपसर्पणकृषिलोकयात्रा-दयस्तान्सर्वान्परित्यजेत् । कथं तर्हि भृत्यात्मपोषणमित्याशङ्कगाह —यथातथा केनाप्युपायेन स्वाध्यायाविरोधिना भृत्यात्मानो जीवयन् । यसात् सास्य स्वात-कत्य कृतकृत्यता कृतार्थेता यन्नित्यं स्वाध्यायपरता ॥ १७ ॥

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च । वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ १८ ॥

चयस्य इति ॥ वयसः क्रियाया धनस्य श्रुतस्य कुलसानुरूपेण वेषवाग्बुद्धी-राचरंक्षोके प्रवर्तेत । यथा यौवने सग्गन्धलेपनादिधारणं त्रिवर्गानुसारी वाग्बुद्धिश्च एवं कर्मादिष्वप्युक्षेयम् ॥ १८ ॥

बुद्धिवृद्धिकराण्याञ्च धन्यानि च हितानि च । नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चेत वैदिकान् ॥ १९ ॥

बुद्धीति ॥ वेदाविरुद्धानि शीघं बुद्धिवृद्धिजनकाति न्याकरणमीमांसास्मृति-पुराणन्यायादीनि शास्त्राणि, तथा धन्यानि धनाय हितान्यर्थशास्त्राणि बाई-स्पत्योशनसादीनि, तथा हितानि दृष्टोपकारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि, तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधकान्निगमाल्यांश्च प्रन्थान्नित्यं पर्यालोचयेत् ॥१९॥

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथा तथा विज्ञानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ २० ॥
यथा यथेति ॥ यसाध्या यथा पुरुषः शास्त्रं सम्बग्ध्यस्यति वर्थाः
पाठा०—1 कल्पमानेष्वर्थेषु.

तथा विशेषेण जानाति, शास्त्रान्तरविषयमिष चास्य विज्ञानं रोचत उज्वलं भवति । दीप्त्यर्थत्वादुचेरभिलाषार्थत्वाभावात् 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' (पा. १।४।३३) इति न संप्रदानसंज्ञा ॥ २०॥

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भृतयज्ञं च सर्वदा ।

नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥

ऋषियङ्गामिति ॥ स्वाध्यायादीनपञ्चयज्ञान् यथाशक्ति न त्यजेत् । तृतीया-ध्वायाभिद्दितानामपि पञ्चयज्ञानामिह निर्देश उत्तरत्र विशेषविधानार्थः स्नात-कवतत्ववोधनार्थश्च ॥ २१ ॥

एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः । अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ २२ ॥

एतानेक इति ॥ एके गृहस्था बाह्यान्तरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञा एतान्पञ्च-महायज्ञान् ब्रह्मज्ञानप्रकर्षाद्वहिरचेष्टमानाः पञ्चसु बुद्धीन्द्रियेष्वेवं पञ्चरूप-ज्ञानादिसंयमं कुर्वन्तः संपादयन्ति । यज्ञानां होमत्वानुपपत्तेः संपादनार्थो जुहोतिः ॥ २२ ॥

वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा । वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥ २३ ॥

वाचीति ॥ एके गृहस्था ब्रह्मविदो वाचि प्राणवायौ च यज्ञनिर्वृत्तिमक्षय-फलां जानन्तः सततं वाचि प्राणं च जुद्धति । वाचं च प्राणे; भाषमाणेन च वाचि प्राणं जुद्दोतीति । अभाषमाणेनोच्छ्यसता प्राणे वाचं जुद्दोमीति न्याख्या-तन्यमित्यनेन विधीयते । यथा कौषीतिकरहस्यबाद्यणम् (२।४।१) 'यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्तोति प्राणं तदा वाचि जुद्दोति,यावद्धि पुरुषः प्राणिति न तावद्माषितुं शक्तोति वाचं तदा प्राणे जुद्दोति, एतेऽनन्ते अमृते आहुती जात्रत्स्वपंश्च सततं जुद्दोति । अथ या अन्या आहुतयोऽनन्तरन्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवन्त्येवं हि तत्येतत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोतं न जुद्दवांचकुः' इति २ इ

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यंजन्त्येतैर्मखैः सदा । ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

ज्ञानेनेविति ॥ अपरे वित्रा ब्रह्मनिष्ठाः सर्वथा ब्रह्मज्ञानेनेवैतैर्मेखैर्यजनित । एतांश्च यज्ञाननुतिष्ठन्ति । कथमेतदिखाह—ज्ञानं ब्रह्म 'सलं ज्ञानमन्तम्' (तैति उप २१११) इलादिश्चतिषु प्रसिद्धम्। ज्ञानम्लामेषां ज्ञानानां किया-मुत्पत्तिं ज्ञानन्तः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चश्चरिव चश्चः ज्ञानचश्चषोपनिषदा 'सर्वे खिल्वदं ब्रह्म तज्ज्ञलान्' (छा उ ११२१) इलादिकया पञ्चयज्ञानिष ब्रह्मोत्पत्ति-काले ब्रह्मात्मकान्थ्यायन्तः संपादयन्ति । पञ्चयज्ञफलमश्चवत इल्पर्थः । श्लोकच्चयेण ब्रह्मनिष्ठानां वेदसंन्यासिनां गृहस्थानाममी विधयः ॥ २४॥

पाठा०-1 यजन्ते तैर्मक्षेः.

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा । दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५ ॥

अग्निहोत्रमिति ॥ उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाश्चादौ । अनुदितहोम-पक्षे दिनस्यान्ते निशायाश्चान्ते । यद्वा उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ दिनान्ते च । अनुदितहोमपक्षे निशादौ निशान्ते च अग्निहोत्रं कुर्यात् । कृष्णपक्षार्धमासान्ते दर्शाष्येन कर्मणा श्रक्कपक्षार्धे च पौर्णमासास्येन यजेत् ॥ २५ ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः । पश्चना त्वेयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मलैः ॥ २६ ॥

सस्यान्त इति ॥ पूर्वार्जितधान्यादिसस्ये समाप्ते 'शरिद नवान्नम्' इति सूत्रकारवचनादसमाप्तेऽपि पूर्वसस्ये नवसस्योत्पत्तावाग्रयणेन यजेत् । सस्यक्षयस्यानियतत्वात् , धनिनां बहुदायनजीवनोचितधान्यसंभवाच । सस्यान्त्रप्रद्याच नवसस्योत्पत्तिरेवाभिग्नेता नियतत्वात्तस्याः प्रस्रव्दं निमित्तत्वोत्त्यत्तः । ऋतुसंवत्सर इत्येतन्मताश्रयणेन चत्वारश्रदारो मासा ऋतवस्तदन्ते- ऽध्वरेश्वातुर्मासास्यैर्यागैर्यजेत । अयनयोरनयोरुत्तरदक्षिणयोरादौ पद्यना यजेत पद्यवधार्ष्यं यागमजुतिष्ठेत् । ज्योतिःशास्त्रे चैत्रग्रक्कप्रतिपदादिवर्षगणनाच्छिशिरेण समासे वर्षे वसन्ते सोमरससाध्येरिप्रिष्टोमादियागैर्यजेत ॥२६॥

नानिष्टा नवसखेष्टचा पश्चना चाग्निमान्द्रिजः। नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥ २७॥

नानिष्ट्रेति ॥ भाहिताप्तिर्द्धिजो दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छन्नाप्रयणमञ्जला नवानं न भक्षयेत् । नच पशुयागमञ्जला मांसमश्रीयात् ॥ २७ ॥

दोषं कथयन्ननित्यतामनयोराह-

नवेनानर्विता ह्यस्य पशुहच्येन चाग्नयः । प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्धिनः ॥ २८॥

नवेनेति ॥ यसान्नवेन हन्येन पशुवदामेनानविंता अकृतयागा अग्नयो नवान्नमांसाभिलाषिणोऽस्याहिताग्नेरग्निहोत्रिणः प्राणानेव खादितुमिच्छन्ति । गर्थोऽभिलाषातिशयः । गृथेधैजन्तस्य रूपम् । सोऽस्यासीति गर्धो । मत्व-र्थीय इतिः ॥ २८ ॥

> आसनाञ्चनञ्च्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा । नास्य कश्चिद्वसेद्रेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ॥ २९ ॥

आसनारानेति ॥ यथाशक्तयासनभोजनादिभिरनर्चितोऽतिथिरस्य गृह-स्थस्य गृहे न वसेत् । अनेन शक्तितोऽतिथि पूजयेदित्युक्तमप्युक्तरार्धमन्द्रवे ३९

पाठा॰—1 त्वयनान्ते तु.

240

पापण्डिनो विकर्मस्थान्वैडालव्रतिकाञ्छठान् । हैतुकान्वकद्वतींश्र वाद्यात्रेणापि नार्चयेत् ॥ ३० ॥

पाषण्डिन इति ॥ पाषण्डिनो वेदबाह्यत्रतिष्ठक्रधारिणः ज्ञानयभिक्षक-क्षपणकाद्यः, विकर्मस्थाः प्रतिपिद्ध वृत्तिजीविनः, वैद्वालव्रतिकवकवृत्ती वश्य-माणलक्षणो, शठा वेदेष्वश्रद्धानाः, हेतुका वेद्विरोधितकंव्यवद्दारिणः, एता-नतिथिकालोपस्थितान् वाद्यात्रेणापि न पूजयेत् । पूजारहितेऽन्नदानमात्रं तु 'शक्तितोऽपचमानेभ्यः' (४।३२) इत्यनुज्ञातमेव ॥ ३० ॥

वेद्विद्यावतस्त्रातान्श्रोत्रियान्गृहमेधिनः। पूजयेद्भव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

वेद्विद्येति ॥ वेद्विद्याव्रतस्नातानिति विद्यास्नातकवतस्नातकोभयस्नात-काख्योऽपि गृह्यन्ते । यथाइ हारीतः—'यः समाप्य वेदानसमाप्य वतानि समावर्तते स विद्यास्त्रातकः । यः समाप्य वतान्यसमाप्य वेदान्समावर्तते स वतस्रातकः। उभयं समाप्य यः समावतंते स विद्यावतस्रातकः।' यद्यपि स्नातकधर्मत्वेनैव स्नातकमात्रप्राप्तिस्तथापि श्रोत्रियत्वं विवक्षितं, तान्स्नातका-न्श्रोत्रियान्हन्यकन्येन पूजयेत् , विपरीतान्पुनर्वजेयेत् ॥ ३१ ॥

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातन्यं गृहमेथिना । संविभागश्च भूतेम्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

शक्तित इति ॥ अपचमाना ब्रह्मचारिपरिवाजकाः पाषण्डादयः। ब्रह्मचारि-परिवाजकानामुक्तमप्यन्नदानं पचमानापेक्षयातिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरुच्यते । मेघातिथि-गोविन्दराजौ तु 'भिक्षां च भिक्षवे दृद्याद्विधिवद्रह्य-चारिणे' (३।९४) हति व्रह्मचारिपरिवाजकयोरुकत्वात्पाषण्ड्यादिविषयत्व-मेवास्य वचनसेत्यूचतुः । स्वकुटुम्बानुरोधेन वृक्षादिपर्यन्तप्राणिभ्योऽपि जलादिनापि विभागः कर्तेन्यः ॥ ३२ ॥

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥ ३३ ॥

राजत इति ॥ 'न राज्ञः प्रतिगृद्धीयाद्राजन्यप्रसृतितः' (४।८४) इति निषेधाद्राजशब्दोऽत्र क्षत्रियनृपतिपरः। स्नातकः क्षुधावसीदन्द्विजातिप्रति-ग्रहस्य संभवेऽपि यथाशास्त्रवर्तिनः क्षत्रियादात्रो याज्यशिष्याभ्यां वा प्रथमं धनमभिल्षेत् । राह्यो महाधनत्वेन पीढाविरहात् । याज्यक्रिष्ययोश्च कृतोप-कारतया प्रत्युपकारप्रवणत्वात् । तदसंभवे स्वन्यसाद्पि द्विजाद्धनमाद्दीत । तद्भावे तु 'सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्' (१०१०२) इत्यापद्धमै वक्ष्यति। एवं चाना-पदि अथमं क्षत्रियनृपयाज्यशिष्येभ्यः प्रतिग्रहनियमार्थं वचनम् । अत प्वाह 'न त्वन्यतः' इति । स्थितिः शास्त्रमर्यादा । न च 'संसीदन्' इत्यभिधानादा-पद्धमैविषयत्वमस्य वाच्यम् । भ्रव्यभिचाराद्मापत्प्रकरणात् । 'संसीदन्' इत्यस्य चोपात्तधनामावपरत्वात् । नच धनाभावमात्रमापत् । किंतु तस्मिन्सित विहितोपायासंभवात् । भ्रन्यथा सद्यः प्रक्षालकोऽप्यापहृत्तिः स्थात् । यदि चापद्विषयत्वमस्य भवेत्तदा 'न त्वन्यतः' इत्यनेन 'सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्' (१०१०२) इति विरुध्येत । यचापत्यकरणे 'सीद्द्रिः कुप्यमिच्छिद्धिर्धनं वाप्रथिवीपतिः । याच्यः स्थात्' (१०।११३) इत्युक्तं तच्छूद्रमृपविषयमेवं राजादिप्रतिग्रहासंभवे ॥ ३३॥

> न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन । न जीर्णमलबद्धासा भवेच विभवे सति ॥ ३४॥

न सीदेदिति ॥ विद्यादियोगात्प्रतिप्रहशक्तोऽपि स्नातको ब्राह्मण उक्त-राजप्रतिप्रहादिलाभे सति न श्रुधावसन्नो भवेत् । नच धने संभवति जीर्णे मलिने च वाससी विश्वयात् ॥ ३४ ॥

> हृप्तकेशनखश्मश्रदीन्तः शुक्ताम्बरः शुचिः । खाध्याये चैव शुक्तः सान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

क्षप्तकेशेति ॥ कल्पनं छेदनं छतकेशन्सइमश्चः बपःक्षेशसहो दान्तः शुक्रवासा बाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नो वेदाभ्यासयुक्त औषधोपयोगादिना चात्म-हितपरः स्यात् ॥ ३५ ॥

> वैणवीं घारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे राक्मे च कुण्डले ॥ ३६ ॥

वैणवीमिति ॥ वेणुद्ण्डमुद्कसहितं च कमण्डलुं यज्ञोपवीतं कुज्ञमुष्टिं ज्ञोभने च सौवर्णकुण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

> नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ ३७ ॥

नेश्नेतेति॥ उद्यन्तमस्तं यन्तं च सूर्यविम्बं संपूर्णं नेश्नेत। उपसृष्टं प्रहोपरकं वकाबुपसर्गयुकं च, वारिस्थं जलप्रतिविम्बितं, नभोमध्यगतं मध्यं-दिनसमये ॥ ३७ ॥

> न रुङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच वर्षति । न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥ ३८ ॥

न छङ्घन्येदिति ॥ वत्सवन्धनरज्ञुं न छङ्घनेत् । वर्षति मेथे न धावेत् । नच खदेहमतिबम्बं जले निरीक्षेतेति शास्त्रे निश्चयः ॥ ३८ ॥

पाठा०-1 खरूपमिति.

मृदं गां दैवतं वित्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥

मृद्मिति ॥ प्रस्थितः सन् संमुखावस्थितानुदृतमृत्तिकागोपाषाणादि-देवताबाद्याणघतस्थोद्गचतुष्पथमहाप्रमाणज्ञातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् । प्रदक्षिणानीति 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्थान्यतरस्थाम्' (पा. १।२।६९) इति नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने । समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ ४० ॥

नोपगच्छेदिति ॥ प्रमत्तः कामार्तोऽपि रजोदशैने निषिद्धस्पर्शदिनत्रये खियं नोपगच्छेत् । स्पर्शनिषेधेनैव 'तासामाद्याश्चतस्तः' (११४७) इति निषेध-सिद्धौ प्रायश्चित्तगौरवार्थं स्नातकवतत्वार्थं च पुनरारम्भः । न चागच्छन्नपि तया सहैकश्च्यायां सुख्यात् ॥ ४०॥

> रजसाभिष्ठुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः। प्रज्ञा तेजो बरुं चक्षुरायुश्चेव प्रहीयते॥ ४१॥

रजसामिष्ठतामिति ॥ यसाद्रजस्त्रलां बियं पुरुषस्रोपगच्छतः प्रज्ञा-वीर्यबलचक्षुरायूषि नश्यन्ति, तसान्तां नोपगच्छेत् ॥ ४१ ॥

> तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समिमधुताम् । अज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चेव प्रवर्धते ॥ ४२ ॥

तामिति ॥ तां तु रजखलामगच्छतस्तस्य प्रज्ञादयो वर्धन्ते, तस्मात्तां नोपेयात् ॥ ४२ ॥

नाश्रीयाद्भार्यया सार्ध नैनामीक्षेत चाश्रतीम् । श्रुवतीं जुम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥ ४३ ॥ नाश्रीयादिति ॥ भार्षया सहैकपात्रे नाश्रीयात् । एनां च सुझानां श्रुतं जुम्मां च कुर्वतीं यथासुखं निर्यञ्जणपदेशावस्थितां च नेक्षेत ॥ ४३ ॥

> नाञ्जयन्तीं खके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । न पञ्चेत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामी द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

नाञ्जयन्तीमिति ॥ तथा स्वनेत्रयोरञ्जनं कुवैतीं तैलाद्यभ्यकां अनावृतां स्वनावरणरहितां नतु नम्नाम् । 'नम्नां नेस्नेत च स्वियम्' (४।५३) इति वक्ष्य-माणस्वात् । अपसं च प्रसवन्तीं ब्राह्मणो न निरीक्षेत ॥ ४४ ॥ नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत्। न मूत्रं पथि कुर्वीत न भसनि न गोत्रजे ॥ ४५ ॥

नाममद्यादिति ॥ एकवस्रो नान्नं भुक्षीत । उपस्थाच्छाद्नवासोरहितो न स्नायात् । मूत्रप्रहणमधःकायमलविसर्गोपलक्षणार्थम् । तेन मूत्रपुरीषे वर्त्मनि, भस्मनि, गोष्ठे च न कुर्यात् ॥ ४५ ॥

> न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते । न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥

न फालकृष्ट इति ॥ तथा फालकृष्टे क्षेत्रादौ, उदके, अझ्यर्थकृतेष्टकाचये, पर्वते, चिरन्तनदेवतागारे, कृमिकृतमृत्तिकाचये च विण्मूत्रोत्सर्गं न कदाचन कुर्यात् ॥ ४६ ॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः । न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ४७ ॥

न ससत्त्वेष्विति ॥ तथा सप्राणिषु बिछेषु न वजन्न चोत्थितो न नदीतट-माश्रित्य नापि पर्वतश्वः मूत्रपुरीषे कुर्यात् । पर्वतिनिषेधादेव तच्छुङ्गनिषेधे सिद्धे पुनः पर्वतश्वङ्गनिषेधसादितरपर्वते विकल्पार्थः । तन्नेच्छाविकल्पसान्य-थापि प्राप्तो सामान्यनिषेधवैयर्थ्याद्यवस्थितोऽत्र विकल्पः । अत्यन्तार्तस्य पर्वते न दोषः ॥ ४७ ॥

> वाय्वमिवित्रमादित्यमपः पश्यंस्तंथैव गाः । न कदाचन कुर्वीत विण्मृत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८ ॥

वारविद्यमिति ॥ वायुं, अप्तिं, ब्राह्मणं, सूर्यं, जलं, गां च पर्यञ्च कदापि मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । वायोररूपत्वेन दर्शनासंभवे वालाप्रेरिततृण-काष्टादिनिषेघोऽयम् ॥ ४८॥

> तिरस्कृत्योचरेत्काष्ठलोष्टपत्रतृणादिना । नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९ ॥

तिरस्कृत्योचरेदिति॥ अन्तर्थाय काष्टादिना भूमिमवागनुष्छिष्टः प्रच्छा-दिताङ्गोऽनगुण्ठितिशरा मूत्रपुरीषोत्सर्ग कुर्यात्। 'गुष्कैस्तृणैर्वा काष्टेर्वा पर्णे-वेंगुद्छेन वा। मृन्मयैर्माजनैर्वापि अन्तर्थाय वसुंघराम्' इति वायुपुराण-वचनात् गुष्काणि काष्टपत्रतृणानि श्रेयानि॥ ४९॥

मूत्रोचारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुद्बुखः । दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संघ्ययोश्च तथा दिवा ॥ ५०॥ मूत्रोचारसमुत्सर्गमिति॥ मृत्रपुरीषोत्सर्गमहित संध्ययोश्चोत्तराभिमुखो

पाठा॰—1 यथा दिवा; खस्थोऽनाशाय चेतसः.

रात्रौ चेहक्षिणाभिमुखः कुर्यात् । धरणीधरस्तु 'खस्थोऽनाशाय चेतसः' इति चतुर्थपादं पठित्वा चेतसो बुद्धेरनाशायेति ब्याख्यातवान् । 'परंपरीयमाझायं हित्वा विद्वत्रिरादतम् । पाठान्तरं व्यरचयन्मुधेह धरणीधरः' ॥ ५० ॥

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः। यथासुखमुखः कुर्यात्त्राणवाधामयेषु च ॥ ५१॥

छायायामिति ॥ रात्रौ छायायामन्धकारे वा अहिन छायायां नीहाराद्य-न्धकारे वा दिग्विशेषाज्ञाने सित चौरव्याघादिकृतप्राणविनाशमयेषु च यथे-प्सितमुखो मूत्रपुरीषे कुर्याद् ॥ ५३ ॥

प्रत्यप्तिं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विंजान् । प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥ ५२ ॥

प्रत्यग्निमिति ॥ 'वाय्वग्निविप्रम्' (४।४८) इत्वनेन मेहतोऽझ्यादीनां दर्शनं निषिद्धम् । अनेन त्वपश्यतोऽपि संमुखीनत्वं निषिध्यते । अग्निस्यंचन्द्र-जलबाह्मणगोवाताभिमुखं मूत्रपुरीषे कुर्वतः प्रज्ञा नश्यति, तस्मादेतक कर्तव्यम् । 'प्रतिवातम्' इत्यस्य स्थाने 'प्रतिसंध्यम्' इत्यन्ये पठन्ति ॥ ५२ ॥

नाप्ति मुखेनोपधमेत्रयां नेक्षेत च स्त्रियम् । नामेध्यं प्रक्षिपेदश्रो न च पादौ प्रतापयेत् ॥ ५३ ॥

माश्चिमिति ॥ नाश्चिमुंखेन ध्मातब्यः, किं तिहें ? व्यजनादिना । 'न नमां खियमीक्षेत मेथुनादन्यत्र' इति सांख्यायनदर्शनान्मेथुनव्यतिरेकेण नमां खियं न पश्चेत् । अमेध्यं मूत्रपुरीषादिकं नाम्नौ क्षिपेत् । नच पादौ प्रताप-येत् । प्रशब्दादमौ पादाबुत्क्षिण्य साक्षात्र प्रतापयेत् । वखादितापस्त्रेदे-ऽविरोधः ॥ ५३ ॥

अधस्तान्नोपद्ध्याच न चैनमभिलङ्घयेत् । न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ ५४ ॥

अधस्तादिति ॥ खङ्घादिभ्योऽधस्तादङ्गारशकट्यादिकं न कुर्यात् । न चाम्रिमुरद्धत्य गच्छेत् । नच सुप्तः पाददेशेऽप्तिं स्थापयेत् । नच प्राणपीडाकरं कर्म कुर्यात् ॥ ५४ ॥

नाश्रीयात्संधिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत्। न चैव प्रलिखेन्द्र्मिं नात्मनोऽपहरेत्स्रजम् ॥ ५५ ॥

नाश्रीयादिति ॥ संध्याकाले भोजनं ज्ञामान्तरगमनं निद्रां च न कुर्यात् । नच रेखादिना भूमिमुङ्खिते । नच मालां धतां स्वयमेवापनयेत् । अर्थाद-न्येनापनयेदित्युक्तम् ॥ ५५॥

पाठा॰—1 °बाध°. 2 °द्विजम्. 3 प्रतिग्र; प्रतिसंध्यं.

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा सम्रत्सुजेत् । अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ ५६ ॥

नाप्सु मूत्रमिति ॥ मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं मूत्राद्यमेध्यलिसवस्वं भन्यद्वा भुक्तोच्छिष्टाद्यमेध्यं रुधिरं विषाणि च कृत्रिमाकृत्रिमभेद्भिम्नानि न जले प्रक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

नैकः सुप्याच्छ्न्यगेहे श्रेयांसं न प्रबोधयेत्। नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन चावृतः॥ ५७॥

नैक इति ॥ उत्सन्नजनवासगेहे नैकः शयीत । वित्तविद्यादिभिरिधकं च सुप्तं न प्रबोधयेत् । रजस्वलया संभाषणं न कुर्यात् । यैज्ञं चाकृतवरणोऽनु-त्विक् न गच्छेत् । दर्शनायेच्लया गच्छेत् । 'दर्शनाय तु कामम्' (गो. स्टु. ९१५५) इति गौतमवचनात् ॥ ५७ ॥

अस्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सिन्धो । स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिसुद्धरेत् ॥ ५८ ॥ अस्यगार इति॥ अभिगृहे गवां निवासे ब्राह्मणानां गवां समीपे स्वाध्याय-

अर्थगार इति ॥ अग्निगृहे गवां निवासे ब्राह्मणानां गवां समीपे स्वाध्यायः भोजनकाळयोश्च दक्षिणपाणि सवाहुं वासस उद्धरेद्वहिष्कुर्यात् ॥ ५८ ॥

न वारयेद्वां धयन्तीं न चाचश्रीत कस्यचित्। न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्द्र्शयेद्वधः॥ ५९॥

न वारयेदिति ॥ गाँ जलं क्षीरं वा पिवन्तीं न निवारयेत्। दोहनार्थवार-णादन्यत्र निषेधः । नापि परकीयक्षीरादि पिवन्तीं तस्य कथयेत् । न चेन्द्रधनुराकाशे दृष्ट्वा निषिद्धदृर्शनदोषज्ञः कस्यचिद्दर्शयेत् ॥ ५९ ॥

नाधार्मिके वसेद्वामे न व्याधिबहुले भृशम् । नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥ ६० ॥

नाधार्मिक इति॥ अधार्मिक इत्यनेन यत्राधार्मिका वसन्ति न तत्र वासो युक्तः। यत्र वा निन्दितदुश्चिकित्सितः वाधिपीडिता बहवो जनासत्र स्ट्राम-त्यर्थं वासो न युक्तः। पन्थानमेकः कदापि न गच्छेत्। पर्वते च दीर्घकार्णं न वसेत्॥ ६०॥

> न शुद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनाद्यते । न पाषण्डिगणात्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नुभिः ॥ ६१ ॥

न शूद्रराज्य इति ॥ यत्र देशे शूद्रो राजा तत्र न वसेत् । अधार्मिक-जनैश्च बाह्यतः परिवृते ग्रामादौ न वसेदिल्यपुनरुक्तिः । पाषण्डिभिश्च वेदबा-ह्यालिङ्गधारिभिर्वशीकृते चाण्डालादिभिश्चान्यजैरुपद्वते न वसेत् ॥ ६१ ॥

पाठा०—1 नैकः शून्यगृहे खप्यात्र श्रेयांसं प्रबोधयेत्.

१ अवृतस्य यज्ञभोजनादौ प्रतिषेपप्रतिपादनार्थमियमुक्तिरिति केचित्.

न भुज्जीतोद्धृतस्रेहं नातिसौहित्यमाचरेत्। नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः॥ ६२॥

न भुञ्जीतिति ॥ उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि न भुञ्जीत । स्नतितृप्तिं वारह्येऽि न कुर्यात् । 'जठरं प्रयेद्धेमन्नेभींगं जलेन च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थ-मवशेषयेत् ॥' इत्यादिविष्णुपुराणवचनात् । सूर्योदयकाले सूर्यास्तसमये भोजनं न कुर्यात् । प्रातराशितोऽतितृष्तः सायं न भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

> न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् । नोत्सङ्गे भक्षयेद्धक्ष्यान जातु स्यात्कृत्हली ॥ ६३ ॥

न कुर्वीतेति ॥ दृष्टादृष्टार्थञ्चन्यं न्यापारं न कुर्यात् । अक्षिलिना च जलं न पिनेत् । क्रवींरुपरि विनयस्य मोदकादीन्न भक्षयेत् । असति प्रयोजने किमे-तदिति जिज्ञासा कुत्रहुलं तम्न कदाचित्कुर्यात् ॥ ६३ ॥

> नं नृत्येद्थवा गायेन वादित्राणि वाद्येत् । नास्फोटयेन च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥ ६४ ॥

न नृत्येदिति ॥ अशास्त्रीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत् । पाणिना बाहौ ध्वनिरूपमास्फोटनं न कुर्यात् । अन्यक्तद्रन्तशब्दात्मकं क्ष्वेडनं न कुर्यात् । न च सानुरागो रासभादिरवं कुर्यात् ॥ ६४ ॥

> न पादौ धावयेत्कांस्थे कदाचिदपि भाजने । न भिन्नभाण्डे भुज्जीत न भावप्रतिदृषिते ॥ ६५ ॥

न पादाविति ॥ कांस्यपात्रे कदाचित्पादौ न प्रक्षालयेत् । 'ताम्ररजत-सुवर्णानां भिन्नमभिन्नं वेति न दोषः' इति पैठीनसिवचनादेतद्यातिरिक्तभिन्न-भाण्डे न भोजनं कुर्यात् । यत्र मनो विचिकित्सित तद्घावदुष्टं तत्र न सुञ्जीत ॥ ६५ ॥

> उपानही च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्। उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेन च ॥ ६६ ॥

उपानहाविति ॥ उपानद्वस्रयज्ञोपवीतालंकारपुष्पमालाकमण्डल्ज् परोप-भुकान्न धारयेत् ॥ ६६ ॥

नाविनीतैर्वजेद्धर्यैर्न च क्षुद्धाधिपीडितैः । न भिन्नमृङ्गाक्षिखुरैर्न वालिधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥ नाविनीतैरिति ॥ अश्वगजादिभिवदिनैरदमितैः क्षुषा व्याधिना च पीडि-

बैर्भिन्नश्रङ्गाञ्चिलुरैरिछन्ननारुधिभिश्च न यायात्॥ ६०॥

विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाञ्चगैर्रुक्षणान्वितैः । वर्णरूपोपसंपन्नैः व्रतोदेनातुदन्भृञम् ॥ ६८ ॥

विनीतैस्त्वित । दमितैः शीव्रगामिभिः ग्रुभसूचकलक्षणोपेतैः शोभन-वर्णैर्मनोज्ञाकृतिभिः प्रतोदेनात्वर्थमपीडयन्गच्छेत् ॥ ६८ ॥

बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथासनम् । न छिन्द्यान्नखलीमानि दन्तेनीत्पाटयेन्नखान् ॥ ६९ ॥

बालातप इति ॥ प्रथमोदितादित्यतापो बालातपः, स च मुहूर्तत्रयं वाव-दिति मेघातिथिः, कन्यार्कातप इत्यन्येः, प्रेतधूमो दृद्धमानशवधूमः, भग्ना-सनं चः एतानि वर्जनीयानि । नखानि च रोमाणि च प्रवृद्धानि न छिन्द्यात् । दुन्तैश्च नखान्नोत्पाटयेत् ॥ ६९ ॥

> न मृह्लोष्टं च मृद्गीयात्र च्छिन्द्यात्करजैस्तृणम् । न कर्म निष्फलं कुर्यात्रायत्यामसुखोदयम् ॥ ७० ॥

न मृल्लोष्टमिति ॥ 'नाकारणं मृल्लोष्टं मृहीयात्, तृणानि च न छिन्द्यात्' इत्यापसम्बवचनान्निष्प्रयोजनं मृल्लोष्टमर्दनं नखेश्च तृणच्छेदनं न कुर्यात्। नजु 'न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्' (४१६१) इत्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोषभूयस्त्वं प्रायश्चित्तगौरवं च दर्शयितुं विशेषण निषेधः। अत एवात्रानन्तरं लोष्टमर्दीति निन्दिष्यति। दृष्टादृष्टफलञ्जून्यं च कर्म न कुर्यात्। नजु 'न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्' (४१६१) इत्यनेन पुनरुक्तिः। उच्यते, देहन्यापारश्चेष्टा, स 'वृथाचेष्टा'शब्देन निषद्धः; अनेन तु निष्फलं मनोग्राह्यादिसंकल्पात्मकं कर्म मानसं निषिध्यते। यञ्च आयल्यामागामिकाले कर्मासुखावहं यथाऽजीर्णे भोजनादि तदिप न कुर्यात्॥ ७०॥

लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः। स विनाशं व्रजत्याश्च सूचकोऽश्चचिरेव च ॥ ७१ ॥

लोष्ट्रमर्द्गित ॥ लोष्टमर्दयिता तृणच्छेत्ता नखखादिता च यो मनुष्यस्तथा सूचकः खलो यः परस्य दोषानसतः सतो वा ख्यापयति बाह्याभ्यन्तरशौच-बहितः श्रीघ्रमेते देहधनादिना विनश्यन्ति ॥ ७१ ॥

> न विगैर्ह्स कथां क्रुयोद्घहिर्माल्यं न धारयेत्। गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२॥

न विगर्ह्य कथामिति॥ न चाभिनिवेशेन कथां शास्त्रीयेष्वर्थेषु लौकिकेषु वा कुर्यात् , केशकलापाइहिर्माल्यं न धारयेत् । गवां च पृष्टेन यानं । सर्वेथेति प्रवेण्यादिन्यवधानेनाप्यधर्मावहम्। 'पृष्टेन'इत्यिभधानादाकृष्टराकटादिना न दोषः ॥ ७२ ॥

अद्वारेण च नातीयाद्भामं वा वेश्म वाऽऽवृतम् । रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥ अद्वारेण चेति ॥ प्राकाराचावृतं गृहं च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादि-रुद्धनं कृत्वा न विशेत् । रात्रौ च वृक्षमूलावस्थानं दूरतस्यजेत् ॥ ७३ ॥

> नाक्षेः ऋीडेत्कदाचित्त खयं नोपानहौ हरेत्। शयनस्थो न भुज्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥

नाश्चिरिति ॥ ग्लहं विना कदाचिद्रिप परिहासेनापि नाक्षादिभिः कीडेत् । 'स्वयम्' इत्यभिधानादात्मोपानहो पाद्व्यतिरिक्तेन हस्तादिना देशान्तरं न नयेत् । शय्याद्यविश्वतश्च न अञ्जीत । हस्ते च प्रभूतमन्नं कृत्वा क्रमेण न खादेत् । सासने भोजनपात्रं निधाय न अञ्जीत ॥ ७४ ॥

सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवा।

न च नग्नः श्रयीतेह न चोच्छिष्टः क्रचिद्वजेत् ॥ ७५ ॥

सर्विमिति ॥ यहिंकचित्तिलसंमिश्रं कृसरमोदकादि तदस्तमितेऽकें नाद्यात् । उपस्थान्छादनवासोरहितो नेह लोके सुप्यात् । उन्छिष्टस्तु नान्यतो गन्छेत् ॥ ७५ ॥

आर्द्रपाद्स्तु भुझीत नार्द्रपाद्स्तु संविशेत् । आर्द्रपाद्स्तु भुझानो दीर्घमायुखाप्रयात् ॥ ७६ ॥

आर्द्रपाद इति ॥ जलाईपादो भोजनमाचरेत् । नाईपादः सुप्यात् । यसादाईपादो सुझानः शतायुर्भवति ॥ ७६ ॥

अचक्कुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् । न विण्मृत्रमुदीक्षेत न बाहुम्यां नदीं तरेत् ॥ ७७ ॥

अच्छु विषयमिति ॥ तरुगुल्मलतागहनत्वेनाचक्षुगोंचरमरण्यादिदेशं दुर्गं नाकामेत् । सर्पचौरादेरन्तर्हितस्य संभवात् । पुरीषं मूत्रं च न निरीक्षेत । बाहुभ्यां च नदीं न तरेत् ॥ ७७ ॥

> अधितिष्ठेत्र केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः। न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥ ७८॥

अधितिष्ठेन्नेति ॥ दीर्धमायुर्जीवितुमिच्छुः केशादीन्नाधिरोहेत् । भन्नसृन्मय-भाजनशकलानि कपालिकाः ॥ ७८ ॥

पाठा०-1 नाक्षेदींव्येत्.

न संवसेच पतितेर्न चाण्डालैर्न पुल्कसैः । न मृर्खेर्नावलिप्तेश्र नान्सैर्नान्सावसायिभिः॥ ७९ ॥

न संवसेदिति ॥ पतितादिभिर्शामान्तरवासिभिरिष सह न संवसेत् । एकतरुच्छायादौ न समीपे वसेत् । अतो 'नाधार्मिके वसेद्रामे' (४१६०) इत्यतो मेदः । निषादाच्छूद्रायां जातः पुरुकसः । वश्यित च (१०१८) 'जातो मिषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुरुकसः 'इति । अविष्ठिप्ता धनादिमद्गाविताः । अन्त्या अन्त्यज्ञा रजकादयः । अन्त्यावसायिनो निषादिस्यां चाण्डालाजाताः । वश्यित च (१०१३९) 'निषादस्त्री तु चाण्डालासुत्रमन्त्यावसायिनम्'॥ ७९॥

न श्रुद्राय मिंतं द्यानोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । न चास्रोपदिशेद्धमं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८०॥

न शूद्रायेति ॥ श्र्वाय मितं दृष्टार्थोपदेशं न दृष्टात् । धर्मोपदेशस्य पृथक्विदेशात् । अदासश्र्वायोच्छिष्टं न दृष्टात् । दासगोचरतया 'उच्छिष्टमन्नं
दातव्यम्' (१०११५) इति वश्यमाणत्वाददोषः । 'द्विजोच्छिष्टं
च मोजनम्' इति मोक्तिविधिद्रांतुरुच्छिष्टदानिषेधेऽपि यथासंभवल्ब्यविषयः । हविष्कृतमिति यस्येकदेशो हुतः स हृविःशेषो न दातव्यः। धर्मोपदेशो न श्रुद्ध्य कर्तव्यः । वतं चास्य प्रायश्चित्तरूपं साक्षान्नोपदिशत्, किंतु
ब्राह्मणं मध्ये कृत्वा तदुपदेशव्यवधानात् । यथाहाङ्गिराः-'तथा श्रूदं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत्'।
प्रायश्चित्तमिति सकल्धमें पदेशस्थोपलक्षणार्थम् ॥ ८०॥

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्रैवादिश्चति त्रतम् । सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मञ्जति ॥ ८१ ॥

यो ह्यास्प्रेति ॥ यसाद्योऽस्य ग्रूद्रस्य धर्मं वृते यश्च प्रायश्चित्तमुपिद्शति स तेन श्रूद्रेणेव सहासंवृताख्यं तमो गहनं नरकं प्रविशति । पञ्चसु पूर्वो-केषु द्वयोदोंषकथनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ८१ ॥

> न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्ड्येदात्मनः शिरः। न स्पृशेचैतदुच्छिष्टो न च स्नायादिना ततः॥ ८२॥

न संहताभ्यामिति ॥ संश्विष्टाभ्यां पाणिभ्यां न कण्ड्रयेदात्मनः श्वीरः । उच्छिष्टः स्विशिरो न स्पृशेत् । शिरसा विनोन्मजनव्यतिरेकेण नियनैमित्तिक-स्नाने न कुर्यात् । दृष्टार्थे शिरोज्यतिरिक्तगात्रप्रक्षालने न दोषः । स्नानशक्तस्य वायं निषेधः । अशक्तस्य तु 'अशिरस्कं भवेत्सानं स्नानशक्तौ तु कर्मिणाम्' इति जाबालिना विहितमेव ॥ ८२ ॥

केश्रग्रहान्त्रहारांश्र शिरस्रेतान्त्रिवर्जयेत्।

शिरःस्नातश्र तैलेन नाङ्गं किंचिदपि स्पृशेत्।। ८३।।

केशग्रहानिति ॥ कोपेन केशग्रहप्रहारौ शिरसि वर्जयेत् । कोपनिसित्त-त्वाचात्मनः परस्य च प्रतिषेधः । अत एव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्या-निषेधः । सशिरस्कस्नातस्य तैलेन न किंचिद्ण्यङ्गं स्पृशेत् । अथवा तैलेनेति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते । तैलेन शिरःस्नातः तैलेन पुनः किंचिद्ण्यङ्गं न स्पृशेत् । अतो रात्रौ शिष्टानामतैलशिरःस्नातानां तैलेन पादाभ्यङ्गसमाचरण-मविरुद्धम् ॥ ८३ ॥

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रस्तितः । स्नाचकथ्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥ ८४ ॥

न राज्ञ इति ॥ 'राजन्य'शब्दः क्षत्रियवचनः । अक्षत्रियप्रस्तस्य राज्ञो धनं न प्रतिगृह्णीयात् । 'राजतो धनमन्विच्छेत्' (४१३३) इत्युक्तं, तस्यायं विशेष उक्तः । स्नाचक्रध्वजवतामिति । स्नावतां चक्रवतां ध्वजवतां च। स्ना प्राणिवधस्थानं, तद्यस्यासीति स्नावान् पशुमारणप्र्वकमांसविकयजीवी; चक्रवान् वीजवधविकयजीवी तैष्ठिकः; ध्वजवान् मद्यविकयजीवी शौण्डिकः; वेशः पण्यस्त्रिया भृतिः, तया यो जीवति स्नी पुमान्वा स वेशवान्; एतेषां च न प्रतिगृह्णीयात् ॥ ८४ ॥

दशस्तासमं चकं दशचकसमो ध्वजः। दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः॥ ८५॥

दशस्नेति ॥ गोविन्दराजस्तु 'दशवेश्यासमो नृपः' इति पठित ।
मेधातिथिप्रसृतयः प्राञ्चो 'दशवेशसमो नृपः' इति पठिन्त । स्नादिशब्दैसद्वानुपळक्ष्यते । दशस्नावत्सु यावान्दोषस्तावानेकस्मिन् चकवित तैलिके,
यावान्दशसु तैलिकेषु दोषस्तावानेकध्वजवित शौण्डिके, यावान्दशसु ध्वजन्तसु दोषस्तावानेकत्र
वत्सु दोषस्तावानेकत्र वेशवित, यावान्दशसु वेशवत्सु दोषस्तावानेकत्र
राजिन । उत्तरोत्तरिनन्दा चेयं पूर्वदातृसंभवे सत्युत्तरवर्जनार्थमपेक्षया
योज्यते ॥ ८५ ॥

ृदशस्रनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः । तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥

ं द्रास्नासहस्राणीति ॥ स्नया चरतीति सौनिकः । एवं संकलनया 'यत्सौनिको दशसहस्राणि स्वार्थे न्यापादयति तेन तुल्यो राजा मन्नादिभिः स्पृतः । तस्मात्तस्य प्रतिप्रहो नरकहेतुत्वाद्वयानकः क्षत्रियस्यापि च ॥ ८६ ॥ यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति छुन्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः । स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ८७॥

यो राज्ञ इति ॥ यो राज्ञः कृपणस्य शास्त्रोछङ्घनेन प्रवर्तमानस्य प्रतिप्रहं करोति स ऋमेणैतान्वक्ष्यमाणैकविंशातिं नरकानगच्छति ॥ ८७ ॥

पूर्वश्लोके सामान्यतो नरकानिमानेकविंशतिमित्युक्तम्, इदानीं तानेव नामतो निर्दिशति—तामिस्नमिति त्रिभिः—

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारोरवरोरवा ।
नरकं कालस्रतं च महानरकमेव च ॥ ८८ ॥
संजीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम् ।
संहातं च सकाकोलं कुबालं प्रतिमूर्तिकम् ॥ ८९ ॥
लोहशङ्कमुजीषं च पन्थानं शालमलीं नदीम् ।
असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९० ॥
एतेषां नरकाणां स्वरूपं मार्कण्डेयपुराणादिषु विस्तरेणोकं तत्रैवावगन्तच्यम् ॥ ८८-९० ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा•ब्रह्मवादिनः । न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१॥

एतद्विद्न्त इति ॥ प्रतिमहो विविधनरकहेतुरिति जानन्तो ब्राह्मणा धर्म-शास्त्रपुराणादिविदो चेदाध्यायिनो जन्मान्तरे श्रेयःकामवन्तो न राज्ञः प्रति-गृह्णीयुः । विदुषो हि प्रतिमहे नातीव दोषः । यतो वस्यति (४।१९१) 'तस्मा-दविद्वान्विभीयात्' इति । तेषामपि निषिद्धो राजप्रतिम्रहः प्रचुरम्रस्यवाय-फलक इति दशियतुं विद्वद्वहणं ब्रह्मवादिमहणं च ॥ ९१ ॥

> ब्राह्मे मुहूते बुध्येत धर्मार्थी चानुचिन्तयेत् । कायक्केशांश्र तन्मुलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

ब्राह्म इति ॥ ब्राह्मो मुहूर्तो रात्रेः पश्चिमो यामः । ब्राह्मी भारती तत्प्र-बोधहेतुत्वात् । 'मुहूर्ते'शब्दोऽत्र कालमात्रवचनः, तत्र बुध्येत । दक्षेणापि 'प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तो नयेत् । प्रहरद्वयं शयानो हि ब्रह्म-भूयाय कल्पते' इति ब्रुवता तत्र प्रबोधोऽभ्यनुज्ञातः । गोविन्दराजस्तु 'रात्रेः पश्चिमे मुहूर्ते बुध्येत' इत्याह । धर्माथौं च परस्पराविरोधेनानुष्ठानार्थमव-धारयेत् । तथा धर्मार्थार्जनहेत्नकायक्केशान्निरूपयेत् । यदि महान्कायक्केशो- डल्पो च धर्माथों वा तदा तं परिहरेत् । वेदस्य तत्त्वार्थं ब्रह्मकर्मात्मकं निश्चिनुयात् । तस्मिन्समये ब्रह्मिकाशात् ॥ ९२ ॥

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः । पूर्वी संध्यां जपंस्तिष्टेत्स्वकाले चापरां चिरम् ॥ ९३ ॥

उत्थायिति ॥ तत उषःकाले शय्याया उत्थाय सित वेगे मूत्रपुरीषोत्सर्गं कृत्वात्र कृतवक्ष्यमाणकोचोऽनन्यमनाः पूर्वां संध्यां चिरं गायत्रीजपं कुर्वन् वर्तेतार्कदर्शनात्। अयं विधिः प्रातःसंध्यायामुक्तः। उदयाद्ध्वंमपि जपेदायु-रादिकाम इति विधानार्थोऽयमारम्भः। अपरामपि संध्यां स्वकाले प्रारम्य तारकोदयाद्ध्वंमपि जपन्नासीत ॥ ९३ ॥

जायुरादिकामाधिकारोऽयमिति दर्शयन्नाह—

ऋषयो दीर्घसंध्यत्वादीर्घमायुरवाष्ट्रयुः । प्रज्ञां यश्रश्र कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४ ॥

ऋषय इति ॥ 'संध्या'शब्दोऽत्र संध्यानुष्टेयजपादिपरः । यसादृषयो दीर्घसंध्यानुष्टानाद्दीर्घमायुः जीवन्तः प्रज्ञां यशोऽसृतां च कीर्तिमध्ययनादि-संपन्नं यशश्च प्रामुयुः । तसादायुरादिकामश्चिरं संध्यासुपासीत ॥ ९४ ॥

> श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाडप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तक्छन्दांस्पधीयीतं मासान्विप्रोडर्थपञ्चमान् ॥ ९५ ॥

श्रावण्यामिति ॥ श्रावणस्य पौर्णमास्यां भाइपदस्य वा स्वगृह्यातु-सारेणोपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा सार्थाश्चतुरो मासान्वाह्मण उद्युक्तो वेदान-भीयीत ॥ ९५ ॥

> पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः । माघशुक्रस्य वा प्राप्ते पूर्वाक्वे प्रथमेऽहिन ॥ ९६ ॥

पुष्ये त्विति ॥ ततः पक्षाधिकेषु चतुर्षे मासेषु यः पुष्यस्तत्र यामाहहि-र्गत्वा स्वगृह्यानुसारेणोत्सर्गाख्यं कर्म कुर्यात् । अथवा माघशुक्रस्य प्रथमे-ऽहिन पूर्वाह्ने कुर्यात् । माघशुक्के च विधिः ग्रीष्टपद्यां येनोपाकर्मे न कृतं तिह्वयः ॥ ९६ ॥

> यथाशास्त्रं तु कृत्वैवम्रत्सर्गं छन्दसां बहिः । विरमेत्पश्चिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ॥ ९७॥

यथाशास्त्रं त्विति ॥ एवमुक्तकाखानुसारेण प्रामाइहिश्छन्दसामुत्स-र्गाख्यं कर्म कृत्वा पक्षिणी रात्रिं विरमेन्नाधीयीत । हे दिने पूर्वापरे पक्षा-विव यस्या मध्यवर्तिन्या रात्रेः सा पक्षिणी रात्रिः । अस्मिन्यझे तूत्सर्गाहो-रात्रे द्वितीयदिने चाह्वि नाध्येतन्यं; द्वितीयरात्री त्वध्येतन्यम् । अथवा तमे- वैक्सुत्सर्गाहोरात्रमनध्यायं कुर्यात् । विद्यानैषुण्यकामं श्रत्ययमहोरात्रानध्या-यविधिः ॥ ९७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्केषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

अत ऊर्ध्विमिति ॥ उत्सर्गानध्ययनाद्ध्वं मन्नबाह्यणात्मकं वेदं ग्रुक्कपक्षेषु संयतः पठेत् । सर्वाणि तु वेदाङ्गानि शिक्षाच्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु पठेत् ॥ ९८ ॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसंनिधौ ।
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः खपेत् ॥ ९९ ॥
नाविस्पष्टमिति ॥ खरवर्णाद्यभिन्यक्तिश्चन्यं शूद्रसंनिधौ च नाधीयीत ।
तथा रात्रेः पश्चिमे यामे सुप्तोत्थितो वेद्मधीत्य श्रान्तो न पुनः
सप्यात् ॥ ९९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् । ब्रह्म छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो द्यनापदि ॥ १०० ॥

यथोदितेनेति ॥ यथोक्तविधिना निसं छन्दरकृतं गायभ्यादिछन्दोयुक्तं मञ्जमात्रं पटेत् । मञ्जाणामेव कर्मान्तरङ्गत्वात् । अनापदि सम्यक्तरणादौ सति ब्रह्म ब्राह्मणं मञ्जजातं च यथोक्तविधिना युक्तः सन्द्रिजः पटेत् ॥ १०० ॥

इमानित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ १०१॥ इमानिति ॥ इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायान्सर्वया यथोक्तविधिनाधीयानः शिष्याध्यापनं च कुर्वाणो गुरुवर्जयेत् ॥ १०१॥

> कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने । एतौ वर्षाखनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२ ॥

कर्णश्चव इति ॥ रात्रौ कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायौ बाति । गोविन्द्-राजस्तु 'कर्णाभ्यामेव श्रवणोपपत्तेरतिशयबिवक्षया कर्णश्चव इत्युक्तं, तेनाति-शब्दवति वायौ वाति' इत्यभिहितवान् । दिवा च धूलिपटलोत्सारणसमर्थे वायौ वहति एतौ वर्षोकालेऽनध्यायौ तात्कालिकावध्यापनविधिज्ञा सुनयः कथयन्ति ॥ १०२ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संघ्रवे । आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरत्रवीत् ॥ १०३॥ विद्युद्ति ॥ विद्युद्गजितवरेषु इन्द्रनिर्देशाद्युगपदुप्रस्थितेषु महतीनां चौन क्कानां संक्ष्व इतस्ततः पाते सति । आकालिकमिति त निमित्तकालादारभ्या-परेद्यर्थावत्स एव कालस्तावत्पर्यन्तमनध्यायमेतेषु मनुरवीचत् ॥ १०३ ॥

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताप्रिषु । तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४ ॥

एतानिति॥ एतान्विद्यदादीन्यदा होमार्थं प्रकटीकृताभिकालेषु संध्याक्षणेषु युगपद्दत्पन्नाञ्जानीयात्तद्दानध्यायं वर्षासु कुर्यान्न सर्वद्या । तथानृतौ प्रादुष्ट्य-तामिकालेषु मेवदर्शनमात्रे सलनध्यायो न वर्षासु ॥ १०४ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने । एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

निर्घात इति ॥ अन्तरिक्षभवोत्पातध्वनौ भूकम्पे सूर्यचन्द्रवारागणानां चोपसर्गे सत्यनध्यायानिमानाकालिकाञ्जानीयात्। आकालिकशब्दार्थो व्याकृत एव । ऋतावपि वर्षासु किल भूकम्पादयो न दोषावहा इत्यभिष्रायेणर्तावपी-त्युक्तम् : 'अपि'शब्दादन्यत्रापि ॥ १०५॥

प्रादुष्कृतेष्यग्रिषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने । सज्योतिः खादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६॥

प्रादुष्क्रतेष्विति ॥ होमार्थं प्रकाशितेष्वप्रिषु संध्यायां सदा विद्युद्गर्जित-शब्दावेव भवतो नतु वर्षं तदा सज्योतिरनध्यायः स्यात् नाकालिकः । तत्र यदि प्रातःसंध्यायां विद्युद्धर्जितशब्दौ तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदनध्यायो दि-नमात्रमेव। यदि सायंसंध्यायां तौ स्थातां तदा यावन्नक्षत्रज्योतिस्तावदनध्यायो रात्रिमात्रमिति रात्रौ स्तनितविद्यद्वर्षेष्विति त्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे वर्षाख्ये त्रितये जाते यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि । अहोरात्र एवेलर्थः ॥ १०६ ॥

नित्यानध्याय एव स्वाद्वामेषु नगरेषु च। धर्मनैषुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वश्नः ॥ १०७ ॥

नित्यानध्याय इति ॥ नैपुण्यविषयो धर्मातिशयार्थिनो प्रामनगरयोः सर्व-दानध्यायः स्वात् । कुत्सितगन्धे च सर्वसित्वपि गम्यमाने धर्मनैपुण्यकामं प्रत्ययं विद्यानध्यायोपदेशो विद्यानेषुण्यकामस्य कदाचिद्ध्ययनमनुजानाति । ये शिष्याः केचिद्वहीतवेदाध्ययनजनमादृष्टेच्छवस्ते धर्मनैपुण्यकामाः । केचित्प्र-थमाध्येतारो विद्यातिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्यकामाः ॥ १०७ ॥

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च संनिधी । अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥ अन्तर्गतेति ॥ अन्तर्गतः शवो यस्मिन्यामे ज्ञायते तत्र । वृष्ठोऽधार्मिक-

[•] **पाठा०**—1 सर्वदा

स्तस्य संनिधी नतु श्रृदः । तस्य 'न श्रृद्रजनसंनिधी' इति निषेधात् । रुधमाने रोदनध्वनौ । भावे लकारः । कार्यान्तरार्थं बहुजनमेलके सत्यनध्यायः॥१०८॥

> उंदके मध्यरात्रे च विण्मृत्रस्य विसर्जने । उच्छिष्टः श्राद्धभ्रक्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥

उदक इति ॥ उदकमध्ये मध्यरात्रे च मुहूर्तवतुष्टये च निशायां च चतु-र्मुहूर्तमिति गौतमस्मरणात् । गोविन्दराजस्तु रात्रिमध्यप्रहरद्वय इत्युक्तवान् । तथा मूत्रपुरीषोत्सर्गकालेऽन्नभोजनादिना चोच्छिष्टो निमन्नणसमयादारभ्य श्राद्धभोजनाहोरात्रं यावन्मनसापि वेदं न चिन्तयेत्॥ १०९॥

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोहिँथस्य केतनम् । ज्यहं न कीर्तयेद्वह्य राज्ञो राहोश्च द्वतके ॥ ११० ॥

प्रतिगृह्यति ॥ एक एवोहिश्यते यत्र श्राहे तदेकोहिष्टं नवश्राहं तत्केतनं निमञ्जणं गृहीत्वा निमञ्जणादारभ्य क्षत्रियस्य जनपदेश्वरस्य पुत्रजन्मादिसूतके राहोश्च सूतकं चन्द्रसूर्योपरागः तत्र त्रिरात्रं वेदं नाधीयीत ॥ ११०॥

> यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्रह्म न कीर्तयेत् ॥ १११ ॥

यावदिति ॥ यावदेकस्यानुदिष्टस्योच्छिष्टस्य सङ्क्कुमादेर्गन्धो छेपश्च ब्राह्मणस्य शास्त्रविदो देहे तिष्ठति तावन्त्यहोरात्राण्यूर्ध्वमपि वेदं नाधी-यीत ॥ १११ ॥

> शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसिक्थकाम् । नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सतकानाद्यमेव च ॥ ११२ ॥

शयान इति ॥ शय्यायां पतिताङ्ग आसनारूढपादः कृतावसिन्थको वा सांसं भुक्त्वा जननमरणाशौचिनां चात्रं भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ११२ ॥

> नीहारे बाणशब्दे च संध्ययोरेव चोभयोः । अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३ ॥

नीहार इति ॥ नीहारे घूलिकायां बाणशब्दे शरध्वनौ । 'बाणो वीणा-विशेषः' इत्यन्ये । प्रातःसायंसंध्ययोरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु ना-धीयीत । अष्टकासूत्तरत्र निषेधात्पौर्णमास्यादिसाहचर्यादृष्टकाशब्दोऽष्टमी-तिथिपरः ॥ १९३॥

पाठा॰—1 उदये मध्य°. 2 °िह्छनिकेतनम्. 3 °स्यष्टमीषु च.

विशेषदोषनाह-

अमात्रास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टकापौर्णमासौ तसात्ताः परिवर्जयेत् ॥ ११४ ॥

अमावास्येति ॥ यसादमावास्या गुरुं हन्ति, शिष्यं हन्ति चतुर्देशी, वेदं चाष्टमीपौर्णमासौ विस्तारयतः, तसात्ता अध्ययनाध्यापनयोः परिस्र-जेत् ॥ १९४॥

> पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा। श्रखरोष्ट्रे च रुवति पङ्कौ च न पठेद्विजः॥ ११५॥

पांसुवर्ष इति ॥ धूलीवर्षे दिशां दाहे शृगालकुक्रुरगर्दभोष्ट्रेषु च स्वत्सु पङ्को चोपविश्य प्रकृतत्वाच्छृगालश्वलरादीनामेव बाह्मणो न पठेत् ॥ ११५॥

नाधीयीत रमशानान्ते ग्रामान्ते गोत्रजेऽपि वा । वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६॥ नाधीयीतेति ॥ समशानसमीपे, ग्रामसमीपे, गोष्ठे च, मैथुनसमयधत-वासः परिधाय, श्राद्धीयं च सिद्धान्नादि प्रतिगृह्य नाधीयीत ॥ ११६॥

> प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किंचिच्छ्राद्धिकं भवेत्। तदारुभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः॥११७

प्राणि वेति ॥ श्राद्धिकमन्नादि भुक्त्वा तावद्नध्यायो भवतीत्युक्तम् । प्राणि वा गवाश्वादि, अप्राणि वा वस्त्रमाल्यादि, प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृही-त्वाऽनध्यायो भवति । यस्मात्पाणिरेवास्यमस्येति पाण्यास्यो हि ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ११०॥

ं चेरिरुपद्धते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते । आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्धतेषु च ॥ ११८ ॥

चोरेरिति ॥ चोरैर्पद्वते प्रामे गृहादिदाहादिकृते भये दिन्यान्तरिक्ष-भौमेषु चाद्धतेषूत्पातेन्वाकालिकमनध्यायं जानीयात् ॥ ११८ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्। अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु॥ ११९॥

उपाकर्मणीति ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् । उत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्रावनध्यायावुकौ तत्रायं धर्मनेषुण्यकामं प्रति त्रिरात्रोपदेशः । तथाप्रहायण्या उध्वे कृष्णपक्षाष्टमीषु तिस्षु चतस्रषु चाहोरात्रमनध्यायः । दिवाकालमात्रसद्भावेऽपि 'पौर्णमास्यष्टकासु च' (४।११३) इस्यनेन याव-

दष्टम्येवानध्याय इतराष्ट्रमीषूक्त इत्यपुनरुक्तिः । ऋत्वन्ताहोरात्रेषु चान-

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम्। न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ १२०॥

नाधीयीतेति ॥ तुरगतरुकरिनौकाखरोष्ट्रारूढः तथोषरदेशस्थः शकटा-दियानेन गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥

> न विवादे न कलहे न सेनायां न संगरे। न भुक्तमात्रे नाजीणे न वमित्वा न शुक्तके॥ १२१॥

न विवाद इति ॥ विवादे वाक्कलहे, कलहे दण्ड्यादण्ड्यादो, सेनायाम-प्रवृत्तवृद्धायां, संगरे युद्धे, भोजनानन्तरं च यावदार्द्रहस्तः । 'यावदार्द्रपाणिः' इति वासिष्टस्मरणात् । तथाजीणेंऽन्ने, वमनं च कृत्वाम्लोद्गारे च न पटेत् ॥ १२१ ॥

> अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् । रुधिरे च सुते गात्राच्छस्रेण च परिक्षते ॥ १२२ ॥

अतिथिमिति ॥ अध्ययनं करोमीति यावदृतिथिरनुज्ञापितो न भवति, मारुते चात्यर्थं वाति, रुधिरे च गान्नात्सुते, रुधिरस्नावं विनापि शस्त्रेण क्षतमान्नेऽपि नाधीयीत ॥ १२२ ॥

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेद्साधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३॥

सामध्वनाविति ॥ सामध्वनौ च श्र्यमाणे ऋग्यज्ञषोः कदाचिद्ध्ययनं न कुर्यात् । वेदं च समाप्य आरण्यकाख्यं च वेदैकदेशमधीत्य तदहोरात्रे वेदान्तरं नाधीयीत ॥ १२३ ॥

> ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः । सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तसात्तसाञ्चाञ्चिर्ध्वनिः ॥ १२४ ॥

ऋग्वेद् इति ॥ सामगानश्चतौ ऋग्यज्ञपोरनध्याय उक्तस्तस्यायमनुवादः । ऋग्वेदो देव एव देवतास्रेति देवदैवत्यः । यज्ञवेदो मानुषो मानुषदेवताक-त्वात् । प्रायेण मानुषकर्मीपदेशाद्वा मानुषः । सामवेदः पिनृदेवताकत्वा-त्यात्यः । पिनृकर्म कृत्वा जलोपस्पर्शनं स्मरन्ति तस्मात्तस्याश्चविरिव ध्वनिः न त्वश्चविरेव । अतस्तस्मिन्श्रूयमाणे ऋग्यज्ञषी नाधीयीत ॥ १२४०॥

एतद्विद्न्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम्। क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५ ॥

एतद्विद्नत इति ॥ एतद्वेदत्रयस्य देवमनुष्यिपृत्देवताकःवं जानन्तः शास्त्रज्ञास्त्रयीनिष्कर्षं सारोद्धतं प्रणवन्याहृतिसावित्र्यात्मकं प्रणवन्याहृतिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधील पश्चाद्वेदाध्ययनं कुर्युः । द्वितीयाध्यायोक्तोऽप्ययम् मर्थः पुनरनध्यायप्रकरणेऽभिहितः । यथैते यथोक्तानध्याया एवं प्रणवन्याहितसावित्रीष्वपित्तास्त्रनध्याय इति दर्शयितं शिष्यस्याध्यापनमेवं कर्तव्य-मिति स्नातकवत्त्वावगमार्थं च ॥ १२५ ॥

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः । अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥ १२६ ॥

पशुमण्डूकेति॥ पशुर्गवादिः, मण्डूकविडालकुकुरसर्पनकुलमूषकैः शिष्यो-पाध्याययोर्मध्यागमनेऽनध्यायमहोरात्रं जानीयात्॥ १२६॥

संप्रति विद्यानेपुण्यकामं प्रति पूर्वोक्तानध्यायविकल्पार्थमाइ-

द्वावेव वर्जयेनित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिं चाग्रुद्वामात्मानं चाग्रुचिं द्विजः ॥१२७॥

द्वावेवेति ॥ स्वाध्यायभूमिं चोच्छिष्टाद्यमेध्योपहतां आत्मानं च यथोक्त-शौचरहितमिति द्वावेवानध्यायो निलं प्रयक्तो वर्जयेत्र तु पूर्वोक्तान् । तेषामपि यत्र निल्यग्रहणमनुवादो वा निल्यत्वख्यापको वास्ति तानपि निलं वर्जयेत् । अन्यत्र विकल्पः ॥ १२७ ॥

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारी भवेत्रित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ १२८॥

अमावास्यामिति ॥ अमावास्यादिष्वृताविष स्नातको द्विजो न स्नियमुप-गच्छेत् । 'पर्ववर्जं व्रजेचैनाम्' (३१४५) इत्यनेनैव निषेधसिद्धौ स्नातक-व्रतलोपप्रायश्चित्तार्थमिह पुनर्वर्जनम् ॥ १२८॥

न स्नानमाचरेद्धक्त्वा नातुरो न महानिशि । न वासोभिः सहाजम्नं नाविज्ञाते जलाशये ॥ १२९ ॥

न स्नानमिति ॥ नित्यस्नानस्य भोजनानन्तरमप्रसक्तेश्राण्डालादिस्पर्श-निमित्तकस्य 'मुदूर्तमपि शक्तिविषये नाप्रयतः स्यात्' इत्यापस्तम्बस्परणाज्ञि-षेद्धमयोग्यत्वाद्यद्वलास्नानमिदं भोजनानन्तरं निषिध्यते । तथा रोगी नैमि-त्तिकमपि स्नानं न कुर्यात् किंतु यथासामर्थ्यं 'क्षशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नाना-वास्तो तु कैर्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वा स्नान्मार्जनं देहिकं बिदुः' इत्यादिन जावालाष्टुकमनुसंधेयम् । तथा 'महानिशात्र विशेषा मध्यस्थं प्रहरद्वयम् । तस्मिन्सानं न कुर्वात काम्यनैमित्तिकाहते' इति देवलवचनात्तत्र न स्नायात् । बहुवासाश्च नित्यं न स्नायात् । नैमित्तिकचाण्डालादिस्पर्शे सति तु स्नानं बहुवाससोऽप्यनिषिद्धम् । प्राहाचाकान्तागाधरूपतया च विशेषेणाज्ञाते जलाशये च ॥ १२९॥

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
नाकामेत्कामतरुष्ठायां बभुणो दीक्षितस्य च ॥ १३०॥
देवतानामिति ॥ देवतानां पाषाणादिमयीनां, गुरोः पित्रादेः, नृपतेः,
स्नातकसाचार्यस्य च । गुरुत्वेऽप्याचार्यस्य प्राधान्यविवक्षया पृथक्किर्देशः ।
बभ्रणः कपिळस्य । यज्ञे दीक्षितस्यावभृथस्नानात्पूर्वमिच्छ्या छायां नाकामेत् ।
वशव्दाचाण्डालादीनामपि । कामत इस्यमिधानादबुद्धपूर्वके न दोषः ॥१३०॥

मध्यंदिनेऽर्घरात्रे च श्राद्धं श्रुक्त्वा च सामिषम् । संध्ययोरुमयोश्चेव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ १३१ ॥ मध्यंदिन इति ॥ दिवारात्रे च संपूर्णे प्रहरद्वये समासं च श्राद्धं सुक्त्वा प्रातःसायंसंध्ययोश्च चिरं चतुष्पथं नाधितिष्ठेतु ॥ १३१ ॥

उद्धर्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।

श्लेष्मिनिष्ठयूतवान्तानि नाधितिष्ठेतु कामतः ॥ १३२ ॥ उद्घर्तनिमिति ॥ उद्घर्तनमभ्यक्षमलापकर्षणपिष्टकादि अपस्नानं स्नानोदकं मूत्रपुरीषे रुधिरं च श्लेष्माणं निष्ठयूतमश्लेष्मरूपमपि चवितपरित्यक्तरूपनाम्बूलादि वान्तं सुक्त्वोद्गीणंभक्तादि एतानि कामतो नाधितिष्ठेत् । अधिष्ठानं तदुपर्यवस्थानम् ॥ १३२ ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः । अधार्मिकं तस्करं च परस्थेत्र च योषितम् ॥ १३३ ॥ वैरिणमिति ॥ शत्रुं तन्मज्ञिणमधर्मशीलं चौरं परदारांश्च न सेवेत । चौरस्याधार्मिकत्वेऽप्यसन्तगर्हितत्वात्प्रथङ्किर्देशः ॥ १३३ ॥

न हीदशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते । यादशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४ ॥ न हीदशमिति ॥ यसादीदशमनायुष्यमिह लोके पुरुषस्य न किंचिदस्ति यादशं परदारगमनं तसादेतन्न कर्तव्यम् ॥ १३४ ॥

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् । नावमन्येत वे भूष्णुः क्रुशानपि कदाचन ॥ १२५ ॥ ख्रुत्रियमिति ॥ वृद्ध्ये भूषातुः । भूष्णुवैधिष्णुः धनगवादिना वर्धन-१५ म० स्पृ०

[अध्यायः ४

ज्ञीलः क्षत्रियं सर्पं बहुश्चतं च ब्राह्मणं नावजानीयात् । कृज्ञानपि तत्काले अतीकाराक्षमान् ॥ १३५ ॥

एतत्रयं हि पुरुषं निर्देहेदवमानितम्। तसादेतत्रयं निर्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

एतञ्जयमिति ॥ एतश्चयमवमानितं सद्वमन्तारं विनाशयति । क्षत्रिय-सपौ दृष्टशक्त्या ब्राह्मणश्चाभिचारादिनाऽदृष्टेन । तस्मात्कल्याणबुद्धिरेतश्चयं सर्वदा नावजानीयात् ॥ १३६ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः । आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लमाम् ॥ १३७॥

नात्मानिर्मिति ॥ प्रथमं धनार्थमुखमे कृते तत्र धनानामसंपत्तिभिः 'मन्द-भाग्योऽहम्' इति नात्मानमवजानीयात् ; किंतु मरणपर्यन्तं श्रीसिच्चर्थमुखमं कुर्यात् । नित्वमां दुर्लभां बुच्चेत् ॥ १३७ ॥

सत्यं ब्र्यात्त्रियं ब्र्याच ब्र्यात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्र्यादेष धर्मः सनातनः ॥ १३८ ॥

सत्यं ब्र्यादिति ॥ यथा दृष्टश्चतं तत्त्वं ब्र्यात्, तथा प्रीतिसाधनं ब्र्यात् पुत्रस्ते जात इति । यथा दृष्टश्चतमप्यप्रियं पुत्रस्ते मृत इत्यादि न वदेत् । प्रियमपि मिथ्या न वदेत् । एष वेदम्ळतया नित्यो धर्मः ॥ १३८ ॥

भद्रं भद्रमिति ब्र्याद्भद्रमित्येव वा वदेत् । ग्रष्कवैरं विवादं च न क्वर्यात्केनचित्सह ॥ १३९ ॥

भद्गमिति॥ प्रथमं 'भद्ग'पदमभद्गपद्गरम्, द्वितीयं भद्गशब्दपर्यायपरम्, अभद्गं यत्तद्वद्रवर्यायपरं प्रशस्तादिशब्देन प्रवृत्यात् । तथा चापस्तम्बः— 'नाभद्गमभद्गं वृत्यात्पुण्यं प्रशस्तामिति वृत्याद्वद्गमित्येव' इति । भद्गपदमेव वा तत्र योज्यम् । शुष्कं निष्प्रयोजनं वैरं विवादं न केनचित्सह कुर्यात् ॥१३९॥

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते । नाज्ञातेन समं गच्छेनेको न वृष्ठैः सह ॥ १४०॥

नातिकल्यमिति ॥ उषःसमये प्रदोषे च दिवा संपूर्णप्रहरद्वये च अज्ञात-कुल्ङ्गीलेन पुरुषेण शुद्धैश्च सह न गच्छेत् । 'नैकः प्रपद्येताध्वानम्' (४।३०) इत्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुनर्नैक इति प्रतिषेधः स्नातकवत्नलोपप्राय-श्चित्तगौरवार्थः ॥ १४०॥ हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गानिवद्याहीनान्वयोधिकान् । क्रेपद्रच्यविहीनांश्र जातिहीनांश्र नाश्चिपेत् ॥ १४१॥ हीनाङ्गानिति ॥ हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्ववृद्धकुरूपार्थहीनहीनजातीन् काण-शब्दाह्यानिति । निनेदेत् ॥ १४१॥

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोत्राह्मणानलान् ।
न चापि पश्येदश्चिः सुस्यो ज्योतिर्गणान्दिवि ॥१४२॥
न स्पृशेदिति ॥ कृतभोजनः कृतमृत्रपुरीषादिश्चाकृतशौचाचमनो बाह्मणो
हस्तादिना गोबाह्मणाभीन स्पृशेत् । न चाश्चिः सन्ननातुरो दिविस्थान्सूर्यचन्द्रप्रहादिज्योतिर्गणान् पश्येत् ॥ १४२ ॥

स्पृष्ट्वेतानशुचिनित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नामि पाणितलेन तु ॥ १४३॥

स्पृष्ट्वैतानिति ॥ एतान्गवादीनश्चिः सन्स्पृष्टा कृताचमनः पाणिना गृहीताभिरद्भिः प्राणांश्रश्चरादीनीन्द्रियाणि शिरःस्कन्धजानुपादान्नाभिं च स्पृशेत् । श्रप्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं लाघवार्थम् , तत्र प्रकरणे गवादि-ग्रहणमपि कर्तव्यं स्वात् ॥ १४३ ॥

अनातुरः खानि खानि न स्पृशेद्निमित्ततः ।
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।। १४४ ॥
अनातुर इति ॥ अनातुरः सन्स्वानि खानीन्द्रियच्छिद्राणि रोमाणि च
गोप्यान्युपस्थकक्षादिगतानि निर्निमित्तं न स्पृशेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्थात्त्रयतात्मा जितेन्द्रियः । जपेच जुहुयाचैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यादिति ॥ अभिन्नेतार्थसिहिर्मङ्गलं तद्वेतुत्वेन गोरो-चनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तः स्यात् । बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतो जितेन्द्रियश्च भवेत् । गायन्यादिजपं विहितहोमं च नित्यं कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । अत्राचारादीनामुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्यर्थत्वात्पुनरभिधानम् ॥ १४५ ॥

अत आह—

मङ्गलाचारयुक्तानां निर्सं च प्रयतात्मनाम् । जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ १४६ ॥ मङ्गलाचारयुक्तानामिति ॥ मङ्गलाचाराभ्यां युक्तानां निर्सं युचीनां जपहोमरतानां दैवमानुषोपद्रवो न जायते ॥ १४६ ॥ वेद्मेव जपेकित्यं यथाकालमतन्द्रितः। तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ १४७ ॥

वेदमेवेति ॥ निस्यकृत्यावसरे श्रेयोहेतुतया प्रणवगायन्यादिकं वेदमेवा-नलसो जपेत् ; यसात्तं ब्राह्मणस श्रेष्ठं धर्मं मन्वादयो वदन्ति । अन्यः पुन-स्ततोऽपकृष्टो धर्मो सुनिभिरुच्यते । उक्तस्यैव वेदाभ्यासादेः पूर्वजातिसारण-ह्रारेण मोक्षहेतुत्वं वदितुं पुनरभिधानम् ॥ १४७ ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च। अद्रोहेण च भूतानां जातिं सारति पौर्विकीम् ॥ १४८॥ वेदाभ्यासेनेति ॥ सततवेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य जातिं स्मरति ॥ १४८ ॥

ततः किमत आह-

पाौर्विकीं संसरज्ञाति ब्रह्मैवार्वयसते पुनः। ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्रुते ॥ १४९ ॥

पौर्विकीमिति ॥ पूर्वजातिं सारन् । जातिमिलेकत्वमनाकाङ्कितत्वाद्वि-वक्षितम् । वहूनि जन्मानि सरंस्तेषु च गर्भजन्मजरामरणदुःखान्यपि सरन् संसारे विरज्यन् ब्रह्मैवाजसमभ्यस्पति अवणमननध्यानैः साक्षात्करोति, तेन चानन्तमविनाशि परमानन्दाविर्मावलक्षणं मोक्षसुखं प्राप्नोति ॥ १४९ ॥

सावित्राञ्छान्तिहोमांश्र कुर्यात्पर्वसु नित्यग्रः। पितृंश्वेवाष्ट्रकाखर्चेनित्यमन्वष्टकासु च ॥ १५० ॥

साविज्ञानिति ॥ साविज्ञीदेवताकान्होमाननिष्टनिवृत्त्यर्थं च शान्तिहोमान् पौर्णमास्यमावास्ययोः सर्वदा कुर्यात् । तथा आग्रहायण्या ऊर्ध्व कृष्णाष्टमीषु तिस्षु चाष्टकाख्येन कर्मणा श्राद्धेन च तदन्तरितञ्चव्णनवमीषु चान्वष्टका-ह्येन परलोकगतान्पिचन्यजेत् ॥ १५० ॥

द्रादावसथानमुत्रं द्रात्पादावसेचनम् । उच्छिष्टानिवेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

दूरादावसथादिति ॥ 'नैर्क्तवामिषुविक्षेपमतीलाभ्यधिकं भुवः' इति विष्णुपुराणवचनादेवंविधादमिगृहस्य दूरान्मृत्रपुरीषपादप्रक्षालनसकलो-व्छिष्टाञ्चानि निषिच्यत इति निषेकं रेतश्चोरसजेत् ॥ १५१ ॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वीत एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ १५२ ॥ मैत्रमिति ॥ मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुस्तद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सर्गम् । पाडा॰—1 वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं. 2 °भ्यसते.

तथा देहप्रसाधनं प्रातःस्नानदन्तधावनाञ्जनदेवाचैनादि पूर्वाह्ण एव कुर्यात्। 'पूर्वाह्ण'शब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागाविह विवक्षितौ। पदार्थमात्रविधिपरत्वा-चास्य पाठकमोऽपि नादरणीयः। नहि स्नानानन्तरं दन्तधावनम्॥ १५२॥

> दैवतान्यभिगच्छेत्त धार्मिकांश्र द्विजोत्तमान् । ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु ॥ १५३ ॥

दैवतानीति ॥ पाषाणादिमयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणात्रक्षार्थं राजादिकं गुरूंश्च पित्रादीनमावास्यादिपर्वसु दृष्टुमभिमुखो गच्छेत् ॥ १५३ ॥

अभिवादयेद्वृद्धांथ दद्याचैवासनं स्वकम् । कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ १५४॥

अभिवाद्येदिति ॥ गृहागतान्गुरूनभिवादयेत् । तेषां च स्वीयमासन-मुपवेष्टुं च द्यात् । बद्धाक्षलिश्च गुरुसमीप आसीत । गच्छतश्च पृष्टदेशेऽनु-गच्छेत् । उक्तोऽप्ययमभिवादनाद्याचारः फलाभिधानाय पुनरुक्यते॥१५४॥

> श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्गिबद्धं खेषु कर्मसु । धर्ममृलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितमिति ॥ वेदस्मृतिभ्यां सम्यगुक्तं स्वेषु कर्मस्यध्ययनादि-व्यङ्गत्वेन संबद्धं धर्मस्य हेतुं साधूनामाचारमनलसः सन्नितान्तं सेवेतेति सामान्येनाचारानुष्ठानोपदेशः फलकथनाय ॥ १५५ ॥

> आचाराछभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः। आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५६॥

आचारादिति ॥ भाचाराहेदोक्तमायुर्लभते, अभिमताश्च प्रजाः पुत्रपौत्र-दुहित्रात्मिकाः, प्रभूतं च धनं, अग्रुभफलसूचकं च देहस्थमलक्षणमाचारो निष्फलयति । आचाराख्यधर्मेणालक्षणसूचितारिष्टनाशात् ॥ १५६ ॥

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ १५७॥ दुराचारो हीति॥ यसाहुराचारः पुरुषो लोके गर्हितः स्मात्सवदा दुःखा-न्वितो रोगवानल्पायुश्च भवति तसात्सदाचारयुक्तः स्मात् ॥ १५७॥

> सर्वेळक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवात्ररः । श्रद्धानोऽनस्यश्र शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८ ॥

सर्वेलक्षणहीनोऽपीति ॥ यः सदाचारवाञ्श्रद्धान्वितः परदोषानीम-धाता स श्रुभस्चकलक्षणश्चन्योऽपि श्रतासुर्भवति ॥ १५८ ॥ यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यतेन वर्जयेत् । यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्तेवेत यत्ततः ॥ १५९ ॥

यद्यत्परेति ॥ यद्यत्कर्म पराधीनं परप्रार्थनादिसाध्यं तत्तद्यवतो वर्जयेत् । यद्यत्स्वाधीनदेहच्यापारसाध्यं परमात्मग्रहादि तत्तद्यवतोऽनुतिष्ठेत् ॥ १५९॥

अत्र हेतुमाह—

सर्व परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् । एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६० ॥ सर्वे परवशमिति ॥ सर्वे परप्रार्थनादिसाध्यं दुःखहेतुः । सर्वमात्माधीनं

सुखहेतुः। एतत्सुखदुःखयोः कारणं जानीयात्॥ १६०॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्थात्परितोषोऽन्तरात्मनः । तत्प्रयत्नेन कुर्वात निपरीतं तु वर्जयेत् ॥ १६१ ॥

यत्कर्म कुर्वत इति ॥ यत्कर्म कुर्वतोऽस्यानुष्टातुः पुरुषस्यान्तरात्मन-स्तुष्टिः स्यात्तत्प्रयस्रतोऽनुष्टेयम् । अतुष्टिकरं वर्जयेत् । एतचाविहितानिषिद्ध-गोचरं वैकल्पिकविषयं च ॥ १६१ ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् । न हिंखाद्वाह्मणान्गाश्च सर्वांश्चेव तपखिनः ॥ १६२ ॥

आचार्य चेति ॥ आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं, प्रवक्तारं वेदार्थव्या-ख्यातारं, गुरुं 'अल्पं वा बहु वा यस्य' (२।१४९) इत्युक्तम् । आचार्यादींस्तु न हिंसात् । प्रतिकूलाचरणेऽत्र 'हिंसा'शब्दः । गोविन्दराजस्तु सामान्येन हिंसानिषेधादाततायिनोऽप्येतान्न हिंसादिति व्याख्यातवान्; तद्युक्तम् । 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा' (८।३५०) इस्रनेन विरोधात्॥ १६२॥

नास्तिक्यं वेदिनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषं देममं च मानं च क्रीयं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥१६३॥
नास्तिक्यमिति ॥ नास्ति परलोक इति ब्राह्मं, वेदानां देवतानां च निन्दां,
नास्तर्थं धर्मानुत्साहाभिमानकोपकौर्याणि स्रजेत् ॥ १६३॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्कुद्धो नैवं निपातयेत् । अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेतु तौ ॥ १६४॥

परस्य द्ण्डमिति ॥ परस्य द्वनार्थं कुद्धः सन्दण्डादि नोत्श्विपेत् । नच परगात्रे निपातयेत्पुत्रशिष्यभार्यादासादेरन्यत्र । कृतापराधानेतानद्वशासनार्थं 'रज्ञ्वा वेणुद्छेन वा' (८।२९९) इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताड्येत् ॥१६४॥

पाठा॰—1 स्तंभं (=अहंकारवशादनम्रस्वं). 2 नैनं.

बाह्मणायावगूर्येव द्विजातिर्वधकाम्यया । श्रतं वर्षाणि तामिह्ये नरके परिवर्तते ॥ १६५॥

ब्राह्मणायेति ॥ द्विजातिरपि ब्राह्मणस्य हननार्थं दण्डादिकमुद्यम्येव नतु निपास, वर्षशतं तामिस्नादिनरके परिश्रमति ॥ १६५ ॥

ताडियत्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम्।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६॥

ताडियत्वा तृणेनापीति ॥ तृणेनापि कोधाहुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणं ताड-यित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु कुकुरादियोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

अयुष्यमानस्रोत्पाद्य त्राह्मणस्यास्याङ्गतः । दुःखं सुमहदामोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७॥

अयुध्यमानस्येति ॥ अयुध्यमानस्य ब्राह्मणसाङ्गे शास्त्रानिमज्ञतया कोणितमुत्पाद्य परलोके महदुःखमामोति ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांस्रन्संगृह्णाति महीतलात् । तावतोऽव्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥ १६८॥

शोणितमिति ॥ खड्वादिहतबाह्यणाङ्गिनर्गतं रुधिरं भूमिपतितं यावतो धूळिद्यणुकान्पिण्डीकरोति तावत्संख्यानि वर्षाणि परळोके शोणितोत्पादकः प्रहर्ता अन्यैः श्वस्माळादिभिभंक्ष्यते ॥ १६८ ॥

> न कदाचिद्विजे तसाद्विद्वानवगुरेदपि । न ताडयेचृणेनापि न गात्रात्स्रावयेदसृक् ॥ १६९ ॥

न कद्मचिदिति ॥ तसाद्वगोरणादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणे दण्डायु-द्यमननिपातरुधिरस्रवणानि नापद्यपि कुर्यादिति पूर्वोक्तिक्रयात्रयस्योप-संहारः॥ १६९॥

> अधार्मिको नरो यो हि यस चाप्यनृतं धनम्। हिंसारतश्र यो नित्यं नेहासो सुखमेधते ॥ १७०॥

अधार्मिक इति ॥ अधर्मेण न्यवहरतीत्यधार्मिकः शास्त्रितिषिद्धागम्या-गमनाचनुष्टाता यो मानुषः, यत्य च साक्ष्ये न्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याभि-धानमेव धनोपायोऽसत्यमभिधायोत्कोचधनं गृह्णाति, यश्च परिहेंसाभिरतो नासाबिह लोके सुखयुक्तो वर्तते । तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति निन्द्या निषेधः करुप्यते ॥ १७०॥ न सीद्त्रपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् । अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्त्रिपयेयम् ॥ १७१ ॥

त सीद् चर्पाति ॥ शास्त्रविहितमजुतिष्टन्थनाद्यभावेनावसीद्वपि कदाचि-ब्राधमें बुद्धिं स्त्र्यात् । यस्त्राद्धमेंच्यवहारिणो यद्यप्यापाततो धनादिसंपद्मा-गिनोऽपि द्र्यन्ते तथापि तेषामधार्मिकाणामधर्मचौर्यादिन्यवहारिणां पापिनां तज्जनितदुरितशालिनां शीश्रं धनादिनिपर्ययोऽपि दृश्यते । तं पर्यक्षाधर्में थियं द्द्यादिति शिष्यहिताय दृष्टमर्थं दृश्चितवान् ॥ १७१ ॥

> नाधर्मश्रितो लोके सद्यः फलति गौरिव। श्रेनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि क्रन्तति ॥ १७२॥

नाधर्म इति ॥ शाखेणानियमितकालपरिपाकःवाच्छुभाग्रुभकर्मणां नाध-मोंऽनुतिष्ठतः तःकाल एव फलति गौरिव । इह भूमिपक्षे साधम्येदृष्टान्तः । यथा भूमिरुस्वीजमात्रा तदैव प्रचुरपचेलिमफलबीहिस्तकसंवलिता न भवति किंतु नियमफलपाकसमयमासाध । प्रमुपक्षे वैधम्येदृष्टान्तः । यथा गौः पशु-वाहदोहाभ्यां सद्यः फलति नैवमधर्मः किंतु क्रमेणावर्तमानः फलोन्मुखी-भवन्नधर्मकर्तुर्मूलानि छिनति । मूलच्छेदेन सर्वनाशो लक्ष्यते । देहधनाधन्वितो नक्ष्यति ॥ १७२॥

> यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नपृषु । न त्वेव तु कृतो धर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ १७३ ॥

यदीति ॥ यदि स्तयं कर्तुर्देहधनादिनाशं फलं न जनयति तदा तत्पुत्रेषु, नो चेत्पात्रेषु जनयति, नतु निष्फल एव भवति । नतु अन्यकृतस्य कर्मणः कथमन्यत्र फलजनकत्वम् ? उच्यते,-पुत्रादिनाशस्य पितुः क्वेशहेतुत्वाच्छा-स्त्रीयत्वासास्यार्थस्य नाविश्वासः ॥ १७३ ॥

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपताञ्जयति समूलस्त विनश्यति ॥ १७४॥

अधर्मेणेति ॥ अधर्मेण परद्रोहोदिना तावदापाततो ग्रामधनादिना वर्धते । ततो भद्राणि बहुभृत्यगवाश्वादीनि रूभते । ततः शत्रुन्खसादप-कृष्टाअयति । पश्चात्कियता कालेनाधर्मपरिपाकवशादेहधनतनयादिसहितो विनद्यति ॥ १७४॥

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।

शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥ १७५ ॥ सत्यधर्मार्यवृत्तेष्विति ॥ सत्यधर्मसदाचारशौचेषु सर्वदा रतिं कुर्यात् । शिष्यांश्चानुशासनीयान्मार्यापुत्रदासच्छात्रान् 'रज्वा वेणुदछेन वा' (८।२९९)

पाठा०-1 शनैरावर्लमानस्त.

इति प्रकारेण शासयेत् । उक्तानामप्यभिधानादादरार्थं वाग्वाहुदरसंयतश्च स्वात् । वान्संयमः सत्यभाषिता । बाहुसंयमौ बाहुबलेन कस्याप्यपीडनम् । उदरसंयमो यथालब्धाल्पभोजनम् ॥ १७५ ॥

परित्यजेदर्थकामी यो स्थातां धर्मवर्जितौ । धर्म चाप्यसुखोदकं लोकविकुष्टमेव च ॥ १७६॥

परित्यजिदिति ॥ यावर्थकामौ धर्मविरोधिनौ भवेतां तौ परिहरेत्। यथा चौर्यादिनार्थोपपादनं, दीक्षादिने यजमानस्य पत्युपगमः, उद्के उत्तरकालः, तत्रासुखं यत्र धर्मे तं धर्ममपि परित्यजेत् । यथा पुत्रादिवर्गपोष्ययुक्तस्य सर्वस्रदानम् । लोकविकुष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः, यथा कलौ मध्यमाष्टकादिषु गोवधादिः ॥ १७६ ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः। न साद्वाक्चपलश्रेव न परद्रोहकर्मधीः॥ १७७॥

न पाणिपादचपछ इति॥ पाण्यादिचापछं त्यजेत् । अनुपयुक्तवस्तूपा-दानादि पाणिचापछम् । निष्प्रयोजनं अमणादि पादचापछम् । परस्रीप्रेक्षणादि नेत्रचापछम् । बहुगर्श्ववादिता वाक्चापछम् । अनुजः कुटिछो न स्यात् । पर-द्रोहो हिंसा तद्थे चेष्टां थियं च न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्ग तेन गच्छन्न रिहैयते ॥ १७८ ॥
येनेति ॥ बहुविधशास्त्रार्थसंभवे पितृपितामहाद्यनुष्ठित एव शास्त्रार्थोऽनुष्ठातन्यः । तेन गच्छन्न रिष्यते नाधर्मेण हिंस्यते ॥ १७८ ॥

ऋत्विकपुरोहिताचार्येमीतुलातिथिसंश्रितैः । बालवृद्धातुरैवैंद्यैज्ञीतिसंबन्धिवान्धवैः ॥ १७९ ॥ मातापित्रभ्यां जामीभिश्रीत्रा पुत्रेण भार्यया । दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ १८० ॥

ऋत्विगिति वचनद्वयम् ॥ ऋत्विगादिभिर्वाक्कर्हं न कुर्यात् । शान्सादि-कर्ता पुरोहितः । संश्रिता अनुजीविनः । ज्ञातयः पितृपक्षाः । संविधनो जामा-तृशालकादयः। वान्धवा मातृपक्षाः। जामयो भगिनीसुषाद्याः ॥१७९-१८०॥

> एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । एभिर्जितैश्र जयति सर्वाह्योकानिमान्गृही ॥ १८१ ॥

एतेरिति ॥ एतैर्ऋत्विगादिभिः सद्द विवादान्परिसञ्चाज्ञातपापैः मसुस्यते। तथैतैर्विवादैरुपेक्षितैरिमान्वश्यमाणान्सर्वेलोकान् गृहस्थो जयति ॥ १८१ ॥

पाठा०-1 लोकसंकुष्टमेव च. 2 रिष्यति.

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभः। अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ १८२॥

आचार्य इति ॥ आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभुः । तेन सह विवादपरित्यानेन तःसंतुष्ट्या तु बद्धालोकपासिगौँणं बद्धालोकेशत्वम् । एवं प्राजापत्यलोकेशः प्राजापत्ये पिता च प्रसः। अतिथिरिन्द्रलोकेशः। देवलोकस्य च ऋत्विजः। एवमुत्तरत्रापि तत्तल्लोकेशत्वं बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः । संविन्धनो ह्यां लोके पृथिन्यां मातृमातुलौ ॥ १८३॥ जामय इति ॥ अप्सरसां लोके जामयः प्रभवन्ति । वैश्वदेवलोके बान्धवाः। वरुणलोके संबन्धिनः। भूलोंके मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

> आकारोशास्तु विज्ञेया वालवृद्धकृशातुराः। ञ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः खका ततुः ॥१८॥।

आकारोशास्त्वित ॥ कृशः कृशधनः, संश्रितो विवक्षितः । बालवृद्ध-संभितातुरा अन्तरिक्षे प्रभवन्ति । आता च ज्येष्टः पितृतुल्यः तस्मात्सोऽपि प्रजापतिलोकप्रसुः । भार्यापुत्रौ च स्वशरीरमेव, अतः कथमात्मनैव सह विवादः संभवति ॥ १८४॥

> छीया खो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्। तसादेतरिधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ॥ १८५ ॥

छायेति ॥ स्वदासवर्गश्च नित्यानुगतत्वादात्मच्छायेव न विवादार्हः । दुहिता च परं ऋपापात्रम् । तसादेतैरधिक्षितः सन् असंतापः सहेत नतु विवदेत् ॥ १८५॥

> प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् । प्रतिप्रहेण हासाञ्च नाहां तेजः प्रज्ञाम्यति ॥ १८६ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपीति ॥ विद्यातपोवृत्तसंपन्नतया प्रतिग्रहेऽधिकार्यपि तत्र पुनःपुनः प्रवृत्तिं त्यजेत्। यसात्प्रतिप्रहेणास्य वेदाध्ययनादिनिमित्तप्रभावः शीव्रमेव विनर्यति। 'यात्रामात्रप्रसिचार्थम्' (४।३)इत्युक्तेऽपि सामान्येनार्जन-संकोचे विशेषेण प्रतिप्रहस्य बाह्मप्रभावप्रशमनफलत्वकथनार्थं वचनम् १८६

न द्रव्याणामविज्ञाय विधि धर्म्य प्रतिग्रहे । प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्याद्वसीदन्निप क्षुधा ॥ १८७ ॥ न द्रव्याणामिति ॥ द्रव्याणां प्रतिग्रहे धर्माय हितं विधानं ग्राह्यदेवता-

पाटा॰—1 छाया खा. 2 सहेताऽसज्ज्वरः (=ज्ज्वर्रहितः).

प्रतिग्रहमञ्जादिकमज्ञात्वा क्षुधावसादं गच्छन्नपि प्राज्ञो न प्रतिगृह्णीयार्दिक पुनरनापदि ॥ १८७ ॥

> हिरण्यं भूमिमश्वं गामनं वासिस्तलान्धृतम्। प्रतिगृज्जनविद्यांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥ १८८॥

हिरण्यमिति ॥ स्वर्णादीन्श्रुतस्वाध्यायहीनः प्रतिगृह्णन्नश्निसंयोगेन दारु-वद्गसीभूतो भवति पुनरूत्पत्तिं न रूभते ॥ १८८ ॥

हिरण्यमायुरतं च भूगोंश्वाप्योषतस्तनुम् । अश्वश्रक्कस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १८९ ॥

हिरण्यमिति ॥ अविदुषः प्रतिप्रहीतुर्भूगौंश्च शरीरं ओषतो दहतः । 'उष दाहे' भौवादिकसत्येदं रूपम् । भूगवोद्वित्वविवक्षया द्विवचनम् । एवं हिरण्यमत्रं चायुरोषतः । अश्वश्चश्चरित्यादिषु विभक्तिविपरिणामात् 'ओषति' इत्येकवचनान्तत्यानुषङ्गः ॥ १८९ ॥

> अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्धिजः। अम्भस्यदम्प्रवेनेव सह तेनेव मजति ॥१९०॥

अतपास्तिवति ॥ यसपोविद्यास्नान्यः प्रतिप्रहेच्छुः ब्राह्मणो भवति स प्रतिप्रहाविनाभावाहुद्धिस्थेन तेन इति परासृष्टेनैव दान्नैवानर्हप्रतिप्रहादान-पापयुक्तेन सह नरके मज्जति । यथा पाषाणमयेनोडुपेनाम्भस्तरंस्तेनैव सहा-म्भसि मग्नो भवति ॥ १९० ॥

> तसादविद्वान्विभयाद्यसात्तसातप्रतिग्रहात् । खल्पकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीदति ॥ १९१॥

तस्माद्विद्वानिति ॥ यसाद्सावल्पद्रव्यप्रतिप्रहेणापि मूर्कः पञ्के गौरिव नरके निममो भवति, तसाद्यतःकुतिश्चत्सिवर्णादिव्यतिरिक्तसीसकाद्यसारप्रति-प्रहादपि त्रस्येत् ॥ १९१ ॥

प्रतिप्रहीतुर्धेर्ममभिधायाधुना दातुराह—

न वार्यपि प्रयच्छेत्त बैडालव्रतिके द्विजे । न वकत्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ १९२ ॥

न वार्यपीति ॥ वायसादिम्यो यहीयते तद्दिष बैडालवितकेम्यो धर्मज्ञो न द्यादित्यतिश्चयो स्वाव इन्यान्तरदानं निषिध्यते नतु वारिदानमेव । 'पाष-ण्डिनो विकर्मस्थान्' (४।३०) इत्यनेन बैडालवितकायातिथित्वेन सत्कृतार्थ-दानादि निषिद्धम्; इह तु धनदानं निषिध्यते । अत एव 'विधिनाप्यर्जितं धनं' (४।१९३) इति वद्द्यति । नावेदविदीति वेदार्थानभिन्ने । पुतच विद्वत्संभवे नावेदविदीति निषध्यते ॥ १९२ ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम् । दात्तर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥ १९३ ॥

त्रिष्वपीति ॥ एतेषु त्रिष्वपि वैडालवितकादिषु न्यायार्जितमपि धनं दत्तं दातुः प्रतिग्रहीतुश्च परलोके नरकहेतुत्वादनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

यथा प्रवेनीपलेन निमजत्युदके तरन् । तथा निमजतोऽधस्तादज्ञी दातृप्रतीच्छकी ॥ १९४ ॥

यथा प्रवेनेति ॥ यथा पाषाणमयेनोडुपादिना जले तरंस्तेनैव सहाधो गच्छिति एवं दानप्रतिग्रहशास्त्रानिभन्नौ दातृग्राहकौ नरकं गच्छतः । 'अतपा-स्त्वनधीयानः' (४।१९०) इति प्रतिग्रहीतृग्राधान्येन निन्दोक्ता, इह तु दातृग्राधान्येनेत्यपुनरुक्तिः ॥ १९४ ॥

धर्मध्वजी सदा छुव्यव्छाबिको लोकदम्भकः। वैडालत्रतिको ज्ञेयो हिंसः सर्वाभिसंधकः॥ १९५॥

धर्मध्वजीति ॥ यो बहुजनसमक्षं धर्ममाचरित स्वतः परतश्च लोके स्यापयित तस्य धर्मो ध्वजं चिह्नमिवेति धर्मध्वजी । लुब्धः परधनामिला-पुकः । ल्यान व्याजेन चरतीति ल्लाचिकः । लोकदम्भको निक्षेपापहारादिना जनवल्लकः । हिंसाः परहिंसाशीलः । सर्वाभिसंधकः परगुणासहनतया सर्वा-श्चेपकः । विल्लालवित्न चरतीति वैल्लालवितकः । विल्लाले हि प्रायेण मूषिका-दिहिंसारुचितया ध्याननिष्ठ इव विनीतः सन्नवित्रते इत्युपचारात् 'विल्लालवत्यं स्वतं देशां स्वान्तिष्ठ इत्युपचारात् 'विल्लालवत्यं स्वान्तिष्ठ स्वतं सन्वतं स्वान्तिष्ठ स्वान्तिष्ठ स्वान्तिष्ठ स्वान्तिष्ठ स्वान्तिष्ठ स्वान्ते सन्वतं सन्

> अघोद्दष्टिर्नेष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च बकत्रतचरो द्विजः ॥ १९६ ॥

अघोद्द शिरिति ॥ अधोद्द शिनिजिवनयख्यापनाय सततमध एव निरीक्षते। निष्कृतिर्निष्ठुरता, तया चरतीति नैष्कृतिकः। स्वार्थसाधनतत्परः परार्थसण्ड-नेन, शठो वकः। मिथ्याविनीतः कपटविनयवान्। बक्वतं चरतीति बक्वत-चरः। बको हि प्रायेण मीनहननरुचितया मिथ्याविनीतः सक्षेवंशीलो भव-तीति गौणो 'बक्वत'शब्दः॥ १९६॥

ये वकवितनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः। ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ १९७॥

ये वक्तवतिन इति ॥ ये वक्वतं विडालवतं चरन्ति ते ब्राह्मणास्तेन पापहेतुना कर्मणान्धतामिस्नाम्नि नरके पतन्ति ॥ १९७ ॥

पाठा॰—1 अस्पाये-'यस्य धर्मध्वजो निस्य सुरध्वज इवोच्छ्तिः। प्रच्छन्नानि च पापानि वैडारुं नाम तद्गतम् ॥' इति श्लोकः क्वचिह्नस्यते । न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत्। व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्रीशुद्धदम्भनम् ॥ १९८ ॥

न धर्मस्येति ॥ पापं कृत्वा प्रायश्चित्तरूपं प्राजपत्यादिवतं, पापमपनयति इति तन्नेदं प्रायश्चित्तं, किंतु 'धर्मार्थमहमनुतिष्ठामि' इति खीशूद्रमूर्खादिजन-मोहनं कुर्वन्नानुतिष्ठेत् ॥ १९८ ॥

प्रेत्येह चेदशा विप्रा गर्धन्ते ब्रह्मवादिभिः।
छन्नना चरितं यच व्रतं रक्षांसि गच्छति।। १९९।।
अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिम्रुपजीवति।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते।। २००॥

प्रत्येहेति ॥ श्लोकद्वयं प्रथमं सुबोधम् । धनहाचारी यो ब्राह्मणो ब्रह्म-चर्यादिलिङ्गं मेखलाजिनदण्डादिवेषोपलक्षितस्तद्वस्या भिक्षाश्रमणादिना जी-वति स ब्रह्मचार्यादीनां यस्पापं तदास्मन्याहरति । कुक्तुरादितिर्थेग्योनौ चो-त्पद्यते । तसादेतन्न कर्तन्यमिति निषेधः कल्प्यते ॥ १९९-२०० ॥

> परकीयनिपानेषु न स्नायाच कदाचन । निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥

परकीयेति॥ निपानं जलाधारः। परकृतपुष्करिण्यादिष्ठ न कदाचित्स्वायात् ; तत्र स्नात्वा पुष्करिण्यादिकर्तुर्थत्पापं तस्यांशेन वश्यमाणचतुर्थमागरूपेण संबध्यते। अकृत्रिमनद्याद्यसंभवे परकृतेऽपि पुष्करिण्यादौ मान्प्रदानात्पञ्च पिण्डानुद्धस्य स्नातन्यम्। तदाह याज्ञवस्त्रयः (आचार. ६।१५९) 'पञ्च पिण्डा-ननुद्धस्य न स्नायात्परवारिषु। उद्धस्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत्॥ स्नात्वा च तप्यदेवान्पित्रंश्चैव विशेषतः'॥ २०९॥

> यानशय्यासनान्यस्य क्रूपोद्यानगृहाणि च । अदत्तान्युपयुज्जान एनसः स्यातुरीयभाक् ॥ २०२ ॥

यानश्चाति॥ अस्पेति प्रकृतः पुनः प्रामृश्यते । परस्य यानादीन्यदत्तान्युपर्युक्षानस्तदीयपापचतुर्थभागभागी भवति । अदत्तानीति परस्यानुमस्यभावश्च विवक्षितः । तेन सर्वार्थोत्सृष्टमङकूपादावुपयोगार्थात्मस्नानादौ न
विरोधः॥ २०२॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेत्रित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥ २०३॥ नदीब्बिति ॥ नद्यादिषु सर्वदा स्नानमाचरेत् । देवखातेश्विति तडाग-

पाठा०—1 म्नायाद्धि. 2 अदत्तान्युपभुजानः.

विशेषणम् । देवसंबन्धित्वेन प्रसिद्धेषु सरःसु गर्तेष्वष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यून-गतिषु । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—'धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्तासाः परिकीर्तिताः ॥' चतुईस्तप्रमाणं धनुः । प्रस्रव-णेषु निर्झरेषु चानेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ यत्पृथग्वचनं तदात्मीयो-त्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुत्तानार्थं, तद्पि नद्याद्यसंभवे द्रष्टव्यम् ॥ २०३ ॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः। यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥ २०४॥

यमानिति ॥ नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदं नतु नियमनिषेधार्थम् । द्वयोरेव शास्त्रार्थस्वात् । यमनियमविवेकश्च मुनिभिरेवं कृतः ।
तदाह याज्ञवरुक्यः (प्राय. ५।३१२-१३) 'ब्रह्मचर्यं द्या क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकदक्ता । अहिंसाऽस्त्रेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ स्नानं मौनोपवासेद्वास्त्राध्यायोपस्थानग्रहाः । नियमो गुरुग्धश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता' ॥ यमनियमसक्ष्यज्ञः समस्तस्त्रानादिनियमत्यागेनाप्यहिंसादिरूपं यममनुतिष्ठेत् ।
नियमाननुतिष्ठज्ञपि यमानुष्ठानरहितः पततीत्ययं यमस्तुत्यर्थं आरम्भ इति ॥
नेधातिथि-गोविन्दराजौ तु हिंसादिप्रतिषेधार्थका यमाः, 'वेदमेव जपेन्नित्यम्'
(४।१४७) इत्याद्योऽनुष्टेयरूपा नियमा इति व्याचक्षाते । 'अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकरुकता । अस्त्रेयमिति पञ्चते यमा वे परिकीर्तिताः ॥ अक्रोधो
चचनं ब्रह्मचर्यमकरुकता । अस्त्रेयमिति पञ्चते यमा वे परिकीर्तिताः ॥ अक्रोधो
गुरुग्धश्रूषा शौचमाहारत्याव्यम् । अप्रमादश्च सत्तं पञ्चते नियमाः स्मृताः'॥

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा ।

स्त्रिया क्रीवेन च हुते भुझीत ब्राह्मणः कचित् ॥ २०५ ॥ नाश्चोत्रियेति ॥ अनधीतवेदेनोपकान्ते यज्ञेऽझीषोमीयादूर्ध्वमपि मोजन-योग्यसमये ब्राह्मणो न भुझीत । तथा बहूनां याजकेन ऋत्विजा खिया नपुंसकेन च यत्र यज्ञे हूयते तत्र कदाचित्र भुझीत ॥ २०५ ॥

अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः । प्रतीपमेतदेवानां तसात्तत्परिवर्जयेत् ॥ २०६ ॥

अश्जीकमिति ॥ पूर्वोक्ता बहुयाजकादयो यत्र होमं कुर्वन्ति तत्कमे शिष्टा-नामश्चीकमश्रीकं श्रीध्रम् । रेफस्य स्थाने लकारः । देवानां प्रतिकृतं तस्मा-देतद्दोमं न कारयेत् ॥ २०६॥

मत्तकुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन। केशकीटावपकं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ २०७॥

मत्तकुद्धातुराणामिति ॥ क्षीबकुद्द्वन्याधितानामकं तथा केशकीटसंसर्ग-दुष्टं पादेन चेन्छातः संस्पृष्टमन्नं न मुर्जीत ॥ २०७ ॥

ंभ्रूणझावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया । पतत्रिणावलीढं च ग्रुना संस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥

भूणञ्जेति ॥ भ्रूणक्षेत्युपलक्षणाद्गोक्षेत्यादिपतिवावेक्षितं रजस्वलया च स्पृष्टं पक्षिणा च काकादिना स्वादितं कुकुरेण च स्पृष्टमञ्चं न भुक्षीत ॥ २०८ ॥

गवा चानमुपाघातं घुष्टानं च विशेषतः ।
गणानं गणिकानं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ २०९ ॥
गवेति ॥ यदनं गवाघातं । घुष्टानं को भोकेत्युपोद्धृष्टानं सत्रादौ यदीयते । विशेषत इति भूरिदोषतया प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । गणानं ज्ञतबाह्यणसङ्घानम् । गणिका वेश्या तस्या अन्नम् । शास्त्रविदा च यदुष्टमिति निन्दितं
तच न मुञ्जीत ॥ २०९ ॥

स्तेनगायनयोश्रात्रं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥

स्तेनेति ॥ चौरगायनजीविनोस्तथा तक्षवृत्तिजीवनस्य वृज्जुपजीविनश्चान्नं न भुजीत । तथा यत्रे दीक्षितस्य प्रागभीषोमीयात् । कदर्यस्य कृपणस्य । निगड-स्पेति तृतीयार्थे षष्टी । निगडेन बद्धस्य । गोविन्दराजस्तु बद्धशब्दस्य बन्धनै-विनाप्ययोनिगडैनिंगडितस्य दत्तायोनिगडस्पेति व्याख्यातवान् ॥ २१० ॥

अभिश्वस्तस्य षण्टस्य पुंश्रन्या दाम्भिकस्य च । शुक्तं पर्युषितं चैव शृद्धसोच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥

अभिदास्तस्येति ॥ महापातिकत्वेन संजातलोकिनिकोशस, नपुंसकस्य, पुंश्रत्या व्यभिचारिण्या अगणिकाया अपि, दाम्भिकस्य छद्मना धर्मचारिणो बैडालवितिकादेरकं न मुझीत । छक्तं यत्स्वभावतो मधुरं दध्यादिसंपर्कवशे-नोदकादिना चाम्लादिभावं गतम्, पर्युषितं राज्यन्तरितम्, शूद्रस्यावं न भुझीतेति संबन्धः। उच्छिष्टं च मुक्ताविश्रष्टान्नमविशेषात्कस्यापि न मुझीत । गुरूच्छिष्टं च विहितत्वाद्वोज्यम् । गोनिन्दराजस्तु शूद्रस्योच्छिष्टं तद्भक्ताव-शिष्टं च स्थालीस्थमपि न मुझीतेत्याह ॥ २११॥

चिकित्सकस्य मृगयोः ऋरस्योच्छिष्टभोजिनः । उग्रानं स्रतिकानं च पर्याचान्तमनिर्देशम् ॥ २१२ ॥

चिकित्सकस्येति ॥ चिकित्साजीविनः, मृगयोर्मासविकयार्थं मृगादिपशु-हृन्तुः, कूरस्यानृजुपकृतेः, निषिद्धोच्छिष्टभोक्तुरत्नं न भुक्षीत । उम्रो दारुणकर्मा तस्यात्रम् । 'गोविन्दराजो मञ्जर्यामुगं राजानमुक्तवान् । मनुवृत्तौ च शृद्धायां क्षत्रियोत्पन्नमभ्यधात् ॥ भेदोक्तेर्याज्ञवल्कीये नोम्रो राजेति वावदत् । आश्चर्य- मिद्मेतस्य स्वकीयहाद् भूषणम् ॥' स्तिकाशं स्तिकासुद्दिश्य यत्कियते तद्शं तत्कुळजैरपि न भोक्तव्यम् । एकपङ्किस्थानन्यानवमन्य यत्रात्रे भुज्यमाने केनचिदाचमनं क्रियते तत्पर्याचान्तम् । अनिर्देशं स्तिकाशं वक्ष्यमाणस्याञ्ज भुजीत ॥ २१२ ॥

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्र योषितः । द्विषद्तं नगर्यनं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

अनचितमिति॥ अर्चाहेस्य यदवज्ञया दीयते, वृथामांसं देवतादिकमुद्दिश्य यज्ञ कृतं, अवीरायाः पतिपुत्ररहितायाः, शत्रुनगरपतितानां च, उपरि कृत-क्षुतं चाज्ञं न मुझीत ॥ २१३ ॥

पिशुनानृतिनोश्रानं क्रेतुविक्रयिणस्तथा। क्षेत्र्षतुत्रवायानं कृतन्नस्यानमेव च ॥ २१४॥

पिशुनेति॥ पिशुनः परोक्षे परापवादभाषणपरः, अनृत्यितश्येनानृतवादी कृटसाक्ष्यादिः, ऋतुविऋयिकः 'मदीययागस्य फलं तव भवतु' इत्यभिधाय यो धनं गृह्णाति, शैल्लो नटः, तुज्ञवायः सौचिकः, कृतश्चो यः कृतोपकारस्याप-कारे प्रवर्तते तस्यानं न भुक्षीत ॥ २१४॥

कर्मारस्य निषादस्य रैङ्गावतरकस्य च । सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविकयिणस्तथा ॥ २१५ ॥

कर्मारस्येति ॥ कर्मारस्य लोहकारस्य, निषादस्य दशमाध्यायोक्तस्य, नट-गायनन्यतिरिक्तस्य रङ्गावतरणजीविनः, सुवर्णकारस्य, वेणोर्भेदनेन यो जीवति, 'बुरुड' इति विश्वरूपः । शस्त्रं लोहं तद्विक्रयिणश्चान्नं न सुञ्जीत ॥ २१५॥

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च । रञ्जकस्य नृशंसस्य यस चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥

श्रवचतामिति ॥ आखेटकाद्यर्थं ग्रुनः पोषकाणां, मद्यविक्रयिणां, वस्रधाव-कस्य, कुसुम्भादिना वस्त्ररागकृतः, निर्देयस्य, यस्य चोपपितर्गृहे जारश्च यस्या-ज्ञानतो गृहे स्थितस्तस्य गेहे नाचात् ॥ २१६॥

मृष्यन्ति ये चोपपति स्नीजितानां च सर्वशः । अनिर्देशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥

मृष्यन्तीति ॥ गृह इत्यनुषज्यते । गेहे ज्ञातं भार्याजारं ये सहन्ते तेषा-मश्चं न भुक्षीत । तेन गृहाश्चिःसारिताया जारसहने नैष दोषः । तथा सर्वकर्मसु खीपरतज्ञाणां, अनिर्गताशौचं च स्तकाश्चं, अतुष्टिकरमेव च न भुक्षीत ॥ २१७ ॥

राजानं तेज आदत्ते ग्रद्धानं ब्रह्मवर्चसम् । आयुः सुवर्णकारानं यश्रश्रमीवकर्तिनः ॥ २१८ ॥

राजाञ्चमिति॥ राजाञ्चं तेजो नाशयति । इत एव दोषदर्शनात्तद्वभक्षण-निषेधः करुप्यते । एवमुत्तरत्रापि । पूर्वमनिषिद्धस्य दोषदर्शनादेव निषेध-करपनम् । 'नाद्याच्छृदस्य पकात्रम्' (४।२२३) इति निषेधिष्यति तदतिकम-णफलकथनमिदम् । शूद्रस्य पकात्रमध्ययनादिनिमित्तं तेजो नाशयति । सुवर्णकारस्याञ्चमायुः । चर्मकाराञ्चं स्यातिं नाशयति ॥ २१८॥

कारुकानं प्रजां हन्ति वलं निर्णेजकस्य च । गणानं गणिकानं च लोकेम्यः परिकृत्तति ॥ २१९॥

कारुकाञ्चमिति ॥ कारुकस्य सूपकारादेरतं प्रजामपत्यं निहन्ति । चर्मकारादेः कारुकत्वेऽपि गोवलीवर्दन्यायेन पृथङ्किर्देशः । निर्णेजकस्यातं बलं हन्ति । गणगणिकयोरतं च कर्मान्तराजितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्य खाच्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

पूरं चिकित्सकसानं पुंश्रल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम्।

विष्ठा वाधुषिकस्यानं शस्त्रविक्रियणो मलम् ॥ २२० ॥ प्यमिति ॥ चिकिःसकस्यानं पूर्वं पूयभक्षणसमदोषम् । एवं पुंश्रवया अन्नमिन्द्रियं शुक्रम् । वार्श्वषिकस्यानं पुरीपम् । लोहविक्रियणोऽतं विष्ठाच्यति-रिक्तरेलेणादि । गोविन्दराजस्तु चिकिःसकान्नभक्षणेन तथाविधायां जातौ जायते यत्र पूयभुग्भवतीत्याह ॥ २२० ॥

य एतेऽन्ये त्वभोज्यानाः क्रमशः परिकीर्तिताः । तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीपिणः ॥ २२१ ॥

य एते उन्य इति ॥ प्रतिपद्निहिं हे भ्यो ये उन्ये क्रमेणाभोज्याका असि-न्त्रकरणे पठितास्तेषां यद्त्रं तत्त्वगस्थिरोमाणि, यास्तदीयास्त्वचः कीकसस्य रोम्णां च भुक्तानां यो दोषः स एव तद्रक्रस्यापि भुक्तस्य बोद्धन्यः॥ २२१॥

भुक्त्वातोऽन्यतमसान्नमस्या क्षपणं त्र्यहम्।

मत्या भुक्तवाचरेत्कुच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ।। २२२ ॥

भुक्त्वेति ॥ एषां मध्येऽन्यतमसंबन्धान्नमञ्चानतो भुक्त्वा न्यहसुपवासः । ज्ञानतस्तु कृष्ट्रम् । एवं रेतोविण्मूत्रमोजनेऽपि । एतचान्यतमस्रेति षष्ठीनिर्देशान्मचादिसंबन्धिनः परिग्रहदुष्टान्नस्रेव प्रायश्चितं न संसर्गदुष्टस्य केशकीटावपन्नादेः। नापि काळदुष्टस्य पर्युषितान्नादेः। नापि निमिचदुष्टस्य घुष्टादेः।
एकप्रकरणोपदेशश्चेषां स्नातकत्वज्ञापनार्थम्।प्रायश्चितं चैतेष्वेकादशे वक्ष्यति।

१ अमोज्यं तु—कालदुष्टं, संसर्गदुष्टं, स्वभावदुष्टं, परिश्रह्दुष्टं, चेति भेदेन चतुर्विषम्; तत्र कालदुष्टं पर्युषितशुक्तादिकम्; संसर्गदुष्टं मदिरादिकम्, स्वभावदुष्टं पर्लाण्डुलशुन-कृलक्षादिकम्; परिश्रहृदुष्टं च प्रकृताभोज्यात्रादिकमिति केचिदाहुः।

यदि तु सर्वेष्वेवं प्रायश्चित्तं स्थात्तदा सुक्त्वातोऽन्यतमस्यानं दुष्टमित्यभ्य-थास्यत्। नत्वन्यतमस्य तु भुक्त्वेति। 'तस्माद्कप्रकरणाद्यन्मेघातिथिरभ्यधात्। प्रायश्चित्तमिदं युक्तं ग्रुक्तादौ तद्सुन्द्रम् ॥' अप्रकरणे च प्रायश्चित्तस्याभि-धानं लाघवार्थम्। तत्र क्रियमाणे मत्तादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्थात्॥ २२२॥

नाद्याच्छूद्रस्य पकान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः। आद्दीताममेवासादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३ ॥

नाद्यादिति ॥ अविशेषेण शृहान्नं प्रतिषिदं तस्येदानीं विशिष्टविषयतो-च्यते । अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य शूद्रस्य शास्त्रविद्विजः पकानं न भुक्षीत, किंत्वन्नान्तरामावे सत्येकरात्रनिर्वाहोचितमाममेवान्नमसाद्गृह्णीयान तु पकालम् ॥ २२३ ॥

श्रोत्रियस कद्र्यस वदान्यस च वार्धुषेः। मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्त्रमकल्पयन् ॥ २२४ ॥

श्रोत्रियस्येति॥ एकोऽधीतवेदः कृपणश्च, परो दाता वृद्धिजीवी चः तयो-रुमयोरिप गुणदोषवत्त्वं विचार्यं देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति निरूपितवन्तः। उभयोरपि गुणदोषसाम्यात्॥ २२४॥

तान्त्रजापतिराहैत्य मा कृढुं विषमं समम्। श्रद्धापूर्तं वदान्यस हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५ ॥

तानिति ॥ तान्देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवाच विषममन्नं मा समं कुरुत । विषमसमीकरणमनुचितम् । कः पुनरनयोविशेष इत्यपेक्षायां स एवावोचत् । दानशीलवाधुषिकस्यापि श्रद्धयान्नं पवित्रं भवति । कृपणान्नं पुनरश्रद्धया हतं दूषितमधमम् । प्रागुभयप्रतिषेधेऽपि श्रद्धादत्तविद्वद्वार्श्वेषिकान्नविश्चद्धि-बोधनपरमिदम् ॥ २२५ ॥

अत एवाह-

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रतः। श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥ २२६ ॥

श्रद्धयेति ॥ इष्टमन्तर्वेदि यज्ञादिकर्म, पूर्वं ततोऽन्यत्युष्करिणीकूपप्रपारा-मादि, तदेवमनलसः सम्नित्यं काम्यस्वर्गादिफलरहितं श्रद्धया कुर्यात्।यसात्ते इष्टापृते न्यायार्जितधनेन श्रद्धया कृतेऽक्षये मोक्षफले भवतः ॥ २२६ ॥

दानधर्म निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् । परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥ द्रामधर्ममिति ॥ दानाख्यं धर्ममैष्टिकं पौर्तिकमन्तर्वेदिकं बहिवेदिकं च सर्वदा विद्यातपोयुक्तं ब्राह्मणमासाद्य परितृष्टान्तःकरणयुक्तः यथाशक्ति कुर्यात् ॥ २२७ ॥

यत्किचिदपि दातव्यं याचितेनानस्यता । उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ २२८ ॥

यर्तिकचिदिति ॥ प्रार्थितेन परगुणामत्सरेणान्नमपि यथाशक्ति दातन्यम् । यस्मात्सर्वदा दानशीलस्य कदाचित्तादशं पात्रमागमिष्यति तत्सर्वसान्नरक-हेतोमोंचयिष्यति ॥ २२८ ॥

वारिदस्तिमामोति सुखमक्षय्यमन्नदः । तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्रक्षुरुत्तमम् ॥ २२९ ॥

चारिद् इति ॥ जलदः श्चित्पासाविगमान्तर्धि, अन्नदोऽस्यन्तसुखं, तिलप्रद ईप्सितान्यपत्यादीनि, दीपदो विप्रवेशमादौ निदीषं चश्चः प्रामोति ॥ २२९ ॥

भूमिदो भूमिमामोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः।

गृहदोऽग्रयाणि वेक्सानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥ भूमिद इति ॥ भूमिदो भूमेराधिपसं, सुवर्णदक्षिरजीवित्वं, गृहदः श्रेष्टानि

वेदमानि, रूप्यदः सकलजननयनमनोहरं रूपं लभते ॥ २३० ॥

वासोदश्रन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः।

अनडुद्दः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ २३१ ॥

वास्तोद् इति ॥ वखदश्चन्द्रसमानलोकान्प्रामोति चन्द्रलोके चन्द्रसम-विभूतिर्वसति, एवमेवाश्विलोकं घोटकदः, बलीवर्दस्य दाता प्रचुरां श्रियं स्त्रीगवीप्रदः सूर्येलोकं प्रामोति ॥ २३१ ॥

यानश्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः।

धान्यदः शाश्वतः सौरूर्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥ २३२ ॥

यानराच्येति ॥ रथादियानस्य राज्यायाश्च दाता भार्यो, अभयप्रदः प्राणि-नामहिंसकः प्रभुत्वं, घान्यदो ब्रीहियवमाषमुद्रादिसस्यानां दाता चिरस्थायि सुखित्वं, ब्रह्म वेदस्तत्प्रदो वेदस्याध्यापको व्याख्याता च ब्रह्मणः सार्ष्टितां समानगतितां तत्तुल्यतां प्रामोति ॥ २३२ ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते । वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाश्चनसर्पिषाम् ॥ २३३ ॥

सर्वेषामिति ॥ उद्कान्नधेनुभूमिवस्नतिलसुवर्णष्टतादीनां सर्वेषामेव यानि दानानि तेषां मध्यात् वेददानं विशिष्यते प्रकृष्टफलदं भवति ॥ २३३ ॥ येन येन तु भावेन यद्यदानं प्रयच्छति । तत्तत्तेनैव भावेन प्रामोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥

येन येनेति ॥ अवधारणे तुशब्दः । येन येनैव मावेनाभित्रायेण फला-भिसंधिकः स्वर्गो मे स्वादिति, सुमुक्षुर्मोक्षाभित्रायेण निष्कामो यद्यदानं ददाति तेनैव भावेनोपलक्षितसत्तद्दानफलद्वारेण जन्मान्तरे पूजितः सन् प्रामोति ॥ २३४ ॥

> योऽचितं प्रतिगृह्वाति ददात्यचितमेव च । ताबुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥ २३५ ॥

योऽर्चितमिति॥ योऽर्चापूर्ववमेव दाता ददाति, यश्च प्रतिप्रहीताऽर्चापूर्व-कमेव दत्तं प्रतिगृह्णाति ताबुभी स्वर्गं गच्छतोऽनर्चितदानप्रतिप्रहणे नरकम् । पुरुषार्थे तु प्रतिप्रहेऽनर्चितमेव मया प्रहीतव्यं नान्यथेति नियमात्फळळाभो न विरुद्धः॥ २३५॥

> न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् । नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दन्ता परिकीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

न विस्मयेतिति ॥ चान्द्रायणादितपसा कृतेन 'कथं ममेदं दुष्करमनुष्टित-म्'इति विस्मयं न कुर्यात् । यागं च कृत्वा नासत्यं वदेत् । कृतेऽपि पुरुषार्थ-तयानृतवद्ननिषेधे कृत्वधाऽयं पुनर्निषेधः । ब्राह्मणैः पीडितोऽपि न ताक्षिन्देत् । गवादिकं च दत्त्वा 'मयेदं दत्तम्' इति परस्य न कथयेत् ॥ २३६ ॥

यज्ञोऽनृतेन क्षरित तपः क्षरित विस्पयात् । आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ॥ २३७ ॥ यज्ञ इति ॥ अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरित । सत्येनैव स फलं साधयित । पुर्व तपिस दाने च योज्यम् । विप्रतिन्दया चायुः क्षीयते ॥ २३७ ॥

> धर्मं शनैः संचितुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः । परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

धर्मिमिति॥ सर्वप्राणिनां पीडां परिहरन् परलोकसहायार्थं यथाशक्ति शनैः-शनैर्धर्ममनुतिष्ठेत् । यथा पुत्तिकाः पिपीलिकाप्रभेदाः शनैःशनैर्महान्तं सृत्ति-काकृदं संचिन्वन्ति ॥ २३८ ॥

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः। न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः॥ २३९॥ नामुत्रेति॥ यस्मात्परलोके सहायकार्थसिद्धार्थं न पितृमातृपत्नीज्ञातय-

पाठा०-1 पुत्रदारं.

सिष्ठन्ति किंतु धर्म एवैकोऽद्वितीयभावेनोपकारार्थमवतिष्ठते । तस्मान्युत्रादि-भ्योऽपि महोपकारकं धर्ममनुतिष्ठत् ॥ २३९ ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते । एकोऽनुभुङ्के सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४० ॥

एक इति ॥ एक एव प्राण्युत्पचते न वान्धवैः सहितः । एक एव च म्रियते । सुकृतफलमपि स्वर्गादिकं, दुरितफलं च नरकादिकमेक एव अुद्धे न मात्रा-दिभिः सह । तस्मान्मात्राचपेक्षयापि धर्मं न स्वजेत् ॥ २४० ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलेष्टसमं क्षितौ । विम्रुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

सृतिमिति ॥ सृतं शरीरं मनःप्राणादित्यक्तं लोष्टवद्चेतनं भूमो त्यक्त्वा परा-खुला बान्धवा यान्ति न सृतं जीवमनुयान्ति, धर्मस्तु तमनुगच्छति ॥२४१॥

> तसाद्धमें सहायार्थं नित्यं संचितुयाच्छनैः । धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२ ॥

तस्मादिति ॥ यसाद्धर्मेण सहायेन दुस्तरं तमो नरकादिदुः खं तरित तस्मा-द्धर्म सहायभावेन सततं शनैरनुतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

> धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्विषम् । परलोकं नयत्याशु भाखन्तं विश्वरीरिणम् ॥ २४३ ॥

धर्मप्रधानमिति ॥ धर्मपरं पुरुषं दैवादुपजाते पापे प्राजापत्यादितपोरूप-प्रायश्चित्तेन इतपापं दीप्तिमन्तं प्रकृतो धर्म एव शीव्रं ब्रह्म स्वर्गादिरूपं पर-लोकं नयति । 'खं ब्रह्म' (छां. उ. ४।१०।५) इत्याद्यपनिषत्सु खशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः । खशरीरिणं ब्रह्मस्करपित्यर्थः । यद्यपि लिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीव एव गच्छति तथापि ब्रह्मांशत्वाद्रह्मस्करपमुपपन्नं, धर्मे एव चेत्परं लोकं नयति ततो धर्ममनुतिष्ठेत् । 'नहि वेदाः स्वधीतास्तु शास्त्राणि विविधानि च । तत्र गच्छन्ति यत्रास्य धर्म एकोऽनुगच्छति' ॥ २४३ ॥

> उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेत्सह । निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

उत्तमिरिति ॥ कुलमुक्षं नेतुमिच्छन् विद्याचारजन्मादिभिरुक्टिः सह सर्वेदा कन्यादानादिसंबन्धानाचरेत् । अपकृष्टांस्तु संबन्धांस्यजेत् । उत्तम-विधानादेवाधमपरित्यागे सिद्धे यरपुनः 'अधमांस्त्यजेत्' इत्यभिधानं तदुत्तमा-संभवे खतुल्याद्यनुज्ञानार्थम् ॥ २४४ ॥

पाठा॰—1 स्वरारीरिणम् (=विभुस्वरूपं).

उत्तमानुत्तमान्गच्छन्हीनान् हीनांश्र वर्जयन् । ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति व्रत्यवायेन श्रुद्रताम् ॥ २४५ ॥

उत्तमानिति ॥ उत्तमानगच्छंसैः सह संवन्धं कुर्वन्बाह्मणः श्रेष्ठतां गच्छति । प्रस्रवायेन विपरीताचारेण हीनैः सह संबन्धे जातेरपकर्षतया श्रद्भतुल्यतामेति ॥ २४५ ॥

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रुराचारैरसंवसन् । अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथात्रतः ॥ २४६ ॥

हृद्धकारीति ॥ प्रारब्धसंपादयिता दृढकारी मृदुरनिष्ट्रः । दमस्य पृथगु-पादानाहान्त इति शीतातपादिद्वनद्वसहिष्णुर्श्रहीतव्यः । कूराचारैः पुरुषैः संसर्गं परिहरन्, परहिंसानिवृत्तः, तथाव्रत एव नियमदमेन्द्रियसंयमाख्येन च दानेन स्वर्ग प्रामोति ॥ २४६ ॥

> एधोदकं मृलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत्। सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्यथाभयदक्षिणाम् ॥ २४७ ॥

एधोद्कमिति ॥ काष्ठजलफलमूलमधूनि असं चान्युचतमयाचितोपनी-तम्। 'अन्यत्र कुळटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः' (याज्ञास्मृः आचारः ९।२१५) इति याज्ञवल्क्यवचनात् कुळटादिवर्जं सर्वतः ग्र्ड़ादिभ्योऽपि प्रतिगृह्णी-यात्। 'आममेवाददीतासात्' (४।२२३) इत्युक्तवादामान्नमेव श्द्रात्प्रति-ब्राह्मम् । सभयं चारमत्राणात्मकं ब्रीतिहेतुत्वाहिश्रणातुल्यं चण्डालादिभ्योऽपि स्वीकुर्यात् ॥ २४७॥

आहताम्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् । मेने प्रजापतिर्प्राद्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८ ॥

आहृताभ्युद्यतामिति ॥ बाहतां संप्रदानदेशमानीताम् । बभ्युद्यतामा-भिमुख्येन स्थापिताम् । अप्रचोदितां प्रतिप्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वा पूर्वमयाः चितां दात्रा च 'तुभ्यमिदं ददानि' इति पूर्वमकथितां हिरण्यादिभिक्षां नतु सिद्धान्नरूपाम्। 'अन्नमभ्युद्यतं च'(४।२४७) इत्युक्तत्वात् पापकारिणोऽपि पतितादिवर्जं श्राह्ममिति विरिज्ञिरमन्यत ॥ २४८ ॥

नाश्चन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पश्च च। न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

नाश्चन्तीति ॥ तेनोपकल्पितं श्राद्धेषु कन्यं पञ्चदश वर्षाणि पितरो न भुञ्जते । नच यहेषु तेन दृत्तं पुरोडाशादि हब्यमशिर्वहति देवान्प्रापयति यस्तां भिक्षां न स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

पाठा॰—1 °नुत्तमानेव गच्छन्हीनांस्तु वर्जयन्,

श्चर्यां गृहान्कुश्चान्यानयः पुष्पं मणीन्दिधि । धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥ २५०॥

शास्त्रामिति ॥ गन्धान्गन्धवन्ति कर्पूरादीनि, धानाः अष्टयवतण्डुळात्, प्यः क्षीरं, पूर्वमाहरणोपायनिबन्धेन गवादीनामप्रत्याख्यानसुक्तं, शय्या-दीनि त्वयाचिताहृतान्यपि दात्रा स्वगृहस्थितान्ययाचितोपकिष्पतानि न प्रत्याचक्षीत ॥ २५० ॥

गुरून्मृत्यांश्रोजिहीर्षन्निः पन्देवतातिथीन् । सर्वतः प्रतिगृत्तीयान तु तृप्येत्स्ययं ततः ॥ २५१ ॥

गुरूनिति ॥ मातापित्रादीन्गुरून्मृत्यांश्च भायदिन् श्चधावसन्नानुदर्तु-मिच्छन् पतितादिवर्जं सर्वतः ग्रद्धादेरसाधुम्यश्च प्रतिगृह्णीयातः; नतु तेन धनेन स्वयं वर्तेत ॥ २५९ ॥

गुरुषु त्वस्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिमन्त्रिच्छन्गृत्तीयात्साधुतः सदा ॥ २५२॥
गुरुब्वित ॥ मातापित्रादिषु मृतेषु तैर्वा जीवद्गिरपि स्रयोगावस्थितैर्विना
गृहान्तरे वसन्नात्मनो वृत्तिमन्त्रिच्छन् सर्वदा साधुम्यो गृह्तीयादेव ॥२५२॥

आर्थिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्याना यश्चात्मानं निवेद्येत् ॥ २५३ ॥ आर्धिक इति ॥ बार्धिकः कार्षिकः । संबन्धिशब्दाश्चेते । यो यस कृषिं करोति स तस्य भोज्यातः । एवं स्वकुलस्य मित्रं, यो यस्य गोपालः, यो यस्य दासः, यो यस्य नापितः कर्म करोति, यो यस्मिन्नात्मानं निवेदयति 'दुर्गतिरहं

त्वदीयसेवां कुर्वन्निति चत्वत्समीपे वसामि'इति यः शूद्रसत्य मोज्यानः २५३ यथात्मनिवेदनं शूद्रेण कर्तव्यं तदाह—

यादशोऽस भवेदात्मा यादशं च चिकीर्षितम्। प्रथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४॥।

यादश इति ॥ अस्य ग्रुद्रस्य कुल्शीलादिभिर्योदश आत्मा स्वरूपं यचास्य कर्म कर्तुरीप्सितं, यथा चानेन सेवा कर्तन्या तेन प्रकारेणात्मानं कथयेत् ॥ २५४ ॥

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।

स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥ योऽन्यश्रेति ॥ य इति सामान्यतिर्देशात्प्रकृतश्रद्भादन्योऽपि यः कश्चित् कुलादिभिरन्यथाभूतमात्मानमन्यथा साधुषु कथयति स लोकेऽतिशयेन पापकास चौरः यसादात्मापहारकः । स्तेनो द्रन्यान्तरमपहरति, अयं त सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् ॥ २५५ ॥ वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्म्ला वाग्विनिःसृताः । तां त यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृत्ररः ॥ २५६ ॥

वाच्यथी इति ॥ सर्वेऽथीः शब्देषु नियता वाच्यत्वेन नियताः वाक्र्लश्च शब्दास्त्रेषां प्रतिपत्तौ शब्देभ्य एव प्रतीयन्ते प्रतीतिद्वारेण शब्दम्लत्वं शब्देभ्य एवावगम्य चानुष्ठीयन्त इति वाग्विनिर्गता इत्युच्यन्ते। अत एव 'वेदशब्देभ्य एवादौ' (१।२१) इति ब्रह्मणोऽपि सृष्टिवंदशब्दमूलैवोक्ता। अतो यसां वाचं स्तेनयेत्स्वार्थव्यभिचारिणीं वाचयति स नरः सर्वार्थस्त्रयक्तस्वति ॥ २५६॥

महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि ।

पुत्रे सर्वे समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः ॥ २५७ ॥ महर्षीति ॥ गृहस्थस्यैव संन्यासप्रकारोऽयमुच्यते । महर्षीणां स्वाध्यायेन, पितृणां पुत्रोत्पादनेन, देवतानां यत्त्रैर्यथाशास्त्रमानृण्यं गत्वा योग्यपुत्रे सर्वे कुटुम्बचिन्ताभारमारोप्य माध्यस्थ्यमाश्रितः पुत्रदारधनादौ त्यक्तममत्वो ब्रह्मदुद्धा सर्वत्र समदर्शनो गृह एव वसेत् ॥ २५७ ॥

एकाकी चिन्तयेनित्यं विविक्ते हितमात्मनः। एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति॥ २५८॥

एकाकीति ॥ काम्यकर्मणां धनार्जनस्य च कृतसंन्यासः पष्टाध्याये वक्ष्यमाणः पुत्रोपकित्पतवृत्तिरेकाकी निर्जनदेशे आत्महितं जीवस्य ब्रह्मभावं वेदान्तोक्तं सर्वदा ध्यायेत् । यसात्तद्धायन्ब्रह्मसाक्षात्कारेण परं श्रेयो मोक्षरुक्षणं प्राप्नोति ॥ २५८॥

एपोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्वित्रस्य शाश्वती । स्नातकव्रतकरपश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९ ॥

एपेति ॥ अयमध्यायार्थोपसंहारः । एषा ऋतादिवृत्तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मण-स्योक्ता । शाश्वती नित्या । आपदि त्वनित्या वश्यते । स्नातकव्रतविधिश्च सस्व-गुणस्य वृद्धिकरणे प्रशस्त उक्तः ॥ २५९ ॥

> अनेन विश्रो इत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित् । व्यपेतकल्मवो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे मृगुप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अनेनेति ॥ सर्वस्योक्तस्य फलकथनमिदम् । अनेन शास्त्रोक्ताचारेण वेदविद्वाह्मणो वर्तमानो नित्यकर्मानुष्टानाध्कीणपापः सन् ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मैव कोकसासिँहीनो महिमानं सर्वोत्कर्षे प्रामोति ॥ २६० ॥

इति श्रीकुळूकमङ्क्रतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पश्चमोऽध्यायः ५

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्स्नातकस्य यथोदितान् । इदमृजुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १ ॥

श्रुत्वेतानिति ॥ ऋषयः स्नातकस्यैतान्यथोदितधर्माञ्छुत्वा महात्मानं पर-मार्थपरं भृगुमिदं वचनमञ्जवन् । यद्यपि प्रथमाध्याये दशप्रजापितमध्ये 'भृगुं नारदमेव च' (११३५) इति भृगुसृष्टिरिप मनुत एवोक्ता तथापि कल्पभेदेनाग्नि-प्रभवत्वमुच्यते । तथा च श्रुतिः—'तस्य यद्देतसः प्रथमं देदीप्यते तदसावा-दिस्योऽभवद्यद्वितीयमासीद्भृगुः' हति। अत एव श्रष्टादेतस उत्पन्नत्वाद्भृगुः॥ १॥

> एवं यथोक्तं विद्राणां खधर्ममनुतिष्ठताम् । कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ! ॥ २ ॥

एवमिति ॥ एवं यथोकं स्वधमं कुर्वतां ब्राह्मणानां श्रुतिशास्त्रज्ञानां वेदोदितायुषः पूर्वं कथं मृत्युः प्रभवति ? आयुरत्पत्वहेतोरधर्माचरणस्या-भावात् । सकळसंश्रयोच्छेदनसमर्थत्वात् प्रभो हति संबोधनम् ॥ २ ॥

> स तानुवाच धर्मात्मा महर्षान्मानवो भृगुः । श्रुयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ३ ॥

स तानिति ॥ स मनोः पुत्रो भृगुर्धर्मस्वभावो येन दोषेणाल्पकाले विप्रान्हन्तुमिच्छति मृत्युः स दोषः श्रूयतामिस्येवं तान्महर्षीक्षगाद ॥ ३॥

> अनभ्यासेन वेदानामाचारस च वर्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच मृत्युर्विप्राञ्जियांसति ॥ ४ ॥

अनभ्यासेनेति ॥ वेदानामनभ्यासात्, स्वीयाचारपरित्यागात् सामध्ये सत्यवश्यकर्तव्यकरणानुत्साहरूक्षणादारूस्यात् अदनीयदोषाच मृत्युर्विप्रान् हन्तुमिन्छति । एतेषामधर्मोत्पादनद्वारेणायुःक्षयहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

वेदानभ्यासादेरुकत्वादनुक्तमन्नदोषमाह-

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डं कवकानि च । अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ ५ ॥

लगुनमिति ॥ लगुनगुञ्जनपलाण्ड्वाख्यानि त्रीणि स्थूलकन्द्शाकानि, कवकं छत्राकं, अमेध्यप्रभवाणि विद्यादिजातानि तन्दुलीयादीनि । द्विजा-तीनामिति याज्ञवल्क्यवचनादेतानि द्विजातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिप्रहणं ग्रद्भपर्युदासार्थम् ॥ ५॥

पाठा॰—1 श्रष्टाद्रेतसः प्रथमसुद्दीप्यत तद्सावादिखो॰ १७ म॰ स्सृ॰ लोहितान्वृक्षनिर्यासान्त्रेश्चनप्रभवांस्तथा । शेलुं गर्व्यं च 'पेयूवं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

लोहितानिति ॥ लोहितवर्णान्वृक्षनिर्यासान्वृक्षात्रिर्गतरसान् कठिनतां यातान्त्रश्चनं छेदनं तत्प्रभवानछोहितानपि । तथा च तैत्तिरीयश्चति:-'मथो खलु य एव लोहितो यो वा बश्चनान्निर्येपति तस्य नाइयं काममन्यस्य इति । शेळुं बहुवारकफलं, गोभवं भेयूषं नवप्रस्ताया गोः श्लीरमन्निसंयोगा-त्कृठिनं भवत्येतान्यवतस्त्यजेत् । 'अनिर्देशाया गोः क्षीरम्' (५।८) इत्यनेनैव पेयूषस्वापि निषेधसिद्धावधिकदोषत्वात् प्रायश्चित्तगौरवज्ञापनार्थं पृथङ्किर्देशः। अत एव यतत इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

वृथाकुसरसंयावं पायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसानि देवानानि हवींपि च ॥ ७ ॥

वृथाकृसरेति ॥ देवताद्यनुदेशेनात्मार्थं यत्पच्यते तद्वृथा । कृसरित्रहेन सह सिद्ध ओदनः । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् — 'तिलतण्डुलसंपक्कः कृसरः सोऽभिधीयते' । संयावो वृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धसत्करिकेति प्रसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पायसः। अपूपः पिष्टकः। एतान्वृथापक्वान् विवर्जयेत्। पशु-यागादौ मञ्जबहुलेन पशोः स्पर्शनसुपाकरणं तद्रहितः पशुरनुपाकृतस्तस्य मांसानि । देवाकानि नैवेद्यार्थमस्त्रानि माङ्किवेदनात्, हवींषि च पुरोडाशादीनि होमात्प्राग्वर्जयेत् । 'अनुपाकृतमांसानि' इत्येतद्विशेषनिषेधदर्शनात् 'अनर्चितं वृथामांसम्' (४।२१३) इति सामान्यनिषेघो गोबलीवर्दन्यायेनानुपाकृत-मांसेतरश्राद्धाद्यनुदेश्यमांसमक्षणे पर्यवस्यति ॥ ७ ॥

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा। आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्व गोः पयः ॥ ८॥

अनिर्देशाया इति ॥ प्रस्ताया अनिर्देशाया गोर्दुग्धम् । गोरिति पेयक्षीर-पुरूपळक्षणार्थम्। तेन अजामहिष्योरपि दशाहमध्ये प्रतिषेधः। तथा च यमः-'अनिर्देशाहं गोक्षीरमाजं माहिषमेव च'। तथोष्ट्रभवं, अश्वाद्येकखुरसंबन्धि, मेषभवं, संघिनी या ऋतुमती वृषमिच्छती तस्याः क्षीरम् । तथा च हारीतः-'संधिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिवेदतुमत्तज्ञवति' । विवत्साया सृत-वत्सायाः असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वर्जयेत्। धेन्वधिकरणन्यायेन वत्सप्रहणा-देव गवि लब्धायां पुनगोंत्रहणं गोरेव न त्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थम् ॥८॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९ ॥

आर्ण्यानामिति॥ 'मृग'शब्दोऽत्र महिषपर्युदासात्पशुमात्रपरः। माहिषं

2 पीयुषं. पाठा०-1 वृश्वनप्रभवांत्तथा.

१ 'सप्तरात्रप्रस्तायाः क्षीरं पेयूषमुच्यते' इति हारावल्यामुक्तम् ; 'पीयूष'पाठेऽपि स एवाश्रों हेयः। २ सार्यप्रातःप्रदुग्धा यथानश्यमप्यन्यस्मिन्दुद्यते, प्रातरप्राप्तदोहा ना सार्य दुद्धते स्वलदुग्थत्वादेकदैव सा 'सन्धिनी' इति केन्द्रिदाहुः।

श्रीरं वर्जियत्वा सर्वेषामारण्यप्रभवपञ्चनां हस्त्यादीनां श्रीरं स्नीक्षीरं च सर्वाणि शुक्तानि वर्जनीयानि । स्वभावतो मधुररसानि यानि कालवशेनोदकादिना चाम्लीभवन्ति तानि 'ग्रुक्त'शब्दवाच्यानि । 'ग्रुक्तं पर्युषितं चैव' (४।२११) इति चतुर्थे कृतेऽपि कुक्तप्रतिषेधे दध्यादिप्रतिप्रसवार्थे पुनिरहोच्यते ॥ ९ ॥

दि मध्यं च शुक्तेषु सर्वं च द्धिसंम्बम्। यानि चैवाभिष्यन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ १० ॥

द्धि भक्ष्यं चेति ॥ युक्तेषु मध्ये द्धि भक्ष्यं द्धिसंभवं च सर्वं तकादि । यानि तु पुष्पमूलफलैरुदकेन संधीयन्ते तानि भक्षणीयानि । शुभैरिति विशेषणोपादानान्मोहादिविकारकारिभिः कृतसंघानस्य प्रतिषेधः । तथा च बृहस्पतिः 'कन्द्रमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तान्न वर्जयेत् । अविकारि भवेद्धस्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्'॥ १०॥

> ऋव्यादाञ्छक्कनान्सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः। अनिर्दिष्टांश्रेकश्रफांष्टिहिमं च विवर्जयेत् ॥ ११ ॥

ऋव्यादानिति ॥ आमं मांसं ये भक्षयन्ति ते ऋव्यादास्तान्सर्वान्युधादी-न्पक्षिणो वर्जयेत् । तथा प्रामनिवासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन् । तथा श्रती केचिदेकशका भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः । तथा च 'औष्ट्रं वाडवमालभेत तस्य च मांसमश्रीयात्' इति । केचिचानिर्दिष्टा रासभादयस्तेषां मांसं वर्जयेत् । येऽपि यज्ञाङ्गत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञ एव मांसमक्षणं न सर्वदा । दिहि-भार्खं च पक्षिणं वर्जयेत् ॥ ११ ॥

कलविङ्कं ध्रवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुकुटम्। सारसं रैंजुदालं च दात्यूहं ग्रुकसारिके ॥ १२ ॥

कलविङ्कमिति ॥ कलविङ्कं चटकं तस्य प्रामारण्योभयवासित्वादेव निषेधः। इत्यारण्यस्याप्यभक्ष्यत्वार्थं जाति (?) शब्देन निषेधः । प्रवाख्यं पक्षिणम् । इंसचकवाकप्रामकुकुटसारसरजुदालदात्यूह्युकसारिकाख्यान्पक्षिणो वर्जयेत् । वक्ष्यमाणजालपादनिषेधेनैव हंसचक्रवाकयोरिप निषेधिसद्धौ पृथ-क्विपेघोऽन्येषामापदि जालपादानां विकल्पार्थः । स च व्यवस्थितो विज्ञेयः । आपदि भक्ष्या न त्वनापदि । इच्छाविकल्पस्य रागत एव प्राप्तेः । प्रामकुक्टे तु प्रामग्रहणमारण्यकुकुटाचनुक्तानार्थं न त्वेतब्यतिरिक्तग्रामवासिविकल्पा-र्थम् । आपद्थे गतप्रयोजनं भवति । वान्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्था-न्याय्यत्वात्॥ १२॥

प्रतुदाङ्जालपादांश्च कोयप्टिनखविष्किरान्। निमजतश्र मत्स्यादान्सीनं वह्न्रसेव च ॥ १३ ॥ प्रतदानिति ॥ प्रतुष चक्रवा ये भक्षयनित तान्दार्वाघाटादीन्, जालपा-

पाठा०—1 कव्यादः शकुनीन्, 2 रज्जुवालं, े 3 शौनं.

दानिति जालाकारपादाञ्यरारिप्रस्तीन्, कोयष्ट्याख्यं पक्षिणम्, नखनिष्कि-राज्ञखैर्विकीर्यं ये भक्षयन्ति तानभ्यनुज्ञातारण्यकुकुटादिन्यतिरिक्ताञ्दयेना-दीन्। तथा निमज्य ये मत्स्यान्खादन्ति तान्मद्वप्रसृतीन्, सूना मारणस्थानं तत्र स्थितं यन्मांसं भक्ष्यमपि, व्रद्धूरं ग्रुष्कमांसं एतानि वर्जयेत्॥ १३॥

वकं चैव बलाकां च काकोलं खद्धरीटकम्।

मत्स्यादान्तिङ्वराहां श्रमत्स्यानेत च सर्वशः ॥ १४ ॥ वकं चैवेति ॥ बकबलाकाद्रोणकाकखल्लनान्, तथा मत्स्यादान्पक्षि-व्यतिरिक्तानिष नकादीन्त्रिङ्गराहां श्रश्व। विडिति विशेषणमारण्यस्कराभ्यनुज्ञाना-र्थम् । मत्स्यां श्रस्वांन्वर्जयेत् ॥ १४ ॥

मत्स्यभक्षणनिन्दामाह—

यो यस्य मांसमश्चाति स तन्मांसाद उच्यते । मत्स्यादः सर्वमांसादस्तसान्मत्स्यान्विवजयेत् ॥ १५ ॥ यो यस्येति ॥ यो यदीयं मांसं खादति स तन्मांसाद एव परं व्यप-दिश्यते । यथा मार्जारो मूषकादः । मत्स्यादः पुनः सर्वमांसमक्षकत्वेन व्यपदेष्टं योग्यस्तसान्मत्स्यात्र खादेत् ॥ १५ ॥

इदानीं भक्ष्यमत्स्वानाह—

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवान्सिहतुण्डांश्र सञ्चलकांश्रेव सर्वश्रः ॥ १६ ॥

पाठीनरोहिताविति ॥ पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयौ। 'हन्यकन्य-पाठीनरोहिताविति ॥ पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयौ। 'हन्यकन्य-योनियुक्तौ'इति समस्तवक्ष्यमाणभक्षणनिषिद्धोपलक्षणार्थम् । तेन प्राणात्यया-दावदोषः । तथा राजीवाख्यान्सिहतुण्डांश्च सशक्कांश्च सर्वान्वक्ष्यमाणलक्ष-जोपेतानद्यात् । मेघातिथि-गोविन्दराजौ तु-'पाठीनरोहितौ दैवपेत्रादिकर्मणि जोपेतानद्यात् । तथाचित्यन्यदा । राजीविसंहतुण्डसशक्कमत्स्यास्तु हन्यकन्या-नियुक्तोववादनीयौ न त्वन्यदा । राजीविसंहतुण्डसशक्कमत्स्यास्तु हन्यकन्या-श्राद्धे नियुक्तौ श्राद्धभोक्षेत्र मक्षणीयौ नतु श्राद्धकर्त्रापि । राजीवादयो हन्य-श्राद्धे नियुक्तौ श्राद्धभोक्षेत्र मक्षणीयौ नतु श्राद्धकर्त्रापि । राजीवादयो हन्य-कन्याभ्यामन्यत्रापि भक्ष्या इत्यस्याप्रमाणत्वात् । मुन्यन्तरेश्च रोहितपाठीन-कन्याभ्यामन्यत्रापि भक्ष्या इत्यस्याप्रमाणत्वात् । सुन्यन्तरेश्च रोहितपाठीन-राजीवादीनां तुल्यत्वेनाभिधानात् । तथा च शङ्कः (१०१५)-'राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशक्तश्च तथेव च । पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्तिताः'। याज्ञवल्क्यः (आचार ७०१०७)-'भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वाविद्रोधाकच्छ-कीर्तिताः'। याज्ञवल्क्यः (आचार ००१०७)-'भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वाविद्रोधाकच्छ-कीर्तिताः'। याज्ञवल्क्यः (आचार ००१०७)-'भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वाविद्रोधाकच्छ-सशक्तिश्च हिजातिभिः' । हारीतः -'सशक्तान्मत्याक्ष्यायोपपन्नान्मक्षयेत्' । एवं च 'मोक्रैवाद्यो न कर्त्रापि श्राद्धे पाठीनरोहितौ । राजीवाद्यास्त्रा नेति न्याख्या न मुनिसंमता' ॥ १६ ॥

पाठा॰—1 राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सञ्चलकाश्चेव सर्वशः. 2 प्रचलितशंखरमः-तिपुस्तके तु-'देतश्चेव न भक्षयेत्। राजीवान्सिंहतुंडाश्च शकुलांश्च तथेव च। पाठी-नरोहितौ भक्ष्यौ मत्स्येषु परिकीर्तितौ' इति पाठिष्णप्रभयते।

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्व मृगद्विजान् । भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्सर्वान्पश्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥

न भक्षयेदिति ॥ ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पाद्यस्तानेकचरान्, तथा ये अभियुक्तैरि नामजातिभेदेनावधार्य विभागतश्च मृगपक्षिणो न ज्ञायन्ते तान् । 'भक्ष्येष्विप समुद्दिष्टान्' इति सामान्यविद्येषिनिषेधाभावेन भक्ष्यपञ्चनिक्षित्तान्भक्ष्यत्वेन समुद्दिष्टाश्च, तथा सर्वान्पञ्चनखान्वानरादीन्न भक्षयेत् ॥ १७ ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह—

श्वाविधं शल्यकं गोधां खङ्गक्रमशशांस्तथा । मक्ष्यान्पश्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्वेकतोदतः ॥ १८॥

श्वाविधमिति ॥ श्वाविधं सेघाल्यं प्राणिभेदं, श्रत्यकं तत्सदृशं स्थूल-कोमानं, तथा गोधागण्डककच्छपशशान् पञ्चनलेषु भक्ष्यान् मन्वाद्यः प्राहुः । तथोष्ट्रवर्जितानेकदन्तपङ्चयुपैतान् ॥ १८॥

> छत्राकं विद्वराहं च लग्जनं ग्रामकुकुटम् । पलाण्डं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेहिजः ॥ १९ ॥

छत्राकमिति ॥ कवकश्रामस्करलशुनादीनामन्यतमं बुद्धिपूर्वकं गुरुप्राय-श्चित्तोपदेशादभ्यासतो भक्षयित्वा द्विजातिः पतित । ततश्च पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात् । 'गर्हितानावयोर्जिप्धः सुरापानसमानि षद' (११।५६) इति ॥१९॥

अमस्यैतानि षड् जग्ध्या कृष्ट्रं सान्तपनं चरेत्। यतिचान्द्रायणं वापि शेषेष्रपवसेदहः ॥ २० ॥

अमत्येति ॥ एतानि छत्राकादीनि पह बुद्धिपूर्वकमेव मक्षयित्वाऽभिषेय-मक्षणस्य निमित्तत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात् । एकादशाध्यायवस्यमाण-स्वरूपं सप्ताहसाध्यं सान्तपनं यतिचानदायणं वा चरेत् । एतद्यतिरिक्तेषु लोहितवृक्षनिर्यासादिषु प्रत्येकं मक्षणादहोरात्रोपवासं कुर्यात् । छत्राकादीनां च प्रायक्षित्तापकषों वर्जनादरार्थः। 'शेषेषूपवसेदहः' इति लाघवार्थम् । तत्र हि क्रियमाणे लोहितनिर्यासप्रहणमपि कर्तव्यं स्थात् ॥ २०॥

> संवत्सरसैकमपि चरेत्क्रच्छ्रं द्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तशुष्ट्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥

संवत्सरस्येति॥ 'द्विजोत्तम'पदं द्विजातिपरम्। त्रयाणां प्रकृतत्वात्, 'एत-दुक्तं द्विजातीनाम्' (५।२६) इत्युपसंहाराच । द्विजातिः संवत्सरमध्ये एकमपि कृच्छं प्रथमान्नानात्प्राजापत्याख्यमज्ञातमक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् । ज्ञातस्य पुनरभक्ष्यमक्षणदोषस्य विशेषतो यत्र यद्विहितं तदेव प्रायक्षितं कुर्यात् । यतु-'त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिनि-णिक्तं यच वाचा प्रशस्यते' (मनु. ५।१२७) इति, तद्रृष्यगुद्धिप्रकरणपित-प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्रव्यगुद्धिविशेषेऽवितष्टते ॥ २१ ॥

इदानीं भक्षणप्रसङ्गेन यागाचर्यं हिंसामप्यनुजानाति—

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रश्नस्ता मृगपक्षिणः ।

भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥ २२॥ यज्ञार्थमिति ॥ ब्राह्मणादिभिर्यागार्थं प्रशस्ताः शास्त्रविहिता मृगपक्षिणो वध्याः । भृत्यानां चावश्यभरणीयानां वृद्धमातापित्रादीनां संवर्धनार्थम् ।

वध्याः । मृत्याना चावश्यभरणायाना वृद्धमातापत्रादाना सवधनायम् यसादगस्त्यो मुनिः पूर्वं तथा कृतवान् । प्रकृतिरूपोऽयमनुवादः ॥ २२॥।

वभूबुहिं पुरोडाञ्चा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् । पुराणेष्यृपियज्ञेषु त्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३॥

वभूबुरिति । यसात्पुरातनेष्वप्यृपिकर्तृकयज्ञेषु च भक्ष्याणां सृगपक्षिणां मांसेन पुरोडाशा अभवंस्तस्माद्यज्ञार्थमधुनातनैरिप सृगपक्षिणो वध्याः ॥२३॥ इदानीं पर्युपितप्रतिप्रसवार्थमाह—

यत्किचित्सेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगाईतम्। तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥ २४॥

यत्किचिदित ॥ यत्किचित्खरविशदमभ्यवहार्य मोदकादि, भोज्यं पाय-सादि,अगर्हितमुपवातान्तररहितं तत्पर्युषितं राज्यन्तरितमपि वृततेळद्ध्यादि-संयुक्तं कृत्वा भक्षणीयम् । नतु प्रागेव यत्केहसंयुक्तं तत्पर्युषितं भक्षणीयमिति व्याख्येयम् । तथा च सित हविःशेषस्य केहसंयोगावश्यंभावात् 'यत्किचित्के-हसंयुक्तं' इत्यनेनैव भक्षणे सिद्धे 'हविःशेषं च यद्भवेत्' इत्यनर्थकं स्वात्। स्मृत्य-नतरेऽपि भक्षणकाळ एवाभिवारणमुपदिश्यते। तथा च यमः—'मस्रमाय-संयुक्तं तथा पर्युषितं च यत्। तत्तु प्रक्षाळितं कृत्वा मुक्षीत ह्यभिवारितम्'। हविःशेषं तु चरुपुरोडाशादि पर्युषितमपि भोजनकाळे स्नेहसंयोगशून्यमेव मक्षणीयम्, प्रथापदेशात्॥ २४॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमसेहाक्तं द्विजातिभिः। यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चेव विकिया ॥ २५ ॥

चिरस्थितमिति ॥ अनेकरात्र्यन्तरिता अपि यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेह-संयोगरहिता अपि द्विजातिभिर्मक्षणीयाः ॥ २५ ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः । मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधि भक्षणवजने ॥ २६ ॥ एतदुक्तमिति ॥ एतद्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तम् , अत उर्ध्वं मांसस्य

प्तवुक्ताभातः ॥ उत्ताह्रभावातः नर्यानस्य असर्। अक्षणे वर्जने च विधानं निःशेषं वक्ष्यामि ॥ २६ ॥

गाटा॰—1 पुराणेष्त्रपि यहोषु.

त्रोक्षितं मक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया। यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये॥ २०॥

प्रोक्षितमिति॥ 'प्रोक्षितं मक्षयेत्' इति परिसंख्या वा सान्नियमविधिवां।
तत्र परिसंख्यात्वे प्रोक्षितादन्यन्न भक्षणीयमिति वाक्यार्थः स्थात् । स च
'अनुपाकृतमांसानि' (५१७) इत्यनेनैव निषेधात्प्राप्तः, तस्मान्मञ्जकृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारगुक्तयञ्चहुतपञ्चमांसभक्षणमिदं यञ्चाङ्गं विधीयते। अत एव 'असंस्कृतानपञ्चन्मञ्चः' (५१३६) इत्यस्यानुवादं वश्यति । ब्राह्मणानां च यदा कामना
भवति तदावश्यं मांसं भोक्तव्यमिति तदापि नियमत एकवारं भक्षयेत्
'सकृद्राह्मणकाम्यया' इति यमवचनात्। तथा श्राह्म मथुपकें च 'नामांसो
मथुपकेः' (११२४) इति गृह्मवचनान्नियुक्तेन नियमान्मांसं भक्षणीयमिति । अत
एव 'नियुक्तस्तु यथान्यायम्' (५१३५) इत्यतिक्रमदोषं वश्यति । प्राणास्यये
चाहारान्तराभावनिमिक्तके व्याधिहेतुके वा नियमतो मांसं भक्षयेत् ॥ २७ ॥

प्राणाखये मांसभक्षणानुवादमाह—

प्राणस्यान्त्रमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य मोजनम् ॥ २८ ॥

प्राणस्यान्त्रमिति ॥ प्राणितीति प्राणो जीवः शरीरान्तर्गतो भोक्ता तस्याद-नीयं सर्वमिदं ब्रह्मा कल्पितवान् । किं तदाह—जंगमं पश्चादि, स्थावरं ब्रीहि-यवादि सर्वं तस्य भोजनस् । तस्मात्प्राणधारणार्थं जीवो मांसं मक्षयेत् ॥२८॥ 'प्राणस्यार्थ(च?)मिदं सर्वेस्' (५।२८) इत्येवं प्रपञ्चयति—

चराणामन्त्रमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः । अहस्ताश्र सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥ २९ ॥

चराणामिति ॥ जङ्गमानां हरिणादीनामजङ्गमास्तृणादयः, दंष्ट्रिणां न्याधा-दीनां अदंष्ट्रिणो हरिणादयः, सहस्तानां मनुष्यादीनां अहस्ता मत्यादयः, झुराणां सिंहादीनां भीरवो हस्त्यादयोऽदनीयाः। एतादृश्यां विभागुरेव सृष्टी२९

नात्ता दुष्यसदन्नाद्यान्त्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।

भात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।। २०।। नात्तेति ॥ भक्षयिता भक्षणार्हान्त्राणिनः प्रत्यहमपि भक्षयन्न दोषं श्रामोति । यसाद्विधात्रैव भक्षणार्हा भक्षयितारश्च निर्मिता इति त्रिभिः स्टोकैः श्राणात्त्रये मासभक्षणस्तुतिरियम् ॥ ३०॥

षथ प्रोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह—

यज्ञाय जिन्धमांसस्यत्येष देवो विधिः स्मृतः । अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३१ ॥ यज्ञायेति ॥ यज्ञसंपत्त्यर्थं तदुङ्गभूतमांसस्य जिन्धमेक्षणमेतद्देवमनुष्ठानं उक्तव्यतिरिक्तप्रकारेण पुनरात्मार्थमेव पशुं व्यापाच तन्मांसमक्षणेषु प्रवृत्ती राक्षसोचितमनुष्टानमित्युत्तरार्धं वृथामांसमक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१ ॥

क्रीत्वा खयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा । देवान्पितृंश्वार्चियत्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२ ॥

क्रीत्वेति ॥ क्रीत्वा आत्मना चोत्पाद्य अन्येन वा केनाप्यानीय दत्तं मांसं देवपितृभ्यो दत्त्वा शेषं भक्षयज्ञ पापं प्रामोति । अतः प्रोक्षितादिचतुष्टय-भक्षणवन्नेदं नियतं भक्षणं 'न दुष्यति'(५१३०) इत्यभिधानात् 'वर्षे वर्षेऽश्वमेधन' (५१५३) इत्यादिवक्ष्यमाणमांसवर्जनविधिरप्येतद्विषय एवाविरोधात् ॥ ३२ ॥

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः । जग्ध्या द्यविधिना मांसं प्रेतेस्तरद्यतेऽनदाः ॥ ३३ ॥

नाद्यादिति ॥ मांसमक्षणानुष्ठानदोषज्ञो द्विजातिरनापदि तत्तद्देवाद्यर्चन-विधानं विना न मांसं सक्षयेत् । यसादिविधानेन यो मांसं खादित स सृतः सन् यन्मांसं सिक्षतं तैः प्राणिभिः परलोके स्वरक्षणाक्षमः खाद्यत इति सर्वश्लोकानुवादः ॥ ३३॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः । यादृशं भवति ग्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥ ३४ ॥

न ताहरामिति ॥ सृगवधजीविनो व्याधादेर्धननिमित्तं सृगाणां हन्तुर्न तथाविधं पापं भवति, यादशमदेवपितृरोषभूतमांसानि खादतः परलोके भवतीति पूर्वानुवाद एव ॥ ३४ ॥

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः। स प्रत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम्।। ३५॥

नियुक्तस्त्विति ॥ श्राह्मे मधुपर्के च यथाशास्त्रं नियुक्तः सन् यो मनुष्यो मांसं न खादति स मृतः सुन्नेकविंशतिजन्मानि पशुभैवति । 'यथाविधि नियुक्तस्तु' (५१२७) इत्येतन्नियमातिक्रमफलविधानमिदम् ॥ ३५॥

असंस्कृतान्पश्र्नमञ्जेर्नाद्याद्विप्रः कदाचन । मञ्जेस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६ ॥

. असंस्कृतानिति ॥ वेदविहितमग्रवत्प्रोक्षणादिसंस्कारशून्यान्पशून् विप्रादिः कदाचिन्नाभीयात्। शाश्वतं प्रवाहानादितया नित्यं पशुयागादिविधि-मास्थितो मन्नसंस्कृतानेवाश्रीयादिति । 'प्रोक्षितं मक्षयेन्मांसम्' (५।२७) इस्रेतस्यानुवादार्थमेतत् ॥ ३६॥

कुर्याद्भृतपञ्चं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपञ्चं तथा । न त्वेव तु वृथा हुन्तुं पञ्चमिन्छेत्कदाचन ॥ ३७॥

कुर्यादिति ॥ सङ्ग बासँकी पशुभक्षणानुरागेण वृतमयी पिष्टमयीं वा

पशुप्रतिकृतिं कृत्वा अखादेश पुनरेंवताशुहेशं विनैव पशून्कदाचिदपि इन्तुमिच्छेत्॥३७॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् । वृथापशुव्रः प्रामोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

यावन्तीति ॥ देवता छुद्देशमन्तरेणात्मार्थं यः पश्नन्हन्ति स वृथापश्चमो मृतः सन् यावत्संख्यानि पश्चरोमाणि तावत्संख्याभूतं जन्मनि जन्मनि मारणं प्रामोति । तसादृथा पश्चं न हन्यात् । तावत्कृत्व इति वत्वन्ताक्तियाभ्या-वृत्तिगणने कृत्वसुच् प्रत्ययः । इह हशब्द आगमप्रसिद्धिसूचनार्थः ॥ ३८ ॥

यज्ञार्थं पश्चः सृष्टाः खयमेव खयंभ्रवा । यज्ञस्य भूत्ये सर्वस्य तसाद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ३९ ॥

यज्ञार्थं पराव इति ॥ यज्ञसिचर्थं प्रजापतिना आत्मनैवादरेण परावः सृष्टाः । यज्ञश्राम्भे प्रास्ताहुतिन्यायात् सर्वस्थास्य जगतो विवृद्धार्थः। तस्माद्यज्ञे वघोऽवघ एवः वघजन्यदोषाभावात् ॥ ३९ ॥

किंच,—

ओषध्यः पश्चवो दृक्षास्तिर्यञ्जः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्तवन्त्ये चिछ्तीः पुनः ॥ ४० ॥ ओषध्य इति ॥ ओषध्यो बीहियवाद्याः, पश्चवंश्छागाद्याः, बृक्षा यूपा-द्यर्थाः, तिर्यञ्जः कूर्मादयः, पक्षिणः किपञ्जलाद्याः, यज्ञार्थं विनाशं गताः पुनर्जात्युत्कर्षं प्राप्तुवन्ति ॥ ४० ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि।

अत्रैव पश्चवो हिंस्या नान्यत्रेत्यत्रवीन्मनुः ॥ ४१ ॥

मधुपर्के चेति ॥ 'नामांसो मधुपर्कः' (गृह्यस् १।२४) इति विधानान्मधुपर्के च यज्ञे च ज्योतिष्टोमादौ, पिज्ये दैवे च कर्मणि श्राद्धादौ पशवो हिंसनीया नान्यत्रेति मनुरमिहितवान् ॥ ४१ ॥

एष्वर्थेषु पश्चित्तंहसन्वेदतत्त्वार्थविद्विजः।

आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२ ॥

एच्चरेंदिवति ॥ एषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पद्मान्दिसस्नात्मानं पद्धं चौत्तमां गतिं स्वर्गाद्युपभोगयोग्यविलक्षणदेहदशादिसंबन्धं प्रापयति । 'वेदतत्त्वार्थ-वित्' इति विद्वद्धिकारबोधनार्थम् ॥ नन्वन्याधिकारित्वे कर्मणि कथमनधिकृतस्य पश्चादेरुत्तमगतिप्राप्तिः फल्प्स् र उच्यते, नशस्त्रप्रमाणकत्वात् । अस्या-र्थस्य पित्रधिकारिकायां जातेष्टावनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य फल्प्राप्तिवदिहापि

पाठा०—1 °न्त्युत्सृतीः.

१ 'अभी प्रास्ताइतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते'(१।७६) इति श्रीकोक्सरगीमनुसत्येत्वाशयः।

पश्चादिगतफलसंभवाद्यजमान एव कारुणिकतया पशुगतफलनिशिष्टमेव फलं कामयिष्यति । अत एव 'आत्मानं च पशुं चैव' इसमिधानात् यजमान-न्यापारादेव पशुगतफलसिद्धिरुक्ता ॥ ४२ ॥

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्रिजः । नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३॥

गृहे गुरावरण्ये वेति ॥ गृहाश्रमे, ब्रह्मचर्याश्रमे, वानप्रस्थाश्रमे च प्रश-स्तात्मा द्विजो निवसन्नापद्यपि नाशास्त्रीयां हिंसां समाचरेत् ॥ ४३ ॥

क्यं तर्हि तुल्ये हिंसात्वे वैदिकी दैक्षादिपशुहिंसा नाधमियेत्यत जाह-

या वेदविहिता हिंसा नियताऽसिंश्वराचरे । अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धमीं हि निर्वभी ॥ ४४ ॥

या वेद्विहितेति ॥ या श्रुतिबिहिता कर्मविशेषदेशकालादिनियताऽसि-अगित स्थावरजङ्गमात्मिन, अहिंसामेव तां जानीयात्, हिंसाजन्याधर्मविर-हात् । देश्वपश्चहननमधर्मः, प्राणिहननत्वात् ब्राह्मणहननविद्याद्यनुमानमुप-जीव्य शास्त्रवाधादेव न प्रवर्तते । दृष्टान्तीकृतब्राह्मणहननस्याप्यधर्मत्वे शास्त्र-मेवोपजीव्यम् । वेदाद्धमों हि निर्वभी यसादनन्यप्रमाणको धर्मो वेदादेव निःशेषण प्रकाशतां गतः ॥ ४४॥

योऽहिंसकानि भृतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया। स जीवंश्र मृतश्रेव न कचित्सुखमेधते॥ ४५॥

योऽहिंसकानीति ॥ योऽनुपद्यातकान्प्राणिनः हरिणादीनात्मसुखेच्छया मारयति स इहलोके परलोके च न सुखेन वर्धते ॥ ४५ ॥

यो बन्धनवधक्केशान्त्राणिनां न चिकीर्षति । स सर्वस्य हित्रप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्रुते ॥ ४६ ॥

यो बन्धनेति ॥ यो बन्धनमारणक्केशादीन्त्राणिनां कर्तुं नेच्छति स सर्व-हितप्राप्तीच्छुरनन्तसुखं प्राप्तोति ॥ ४६ ॥

अन्यस,-

यद्भायति यत्कुरुते धेतिं बझाति यत्र च । तदवामोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥ ४७॥

यद्भवायतीति ॥ यचिन्तयति धर्मादिकमिदं मेऽस्त्विति, यच श्रेयः-साधनं कर्मे करोति, यत्र च परमार्थेच्यानादौ धर्ति बहाति, तत्सवैमक्केशैन रुभते । य उपवातनिमित्तं दंशमशकाद्यपि न ज्यापादयति ॥ ४७ ॥

[ः] पाठा०—1 रति (=आसक्तिमभिलाषं ना).

मांसमक्षणप्रसङ्गेन हिंसागुणदोषाविभधाय प्रनः शकृतमांसामक्षणमाह— नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते किचित्। न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तसान्मांसं विवर्जयेत्॥ ४८॥

नाकुत्वेति ॥ प्राणिहिंसान्यतिरेकेण न कविन्मांसमुत्पचते । प्राणिवधम्म न सर्गनिमित्तं नरकहेतुरेव यस्मात्तसादविधिना मांसं न भक्षयेदिति ॥ ४८ ॥

सम्रत्पत्तं च मांसस्य वधवन्धौ च देहिनाम् । प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९ ॥

समुत्पत्तिं चेति ॥ ग्रुकशोणितपरिणामात्मिकां समुत्पत्तिं घृणाकरीं विज्ञाय प्राणिनां वधवन्धौ च कूरकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांसभक्षणाद्रपि निवर्तेत किमुताविहितमांसभक्षणादिव्यविधिना मांसभक्षणिनन्द्रानुवादः ॥ ४९ ॥

> न भक्षयित यो मांसं विधि हित्वा पिशाचवत्। स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्र न पीड्यते ॥ ५० ॥

न भक्षयतीति ॥ उक्तविधिन्यतिरेकेण यो न मांसं भक्षयति । पिशाच-विदिति । यथा पिशाचो भक्षयति तथा नेति न्यतिरेके दृष्टान्तः । स लोकस्य प्रियो भवति, रोगैश्च न बाध्यते । तस्माद्वैधमांसभक्षणास्याधयो भवन्तीति दर्शितम् ॥ ५० ॥

> अनुमन्ता विशसिता निहन्ता ऋयविऋयी। संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः॥ ५१॥

अनुमन्तेति ॥ यद्नुमितन्यितरेकेण हननं कर्तुं न शक्यते सोऽनुमन्ता, विशिष्तिता अङ्गानि यः कर्वयोदिना पृथकपृथक् करोति, क्रयविक्रयी मांसस्य केता विक्रेता च, संस्कर्ता पाचकः, उपहर्ता परिवेषकः, खादको मक्षयिता । गोविन्दराजस्तु 'यः क्रीत्वा विक्रीणाति स क्रयविक्रयी' इलेकमेवाह; तद्युक्तम् । 'हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा । विक्रयी तु धनादानात्संस्कर्ता तत्प्रवर्तनात्' हित यमवचनेन पृथङ्किदेशात् । घातकत्ववचनं चेद्म- शास्त्रीयपश्चवधेऽनुमत्यादयोऽपि न कर्तच्या हत्येवंपरम् । विधिनिषेध- प्रत्वाच्छास्रस्य । खादकादीनां पृथक्प्रायक्षित्तदर्शनात् ॥ ५१ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति । अनभ्यचर्य पितृन्देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२ ॥ स्वमांसमिति॥स्वशरीरमांसं परमांसेन देवपित्राधर्चनं विना यो वृद्धि नेतु-मिच्छति तस्मादपरो नापुण्यकर्तासीत्यविधिमांसमक्षणनिन्दासुवादः॥ ५२ ॥ इदानीमनियमिताप्रतिविद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्थमायितेतद्दर्भयितुमाह-

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३ ॥ वर्षे वर्षे इति ॥ यो वर्षेशतं यावत्य्यतिवर्षमध्यमेधेन यजेत यश्च यावजीवं मांसं न खादति तयोः पुण्यस्य फळं स्वर्गादि तुल्यम् ॥ ५३ ॥

फलमूलाशनैर्मेध्येर्प्धन्यनानां च भोजनैः। न तत्फलमवाभोति यन्मांसपरिवर्जनात्॥ ५४॥

फलमूलारानैरिति ॥ पवित्रफलमूलभक्षणैर्वानप्रस्थभोज्यानां च नीवा-राधनानां भोजनैर्ने तत्फलमवामोति यच्छास्त्रानियमिताप्रतिषिद्धमांसवर्जना-द्यभते ॥ ५४ ॥

मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसिमहाक्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीविणः ॥ ५५ ॥

मां स भक्षयितेति ॥ इह लोके 'यस्य मांसमहमश्रामि परलोके मां स भक्षयिष्यति' इत्येतत् 'मांस'शब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति इति 'मांस'शब्दस्य निर्वचनमवैधमांसभक्षणपापफलबाधनार्थम् ॥ ५५ ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥

न मांसभक्षण इति ॥ ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाधिकारमिविहिताप्रति-षिद्धभक्षणादी न कश्चिद्दोषः । यस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमेथुनादी प्रवृत्तिः स्वाभाविकोऽयं धर्मः । वर्जनं पुनर्महाफलम् । अविहिताप्रतिषिद्धमद्यमेथुन-निवृत्तेर्महाफलकथनार्थोऽयमुक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः॥५६॥

प्रेतंशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च । चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

प्रेतशुद्धिमिति ॥ त्राह्मणादीनां चतुर्णामिष वर्णानां प्रेतेष्विष पित्रादीनां शुद्धि त्राह्मणादिक्रमेण या यस्रेति, द्रव्यादीनां च तैजसादीनां शुद्धि-मिभधास्यामि ॥ ५७ ॥

तत्र शुद्धेरशुद्धिसापेक्षत्वात्तत्रिरूपणार्थमाह—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचृडे च संस्थिते । अशुद्धा बान्धवाः सर्वे स्तके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥

दन्तजात इति ॥ दन्तजाते । जातदन्त इत्यर्थः । 'वाहिताझ्यादिषु' (पार २।२।२७) इत्यनेन 'जात'शब्दस्य परनिपातः । सनुजाते जातदन्तान नन्तरे । कृतचूडाकरणे चकारात्कृतोपनयने च संस्थिते स्रते सित बान्धवाः सिपण्डाः समानोदकाश्चाञ्चद्धा भवन्ति । प्रसवे च तथैवाञ्चद्धा भवन्तीत्यु-च्यते । वयोविभागेनोदेशमात्रसिदं वस्यमाणाशौचकालभेदादिसुखावबोध-नार्थम् ॥ ५८ ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक् संचयनादस्थ्रां त्र्यहमेकाहमेव वा ॥ ५९ ॥

दशाहमिति॥ सप्तपुरुषपर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति। सपिण्डेषु शविनिमित्तनाशौचं दशाहोरात्रं बाह्यणस्योपिदृश्यते । 'शुद्धोद्विमो दशाहेन' (५।८१) इति वक्ष्यमाणत्वात् । 'अर्वारुसंचयनाद्स्थ्राम्' इति चतुरहोपलक्षणम् । 'चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात्' इति विष्णुवचनाज्ञ्यहमेकाहं वा । 'श्रदः'-शब्दोऽहोरात्रपरः । अयं चामिवेदादिगुणापेक्षो व्यवस्थितविकस्यः । श्रदाह दक्षः (स्म. ६।६)—'एकाहाच्छुच्चते विमो योऽभिवेदसमन्वितः । हीने हीनं भवेचेव व्यवश्चतुरहस्तथा'। श्रीतामित्ततो मन्नवाह्यणात्मककृत्स्त्रशास्त्राध्यायिन एकाहाशोचम् । तत्र श्रीतामित्ततो मन्नवाह्यणात्मककृत्स्त्रशास्त्राच्यायिन एकाहाशोचम् । तत्र श्रीतामित्तदे।ध्ययनगुणयोरेकगुणरिकते हीनस्तस्य ज्यहः, उभयगुणरिहतस्त हीनतरः, केवलस्मार्वामिसांस्तस्य चतुरहः, सकलगुणरिहतस्य दशाहः। तदाह पराश्वरः (प. स्म. १।५)— 'निर्गुणो दशमिदिनैः' इति ॥ ५९ ॥

सपिण्डलक्षणमाह—

सिपण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ ६०॥

स्पिण्डता त्विति ॥ यं पुरुषं प्रतियोगिनं कृत्वा निरूप्यते तस्य पितामहप्रभृतीन्षदपुरुषानितक्रम्य ससमे पुरुषे प्राप्ते सपिण्डत्वं निवर्तते । एवं
पुत्रगौत्रादिष्वप्यवगन्तन्यम् । पिण्डसंबिन्धिनिबन्धना चेयं सपिण्डता ।
तथा हि-पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यिक्षभ्यः पिण्डदानं, प्रपितामहस्य पित्रादयम्भ्यः पिण्डलेपभुजश्च, तत्पूर्वस्य तु ससमस्य पिण्डसंबन्धो नास्तीलसपिण्डता। यस्य चेते षद पुरुषाः सपिण्डाः सोऽपि तेषां सपिण्डः, पिण्डदातृत्वेन तिषण्डसंबन्धात् । अतः साप्तपौरुषीयं सपिण्डता। तदुक्तं मत्त्यपुराणे'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं
साप्तपौरुषम् । सगोत्रत्वे चेयं सपिण्डता। अत एव राङ्क्-लिखितौ-'सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी' । तेन मातामहादीनामेरुपिण्डसंबन्धेअपि न सपिण्डता । समानोदक्त्वं पुनरसाद्कुलेऽसुकनामाऽभूदिति जन्मनामोभयापरिज्ञाने निवर्तते ॥ ६०॥

यथेदं ज्ञावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव सान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

यथेद्मिति ॥ यथेदं दशाहादिकं शवनिमित्तमाशीचं कर्मानहेत्वलक्षणं सिपण्डेषु 'दशाहं शावमाशीचम्' (५१५९) इत्यनेन विधीयते । प्रसवेऽपि सम्यक्शुद्धिमिच्छतां सिपण्डानां तादशमेवाशीचं भवेत् ॥ ६१॥

अतिर्देशेन तुल्यतायां प्राप्तायां विशेषमाह—

सर्वेषां शावमाशीचं मातापित्रोस्तु स्रतकम् । स्रतकं मातुरेव स्यादुपस्पृत्रय पिता श्रुचिः ॥ ६२ ॥

सर्वेषामिति ॥ मरणितमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानां समानम् । जननित्तिमत्तं तु मातापित्रोरेव भवति । तत्राप्ययं विशेषः—जननित्तिमत्तस्पृश्यत्वं मातुरेव दशरात्रम् । पिता तु स्नानात्तपृश्यो भवति । अयमेव संबन्धः संवर्तेन व्यक्तीकृतः—'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधी-यते । माता शुखेदशाहेन स्नानातु स्पर्शनं पितुः' ॥ ६२ ॥

निरस तु पुमाञ्छकमुपस्पृश्येव शुद्ध्यति । वैजिकाद्भिसंबन्धादनुरुन्ध्याद्यं त्र्यहम् ॥ ६३ ॥

निरस्य त्विति ॥ 'स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्' (५।१४४) इति मैथुने स्नानं विधास्यति, तेन मैथुनं विनापि कामतो रेतःस्खलने स्नात्वा पुमान्युदो भवति । अकामतस्तु स्वमादौ रेतःपाते 'सूत्रवद्गेतस उत्सर्गः' इस्राप्स्तम्बोक्तः स्नानं विनापि गृहस्थस्य ग्रुद्धिः । ब्रह्मचारिणस्त्वकामतोऽपि 'स्वमे सिक्त्वा ब्रह्मचारि' (२।१८१) इस्रोन स्नानादिना ग्रुद्धिरुक्ता । बैजिके तु संबन्धे परपूर्वभार्यायामपत्योत्पत्तौ ज्यहमाशौचं भवति । तथा च विष्णुः- 'परपूर्वभार्यासु त्रिरात्रम्' । रेतःपातिनामाशौचमप्रकृतमपि जननप्रकरणे प्रसङ्गातदनुगुणतयोक्तम् । यत्र रेतःपातमात्रेण स्नानं तत्रापत्योत्पत्तौ त्रिरात्र- मुचितम् ॥ ६३ ॥

अह्ना चैकेन राज्या च त्रिरात्रेरेव च त्रिभिः। श्वक्पृशो विशुध्यन्ति ज्यहादुदकदायिनः॥ ६४॥

अह्ना चैकेनेति ॥ एकेनाह्ना एकया च राज्येत्यहोरात्रेण त्रिरात्रेखिमिरिति नवाहोरात्रेभिलित्वा दशाहेनेति वैदग्ध्येनोक्तम् । नतु दशाहेनेति वक्तन्ये किम-थोंऽयं वाग्विस्तरः, उच्यते,-'बृहीयसीं छिष्ठिष्टां वा गिरं निर्मान्ति वाग्मिनः।

पाठा०—1 एकषष्टि-द्विषष्टितमश्लोकौ कवित्र पञ्चेते, कवित्तु 'जननेऽप्येव-मेव स्थान्मातापित्रोस्तु स्तकम्। स्तकं मातुरेव स्थादुपस्पृद्य पिता छुन्निः' इति पाठस्तत्थळे च प्रस्यते ।

न चावश्यत्वमेतेषां लघूत्त्यैव नियम्यते।' वृत्तस्वाध्यायगुणयोगेन ये सपिण्डाः एकाहाद्यल्पाशोचयोग्यास्ते यदि स्नेहादिना शवस्प्रशो भवन्ति तदा दशाहे-नैव शुच्चन्ति । उदकदायिनः पुनः समानोदकाख्यहेण । गोविन्दराजस्तु धनग्रहणपूर्वकशवनिर्हारकसंबन्धिब्राह्मणविषयमिदं दशाहाशोचमाह ॥ ६४ ॥

> गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् । प्रेतेहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ६५ ॥

गुरोरिति ॥ गुरोराचार्यादेरसपिण्डस्य मृतस्य शिष्योऽन्त्येष्टिं कृत्वा प्रेत-निर्हारकैर्गुरुसपिण्डेस्तुल्यो दशरात्रेण शुद्धो भवति ॥ ६५ ॥

> रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति । रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्नी रजखला ॥ ६६ ॥

रात्रिभिरिति॥ अत्र रात्रिभिरिति विधेयगामिनो बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् वृतीयमासात्प्रशृति गर्भसावे गर्भमासतुल्याहोरात्रैविद्योषाभिधानाचातुर्वण्यं-स्री विश्वस्यति । एतच षणमासपर्यन्तम् । यथोक्तमादिपुराणे—'षणमासाभ्यन्तरं यावद्गर्भसावो भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसेः शुद्धिरिष्यते ॥ अत अर्थ्वं तु जात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते'। मेधातिथि-गोविन्दराजाद्यस्त्वादिपुराणे वचनादर्शनात्ससमासादर्वागर्भस्तावे मासतुल्याहोरात्रैः स्रीणां विश्वद्धिरिस्तिदिशन्ति । प्रथमद्वितीयमासीयगर्भस्तावे स्रीणां त्रिरात्रम् । यथाह हारीतः—'गर्भसावे स्त्रीणां त्रिरात्रम् । पत्रादिसपिण्डानां त्वत्र सद्यःशौचम्'। यथाह सुमन्तुः—'गर्भमासतुल्या दिवसा गर्भसंस्रवणे सद्यःशौचं वा भवति'। गर्भमासतुल्या द्वति स्त्रीविषयं सद्यःशौचं वेति पित्रादिसपिण्डविषयमिति व्यवस्थितविकल्पः। रजस्वला च स्त्रीरक्षिर सित्रादेसपिण्डविषयमिति व्यवस्थितविकल्पः। रजस्वला च स्त्रीरक्षिर सित्रादेसपिण्डविषयमिति व्यवस्थितविकल्पः। रजस्वला च स्त्रीरक्षिर सित्र पञ्चमे दिने स्नानेनादृष्टार्थकल्पनयोग्या भवति। स्पर्श-योग्या तु त्रिरात्रव्यपगमे चतुर्थेऽहिन कृतस्नानेनैव शुद्धा भवति॥ ६६ ॥

नृणामकृतचूडानां विश्वद्धिर्नेशिकी स्पृता । निर्वृत्तंचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥

मृणामिति ॥ अकृतचूडानां बालानां मरणे सपिण्डानामहोरात्रेण छुद्धि-भैवति । कृतचूडानां तु मरणे प्रागुपनयनान्निरात्रेण छुद्धिः ॥ ६७ ॥

> ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निद्ध्युर्वान्धवा बहिः । अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादते ॥ ६८ ॥

ऊनद्विवार्षिकमिति ॥ असंपूर्णद्वित्रर्षे वाळं मृतमकृतचूडं माळादिमि-रळंकृत्य प्रामाद्वहिः कृत्वा विश्चदायां भूमो काळान्तरे शीर्णदेहत्याशक्यमस्थि-

पाठा०—1 त्रेताहारै:. 2 निर्शृतमुंडकानां तु. 3 प्रागुपनयनकालात्.

संचयनवर्जं बान्धवाः प्रक्षिपेर्युः । विश्वरूपस्तु-'यस्यां भूमावन्यस्यास्थिसंचयनं न कृतं तस्यां निदध्युः' इति व्याचष्टे ॥ ६८ ॥

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकिकया । अरण्ये काष्ट्रवस्यक्त्वा श्लेपेत त्र्यहमेव चै ॥ ६९ ॥

नास्येति ॥ अस्योनद्विवार्षिकस्याग्निसंस्कारो न कर्तव्यः । नाप्युदकित्रया कर्तव्या । उदकदाननिषेघोऽयं श्राद्धादिसकल्प्रेतकृत्यनिवृत्त्यर्थः । किं त्वरण्ये काष्ट्रवत्यरित्यज्य । काष्ट्रवदिति शोकाभावोऽभिहितः । यथारण्ये काष्ट्रपरित्यज्य शोको न भवति, एवं त्यक्तवा ज्यहं क्षपेज्यहाशोचं कुर्यात् । अयं चाकृतचृद्धः ज्यहाशोचविधः पूर्वोक्तैकाहाशोचविकल्पपरः । स च व्यवस्थितो वृत्तस्वा-ध्यायादियुक्तस्यैकाहः, तद्वहितस्य ज्यहः। यद्यपि मनुना परित्यागमात्रं विहितं तथापि 'जनद्विवैषं निखनेत्' (यात्र. स्तृः आशोचः १।१) इति याज्ञवल्क्यवचना-द्विक्रद्धभूमौ निखायेव त्यक्तव्यः ॥ ६९ ॥

नात्रिवर्षस्य कर्तन्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्युनोम्नि वापि कृते सति ॥ ७० ॥

> सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्पृतम् । जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

सब्रह्मचारिणीति ॥ सहाध्यायिनि मृते एकरात्रमाशौचं कर्तन्यम् । समा-नोदकानां पुनः पुत्रज्ञनने सति त्रिरात्रेण शुद्धिर्भवति । 'त्यहादुदकदायिनः' (५।६४) इति मरणविषयमुक्तम् ॥ ७१ ॥

> स्त्रीणाम्संस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति वान्धवाः । यथोक्तनेव कल्पेन ग्रुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२ ॥

स्त्रीणामिति ॥ स्रीणामकृतविवाहानां वाग्दत्तानां मरणे बान्धवा भर्त्रादय-स्यहेण गुड्यन्ति। वाग्दानं विना भर्तृपक्षे संबन्धाभावादश्चतमपिवाग्दानान्तप-र्यन्तं बोद्धव्यम्। सनाभयः पितृपक्षाः वाग्दत्तानां विवाहादर्वाद्धारणे 'यथोक्तेनैव कल्पेन'इत्येतच्छ्रोकपूर्वाधौंकेन त्रिरात्रेणैव शुध्यन्तीत्यर्थः। तदुक्तमादिपुराणे-

पाठा०-1 क्षपेयुः, 2 तु. 3 श्रिवार्षिकं

१ तस्यायमाशयः -- यथा जनो बनादौ काष्ठं स्वक्ता तदिषये बुदासीनो भवति तथैवो-नदिनापिकमञ्जलचूडं प्रेतं खातभृमौ 'परेणिवांसं' (क. सं. ७।६।१४) इत्यादि यमसक्त-मनुस्रारुपरित्यजेतः; ततश्च स प्रेतस्योध्वेदेहिकादिभूदासीन एव वर्तेत इति ।

'क्षाजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते । सद्याःशौचं भवेतत्र सर्ववर्णेषु नि-त्यशः ॥ ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि । अतः परं प्रवृद्धानां त्रिरात्र-मिति निश्रयः ॥ वाग्दाने तु कृते तत्र श्चेयं चोभयतस्यहम् । पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥ स्वजात्युक्तमशौचं स्थान्मृतके सूतकेऽपि च ।' मेथातिथि-गोविन्दराजौ तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति 'नृणामकृतचूडानाम्'इत्येतदुक्तेन विधिना ग्राचन्तीति न्याचक्षाते । अत्र च न्याख्याने पुत्रवत्कन्यायामपि चूडाकरणादूर्ध्वं मरणे न्यहाशौचं स्थात् । तचादिपुराणाद्यनेकवचनविरुद्धम् ॥ ७२ ॥

अक्षारलवणानाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् । मांसाग्ननं च नाश्नीयुः ग्रयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥ ७३ ॥ अक्षारेति ॥ क्षारलवणं कृत्रिमलवणं तद्रहितमन्नमक्षीयुः । त्रिरात्रं नवादौ क्षानमाचरेयुः । मांसं च न मक्षयेयुः । भूमौ चैकाकिनः शयनं कुर्युः॥ ७३ ॥

सिन्धावेष वै कल्पः शावाशीचस्य कीर्तितः। असिन्धावयं ज्ञेयो विधिः संवन्धिवान्धवैः॥ ७४॥

सन्निधाविति ॥ मृतस्य सन्निधावेकस्थानावस्थानादृहःपरिज्ञाने शीवा-शौचस्य विधिरयमुक्तः । देशान्तरावस्थानादृज्ञाने सत्ययं वक्ष्यमाणो विधिः संबन्धिवानधवेज्ञीतन्यः।संबन्धिनः सपिण्डाः।समानोदका बान्धवाः॥७४॥

विगतं तु विदेशस्यं शृणयाद्यो ह्यनिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिभवेत् ॥ ७५ ॥

विगतं त्विति ॥ विगतं मृतं विदेशस्यं विष्रकृष्टदेशस्यमनिर्देशमनिर्गतदशा-हाद्यशोचकालं यः श्रणोति सयदविशष्टं दशरात्राद्याशोचस्य तावत्कालमविशुद्धो भवति। विगतमित्युपलक्षणम्। जननेऽप्येतदवगन्तव्यम् ; तथा च बृहस्पतिः— 'अन्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा वा पुत्रजन्म च। अनिर्गते दशाहे तु शेषाहो-भिर्विशुद्धति'॥ ७५॥

> अतिकान्ते दशाहे च त्रिरात्रमञ्जिचेमेवेत् । संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥ ७६ ॥

अतिकान्त इति ॥ 'नाशौचं प्रसवस्यास्ति न्यतीतेषु दिनेष्वपि' इति देवलवचनान्मरणविषयं वचनमिदम् । सपिण्डमरणे दृशाहाशौचेऽति-कान्ते त्रिरात्रमञ्जुद्दो भवति, संवत्सरे पुनरतीते स्नात्वेव विश्वध्यति। प्राचा-विशेषेणाभिधानाचातुर्वर्ण्यविषयम् ॥ ७६ ॥

निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाप्रुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७॥ निर्देशमिति ॥ दन्नाहाशीचन्यपगमे कर्मानईत्वलक्षणस्य ज्यहाशीचस्यो-

१ श्वितिमित्तकुमाशौचं शावाशौचमुच्यते; जननाशौचं च सुतक्तिमिति तयोभेदः।

क्तत्वात्तदङ्गास्पर्शविषयम् । निर्गतदशाहसपिण्डमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च श्रुत्वा सचैलं स्नात्वा स्पृश्यो भवति ॥ ७७ ॥

बाले देशान्तरस्थे च पृथिनिपण्डे च संस्थिते । सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥ ७८ ॥

बाल इति ॥ बालेऽजातदन्ते सृते । जातदन्ते 'नृणामकृतचूडानां' (५।६७) इत्येकाहोरात्राभिधानाहेशान्तरस्थे च सपिण्डे सृत इत्येकाहाशौचिवषयम् । पूर्वश्लोके दशाहाशौचिनस्यहविधानात्पृथक्षिण्डे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र त्रिरात्रव्यपूगमे सर्वेष्वेषु सचैलं स्नात्वा सद्योविद्युद्दो भवति ॥ ७८ ॥

अन्तर्दशाहे स्थातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी । तावत्स्थादशुचिविंप्रो यावत्तत्स्थादनिर्दशम् ॥ ७९ ॥

अन्तर्द्शाह इति ॥ दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणं जनने जननं स्वात्, 'पुनः'शब्दात्सजातीयावगमात्तदा तावत्कालमेव विप्रादिरग्रुद्धः स्वात्। यावत्पूर्वजातदशाहाद्यशौचं नापगतं स्वात्तावत्पूर्वाशौचन्यपगमेनैव द्विती-येऽपि मृतके स्तके च शुद्धिरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

> त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सित । तस्य पुत्रे च पत्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥

त्रिरात्रमिति ॥ श्राचार्ये सृते सति शिष्यस्य त्रिरात्रमाशौर्च वदन्ति । तत्पुत्रपत्न्योश्च सृतयोरहोरात्रमित्येषा शास्त्रमर्योदा ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमञ्जूचिर्भवेत् । मातुले पश्चिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ॥ ८१ ॥

श्रोत्रिय इति ॥ वेदशास्त्राध्यायिन्युपसंपन्ने मैत्रादिना तत्समीपवर्तिनि । तद्गृहवासिनीत्यर्थः । तस्मिन्मृते त्रिरात्रेण ग्रुद्धो भवति । मातुरुत्विक्शिष्या-दिषु पक्षिणीरात्रिं व्याप्याशौचम् । द्वे भहनी पूर्वोत्तरे पक्षाविव यस्याः सा पक्षिणी ॥ ८९ ॥

त्रेते राजनि सज्योतिर्यस साद्विषये स्थितः । अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमन्चाने तथा गुरौ ॥ ८२ ॥

प्रेते राजनीति ॥ यस देशे ब्राह्मणादिः स्थितसस्मित्राजनि कृताभिषेके क्षित्रिये मृते सज्योतिराशौचं स्यात् । सह ज्योतिषा वर्तत इति सज्योतिः । यदि दिवा मृतस्तदा यावत्स्यंज्योतिस्तावदाशौचं, यदि रात्रौ मृतस्तदा यावत्ता-रकाज्योतिस्तावदाशौचम् । श्रोत्रिये त्रिरात्रमुक्तम् । अश्रोत्रिये पुनस्तदृहे मृते कृत्सं दिनमात्रमाशौचं, नतु रात्राविष । रात्रौ मृते रात्रावेवेत्यवगन्तव्यम् । साङ्गवेदाध्यायिनि 'स्रव्षं वा बहु वा यस्य' (२।१४९) इत्येतिङ्गिदेधे गुरावेष्यहर्मात्रमेव ॥ ८२ ॥

ग्रुध्येद्वित्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पश्चदशाहेन श्रुद्रो मासेन ग्रुध्यति ॥ ८३ ॥

शुध्येदिति ॥ उपनीतसपिण्डमरणे संपूर्णकालीनजनने च वृत्तस्वाध्याया-दिरहितबाह्मणो दशाहेन शुद्धो भवति, क्षत्रियो द्वादशाहेन, वैश्यः पञ्चदशा-हेन । शुद्रो मासेन । तस्य चोपनयनस्थाने विवाहः ॥ ८३ ॥

> न वर्धयेदघाहानि प्रत्यूहेनामिषु कियाः । न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यक्यचिर्भवेत् ॥ ८४॥

न वर्धयेदिति ॥ यस तु वृत्तस्वाध्यायाद्यपेक्षया पूर्वम् 'अर्वाक्संचयना-दस्थाम्' (५।५९) इत्याद्याशौचसंकोच उक्तः स निष्कर्मा सुखमातिष्ये इति बुद्धा नाशौचदिनानि दशाहादिरूपतया वर्धयेत्संकुचिताशौचदिनेष्वपि। अग्नि-ष्विति बहुवचनाच्ह्रौताग्निष्वग्निहोत्रहोमान्न विघातयेत्। स्वयं कुर्यादशकौ वा धुत्रादीन्कारयेत् । अत्रैव हेतुमाह-यस्मात्तकर्मान्निहोत्ररूपं कुर्वाणः पुत्रादिः सपिण्डो नाशुचिभविति । तदाह पारस्करः—'नित्यानि विनिवर्तन्ते वैतान-वर्जम्' । वैतानं श्रोतो होमः गाईपलकुण्डस्थानशीनाहवनीयादिकुण्डेषु वितल कियते इति । तथा च शङ्ख-लिखितौ-'अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शना-च्छुचिः'। जाबालोऽप्याह—'जन्महानौ वितानस्य कर्मेलोपो न विद्यते। शालाशों केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः'। छन्दोगपरिशिष्टमपि—'मृतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते । होमः श्रौते तु कर्तन्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः'। तसादेकाहत्र्यहाद्याशौचसंकोचे संध्यादीनामेव परिखागी नतु श्रौतहोमस्य । एकाहत्र्यहाद्यपगमे तु संध्यापञ्चमहायज्ञादिसर्वमेवानुष्ठेयम् । भतो यन्मेघातिथि-गोविन्दराजाभ्यामन्यथाप्यभ्यघायि 'पुकाहुज्यहाद्यशौच-संकोचोऽयं होमस्वाध्यायमात्रविषयः। संध्योपासनादिकं तु तेनापि दशाह-मेव न कर्तेव्यम्' इति, तन्निष्प्रमाणकम्। यत्तु गौतमेन (गौ.स्ट.१४।९) 'राज्ञां च कर्मविरोधाद्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थेम्' याज्ञवल्क्येन च (प्राय.१।२८) 'ऋत्विजां दीक्षितानां च' इत्यादिना सद्यःशौचमुक्तं तत्सर्वेषामेव दशाहाद्य-शौचिनामपि तत्तत्कमीविषयम् । यानि त्भयत्र दशाहानि 'कुलसाइं न अुजीत' इत्यादीनि दशाई तत्तत्कर्मनिषेधकानि वचनानि, तानि दशाहाशौच-विषयाणीति न कश्चिद्विरोधः। तसाद्धोमस्वाध्यायमात्रार्थं सगुणे अशौच-ळाघवं न संध्योपासनार्थमितीदं निष्प्रमाणम् ॥ ८४ ॥

> दिवाकीर्तिग्रदक्यां च पतितं स्तिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्टा स्नानेन ग्रुध्यति ॥ ८५ ॥

दिवेति ॥ चाण्डालं, रजस्वलां, बहाहादिकं, प्रसूतां दशाहाभ्यन्तरे, शवं शवस्प्रष्टिनं च स्प्रष्ट्वा स्नानेन छुद्धो भवति । केचित्तु तत्स्प्रष्टिनमिति चाण्डालोदनयादिभिः सर्वैः संवन्धयन्ति । गोविन्दराजस्तु याज्ञवल्कयवच-नाच्छवस्पृष्टिनमेव तत्सपृष्टिनमाह, नोदन्यादिस्पृष्टिनम् । तत्राचमनविधा-नात् । तदाह याज्ञवल्क्यः (प्राय. आशीच. ११३०)—'उद्क्याशुविभिः स्नायात्संस्पृष्टेस्तैरुपस्पृशेत्' । उद्क्याशुविभिः स्पृष्टः स्नानं कुर्यात् । उद्क्याशौचिभिः स्पृष्टैः स्पृष्टस्तूपस्पृशेदाचामेत् ॥ ८५ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदश्चचिदर्शने । सौरान्मत्रान्यथीत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥ ८६ ॥

आचम्येति ॥ श्राद्धदेवपूजादिसंचिकीर्षुः स्नानाचमनादिना प्रयतः सन्प्र-कृतचाण्डालाद्यश्चिदकाने सति 'उदुत्यं जातवेदसम्' (क्र.सं. १।४।७) इत्यादि-सूर्यदैवतमञ्जान् यथासामर्थ्यं पावमानीश्च शक्तया जपेत् ॥ ८६ ॥

नारं स्पृष्टास्थि सस्नेहं स्नात्वा वित्रो विशुध्यति । आचम्येव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥ ८७॥

नारमिति ॥ मानुषास्थि स्नेहसंयुक्तं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणादिः स्नानेन विशुध्यति । स्नेहश्चन्यं पुनः स्पृष्ट्वा क्षाचम्य गोस्पर्शाकविक्षणयोरन्यतरस्कृत्वा विशुद्धौ भवति ॥ ८७ ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात्। समाप्ते तुदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव ग्रुघ्यति ॥ ८८ ॥

आदिष्टीति ॥ वतादेशनमादिष्टं तदस्यास्त्रीति ब्रह्मचारी, स प्रेतोदकमा वतसमापनाञ्च कुर्यात् । उदकमिति प्रकिपण्डषोडशश्रास्त्रादिसकळप्रेतकुर्लो-पळक्षणम् । समाप्ते पुनर्बह्मचर्ये प्रेतोदकं कृत्वा त्रिरात्रमशौचं कृत्वा विश्वस्त्रो भवति । प्रतच्च मातापित्राचार्यव्यतिरिक्तविषयम्; तदाह वसिष्टः— 'ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोगुरोर्वा' । शव-कर्मणिति दृशवनिमित्तकेन निर्दरणदहनोदकदानपूर्वकिपण्डषोडशश्राद्धादि-कर्मणा। वक्ष्यति च 'क्षाचार्यं स्वसुपाध्यायम्' (५।९१) इति ॥ ८८ ॥

वृथासंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् । आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ॥ ८९ ॥

चुथेति॥ 'जात'शब्दः प्रत्येकमिसंबध्यते। वृथाजातानां बाहुल्येन त्यक्त-स्वधर्माणां संकरजातानां हीनवर्णेनोत्कृष्टश्चीषूत्पन्नानां वेदबाह्यरकपटादिशव-ज्यासु वर्तमानानामशास्त्रीयविषोद्धन्धनादिना कामतश्च कृतजीवित्तत्यागिना-सुदकादिकिया न कर्तव्या ॥ ८९॥

पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः । गर्भभर्तद्वहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ॥ ९० ॥ माषण्डमिति ॥ वेदवासरक्तपटमौक्षादिवतचर्या पाषण्डं वदस्तिकृतीनां खच्छन्द्रमेकानेकपुरुषगामिनीनां गर्भपातनमर्गृवधकारिणीनां द्विजातिस्त्रीणां सुरापीनासुदकक्रियौध्वेदैहिकं निवर्तेत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ९० ॥

> आचार्यं खग्रुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्हत्य तु व्रती वेताच व्रतेन विगुज्यते ॥ ९१ ॥

आचार्यमिति ॥ आचार्य उपनयनपूर्वकं संपूर्णशाखाध्यापियता, उपाध्यायो वेदैकदेशस्याङ्गस्य वाध्यापकः, वेदस्य वेदानां चैकदेशस्यापि व्याख्याता गुरुः । निर्हरणपूर्वकत्वात्प्रेतकृत्यस्य निर्हस्येति दाहदशाहपिण्डषोडशश्राद्धादि-सक्छप्रेतकृत्यस्य प्रदर्शनार्थमाचार्यादीन्पञ्च मृताञ्चिह्तस्यस्यचारी न छुप्तवतो भवति । एवं चान्याञ्चिह्तस्य व्रतलोपो भवतीति गम्यते । 'आचार्य स्वस्' ह्त्यभिधानात् 'गुरोर्गुरी सिन्नहिते गुरुवद्वतिमाचरेत्' (२।२०५) इति न्यायाञ्चाचार्यमपि । स्वमिति सर्वत्र संबध्यते । तेनोपाध्यायोपाध्याय-मपि निर्हत्य व्रतलोप एव ॥ ९९ ॥

दक्षिणेन मृतं ऋदं पुरद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ९२ ॥

द्क्षिणेनेति॥ बमाङ्गिळकत्वाद्यन्तापकृष्टग्रद्दक्रमेणाभिधानम्। ग्रूदं मृतं दक्षिणपुरद्वारेण निर्देरेत् द्विजातीन्युनर्यथायोगं चथायुक्तयापकृष्टवैश्यक्षत्रिय-विश्रकृमेणेव पश्चिमोत्तरपूर्वद्वारेण निर्देरेत् ॥ ९२ ॥

न राज्ञामघदोषोऽस्ति त्रतिनां न च सत्रिणाम् । ऐन्द्रं स्थानम्रपासीना त्रक्षभृता हि ते सदा ॥ ९३ ॥

न राज्ञामिति ॥ राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणां सपिण्डमरणादावशौचदोषो नास्ति । यतो राजान ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषेकाख्यमाधिपत्यकारणं प्राप्ताः । वतिनो ब्रह्मचारिणश्चान्द्रायणादिवतकारिणश्च, सत्रिणां गवामयनादियागप्रवृ-ताः । यतो ब्रह्मभूतास्ते ब्रह्मेव निष्पापाः । अशौचाभावश्चायं कर्मविसेषे । तदाह विष्णुः—'क्षशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न वतिनां वते न सत्रिणां सत्रे'। राजकर्मणि व्यवहारदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ॥ ९३ ॥

> राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥ ९४ ॥

राञ्च इति ॥ महात्मन इदं स्थानं माहात्मकं राज्यपदाख्यं सर्वाधिपत्य-लक्षणं महात्मेव प्राचीनपुण्यराज्यमासादयति तस्मिन्वर्तमानस्य सद्यःशौच-सुपदिश्यते । नतु राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रियजातेरपि । अत्र जातिरविवक्षितेत्यनेन स्रोकेन दर्शितम् । यतो न्यायनिरूपणेन दुर्भिसेऽत्रदानेनोपसर्गेषु शान्तिहो-मादिनाप्रजारक्षार्थे राज्यासनेष्ववस्थानमशौचाभावे चकारणम् । तद्याक्षत्रिया-

णामपि तत्कार्यकारिणां विप्रवैश्यग्रद्धाणामविशिष्टम् । अत एव सोमकार्यकाः रिणि फलचमसे सोमधर्माः।अत एव वीहिधर्मान्विततया श्रुतमप्यवद्याताहि तत्कार्यकारित्वस्य विवक्षितत्वात्प्रकृतौ यवे विकृतौ च नीवारादिषु संवध्यत इति कर्ममीमांसायां तत्तदधिकरणेषु निरणायि ॥ ९४ ॥

> डिंभाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च । गोत्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥

डिंभाहवेति ॥ डिंभाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानां, विद्युता वज्रेण, पार्थिवेन वधाहें अपराधे हते, गोबाह्मणरक्षणार्थं विनापि युद्धं जलामिन्यामा-दिभिहतानां, यस पुरोहितादेः स्वकार्यावियातार्थं नृपतिरशौचाभावमिन्छति तस्यापि सद्यःशौचम् ॥ ९५ ॥

सोमाध्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमख च । अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

सोमेति ॥ चन्द्रामिसूर्यवायुशकयमानां वित्तस्यापां च पत्योः कुवैरवरुण-योरेवमष्टानां छोकपाळानां संवन्धि देहं राजा धारयति ॥ ९६ ॥

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते।

शौचाशौचं हि मर्स्थानां लोकेशप्रभवाष्ययम् ॥ ९७ ॥ लोकेहोति ॥ यतो लोकेशांशाकान्तो नृपतिरतो नास्याशौचसपदिश्यते । यसान्मनुष्याणां यच्छीचमशीचं वा तहोकेशेभ्यः प्रभवति विनद्यति च।

अप्ययो विनाशः । एतेनान्यदीयशौचाशौचोत्पादनविनाशशक्तस्य छोकेश्वर-रूपस नृपतेः कुतः स्वकीयाशौचिमिति पूर्वोक्ताशौचाभावस्तुतिः ॥ ९७ ॥

> उद्यतेराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचिमति स्थितिः ॥ ९८ ॥

उद्यतैरिति॥ उद्यतैः शक्षेः खङ्गादिभिनेतु छगुडपाषाणादिभिरपराञ्ज्यक-त्वादिक्षत्रियधर्मयुक्तसंग्रामे हतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिष्टोमादियज्ञः संतिष्ठते समाप्तिमेति। तत्पुण्येन युज्यत इत्यर्थः । तथाशौ वमपि तत्क्षणादेव समाप्ति-मेति। इयं शास्त्रे मर्यादा ॥ ९८ ॥

वित्रः शुध्यत्यपः स्पृष्टा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैदयः प्रतोदं रदमीन्वा यष्टिं द्युद्रः कृतिक्रयः ॥ ९९ ॥ विप्र इति ॥ अशौचान्ते कृतश्राद्धादिकृत्यो ब्राह्मणोऽपः स्पृष्ट्रेति चलस्प-श्रीमात्रं दक्षिणहस्तेन कृत्वा शुद्धो भवति नतु 'संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैरिजि-विशुध्यति' इतिवत्। स्नात्वा वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात्स्पृष्टेखस्य च सकृदुचरि-

2 लोकेभ्यः प्रभवाप्ययौ. पाठा०—1 डिंबाहवहतानां.

तस्यार्थभेदस्यान्याच्यत्वात्क्षत्रियो हस्त्यादिवाहनं खङ्गाद्यसं च, वैश्यो बलीव-दादिमतोदं लोहमोतामं योक्त्रं वा, शुद्रो यष्टिं वंशदण्डिकाम् ॥ ९९ ॥

> एतद्रोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः । असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निनोधत ॥ १०० ॥

एतदिति ॥ मो द्विजश्रेष्ठाः! एतच्छीचं सिपण्डेषु प्रेतेषु युष्माकमुक्तम् । इदानीमसिपण्डेषु प्रेतग्रुद्धि श्रुणुत ॥ १०० ॥

> असिपण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य वन्धुवत् । विश्वध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ १०१॥

अस्पिण्डमिति ॥ असपिण्डं ब्राह्मणं सृतं ब्राह्मणो बन्धुवत्स्रेहानुबन्धेन न त्वदृष्टबुद्धेसर्थादुक्तम् । मातुश्राप्तान्सन्निकृष्टान्सहोद्रश्रात्भगिन्यादीन्बा-न्धनान्निर्हस्य त्रिरात्रेण शुद्धो भवति ॥ १०१ ॥

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति । अनदन्ननमहैव न चेत्तसिन्गृहे वसेत् ॥ १०२ ॥

यद्यञ्चामिति ॥ निर्हारको यदि तेषां मृतस्य सपिण्डानामाशौचिनामन्नम-श्नाति तदा तद्दशाहेनैव ग्रुध्यति न त्रिरात्रेण । अथ तेषामन्नं नाश्चाति, गृहे च तेषां न बसति, निर्हरति च तदाहोरात्रेणैव ग्रुध्यति । एवं च तद्वृहवासे सति तदन्नामोजिनो निर्हारकस्य पूर्वोक्तं त्रिरात्रम् ॥ १०२ ॥

> अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्नं घृतं प्राज्य विद्युध्यति ॥ १०३॥

अनुगम्येति ॥ ज्ञातिमज्ञातिं वा मृतमिच्छातोऽनुगम्य सचैलस्नानं च कृत्वा ततोऽग्निं च स्पृष्ट्वा पश्चाद्गृतप्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुध्यति ॥

न विप्रं खेषु तिष्ठत्सु मृतं श्रुद्रेण नाययेत् । अखग्या ह्याहुतिः सा स्थाच्छूद्रसंस्पर्शदृषिता ॥ १०४॥

न विप्रमिति ॥ ब्राह्मणादिं मृतं समानजातीयेषु स्थितेषु न शूद्रेण पुत्रादि-निर्हारयेत् । यसात्सा शरीराहुतिः शूद्रस्पर्शदुष्टा सती मृतस्य स्वर्गाय हिता न भवति । सृतं स्वर्गं न प्रापयतीस्थर्थः । 'स्वेषु तिष्ठत्सु'इत्यमिधानाद्राह्मणामावे क्षत्रियेण तद्मावे वैश्येन तद्मावे शूद्रेणापि निर्हारयेदित्युक्तं यथापूर्वं श्रेष्ठत्वा-द्स्वर्यदोषश्च ब्राह्मणादिसद्भावे शूद्रेण निर्हरणे सति बोद्धन्यः । गोविन्दराजस्तु दोषनिर्देशात्स्वेषु तिष्ठत्स्वस्वविविध्वतिस्थाहः तद्युक्तम् । संभवदर्थपदृद्धयो-ह्यारणवैयर्थ्यप्रसङ्गादुपक्रमावगतेश्च वेदोदितन्यायेनानुबोध्यत्वाद्धणभूतश्चर्यान्योवन वाष्येत ।

[·] पाठा०—1 सचैलं.

तसात् 'स्वेषु तिष्टत्सु' इति पदद्वितयं न विवक्षितम् । 'इमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां नादियामहे' ॥ १०४ ॥

> ज्ञानं तपोऽप्रिराहारो मृन्मनो वार्धुपाञ्जनम् । वायुः कर्मार्ककाला च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् ॥१०५॥

श्चानिति ॥ ज्ञानादीति छुद्धेः साधनानि भवन्ति । तत्र ब्रह्मज्ञानं बुद्धिस्पान्तः करणगुद्धेः साधनम्, यथा वस्यति (५।१०९) 'बुद्धिज्ञानिन शुध्यति' ।
तपो यथा-(५।१०७) 'तपसा वेदवित्तमाः' । अधिर्यथा (५।१२२) 'पुनः पाकेन
मृन्मयम्'। ब्राह्मारो यथा-(११।१०६) 'हिविष्येण यवाग्वा' हति । मृद्धारिणी
यथा-(५।१३४) 'मृद्धार्यादेयमर्थवत्' हति मनो यथा-(१।१४६) 'मनःपूतं
समाचरेत्' हति । संकल्पविकल्पात्मकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिरिति मनोबुद्धोभेदः । उपाक्षनमुपल्लेपनं यथा-(५।१२२) 'मार्जनोपाक्षनैवेंदम' । कर्म
यथा-(११।७४) 'यजेत वाऽश्वमेधेन' हत्यादि । कर्को यथा-(५।८७) 'गामालम्यार्कमीक्ष्य वा' । कालो यथा-(५।८३) 'शुष्येद्विपो दशाहेन' । वायोऽस्तु
गुद्धिहेतुत्वं मनुवानुक्तमि 'पन्यानश्च विश्वध्यन्ति सोमसूर्याशुमारुतैः' हति
विष्णवादाबुक्तं प्राह्मम् ॥ १०५॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् । योऽथें शुचिहिं स शुचिनं मृद्वारिशुचिः शुचिः॥ १०६॥

सर्वेषामेवेति ॥ सर्वेषां मृद्धारिनिमित्तदेहशौचमनःशौचादीनां मध्यादर्थ-शौचमन्यायेन परधनहरणपरिहारेण यद्धनेहा तत्परं प्रकृष्टं मन्वादिभिः स्मृतम् । यसाद्योऽर्थे ग्रुद्धः स ग्रुद्धो भवति । यः पुनर्मद्वारिग्रुचिरर्थे चाग्रुद्धः सोऽग्रुद्ध एव ॥ १०६ ॥

> श्वान्त्या ग्रुघ्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ १०७ ॥

क्षान्त्येति ॥ परेणापकारे कृते तस्मिन्प्रत्यपकारबुद्धनुत्पत्तिरूपया पण्डिताः ग्रुध्यन्ति । यथा च वक्ष्यति (१११२४५)— 'महायज्ञित्रयाक्षमा । नाश-यन्त्याशुपापानि' इति । अकार्यकारिणो दानेन । यथा वक्ष्यति (११।७६)— 'सर्वस्यं वेद्विदुषे ब्राह्मणाय' इति । अप्रत्यातपापा जप्येन । यथा वक्ष्यति— 'जपंस्तुपवसेदिनम्' इति । वेद्वित्तमाः वेदार्थचान्द्रायणादि तपोविदः 'तपसा' (११।१०१) इत्येकाद्याभ्याये वक्ष्यमाणेन ॥ १०७॥

मृत्तोयैः ग्रुष्यते शोष्यं नदी वेगेन ग्रुष्यति । रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ १०८ ॥ मृत्तोयैरिति ॥ मकाश्रुपदतं शोधनीयं मृजकैः शोध्यते । नदीपवादश श्चेष्माद्यश्चित्वितो वेगेन शुध्यति । स्त्री च परपुरुपमेश्चनसंकल्पादिदूषित-मानसा प्रतिमासार्ववेन तस्मात्पापाच्छुद्धा भवति । ब्राह्मणस्य संन्यासेन षष्ठा-ध्यायाभिधेयेन पापाच्छुध्यति ॥ १०८ ॥

> अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति । विद्यातपोभ्यां भृतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९॥

अद्भिरिति ॥ स्वेदाद्युपहतान्यङ्गानि जलेन श्चालितानि ग्रुध्यन्ति । मनश्च निषिद्धिनन्तादिना दूषितं सलाभिधानेन ग्रुध्यति । भूतात्मा सूक्ष्मादिलिङ्ग-शरीराविच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्मविद्यया पापक्षयहेतुत्वया तपसा च ग्रुद्धो भवति । ग्रुद्धः परमात्मरूपेणावितष्ठते । बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानोपहता यथार्थविषयज्ञानेन ग्रुध्यति ॥ १०९ ॥

एष श्रोचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम्।। ११०॥
एष इति ॥ अयं शरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकं निश्रय उक्तः। इदानीं
नानाप्रकारद्रव्याणां येन यच्छुध्यति तस्य निर्णयं शृणुत ॥ ११०॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्थाश्ममयस्य च । भसानाऽद्भिर्मृदा चैव ग्रुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११॥

तैज्ञसेति ॥ तैजसानां सुवर्णादीनां मरकतादिमणीनां पाषाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन मृत्तिकया च मन्वादिभिः ग्रुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेन नैवान्तरं ग्रुद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादिद्मुच्छिष्टचृतादिलिप्तविषयम् । तत्र मृदस्मनो-र्शन्धक्षयैककार्यस्वाद्विकल्पः । आपस्त्भयत्र समुचीयन्ते ॥ १११ ॥

> निर्छेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति । अज्जमस्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ ११२ ॥

निर्छेपमिति ॥ उच्छिष्टादिलेपरहितं सौवर्णभाण्डं, जलभवं च शङ्क्षमुक्तादि, पौषाणमयं च राजतमनुपस्कृतं रेखादिगुणान्तराधानरहितं तथाविधमछा-संभवाजलेनैव भसादिरहितेन ग्रुध्यति ॥ ११२ ॥

अपामग्नेश्व संयोगाद्धेमं रौप्यं च निर्वभौ । तसाचयोः खयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

अपामग्नेरिति ॥ 'अग्निवैं वरुणानीरकामयत' इत्यादि वेदे श्रूयते । तथा 'अग्ने: सुवर्णमिन्द्रियं, वरुणानीनां रजतम्' इत्यादिश्चतिष्वश्यापःसंयोगात् सुवर्णं रजतं चोद्भृतं, यसादतस्त्रयोः स्वेन कारणेनेव जलेनास्रन्तोपघाते- नाग्निना निर्णेकः श्रुद्धिहेतुर्गुणवत्तरः प्रशस्तरः ॥ ११३ ॥

१९ म० स्मृ०

386

ताम्रायःकांखरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च । शौचं यथाई कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ ११४॥

ताम्राय इति ॥ अयो छोहं, रीतिः पित्तलं तद्भवं पात्रं रैसं, त्रपु रङ्गं, एषां सस्मान्छोदकैः शोधनं कर्तन्यम् ॥ यथाई यस यद्हिति । 'अन्मसा हेमरीप्यायःकांस्यं ग्रुध्यति भस्मना । अम्लैसाम्रं च रैत्यं च पुनःपाकेन सृन्मयम्' इति वृहस्पत्मादिवचनाद्विशेषोऽत्र बोद्धन्यः ॥ ११४ ॥

> द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्। प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ।। ११५ ।।

द्ववाणां चेति ॥ द्ववाणां घृततैलानां काककीटाशुपहतानां बौधायनादि-वचनात्प्रसृतिमात्रप्रमाणानां प्रादेशप्रमाणकुश्चपत्रहृयाभ्यासुत्पवनेन शुद्धिः। संहतानां च शच्यादीनामुच्छिष्टाद्यपद्याते श्रोक्षणं, दारवाणां चालन्तोपघाते तक्षणेन ॥ ११५॥

> मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि। चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ ११६ ॥

मार्जनमिति ॥ चमसानां प्रहाणां चान्येषां यज्ञपात्राणां पूर्वं पाणिना मार्जनं कार्यम्, पश्चात् प्रक्षालनेन यज्ञे कर्तन्ये गुहिर्भवर्ति ॥ ११६ ॥

> चरूणां सुक्सुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा। स्पयञ्जूषेशकटानां च मुसलोॡखलस्य च ॥ ११७॥

चरूणामिति ॥ सेहाकानां चरुसुमादीनामुष्णजलेन गुद्धिः । सेहाद्य-युक्तानां तु जलमात्रेणैव शुद्धिर्यज्ञार्थम् ॥ ११७ ॥

> अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्। प्रश्नालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥ ११८ ॥

अद्भिस्त्वित ॥ बहूनां धान्यानां वस्राणां च चाण्डालाद्युपवाते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः । बहुत्वं च पुरुषभारहार्याधिकत्वमिति व्याचश्चते । तदस्पानां तु प्रक्षाळनाच्छुद्धिर्मन्वादिभिरुपदिश्यते ॥ ११८ ॥

चैलवचर्मणां शुद्धिर्वेदलानां तथेव च । शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११९ ॥ **ि चैलवि**दिति ॥ स्पृश्यपञ्जचर्मणां वंशादिदलनिर्मितानां च वस्रवच्छद्धि-र्भवति । शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिः ॥ ११९ ॥

कौशेयाविकयोरूपैः कुतपानामरिष्टकैः । श्रीफलैरंशुपद्वानां श्रीमाणां गौरसर्वपैः ॥ १२० ॥

कौरोयेति ॥ कृमिकोशोद्भवस्य वस्त्रस्य, मेषादिलोमप्रभवस्य कम्बळादेः, ऊषैः क्षारमृत्तिकाभिः, कृतपानां नेपालकम्बलानामरिष्टकैररिष्टचूणैः, अञ्च-पद्दानां पद्दशादकानां बिल्वफलैः, क्षौमाणां दुक्लानां क्षुमावल्कलभवानां वस्त्राणां तु पिष्टश्वेतसर्षपप्रक्षालनाच्छुद्धिः ॥ १२० ॥

श्रीमवच्छङ्खगृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च । ग्रुद्धिर्विजानता कार्या गोमृत्रेणोदकेन वा ॥ १२१ ॥

श्रीमवदिति ॥ शङ्क्षस्य पशुरुङ्गाणां स्पृत्यपश्वस्थिभवस्य गजादिदन्तस्य च श्रीमविष्यश्वेतसर्पपकल्केन गोमूत्रजलयोरन्यतरयुक्तेन शास्त्रविदा शुद्धिः कर्तन्या ॥ १२१ ॥

> त्रोक्षणाचृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति । मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२२ ॥

प्रोक्षणान्त्रणकाष्ठं चेति ॥ तृणकाष्ठपळाळं च चाण्डाळादिस्पर्शदूषितं मोक्षणेन शुध्यति। तृणपळाळसाहचर्यादिद्मिन्धनादिकाष्ट्रविषयम्। 'दारवाणां च तक्षणम्' (५।११५) इति निर्मितदारुमयगृहपात्रविषयम्। गृहसुद्क्यानिवासादिद्षितं मार्जनगोमयाश्चपळेपनेन । सृन्मयभाण्डसुच्छिष्टादिस्पर्शदूषितं पुनःपाकेन शुध्यति ॥ १२२ ॥

मधैर्भूत्रैः पुरीपैर्वा ष्टीवनैः पूयशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२३ ॥

मद्यैरिति ॥ मद्यादिभिस्तु संस्पृष्टं मृन्मयपात्रं पुनःपाकेनापि न शुध्यति । ष्ठीवनं श्रेष्मा, पूर्वं शोणितविकारः ॥ १२३ ॥

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोक्षेखनेन च । गवां च परिवासेन भूमिः ग्रुघ्यति पश्चभिः ॥ १२४॥

संमार्जनेति । अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमूत्रोदकादिसेकेन खात्वा कतिपयमृद्पनयनेन गवामहोरात्रनिवासेन पञ्चभिरेकैकशो भूमिः ग्रुध्यति । एषां चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचण्डाकनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्याः समुचयविकल्पाववगन्तन्यौ ॥ १२४ ॥

पश्चिजग्धं गवाघातमवध्तमवश्चतम् । दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥ पक्षिजग्धमिति ॥ भक्ष्यपक्षिभिनंतु काकगृधादिभिः कश्चिद्वागो यस्य भक्षितः, गवा यसात्राणं कृतं, पदा चावधूतम्, उपरि कृतक्षुतं, केशकीट-दूषितं, 'जग्ध'शब्द्छिङ्गादन्नमल्पं मृत्प्रक्षेपेण ग्रुध्यति ॥ १२५॥

यावनापैत्यमेष्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

याविद्ति ॥ विष्ठादिलिसाह्न्याद्यावत्तत्संबन्धिनौ गन्धलेपौ तिष्ठतस्ताव-ह्रव्यसुद्ध्य मृहारि प्रक्षिप्य प्रहीतव्यस्। यत्र च वसामजादौ मृदा शुद्धिस्तत्र मृत्सिहितं जलग्रहणं कर्तव्यस्। यत्र कर्णमलादौ जलेनैव शुद्धिस्तत्र जलमात्र-मिलवगन्तव्यस्॥ १२६॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि त्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिनिर्णिक्तं यच वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

त्रीणि देवा इति ॥ केनापि प्रकारेणादृष्टोपघातहेतुसंसर्गमदृष्टम् । संजातोपघातशङ्कायां जलेन प्रक्षालितम् । तदाह हारीतः—'यद्यन्मी-मांस्यं स्यात्ततद्भिः स्पर्शाच्छुद्धं भवति' । उपघातशङ्कायामेव 'पवित्रं भवतु' इति ब्राह्मणवाचा यत्प्रशस्यते तानि त्रीणि पवित्राणि देवा ब्राह्मणानां कल्पितवन्तः॥ १२७॥

आपः ग्रुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् । अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८ ॥

आपः शुद्धा इति ॥ यत्परिमाणास्त्रप्तु गोः पिपासाविच्छेदो भवति ता भाषो गन्धवर्णरसशािलन्यः सत्यः यद्यमेध्यलिप्ता न भवन्ति तदा विशुद्ध-भूमिगता विशुद्धाः स्युः । भूमिगता इति विशुद्धभूमिसंबन्धप्रदर्शनाय न स्वन्तरिक्षगतानां निवृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पेण्ये यच प्रसारितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥ १२९ ॥

नित्यं शुद्ध इति ॥ कारोर्मालाकारादेदेवबाह्यणाद्यथेऽपि माल्यादिप्रथने दृग्यप्रयोजनाद्यपेक्षया शुद्धिविशेषाकरणेऽपि स्वभावादेव इस्तः सर्वदा शुद्धः । तथा जननमरणयोरपि स्वन्यापारे शुद्धः । 'न त्वाशौचं कारूणां कारुकर्मणि' इति वचनात् । तथा यद्विकेतन्यं पण्यवीथिकायां प्रसारितं 'नापणनीयमन्त-मश्रीयात्' इति शङ्खवचनात्सिद्धान्नन्यतिरिक्तं तदनेककेतृकरस्पर्शेऽपि शुद्ध-मेचः। तथा च ब्रह्मचार्यादिगतभैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीद्त्तमपि रथ्यादिक्रमणेऽपि सर्वदा शुद्धमिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९॥

नित्यमास्यं ग्रुचि स्त्रीणां ग्रंकुनिः फलपातने । प्रस्रवे च ग्रुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे ग्रुचिः ॥ १३० ॥ नित्यमास्यमिति॥सर्वदा श्लीणां मुखं ग्रुचि, तथा काकादिपश्चिणां चश्रूपः धातपतितं फलं शुनि, वत्तमुखं च दोहसमये क्षीरप्रक्षरणे शुनि, श्वा च यदा मृगादीन्हन्तुं गृह्णाति तदा तत्र न्यापारे श्रुचिः स्वात् ॥ १३० ॥

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरत्रवीत् । ऋन्याद्भिश्र हतस्यान्यैश्रण्डालाद्येश्र दस्युभिः ॥ १३१॥

श्वीभिरिति ॥ कुकुरैईतस्य सृगादेर्थनमांसं तच्छुचि सुनिरवोचत्। तच्छ्राद्धा-द्यतिथिभोजनादावेव द्रष्टन्यम् । धन्यैश्चाममांसादिभिन्यां प्रश्येनादिभिश्च न्याधादिभिश्च सृगवधजीविभिर्दतस्य ॥ १३१ ॥

ऊर्ध्वं नामेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः । यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाचैव मलाश्युताः ॥ १३२ ॥

ऊर्ध्वं नाभेरिति ॥ यानि नाभेरपरीन्द्रियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवि-त्राणि भवन्ति । अतस्तेषां स्पर्शने नाशौचम् । यानि नाभेरधस्तान्यशुचीनि भवन्ति अधिष्ठद्रेषु च । बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वापेक्षया । वक्ष्यमाणाश्च वसादयो देहमळा देहाबिःसता अशुद्धा भवन्ति ॥ १३२ ॥

मक्षिका नियुषव्छाया गौरश्वः सूर्यरवमयः। रजो भूर्वायुरियश्व स्पर्धे मेध्यानि निर्दिशेत्।। १३३।।

मिश्रकेति॥ मिश्रका अमेध्यस्पर्शिन्योऽपि, विमुषो मुखनिःसता अल्पा जलकणाः, छाया पतितादेहीनस्पर्शस्यापि, गवादीनि चाम्निपर्यन्तानि चण्डा-लादिस्प्रष्टानि स्पर्शे ग्रुचीनि जानीयात्॥ १३३॥

विण्मूत्रोत्सर्गग्रुद्धचर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् । देहिकानां मलानां च ग्रुद्धिषु द्वादशस्त्रिपे ॥ १३४ ॥

विषम्त्रेति ॥ विषम्त्रमुत्स्उयते येन स च विषम्त्रोत्सर्गः पाय्वादिस्तस्य शुच्यं मृद्वारि प्रहीतन्यमर्थवत्प्रयोजनवत् यावता गन्धलेपक्षयो भवति । तथा शारीराणां वसादिमलानां संबन्धिषु द्वादशस्यि गन्धलेपक्षयार्थं मृद्वारि माद्यम् । तत्र समृत्यन्तरात्पूर्वषद्वे मृजलप्रहणम् । उत्तरषद्वे जलमात्र-प्रहणम् । तदाह बौधायनः—'शाददीत मृदोऽपश्च षदसु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु च षदस्वद्विः केवलाभिर्विशुध्यति ॥' तत्रश्च 'द्वादशस्यि'इति मानवं मृद्वारिमहणवचनं व्यवस्थया मृद्वारिणोर्भहणे सति न विरुध्यते । गोविन्द्र-राजस्तु मनु-बौधायनवचनसंदर्शनादुत्तरषद्वेऽपि विकल्पमाहः स च व्यवस्थितो देवपित्राद्यदृष्टकर्मप्रवृत्ते उत्तरेष्विप मृद्माद्द्यात्रान्यदृ।॥ १३४॥

वसाशुक्रमसृद्युजा मृत्रविड्झाणकर्णविद् । श्लेष्माश्च दूषिका खेदो द्वादश्चेते नृणां मळाः ॥ १३५॥ ब्रसेति ॥ वसा कायकेहः, श्लुकं रेतः, असक् रकं, मजा ब्रितेमध्ये पिण्डितस्रेहः, दूषिका अक्षिमलः, स्वेदः श्रमादिना देहनिःस्तं जलम्। वसादयो द्वादन्न नराणां देहिका मला भवन्ति ॥ १३५ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातन्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६ ॥

एका लिङ्ग इति ॥ मूत्रपुरीषोत्सर्गे सित ग्रुद्धिमभीप्सता 'मृहार्यादेयमर्थ-वत्' (५१११४) इत्युक्तत्वाजलसिहता मृदेका लिङ्गे दातन्या, गुदे तिस्रो मृदः, तथैकसिन्करे वामे। 'शौचिविह्शिणं इस्तं नाधःशौचे नियोजयेत्। तथैव वाम-हस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ॥' इति देवलवचनात्तस्यैवाधःशौचसाधनत्वात्त-त्रैव दश्च मृदो दातन्याः। तत उभयोः करयोः सप्त दातन्याः। यदा त्क-शौचेनापि गन्धलेपक्षयो न भवति तदा 'यावद्पैत्यमेध्याकात्' इति वचनाद-धिकसंख्यापि मृहातन्या। एतद्विषयाण्येव मुनीनामधिकमृत्संख्यावचनाति। मृत्परिमाणमाह दक्षः (इ.स्ट.५१८)—'लिङ्गेडपि मृत्समाख्याता त्रिपवीं पूर्यते यया। द्वितीया च तृतीया च तद्धार्घा प्रकीर्तिता ॥' इति । यदा त्क-संख्याया अल्पेनापि गन्धलेपक्षयो भवति तदा संख्यावाक्यारम्भसामर्था-दसंख्या पूर्यतिन्थैव ॥ १३६॥

एतच्छोचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं साद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७॥ एतच्छोचमिति॥'एका छिङ्गे' (५।१३६) इस्रादि यच्छोचसुक्तं तद्वहस्थाना-मेव; ब्रह्मचारिणां द्विगुणं, वानप्रस्थानां त्रिगुणं, यतीनां पुनश्चतुर्गुणम्॥१३७॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् । वेदमध्येष्यमाणश्र अन्नमश्रंश्र् सर्वदा ॥ १३८ ॥

कृत्वेति ॥ सूत्रपुरीषं कृत्वा कृतयथोक्तशौचिश्वराचानत इन्द्रियच्छिद्राणि शीर्षण्यानि च स्पृशेत् वेदाध्ययनं चिकीर्षेन्, अत्रं वाश्वन् । यत्तु द्वितीयाध्याये (२१७०) 'अध्येष्यमाणस्त्वाचानतो', 'निवेद्य गुरवेऽभीयादाचम्य' (२१५१) इत्युभयमुक्तं तद्वताङ्गत्वार्थम् , इदं तु पुरुषार्थशौचायेत्यपुनरुक्तिः ॥ १३८॥ 'आचानत' (५११३८) इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् । शारीरं शाचिमच्छन्हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ १३९ ॥ त्रिराचामेदिति ॥ देहस्य ग्रुद्धिमच्छन्प्रथमं वारत्रयमणे अक्षयेत् । ततो हिर्मुखं परिमृज्यात् । स्त्री शूद्धकेकवारमाचमनार्थमुदकं अक्षयेत् ॥ १३९ ॥ शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवच्छीचकलपश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ १४० ॥ शुद्धाणामिति ॥ ग्रद्धाणां कार्यमिति 'कृत्यानां कर्तरि वा' (पा.२।३।७१) इति कर्तरि पष्टी। यथाशास्त्रन्यवहारिभिद्धिंजग्रुश्रूपकैः श्रूहैर्मासि मासि मुण्डनं कार्यं, वैश्यवच मृतसूतकादी शौचकल्पोऽनुष्टातन्यः; द्विजोच्छिष्टं च भोज-नम्। मुज्यत इति भोजनं कार्यमिति॥ १४०॥

'निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च' (५।१४५) इति निष्ठीवतामाचमनविधानाहि-दुषामपि मुखान्निःसरणं निष्ठीवनमेवेति प्रसक्तौ कुच्चर्थमपवादमाह—

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विश्वषोऽङ्गे पतन्ति याः।

न रमश्रूणि गतान्यास्यं न द्नतान्तरिधिष्ठितम् ॥ १४१॥ नोच्छिष्टमिति ॥ मुलभवा विभुषो या अङ्गे निपतन्ति ता उच्छिष्टं न कुर्वन्ति । तथा रमश्रुलोमानि मुलप्रविष्टानि नोच्छिष्टतां जनयन्ति । दन्तावकाशस्थितं चान्नावयवादिं नोच्छिष्टं कुरुते।अन्न गौतमीये (गौ.स्ट.श५) विशेषः-'दन्ताश्चिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्नाभिमर्षणात्प्राक् च्युते'रिति । एके 'च्युतेष्वाहारवद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः'॥ १४१॥

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् । भौमिकेस्ते समा ज्ञेया न तेरप्रयतो भवेत् ॥ १४२ ॥ स्पृशन्तिति ॥ अन्येषामाचमनार्थं जरुं दृदतां ये विन्दवः पादौ स्पृशन्ति न जङ्घादि विद्युद्धभूमिष्ठोदकैस्तुल्यासेन नाचमनाहों भवति । तदा तत्र स्यवनावस्थैरकृताचमनः ग्रुध्यति, दृष्यं च ग्रुध्यति ॥ १४२ ॥

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।

अनिधायैन तद्रव्यमाचान्तः श्रुचितामियात् ॥ १४२ ॥ उच्छिष्टेनेति ॥ 'द्रव्यहस्त'पदेन शरीरसंबन्धमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितम् । आमणिबन्धात्पाणि प्रक्षाल्येति द्रव्यहस्तस्याचमनासंभवात्स्कन्धादिस्थित-द्रव्यो यष्टुच्छिष्टेन संस्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थाप्येव कृताचमनः श्रुष्यति, द्रव्यं च शुद्धं भवति ॥ १४३ ॥

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राश्चनमाचरेत् । आचामेदेव अक्त्वानं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥ वान्त इति ॥ कृतवमनः संजातविरेकः स्नात्वा घृतप्राश्चनं कुर्यात् । 'दश्च विरेकान्विरिकः' इति गोविन्दराजः । यदि अक्त्वा अनन्तरमेव वमति तदा आचमनमेव कुर्यात्र स्नान्यतप्राश्चने । मैथुनं च कृत्वा स्नायात् । इदं त्वृतु-मतीविषयम् ॥ १४४ ॥

सुरवा श्रुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च । पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्र आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥१४५॥ सुर्विति ॥ निद्राश्चद्रोजनश्रेष्णनिरसनमृषावादजळपानादि कृत्वाध्ययनं

पाठा०-1 न यन्ति याः.

चिकीर्षुः श्रुचिरप्याचामेत् । यत्तु 'अक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यक्' (२।५१) इति, तथा 'अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः' (२।७०) इति द्वितीयाध्यायोक्तं तद्रताङ्गत्वेन। इह तु अक्त्वाचमनविधानं पुरुषार्थम्, अध्ययनाङ्गतयाचमनविधानं गृहस्थादीनामपीति ॥ १४५॥

एष शौचविधिः कृत्स्रो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च । उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ १४६ ॥

एष शौचविधिरिति ॥ एष वर्णानां जननमरणादौ दशरात्राद्रिशौच-विधिः समग्रो द्रव्याणां तैजसादीनां चेलादीनां च जलादिना शुद्धिविधि-शुष्माकमुक्तः । इदानीं स्त्रीणामनुष्टेयं धर्मे श्रणुत ॥ १४६ ॥

नालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता। न स्नातच्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि॥ १४७॥ वालया वेति ॥ बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किंचित्सूक्ष्ममि कार्यं भर्त्राधनचुमतं न स्नातच्येण कर्तव्यमिति॥ १४७॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने।

पुत्राणां भर्तिरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ।। १४८ ॥ बाल्ये पितुरिति ॥ किंतु बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् , यौवने भर्तुः, भर्तिरि सते पुत्राणाम् ; तदभावे 'तत्सिपण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः । पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रिया मतः ॥' इति नारद्वचनात् ज्ञातिराजा-दीनामायत्ता स्यात् , कदाचिन्न स्वतन्त्रा भवेत् ॥ १४८ ॥

पित्रा भर्त्रो सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
एषां हि विरहेण स्त्री गह्यें कुर्यादुभे कुले ।। १४९ ॥
पित्रा भर्त्रोत ॥ पित्रा पत्या पुत्रैर्वा नात्मनो विरहं कुर्यात् । यसादेषां
वियोगेन स्त्री बन्धकीभावं गता पतिपितृकुले निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥

सदा प्रहृष्टया भाव्यं शृहेकार्ये च दक्षया।

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चासुक्तहस्तया ॥ १५० ॥ सदा प्रहृष्येति ॥ सर्वदा भर्तिर विरुद्धेऽपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डलकटाहादिगृहभाण्डया व्यये चाबहुप्रदया स्त्रिया भवितन्त्रम् ॥ १५० ॥

यसै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः। तं शुश्रृषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत्॥ १५१॥ यसै द्यादिति ॥ यसै पिता एनां द्यात्पितुरनुमत्या भ्राता वा तं

पाठा०-1 गृहकार्येषु.

जीवन्तं परिचरेन्मृतं च नातिकामेत् ; न्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहि-तया पारकौकिककृत्यखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

> मङ्गलार्थं खस्त्ययनं यज्ञश्वासां प्रजापतेः । प्रयुज्यते विवेहिषु प्रदानं खाम्यकारणम् ॥ १५२ ॥

मङ्गलार्थिमिति ॥ यदासां स्वस्त्ययनशान्त्रनुमञ्जयचनादिरूपं, यश्चासां प्रजापित्यागः प्रजापत्युदेशेनाज्यहोमात्मको विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थम-भीष्टसंपत्त्यर्थं कर्म । यत्पुनः प्रथमं प्रदानं वाग्दानात्मकं तदेव मर्तुः स्वाम्य-जनकम् । ततश्च वाग्दानादारम्य स्त्री भर्तृपरतञ्चा । तस्मानं श्रयेतेति पूर्वोक्त-शेषः । यनु अष्टमे वश्यते 'तेषां निष्ठा तु विशेषा विद्वद्धिः सप्तमे पदे' (८१२२७) इति तद्भार्यात्वसंस्कारार्थमित्यविरोधः ॥ १५२ ॥

अनृतावृतकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः । स्रखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ १५३ ॥

अनुताविति ॥ यतः मञ्चसंस्कारो विवाहस्तत्कर्ता भर्ता 'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्' (गौ. त्यः ५।१) इति गौतमवचनाद्दुकाले अन्यदा च नित्यमिह लोके च मुखस्य दाता तदाराधनेन च स्वर्गादिप्राप्तेः परलोकेऽपि मुखस्य दातेति ॥ १५३ ॥

तसाव,-

विश्रीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ १५४ ॥

विश्वील इति ॥ सदाचारग्रन्यः स्यन्तरानुरक्तो वा विद्यादिगुणहीनो वा तथापि साध्व्या स्त्रिया देववत्पतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥

यसाच,—

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न त्रतं नाप्युपोषणम् । पति शुश्रुषते येन तेन स्त्रों महीयते ॥ १५५॥

नास्ति स्त्रीणामिति॥ यथा भर्तुः कस्याश्चित्पच्या रजोयोगादिना अनुप-स्थितावपि पच्यन्तरेण यज्ञनिष्पत्तिः, तथा न स्त्रीणां भर्त्रा विना यज्ञ-सिद्धिः। नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतोपवासौ किंतु भर्तृपरिचर्ययैव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते॥ १५५॥

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा । पति लोकमभीप्सन्ती नाचरेतिकचिद्गियम् ॥ १५६ ॥ पाणिग्राहस्येति ॥ पत्या सह धर्माचरणेन योऽर्जितः स्वर्णादिकोकः तमि-

पाठा०—1 विवाहे तु. 2 नाप्युपोषितं.

च्छन्ती साध्वी जी जीवतो वा मृतस्य वा भर्तुर्न किंचिद्रियमजेयेत् । मृत-स्याप्रियं व्यभिचारेण विहितश्राद्यखण्डनेन च ॥ १५६ ॥

कामं तु क्षपयेदेहं पुष्पमूलफुलैः शुभैः।

न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यो प्रेते परस्य तु ।। १५७ ।। कामं त्विति ॥ वृश्तिसंभवेऽपि पुष्पमूलफ्लैः पवित्रेश्च देहं क्षपयेदल्पाहारेण क्षीणं कुर्यात् । न च भर्तेरि मृते व्यभिचारिषया परपुरुषस्य नामाप्युचारयेत् ॥

एवं च सति,—

आसीतामरणात्थान्ता नियता त्रहाचारिणी।

यो धर्म एकपत्नीनां काङ्कन्ती तमनुत्तमम् ॥ १५८॥ आसीतेति ॥ क्षमायुक्ता नियमवती एकमर्ग्काणां यो धर्मः प्रकृष्टतम-स्तमिच्छन्ती मधुमांसमैधुनवर्जनात्मकब्रह्मचर्यशास्त्रिनी मरणपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपुत्रापि पुत्रार्थं न परपुरुषं सेवेत ॥ १५८॥

यसात्,—

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंतितम् ॥ १५९ ॥

अनेकानीति॥ बाल्यत एव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां सनकवालखिल्या-दीनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणि कुळवृत्त्वर्थं संततिमनुत्पाद्यापि स्वर्गं

गतानि ॥ १५९ ॥ मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्वर्ग गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६० ॥
मृते भर्तरीति ॥ साध्वाचारा स्त्री मृते भर्तर्यकृतपुरुषान्तरमैथुना पुत्ररहितापिस्वर्ग गच्छति। यथा ते सनकवालखिल्यादयः पुत्रशून्याः स्वर्ग गताः १६०

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।

सेह निन्दामवामोति पैरलोकाच हीयते ॥ १६१ ॥ अपत्यलोभादिति ॥ 'पुत्रो मे जायतां तेन स्वर्ग प्राप्सामि' इति लोभेन या स्वी भर्तारमतिकम्य वर्तते । व्यभिचरतीसर्थः । सेह लोके गर्हा प्राम्नोति । परलोकं च स्वर्ग तेन पुत्रेण न लभते ॥ १६१ ॥

अत्रैव हेतुमाह—

नान्योत्पन्ना प्रजाऽस्तीह नै चाप्यन्यपरिग्रहे ।

न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्धतोपिद्श्यते ॥ १६२ ॥ नान्योत्पन्नेति ॥ यसाद्वर्श्वचितिरकेन पुरुषेणोत्पन्ना सा प्रजा तस्याः शास्त्रीया न भवति । न चान्यपत्वयामुत्पादितोत्पादकस्य प्रजा भवति । एत-

पाठा॰—1 पतिलोकाच. 2 न चान्यस्य परिगृहे.

चानियोगोत्पादिताविषयम् । बहुभर्तृकेयमिति लोकप्रसिद्धेः द्वितीयोऽपि भतैव । तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमिलाशङ्क्याह—नेति । लोके गर्हाप्रसि-द्धाविप साध्वाचाराणां न कचिच्छास्त्रे द्वितीयोपभर्तोपदिश्यते । एवं च सित पुनर्भृत्वमिप प्रतिषिद्धम् ॥ १६२ ॥

> पतिं हित्वापक्रष्टं खम्रुत्कृष्टं या निषेवते । निन्धैव सा भवेछोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥

पतिमिति ॥ अपकृष्टं क्षत्रियादिकं स्वकीयं पतिं स्वक्तोत्कृष्टं ब्राह्मणादिकं या आश्रयति सा लोके गईणीयैव भवति । परोऽन्यः पूर्वी भर्ताऽस्या अभू-दिति च लोकेरुच्यते ॥ १६३ ॥

व्यभिचारफलमाइ—

व्यंभिचारात्त भर्तुः स्त्री लोके प्रामोति निन्द्यताम् । स्रगालयोनि प्रामोति पापरोगैश्र पीड्यते ॥ १६४ ॥

व्यभिचारादिति ॥ परपुरुषोपभोगेन खी इह लोके गईणीयतां लभते, स्ता च श्रगाली भवति, कुष्ठादिरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता।

्सा भर्तृलोकमामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ १६५॥

पतिमिति ॥ मनोवाग्देहसंयतेति विशेषणोपादानाद्या मनोवाग्देहैरेव भर्तारं न व्यभिचरति सा भर्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहव्यापारत्वाद्वर्श्वा सहार्जि-ताँ छोकान्प्रामोति । इह च शिष्टैः साध्वीत्युच्यते । वाब्यनसाभ्यामि पतिं न व्यभिचरेदिति विधानार्थो दैहिकव्यभिचारनिष्टत्तेरुक्ताया अप्यजुवादः १६५

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता।

इहाप्र्यां कीर्तिमामोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६ ॥

अनेनेति ॥ अनेन स्रीधर्मप्रकारेणोक्तेनाचारेण पतिश्चश्रूषास्त्रेव्यभिचारा-दिना मनोवाकायसंयता स्त्री इह लोके च प्रकृष्टां कीर्ति परत्र पत्या सहा-जितं च स्वर्गादिलोकं प्राप्तोतीति प्रकरणार्थोपसंहारः ॥ १६६ ॥

> एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् । दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७ ॥

एवंवृत्तामिति ॥ द्विजातिः समानवर्णां यथोक्तांचारयुक्तां पूर्वमृतां श्रोत-सार्वाधिभिर्यञ्जपात्रेश्च दाहधर्मज्ञो दाहयेत् ॥ १६७ ॥

भार्याचे पूर्वमारिण्ये दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारिक्रयां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥ भार्येति ॥ पूर्वमृताया अन्त्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्रीन्समर्प्य गृहस्थाश्रम-

पाठा०-1 हित्वावकृष्टं. 2 व्यभिचारे तु.

मिच्छञ्जत्पञ्चपुत्रोऽनुत्पञ्चपुत्रो वा पुनर्विवाहं कुर्यात् । स्मार्ताभीन्थ्रोताभीन्वा साद्ध्यात् ॥ १६८ ॥

> अनेन विधिना नित्यं पश्चयज्ञान हापयेत् । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १६९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे मृगुप्रोक्तायां संहितायां पत्रमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अनेनेति ॥ अनेन तृतीयाध्यायाद्यक्तविधिना प्रत्यहं पञ्चयज्ञान त्यजेत् । द्वितीयमायुर्भागं कृतदारपरिग्रहोऽनेनैव यथोक्तविधिना गृहस्थविहितान्धर्मा-नद्यतिष्ठेत् । गृहस्थधर्मत्वेऽपि पञ्चयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थं पृथक्किर्देशः १६९

इति श्रीकुहूक्सष्टकृतायां सन्वर्थमुक्तावल्यां मनुत्रृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ६

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः। वने वसेजु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १॥

एन्निति ॥ आश्रमसमुचयपक्षाश्रितो द्विजातिः कृतसमावर्तन उक्तप्रका-रेण यथाशास्त्रं गृहाश्रममनुष्टाय नियतः कृतनिश्चयो यथाविधानं वक्ष्यमाण-धर्मेण यथाई विशेषेण जितेन्द्रियः । परिपक्षकषाय इत्यर्थः । वानप्रस्थाश्रम-मनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

गृहस्थस्त यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्थेव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ २ ॥

गृहस्थस्तिवति ॥ गृहस्थो यदात्मदेहस्य त्वनशैथिल्यं केशधावल्यं पुत्रस्य पुत्रं च पश्यति तथाविधवयोवस्थया विगतविषयरागतया वनमाश्रयेत् ॥२॥

संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भार्या निश्चिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ ३ ॥

संत्यज्येलादि ॥ याम्यं बीहियवादिकं भक्ष्यं सर्वं च गवाश्वशय्यादिपरि-च्छदं परित्यज्य विद्यमानभार्यश्च वनवासमनिच्छन्तीं भार्या पुत्रेषु समर्प्ये द्रच्छन्त्या च सहैव वनं गच्छेत् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम् । ग्रामादरण्यं 'निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

अग्निहोत्रमिति ॥ श्रौताशिमावसथ्याशिमस्युपकरणं च सुक्सुवादि मृद्दीत्वा प्रामादरण्यं निःस्त्य गत्वा संयतेन्द्रियः सन्निवसेत् ॥ ४ ॥

म्रन्यनैर्विविधेमें ध्यैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव महायज्ञानिर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

मुन्यन्नेरिति ॥ मुन्यन्नेर्नीवारादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकमूळफळेर्चा-ऽरण्योद्भवैः । एतानेवेति गृहस्थस्य पूर्वोक्तान्महायज्ञान्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ५

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्र्रगे तथा।

जटाश्र विभृयानित्यं इमश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥ वसीतेति ॥ मृगादिवर्भ वृक्षवल्कलं वा भाच्छाद्येत् । हारीतेन तु 'वल्क-

लशाणचर्मचीरकुशमुञ्जफलकवासाः' इति विद्धता वलकलादिकमप्यनुज्ञा-तम् । सार्यप्रातः स्नायात् । जटाइमश्चलोमनलानि निसं धारयेत् ॥ ६ ॥

येद्धक्ष्यं खात्ततो दद्याद्विलं भिक्षां च शक्तितः। अम्मुलफलभिक्षाभिरर्चयेद्राश्रमागतान् ।। ७ ।।

यद्भक्ष्यमिति ॥ यद्भुश्चीत ततो यथाशक्ति वार्छं भिक्षां च दद्यात् । बलि-मिति तु वैश्वदेवनित्यश्राद्धयोरुपलक्षणम् । 'एतानेके महायज्ञान्' (४।२२) इति विहितत्वात् भाश्रमागताञ्जलफलमूलभिक्षादानेन पूजयेत्॥ ७॥

> खाध्याये नित्ययुक्तः साद्दान्तो मैत्रः समाहितः। दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८॥

स्वाध्याये इति ॥ वेदाभ्यासे नित्ययुक्तः स्वात् । शीतातपादिद्वनद्वसहिष्णुः सर्वोपकारकः संयतमनाः सततं दाता प्रतिप्रहिनवृत्तः सर्वभूतेषु कृपावान् भवेत्।। ८॥

वैतानिकं च जुहुयादिशहोत्रं यथाविधि। दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥ ९ ॥

वैतानिकमिति ॥ गाईपत्यकुण्डस्थानामशीनामाहवनीयदक्षिणाभिकुण्ड-योर्विहारो वितानं तत्र भवं वैतानिकमश्चिहोत्रं यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् । दुर्श पौर्णमासं च पर्वेति श्रीतसार्वदर्शपौर्णमासौ योगतः स्वकाले अस्कन्दयन्नपरि-त्यजन्, भार्यानिश्लेपपश्ले च रजस्त्रलायामिव मार्यायामेतेषामनुष्ठानसुचितस्। विशेषाश्रवणात् ॥ ९ ॥

ऋँक्षेष्ट्याप्रयणं चैव चातुर्मास्थानि चाहरेत्। त्रायणं च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च ॥ १० ॥

ऋक्षेति ॥ ऋसेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः, आप्रवर्ण नवसस्येष्टिः, ऋक्षेष्ट्याप्रवर्ण चेति समाहारद्वन्द्वः । तथा चातुर्मास्यतुरायणदाक्षायणानि श्रौतकर्माणि क्रमेण कुर्वात् । अत्र केचित्-सर्वमेतच्छ्रौतं दर्शपौर्णमासादि कर्म वानप्रस्थस्य स्तुत्यर्थ-मुच्यते, नत्वस्थानुष्ठेयं प्राम्यबीह्यादिसाध्यत्वादेषां च । नच स्मृतिः श्रौताङ्ग-

2 °दाश्रमागतम्. 3 दशेष्ट्याप्रयणं पाठा०-1 यद्भक्षः.

बाधने शक्तेत्याहुः; तदसत् । 'वासन्तशारदैः' (६।११) इत्युत्तरश्लोके मुन्य-श्लेनींवारादिभिर्वानप्रस्थविषयतया स्पष्टस्य चरुपुरोडाशादिविधेर्वाधनस्या-न्याय्यत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्रीझादिभिरेव कथंचिदरण्यजातैरेताश्लिर्वते-यिष्यत इत्याह् ॥ १० ॥

वासन्तशारदैर्भेध्येर्प्रन्यन्नैः खयमाहतैः । पुरोडाशांश्ररूंश्रेव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ ११ ॥

वासम्तेत्यादि ॥ वसन्तोज्ञवैः शरदुज्ञवैमेध्येयागाङ्गभूतेर्भुन्यक्षेनीवारा-दिभिः स्वयमानीतैः पुरोडाशांश्रक्त्यथाशास्त्रं तत्तवागादिसिद्धये संपादयेत्॥

देवताम्यस्तु तद्धृत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युझीत लवणं च खयं कृतम् ॥ १२ ॥

देवताभ्य इत्यादि ॥ तहनोज्ञवनीवारादिकसाधितमतिशयेन यागाई इतिदेवताभ्य उपकल्प्य शेषात्रसुपसुक्षीत । आत्मना च कृतं लवणमूषर-लवणाञ्चपसुक्षीत ॥ १२ ॥

स्थलजीद्कशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्रेहांश्च फलसंभवान् ॥ १३ ॥

स्थळजेति ॥ स्थळजलोजनशाकान्यरण्ययज्ञियवृक्षोजनानि पुष्पमूलफला-नीङ्गुद्यादिफलोजनांश्च स्नेहानद्यात् ॥ १३ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४॥

वर्जयेदित्यादि ॥ माक्षिकं, मांसं, भौमानीति प्रसिद्धित्र्श्वनार्थम् ; भौमादीनि, कवकानि छत्राकान् , भूस्तृणं मालवदेशे प्रसिद्धं शाकं, शिमुकं वाहीकेषु
प्रसिद्धं शाकं, श्रेष्मातकफलानि वर्जयेत् । गोविन्दराजस्तु भौमानि कवकानीस्मन्यव्यवच्छेदकं विशेषणमिच्छन्भौमानां कवकानां निषेधः,वार्क्षाणां तु भक्षणमाहः, तद्युक्तम् । मनुनेव पञ्चमे द्विजातेरेव कवकमात्रनिषेधाद्वनस्थगोचरतया
नियमातिशयस्थोचितत्वात् । यमस्तु—'भूमिनं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति
ये । ब्रह्मद्वांस्तान्विजानीयाद्वस्यादिषु गर्हितान् ॥' इति विशेषेण वृक्षजस्यापि
निषेधमाह । मेधातिथिस्तु भौमानीति स्वतन्नं पदं वदन् गोजिह्विका नाम कश्चित्यदार्थों वनेचराणां प्रसिद्धसद्विषयं निषेधमाह । तदपि बहुष्वभिधानकोषादिद्वप्रसिद्धं न श्रद्धीमहि । कवकानां द्विजातिविशेषे पाञ्चमिके निषेधे सत्यपि
प्रनिर्विधो भूस्तृणादीनां निषेधेऽपि च समप्रायश्चित्तविधानार्थः ॥ १४ ॥

त्यजेदाश्चयुजे मासि ग्रन्यनं पूर्वसंचितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ १५ ॥ त्यजेदिति ॥ संवत्सरनिचयपक्षे पूर्वसंचितनीवाराद्यनं जीर्णानि च वासांसि जाकमूलफलानि चाक्षिने मासि सजेत् ॥ १५ ॥

न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजातान्यातींऽपि मूलानि च फलानि च ॥ १६॥

न फालेति ॥ अरण्येऽपि फालकृष्टप्रदेशे जातं स्वामिनोपेक्षितमपि वीद्यपि नाषात् । तथा मामजातान्यफालकृष्टभूभागेऽपि लतावृक्षमूलफलानि श्रुत्पीहि-तोऽपि न भक्षयेत् ॥ १६ ॥

अग्निपकाशनो वा स्यात्कालपक्रभुगेव वा ।

अञ्मक्कट्टो भवेद्वापि दन्तोल्खलिकोऽपि वा ॥ १७ ॥

अम्नीति ॥ अभिपकं वन्यमन्नं, कालपकं वा फलादि । यहा नोत्स्वलमुस-लाभ्यां किंतु पाषाणेन चूर्णीकृत्यापक्रमेवाद्यात् । दन्ता एवोत्स्वलस्थानाति यस्य तथाविधो वा भवेत् ॥ १७ ॥

> सद्यःप्रक्षालको वा स्थान्माससंचियकोऽपि वा । पण्मासनिचयो वा स्थात्समानिचय एव वा ॥ १८॥

सद्य इत्यादि॥ एकाहमात्रजीवनोचितं मासवृत्युपचितं वा पण्माससंवत्स-रिनर्वाहसमर्थं वा नीवारादिकं संचितुयात्। यथापूर्वं नियमातिशयः। मास-वृत्तियोग्यसंचयो माससंचयः, सोऽस्यास्तीति 'अत इनिटनौ' (पा०५।२।११५) इति ठन्प्रत्ययेन 'माससंचयिक' इति रूपम् ॥ १८॥

नक्तं चात्रं समश्रीयादिवा वाह्रत्य शक्तितः।

चतुर्थकालिको वा स्थात्साद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ १९॥

नक्तमित्यादि ॥ यथासामध्यमन्नमाहत्य प्रदोषे भुक्षीत । अहन्येव वा चतुर्थकालाञ्चनो वा स्यात् । 'सायंप्रावर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्' इति विहितं तत्रैकस्मिन्नहन्युपोष्यापरेष्ठाः सायं भुक्षीत । अष्टमकालिको वा भवेत् । त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थसाह्नो रात्रो भुक्षीत ॥ १९ ॥

चान्द्रायणविधानैवी शुक्ककृष्णे च वर्तयेत्।

पक्षान्तयोर्वाप्यश्रीयाद्यवागूं क्रथितां सकृत् ॥ २०॥

चान्द्रायणेति ॥ ग्रुक्तकृष्णयोः 'एकैकं हासयेतिण्डं श्रुक्ते कृष्णे च वर्धयेत्" (१११२१६) इत्यादिनेकादशाध्याये च वस्यमाणश्चानद्वायणेर्वा वर्तयेत्। पक्षान्तौ पौर्णमास्यमावास्ये तत्र श्रुतां यवागूं वाष्यश्लीयात्। सक्रुदिति सार्यं प्रातर्वा ॥ २०॥

पुष्पम्लफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा ।

कालपकैः खयंशीर्णेर्वेखानसमते स्थितः ॥ २१ ॥

पुष्पमूलेत्यादि ॥ पुष्पमूलफलैरेव वा कालपकैः नामिपकैः स्वयंपतितै-जीवेत् । वैखानसो वानप्रस्थः तद्धमेप्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः । तेनैतदुक्त-मन्यदपि वैखानसशास्त्रोकं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥

पाठा०-1 पुष्पाणि च फलानि च.

भूमो विपरिवर्तेतं तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् । स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥ २२ ॥

भूमावित्यादि ॥ केवलायां भूमौ लुठन् गतागतानि कुर्यात् । स्थानासना-दालुपितरोत् । उत्तिष्ठेत्पर्यटेदिलर्थः । सावरयकं स्नानभोजनादिकालं विहाय चायं नियमः । एवसुत्तरत्रापि । पादाप्राभ्यां वा दिनं तिष्ठेत्कंचित्कालं स्थित एव स्यात् । कंचिचोपविष्ट एव न त्वन्तरा पर्यटेत् । सवनेषु सायंप्रातर्मध्या-द्वेषु स्नायात् । यत्तु 'सायं स्नायात्प्रगे तथा' (६।६) इत्युक्तं तेन सहास्य नियमातिश्यापेक्षो विकल्पः ॥ २२ ॥

ग्रीष्मे पश्चतपास्तु स्याद्वर्षास्त्रभावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥ २३ ॥

श्रीषम इत्यादि ॥ भारमतपोविवृद्धर्थं श्रीष्मे चतुर्दिगवस्थितैरग्निभिरूर्धं वादित्यतेजसारमानं तापयेत् । वर्षास्त्रभावकाशमाश्रयेत् । यत्र देशे देवो वर्षति तत्र छत्राद्यावरणरहितस्तिष्टेदित्यर्थः । हेमन्ते चार्दवासा भवेत् । ऋतुत्रयसंवरसरावलम्बेनायं सांवरसरिक एव नियमः ॥ २३ ॥

उपस्पृशंस्त्रिपवणं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् । तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेदेहमात्मनः ॥ २४ ॥

उपेति ॥ विहितमपि त्रिषवणं स्नानं देवर्षिपितृतर्पणविधानार्थमनूद्यते । प्रातमिध्यंदिनं सायं सवनेषु त्रिष्वपि देवर्षिपितृतर्पणं कुर्वन् । अन्यदिष पक्ष-मासोपवासादिकं तीव्रवतं तपोऽजुतिष्ठन् । यथोक्तं यमेन-'पक्षोपवासिनः केचित्केचिन्मासोपवासिनः' इति । स्वशरीरं शोषयेत् ॥ २४॥

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि । अनिमरनिकेतः स्थान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ २५ ॥

अञ्चीनित्यादि ॥ श्रोतानमीन्वैखानसशास्त्रविधानेन भसपानादिना आत्मिन समारोप्य कौकिकाभ्रिगृहसून्यः । यथा वक्ष्यति (६।२६) 'वृक्षमूल- निकेतनः' इति । सुनिमौनवतचारी फल्रमूलाशन एव स्वात् । नीवाराद्यपि नाश्ची- यात् । एतचोध्वै षण्मासेभ्योऽप्युपरि 'अनिप्तरिनेकेतनः' इति वसिष्ठवचना- त्षण्मासोपर्यनभित्वमनिकेतत्वं च ॥ २५ ॥

अप्रयतः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराश्चयः । शरणेष्वममश्रेव दृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

अप्रयत्न इति ॥ सुखप्रयोजनेषु स्वादुफलभक्षणशीतातपपरिहारादिषु प्रयत्नग्रन्योऽस्त्रीसंभोगी भूशायी च निवासस्थानेषु ममत्वरहितो वृक्षमूलवासी स्वाद् ॥ २६ ॥

तापसेष्वेव विशेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्। गृहमेथिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७ ॥

तापसेष्विति ॥ फलमूलासंभवे च वानप्रस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्र-धारणोचितं भैक्षमाहरेत् । तदभावे चान्येभ्यो वनवासिभ्यो गृहस्थेभ्यो द्विजेभ्यः ॥ २० ॥

> ग्रामादाहृत्य वाश्वीयादृष्टी ग्रासान्वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८॥

त्रामेति ॥ तस्याप्यसंभवे प्रामादानीय प्रामस्यान्नस्याष्टी प्रासान्पर्णश्ररा-वादिखण्डेन पाणिनैव वा गृहीत्वा वानप्रस्थो भुक्षीत ॥ २८ ॥

> ्र एताश्चान्यांश्च सेवेत दीक्षा विश्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्चर्ताः ॥ २९ ॥

एतास्त्रेति ॥ वानप्रस्थ एता दीक्षा एतान्नियमानन्यांश्च वानप्रस्थशास्त्रो-कानभ्यसेत् । औपनिषदीश्च श्वतीरुपनिषत्पित्वत्वस्यातिपादकवान्यानि विवि-भ्यान्यस्यात्मनो ब्रह्मसिद्धये प्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यसेत् ॥ २९ ॥

ऋषिभिन्नीक्षणैश्रेव गृहस्रैरेव सेविताः। विद्यातपोविश्वद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये॥ ३०॥

ऋषिभिरिति ॥ यसादेता ऋषिभिर्बद्धादिशिभः परिवाजकैर्गृहस्थैश्च वान-प्रस्थैर्वद्याद्वैतज्ञानधर्मयोर्विवृद्धर्थमुपनिषच्छुतयः सेवितास्तसादेताः सेवेतेति पूर्वस्यानुवादः ॥ ३० ॥

> अपराजितां वास्थाय त्रजेदिशमजिह्नगः। आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः॥ ३१॥

अपरेति ॥ अचिकित्सितन्याध्याद्युद्धवेऽपराजितामैशानीं दिशमाश्रित्या-कुटिलगतिर्युक्तो योगनिष्ठो जलानिलाशन आ शरीरिनपाताद्वच्छेत्। महाप्रस्था-नाल्यं शास्त्रे विहितं चेदं मरणं, तेन 'न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात्' इति श्रुत्यापि न विरोधः। यतः 'स्वःकामी'शब्दप्रयोगाद्वेधं मरणमनया निषिध्यते, न शास्त्रीयम् ॥ ३१ ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तन्नुम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

आसामित्यादि ॥ एषां पूर्वोक्तानुष्टानानामन्यतमेनानुष्टानेन बारीरं त्यक्तापगतदुःसभयो ब्रह्मेव लोकस्तत्र पूजां लभते । मोक्षमामोतीत्वर्थः। केवलकर्मणो वानप्रस्थस्य कथं मोक्ष इति चेत्र । 'विविधाश्चीपनिषदीरात्म-संग्रुद्धये श्रुतीः' (६।२९) इत्यनेनास्याप्यात्मज्ञानसंभवात् ॥ ३२॥ यस्य तु मरणाभावस्तस्याह-

वनेषु च विह्रस्थैवं तृतीयं भागमायुषः। चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

वनेष्वित्यादि ॥ अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञानात्तती-यमायुषो भागमिति रागक्षयाविध वानप्रस्थकालोपलक्षणार्थम् । अत एव श्रांख-लिखितौ-'वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य परिगतवयसः पारिवाज्यम्' इसाच-ख्यतुः । एवं वनेषु विह्रत्येवं विधिवदुश्चरतपोनुष्ठानप्रकारेण वानप्रस्थाश्रमं विषयरागोपशमनाय कंचित्कालमनुष्टाय 'चतुर्थमायुषो भागम्' (४।१) इति शेषायुःकाले सर्वथा विषयसङ्गांस्यक्त्वा परित्राजकाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ ३३ ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः। भिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रवजनप्रेत्य वर्धते ॥ ३४ ॥

आश्रमादिति ॥ पूर्वपूर्वाश्रमादुत्तरोत्तराश्रमं गत्वा बहाचर्याद्वहस्थाश्रमं ततो वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायेलर्थः । यथाशक्ति गताश्रमहुतहोमो जितेन्द्रियो भिक्षाबलिदानचिरसेवया श्रान्तः परिवज्याश्रममनुतिष्ठन्परलोके मोक्षलामा-द्वसभूतर्ज्यतिशयं प्राप्तोति ॥ ३४ ॥

> ऋणानि त्रीण्यपाकुत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ ३५ ॥

ऋणानीत्यादि ॥ आश्रमसमुचयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उत्तरश्लोकाभिधेयानि त्रीण्यणानि संशोध्य मोक्षे मोक्षान्तरङ्गे परिवज्याश्रमे मनो नियोजयेत । तान्युणानि त्वसंशोध्य मोक्षं चतुर्थाश्रममनुतिष्ठन्नरकं व्रजति ॥ ३५ ॥

तान्येवर्णानि दर्शयति—

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्रोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्रा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

अधीत्येति ॥ 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्त्ररणैर्त्रणवा जायते यहेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः' इति श्रूयते । अतो यथाशास्त्रं वेदानधील पर्वगमनवर्जनादिधर्मेण च पुत्रानुत्पाद्य यथासामध्ये ज्योति-ष्टोमादियज्ञांश्रानुष्टाय मोझान्तरङ्गे चतुर्थाश्रमे मनो नियोजयेत्॥ ३६॥

अनुधीस्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् । अनिष्टा चैव यज्ञैश्र मोश्रमिच्छन्त्रजस्य ।। ३७॥ अनधीत्येति ॥ वेदाध्ययनमकृत्वा प्रत्रमनुत्पाच यज्ञांश्राननुष्टाय मोक्ष-मिच्छन्नरकं वजति ॥ ३७ ॥

¹ प्रजास:

प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्रीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्वहात् ॥ ३८ ॥

प्राजापत्यामिति ॥ यजुर्वेदीयोपाख्यानप्रन्थोक्तां सर्वसद्क्षिणां प्रजापति-देवताकामिष्टिं कृत्वा तदुक्तविधिनैव 'शात्मन्यश्नीन्समारोप्य गृहात्' इत्यभि-धानाद्वानप्रस्थाश्रममजुष्टायेव चतुर्थाश्रममजुतिष्टेत् । एतेन मजुना चातुरा-श्रम्यस्य समुचयोऽपि द्शितः । श्रुतिसिद्धाश्रेकद्वित्रचतुराश्रमाणां समुचया विकल्पिताः । तथा जाबालश्रतिः (जा. उ. ४)—'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्वही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रवजेत् । इत्रैरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवजे-द्वहाद्वा वनाद्वा' इति ॥ ३८ ॥

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् । तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मनादिनः ॥ ३९ ॥

य इत्यादि ॥ यः सर्वेभ्यो भूतारब्धेभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभयं दुन्वा गृहा-श्रमात्प्रवज्ञति तस्य ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषञ्चिष्ठस्य सूर्याद्यालोकरहिता हिरण्य-गर्भादेलोकासत्तेजसैव प्रकाशा भवन्ति । तानामोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यसादण्विप भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् । तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कृतश्चन ॥ ४०॥

यसादित्यादि ॥ यसाद्विजात्सुश्ममि भयं भूतानां न भवति तस्य देहाद्विमुक्तस्य वर्तमानदेहनारो कसादिष भयं न भवति ॥ ४०॥

अगारादभिनिष्कान्तः पवित्रोपचितो ग्रुनिः । सग्रुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

अगारादिति ॥ गृहान्निर्गतः पवित्रेदेण्डकमण्डल्वादिभिर्शुको सुनिर्मौनी समुपोढेषु कामेषु केनचित्सम्यन्समीपं प्रापितेषु स्वाद्वन्नादिषु विगतस्प्रहः परिव्रजेत् । मेधातिथिस्तु—'पवित्रेमेञ्जपरिथवा पावनैः कृच्छेर्युकः' इति ब्याचष्टे ॥ ४१ ॥

एक एव चरेत्रित्वं सिद्ध्यर्थमसहायवान् । सिद्धिमेकस्य संपद्यन जहाति न हीयते ॥ ४२ ॥

एक इत्यादि ॥ एकस्य सर्वेसङ्गविरहिणो मोक्षावासिर्भवतीति जानन्नेक एव सर्वेदापि मोक्षार्थं चरेत् । 'एक एव' इत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्याग उच्यते । असहायवानित्युत्तरस्यापि एकाकी यदि चरति स किंचिन्न त्यजति, न कस्यापि स्यागेन दुःखमनुभवति, नापि केनापि त्यज्यते, न कोऽप्यनेन त्यागदुःखमनु-मान्यते । तक्षश्च सर्वत्र निर्ममत्वः सुखेन सुक्तिमामोति ॥ ४२ ॥

पाठा०-1 सार्ववेदसदक्षिणाम्. 2 यदि वेतस्थाः

अनिप्रिरिनेकेतः स्याद्वाममन्नार्थमाश्रयेत् । उपेक्षकोऽसंकुसुको सुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३ ॥

अनिश्चित्वादि ॥ अनिश्चित्वां किकाश्चित्तं विश्वाद्यां समारोप्य' इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ अनिश्चेतो गृहशून्यः, उपेक्षकः शरीरस्य व्याध्याद्युत्पादे तत्प्रतीकाररितः, असंकुसुकः स्थिरमितः, 'असांचियक' इत्यन्ये पठन्ति । मुनिश्चेद्य मननात्, मौनस्य पूर्वोक्तत्वात् । भावेन ब्रह्मणि समाहित-स्तदेकतानमनाः अरण्ये च दिवारात्रौ वसन्मिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेत् ॥४३॥

कपालं वृक्षमूलानि क्वचेलमसहायता ।

समता चैव सर्वसिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४४ ॥ कपालमिलादि ॥ मृनमयकर्परादिभिक्षापात्रं, वासार्थं वृक्षमुलानि, स्थूल- जीर्णवस्त्रं, कौपीनकन्था, सर्वत्र ब्रह्मजुद्धा शत्रुमित्राभावः, एतन्मुक्तिसाधन- त्वान्मकस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत विनेदेशं मृतको यथा ॥ ४५ ॥

नेत्यादि ॥ मरणं जीवनं च द्वयमपि न कामयेत्कितु स्वकर्माधीनं मरणकाल-मेव प्रतीक्षेत । निर्दिश्यत इति निर्देशो भृतिस्तत्परिशोधनकालमिव भृतकः ४५

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्तपूतं जलं पिवेत् । सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६ ॥

दृष्टिपूतिमित्यादि॥ केशास्थ्यादिपरिहारार्थं दृष्टिशोधितभूमौपादौ क्षिपेत्। जलेखु क्षुद्रजन्त्वादिवारणार्थं वस्त्रशोधितं जलं पिवेत्। सत्यपित्रां वाचं वदेत्। तत्रश्च मौनेन सह सत्यस्य विकल्पः। प्रतिषिद्धसंकल्पशून्यमनाः सर्वदा पवित्रात्मा स्यात्॥ ४६॥

> अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन । न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥

अतिवादानिसादि ॥ अतिक्रमवादान् परोक्तान्सहेत । न कंचित्परिभवेत् । नेमं देहमस्थिरं व्याध्यायतनमाश्रिस तदर्थं केनचित्सह वैरं कुर्यात् ॥ ४७ ॥

क्रध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः क्रुबलं वदेत् ।

सप्तद्वारावकीणां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४८ ॥ क्रुध्यन्तमित्यादि ॥ संजातकोधाय कसौचित्प्रतिकोधं न कुर्यात्। निन्दि-तश्चान्येन वाचं भद्रां वदेत् नतु निन्देत् । सप्तद्वारावकीणीमिति। चश्चरादीनि पञ्च बहिर्जुदीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरियन्तःकरणद्वयं वेदान्तदर्शन एतैर्गृहीतेषु

पाटा॰—1 °ऽसांचयिको. 2 निर्वेशं.

स्तेषु वाचा प्रवृत्तेरेतानि सस द्वाराणीत्युच्यन्ते, एतेरवकीणां निक्षिसां तद्वृद्दीतार्थविषयां वाचं न वदेत्कितु ब्रह्मात्रविषयां वदेत् । नतु मनसैव ब्रह्मोपास्ते,ब्रह्मविषयवागुचारणमपि मनोन्यापारस्तत्कथं ससद्वारावकीणेत्वविशेषेऽपि
ब्रह्मविषयां वदेदित्यन्यविषयां न वदेदिति रुभ्यते? उच्यते,—अत एवानृतामिति विशेषयति सा, अनृतमसत्यं विनाशीति यावत् , तद्विषया वागप्यनृतोच्यते, तेन विनाशिकार्यविषयां वाचं नोचारयेत् । अविनाशिब्रह्मविषयां तु
प्रणवोपनिषदादिरूपां वदेत् । गोविन्दराजस्तु धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थावर्थकामौ धर्मार्थकामा इत्येतानि सस वान्विषयत्या वाक्प्रवृत्तेर्द्वाणि, तेष्ववकीर्णां विश्विसां सर्वस्य भेदस्यासन्त्वात्तद्विषयामसत्यरूपां वाचं न वदेत् । अन्ये तु
सस अवनान्येव वाग्विषयत्वात्सप्त द्वाराणि तेषां भेदाद्विनाशित्वाचासत्यतया तद्विषयां वाचमसत्यां न वदेत्केवलं ब्रह्मविषयां वदेत् ॥ ४८॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः । आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४९ ॥

अध्यातमिति ॥ भारमानं ब्रह्माधिकृत्य रितर्थस्य सोऽध्यात्मरितः सर्वदा ब्रह्मध्यानपरः, आसीन इति स्वस्तिकादियोगासनित्धः, निरपेक्षो दण्डकम-ण्डल्वादिष्वपि विशेषापेक्षाशून्यः,निरामिषः आमिषं विषयास्तद्भिलाषरितः, आसमा देहेनैव सहायेन मोक्षसुखार्थीह संसारे विचरेत् ॥ ४९ ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ५०॥

नेलादि ॥ भूकम्पाद्यत्पातचक्षुःस्पन्दादिनिमित्तफलकथनेन, 'अद्याश्विनी, इस्तरेखादेरीदर्श फलम्' इति नक्षत्राङ्गविद्यया, 'ईदशो नीतिमार्गः, इत्थं वर्तितन्यम्' इत्यनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचित्र मिक्षां लब्धुमिच्छेत्॥

न ताप्सैर्जाह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः। आक्रीण भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारम्रपसंत्रजेत्॥ ५१॥

न तापसैरित्यादि॥ वानप्रखेरन्यैर्वा ब्राह्मणैर्भक्षणशीलैः, पक्षिभिः, कुकु-रैर्वा ज्यासं गृहं भिक्षार्थं न प्रविशेत्॥ ५१॥

क्षप्तकेशनखश्मश्रः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् । विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभृतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥

क्रुप्तेत्यादि ॥ क्रुप्तकेशनखरमञ्जः मिश्रापात्रवान् दण्डी कुसुम्भः कमण्डलु-स्रायुक्तः सर्वप्राणिनोऽपीडयन्सर्वदा परिश्रमेत् ॥ ५२ ॥

अतेजसानि पात्राणि तस्य स्युनिर्वणानि च । तेषामद्भिः स्पृतं शौचं चमसानामिनाध्वरे ॥ ५३ ॥ अतेजसानीति ॥ सौवर्णादिवर्जितानि निश्चिदाणि भिश्चोर्भिश्चापात्राणि

पाठा०—1 भिक्षकरन्यै°.

भवेयः। तथा यमः—'सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताम्रकांसायसेषु च । गृह्वन्भिक्षां न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ॥' तेषां च यतिपात्राणां जलेनैव त ग्रहिः यजे चमसानामिव ॥ ५३॥

बान्येव दर्शयति-

अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा। एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंश्चवोऽत्रवीत् ॥ ५४ ॥ अलाबुमित्यादि ॥ अलाबुदारुमृत्तिकावंशादिखण्डनिर्मितानि यतीनां भिक्षापात्राणि स्वायं भुवो मनुरवदत् । वैद्छं तरुत्वङ्किर्मितमिति गोविन्द-राजः ॥ ५४ ॥

> एककालं चरेद्धैक्षं न प्रसञ्जेत विस्तरे। भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सञ्जति ॥ ५५ ॥

एककालमिति ॥ एकवारं प्राणधारणार्थं भैक्षं चरेत् । तत्रापि प्रचरिमक्षा-प्रसङ्गं न कुर्यात् । यतो बहुतरभिक्षाभक्षणप्रसक्तो यतिः प्रधानधातुनुद्धाः ह्यादिविषयेष्वपि प्रसज्जते ॥ ५५ ॥

> विधमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्ञने। वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्वरेत् ॥ ५६ ॥

विध्म इत्यादि ॥ विगतपाकधूमे, निवृत्तावद्दननमुसले, निर्वाणपाकाङ्गारे, गृहस्थपर्यन्त भुक्तवज्ञने, उच्छिष्टशरावेषु त्यक्तेषु, सर्वद्। यतिर्भिक्षां चरेत् । एतच दिनशेषसङ्तेत्रयरूपसायाह्नोपलक्षणस् । तथाहः याज्ञवल्क्यः (प्राय.४।३।५९)—'अप्रमत्तश्चरेज्ञैक्षं सायाह्वे नाभिसंधितः' ॥ ५६ ॥

> अलाभे न विषादी सार्छांभे चैव न हर्षयेत्। प्राणयात्रिकमात्रः स्थान्मात्रासङ्घाद्विनिर्गतः ॥ ५७ ॥

अलाभ इलादि ॥ भिक्षादेरलामे न विषीदेत् । लामे च हर्षं न कुर्यात् । प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नभोजनपरः स्यात् । दण्डकमण्डलुमात्रास्वपि 'इदम-शोभनं त्यजामि, इदं रुचिरं गृह्णामि' इत्यादिप्रसङ्गं न कुर्यात्॥ ५७॥

अभिपूजितलामांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः। अभिपूजितलाभैश्र यतिर्भुक्तोऽपि बध्यते ॥ ५८ ॥

अभीत्यादि ॥ पूजापूर्वकिमिक्षालाभं सर्वकालं निन्देत् । न स्वीकुर्यादि-लर्थः । यसात्पूजापूर्वकलाभस्त्रीकारे दातृगोचरस्नेहममत्वादिभिरासन्नमुक्ति-रपि यतिर्जन्मबन्धां छुभते ॥ ५८॥

पाठा॰—1 मैक्ने प्रसत्तो. 2 °नामिलक्षितः, °ऽनिमलक्षितः, 3 °हामश्रैनं न हर्षयेत.

१ मात्रा नामोपकरणद्रव्यम्.

अल्पानास्यवहारेण रहःस्थानासनेन च । हियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

अरुपेत्यादि ॥ आहारलाघवेन निर्जनदेशस्थानादिना च रूपादिविषयैरा-कृष्यमाणानीन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेपक्षयेण च।

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

इन्द्रियाणामित्यादि ॥ यसात् इन्द्रियाणां निम्रहेण रागद्वेषाभावेन च माणिहिंसाविरतेन च मोक्षयोग्यो भवति ॥ ६० ॥

इदानीमिन्द्रियनियमोपायविषयवैराग्याय संसारतत्त्वचिन्तनसुपदिशति-

अवेक्षेत गतीर्नॄणां कर्मदोषसमुद्भवाः । निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१ ॥

अवेक्षेतेत्यादि ॥ विहिताकरणिनिद्ताचरणरूपकर्मदोषजन्यां मनुष्याणां पश्चादिदेहपाप्तिं नरकेषु पतनं यमलोके नरकस्थस्य निशितनिश्चिशच्छेदनादि-भवासीववेदनाः श्रुतिपुराणादिषुक्ताश्चिन्तयेत् ॥ ६१ ॥

विष्रयोगं ष्रियैश्वेव संयोगं च तथाऽष्रियैः । जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्वोपपीडनम् ॥ ६२ ॥

ि विप्रयोगमित्यादि ॥ इष्टपुत्रादिवियोगं, अतिष्टहिंसकादियोगं, जराभि-भवनं, न्याध्यादिभिश्च पीडनं कर्मदोषसमुद्भवमनुचिन्तयेत् ॥ ६२ ॥

> देहादुत्क्रमणं चासात्पुनर्गभे च संभवम् । योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्रास्थान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥

देहादित्यादि ॥ यसाहेहादस्य जीवात्मन उत्क्रमणं तथा च मर्मभिक्निमेहा-रोगपतितस्य श्रेष्मादिदोषनिरुद्धकण्ठस्य महतीं वेदनां गर्भे चोत्पत्तिदुःखबहुळां श्रश्माळादिनिकृष्टजातियोनिकोटिसहस्वगमनानि स्वकर्मबन्धान्यनुचिन्तयेत् ॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् । धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ६४ ॥

अधर्मेत्यादि ॥ शरीरवतां जीवात्मनामधर्महेतुकं दुःखसंबन्धं धर्महेतुको-ऽथों ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षळक्षणमक्षयं ब्रह्मसुखसंयोगं चिन्तयेत्॥६४॥

सक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः। देहेषु चं सम्रत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५ ॥

सूक्ष्मतामित्यादि ॥ योगेन विषयान्तरिच चृत्तिनिरोधेन परमारमनः स्थूळ-

पाठा०-1 चैवोपपत्ति°.

शरीराद्यपेक्षया सर्वान्तर्यामित्वेन सूक्ष्मतां निरवयवतां तत्त्यागादुत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्चादिशरीरेषु जीवानां द्युभाद्यभफलभोगार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमनुचिन्त-येत् ॥ ६५ ॥

> दूषितोऽपि चरेद्धर्म यत्र तत्राश्रमे रतः। समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम्॥ ६६॥

दृषित इति ॥ यस्मिन्कसिश्चिदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमिविरुद्धाचारदृषितो-ऽप्याश्रमिलक्षरिहतोऽपि सर्वभूतेषु ब्रह्मखुच्चा समदृष्टिः सन् धर्ममनुतिष्ठेत । निह दण्डादिलिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं किंतु विहितानुष्टानं, एतच धर्म-प्राधान्यवोधनायोक्तं नतु लिङ्गपरित्यागार्थम् ॥ ६६ ॥

अत्र दष्टान्तमाइ —

फलं कतकबृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् । न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७ ॥

फलमिति ॥ यद्यपि कतकवृक्षस्य फलं कल्लघजलस्वच्छताजनकं तथापि तन्नामोचारणवशान्त्र प्रसीदिति किंतु फलप्रसेपेण, एवं न लिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानम् ॥ ६७ ॥

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा । शरीरस्थात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ ६८ ॥

संरक्षणार्थमित्यादि ॥ शरीरत्यापि पीडायां स्वमिपीिलिकादिशाणरक्षार्थं रात्रो दिवसे वा सदा भूमिं निरीक्ष्य पर्यटेत् । पूर्व केशादिपरिहारार्थं 'दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम्' (६।४६) इत्युक्तं, इदं तु हिंसापरिहारार्थमित्यपुनरुक्तिः ॥ ६८॥

अत्र प्रायश्चित्तमाह—

अह्वा राज्या च याझन्तून्हिनस्त्यज्ञानतो यतिः।

तेषां स्नात्वा विशुच्द्यर्थं प्राणायामान्यडाचरेत् ॥ ६९ ॥ अह्ना राज्येति ॥ यतिर्यानज्ञानतो दिवसे रात्रौ वा प्राणिनो हन्ति तद्धनन-जनितपापनाशार्थं स्नात्वा षद प्राणायामान्कुर्यात् । प्राणयामश्च-'सन्याहतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते' इति वसिष्ठोत्तयात्र दृष्ट्यः ॥ ६९ ॥

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः । च्याहृतिप्रणवैधुक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

प्राणायामा इति ॥ ब्राह्मणस्येति निर्देशाद्वाह्मणजातेरयमुपदेशो न यतेरेव। त्रयोऽपि प्राणायामाः सप्तभिन्याह्मितिभिदेशभिः प्रणवैर्युक्ताः, विधिवदित्यनेन

पाठा०—1 भूषितोऽपि (=पुष्पाद्यलंकरणैः).

साबिन्या शिरसा च युक्ताः, पूरककुम्भकरेचकविधिना कृता ब्राह्मणस्य श्रेष्टं तपो ज्ञातन्यम् । पूरकादिस्वरूपं स्मृत्यन्तरेषु ज्ञेयम् । तथा योगियाज्ञ-वल्नयः—'नासिकोत्कृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते । कुम्भको निश्रलः श्वासो युच्यमानस्तु रेचकः'। त्रयोऽपीति 'अपि'शब्देन त्रयोऽवश्यं कर्तन्याः, अधिककरणे त्वधिकपापश्चयः॥ ७०॥

> द्द्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां द्द्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ ७१ ॥

द्ह्यन्त इति ॥ धात्नां स्वर्णरजतादीनां यथा मूषायामग्निना ध्मायमानानां मलद्रन्याणि दह्यन्ते, एवं मनसो रागादयश्चश्चरादेश्च विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्यानादृद्यन्ते ॥ ७१ ॥

> प्राणायामैर्दहेदीपान् धारणाभिश्च किल्विषम् । प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ७२ ॥

प्राणायामैरिलादि॥ एवं सति अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामै रागादिदोषान् दहेत्। अपेक्षितदेशे परब्रह्मादौ यन्मनसो धारणं सा धारणा, तथा पापं नाश्च-येत्। प्रत्याहारेण विषयेभ्य इन्द्रियाकर्पणैर्विषयसंपर्कान्वारयेत्। ब्रह्मध्या-नेनेति। सोऽहमसीति सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपेणानीश्वरान्गुणान् ईश्वरस्य परमात्मनो ये गुणा न भवन्ति कोधलोभास्यादयः तान्निवारयेत्॥ ७२॥

> उचावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः । ध्यानयोगेन संपद्यद्वितमस्यान्तरात्मनः ॥ ७३ ॥

उचावचेष्वत्यादि ॥ अस्य जीवस्योत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वादिषु जन्मप्राप्तिम-कृतात्मिभः शास्त्रेरसंस्कृतान्तःकरणैर्दुर्ज्ञेयां ध्यानाभ्यासेन सम्यक् सकारणकं जानीयात् । ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिर्मितेयं गतिरिति ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञान-निष्ठो भवेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

> सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मिभिन निवध्यते । दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

सम्यग्द्शीनेति ॥ ततश्च तत्त्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारवान् कर्मभिने निबध्यते कर्माणि तस्य पुनर्जन्मने न प्रभवन्ति, पूर्वार्जितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशात् । तथा च श्रुतिः (छां.छ.५।२४।३)—'तद्यथेषीकात् लम्मो प्रोतं प्रदूयतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त उसौ ब्रह्मैवेष भवति' इति श्रुत्या, तथा 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दष्टे परावरे' (छं.छ.२।२।८) इत्यविशेषश्चसा पुण्यसंबन्धो-ऽपि बोध्यते, उत्तरकाले च देवात्पापे कर्मणि प्रकृतेऽपि न पापसंश्लेषः । तथा च श्रुतिः—'यथा पुष्करपलाश अपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न

श्चिष्यते' इति । देहारम्भकपापपुण्यसंबन्धः परं नश्यति । अयमेव चार्थो ब्रह्ममीमांसायां (ब. स. ४।१।१३) 'तद्धिगम उत्तरपूर्वावयोरश्चेषविनाशौ तद्धपदेशात्' इति सूत्रेण बादरायणेन निरणायि । ब्रह्मसाक्षात्कारसून्यस्तु जन्ममरणप्रवन्धं लभते ॥ ७४॥

अहिंसयेन्द्रियासङ्गेर्वेदिकैश्वैव कर्मभिः । तपसश्चरणेश्रोग्नैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥ ७५ ॥

आहिंसग्रेति ॥ निषिद्धहिंसावर्जनेनेन्द्रियाणां च विषयसङ्गपरिहारेण वैदिकै-नित्यैः कर्मभिः, काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वात् । उक्तं च (२१२)—'कामा-स्मता न प्रशस्ता' इति । तपसश्च यथासंभवसुपवासकुच्छ्चान्द्रायणादेरतुष्ठा-नैरिह लोके तत्पदं ब्रह्मात्यन्तिकलयलक्षणं प्रामुवन्ति। पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वसुक्तम्, अनेन तत्सहकारितया कर्मणोऽभिहितम् ॥ ७५ ॥

इदानीं मोक्षान्तरङ्गोपायसंसारवैराग्याय देहस्तरूपमाह स्रोकद्वयेन-

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसग्नोणितलेपनम् । चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ७६ ॥ जराग्नोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् । रजखलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

अस्थीत्यादि ॥ जरेत्यादि च ॥ अस्थीन्येव स्थूणा इव यस्य तं अस्थिस्थूणं, स्नायुरज्जिमरावद्धं, मांसरुधिराद्यपिलसं, चर्माच्छादितं, सूत्रपुरीवाभ्यां पूर्णमत एव दुर्गनिध । जरोपतापाभ्यामाकान्तं, विविधव्याधीनामाश्रयं, आतुरं क्षुतिप-पासाद्यीतोष्णादिकातरं, प्रायेण रजोगुणयुक्तं, विनश्वरस्वभावं च, आवासो गृहं पृथिज्यादिभूतानि तेषामावासं, देहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितं त्यजेत्। यथा पुनर्वेहसंबन्धो न भवेत्तथा कुर्यात्। गृहसाम्यमेवोक्तमस्थीत्यादिना॥७६-७७॥

नदीक्लं यथा दृक्षो दृक्षं वा शकुनिर्यथा। तथा त्यजिन्मं देहं कुच्छाद्राहाद्विमुच्यते।। ७८॥

नदी कुलिमित ॥ ब्रह्मोपासकस्य देहलागसमये मोक्षः, भारब्धदेहस्य कर्म-णो भोगेनेव नाशात्। तत्र देहलकुद्वैविध्यमाह-यः कर्माधीनं देहपातमवेश्वते स नदीकुळं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातमजानक्षेत्र नदीरयेण पालते, तथा देहं स्यजन् यश्च ज्ञानकर्मश्रकर्षाद्वीष्मादिवत्स्वाधीनमृत्युः स यथा पक्षी वृक्षं स्वेच्छ्या लजति तथा देहिमिमं लजन् संसारकष्टाद्वाहादिव जलचरशणिभेदा-द्विमुच्यते॥ ७८॥

प्रियेषु खेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् । विसुज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ ७९ ॥ प्रियेष्विलादि ॥ ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सुकृतं भप्रियेष्वहित-

कारिषु दुष्कृतं निक्षिप्य ध्यानयोगेन नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते। तथा च श्रुति:-'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पाप-कृत्याम्' इति । अपरा श्रुतिः-'तत् सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतसुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' इत्येवमादीन्येव वाक्यान्युदाहृत्य सुकृतदुष्कृत-योर्हानिमात्रश्रवणेऽप्युपायनं प्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्ममीमांसायां 'हानौ तुपायन-शब्दरीषत्वात्कुशाच्छन्द्रसतुत्युपगायनवत्तदुक्तम्' (त्र. स्. २।२।२६) इत्यादि-सूत्रैर्बादरायणेन निरणायि। ननु परकीयसुकृतदुष्कृतयोः कथं परत्र संक्रान्तिः ? उच्यते,-धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव प्रमाणं, संकामोऽपि तयोः शास्त्रमा-णक एव । अतः शास्त्रात्मंकमणयोग्यावेतौ सिन्धतः । अतः शास्त्रेण बाधान्न प्रतिपक्षानुमानोदयः, शुचि नरशिरःकपालं प्राप्यक्षत्वाच्छङ्घादिवदितिवत्। मेघातिथि-गोविन्दराजौ तु स्वेषु प्रियेषु केनचित्कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सुकृतं तत्र कारणत्वेनारोप्य, एवमप्रियेष्वपि केनचित्कृतेष्वात्मीयमेव प्राग्ज-न्मार्जितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्प्योद्ध्य तत्संपाद्यितारौ पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ लक्त्वा निसं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मस्वभावसुपगच्छतीति च्याचक्षाते; तन्न । विस-ज्येति क्रियायां सुकृतं दुष्कृतमिति कर्मद्वयत्यागेन तत्संपाद्यितारावित्यश्चत-कर्माध्याहारात्, कर्मद्वये च श्रुतिक्रयात्यागेन कारणत्वेन प्रकल्प्येत्याद्यश्रुता-कियाध्याहारात् । किंच 'व्यासव्याख्यातवेदार्थमेवमस्या मनुस्मृतेः । मन्ये न कल्पितं गर्वादर्वाचीनैर्विचक्षणैः'॥ ७९॥

> यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः। तदा सुखमवामोति प्रेत्य चेह च श्राश्वतम्॥ ८०॥

यदेति ॥ यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरिभलाषो भवित तदेह लोके संतोषजन्यसुखं परलोके च मोक्षसुखमविनाशि प्रा-मोति॥ ८०॥

अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः। सर्वद्वनद्विनिर्धक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते।। ८१।।

अनेनिति ॥ पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु ममत्वरूपान्त्रमेण सङ्गान्सवास्त्यक्तवा हुन्हेर्मानापमानादिभिनिर्मुकोऽनेन यथोक्तेन ज्ञानकर्मानुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्य-न्तिकं लयमामोति ॥ ८१ ॥

> ध्यानिके सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम् । न स्ननध्यात्मवित्कश्चित्कियाफलग्रुपाश्चते ॥ ८२ ॥

ध्यानिकमिति ॥ यदेतदिखखन्तसंनिधानात्पूर्वश्चोकोदितं परामृश्यते । यदेतदुक्तं पुत्रादिममस्वखागो मानापमानादिहानिर्वद्याण्येवावस्थानं सर्वमेवे-तचानिकमात्मनः परमात्मत्वेन ध्याने सति भवति । यदात्मानं परमात्मेदि जानाति तदा सर्वसत्त्वान्न विशिष्यते तस्य न कुत्रचिन्ममन्वं मानापमानादिकं वा भवति, तथाविधज्ञानाद्मह्मात्मत्वं च जायते । ध्यानिकविशेषाच्येयविशेष-छाभे परमात्मध्यानार्थमाह—न ह्यनध्यात्मविदिति ॥ यसादात्मानं जीव-मधिकृत्य यदुक्तं तस्य परमात्मत्वं तद्यो न जानाति न ध्यायति स प्रकृतध्यान-कियाफ्छं ममत्वत्यागमानापमानादिहानिं मोक्षं च न प्रामोति ॥ ८२ ॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च । आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥

अधियक्षमिति ॥ पूर्व ब्रह्मध्यानस्वरूपसुपासनसुक्तम्, इदानीं तदक्षतया वेद्रजपं विधत्ते । तथा च श्रुतिः (इ.उ.४।४।२२)-'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति विद्याङ्गतया वेद्रजपसुपदिशति—अधियक्षमिति ॥ यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्रह्म वेदं तथा देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं तथा जीवमधिकृत्य, तथा वेदान्तेषूक्तं (ते.उ.२।१।१) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिब्रह्मप्रतिपादकं सर्वदा जपेत् ॥ ८३ ॥

> इदं शरणमज्ञानामिद्मेव विजानताम् । इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४ ॥

इद्मिति ॥ इदं वेदाख्यं ब्रह्म तद्रथानिभज्ञानामपि शरणंगतिः । पाठमा-त्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात् । सुतरां तज्जानतां तद्रथाभिज्ञानां स्वर्गमपवर्गं चेच्छतामिदमेव शरणं, तदुपायोपदेशकत्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वात् ॥ ८४ ॥

> अनेन क्रमयोगेन परित्रजति यो द्विजः । स विध्येह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

अनेनेति ॥ अनेन यथाकमोक्तानुष्ठानेन यः प्रव्रज्याश्रममाश्रयति स इहलोके पापं विस्रज्य परं ब्रह्म प्रामोति ब्रह्मसाक्षात्कारेणोपाधिशरीरनाशा-इह्मण्यैक्यं गच्छति ॥ ८५ ॥

एप धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम् । वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

एष धर्म इति ॥ एष यतीनां यतात्मनां चतुर्णामेव क्रटीचरबहूद्कहंस-पर्महंसानां साधारणो धर्मों वो युष्माकसुक्तः । इदानीं यतिविशेषाणां क्रटी-चराख्यानां वेदविहितादिकर्मयोगिनामसाधारणं वश्यमाणं 'पुत्रेश्वर्ये सुखं वसेत्' (६।९५) इति कर्मसंबन्धं श्रणुत । मारते चतुर्धा भिक्षव उक्ताः—'चतुर्धा भिक्षवस्तु स्युः कुटीचरबहूद्को । हंसः परमहंसश्व यो यः पश्चात्स उक्तमः' इति । कुटीचरस्यायं पुत्रभिक्षाचरणरूपासाधारणकर्मोपदेशः । गोविन्दराजस्तु यहस्यविशेषमेव वेदोदिताधिहोत्रादिकर्मस्यागिनं ज्ञानमात्रसंपादितवैदिक-कर्माणं वेदसंन्यासिकमाहः तन्न । यतो गृहस्थस्याहिताभेरन्त्येष्टो विनियोगः चतुर्थाश्रमाश्रयणे चात्मिन समारोपः शास्त्रेणोच्यते,तदुभयाभावे सस्वेवमेवा-भीनां त्यागः स्यात् । गोविन्दराजो गृहस्थं वेदसंन्यासिकं ब्रुवन् 'एवमेवा-हिताभीनां त्यागमर्थादुपेतवान् । वेदसंन्यासिकं मेधातिथिः श्राह निराश्रमम् । तन्मते चातुराश्रम्यनियमोक्तिः कथं मनोः'॥ ८६॥

इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रतिज्ञाते कर्मयोगेऽनन्तरं वक्तुमुचितमिष वेद-संन्यासिकः पञ्चमाश्रमी निराश्रमी वा चत्वार एवाश्रमा नियता इति दर्श-यितुमुक्तानाश्रमाननुवदित—

त्रक्षचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

व्रह्मचारीति ॥ ब्रह्मचर्यादयो य एते पृथगाश्रमा उक्ता एते चत्वार एव गृहस्थजन्या भवन्ति ॥ ८७ ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निपेविताः।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥ सर्वेऽपीलादि ॥ एते सर्वे चत्वारोऽप्याश्रमाः शास्त्रानतिक्रमेणातुः छिताः। 'अपि'शब्दात्रयो द्वावेकोऽपि यथोक्तात्रुष्टातारं विप्रं मोक्षलक्षणां गतिं प्रापयन्ति ॥ ८८ ॥

प्रकृतवेदसंन्यासिकस्य गृहें पुत्रेश्वर्ये सुखे वासं वक्ष्यति, तदर्थं गृहस्थो- * स्कर्षमाह-

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्पृतिविधानतः।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्विभित्तं हि ॥ ८९ ॥ सर्वेषामिति ॥ सर्वेषामेतेषां ब्रह्मचार्यादीनां मध्ये गृहस्थस्य श्र्यमाणत्वेन प्रायकोऽभिहोत्रादिविधानाद्वहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठ उच्यते। तथा यसाद्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनसौ भिक्षादानेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः । यथोक्तम् (३१०८)—'यसात्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाक्षेन चान्वहम्' इति ॥ ८९ ॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ९० ॥ यथेलादि॥यथा सर्वे नदीनदा गङ्गाशोणाद्याः समुद्रेऽवस्थिति लभन्ते एवं गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिणस्तदधीनजीवनत्वादृहस्थसभीपेऽवस्थिति लभन्ते ॥

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिमिद्धिजैः।

द्शलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥ चतुर्भिरित्यादि ॥ एतैर्बह्मचार्यादिभिराश्रमिभिश्चतुर्भिरपि द्विजातिभिः वैदयमाणो दशविधस्वरूपो धर्मः प्रयत्नतः सततमनुष्टेयः ॥ ९१ ॥

पाठा०—1 वेदश्रुतिविधानतः.

तमेव स्वरूपतः संख्यादिभिश्च दर्शयति— भृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचिमिन्द्रियनिग्रहः । भीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥

श्रृतिरिखादि ॥ संतोषो धतिः, परेणापकारे कृते तस्य प्रत्यपकारानाचरणं क्षमा, विकारहेतुविषयसिक्षधानेऽप्यविक्रीयत्वं मनसो दमः, 'मनसो दमनं दम' इति सनन्दनवचनात् । श्रीतातपादिद्वन्द्वसिहण्णुता दम इति गोविन्द्र-राजः । अन्यायेन परधनादिग्रहणं स्तेयं तद्विज्ञमस्तेयम्, यथाशास्त्रं मृज्जलाम्यां देहशोधनं शोचं, विषयेभ्यश्रश्चरादिवारणमिन्द्रियनिग्रहः, शास्त्रादितत्त्वज्ञानं श्रीः, आत्मज्ञानं विद्या, यथार्थाभिधानं सत्यं, क्रोधहेतौ सत्यपि क्रोधानुत्पत्ति-रक्षोधः, एतद्शविधं धर्मस्वरूपम् ॥ ९२ ॥

द्य लक्षणानि धर्मस्य ये वित्राः समधीयते । अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ९३ ॥

द्रा लक्षणानीति ॥ ये विप्रा एतानि दशविधधर्मस्वरूपाणि पटन्ति पठित्वा चात्मज्ञानसाचिन्येनानुतिष्ठन्ति ते ब्रह्मज्ञानसमुत्कर्षात्परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्तुवन्ति ॥ ९३ ॥

> द्शलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ ९४ ॥

द्शालक्षणकमिति ॥ उक्तं दशलक्षणकं धर्मं संयतमनाः सञ्चतिष्टत् उपनिषदाद्यर्थं गृहस्थावस्थायां यथोक्ताध्ययनधर्मान् गुरुमुखादवगम्य परि-शोधितदेवाद्यृणत्रयः संन्यासमजुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् । नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रश्चर्ये सुखं वसेत् ॥ ९५ ॥

संन्यस्येति ॥ सर्वाणि गृहस्थानुष्ठेयाग्निहोत्रादिकर्माणि परिलज्य अज्ञात-जन्तुवधादिकर्मजनितपापानि च प्राणायामादिना नाशयन्नियतेन्द्रिय उप-निषदो प्रनथतोऽर्थतश्चाभ्यस्य पुत्रैश्वर्य इति पुत्रगृहे पुत्रोपकिष्पतभोजनाच्छा-दुनत्वेन वृत्तिचिन्तारहितः सुखं वसेत् । अयमेवासाधारणो धर्मः कुटीचर-स्थोकः । इदमेव वक्तं 'वेदसंन्यासिकानां तु' (६।८६) इति पूर्वमुक्तम् ॥९५॥

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः । संन्यासेनापहत्यैनः प्रामोति परमां गतिम् ॥ ९६ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण वर्तमानोऽग्निहोत्रादिगृहस्थकर्माणि परि-स्वज्यात्मसाक्षात्कारस्वरूपस्वकार्यप्रधानः स्वर्गादाविष बन्धहेतुतया निःस्पृहः अवज्यया पापानि विनाइय ब्रह्मसाक्षात्कारेण परमां गति मोक्षलक्षणां ब्रामोति ॥ ९६ ॥

एष वोडिमहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः। पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ ९७ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे मृगुप्रोक्तायां संहितायां षष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

एष इति ॥ ऋषीन्संबोध्योच्यते । एष युष्माकं ब्राह्मणस्य संबन्धी क्रिया-कलापो धर्मस्तस्येव ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थादिसेदेन चतुर्विधः परत्राक्षयफल उक्तः । इदानीं राजसंबन्धिनं धर्मं श्रुणत । अत्र च श्लोके ब्राह्मणस्य चातुराश्र-म्योपदेशाह्राह्मणः प्रवजेदिति पूर्वमभिधानाह्राह्मणस्यैव प्रवज्याधिकारः ॥९०॥

इति श्रीकुळुकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ षष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नुपः । संभवश्र यथा तस्य सिद्धिश्र परमा यथा ।। १ ।।

राजधर्मानिति ॥ 'धर्म'शब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्टेयपरः, षाद्भण्यादेरपि बक्ष्यमाणत्वात्। 'राज'शब्दोऽपि नात्र क्षत्रियजातिवचनः, किंत्वभिषिक्तजन-पदपुरपालयितुपुरुषवचनः। अत एवाह 'यथावृत्तो भवेतृपः' इति । यथा-वदाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्टेयानि कथियव्यामि । यथा येन प्रकारेण वा 'राजानमस्जत्प्रभुः' (७।३) इत्यादिना तस्योत्पत्तिः, यथा च दृष्टादृष्ट-फलसंपत्तिः तदपि वक्ष्यामि ॥ १ ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्थास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

ब्राह्मित्यादि ॥ ब्रह्म वेदस्तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयनसंस्कारस्तं यथाशास्त्रं प्राप्त-वता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतो रक्षणं कर्तव्यम् । एतेन क्षत्रिय एव नान्यो राज्याधिकारीति दर्शितम् । अत एव शास्त्रार्थतत्त्वं क्षत्रियस्य जीवनार्थं, तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणं स्वकर्मसु श्रेष्ठं च बक्ष्यति, ब्राह्मणस्य द्यापदि 'जीवेत्क्षत्रियधर्मण' (१०।८१) इत्यभिधास्यति, वैदयस्वापि क्षत्रियधर्म, शुद्धस्य च क्षत्रियवैदयकर्मणी जीवनार्थमापदि जगाद नारदः-'न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कमे वार्षलम् । वृषलः कमे च ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥ उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न निद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वेसाधारणे हि ते ॥ रक्षणं वेदधर्मार्थं तपः क्षत्रस्य रक्षणम्'। इति, 'सर्वतो धर्मपद्भागो राज्ञो भवति रक्षतः' (८।३०४) इति च वक्ष्य-माणत्वाद्रक्षितुर्वेलिषद्भागमहणादृष्टार्थमपि 'योऽरक्षन्बलिमाद्ते' (८।३०७) इति नरकपातं वक्ष्यति ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽसिन्सर्वतो विद्वते भयात्। रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्त्रभुः॥ ३॥

अराजक इति ॥ यसादराजके जगति बलवद्भयात्मर्वतः प्रचलितं सर्व-स्यास्य चराचरस्य रक्षाये राजानं सृष्टवांस्तस्मात्तेन रक्षणं कार्यम् ॥ ३ ॥ कथं सृष्टवातिस्याह—

> इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेश्र वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्रेव मात्रा निर्हत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥

इन्द्रेति ॥ इन्द्रवातयमसूर्याञ्चिवरुणचन्द्रकुवेराणां मात्रा अंशान्सारभूता-नाकृष्य राजानमस्त्रत् ॥ ४ ॥

> यसादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः । तसादभिभवत्येष सर्वभृतानि तेजसा ॥ ५ ॥

यस्मादिति ॥ यसादिन्द्रादीनां देवश्रेष्ठानामंशेभ्यो नृपतिः सृष्टस्तसादेव सर्वेप्राणिनो वीर्येणातिशेते ॥ ५ ॥

तपत्यादित्यवचैप चक्षूंपि च मनांसि च।

न चैनं भुवि शक्रोति कश्चिद्प्यभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥ तपतीत्यादि ॥ अयं चराजा स्वतेजसा सूर्य इव पश्यतां चक्षूंषि मनांसि च संतापयति, न चैनं राजानं पृथिन्यां कश्चिद्प्याभिमुख्येन द्रष्टुं क्षमते ॥ ६ ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् । स कुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७॥

स इत्यादि ॥ एवं चाऱ्यादीनां पूर्वोक्तांशभवत्वात्तत्कर्मकारित्वाच प्रताप उक्तः, 'तेजस्वी' (९१३१०) इत्यादिना नवमाध्याये वक्ष्यमाणत्वात् । स राजा शक्त्यतिशयेनाद्रयादिरूपो भवति ॥ ७ ॥

> बालोऽपि नावमन्तन्यो मनुष्य इति भूमिपः । महती देवता होपा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥

बाल इत्यादि ॥ ततश्च मनुष्य इति बुद्धा बालोऽपि राजा नावमन्तन्यः । यस्मान्महतीयं काचिद्देवता मानुषरूपेणावतिष्ठते । एतेन देवतावज्ञाया-मधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः ॥ ८ ॥

संप्रति दृष्टदोषमाह—

एकमेव दहत्यग्निरं दुरुपसर्पिणम् । कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥ एकमिलादि ॥ योऽमेरतिसमीपमनवहितः सञ्चपसपैति तं दुरुपसर्पिणमेक

पाठा०-1 स चेन्द्रः खप्रभावतः.

मेवाभिर्दहति, न तत्पुत्रादिकम् । कुद्धो राजाभिः पुत्रदारश्रात्रादिरूपं कुलमेव गवाश्वादिपशुसुवर्णादिधनसंचयसहितं सापराधं निहन्ति ॥ ९ ॥

> कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालो च तत्त्वतः । कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

कार्यमिलादि ॥ स राजा प्रयोजनापेक्षया स्वशक्ति देशकालौ चावेक्ष्य कार्यसिद्धार्थं तस्वतो विश्वरूपं बहूनि रूपाणि करोति । जातिविवक्षया बहु-व्वेकवचनम्। अशक्तिदशायां क्षमते, शक्तिं प्राप्योन्मूल्यति, एवमेकस्मिन्नपि देशे काले च प्रयोजनानुरोधेन शत्रुवां मित्रं वा उदासीनो वा भवति, अतो 'राजवञ्जभोऽहम्' इति बुद्धया नावज्ञेयः ॥ १०॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराऋमे।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

यत्येत्यादि ॥ 'पद्मा'शब्दः श्रीपर्यायोऽपि महत्त्वविवक्षयात्र प्रयुक्तः। यस्य प्रसादान्महती श्रीभैवत्यतः श्रीकामेन सेव्यः। यस्य शत्रवः सन्ति तानपि संतोषितो हन्ति । तेन च शत्रुवधकामेनाप्याराधनीयः। यस्मै कुष्यति तस्य मृत्युं करोति, तस्माजीवनार्थिना न कोधनीयः। यस्मात्सर्वेषां सूर्याग्निसोमा-दीनां तेजो विभति ॥ ११॥

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् । तस्य द्याश्च विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

तमित्यादि ॥ तं राजानमज्ञतया यो द्वेष्टि तस्याप्रीतिमुत्पादयति स निश्चितं राजकोषाज्ञस्यति । यस्मातस्य विनाशाय सीघं राजा मनो नियुद्धे ॥

> तसाद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्थेन्नराधिपः । अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३॥

तस्मादित्यादि ॥ यतः सर्वतेजोमयो नृपतिस्तस्माद्वेक्षितेषु यमिष्टं शास्त्रा-नुष्टेयं शास्त्राविरुद्धं निश्चित्य न्यवस्थापयति, अनुपेक्षितेषु चानिष्टं नियमं नातिकामेत् ॥ १३ ॥

> तैसार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् । ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

तस्यार्थ इति ॥ तस्य राज्ञः प्रयोजनसिद्ध्ये सर्वप्राणिनां रक्षितारं धर्म-स्ररूपं पुत्रं ब्रह्मणो यत्केवछं तेजस्तेन निर्मितं न पाञ्चभौतिकं देहं ब्रह्मा पूर्व सृष्टवान् ॥ १४ ॥

पाठा०—1 तदर्थ.

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च । भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥

तस्येत्यादि ॥ तस्य दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनो भोगं कर्तुं समर्था भवन्ति, अन्यथा वलवता दुर्वेलस्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तद्पेक्ष्य बलि-नेति कस्यापि भोगो न सिद्धयेत्, बृक्षादीनां स्थावरादीनां छेदने भोगासिद्धिः, तथा सतामपि नित्यनैमित्तिकस्यधर्मानुष्टानमकरणे याम्ययातनाभयादेव १५

> तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः। यथाईतः संप्रणयेत्ररेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६॥

तमिलादि ॥ तं दण्डं देशकालौ दण्ड्यस्य च शक्तिं विद्यादिकं यसिन्नपराधे यो दण्डोऽईतीलादिकं शास्त्रानुसारेण तत्त्वतो निरूप्यापराधिषु प्रवर्तेयेत् १६

> स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः । चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभृः स्मृतः ॥ १७॥

स इत्यादि ॥ स एव दण्डो वस्तुतो राजा तसिन् सित राजशक्तियोगात् , स एव पुरुषस्ततोऽन्ये खिय इव तिद्वधेयत्वात् , स एव नेता तेन कार्याणि नीयन्ते प्राप्यन्ते, स एव शासिता शासनमाज्ञा तद्दातृत्वात् , स एव चतुर्णा-मण्याश्रमाणां यो धर्मस्तस्य संपादने प्रतिभूरिव प्रतिभूर्भुनिभिः स्मृतः ॥ १७ ॥

> दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

दण्डः शास्तीति ॥ यसादण्डः सर्वाः प्रजा आज्ञां करोति तसात्साधृक्तं शासितेति ज्ञेयम् । यसात्स एव प्रजा रक्षति ततो युक्तमुक्तं राजेति । निदारणेष्वि रिश्चितृषु दण्ड एव जागर्ति, तद्भयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः । दण्डमेव धर्महेतुत्वाद्धर्मं जानन्ति । कारणे कार्योपचारः । ऐहिकपारित्रकदण्डभयादेव धर्मातुष्ठानात् ॥ १८ ॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक्सर्वा रञ्जयति प्रजाः। असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः॥ १९॥

समीक्ष्येत्यादि ॥ सदण्डः शास्त्रतः सम्यङ्किरूप्यापराधानुरूपेण देहधना-दिषु धतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति । अविचार्यं तु छोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थेपुत्रादीनि नाशयति । सर्वेत इति द्वितीयार्थे तसिः ॥ १९ ॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः । ग्रुले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ २०॥ यदीत्यादि॥यदि राजाऽनलसो भूत्वा दण्डप्रणयनं न कुर्यात्तदा ग्रुले कृत्वा मत्सानिव बळवन्तो दुर्बळानपश्यन्। लङ्ग्तस्य पिषधातो रूपिमदम्। बिलनोऽल्पबळानां हिंसामकरिष्यक्षित्यर्थः। 'शूळे मत्सानिवापश्यन्' इत्येष मेधातिथि-गोविन्दराजळिखितः पाठः। 'जळे मत्स्यानिवाहिंस्युः' इति च पाठा-न्तरम्। अत्र बळवन्तो दुर्बेळान्दिस्युरिति मत्स्यन्याय एव सादित्युक्तम्॥२०॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्धविस्तथा । स्वाम्यं च न स्यात्कसिंश्वित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

अद्यादिति ॥ यदि राजा दण्डं नाचरिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हिवरनर्हः काकः पुरोडाशमखादिष्यत् । तथा कुकुरः पायसादि हिवरलेक्यत् । न कस्यचित्कुत्रचित्स्वाम्यमभविष्यत् । ततो बलिना तद्वहणाहाह्यणादिवर्णानां च मध्ये यदवरं शुद्धादि तदेवोत्तरं प्रधानं प्रावर्तिष्यत ॥ २१ ॥

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः।

दण्डस्य हि भयात्सर्व जगद्भोगाय करपते ॥ २२ ॥ सर्वे इति ॥ सर्वोऽयं लोको दण्डेनैच नियमितः सन्मागेंऽवितष्टते । स्वभाव-विशुद्धो हि मानुषः कष्टेन लभ्यते । तथा सर्वमिदं जगदण्डस्यैव भयादाव-

इयकभोजनादिरूपेऽपि भोगे समर्थं भवति ॥ २२ ॥ उक्तमपि दण्डस्य भोगसंपादकरवं दाढ्यार्थं पुनक्च्यते—

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पत्गोरगाः।

तेऽपि भोगाय करपन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥ देवेति ॥ इन्द्राग्निसूर्यवाय्वादयो देवास्तथा दानवगन्धर्वराक्षसपक्षिसपर् अपि 'जगदीश्वरपरमार्थभयपीडिता एव वर्षदानाद्यपकाराय प्रवर्तन्ते।' तथा

च श्रुतिः (काठः उ. २।६।३)—'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यैः । भयादिनदश्च वायुश्च मृत्युर्घावति पञ्चमः' इति ॥ २३ ॥

> दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्यरन्सर्वसेतवः। सर्वलोकप्रकोपश्च भवेदण्डस्य विश्रमात्॥ २४॥

दुष्येयुरिति ॥ दण्डस्थानाचरणादनुचितेन वा प्रवर्तनात्सर्वे बाह्मणादिवर्णा इतरेतरस्रीगमनेन संकीर्थेरन्, सर्वशास्त्रीयनियमाश्चतुर्वर्गफळा उत्सीदेयुः, चौर्यसाहसादिना च परस्यापकारात्सर्वछोकसंक्षोभश्च जायेत ॥ २४ ॥

यत्र स्यामी लोहिताक्षो दण्डश्ररति पापहा।

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥ यत्रेति ॥ यत्र देशे शास्त्रमाणावगतः श्यामवर्णः लोहितनयनोऽधिष्ठातृ-देवताको दण्डो विचरति तत्र प्रजा न्याकुला न भवन्ति । दण्डप्रणेता यदि विषयानुरूपं सभ्यग्जानाति ॥ २५ ॥

पाठा०-1 श्वाऽनलिह्याद्धविस्तथा.

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् । समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥

तस्येत्यादि ॥ तस्य दण्डस्य प्रवर्तयितारमभिषेकादिगुणयुक्तं नृपतिमिनतथ-वादिनं समीक्ष्यकारिणं तत्त्वातत्त्वविचारोचितं प्रज्ञाशालिनं धर्मार्थकामानां ज्ञातारं मन्वादयोऽप्याहुः ॥ २६ ॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।

कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनेव निहन्यते ॥ २७ ॥ तमिति ॥ तं दण्डं राजा सम्यक्पवर्तयन्धमार्थकामैर्वृद्धं गच्छति । यः पुनर्विषयाभिलाषी विषमः कोपनः क्षुद्ररुळ्लान्वेषी नृपः स प्रकृतेनैव दण्डे-नामात्यादिना कोपादधर्माद्वा विनार्यते ॥ २० ॥

> दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्घरश्राकृतात्मिभः। धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ॥ २८ ॥

दण्ड इति ॥ यतो दण्डः प्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रेरसंस्कृतात्मभि-दुंःखेन ध्रियतेऽतो राजधर्मरहितं नृपमेव पुत्रवन्धुसहितं नाशयति ॥ २८ ॥

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् । अन्तरिक्षगतांश्रेव मुनीन्देवांश्र पीडयेत् ॥ २९ ॥

तत इति ॥ दोषाद्यनपेक्षया यो दण्डः क्रियते सं बन्धुनृपनाशानन्तरं धन्वादिदुर्गराष्ट्रं देशं पृथिवीळोकं जङ्गमस्थावरसहितं 'हविःप्रदानजीवना देवाः' इति श्रुत्या हविःप्रदानाभावेऽन्तरिक्षगतानृषीन्देवांश्च पीडचेदिति ॥२९॥

> सोऽसहायेन मूढेन छुब्धेनाकृतबुद्धिना । न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥

स इत्यादि ॥ स दण्डो मित्रिसेनापतिषुरोहितादिसहायरहितेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृपतिना शास्त्रतो न प्रणेतुं शक्यते ॥३०॥

> शुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा । प्रणेतं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

द्युचिनेति ॥ अर्थादिशौचयुक्तेन सत्यप्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुं शक्यत इति प्योक्तदोषप्रतिपक्षे गुणा अनेन श्लोकेनोक्ताः ॥ ३१ ॥

खराष्ट्रे न्यायवृत्तः साद्धृशदण्डश्च शत्रुषु । सुहृत्स्वजिद्धः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु श्चमान्वितः ॥ ३२ ॥ स्वराष्ट्र इति ॥ आत्मदेशे यथाशास्त्रन्यवहारी स्वात् । शत्रुविषयेषु तीक्ष्ण- दण्डो भवेत् । निसर्गसेहविषयेषु मित्रेष्वक्रुटिलः स्यान्न कार्यमित्रेषु । बाह्मणेषु च कृताल्पापराधेषु च क्षमावान्भवेत् ॥ ३२ ॥

एवंद्वत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः । विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३३ ॥

एवमित्यादि ॥ शिलोञ्छेनेति क्षीणकोशत्वं विवक्षितम् । क्षीणकोशस्यापि नृपतेरुक्ताचारवतो जले तैलविन्दुरिव कीर्तिलेकि विस्तारमेति ॥ ३३ ॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः।

संक्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४ ॥

अत इति ॥ उक्ताचाराद्विपरीताचारवतो नृपतेरजितेन्द्रियस जले घृत-बिन्दुरिव कीर्तिः लोके संकोचयति ॥ ३४ ॥

खे खे धर्मे निविधानां सर्वेषामनुपूर्वशः।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५॥

स्वे स्वे इत्यादि ॥ क्रमेण स्वधमानुष्टादणां ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्या-अमाणां च विश्वस्त्रा राजा रक्षिता सृष्टः । तस्मानेषां रक्षणमकुर्वतो राज्ञः प्रत्य-वायः । स्वधमेविरहिणां त्वरक्षणेऽपि न प्रत्यवाय इत्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ ३५ ॥

तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः।

तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ३६ ॥

तेनेत्यादि ॥ वस्यमाणावताराथौऽयं श्लोकः । तेन राज्ञा प्रजारक्षणं कुर्वता सामात्येन यद्यस्कर्तव्यं तत्तत्त्समम्रं युष्माकमभिषास्यामि ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणान्पर्धेपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः।

त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणानिति॥ प्रत्यहं प्रातरुत्थाय ब्राह्मणानुग्यज्ञःसामाख्यविद्यात्रयमन्था-र्थाभिज्ञान्विदुष इति नीतिशास्त्राभिज्ञान्सेवेत तदाज्ञां कुर्यात्॥ ३७॥

> वृद्धांश्र नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः ग्रुचीन् । वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरिष पूज्यते ॥ ३८ ॥

वृद्धानित्यादि ॥ तांश्च ब्राह्मणान्वयस्तपस्यादिवृद्धानर्थतो अन्थतश्च वेद-ज्ञान्बहिरन्तश्चार्थदानादिना ग्रुचीब्रित्यं सेवेत । यसादृद्धसेनी सततं हिंसे राक्षसेरिप पूज्यते तैरिप तस्य हितं क्रियते । सुतरां मनुष्येः ॥ ३८ ॥

तेम्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः।

विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ ३९ ॥ तेभ्य इत्यादि ॥ सहजमज्ञया अर्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोऽप्यतिशयार्थ

तेभ्यो विनयमभ्यसेत् । यसाद्विनीतात्मा राजा न कदाविश्वश्यति ॥ ३९॥

२२ म० स्मृ०

बहवोऽविनयाम्नष्टा राजानः संपरिच्छदाः। वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

अध्यायः ७

बहुव इत्यादि ॥ करितुरगकोशादिपरिच्छद्युक्ता अपि राजानो विनयरहिता नष्टाः । बहुवश्च वनस्था निष्परिच्छदा अपि विनयेन राज्यं प्राप्नवन् ॥ ४० ॥

उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह

348

वेनो विनष्टोऽविनयात्रहुपश्चैव पार्थिवः । सदाः पैजवनश्रव समुखो निमिरेव च ॥ ४१ ॥

वेन इत्यादि ॥ वेनो नहुषश्च राजा पिजवनस्य च पुत्रः सुदानामा सुसुखो निमिश्राविनयाद्नस्यन् ॥ ४१ ॥

> पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्त्वान्मनुरेव च। कुवेरश्र धनैश्वर्य बाह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

पृथुरिति ॥ पृथुर्मेनुश्च विनयादाज्यं प्रापतुः । कुबैरश्च विनयाद्धनाधिपत्यं लेभे । गाधिपुत्रो विश्वामित्रश्च क्षत्रियः संस्तेनैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् । राज्यलाभावसरे बाह्यण्यप्राप्तिरमस्तुतापि विनयोत्कर्षार्थमुक्ता ईटशोऽयं शा-खानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपो विनयो यदनेन क्षत्रियोऽपि दुर्रुभं ब्राह्मण्यं लेभे ॥

त्रैविद्यभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीति च शाश्वतीम् । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वातोरम्भांश्र लोकतः ॥ ४३ ॥

त्रैविद्येभ्य इति ॥ त्रिवेदीरूपविद्याविद्यास्त्रिवेदीमर्थतो ग्रन्थतश्चाभ्यसेत् । ब्रह्मचर्यदशायामेव वेद्ग्रहणात्समावृत्तस्य च राज्याधिकारात् । अभ्यासार्थी-ऽयसुपदेशः । दण्डनीतिं चार्थशास्त्ररूपामर्थयोगक्षेमोपदेशिनीं पारम्पर्यागतः त्वेन नित्यां तद्विच्योऽधिगच्छेत् । तथा आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां भूतप्रवृत्ति-प्रयुत्तयुपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयन्यसनयोईर्षविषादप्रशमनहेतुं शिक्षेत । कृषिवाणिज्यपञ्चपालनादिवार्ता तदारीमभानधनोपायार्थासदभिज्ञकर्षकादिभ्यः शिक्षेत ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेदिवानिशम् । जितेन्द्रियो हि शक्रोति वशे स्थापयितं प्रजाः ॥ ४४ ॥

इन्द्रियाणामिलादि॥ चञ्चरादीनामिन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकाळं यतं कुर्यात् । यसाजितेन्द्रियः प्रजा नियन्तुं शक्नोति नतु विषयोपभोगव्यप्रः । ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषोपादेयतयाभिहितोऽपीन्द्रियजयो राजधर्मेषु सुख्यत्व-ज्ञानार्थमनन्तरवक्ष्यमाणन्यसननिवृत्तिहेतुत्वाच पुनरुक्तः ॥ ४४ ॥

द्श कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च। व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवजेयेत ॥ ४५ ॥ दशेलादि॥ दश कामसंभवानि षष्टौ कोधजानि वक्ष्यमाणव्यसनानि

सपरित्रहाः (=पुत्रदारहस्त्यश्वादिराजसंपद्युताः).

१ राधवानन्दस्त-धनोपायार्थान् पराशरादिरमृतिभ्यो वा शिक्षेतेत्याह.

यततस्यजेत् । दुरन्तानि दुःस्नावसानान्यादौ सुस्नयन्ति धन्ते दुःस्नानि कुर्वन्ति । यद्वा दुर्रुभोऽन्तो येषां तानि दुरन्तानि । निह् व्यसनिनस्ततो निवर्तयितुं शक्यन्ते ॥ ४५ ॥

वर्जनप्रयोजनमाह—

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

कामजेष्विति ॥ यसात्कामजनितेषु व्यसनेषु प्रसक्तो राजा धर्मार्थाभ्यां हीयते । क्रोधजेषु प्रसक्तः प्रकृतिकोपादेहनाशं प्रामोति ॥ ४६ ॥

तानि व्यसनानि नामतो दर्शयति-

मृगयाऽक्षो दिवाखन्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥ ४७॥

मृगयेत्यादि ॥ काखेटकाख्यो मृगवधो मृगया, कक्षो घूतकीढा, सकल-कार्यविद्यातिनी दिवानिद्रा, परदोषकथनं, स्नीसंभोगः, मद्यपानजनितो मदः, तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि, वृथाभ्रमणम्, एव दश्वपरिमाणो दशकः सुखेच्छाप्रभवो गणः॥ ४७॥

> पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यास्यार्थदूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं कोघजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ४८ ॥

पैशुन्यमिति ॥ पैशुन्यमित्तातदोषाविष्करणं, साहसं साधोर्बन्धनादि-निम्रहः, द्रोहरुक्षवधः; ईष्याऽन्यगुणासिहष्णुता, परगुणेषु दोषाविष्करण-मसूया, अर्थदूषणमर्थानामपहरणं देयानामदानं च, वाक्पारुष्यमाकोशादि, दण्डपारुष्यं ताडनादि, एषोऽष्टपरिमाणो ब्यसनगणः कोधाद्मवति ॥ ४८॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कत्रयो विदुः।

तं यत्नेन जयेङ्कीमं तज्जावेतातुमौ गणौ ॥ ४९ ॥

द्वयोरिति ॥ एतयोर्द्वयोरिप कामकोधजन्यसनसङ्घयोः कारणं स्मृतिकारा जानन्ति, तं यत्नतो लोमं त्यजेत् । यस्मादेतद्गणद्वयं लोभाज्ञायते । क्रविद्धन-लोभतः, क्रवित्यकारान्तरलोभन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥

पानमक्षाः स्त्रियश्रेव मृगया च यथाऋमम् । एतत्कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

पानिमिति ॥ मद्यपानं, अक्षेः कीडा, खीसंभोगः, मृगया चेति कम-पठितमेतचतुष्कं कामजन्यसनमध्ये बहुदोषत्वादतिशयेन दुःखहेतुं जानी-यात् ॥ ५० ॥

१ असहोषादिष्करणं पैशुन्यमिति व्याच्छे सर्वज्ञनारायणः.

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदृषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतित्रकं सदा ॥ ५१ ॥

दण्डस्येत्यादि ॥ दण्डपातनं, वानपारुष्यं, अर्थदूषणं चेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोषबहुलत्वादतिशयितदुःखसाधनं मन्येत ॥ ५१ ॥

सप्तकस्थास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्यसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

सप्तकस्येति ॥ अस्य पानादेः कामकोधसंभवस्य सप्तपिरमाणस्य व्यसन्वर्गस्य सर्वसिष्णेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनमुत्तरोत्तरा-त्कष्टतरं प्रशस्तात्मा राजा जानीयात् । तथा हि-धृतात्मानं कष्टतरं, मध-पानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशाद्यथेष्टचेष्टया देहधनादिविरोध इत्यादयो दोषाः । द्यूते तु पाक्षिकी धनावासिरप्यस्ति, स्नीव्यसनाद् यूतं दुष्टम्, यूते हि वैरोज्ञवा-द्यो तीतिशास्त्रोक्ता दोषाः । मूत्रपुरीषवेगधारणाच व्याध्युत्पत्तिः । स्नीव्यसने पुनरपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगोऽप्यस्ति । मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्नीव्यसनं दुष्टम् । तत्रादर्शनकार्याणां कालातिपातेन धर्मलोपादयो दोषाः, मृगयायां तु व्यायामेनारोग्यादिगुणयोगोऽप्यस्ति । मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्नीव्यसनं दुष्टम् । तत्रादर्शनकार्याणां कालातिपातेन धर्मलोपादयो दोषाः, मृगयायां तु व्यायामेनारोग्यादिगुणयोगोऽप्यस्तित्येवं कामजचतुष्कस्य पूर्वं पूर्वं गुरुदोधं, क्रोधजेष्वपि त्रिष्ठ वाक्पार्ष्याद्यद्यपार्द्यं दुष्टम् । अङ्गच्छेदादेरशक्यसमाधानत्त्वत् , वाक्पार्ष्यं तु क्रोपानलो दानमानपानीयसेकैः शक्यः शमयि-तुम् । अर्थद्षणाद्वाक्पार्ष्यं दोषवनमर्मपीडाकरं, वाक्पदारस्य दुश्चिकित्स्यन्वात् । तदुक्तं—'न संरोहयति वाकृतम्' । अर्थद्षणां तु प्रचुरतरार्थदाना-च्छक्यसमाधानं, पूर्वं क्रोधजनिकस्य पूर्वं पूर्वं दुष्टतरं यत्नतस्त्यजेत् ॥ ५२ ॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।

व्यसन्यघोऽघो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

ब्यसनस्येति ॥ यद्यपि मृत्युक्यसने ह्रे अपीह कोके संज्ञाप्रणाशादिदुःख-हेतुतया शास्त्रानुष्ठानिवरोधितया च तुल्ये, तथापि व्यसनं कष्टतरं परत्रापि नरकपातहेतुत्वात् । तदाह-व्यसन्यधोऽघो व्रज्ञतीति । बहूत्ररका-न्याच्छतीत्यर्थः । अव्यसनी तु मृतः शास्त्रानुष्ठानप्रतिपक्षव्यसनाभावात्स्वर्गं गच्छति । एतेनातिप्रसक्तिव्यसनेषु निषिध्यते नतु तस्य सेवन्मिष ॥ ५३॥

> मौलाञ्जास्त्रविदः शूराँछब्धलक्षान्क्रलोद्भवान् । सचिवान्सप्त चाष्टौ वी प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ ५४ ॥

मौलानिति ॥ मौलान्पितृपितामहक्रमेण सेवकान्, तेषामपि द्रोहादिना व्यभिचारात् दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान्विकान्तान्, लब्बलक्षां छक्षाद्रप्रच्युतकारीर-

पाठा॰—1 वा कुर्वीत सुपरीक्षितान्.

शल्यादीनायुधविद् इत्यर्थः । विशुद्धकुरुभवान्देवतास्पर्शादिनियतानमात्यान् सप्ताष्टौ वा मन्नादौ कुर्वीत ॥ ५४ ॥

यसात्,-

अपि यत्सुकरं कर्म तद्प्येकेन दुष्करम् । विशेषतोऽसहायेन किं नु राज्यं महोद्यम् ॥ ५५ ॥ अपीलादि ॥ सुखेनापि यत्कियते कर्म तद्प्येकेन दुष्करं भवति। विशेषतो यन्महाफळं तत्कथमसहायेन क्रियते ॥ ५५ ॥

> तैः सार्धं चिन्तयेनित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् । स्थानं समुद्यं गुप्तिं लब्धप्रश्नमनानि च ॥ ५६ ॥

तैरिस्वादि ॥ सचिवैः सह सामान्यं मञ्जेष्वगोपनीयं संधिविग्रहादि । तिन्नरूपयेत् । तथा तिष्ठस्यनेनेति स्थानं दण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं चतुर्विधं चिन्तयेत् ।
दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो हस्स्थ्रथपदातयस्तेषां पोषणं रक्षणादि तिचन्त्यम् ।
कोशोऽर्थनिचयस्तस्यायन्ययादि, पुरस्य रक्षणादि, राष्ट्रं देशस्तद्वासिमनुष्यपश्चादिधारणक्षमत्वादि चिन्तयेत् । तथा समुद्रयन्त्युत्पचन्तेऽस्माद्रथां इति
समुद्यो धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तिन्नरूपयेत् । तथा गुप्तिं रक्षामात्मगतां
राष्ट्रगतां च स्वपरीक्षितमन्नाद्यमचात् । 'परीक्षिताः स्वियश्चनं' (७११९)
हस्यादिनात्मरक्षणं, 'राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यम्' (७११३) हस्यादिना राष्ट्ररक्षां च
वक्ष्यति । रुडधस्य च धनस्य प्रशमनानि सत्पात्रे प्रतिपादनादीनि चिन्तयेत् ।
तथा च वक्ष्यति (७१०१) 'जित्वा संपूज्येदेवान्' इत्यादि ॥ ५६ ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायग्रुपलभ्य पृथक् पृथक् । समस्तानां च कार्येषु विद्ध्याद्वितमात्मनः ॥ ५७ ॥

तेषामिति ॥ तेषां सचिवानां रहिस निष्यतिपक्षतया हृदयगतभावज्ञान-संभवात्मलेकमित्रायं समस्तानामि युगपदिभित्रायं बुध्वा कार्ये यदात्मनो हितं तत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन त्राह्मणेन विपश्चिता । मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाडुण्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥

सर्वेषामिति ॥ एषामेव सर्वेषां सचिवानां मध्याद्रन्यतमेन धार्मिकत्वा-दिना विशिष्टेन विदुषा ब्राह्मणेन सह संधिविप्रहादिवश्यमाणगुणषदकोपेतं प्रकृष्टं मन्नं निमन्नयेत् ॥ ५८ ॥

नित्यं तिसन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निश्चिपेत् । तेन सार्थं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥ ५९ ॥

नित्यमिति ॥ सर्वदा तस्मिन्त्राह्मणे संजातविश्वासो भूत्वा यानि इर्या-त्तानि सर्वकार्याणि समर्पयेत् । तेन सह निश्चित्य सर्वे कर्मारभेत् ॥ ५९ ॥

पाठा०—1 किंतु.

अन्यानि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् । सम्यगर्थसमाहर्वनमात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६० ॥

अन्यानिलादि ॥ अन्यानप्यर्थदानादिना सुचीन्, प्रज्ञाशालिनः, सम्य-म्धनार्जनशीलान्धर्मादिना परीक्षितान्कर्मसचिवान्कुर्यात् ॥ ६० ॥

निर्वर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः। तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वित विचक्षणान्॥ ६१॥

निर्वर्तेतेति ॥ अस्य राज्ञो यत्संख्याकैर्मनुष्यैः कर्मजातं संपद्यते तत्संख्या-कान्मनुष्यानाळस्यशून्यान् , क्रियासु सोत्साहान् , तत्कर्मज्ञांस्तत्र कुर्यात् ॥६१॥

तेषामथे नियुज्जीत श्रुरान्दक्षान्कुलोद्गतान् । श्रुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥ ६२ ॥

तेषामिति ॥ तेषां सचिवानां मध्ये विकान्तांश्रवुरान् कुलाङ्कशनियमि-तान् श्रुचीनथंनिःस्प्रदान् धनोत्पत्तिस्थाने नियुक्षीत । अस्पैवोदाहरणम्-आकरकर्मान्त इति । आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु, कर्मान्तेषु च इश्च-धान्यादिसंग्रहस्थानेषु, अन्तर्निवेशने भोजनशयनगृदान्तःपुरादौ भोरून्त्रियु-क्षीत । शूरा हि तत्र राजावं प्रायेणैकाकिनं स्त्रीवृतं वा कदाचिच्छत्रूपजाप-दूषिता हन्युरपि ॥ ६२ ॥

दृतं चैव प्रकुर्वात सर्वशास्त्रविशारदम् । इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ ६३ ॥

दूर्तामिति ॥ दूतं च दष्टादष्टार्थशास्त्रज्ञं, इङ्गितज्ञमभिप्रायस्चकं वचन-स्वरादि, भाकारो देहधर्मादिमुखप्रसादवैवण्यादिस्त्यः प्रीलगीतिस्चकः, चेष्टा करास्फालनादिकिया कोपादिस्चिका तदीयतत्त्वज्ञं, अर्थदानस्नीन्यसनाध-भावात्मकं शौचयुक्तं चतुरं कुलीनं कुर्यात् ॥ ६३ ॥

यसात्,-

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् । वपुष्मान्वीतभीवीग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥

अनुरक्त इति ॥ जनेषु अनुरागवान् तेन प्रतिराजादेरि अहेषविषयः, अर्थकीशोचनुकसेन धनकीदानादिनाऽभेद्यः, दक्षश्चतुरसेन कार्यकालं नातिक्रामित । स्मृतिमान् तेन संदेशं न विस्तरित, देशकाल्जः तेन देशकालो
ज्ञात्वा अन्यद्पि संदिष्टं देशकालोचितमन्यथा कथयति, सुरूपः तेनादेयवचनः, विगतभयः तेनाप्रियसंदेशस्यापि वक्ता, वाग्मी तेन संस्कृताद्यक्तिक्षमः,
प्रवैविधो दूतो राज्ञः प्रशस्यो भवति ॥ ६४ ॥

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी किया। नृपतौ कोशराष्ट्रे च दृते संधिविपर्ययौ ॥ ६५ ॥

अमात्य इति ॥ अमात्ये सेनापतौ हस्त्यश्वरथपादाताद्यात्मको दण्ड आयत्तः, तदिच्छया तत्य कार्येषु प्रवृत्तेः । विनययोगाद्दैनियिकी । यो विनयः स दण्ड आयत्तः । नृपतावर्थसंचयस्थानदेशावायत्तौ राज्ञा पराधीनौ न कर्तन्यौ । स्वयमेव चिन्तनीयं धनं प्रामश्च । दूते संधिविप्रहावायत्तौ, तदिच्छया तत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥

दूत एव हि संधत्ते भिनन्त्येव च संहतान्। दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ ६६ ॥

दूत एवेति ॥ यसाहूत एव हि भिन्नानां संधिसंपादने क्षमः । संहतानां च भेदने । तथा परदेशे दूतस्तकर्म करोति येन संहता भिन्नन्ते । तसात् 'दूते संधिविपर्ययौ' (७१६५) संधिविग्रहावायत्ताविति यदुक्तं तस्यैवायं प्रपञ्जः ॥ दतस्य कार्यान्तरमाह—

स विद्यादस्य कृत्येषु निग्हेङ्गितचेष्टितैः।

आकारमिङ्गितं चेष्टां मृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

स विद्यादिति ॥ स दूतोऽस्य प्रतिराजस्य कर्तव्ये आकारेक्षितचेष्टां जानीयात् । निगृदा अनुचराः प्रतिपक्षनृपस्यैव परिजनासस्मिन्युक्तास्तरसिक्ष-धावि तेषामिक्षितचेष्टितैः । भृत्येषु च श्रुव्धलुव्धापमानितेषु प्रतिराजस्य कर्तुमीप्सितं जानीयात् ॥ ६७ ॥

बुद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम्।

तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

बुद्धा चेति ॥ उक्तलक्षणदूतद्वारेण प्रतिपक्षराजस्य कर्तुमिष्टं सर्वे तस्वतो ज्ञात्वा तथा प्रयत्नं कुर्यात् यथात्मनः पीडा न भवति ॥ ६८ ॥

> जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् । रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९ ॥

जाङ्गलमिति ॥ 'अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । स श्रेयो जाङ्गलो देशो बहुधान्यादिसंयुतः' । प्रचुरधार्मिकजनं रोगोपसर्गाधैरना-कुलं फलपुष्पतस्वतादिमनोहरं प्रणतसमीपवास्तव्याटविकादिजनं सुलभ-कृषिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

धंतुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।

नृदुर्ग गिरिदुर्ग वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ७० ॥ धन्वदुर्गमिति ॥ धनुर्दुर्गं महवेष्टितं चतुर्दिशं पञ्चयोजनमनुदकं, महीदुर्ग

पाठा०-1 धन्वदुर्भ.

पाषाणेन इष्टकेन वा विस्ताराद्वैगुण्योच्छायेण द्वादशहस्तादुच्छितेन युद्धार्थ-मुपरिश्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण वेष्टितं, जलदुर्गमगाधो-दकेन सर्वतः परिवृतं, वार्श्वदुर्गं बिहः सर्वतो योजनमात्रं व्याप्य तिष्टन्महा-वृक्षकण्टिकगुल्मलताद्याचितं, नृदुर्गं चतुर्दिगवस्थायि हस्त्यश्वरथयुक्तबहु-पादातरक्षितं, गिरिदुर्गं पर्वतपृष्टमतिदुरारोहं संकोचैकमागोपेतं अन्तर्नदीप्रस-वणाद्यदक्युक्तं, बहुसस्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितम्; एतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं विरचयेत्॥ ७०॥

> सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् । एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

सर्वेणेति ॥ यसादेषां दुर्गाणां मध्यात् दुर्गगुणबहुत्वेन गिरिदुर्गमितिरि-च्यते तसात्सर्वप्रयत्नेन तदाश्रयेत् । गिरिदुर्गे शत्रुदुरारोहत्वं महत्प्रदेशाद्वप-प्रयत्नप्रेरितशिलादिना बहुविपक्षसैन्यव्यापादनमित्यादयो बहुवो गुणाः॥७१॥

> त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सराः । त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्रवङ्गमनरामराः ॥ ७२ ॥

त्रीणीति ॥ एषां दुर्गाणां मध्यात्त्रथमोक्तानि त्रीणि दुर्गाणि सृगादय भाश्रिताः । तत्र धनुर्दुर्गं सृगैराश्रितं, महीदुर्गं गर्ताश्रितेर्मूषिकादिभिः, अब्दुर्गं जळचरैर्नकादिभिः, इतराणि त्रीणि वृक्षदुर्गादीनि वानरादय भाश्रिता-स्तब वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं, नृदुर्गं मानुषैः, गिरिदुर्गं देवैः ॥ ७२ ॥

> यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः । तथाऽरयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३ ॥

यथेत्यादि ॥ यथैतान्दुर्गवासिनो मृगादीन्व्याधादयः शत्रवो न हिंसन्ति एवं दुर्गाश्रितं राजानं न शत्रवः ॥ ७३ ॥

> एकः शतं योषयति प्राकारस्थो धनुर्धरः। श्रतं दशसहस्राणि तसाहुर्गं विधीयते ॥ ७४ ॥

एक इति ॥ यसादेको घातुष्कः प्राकारस्थः शत्रूणां शतं योधयति । प्राका-रस्थं घातुष्कशतं च शत्रूणां दशसहस्राणि । तसादुर्गं कर्तुमुपदिश्यते ॥७४॥

> तत्सादायुधसंपन्ने धनधान्येन वाहनैः । त्राह्मणैः शिल्पिभर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५॥

तदित्यादि ॥ तहुर्गं खङ्गाद्यायुधसुवर्णादिधनधान्यकरितुरगादिवाहनब्राह्म-णभक्ष्यादिशिल्पियन्नघासोदकसमृदं कुर्यात् ॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्वहमात्मनः । गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलबुक्षसमन्वितम् ॥ ७६ ॥

तस्येत्यादि । तस्य दुर्गस्य मध्ये पर्याप्तं पृथकपृथक् स्त्रीगृहदेवागारायुधा-गाराप्तिकालादियुक्तं परिखाप्राकाराचैर्गुप्तं सर्वर्तुकफलपुष्पादियोगेन सर्वर्तुकं सुधाधवित्तं वाप्यादिजलयुक्तं वृक्षान्वितमात्मनो गृहं कारयेत् ॥ ७६ ॥

> तद्ध्यासोद्रहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७ ॥

तदित्यादि ॥ तद्वहमाश्रित्य समानवर्णां ग्रुभसूचकलक्षणोपेतां महाकुल-प्रसुतां मनोहारिणीं सुरूपां गुणवतीं भार्यासुद्रहेत् ॥ ७७ ॥

> पुरोहितं च कुर्वात वृणुयादेव चर्तिकः । तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वेतानिकानि च ॥ ७८ ॥

पुरोहितमिति ॥ पुरोहितं चाप्याथर्वणविधिना कुर्वीत, ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुं वृणुयात् । ते चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥७८॥

यजेत राजा ऋतुभिर्विविधेराप्तदक्षिणैः । धर्मार्थं चैव विवेभ्यो दद्याद्घोगान्धनानि च ॥ ७९ ॥

यज्ञेतेति ॥ राजा नानाप्रकारान्बहुदक्षिणानश्वमेधादियज्ञान् कुर्यात् । ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशय्यादीन्भोगान्सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ॥ ७९ ॥

> सांवत्सरिकमाप्तेश्र राष्ट्रादाहारयेद्धलिम् । स्याचाम्रायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु ॥ ८० ॥

सांवत्सरिकमिति ॥ राजासकैरमासैर्वर्षयाद्यं घान्यादिभागमानाययेत्, लोके च करादिग्रहणे शास्त्रनिष्ठः स्थात्, स्वदेशवासिषु नरेषु पितृवत्स्नेहादिना वर्तेत ॥ ८० ॥

> अध्यक्षान्विवधान्कुर्योत्तत्र तत्र विपश्चितः । तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरसृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ ८१ ॥

अध्यक्षानिति ॥ तत्र तत्र हस्त्यधरथपदाताद्यथीदिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षि-वृन्विविधानपृथकपृथक् विपश्चितः कर्मेकुशलान्कुर्यात् । तेऽस्य राज्ञस्तेषु हस्स-श्वादिस्थानेषु मनुष्याणां कुर्वतां सर्वाणि कार्याणि सम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन्॥८१॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् । नृपाणामक्षयो द्वेष निधिब्राद्वीऽभिधीयते ॥ ८२ ॥ आवृत्तानामिति ॥ गुरुकुलाबिवृत्तानामधीतवेदानां बाह्मणानां गार्दस्थ्या-

र्थिनां नियमतो धनधान्येन पूजां कुर्यात् । यसाचोऽयं ब्राह्मो ब्राह्मणेषु स्थापि-तधनधान्यादिनिधिरिव निधिः अक्षयो ब्रह्मफल्ट्वाद्विनाशी राज्ञां शास्रेणोप-दिश्यते ॥ ८२ ॥

अत एव,-

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति । तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ ८३ ॥

न तमिति ॥ तं ब्राह्मणस्थापितनिधिं न चौरा नापि अञ्जवो हरन्ति, अन्यनिधिवद्भम्यादिस्थापितः कालवशान्न नश्यति । स्थानभ्रान्त्या वाऽ-दर्शनसुपैति । तसाद्योऽयमक्षयोऽनन्तफलो निधिरिव निधिर्धनौघः स राज्ञा ब्राह्मणेषु निधातन्यः । तेभ्यो देय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

न स्कन्दते न व्यंथते न विनश्यति कर्हिचित्। वरिष्ठमग्रिहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ८४ ॥

नेत्यादि ॥ अभी यद्धविर्धयते तत्कदाचित्स्कन्दते सवत्यधः पतति, कदाचि-द्यथते शुष्यति, कदाचिद्वाहादिना नश्यति, ब्राह्मणस्य सुखे यद्धतं 'पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः' इति ब्राह्मणहस्तदत्तमित्यर्थः । तस्य नोक्ता दोषाः । तस्मा-दम्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठं ब्राह्मणाय दानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

सममत्राह्मणे दानं द्विगुणं त्राह्मणञ्जवे। प्राधीते जनसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥

समिलादि ॥ ब्राह्मणेतरक्षत्रादिविषये यहानं तत्समफ्लं। यस्य देयद्वयस्य यत्फलं श्रुतं ततो नाधिकं न च न्यूनं भवति । यो ब्राह्मणः कियारहित आ-त्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणब्रवः । तद्विषयदानं पूर्विपक्षया द्विगुणफलम् । एवं प्राधीते प्रकान्ताध्ययने ब्राह्मणे रुक्षगुणं फरुम् । समस्त्रभाखाध्यायिन्य-नन्तफलम् । 'सहस्रगुणमाचार्ये' इति वा तृतीयपादस्य पाठः ॥ ८५ ॥

पात्रस हि विशेषेण श्रद्धानतयैव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्रुते ।। ८६ ॥

पात्रस्येति ॥ विद्यातपोवृत्तियुक्ततया पात्रस्य तारतम्यमपेक्ष्य शास्रे तथेति प्रत्ययरूपायाः श्रद्धायास्तारतस्यपात्रमासाद्य दानस्याल्पं महद्वा फलं परलोके लभ्यते ॥ ८६ ॥

पाठा०—1 च्यवने. 2 आचार्ये. 3 अस्याग्रे-देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धमस्य प्रसाधनम्.

१ बाह्मणब्बः जातिमात्रोपजीवीलर्थः, अथवा 'गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तः स नियम-वती। नाष्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणबवः' एवंविधो वा।

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्त्रजाः । न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुसरन् ॥ ८७ ॥

समोत्तमाधमैरिति ॥ समबलेनाधिकबलेन हीनबलेन चराज्ञा युद्धार्थमा-हूतो राजा प्रजारक्षणं कुर्वन्युद्धान्न निवर्तेत । क्षत्रियेण युद्धार्थमाहूतेनावस्यं योद्धन्यमिति क्षात्रं धर्मं सरन् ॥ ८७ ॥

यसात्,-

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् । शुश्रुषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८ ॥ संग्रामेष्विति ॥ युद्धेष्वपराञ्चलत्वं प्रजानां च रक्षणं ब्राह्मणपरिचर्या एतबाज्ञामतिक्षयितं स्वर्गादिश्रेयःस्थानम् ॥ ८८ ॥

अत एव,—

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः।

युष्यमानाः परं शत्या स्वर्ग यान्त्यपराञ्चासाः ॥ ८९॥ आह्वेष्विति ॥ राजानो मियः स्पर्धमाना युद्धेष्वन्योन्यं हन्तुमिन्छन्तः प्रकृष्टया शत्त्या संयुद्धीभूय युष्यमानाः स्वर्गं गच्छन्ति । यद्यपि युद्धस्य शत्रुजयधनलाभादिरूपं दृष्टमेव फलं न स्वर्गस्यथापि युद्धाश्रितापरा-स्त्रुस्वत्वित्यमस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ॥ ८९॥

> न क्रूटैरायुधेईन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् । न कर्णिभिनीपि दिग्धेनीमिज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥

नेत्यादि ॥ कूटान्यायुधानि बहिःकाष्टादिमयान्यन्तर्गुप्तनिशितशस्त्राण्येतैः समरे युध्यमानः शत्रुच हन्यात् । नापि कर्ण्याकारफळकैर्बाणैः । नापि कि-याक्तैः । नाप्यग्निदीसफळकैः ॥ ९० ॥

> न च हन्यात्स्थलारूढं न क्कीवं न कृताञ्जलिम् । न मुक्तकेशं नासीनं न तवासीति वादिनम् ॥ ९१ ॥

न चेति ॥ स्वयं रथस्थो रथं त्यक्तवा स्थेलारूढं न इन्यात्। तथा नपुंसकं बद्धाक्षालं, मुक्तकेशं, उपविष्टं, त्वदीयोऽहमिलेवंवादिनं न हन्यात् ॥ ९१ ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् । नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२ ॥

न सुप्तमिति ॥ सुप्तं, सुक्तसञ्चाहं विवस्नं धनायुधं, अयुध्यमानं, प्रेक्षकं अन्येन सह युध्यमानं च न हन्यात् ॥ ९२ ॥

१ केचित्तु-खलारूढं नाम युद्धभूमि भीत्या परित्यच्य यदन्यैरगम्यं खलं तुङ्ग-प्रदेशादिकं तत्र समास्थितमित्याहुः

अध्यायः ७

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुसरन् ॥ ९३ ॥

नेत्यादि ॥ भग्नखड्डाचायुघं, पुत्रशोकादिनातं, बहुमहाराङ्कलं, भीतं, युद्ध-पराङ्मुखं, शिष्टक्षत्रियाणां धर्म सारत्न हन्यात् ॥ ९३ ॥

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यहुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४ ॥

यस्तिवति॥ यस्तु योधो भीतः पराञ्चलः सन् युद्धे शत्रुभिर्हन्यते स पोषण-कर्तुः प्रभोर्थहुष्कृतं तत्सर्वं प्राप्तोति। शास्त्रप्रमाणके च सुकृतदुष्कृते यथाशास्त्रं संक्रमयोग्ये एव सिध्यतः। अत एवोपजीव्यशास्त्रेण बाधनान्न प्रतिपक्षानुमानो-द्योऽपि। एतच षष्ठे 'प्रियेषु खेषु सुकृतम्' (६।७९) इत्यत्राविष्कृतम-साभिः। 'पराञ्चलहतत्स्य स्वात्पापमेतद्विवक्षितम्। न त्वत्र प्रभुपापं स्वादिति गोविन्द्राजकः ॥ मेधातिथिस्त्वर्थवाद्मात्रमेतन्निरूपयन्। मन्ये नैतद्व्यं युक्तं व्यक्तमन्वर्थवर्जनात्'। 'अन्यदीयपुण्यपापेऽन्यत्र संक्रमेते' इति शास्त्रप्रमा-ष्याद्वेदान्तस्त्रकृता बादरायणेन निर्णातोऽयमर्थं इति यथोक्तमेव रमणीयम्॥

यचास्य सुकृतं किंचिदसुत्रार्थसुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमाद्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥

यचेत्यादि ॥ पराश्चुखहतत्य यक्तिंचित्सुकृतं परलोकार्थमर्जितमनेनास्ति तत्सर्वं प्रभुर्लभते ॥ ९५ ॥

राज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमाह—

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पञ्जन्स्रयः।

सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ ९६ ॥

रथाश्वमित्यादि ॥ रथाश्वहित्तिञ्जनकादि, धनधान्यगवादि, दात्यादि स्त्रियः, सर्वाणि द्रन्याणि गुडलवणादीनि, कुप्यं च सुवर्णरजतन्यतिरिक्तं ताम्रादि धनं, यः पृथग्जित्वा सततं गृहमानयति तत्यैव तद्भवति । सुवर्णरजतभूमि-रताद्यनपकृष्टधनं तु राज्ञ एव समर्पणीयम्, एतदर्थमेवात्र परिगणनीयम् ९६ अत प्वाह—

राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः।

राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥ ९७॥

राज्ञ इत्यादि॥ उद्धारं योद्धारो राज्ञे दृष्धः। उद्धियत इत्युद्धारः। जित-धनादुःकृष्टधनं सुवर्णरजतकुष्यादि राज्ञे समर्पणीयं। करितुरगादिवाहनमपि राज्ञे देयम् । 'वाहनं च राज्ञ उद्धारं च' इति गौतमवचनात्। उद्धारदाने च श्रुतिः-'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा' इत्युपऋम्य 'स महान्भूत्वा देवता अव्रवी-दुद्धारं समुद्धरत' इति। राज्ञा चापृथग्जितं सह जितं सर्वयोधेभ्यो यश्रापौरुषं सविभजनीयम्॥ ९७॥ एषोऽनुपस्कृतः श्रोक्तो योधधर्मः सनातनः । असाद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो शत्रणे रिपृन् ॥ ९८ ॥

एष इत्यादि ॥ अविगर्हित एषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतया नित्यो योध-भर्मे उक्तः । युद्धे शत्रूनिंहसन् क्षत्रिय एतं धर्मे न त्यजेत् । युद्धाधिकारित्वात् 'क्षत्रिय'महणम् । अन्योऽपि तत्स्थानपतितो न त्यजेत् ॥ ९८ ॥

> अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः । रक्षितं वर्धयेचैव दृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

अलब्धमिति ॥ भजितं भूमिहिरण्यादि जेतुमिन्छेत् । जितं प्रयत्नतो रक्षेत् । रक्षितं च वाणिज्यादिना वर्धयेत् । वृद्धं च पात्रेभ्यो द्द्यात् ॥ ९९ ॥

एतचतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ।

अस्य नित्यमनुष्टानं सम्यकुर्यादतन्द्रितः ॥ १००॥

एतदिति ॥ एतचतुःप्रकारं पुरुषाधौँ यः स्त्रगीदिस्तत्प्रयोजनं यसादेवंरूपं जानीयातः ; अतोऽनलसः सन् सर्वदानुष्टानं क्रयीत् ॥ १०० ॥

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।

रक्षितं वर्धयेद्वुद्ध्या दृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

अलब्धामिति ॥ भलब्धं यद्धस्त्यश्वरथपादात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत् । जितं च प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत् । रक्षितं च वृद्धयुपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिना वर्धयेत् । वृद्धं शास्त्रीयविभागेन पात्रेभ्यो द्यात् ॥ १०१ ॥

नित्यमुद्यतदण्डः सामित्यं विवृतपौरुषः।

नित्यं संवृतसंवायों नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ १०२ ॥

नित्यमिति ॥ नित्यं हस्त्यश्वादियुद्धादिशिक्षाभ्यासो दण्डो यस्य स तथा स्यात् । नित्यं च प्रकाशीकृतमस्त्रविद्यादिना पौरुषं यस्य स तथा स्यात् । नित्यं संवृतं संवरणीयं मन्नाचारचेष्टादिकं यस्य स तथा स्यात् । नित्यं च शत्रोर्व्यस-नादिरूपिन्छद्वानुसंघानं तत्परः स्यात् ॥ १०२ ॥

नित्यमुद्यसद्ण्डस्य कृत्स्रमुद्विजते जगत्।

तसात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधवेत् ॥ १०३ ॥

नित्यमिति ॥ यसाबित्योद्यतदण्डस्य जगदुद्विजेदिति तसात्सर्वपाणिनो दण्डेनैवात्मसात्कुर्यात् ॥ १०३ ॥

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया ।

बुध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं खेसुंद्रतः ॥ १०४॥

अमाययेति ॥ मायया छन्नतया अमात्यादिषु न वर्तेत । तथा सित सर्वेषा-

पाडा॰—1 सुसंवृतः.

२३ म० स्मृ०

अध्यायः ७

मविश्वसनीयः स्वात् । धर्मरक्षार्थं यथातत्त्वेनैव व्यवहरेत् । यबकृतात्मपक्ष-रक्षश्च शत्रकृतां प्रकृतिभेदरूपां मायां चारद्वारेण जानीयात् ॥ १०४ ॥

> नास छिद्रं परो विद्यादिद्याच्छिद्रं परस्य ते। गृहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ १०५ ॥

नेत्यादि ॥ तथा यतं कुर्याद्ययास्य प्रकृतिभेदादि छिदं शत्रुर्न जानाति । शत्रोस्त प्रकृतिभेदादिकं चारैर्जानीयात् । कूर्मी यथा मुखचरणादीन्यङ्गान्यात्म-देहे गोपायसेवं राजाऽङ्गान्यमासादीनि दानसंमानादिनात्मसात्क्रयति । दैवाच प्रकृतिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यलतः प्रतीकारं कुर्यति ॥ १०५ ॥

> बकविचन्तयेद्थीन्सिहवच पराऋमेत्। वृकवचावलुम्पेत शशवच विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

बक्रवृदिति ॥ यथा बको जले मीनमतिचञ्चलस्त्रमावमपि मैत्स्यप्रहणार्थ-मेकतानान्तःकरणश्चिन्तयत्येवं रहिस सुविहितरक्षस्यापि विपक्षस्य देशग्रहणादी-नर्थांश्चिन्तयेत्। यथा च सिंहः प्रबलमतिस्थुलमपि दैन्तावलं हन्तुमाक्रमत्येव-मल्पबलो बलवतोपकान्तः संश्रयाद्यपायान्तरासंभवे सर्वशक्तया शत्रं हन्तु-माक्रमेत् । यथा च वृकः पालकृतरक्षणमपि पशुं दैवात्पालानवधानमासाद्य व्यापादयस्रेवं दुर्गाद्यवस्थितमपि रिपुं कथंचित्प्रमादमासाद्य व्यापादयेत्। यथा शशः वधोद्भुरविविधन्याधमध्यगतोऽपि कुटिलगतिरुत्झुल पलायते, एवं स्वयमबलो बलवदरिपरिवृतोऽपि कथंचिद्रिच्यामोहमाधाय गुणवत्पार्थिवा-न्तरं संश्रयितुमुपसर्पेत् ॥ १०६॥

> एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः । तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपऋमैः ॥ १०७ ॥

एचमित्यादि ॥ एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेर्ये विजयविरोधिनो भवेयुस्तान्सर्वान्सामदानभेददण्डैरुपायैवेशमानयेत् ॥ १०७ ॥

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमेस्निभिः। दण्डेनैव प्रसह्यैतां रछनकेर्वशमानयेत् ॥ १०८ ॥

यदीत्यादि ॥ ते च विजयविरोधिनो यद्याचैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्तन्ते तदा-बलाइंशोपमर्दादिना युद्धेन शनकैर्लघुगुरुदण्डक्रमेण दण्डेन वशीकुर्यात् ॥१०८

सामादीनाम्रपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः।

सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९ ॥ सामादीनामिति ॥ चतुर्णामपि सामादीनामुपायानां मध्यात्सामदण्डावेव

पाठाo-1 च. 2 मत्स्यग्रहणादेकतानांतः . 3 दन्ती बलं.

यतो ह्यमात्यादयो विकियमाणाः खगुह्यं प्रकटरेयुः, परगुह्यं च गोपयेयुः,

अतस्तेषामात्मसात्करणं सर्वथाववयकमिति भाव:.

राष्ट्रवृच्चर्थं पण्डिताः प्रशंसन्ति । साम्नि प्रयासधनन्ययसैन्यक्षयादिदोषा-भावादण्डे तु तत्सन्नावेऽपि कार्यसिच्चतिशयात् ॥ १०९॥

> यथोद्धरित निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति । तथा रक्षेत्रृपो राष्ट्रं हन्याच परिपन्थिनः ॥ ११० ॥

यथेत्यादि ॥ यथा सेत्रे धान्यतृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरिप धान्यानि ळवन-कर्ता रक्षति तृणादिकं चोद्धरित, एवं नृपती राष्ट्रे दुष्टान्हन्यान्नत्वदुष्टांस्तदीयस-हजान्श्रातृनिप, निर्दातृदष्टान्ताद्वसीयते । शिष्टसिहतं च राष्ट्रं रक्षेत् ॥११०॥

> मोहाद्राजा खराष्ट्रं यः केर्षयत्यनवेक्षया । सोऽचिराद्धश्यते राज्याजीविताच सबान्धवः ॥ १११॥

मोहादित्यादि॥ यो राजाऽनवेक्षया दुष्टशिष्टाज्ञानेन सर्वानेव स्वराष्ट्रीय-जनान् शास्त्रीयधनग्रहणमारणादिकष्टेन पीडयति स शीव्रमेव जनपदवैराख्य-प्रकृतिकोपाधर्मे राजा राज्याजीविताच पुत्रादिसहितो अश्यते॥ ११९॥

> श्ररीरकर्पणात्त्राणाः श्रीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा राज्ञामपि प्राणाः श्रीयन्ते राष्ट्रकर्पणात् ॥ ११२ ॥

दारीरकर्षणेति ॥ यथा प्राणसृतामाहारिनरोघादिना द्यारीरशोषणात्प्राणाः श्रीयन्ते, एवं राज्ञामपि राष्ट्रपीडनात्प्रकृतिकोपादिना प्राणा विनश्यन्ति । तस्मात्स्वशरीरवदाज्ञा राष्ट्रं रक्षणीयमित्युक्तम् ॥ ११२ ॥

> राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् । सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

राष्ट्रस्येलादि ॥ राष्ट्रस्य रक्षणे च वक्ष्यमाणमिममुपायमनुतिष्ठेत् । यसा-त्संरक्षितराष्ट्रो राजाऽनायासेन वर्षते ॥ ११३ ॥

> द्रयोस्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् । तथा ग्रामश्चतानां च क्रयोद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११४ ॥

द्वयोरिति ॥ द्वयोर्जामयोर्मध्ये त्रयाणां वा ग्रामाणां पञ्चानां वा ग्राम शतानां गुल्मं रक्षितपुरुषसमूहं सत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं कुर्यात् । अस्य छाघवगौरवापेक्षश्चोक्तविकल्पः ॥ ११४ ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्द्यग्रामपतिं तथा । विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥ ग्रामस्येति ॥ एक्यामदशयामाद्यधिपतीन्कुर्यात् ॥ ११५ ॥

णाठा०—1 कर्शयत्मनवेक्षया.

य्रामदोषान्समुत्पन्नान्य्रामिकः शनकैः खयम् । शंसेद्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥ ११६ ॥ विंशतीशस्तु तत्सर्व शतेशाय निवेदयेत् । शंसेद्रामशतेशस्तु सहस्रपतये खयम् ॥ ११७ ॥

त्राम इति ॥ विंशातीश इति ॥ त्रामाधिपतिश्रौरादिरादिदोषान्त्रामे संजातानात्मना प्रतिकर्तुमक्षमोऽनुत्कृष्टतया स्वयं दशमामाधिपतये कथयेत्। एवं देशमामाधिपतयो विंशतिग्रामस्वाम्यादिभ्यः कथयेयुः । तथा च सित सम्यक् चौरादिकण्टकोद्धारो भवति ॥ ११६-११७॥

एकप्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाइ—

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः।

अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्तुयात् ॥ ११८ ॥ यानीति ॥ यान्यवपानेन्धनादीनि ग्रामवासिभिः प्रत्यहं राज्ञे देयानि न त्वब्दकरं 'धान्यानामष्टमो भागः' (७१३०) इत्यादिकम्, तानि ग्रामाधि-पतिर्वृत्यर्थं गृक्षीयात् ॥ ११८ ॥

> दशी कुलं तु भुज्जीत विंशी पश्चकुलानि च । ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः परम् ॥ ११९ ॥

द्शी कुलमिति ॥ 'अष्टागवं धर्महलं षद्भवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं गृह-स्थानां त्रिगवं ब्रह्मधातिनाम्' इति हारीतस्मरणात् । षद्भवं मध्यमं हलमिति तथाविधहलद्भयेन यावती भूमिर्वाह्यते तत्कुलमिति वदति तद्शमामाधिपति-वृत्त्यर्थं भुक्षीत । एवं विंशत्यधिपतिः पञ्च कुलानि, शताधिपतिर्मध्यमं प्रामं, सहस्राधिपतिर्मध्यमं पुरम् ॥ ११९॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथकार्याणि चैव हि । राज्ञोऽन्यः सचिवः स्त्रिग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १२०॥

तेषामित्यादि ॥ तेषां यामनिवासित्रभृतीनां परस्परवित्रतिपत्तौ यानि याम-भवानि कार्याणि, कृताकृतानि च पृथकार्याणि, तान्यन्यो राज्ञो हितकृत्त-ब्रियुक्तोऽनळसः कुर्वात ॥ १२० ॥

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् । उचैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१ ॥

नगर इति ॥ प्रतिनगरमेकैकमुचैःस्थानं कुलादिना महान्तं प्रधानरूपं घोररूपं हस्त्रश्चादिसामम्या भयजनकनक्षत्रादिमध्ये भागवादिग्रहमिव तेजस्मिनं कार्यद्रष्टारं नगराधिपातं कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स तानजुपरिकामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् । तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तचरैः ॥ १२२ ॥

स इत्यादि ॥ स नगराधिकृतस्तान्सर्वान्यामाधिपत्यादीनसिति प्रयोजने सर्वदा स्वयं सबलेनानुगच्छेत । तेषां च नगराधिकृतपर्यन्तानां सर्वेषामेव यदाष्ट्रे स्वचेष्टितं तत्तद्विषयनियुक्तैश्चरैः सम्यक्ष्रजाः परिणयेदयगच्छेत् ॥१२२॥

> राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः । भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः॥ १२३॥

राज्ञो हीत्यादि ॥ यस्माचे राज्ञो रक्षाधिकृतास्ते बाहुल्येन परस्वप्रहणशीला बच्चकाश्च भवन्ति, तस्मात्तेभ्य इमाः स्वात्मीयाः प्रजा राजा रक्षेत् ॥ १२३ ॥

ये कार्यिकेम्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः । तेषां सर्वस्वमादाय राजा क्रयांत्रवासनम् ॥ १२४॥

य इत्यादि ॥ ये रक्षाधिकृताः कार्याधिभ्य एव वाक्छलादिकमुद्धान्य लोभादशास्त्रीयधनप्रहणं पापञ्जदयः कुर्वन्ति तेषां सर्वस्वं राजा गृहीत्वा देशान्तिःसारणं कुर्यात् ॥ १२४ ॥

> राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च । प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकमीनुरूपतः ॥ १२५ ॥

राजेलादि ॥ राजोपयुक्तकर्मनियुक्तानां स्रीणां दासादीनां कर्मकरजनस्य चोत्कृष्टमध्यमापकृष्टस्थानयोग्यानुरूपेण प्रत्यहं कर्मानुरूपेण वृत्तिं कुर्यात् १२५ तामेव दर्शयति—

> पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् । षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ १२६॥

पण इति ॥ अवकृष्टस गृहादिसंमार्जकोदकवाहादेः कर्मकरस वश्यमाण-लक्षणः पणो मृतिरूपः प्रत्यहं दातन्यः । षाणमासिकश्चान्छादो वस्रयुगं दात-ह्यम् । 'अष्टमुष्टिर्भवेत्कुँज्ञिः कुञ्जयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आहकः परिकीर्तितः ॥ चतुराहको भवेद्रोणः' इति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासं देयः । उत्कृष्टस्य तु मृतिरूपाश्च षद पणा देयाः । अनयैव कल्पनया षाणमासिकानि षद वस्त्रयुगाति देयानि । प्रतिमासं षाणमास्या द्रोणा देयाः । अनयैवातिदिशा मध्यमस्य पणत्रयं मृतिरूपं दात-ह्यम् । षाणमासिकं च वस्त्रयुगत्रयं मासिकं च धान्यं द्रोणत्रयं देयम् १२६

पाठा॰—1 राजकर्मसु. 2 अष्टसुष्टिर्भवेतिकचितिकचिद्दशै च.

ऋयविऋयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् । योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥ १२७ ॥

ऋयविक्रयमित्यादि ॥ कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्नं, लवणादिद्रव्यं विक्रीयमाणं चात्र कियल्लभ्यते, कियदूरादानीतं, किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन क्राकसूपादिना परिन्ययेण लग्नं, किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्यो रक्षारूपेण स्नेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्येदानीं लाभयोग इत्येतद्वेक्ष्य वणिजः करा-न्दापयेत्॥ १२७॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
तथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ।। १२८ ।।
यथेति ॥ यथा राजाऽवेक्षणादिकर्मणः फलेन, यथा च वार्षिकवणिगादयः
कृषिवाणिज्यादिकर्मणां फलेन संबध्यन्ते तथा निरूप्य राजा सर्वदा राज्ञे
करानगृह्णीयात् ॥ १२८ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः । तथाल्पाल्पो प्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः॥ १२९॥ यथेत्यादि ॥ यथा जलौकोवत्सश्रमराः स्तोकस्तोकाति रक्तक्षीरमधून्यद-

न्त्येवं राज्ञा मूलधनमनुच्छिन्दुताऽल्पोल्पो राष्ट्रादाद्विदकः करो ब्राह्यः ॥१२९॥

तमाइ—

पंश्रायद्भाग आदेयो राज्ञा पश्चहिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्टो द्वादञ्च एव वा ॥ १३० ॥

पञ्चादाद्भाग इत्यादि ॥ मूलाद्धिकयोः पश्चहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागो राज्ञा प्रहीतन्यः। एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो राज्ञा प्राद्यः। मूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्केशलाधवगौरवापेक्षश्चायं बह्वल्पप्रहण-विकल्पः॥ १३०॥

आददीताथ पद्मागं द्धमांसमधुसपिंषाम् । गन्धोषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१ ॥ पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च ।

मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्थात्रममयस्य च ॥ १३२ ॥ आददीतेत्वादि ॥ पत्रशाकेत्वादि ॥ 'द्वै'शब्दोऽत्र वृक्षवाचकः। वृक्षादीनां समद्रशानामत्रममयान्वानां पृष्ठो भागो लाभाद्रहीतन्यः ॥ १३१-१३२ ॥

म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् । न च क्षुघाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥ १३३॥

म्रियमाण इति ॥ क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात्करं न गृह्णीयात् । नच तदीयदेशे वसन्श्रोत्रियो बुभुक्षयावसादं गच्छेत् ॥ १३३ ॥

यस राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीद्ति क्षुधा । तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीद्ति ॥ १३४ ॥

यस्येत्यादि ॥ यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः श्रुधावसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः श्रुधा शीघ्रमवसादं गच्छति ॥ १३४ ॥

यत एवमतः,-

श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् । संरक्षेत्सर्वतश्चेनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १३५ ॥

श्रुतेति ॥ शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य तद्नुरूपां धर्माद्नपेतां जीवि-कासुपकल्पयेत् । चौरादिभ्यश्चेनमौरसं पुत्रमिव पिता रक्षेत् ॥ १३५ ॥ यसात्,—

संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् । तेनायुर्वधते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६ ॥

संरक्ष्यमाण इत्यादि ॥ स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्ष्यमाणो यं धर्म प्रत्यहं करोति तेन राज्ञ आयुर्धनराष्ट्राणि वर्धन्ते ॥ १३६ ॥

> यत्किचिद्पि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् । व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ १३७॥

यदिति ॥ राजा स्वदेशे शाकपर्णादिस्तल्पमूल्यवस्तुक्रयविक्रयादिना जीवन्तं निक्रष्टजनं स्वल्पमपि कराल्यं वर्षेण दापयेत् ॥ १३७ ॥

कारुकाञ्छिल्पनश्चैव शुद्रांश्चात्मोपजीविनः।

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ १३८ ॥ कारुकानिति ॥ कारुकान्सूपकारादीन् विक्पिन्य ईषहुत्कृष्टान् , विक्पिन् नश्च ठोहकारादीन् , ग्रुहांश्च देहक्केशोपजीविनो आरिकादीन् मासि मास्रेकं

दिनं कर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया । उच्छिन्दन्ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ १३९॥ नोच्छिन्द्यादिति ॥ प्रजासेद्दात्करग्रुकादेरप्रहणमात्मनो मूलच्छेदः, स्रतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणं परेषां मूलोच्छेदः, एतदुभयं न कुर्यात् । यसात् भारमनो मूलमुच्छिच कोशक्षयादात्मानं पीडयेत् । पूर्वार्धात्परेषां चेत्रपि संबध्यते । परेषां मूलमुच्छिच तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

तीक्ष्णश्रेव मृदुश्र स्थात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः। तीक्ष्णश्रेव मृदुश्रेव राजा भवति संमतः॥ १४०॥

तीक्ष्ण इति ॥ कार्यविशेषमवगम्य क्वचित्कार्ये तीक्ष्णः क्वचिन्मृदुश्च भवेन्न त्वेकरूपमालम्बेत । यसादुक्तरूपो राजा सर्वेषामभिमतो अवति ॥ १४० ॥

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम्। स्थापयेदासने तिसान्सिनः कार्येक्षणे नृणाम्।। १४१॥ अमात्येति॥ स्वयं कार्यदर्शने खिज्ञः श्रेष्टामात्यं धर्मविदं प्राज्ञं जितेन्द्रियं कुलीनं तिसन्कार्यदर्शनस्थाने नियुक्षीत॥ १४१॥

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः । युक्तश्रेवाप्रमत्तश्र परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

एवमिलादि ॥ एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्यजातं संपाद्य युक्तः प्रमादरहित आत्मीयाः प्रजा रहेत् ॥ १४२ ॥

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्भियन्ते दस्युभिः प्रजाः । संपद्भयतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ १४३ ॥

विक्रोशन्त्य इति ॥ यस्य राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य पश्यत एव राष्ट्रादा-क्रोशन्त्यः प्रजास्तरकरादिभिरपि हियन्ते स मृत एव न तु जीवति । जीवन-कार्यभावाजीवनमपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः ॥ १४३ ॥

तसात् 'अप्रमत्तः प्रजा रक्षेत्' (७१४२) इति पूर्वोक्तरोषं वदेव इडयति—

> क्षत्रियस परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् । निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥

क्षत्रियस्पेति ॥ धर्मान्तरेभ्यः श्रेष्ठं क्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृष्टो धर्मः । यसाद्ययोक्तलक्षणकलकरादिभोक्ता राजा धर्मेण संबध्यते ॥ १४४ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशोचः समाहितः । हुतायित्रीक्षणांश्चाच्ये प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ १४५ ॥ उत्थायेति ॥ स भूगे रात्रेः पश्चिमयाम उत्थाय कृतमूत्रपुरीवोत्सर्गादि-ग्रीकोऽनन्यमनाः कृताप्रिहोत्रायसथ्यहोमो ब्राह्मणान्युजयित्या बास्तुरूक्षणा-श्चरेतां समाममाखादिदर्भनगृहं प्रविशेत् ॥ १४५ ॥ तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् । विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ।। १४६ ॥ तन्नेति ॥ तस्यां सभाषां स्थितो दर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः संभाषण- दर्शनादिभिः प्रतिनन्द्य प्रस्थापयेत् । ताश्च प्रस्थाप्य मन्त्रिभिः सह संधिविप्र- हादि चिन्तयेत् ॥ १४६ ॥

गिरिपृष्ठं समारुद्य प्रासादं वा रहोगतः । अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ १४७॥

गिरिपृष्ठमिति ॥ पर्वतपृष्ठमारुद्ध निर्जनवनगृहस्थितोऽरण्यदेशे वा विविक्ते मन्त्रभेदकारिभिरनुपलक्षितः । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशका-लविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरित्येवं पञ्चाङ्गं मन्नं चिन्तयेत् १४७

यस मन्नं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः । स कृत्स्नां पृथिवीं सुङ्के कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ १४८॥ यस्मेति ॥ यस्य राज्ञो मित्रम्यः पृथगन्ये जना मिलित्वाऽस्य मन्नं न जानन्ति स क्षीणकोशोऽपि सर्वा पृथिवीं सुनिक्त ॥ १४८॥

जडमूकान्धवधिरांसौर्यग्योनान्वयोतिगान्।

स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मत्रकालेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥ जडमूकान्धवधिरानिति ॥ बुद्धिवानचूक्षःश्रोत्रविकलान्, तिर्थंग्योनि-भवांश्र ग्रुकसारिकादीन्, अतिवृद्धश्रीम्लेच्छरोग्यङ्गदीनांश्र मन्नसमयेऽपसार-येत् ॥ १४९ ॥

यसात्,— भिन्दन्त्यवमता मत्रं तैर्यग्योनास्तथैव च । स्नियथैव विशेषेण तसात्तत्रादृतो भवेत् ॥ १५० ॥

भिन्द्न्तीत्यादि ॥ एते जडादयोऽपि प्राचीनदुब्कृतवशेन प्राप्तजडादिभाना अधार्मिकतयैवावमानिता मञ्जभेदं कुर्वन्ति । तथा शुकादयोऽतिवृद्धाश्च खिनश्च विशेषणास्थिरबुद्धितया मन्नं भिन्दन्ति । तस्मात्तदपसारणे यत्नवानस्यात् ॥ १५०॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्कमः। चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा ॥ १५१॥

मध्यंदिन इति ॥ दिनमध्ये रात्रिमध्ये वा विगविचाखेदः शरीरक्केश-रहितश्च मित्रिभिः सह एकाकी वा धर्मार्थकामाननुष्ठातुं चिन्तयेत् ॥ १५१॥

परस्परिवरुद्धानां तेषां च समुपाजेनम् । कृत्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥ १५२॥ परस्परेति ॥ तेषां च धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारे- णार्जनोपायं चिन्तयेत् । दुहित्णां च दानं स्वकार्यसिद्धार्थं निरूपयेत् ॥ कुमा-राणां च पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थं स्वरूपं चिन्तयेत् ॥ १५२॥

द्तसंत्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च । अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ १५३ ॥

दूतिति ॥ दूतानां संगुप्तार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थापनं चिन्तयेत् । तथा प्रारब्धकार्यशेषं समापयितुं चिन्तयेत् । स्रीणां चातिविषमचेष्टितत्वात् । तथा हि—'शस्रेण वेणीविनिगृहितेन विदूर्थं वै महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च न्पुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम् ॥' इत्याद्यवगम्यात्मरक्षार्थं चान्तः-पुरस्वीणां चेष्टितं सस्वीदास्यादिना निरूपयेत् । चाराणां च प्रतिराजादिषु नियुक्तानां चारान्तरेश्लेष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

> कृत्सं चाष्टविधं कर्म पश्चवर्गं च तत्त्वतः । अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥

कृत्स्त्रमिति ॥ अष्टविधं कैमी समग्रं चिन्तयेत् । तचोशनसोक्तम्-'क्षादाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिपेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने न्यवहारस्य चेक्षणे। दण्डग्रुद्धोः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः। अष्टकर्मा दिवं याति राजा शकाभिपूजितः ॥' तत्रादानं करादीनां, विसर्गो मुखादिभ्यो धनदानं, प्रैषो-ऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेषु, निषेधो दृष्टादृष्टविरुद्धित्रयासु, अर्थवचनं कार्य-संदेहे राजाज्ञयैव तत्र नियमात्, व्यवहारस्येक्षणं प्रजानामृणादिविप्रतिपत्तौ, दण्डः पराजितानां शास्त्रोक्तधनप्रहणम् , शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्राय-श्चित्तसंपादनम् । मेधातिथिस्तु-'अकृतारम्भकृतानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणं कर्म-फलसंप्रहस्तथा सामदानदण्डभेदा एतदृष्टविधं कर्म । अथवा वणिक्पथः उद्कसेतुबन्धनं, दुर्गकरणम् , कृतस्य संस्कारनिर्णयः, हस्तिबन्धनं, खनिखननं, शून्यनिवेशनं, दारुवनच्छेदनं च'इत्याह । तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदे-हिकतापसन्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत्। तत्र परममैज्ञः प्रगल्भच्छात्रः कपटब्यवहारित्वात्कापटिकस्तं वृत्त्यर्थिनमर्थ-मानाभ्यामुपगृद्य रहिस राजा ब्यात्-'यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तब्यम्' इति प्रवज्यारूढपतित उदास्थितः तं लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञाशौच-युक्तं बृत्यर्थिनं कृत्वा रहासे राजा पूर्ववद्र्यात् । बहूत्पत्तिकमठे स्थापयेत्प्रचु-रसस्योत्पत्तिकं भूम्यन्तरं च तहुत्त्यर्थमुपकल्पयेत्। स चान्येषामपि प्रज्ञजितानां राजा चारकर्मकारिणां श्रासाच्छादनादिकं दद्यात् । कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञा-शौचयुक्तो गृहपतिन्यञ्जनसामपि पूर्ववदुक्त्वा स्वभूमौ कृषिकर्म कारयेत्। वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकन्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा धनमानाभ्यामात्मीकृत्य वाणिज्यं कारयेत्। मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसन्यञ्जनः सोऽपि कचि-दाश्रमे वसन्बहुमुण्डलटिलान्तरे कपटशिष्यगणवृतो गुप्तराजोपकल्पितवृत्ति-

पाडा॰—1 युक्तस्तेनाष्ट्रगुणिको.

१ कामन्दकेन त्वष्टिविधं कर्मोक्तम्-'क्रिविविणिक्पथो दुर्ग सेतुः कुञ्जस्वन्थनम् ।
 खन्याकरवनादाने सैन्यानां च निवेशनम् ॥ अष्टवर्गिममं साधुः खन्यवित्तो विचिन्तयेत्'। इतिः

स्तापस्यं कुर्यात् । मासद्विमासान्तरितं प्रकाशं बदरादिमुष्टिमश्रीयात् , रहिस च राजोपकित्यतमाहारं कल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकं ख्याप-येयुः । ते च बहुलोकनेष्टनमासाध सर्वेषां विश्वसनीयत्वात्सर्वकार्यमकार्यं च पृच्छन्ति, अन्यस्य कुक्तियादिकं कथयन्त्येवंरूपं पञ्चवर्गं यथाविज्ञन्तयेत् । एवं पञ्चवर्गं प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराजस्वात्मीयानां चामात्यादीनां चानुरागिवरागो ज्ञात्वा तदनुरूपं चिन्तयेत् । वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य प्रचारं 'कः संध्यर्थों को वा विग्रहार्थी'इत्यादिकं चिन्तयेत् । तं च ज्ञात्वा तदनुगुणं चिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्य चेष्टितम् । उदासीनप्रचारं च शत्रोश्वेव प्रयत्नतः ॥ १५५॥

मध्यमस्येति ॥ वरिविजिगीषोयों भूम्यनन्तरः संहतयोरनुप्रहसमयों निप्रहे चासंहतयोः समर्थः स मध्यमसस्य प्रचारं चिन्तयेत् । तथा प्रज्ञो-त्साहगुणप्रकृतिसमर्थों विजिगीषुसस्य चेष्टितं चिन्तयेत् । तथा विजिगीषु-मध्यमानां संहतानामनुप्रहे समर्थों निप्रहे चासंहतानां समर्थे उदासीनसस्य प्रचारं चिन्तयेत् । शत्रोश्च त्रिविधस्यापि सहजस्याकृत्रिमस्य भूम्यनन्तरस्य च पूर्विपक्षया प्रयत्नतः प्रचारं चिन्तयेत् ॥ १५५॥

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः । अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादश्चेव तु ताः स्मृताः।।१५६॥

एता इत्यादि ॥ एता मध्यमाद्याश्चतस्यः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलस्य मूलं अपरासामिभ्यास्यमानप्रकृतीनाममात्यादीनां मूलमित्युच्यते । अन्याश्चाष्टी समाख्याताः। तद्यथा-अथतोऽरिभूमीनां मित्रं, अरिमित्रं, मित्रमित्रं अरिमित्रं त्रिसेत्रं चेत्यं चतस्यः, प्रकृतयो भवन्ति । पश्चास पार्णियाहः, आक्रन्दः, पार्णियाहासारः, आक्रन्दासार इति चतस्यः एवमष्टौ प्रकृतयो भवन्ति । पूर्वोक्ताभिश्च मध्यमारिविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिः मूलप्रकृतिभिः सह द्वाद्श्रोताः प्रकृतयः स्मृताः ॥ १५६ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डारूयाः पश्च चापराः । प्रत्येकं कथिता होताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

अमात्येति ॥ आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणामष्टानां शाखाप्रकृतीनामुक्ता-नामेकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेशदुर्गकोशदुर्गदण्डाख्याः पञ्च द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति । एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादशगुणजाताः षष्टिरेव द्वव्यप्रकृतयो भवन्ति । तथा मूलप्रकृतिभिश्चतस्यभिः शाखाप्रकृतिभिश्चा-ष्टाभिः सह संश्लेपतो द्विसस्तिप्रकृतयो मुनिभिः कथिताः॥ १५७॥

अनन्तरमरिं विद्याद्रिसेविनमेव च । अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८॥

अनन्तरमिति ॥ विजिगीपोर्नृपस्थानन्तरितं चतुर्दिशमप्यरिप्रकृतिं विजानियात् । तथा तस्सेविनमप्यरिमेव विद्यात् । अरेरनन्तरं विजिगीपोर्नृपस्थैकान्तरं मित्रप्रकृतिं विद्यात् । तथोश्चारिमित्रयोः परं विजिगीपोर्हदासीनप्रकृतिं विद्यात् । स्वासामेव प्रकृतीनामप्रपश्चाद्वावभेदेन न्यपदेशभेदः । तन्नाप्रवर्तिन नोऽरिन्यपदेशः एव । पश्चाद्वतिनस्त्वरित्वेऽपि पार्ष्णिप्राह्न्यपदेशः ॥ १५८ ॥

तान्सर्वानभिसंद्ध्यात्सामादिभिरुपऋमैः । व्यस्तैश्रेव समस्तेश्र पौरुषेण नयेन च ॥ १५९ ॥

तानिति ॥ तान्सर्वाश्रृपतीन् सामदानभेददण्डेरुपायैर्थथासंभवं व्यस्तैः समस्तैर्वशाकुर्यात् । अथवा पौरुषेण दण्डेनैव केवलेन नयेन साम्नैव वा केवलेनात्मवशान्कुर्यात् । तथा चोक्तम् (७१०९) 'सामदण्डौ प्रशंसन्ति निसं राष्ट्राभिवृद्धये'॥ १५९॥

संधि च विग्रहं चैव यानमासनमेव च । द्वैधीभावं संश्रयं च पड्डाणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६० ॥

संधिमिति ॥ तत्रोभयानुग्रहार्थं हस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावाभ्या-मन्योन्यस्थोपकर्तन्यमिति नियमबन्धः संधिः, वैरं विग्रहाचरणाद्याधिनयेन, यानं शत्रुं प्रति गमनम्, उपेक्षणं आसनं, स्वार्थसिद्धये बलस्य द्विधाकरणं द्वैधीभावः, शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजान्तराश्रयणं संश्रयः, एतान्गुणानुप-कारकान्सर्वदा चिन्तयेत् । यद्वणाश्रयणे सत्यात्मन उपचयः परस्वापचयस्तं गुणमाश्रयेत् ॥ १६०॥

आसनं चैव यानं च संधि विग्रहमेव च । कार्य वीक्ष्य प्रयुक्षीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

आसन्मिति ॥ संध्यादिगुणानां नैरपेक्ष्येणानुष्ठानमनन्तरमुक्तं तदुचितानुष्ठानार्थोऽयमारम्भः । आत्मसमृद्धिपरहान्यादिकं कार्यं वीक्ष्य संघायासनं
विगृद्ध वा यानं द्वैधीभावसंश्रये च केनचित्संधि केनचिद्विग्रहमित्यादिकमनुतिष्ठेत् ॥ १६९ ॥

संधि तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च । उमे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्पृतः ॥ १६२ ॥

संधि त्विति ॥ संध्यादीन्षडेव गुणान्द्रिपकाराञ्चानीयादित्यविव-कार्यम् ॥ १६२ ॥

समानयानकर्मा च विषरीतस्तथैव च । तदा त्वायतिसंयुक्तः संधिक्षेयो द्विलक्षणः ॥ १६३ ॥

समानेति ॥ तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजान्तरेण सहान्यं प्रति यानादि कर्मे क्रियते स समानयानकर्मा संधिः। यः पुनः 'त्वमत्र याहि, अहमत्र यास्यामि' इति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थि-त्रयेव क्रियते सोऽसमानयानकर्मेलेवं द्विप्रकारः संधिर्ज्ञातन्यः॥ १६३॥

खयंकृतश्र कार्यार्थमकाले काल एव वा । मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्पृतः ॥ १६४॥

स्वयमित्यादि ॥ शत्रुजयरूपप्रयोजनार्थं शत्रोव्यंसनादिकमाकलस्य वस्य-माणमार्गशीर्षादिकालादन्यदा यथोक्तकाल एव वा स्वयंकृत इसेको विम्रहः । अपकृतमपकारः, मित्रस्यापकारे राजान्तरेण कृते मित्ररक्षणार्थमपरो विम्रह इसेवं द्विविधो विम्रहः । गोविन्दराजेन तु 'मित्रेण चैवापकृते' इति पठितं व्याख्यातं च । यः परस्य शत्रुः स विजिगीपोर्मित्रं तेनापकारे कियमाणे व्यसनिनि शत्राविति । 'तस्माल्लिखतपाठार्थों वृद्धैगोंविन्दराजतः । मेधातिथि-प्रमृतिभिर्लिखतौ स्वीकृतौ मया' ॥ १६४ ॥

एकाकिनश्रात्ययिके कार्ये प्राप्ते यहच्छया। संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते॥ १६५॥

एकाकिन इलादि ॥ आखिर्कं कार्यं शत्रोन्यंसनादिकं तसिन्नकसाजाते शक्तस्यैकाकिनो यानम्, अशक्तस्य मित्रसहितस्येत्वेवं यानं द्विविधमभि-धीयते ॥ १६५ ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा । मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

क्षीणस्येति ॥ प्राग्जनमार्जितेन दुष्कृतेन ऐहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमकाः क्षीणहस्त्यश्वकोशादिकस्य समृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थमित्येवं द्विविधमासनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

बलस्य स्वामिनश्रेव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये । द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं पाडुण्यगुणवेदिभिः १६७ ॥

बलस्येति ॥ साध्यस्त्रयोजनसिद्धार्थं बलस्य हस्त्यवादेः सेनाधिपत्याधि-हितस्य एकत्र शत्रुनृपोपद्भववारणार्थमवस्थानमन्यत्र दुर्गदेशे राज्ञः कतिनिद्ध-लाधिष्ठितस्यावस्थानमेवं संध्यादिगुणषद्गोपकारज्ञैः द्विविधं द्वैधं कीर्स्यते १६०

१ अयमेवाशयः कामन्दकेनोक्तः—'बलिनोद्दिषतोर्भध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । दैधी-मावेन वर्तेत काकाक्षिवदछितः' इति.

अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः।

साधुषु वैयपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥ अर्थेति ॥ शञ्चिमः पीड्यमानस्य शञ्चपीडानिवृत्त्यास्यप्रयोजनसिद्धार्थम् , असत्यामपि वा तत्काले पीडायां माविशञ्जपीडनशङ्कया अमुक्तमयं महाबर्धं नृपतिमाश्रित इति सर्वत्र व्यपदेशोत्पादनार्थं बैलवन्तमुपाश्रयणम् , एवं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।

तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संघिं समाश्रयेत् ॥ १६९॥ यदेलादि॥ यदा युद्धोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिन्यं जानीयात्तदात्वे तत्कालेऽल्पधनाद्यपक्षयः तदा त्वल्पमङ्गीकृत्यापि संधिमाश्रयेत्॥ १६९॥

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्त प्रकृतीर्भृशम्।

अत्युच्छितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १७० ॥ यदेति ॥ यदामात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीर्दानसंमानाधैरतीव तृष्टा मन्येत भात्मानं च हस्त्यश्वकोशादिशक्तित्रयेणोपचितं तदा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

यदा मन्येत भावेन हुष्टं पुष्टं बलं खकम्।

परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥ १७१ ॥ यदेलादि ॥ यदात्मीयममालादिसैन्यं हर्षयुक्तं धनादिना पुष्टं तत्त्वतो जानीयात्, शत्रोश्चामात्रादिवलं विपरीतं तदा तं लक्षीकृत्य यायात्॥१७१॥

यदा तु खात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च।

तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीन् ॥ १७२ ॥
यदेखादि ॥ यदा पुनर्वाहनेन हस्त्यश्वादिना बल्लेन चामात्रादिविपत्याविपरिक्षीणो भवेत्तदा सामोपदाप्रदानादिना शत्रून्यसान्त्वयन् प्रयत्नेनासन-

माश्रयेत् ॥ १७२ ॥

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।

तदा द्विधा वलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ १७३॥ मन्येतेति ॥ यदा राजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानं च शर्त्रं बुध्येत्तदा कतिचिद्वलसहितः स्वयं दुर्गमाश्रयेत् । बलैकदेशेन च शत्रुविरोध-मानरेत् । एवं द्विधा बलं कृत्वा मित्रसंग्रहादिकं स्वकार्यं साधयेत् ॥१७३॥

यदा परवलानां तु गमनीयतमो भवेत्।

तदा तु संश्रयेत्थिपं घार्मिकं वलिनं नृपम् ॥ १७४ ॥ यदेति ॥ यदा तु सैन्यानाममात्यादिशकृतिदोषादिनातिक्षयेन माद्यो

पाठा०—1 व्यपदेशश्व. 2 बलवदुपाश्रयणमेवं. 3 प्रकृष्टा.

भवति वर्लं द्वैषं विश्वाय दुर्गाश्रयणेनापि नात्मरक्षाक्षमस्तदा शीव्रमेव धार्मिकं वरूवन्तं च राजानमाश्रयेत् ॥ १७४ ॥

कीइशं तं बलवन्तमित्याह-

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिवलख च । उपसेवेत तं नित्यं सर्वयतैर्गुरुं यथा ॥ १७५ ॥

निग्रहमिति ॥ यासां दोषेणासौ गमनीयतमो जातस्तासां प्रकृतीनां, यसाच शञ्जबलादस्य भयमुत्पन्नं तयोर्द्वयोरिप यः संश्रितो निग्रहक्षमस्तं नृपं सर्वयतेर्गुरुमिव नित्यं सेवेत ॥ १७५ ॥

> यदि तत्रापि संपन्धेदोषं संश्रयकारितम् । सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६ ॥

यदीति ॥ अगतिका हि गतिः संश्रयो नाम । तन्नापि यदि संश्रयकृतं दोषं परयेत्तदा निःसंशयो भूत्वा शोभनमेव युद्धं तस्मिन्काले समाचरेत । दुर्वलेनापि बलवतो जयदर्शनान्निहतस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्रीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथाऽखाभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १७७॥ सर्वोपायैरिति ॥ सर्वैः सामादिभिरुपायैर्नीतिज्ञो राजा तथा यतेत, यथाख मित्रोदासीनशत्रवोऽभ्यधिका न भवन्ति । बाधिक्ये हि तेषामसौ

आयति सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् । अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ १७८ ॥

प्राद्धो भवति । धनलोभेन मित्रसापि शात्रवापत्तेः ॥ १७७ ॥

आयितिमिति ॥ सर्वेषां कार्याणामल्पानां बहुनामप्यायतिमुत्तरकालं गुणं दोषं विचारयेत् । वर्तमानकालं च शीव्रसंपादनायथं विचारयेत् । अतीतानां च सर्वकार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विघटितं कि वावशिष्टमित्येवं यथाव-द्विचारयेत् ॥ १७८ ॥

यसात्,-

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षित्रनिश्वयः । अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिनीभिभृयते ॥ १७९ ॥

आयत्यामिति ॥ यः कार्याणामागामिकगुणदोषज्ञः स गुणवत्कार्यमा-रभते दोषवत्परित्यजति । यश्च वर्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्यं कार्यं करोति स्रतीते कार्ये यः कार्यशेषज्ञः स तत्कार्यसमाप्तौ तत्फलं लभते । यसादिवं-विश्वकाकत्रयसावधानत्वाच्च कदाचिच्छत्रभिरभिभूयते ॥ १७९॥

पाडा०-1 "मागामिफलगुण".

किं बहुना,-

यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः। तथा सर्वं संविद्घ्यादेष सामासिको नयः ॥ १८० ॥ यशेत्यादि ॥ यथैनं राजानं मित्रादय उक्ता न बाधेरंस्तथा सर्वसंविधानं कुर्यात् । इत्येष सांक्षेपिको नयो नीतिः ॥ १८० ॥

> यदा त यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः। तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥

यदेति ॥ यदा पुनः शक्तः सन् शत्रुराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेत्तदाऽनेन वश्य-माणप्रकारेण शत्रुदेशमत्वरमाणी गच्छेत्॥ १८१॥

> मार्गशिषे शभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः। फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥ १८२ ॥

मार्गञ्जीषं इति ॥ यश्रतुरङ्गबलोपेतो राजा करिरथागमनविलम्बेन विल-म्बितप्रयाणस्तथा हैमन्तिकसस्यबहुलं च परराष्ट्रं जिगमिषुः समुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि यात्रां कर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो नुपतिः शीघ्र-गतिर्वा सर्वसस्यबहुलं परराष्ट्रं यियासुः स फाल्गुने चैत्रे वा मासि स्वबलयो-म्यकालानतिक्रमेण यायात् । अत एव मन्वर्थन्यापारपरं संक्षेपेण याज्ञवल्क्य-वचनम् (आचारः १३।३४८) 'यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा ब्रजेत्' ॥१८२॥

> अन्येष्वपि त कालेषु यदा पश्येद्धवं जयम् । तदा यायाद्विगृहीव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ १८३ ॥

अन्येष्विति ॥ उक्तकालन्यतिरिक्तेषु यदात्मनी निश्चितं जयमवगच्छेत्तदा स्वबलयोग्यकाले प्रीष्मादावपि हस्त्रश्वादिबलं प्रायो विगृह्येव यात्रां कुर्यात् । श्रत्रोश्चामात्यादिप्रकृतिगोचरदण्डपारुष्यादिग्यसने जातेऽरिपक्षभूतायां तत्प्र-कृतावप्युक्तकालादन्यत्रापि यायात् ॥ १८३ ॥

कृत्वा विधानं मृते तु यात्रिकं च यथाविधि। उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥ १८४ ॥ संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं खकम् । सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८५ ॥

कृत्वेलादि ॥ संद्रोध्येति ॥ मुले स्वीयदुर्गराष्ट्ररूपे पार्षणियाहसंविधानं प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थं सैन्यैकदेशस्थापनरूपं प्रतिविधानं कृत्वा यात्रोपयोगि च बाह्नायुधवर्मयात्राविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा परमण्डलगतस्य च येनास्या-वस्थानं भवति तदुपगृद्ध तदीयान्भृत्यपक्षानात्मसारकृत्वा चारांश्च कापटिका- दीन्शञ्जदेशवार्ताज्ञापनार्थं प्रस्थाप्य सम्यक्तया जाङ्गलान्पाटविकविषयभेदेन त्रिविषं पन्थानं मार्गं शोधिततरुगुल्मादिच्छेदिनिस्रोङ्गतादिसमीकरणादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेनाकर्मकरात्मकं पिड्डाधं बलं यथोपयोगमा-हारोषधसत्कारादिना संशोध्य सांपरायिकं संपरायः संग्रामस्तदुपचितविधिना शञ्जदेशमत्वरया गच्छेत् ॥ १८४-१८५ ॥

> शत्रुसेविनि मित्रे च गृढे युक्ततरो भवेत् । गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ १८६ ॥

शत्रुसेविनीति ॥ यन्मित्रं गूढं कृत्वा शत्रुं सेवते, यश्च भृत्यादिः पूर्वं विरागाद्गतः पश्चादागतस्त्रयोः सावधानो भवेत् । यस्मानावतिशयेन दुर्नि-अहो रिपुः ॥ १८६ ॥

> दण्डच्यूहेन तन्मार्गं यायातु शकटेन वा । वराहमकराभ्यां वा सच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७ ॥

दण्डेति ॥ दण्डाकृतिन्यूहरचनादिः दण्डन्यूहः । एवं शकटादिन्यूहा भिषि । तत्राग्ने बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात्सेनापितः पार्श्वयोईस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातय इत्येवं कृतरचनो दीर्घः सर्वतः समिवन्यासो दण्डन्यूह-स्तेन तद्यातन्यं मार्गं सर्वतो मये सित यायात् । सूच्याकाराग्नः पश्चात्पृथुलः शकटन्यूहस्तेन पृष्ठतो भये सित गच्छेत् । सूक्ष्ममुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो चराहन्यूहः । एष एव पृथुतरमध्यो गरुडन्यूहस्ताम्यां पार्श्वयोभये सित वजेत् । वराहिवपर्थयेण मकरन्यूहस्तेनाग्ने पश्चामेयत्र भये सित गच्छेत् । पिपीलिकापिक्करिवाग्नपश्चाद्भावेन संहतस्त्यतया यत्र यत्र सैनिकावस्थानं स द्याग्नप्रवीरपुरुषमुखः सूचीन्यूहस्तेनाग्नतो भये सित यायात् ॥ १८७ ॥

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्वलम् । पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा खयम् ॥ १८८ ॥

यत इत्यादि ॥ यत्या दिशः शत्रुभयमाशङ्केत तत्यामेव वर्छ विस्तारयेत् । समविस्तृतपरिमण्डलो मध्योपविष्ठजिगीषुः पद्मन्यूहरतेन पुरान्निर्गत्य सर्वदा कपदनिवेशमं क्रुमात् ॥ १८८ ॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिश्च निवेशयेत् । यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेदिशम् ॥ १८९॥

सेनापतीति ॥ हस्त्रश्वरथपदात्मात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः । स च पत्तिक उच्यते । पत्तिकदशकस्यैकः पतिः सेनापतिरूच्यते । तद्दशकस्यैकः सेनानायकः, स एव च बलाध्यक्षः । सेनापतिकलाध्यक्षौ समस्तासु दिश्च संप्तर्षसुद्धार्थं नियोजयेत् । यस्त्राश्च दिशो यदा भयमाशङ्केत् तदा तामभे दिशं कुर्यात् ॥ १८९ ॥ गुल्मांश्र स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समंततः । स्थाने युद्धे च कुश्रलानभीरूनविकारिणः ॥ १९० ॥

गुल्मानित्यादि ॥ गुल्मान्सैन्यैकदेशानाप्तपुरुवाधिष्ठितान् स्थानापसरण-युद्धार्थं कृतभेरीपटहशङ्कादिसंकेतान् अवस्थानयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयानव्य-भिचारिणः सेनापतिवळाध्यक्षान्दूरतः सर्वदिक्षु पारक्यप्रवेशवारणाय शत्रु-चेष्टापरिज्ञानाय च नियोजयेत् ॥ १९० ॥

> संहतान्योधयेद्ल्पान्कामं विस्तारयेद्धहून्। स्रच्या वज्रेण चैवैतान्च्यूहेन व्यूह्य योधयेत्।। १९१॥

संहतानिति ॥ अल्पान्योधान्संहतान्कृत्वो बहून्पुनर्थथेष्टं विस्तारयेत् । सूच्या पूर्वोक्तया वज्राख्येन च्यूहेन त्रिधा व्यवस्थितबलेन रचितवा योधा-न्योधयेत् ॥ १९१ ॥

> खन्दनाश्वैः समे युध्येदनूषे नौद्विपैत्तथा । वृक्षगुरुमावृते चापैरसिचर्मायुष्टेः खले ।। १९२ ॥

स्यन्दनाश्वेरित्यादि ॥ समभूभागे रथाश्वेन युध्येत । तत्र तेन युद्धसाम-श्वांतदानुगतोदके नौकाहस्तिभिः । तस्युल्मावृते धन्विभर्गतंकण्टकपापा-णादिरहितस्थले खङ्गफलककुन्ताचैरायुधैर्युष्येत ॥ १९२ ॥

> कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालाञ्ज्यूरसेनजान् । दीर्घाष्ठघूंश्चेव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥ १९३ ॥

कुरुक्षेत्रानिति ॥ कुरुक्षेत्रभवान् , मत्स्यान्विराटदेशनिवासिनः, पञ्चाला-नकान्यकुव्वाहिच्छत्रोद्धवान् , श्रूरसेनजान्माश्रुरान् प्रायेण पृश्वशरीरबीर्धा-हंकारयोगात्सेनाप्रे योजयेत् । तथान्यदेशोद्धवानपि दीर्वलघुदेहान्मकुष्या-न्युद्धाभिमानिनः सेनाप्र एव योजयेत् ॥ १९३ ॥

प्रहर्षयेद्धलं च्यूद्य तांश्व सैम्यक्परीक्षयेत् । चेष्टाश्रेव विजानीयादरीन्योधयतामपि ॥ १९४ ॥

प्रहर्षयेदित्यादि ॥ बळं रचयित्वा जये धर्मळामः अभिमुसहतस्य स्वर्ग-प्राप्तिः पळायने तु प्रभुदुरितप्रहणं नरकगमनं चेत्याद्यर्थवादेर्युद्धार्थं प्रोत्साह-येत् । तांश्च योधान्केनाभिप्रायेण हृष्यन्ति कृप्यन्ति चेति परीक्षबेत् । तथा योधानामरिभिः सह युध्यमानानामपि सोपध्यनुपधिचेष्टा बुध्येत ॥ १९४ ॥

> उपरुष्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् । दुषयेचास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

उपेस्मादि ॥ दुर्गाश्रयमदुर्गाश्रयं वा रिपुमयुष्यमानमप्यावेष्ट्यासीत पाठा०—1 कौरक्षेत्रांश्व. 2 मृशं परीक्षयेत्.

१ वज्रव्यूहरतु—'त्रिधा व्यवस्थितवको वज्र इत्यमिधीयते' इत्यादिनोक्तः; पतच्छुोकेनैत-इक्त भवति—अरपबलक्षेदरपान्स्वीयान्योधानेकीकृत्य व्यूष्य च सूत्रीव्यूहेनारपबलोयोधनेत् , बहुबलस्तु बज्जव्यूहेन योधयेदिति भावः.

अस्य च देशमुत्साद्येत् । तथा घासान्नोदकेन्धनानि सर्वदाऽस्यापव्रव्यसंभि-श्रणादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥

> भिन्द्याचैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा । समवस्कन्दयेचैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १९६ ॥

भिन्दादित्यादि ॥ शत्रोरुपजीन्यानि तडानादीनि नाशयेत्, तथा दुर्ग-भाकारादीन्भिन्यात्, तत्परिखाश्च भेदेन प्रणादिना निरुद्काः कुर्यात् । एवं च शत्रुनशङ्कितमेव सम्यगवस्कन्द्येत्तथा शक्तिं गृह्णीयात् । रात्रौ च ढक्का-काहिलकादिशब्देन वित्रासयेत् ॥ १९६ ॥

तदानीं च-

उपजप्यानुपजपेहुध्येतैव च तत्कृतम् । युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७॥

उपेत्यादि ॥ उपजापाहीन् रिपुवंश्यान् राज्यार्थिनः श्रुट्यानमात्यादींश्च भेदयेत् । उपजपेनात्मीयकृतां च तेषां चेष्टां जानीयात् । श्रुमग्रहदशादिना श्रुभफलयुक्ते दैवेऽवगते निर्भयो जयेष्युर्युध्येत ॥ १९७ ॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्। विजेतुं प्रयतेतारीच युद्धेन कदाचन ॥ १९८॥

साम्बेद्यादि ॥ प्रीत्यादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्ना इस्त्यश्वरथहिरण्या-दीनां च दानेन तत्प्रकृतीनां तदनुयायिनां च राज्यार्थिनां भेदेन । एतैः समस्तैन्यस्तैर्वा यथासामर्थ्यमरीक्षेतुं यत्नं कुर्यान्न पुनः कदाचिद्युद्धेन ॥ १९८॥

> अनित्यो विजयो यसाहृश्यंते युध्यमानयोः । पराजयश्व संग्रामे तसाद्युद्धं विवर्जयेत् ॥ १९९ ॥

अनित्य इति ॥ यसाधुभ्यमानयोर्बहुळवल्दवाद्यल्पबल्दवाद्यनपेक्षमेवा-नियमेन जयपराजयो दृश्येते, तस्मात्सत्युपायान्तरे युद्धं परिदृरेत् ॥ १९९ ॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे । तथा युष्येत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा ॥ २०० ॥

त्रयाणामित्यादि ॥ पूर्वोक्तानां त्रयाणामिष सामादीनामुपायानामसाधकत्वे सित जयपराजयसंदेहेऽपि तथा प्रयत्नवानसम्बग्ध्येत, यथा शत्रक्षयेत् । यतो, जयेऽथंछाभोऽभिमुखमरणे च स्वर्गप्राप्तिः । निःसंदिग्धे तु पराजये सुद्धादपसरणं साधीयः । यथा वश्यति 'आत्मानं सततं रक्षेत्' (७।२१३) इति मेघातिथि-गोविन्दराजौ ॥ २००॥

जित्वा संपूजयेदेवान्त्राह्मणांश्चेव घार्मिकान्। प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥ २०१ ॥

जित्वेति ॥ परराष्ट्रं जित्वा तत्र ये देवास्तान्धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्सूमि-सुवर्णादिदानसंमानादिभिः पूजयेत् । जितद्रव्येकदेशदानादिनेव चेदं पूजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः (या.स्ट. आचार.१३।३२३)— 'नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्गणार्जितम् । विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥' तथा देव-ब्राह्मणार्थं मयैतद्त्तमिति तदेशवासिनां परिहारान्द्रद्यात् । तथा स्वामिमत्त्रया येरस्माकमपकृतं तेषां मया क्षान्तमिदानीं निर्भयाः सन्तः सुखं स्वव्यापार-मनुतिष्ठन्विस्मयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

सर्वेषां तु विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् । स्थापयेत्तत्र तद्वंत्रयं कुर्योच समयक्रियाम् ॥ २०२ ॥

सर्वेषामिति ॥ एषां राञ्चनृपामात्यानां सर्वेषामेव संक्षेपतोऽभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मिन्राष्ट्रे बलतिहतराजवंश्यमेव राज्येऽभिषेचयेत् । 'इदं कार्ये त्वया, इदं न' इति तस्य तदमात्यानां च नियमं कुर्यात् ॥ २०२ ॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान् यथोदितान् । रतेश्व प्रजयेदेनं प्रधानपुरुषेः सह ॥ २०३ ॥

प्रमाणानीति ॥ तेषां च परकीयानां धर्माद्नपेतानाचारान्देशधर्मेतया शास्त्रेणाभ्युपेतान्त्रमाणीकुर्यात् । एनं चाभिषिक्तमसात्यादिभिः सह रत्नादि-दानेन पूजयेत् ॥ २०३ ॥

यस्मात्,-

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् । अभीष्सितानामधीनां कौले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

आदानमिति ॥ यद्यप्यभिरुषितानां द्रन्याणां ग्रहणमप्रियकरं दानं च प्रियकारकमित्युत्सर्गस्तथापि समयविशेषे दानमादानं च प्रशस्तते । तस्मास-स्मिन्काल एवं पूजयेत् ॥ २०४॥

सर्व कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।

किल्ला तयोदैंवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

संवीमित्यादि ॥ यक्तिवित्संपाचं तत्याग्जन्मार्जितसुकृतदुष्कृतस्पे कर्मणि देवशब्दाभिषये, तयहलोकार्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तं, तयो-पेष्ये दैवं चिन्तविद्यमशक्यम् । मानुषे तु पर्यालोचनमस्ति । सतो मानुष-द्वारेणैव कार्यसिद्धये यतितब्यम् ॥ २०५ ॥ सह वापि त्रजेद्युक्तः संधि कृत्वा प्रयत्नतः ।

मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपन्न्यंस्त्रिविधं फलम् ।। २०६ ॥

सहेत्यादि ॥ एवमुपकमणीये न शत्रुणा युद्धं कार्यम् । यदि वा स एव

मित्रं तेन च दत्तं हिरण्यं भूम्येकदेशो वार्षितं एतश्चयं यात्राफलम् । तेन
सह संधि कृत्वा यसवान्त्रजेत् ॥ २०६ ॥

पार्षिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले । मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाष्ठ्रयात् ॥ २०७ ॥

पार्षणग्राहमित्यादि ॥ विजिगीषोरिर प्रति निर्यातस्य यः पृष्ठवर्ती नृपति-देशाक्रमणाद्याचरित स पार्षिणग्राहस्तस्य तथा कुर्वतो यो नियामकस्तस्यान-न्तरो नृपतिः स आक्रन्दस्तावपेक्ष्य यातन्यम् । मित्रीभूतादमित्राद्वा यात्राफ्रकं गृह्णीयात् । तावनपेक्ष्य गृह्ण-कदाचित्तरकृतेन दोषेण गृह्यते ॥ २०७ ॥

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते। यथा मित्रं ध्ववं लब्ध्वा क्रश्रमप्यायतिक्षमम्।। २०८॥ हिरण्यभूमीति॥ सुवर्णभूमिलाभेन तथा राजा न दृद्धिमेति वथेदाती क्रश्रमप्यागामिकाले दृद्धियुतं स्थिरं मित्रं लब्ध्वा वर्धते॥ १०८॥

> धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च । अनुरक्तं स्थिरारम्मं रुघु मित्रं प्रशस्तते ॥ २०९॥

धर्मञ्जमिति ॥ धर्मञ्जं, कृतोपकारस्य सार्तुं, सानुरागमनुरकं, स्थिरकार्या-रम्भं, प्रीतिमध्यकृतिकं यत् , तन्मित्रमतिशयेन शस्यते ॥ २०९ ॥

> प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च । कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुरीरं बुधाः ॥ २१० ॥

प्राञ्जमिलादि ॥ विद्रांसं, महाकुलं, विकानतं, चतुरं, दातारं, उपकार-सर्तारं, सुखदुःखयोरेकरूपं शत्रुं दुरुन्छेदं पण्डिता बदन्ति । तेनैवंबिधश्रेष्ट्रणा सह संघातस्यम् ॥ २१० ॥

> आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता । स्थौललक्ष्यं च सततप्रदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

आर्यतेत्वादि ॥ साधुत्वं, पुरुषविशेषज्ञता, विकान्तत्वं, कृपालुत्वं, सर्वदा च स्थोललक्ष्यं बहुमदत्वम् । अत एव 'स्युवंदान्यस्थूललक्ष्यदानशीण्डा बहु-प्रदे' इत्यामिधानिकाः । स्थोललक्ष्यमर्थेऽस्क्ष्मद्शित्वमिति तु मेधानिधि-गोवि-न्द्राजयोः पदार्थकथनमनागमम्, एतदुदासीनगुणसामन्यं, तसादेवंविधमु-दासीनमाश्रित्योक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह वोद्यन्यम् ॥ २९१ ॥

श्रेम्यां सखप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि । परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमनिचारयन् ॥ २१२ ॥

क्षेम्यामिति ॥ अनामयादिकल्याणक्षमामपि, नदीमातृकतया सर्वदा सर्व-सस्त्रप्रदामपि, प्रजुरतृणादियोगात्पश्चवृद्धिकरीमपि भूमिमात्मरक्षार्थमितिक-म्बमानो राजा निजरक्षाप्रकारान्तराभावात्परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

यसात्सर्वविषयोऽयं धर्मः सर्यते—

आपदर्थं घनं रक्षेद्दारात्रक्षेद्धनैरि । आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरि धनैरि ॥ २१३ ॥

आपदर्श्वमित्यादि ॥ आपन्निवारणार्थं धनं रक्षणीयम् । धनपरित्यागेनापि दारान्रक्षेत् । आत्मानं पुनः सर्वदा दारधनपरित्यागेनापि रक्षेत् । 'सर्वत एवात्मानं गोपायीत' इति श्रुत्या शास्त्रीयमरणन्यतिरेकेणात्मरक्षेत्युप-देशात् ॥ २१३ ॥

> सह सर्वाः सम्रत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् । संयुक्तांश्र वियुक्तांश्र सर्वोपायान्सृजेद्ध्यः ॥ २१४ ॥

सहेत्यादि ॥ कोशक्षयप्रकृतिकोपमित्रव्यसनादिकाः सर्वा आपदो युग-पदितिश्चयेनोत्पन्ना ज्ञात्वा न मोहमुपेयात् । अपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायान्त्रास्त्रज्ञः संप्रयुक्षीत ॥ २१४ ॥

> उपेतारम्रुपेयं च सर्वोपायांश्र कृत्स्रशः। एतत्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

उपेतारमिति ॥ उपेतारमात्मानं, उपेयं प्राप्तच्यं, उपायाः सामाद्यः सर्वे, ते च परिपूर्णा एतत्रयमवलम्बय यथासामध्ये प्रयोजनसिद्धये यत्नं कुर्यात् २१५

> एवं सर्विमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः। व्यायम्याष्ट्रत्य मध्याह्वे भोक्तुमन्तःपुरं विशेत्।। २१६॥

एवमिति ॥ एवसुक्तमकारेण सर्वराजवृत्तं मन्निभः सह विचार्ये अनन्तर-मासुधाभ्यासादिना व्यायामं कृत्वा मध्याह्वे स्नानादिकं माध्याह्विकं कृत्यं निर्वाह्य भोकुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६॥

तत्रात्मभृतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः । सुपरीक्षितमञ्जाद्यमद्यान्मञ्जैर्विषापहैः ॥ २१७ ॥

तन्नेति ॥ तन्नान्तःपुर आत्मतुल्यैभीजनकालवेदिभिरभेष्टैः सूपकारादिभिः कृतं सुष्ठु च परीक्षितं चकोरादिदर्शनेन । सैविषमन्नं दृष्ट्वा चकोराक्षिणी रक्ते भवतः । विषापहेर्मन्नेजपितमन्नमद्यात् ॥ २१७ ॥

र मेघातिथिस्तु वैवर्ण्यञ्चालास्त्रीक्षिते च तिसन्वयसां विपत्तिः, 'दर्शनेन त्रिमते पत्र कोकिलः, ग्लायति जीवंजीवकः, चक्रोरस्याक्षिणी विनश्यतो विषं प्रदर्शापि, भवतिः युक्तसावग्रदः स्टेड इत्यादिः, मन्नैश्च विषापदैः परिजयेद्वयापादिकासु' इत्यादः विषम्भरगदेश्वास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् । विषमानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ २१८ ॥

विषद्मेरिति ॥ विषनाशिभिरीयधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणि योजवेत् । विषद्दरणानि च रत्नानि यत्नवान्सर्वदा धारयेत् ॥ २१८॥

> परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकभूपनैः । वेषाभरणसंश्रद्धाः र्रृष्टशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९ ॥

परीक्षिता इति ॥ खियश्च गृहचारद्वारेण इतपरीक्षा गुप्तायुधप्रहणविष-क्षिप्ताभरणधारणशङ्कया निरूपितवेषाभरणा अनन्यमनसः चामरस्नानपाना-द्युदकथूपनैरेनं राजानं परिचरेयुः ॥ २१९ ॥

> एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने । स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालंकारकेषु च ॥ २२० ॥

एचमिति ॥ एवंविधपरीक्षादिप्रयतं वाहनशय्यासनाशनस्नानानुलेपनेषु सर्वेषु चार्रुकरणार्थेषु कुर्यात् ॥ २२० ॥

भ्रक्तवान्विहरेचैव स्त्रीभिरन्तः पुरे सह । विद्वत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेतु ॥ २२१ ॥

मुक्तवानिति ॥ कृतभोजनश्च तत्रैवान्तः पुरे भायाभिः सह क्रीडेत्। काळानतिक्रमेण च सप्तमे दिवसस्य भागे तत्र विह्त्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि विन्तयेत्॥ २२१॥

अलंकृतश्च संपञ्चेदायुधीयं पुनर्जनम् । वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२ ॥ अलंकृत हति ॥ कृतालंकारः सन्नायुधजीविनं, वाहनानि हस्त्यश्चादीनि, सर्वाणि च शस्त्राणि सद्वादीनि, अलंकाररचनादीनि च पश्चेत् ॥ २२२ ॥

संध्यां चोपास शृणुयादन्तर्वेश्मिन शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ २२३ ॥ गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् । प्रविशेद्धोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तः पुरं पुनः ॥ २२४ ॥

संध्यामिति ॥ गत्विति ॥ ततः संध्योपासनं कृत्वा तस्मात्प्रदेशात्कक्षान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यद्गत्वा गृहाभ्यन्तरे धतशस्रो रहस्याभिधायिनां चराणां स्वन्यापारं श्रुणयात् । ततस्रं वरं संप्रेष्य परिचारिकास्रीवृतः पुन-भौकुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २२३-२२४ ॥

पाठा०-1 विषत्रैरुदकैश्वास्य. 2 संस्पृशेयुः समाहिताः.

तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः । संविशेतु यथाकालमुत्तिष्ठेच गतक्कमः ॥ २२५ ॥

तत्रेखादि ॥ तत्रान्तःपुरे वादित्रशब्दैः श्रुतिसुखैः प्रहर्षितः पुनः किंचि-द्भुक्त्वा नातितृसः कालानतिक्रमेण गतार्धप्रहरायां रात्रो खप्यात् । तत्रो रात्रेः पश्चिमयामे च विश्रान्तः सम्रुत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः । अख्यक्षः सर्वमेततु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
एतदिति ॥ एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षणादिकं नीरोगो राजा स्वयमनुतिष्ठेत् । अस्वस्थः पुनः सर्वमेतद्योग्यश्रेष्टामात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥
इति श्रीकुहूकभटकृतायां मन्वर्धभुक्तावत्यां मनुवृतौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ८

व्यवहारान्दिदक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः । मञ्जेज्ञर्मित्रिभिश्चेव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १ ॥

व्यवहारानिति॥ एवंविधविपक्षमहीक्षिद्धः प्रजानां रक्षणाद् वासवृत्तिसा-सामेवेतरेतरविवादजपीडापरिहारार्थं, ऋणादानाद्यष्टादशविवादं विरुद्धार्था-र्थिप्रसाधिवाक्यजनितसंदेहहारी विचार एव व्यवहारः। तदाह कासायनः— 'वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते। नानासंदेहहरणाद्यवहार इति स्मृतः॥' तान्व्यवहारान्द्रष्टुमिच्छन् पृथिवीपतिर्वेद्द्रसमाणलक्षणलक्षिते-द्र्याप्रलेविरहादुतुद्धतः। अविनीते हि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभाक्षयादस-म्यगभिधाने तस्वनिर्णयो न स्यात्। ताहशो वक्ष्यमाणां समां प्रविशेत्। व्यवहारदर्शनं चेदं प्रजानामितरेतरपीडायां तस्वनिर्णयेन रक्षणार्थं वक्ष्यमाण-दृष्टार्थंकरणफलेनेव फळवत्॥ १॥

> तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् । विनीतवेषाभरणः पश्चेत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २ ॥

तन्नेत्यादि ॥ तत्यां च सभायां कार्यगौरवापेक्षायासुपविष्टों, लघुनि कार्ये उत्थितोऽपि वा। 'पाणि'शब्दो बाहुपरः। दक्षिणबाहुसुद्यस्यानुद्धतवेषालंकारः पूर्वत्रश्लोक इन्द्रियानौद्धत्यसुक्तं तादशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यहं देशहष्टेश्व शास्त्रहष्टेश्व हेतुभिः । अष्टादशसु मार्गेषु निवद्धानि पृथकपृथक् ॥ ३ ॥ प्रत्यहमित्याद्वि ॥ तानि च ऋणादानादीनि कार्याप्यष्टादशसु व्यवहार- मार्गेषु विषयेषु परितानि देशजातिकुळन्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षि-दिन्यादिभिर्देतुभिः पृथकपृथक् प्रत्यहं विचारयेत् ॥ ३ ॥ तान्येवाष्टादश गणयति—

तेषामाद्यमृणादानं निश्चेषोऽस्वामिविक्रयः ।
संभ्य च सम्रत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४ ॥
वेतनस्थैव चादानं संविद्ध व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुश्चयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥
स्त्रीपुंधमी विभागश्च द्युतमाह्वय एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

तेषामिति॥ वेतनस्यैव चेति॥ सीमेति॥ स्त्रीपुमिति। तेषामद्याद्यानां मध्ये बादाविह ऋणादानं विचार्यते। तस्य स्वरूपमुक्तं नारदेन—'ऋणं देय-मदेयं च येन यत्र यथा च यत्। दानप्रहणधर्माश्च तहणादानमुच्यते'। तत्रश्च स्वधनसान्यसिन्नपंणरूपो निस्तेषः। अस्वामिना च कृतो विकयः। संभूय विणापादीनां कियानुष्ठानम्। दत्तस्य धनसापात्रवुद्या कोधादिना वा ग्रहण्णम्। कर्मकरस्य मृतेरदानम्। कृतव्यवस्थातिकमः। क्रयविकये च कृते पश्चात्तापाद्विप्रतिपत्तिः। स्वामिपश्चपाल्योर्विवादः। प्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः। वाक्पारुष्यमाकोशनादि। दण्डपारुष्यं ताडनादि। स्त्रेयं निह्नवेन धनप्रहणम्। साहसं प्रसद्ध धनहरणादि। स्वियाश्च परपुरुषसंपर्कः। स्वीसहितस्य पुंतो धर्मे व्यवस्था। पैतृकादिधनस्य च विभागः। अक्षादिकीडा पणव्यवस्थापनपूर्वकम्। पश्चिमेषादिप्राणियोधनम् । इस्थेवमष्टादश पदानि। एतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्थानानि। समाह्वयस्य प्राणिद्यूतरूपत्वेन द्यूतावान्तर-विशेषस्वाद्धादशसंख्योपपत्तिः॥ ४-७॥

एषु खानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् । धमं श्राश्वतमाश्रित्य क्वयीत्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८॥

एष्वित्यादि ॥ एष्वृणादानादिषु न्यवहारस्थानेषु बाहुन्येन विवादं कुर्वतां मनुष्याणामनादिपारम्पर्यागतत्वेन नित्यं धर्मेमवल्य्य कार्यनिर्णयं कुर्यात्। 'भूयिष्ट'शब्देनान्यान्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति। तानि च 'श्रकीर्णक'शब्देन नारदाशुक्तानि। अत एव नारदः—'न दृष्टं यश्च पूर्वेषु सर्वे तत्स्यात्प्रकीर्णकम्' इति ॥ ८॥

१ नारदस्तु-'एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं शतम् । क्रियामेदान्मनुष्याणां शत-शाखो निगयते' इति चावान्तरविवक्षयाष्टोत्तरशतं भवतीत्याख्यातवान् ।

यदा खयं न क्रयोत्त नृपतिः कार्यदर्शनम् । तदा नियुज्यादिद्वांसं बाह्मणं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

यदेलादि ॥ यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना वा राजा स्वयं कार्य-दर्शनं न कुर्यात्तदा तद्दर्शनार्थं कार्यदर्शनाभिज्ञं बाह्यणं नियुक्षीत ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि संपक्ष्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

सभामेव प्रविक्याऱ्यामासीनः स्थित एव वा ॥ १० ॥

सोऽस्येति ॥ स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो द्रष्टव्यानि कार्याणि त्रिभिर्बाह्मणैः सभायां साधुभिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञेर्दृतस्तामेव सभां प्रविश्योपविश्य स्थितो वा नतु चंकस्यमाणस्तस्य चित्तव्याक्षेपसंभवत्वात्तादृशकरणादानादीनि कार्याणि पश्येत् ॥ १० ॥

> यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्तयः। राज्ञश्राधिकृतो विद्वान्त्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥ ११ ॥

यसिमिन्निति ॥ यसिन्स्थाने ऋग्यज्ञःसामवेदिनस्रयोऽपि ब्राह्मणा अव-तिष्ठन्ते, राज्ञाधिकृतश्च विद्वान्बाह्मण एव प्रकृतत्वाद्वतिष्ठते, तां सभां चतु-र्भेखसभामिव मन्यन्ते ॥ ११ ॥

धर्मी विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

श्चरं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥ धर्म इति ॥ भाः प्रकाशस्त्रया सह वर्तत इति विद्वत्संहतिरेवात्र 'सभा'-श्चब्देनाभिमता। यत्र देशे सभां विद्वत्संहतिरूपां धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनु-ताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित आगच्छति अधिप्रत्यधिनोर्मध्ये एकस्य सत्या-भिधानादपरस्य मुषावादात्ते च सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्वाच्छरयमि-वाधर्म नोद्धरन्ति तदा त एव तेनाधर्मशब्येन विद्धा भवन्ति ॥ १२ ॥

यतः एवमतः,--

संभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समझसम् । अञ्जवन्विञ्चवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

समामिति ॥ सभामवगम्य न्यवहारार्थं तस्रवेशो न कर्तव्यः । पृष्ट-श्चेतदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा तूष्णीमवतिष्ठमानो सृपा वा वदन्न-भयथापि सद्यः पापी भवति । मेघातिथिना तु 'सभा वा न प्रवेष्टच्या' इति ऋज्वेव पठितम् ॥ १३ ॥

पाठा0—1 सभा वा न प्रवेष्टव्या.

१ व्याख्यातं च-'व्यवहारदर्शनाधिकारो न प्रतिपादनीय:, प्रतिपन्नश्चेत्समंजसं वक्त-व्यम् । अनेन त्वनिधकृतस्यापि यदृच्छया सिन्निहितस्य मिथ्यापदयत्मु सभ्येषु विद्वस्तूर्णी-भावं नेच्छन्ति' इति ।

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च । हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

यत्रेत्यादि ॥ यत्थां सभायामधिंप्रत्यथिंभ्यामधर्मेण धर्मो न दृश्यते । यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन नाश्यते, सभासदां प्रेक्षमाणानां ताननादत्य ते प्रतीकारक्षमा न भवन्तीत्यथेः । 'षष्ठी चानादरे' (पा. २।३।३८) इत्यनेन षष्ठी । तत्र त एव सभासदत्तेन पापेन हता भवन्ति ॥ १४ ॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रिक्षतः। तसाद्धमी न हन्तव्यो मा नो धर्मी हतो वधीत्॥ १५॥

धर्म इत्यादि ॥ यसाद्धमें एवातिकान्त इष्टालिष्टाभ्यां सह नाशयित नार्थिप्रत्यर्थादिः । स एव नातिकान्तसाभ्यां सह रक्षति । तसाद्धमें नाति-क्रमणीयः । माऽस्मान् त्वत्सहितानिकान्तो धर्मो वधीदिति सभ्यानामुत्पथ-प्रवृत्तस्य प्राद्विवाकस्य संबोधनमिद्म् । अथवा नो निषेधेऽज्ययम् । नो हतोः धर्मो मा वधीत् न हन्त्येवेत्यभिष्ठायः ॥ ५५ ॥

दृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः क्रुरुते ह्यलम् । दृषलं तं विदुर्देवास्तसाद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १६ ॥

वृष इत्यादि ॥ कामान्वर्षतीति वृषः, 'वृष'शब्देन धर्म एवाभिधीयत इति । 'अर्छ'शब्दो नारणार्थः । यसाद्धर्मस्य यो नारणं करोति तं देवा वृष्ठं जानन्ति न जातिवृष्ठम् । तसाद्धर्मं नोन्छिद्यादिति धर्मब्यतिक्रमखण्डनार्थं 'वृष्ठं शब्दार्थनिर्वचनम् ॥ १६ ॥

एक एव सुहृद्धमीं निधनेऽप्यनुयाति यः । शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ॥ १७ ॥

एक इत्यादि ॥ धर्म एवैको मित्रं यो मरणेऽप्यभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति यसादन्यत्सर्वं भार्यापुत्रादि शरीरेणैव सहादर्शनं गच्छति । तसात्पुत्रादि-स्नेहापेक्षयापि धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥

पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १८ ॥

पाद् इत्यादि ॥ दुर्ब्यवहारदर्शनाद्धमेसंबन्धी चतुर्थभागोऽश्विनमधर्म-कर्तारं प्रत्यर्थिनं वा गच्छति । परश्चतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनम् । अन्य-पादः सभासदः सर्वानधर्मेष्रवृत्यनिवारकान्त्र्यामोति । पादश्च राजानं वजति । सर्वेषां पापसंबन्धो भवतीत्यत्र विवक्षितम् ॥ १८ ॥ राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । एनो गच्छति कर्तारं निन्दाही यत्र निन्धते ॥ १९ ॥

राजेलादि ॥ यसां पुनः समायामसलवादी निन्दाहीं ऽर्थी प्रलथीं वा सम्यक् न्यायदर्शनेन निन्धते तत्र राजा निष्पापो भवति । सभासदश्च पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिकमेव कर्तारं पापमुपैति ॥ १९॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्वाह्मणबुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेने तु शुद्रः कथंचन ॥ २०॥

जातिमात्रेति ॥ ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते नतु ब्राह्मणकर्मानुष्ठानं वणिगादिवत्साक्ष्यादिद्वारेण स्फुटन्यायान्यायनिरूपणक्षमो ब्राह्मणजातिरिप वा यस्य
संदिग्धाऽऽत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स वरम् । उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे च कवित्कार्यदर्शने नृपतेर्धर्मप्रवक्ता भवेत्र तु धार्मिकोऽपि व्यवहारज्ञोऽपि शूद्रः ।
ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तिति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्ने तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञानार्थः। अत एव कात्यायनः—
'यत्र विद्रो न विद्वान्त्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं
यक्षेन ब्रजीयेत्' ॥ २० ॥

यसात्,

यस शूद्रस्तु कुरुते राज्ञी धर्मविवेचनम् । तस्य सीद्ति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

यस्येत्यादि ॥ यस्य राज्ञो धर्मविवेचनं ग्रूदः कुरुते तस्य पश्यत एव पङ्के गौरिव तदाष्ट्रमवसन्नं भवति ॥ २९ ॥

यद्राष्ट्रं शुद्रभूयिष्ठं नास्तिकाकान्तमद्विजम्।

विनश्यत्याशु तत्कृतस्तं दुर्भिक्ष्वयाधिपीडितम् ॥ २२ ॥ यदिलादि ॥ यदाष्ट्रं श्रद्भबहुलं बहुलपरलोकाभाववाद्याकान्तं द्विजश्र्न्यं तत्सर्वं दुर्भिक्षरोगपीडितं तच्छीद्रं विनश्यति । 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यक्' (३।७६) इत्यस्याभावेन वृष्टिविरहात्, उपजातदुर्भिक्षरोगाद्यपसर्गशान्त्यर्थ-कर्माभावाच ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः । प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यद्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्मासन्मिति ॥ धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्य आच्छादितदेहोऽनन्य-मना लोकपालेभ्यः प्रणामं कृत्वा कार्यदर्शनमनुतिष्ठेत ॥ २३ ॥

पाठा०-1 संदिग्धार्थानां.

१ शुद्राधिकारमयं नास्तिकादिभिन्नी समाकान्तं राष्ट्रमधर्मनाडुल्यात्सद्यः सीदतीत्याशयः

अर्थानथीं बुद्धा धर्माधर्मी च केवला ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पत्रयेत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २४ ॥

अर्थेति ॥ प्रजारक्षणोच्छेदाद्यात्मकावैहिकावर्थानथौँ बुद्धा परलोकार्थं धर्माधर्मौ केवलावनुरुध्य यथा विरोधो न भवति तथा कार्यार्थिनां कार्याण परयेत् । बहुवर्णमेलके तु बाह्यणादिकमेण परयेत् ॥ २४ ॥

बाह्यैर्विभावयेछिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्रक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

बाह्यैरिति ॥ बाह्यैः स्वरादिलिङ्गैरित्यभिधानादेवावधारितन्यापारैः अर्थि-प्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायं निरूपयेत् । स्वरो गद्भदादिः, वर्णः स्वामाविक-वर्णादन्यादशो मुखकालिमादिः, इङ्गितमधोनिरीक्षणादि, आकारो देहभव-स्वेदरोमाञ्चादिः, चेष्टा इस्तास्फालनादिः ॥ २५ ॥

यसात्,-

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्रविकारैश्र गृद्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

आकारेरिति ॥ आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या स्खल्द्यादादिकया अन्त-र्गतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमवधार्यते ॥ २६ ॥

> बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत् । यावत्स स्थात्समावृत्तो यावत्वातीतशैशवः ॥ २७ ॥

बालदायेति ॥ अनाथबालस्वामिकं धनं पितृज्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावद्राजा रक्षेत् । यावदसी 'षद्धिराद्ब्दादिकं ब्रह्मचर्यम्' इसाधुकेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तो न भवति तादृशस्यावश्यकबाल्यविगमात् । यस्त्वशक्त्यादिना बाल एव समावर्तते सोऽपि यावद्तीतबाल्यो भवति तावत्तस्य धनं रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम् । 'बाल आषोडशादृर्षात्' इति नारद्वचनात् ॥ २७ ॥

वशाऽपुत्रासु चैवं साद्रक्षणं निष्कुलासु च । पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्त्रातुरासु च ॥ २८ ॥

घरोत्यादि ॥ वशासु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोप-कृष्टिपतघनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च स्वीषु, प्रोषितभर्तृकासु, निष्कु-लासु सिपण्डरहितासु, साध्वीषु च स्वीषु, विधवासु, रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि बालधनस्थेव राज्ञा रक्षणं कर्तृब्यम् । अत्र चीनेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनक्तिपरिहारः ॥ २८ ॥

पाठा०-1 याबद्वाऽतीतरीशवः

१ अत्रातुरासु कुष्ठादिपीडितासु स्त्रीषु स्त्रीधनं रक्षणीयमिति वक्तन्ये वशादिशन्दोपादानमुक्त-न्यायेन स्त्रीष्वत्यादिना विरोधिकक्षणायाः कुल्टासा धनरक्षणसंभावनानिषेथार्थमिति भावः-

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः खवान्धवाः। ताञ्छिष्याचौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

जीवन्तीनामिति ॥ वयमत्रानन्तराधिकारिणो रक्ष्याम इदं धनमित्यादि-व्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां तद्धनं गृह्णन्ति तान्वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

प्रनष्टिति ॥ अज्ञातस्वामिकं धनं राजा कस्य किं प्रनष्टमित्येवं पटहादिना उद्घोष्य राजद्वारादौ रक्षितं वर्षत्रयं स्थापयेत् । वर्षत्रयमध्ये यदि धनस्वा-म्यागच्छति तदा स एव गृह्णीयात् । तदूर्ध्यं तु नृपतिर्विनियुञ्जीत ॥ ३० ॥

ममेदमिति यो ब्र्यात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि । संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्रव्यमहिति ॥ ३१ ॥

ममेद्मित्यादि ॥ 'मदीयं घनम्' इति यो वदति स 'किंरूपं, किंसंख्याकं, कुत्र प्रनष्टं तद्धनम् ?'इत्यादिविधानेन प्रष्टन्यः। ततो यदि रूपसंख्यादीन्सत्या-न्वदृति तदा स तत्र धनस्वामी तद्धनं प्रहीतुमईति ॥ ३१ ॥

अवेदयानी नष्टस देशं कालं च तत्त्वतः। वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमहिति ॥ ३२ ॥

अवेदयान इत्यादि ॥ नष्टद्रन्यस्य देशकालावस्मिन्देशेऽस्मिन्काले नष्ट-मिति, तथा वर्णे गुक्कादि, क्षाकारं कटकमुकुटादि, परिमाणं च यथावदजा-नन्नष्टद्रव्यसमद्ग्डमईति ॥ ३२ ॥

देशकालादिसंवादे पुनः,--

आददीताथ पड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नुपः। द्शमं द्वाद्शं वापि सतां धर्ममनुसरन् ॥ ३३ ॥

आद्दीतेति ॥ यदेतदाज्ञा प्रनष्टद्रव्यं प्राप्तं तसात् षड्भागं दशमं द्वादशं वा रक्षादिनिमित्तं पूर्वेषां साधूनामयं धर्म इति जाननराजा गृह्धी-यात् । धनस्वामिनो निर्गुणसगुणत्वापेक्षश्चायं षङ्मागादिमहणविकल्पः । अव-शिष्टं स्वामिने समर्पयेव ॥ ३३ ॥

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरिधष्ठितम् । यांस्तत्र चौरान्गृद्धीयात्तान्राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

प्रनष्टेति ॥ यहव्यं कस्यापि प्रनष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्ते रक्षितं कृत्वा स्थाप्यम् । तस्थिश्र द्रव्ये यांश्रीसान्गृह्वीयात्तान्हस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु 'शतादभ्यधिके वधः' इति दर्शनादत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्या-धिकद्रव्यहरणे वधमाह । तन्न । तन्न 'संधिं छित्त्वा तु यचौर्यं' (९१२७६) इति यत्स्वाम्येऽपि प्रनष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानात् 'शतादम्यधिके वधः' इत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

ममायमिति यो ब्र्यानिधि सत्येन मानवः। तस्याद्दीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५॥

ममायमिति ॥ यो मानुषः स्वयं निधि छव्ध्वा, अन्येन वा निधो प्राप्ते ममायं निधिरिति वदति सत्येन प्रमाणेन च स्वसंबन्धं बोधयति तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततो निधानात् पेड्भागं द्वादशभागं वा राजा गृह्णीयात् । अवशिष्टं तस्यापेयेत् ॥ ३५ ॥

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांश्चमष्टमम् । तस्यव वा निधानस्य संख्ययाल्पीयसीं कलाम् ॥ ३६ ॥

अनृतमिति ॥ अस्तीयं स्तीयमिति ब्रवन्स्वधनस्वाप्टमं भागं दण्ड्यः। यद्वा तस्यैव निधेरत्यन्तारुपभागं गणयित्वा येनावसादं न गच्छति न विषयश्र स्वभते तद्दण्ड्यः । अरुपीयसीमितीयसुन्नन्तनिर्देशात्पूर्वस्वादन्योऽयं दण्डः। विकरुपश्च निर्गुणसगुणापेक्षः॥ ३६॥

> विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् । अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिहिं सः ॥ ३७ ॥

विद्वानित्यादि ॥ विद्वान्पुनर्जाह्मणः पूर्वमुपनिहितं निधि दृष्ट्वा सर्वं गृह्णी-यात् । न षङ्क्षागं दृष्टात् । यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य स प्रभुः । अत एवोक्तम् (११९००) 'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदम्' इति । तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तथा च नारदः—'परेण निहितं लब्ध्वा राजा द्यपहरेजिधिम् । राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादते ॥' याज्ञवल्क्योऽप्याह—(वा.स्ट.आ. २।३४) 'राजा लब्ध्वा निधिं दृष्टाद्विजेभ्योऽर्धे द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादृष्टात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥' अतो यन्मेधातिथि-गोविन्दराजाभ्यां 'ममायमिति यो मूयात्' (८।३५) इत्युक्तं, राजदेयार्थनिरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातं तदनार्षम् । नारदादिमुनिन्याख्याविपरीतं सक्विपतं न मेधातिथि-गोविन्दराजन्याख्यानमादिये ॥ ३७ ॥

यं तु पश्येत्रिधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ । तसाद्विजेभ्यो दत्त्वार्धमर्घं कोशे प्रवेशयेत ॥ ३८ ॥

यं त्विति ॥ यं पुनरस्वामिकं पुरातनं भूम्यन्तर्गतं निधि राजा लभते तसाद्राह्मणेभ्योऽर्धं दुत्त्वाऽर्धमात्मीयधनागारे च प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

पाठा • —1 संधि कृत्वा तु यचौर्य.

१ केलिन्त्वन-राजा क्षत्रियादीनां षष्टभागं ब्राह्मणस्य च द्वादरां भागमाददीतेत्याहुः.

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ । अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरिधपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

निधीनामिति ॥ निधीनां पुरातनानामस्वकीयानां विद्वहाह्यणेतररुब्धानां सुवर्णाचुत्पत्तिस्थानानां चार्धहरो राजा । यस्मादसौ रक्षति भूमेश्र प्रभुः ३९

दातन्यं सर्ववर्णभ्यो राज्ञा चौरेहतं धनम्।

राजा तदुपयुज्जानश्रीरस्थामोति किल्बिषम् ॥ ४० ॥

दातव्यमिति ॥ यद्धनं चौरैलेंकानामपहतं तद्राज्ञा चौरेभ्य शाहत्य धन-स्वामिभ्यो देयम् । तद्धनं राजा स्वयमुपयुक्षानश्रीरस्य पापं प्रामोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान्धर्माञ्श्रेणीधर्माश्च धर्मवित् । समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्म प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

जातीति ॥ धर्मान्त्राह्मणदिजातिनियतान्याजनादीन् जानपदांश्च नियत-देशव्यवस्थितानाञ्चायाविरुद्धान्, देशजातिकुलधर्माश्च 'श्राञ्चारेप्रतिषिद्धाः प्रमाणम्' (गौ.स्ट. १११७) इति गौतमस्मरणात् । श्रेणीधर्माश्च विष्मादिधर्मान्यतिनियतकुल्व्यवस्थितान्जात्वा तद्विरुद्धान्राजा व्यवहारेषु तत्तद्धर्मान्व्यवस्थापयेत ॥ ४१ ॥

यसात्,-

खानि कर्माणि कुर्नाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥
स्वानीत्यादि ॥ जातिदेशकुल्धर्मादीन्यात्मीयकर्माण्यज्ञतिष्ठन्तः, स्वे स्वे
च नित्यनैमित्तिकादौ कर्मणि वर्तमानाः, दूरेऽपि सन्तः सांनिध्यनिबन्धनस्नेहाभावेऽपि लोकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ४२ ॥

प्रासिककिमदमिभाय पुनः प्रकृतमाह—

नोत्पाद्येत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य प्रुषः । न च प्रापितमन्येन प्रेसेतार्थं कथंचन ॥ ४३ ॥

नोत्पाद्येदिति ॥ राजा राजनियुक्तो वा धनलोभादिना कार्यसृणादि-विवादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः-'न राजा तु विशत्वेन धनलोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत नराणामविवादिनाम् ॥' न चार्थिना प्रत्यर्थिना वाऽऽवेदितं विवादं धनादिलोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

ेयथा नयत्यसृक्पातैर्मगस्य मृग्युः पदम् । नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥ यथेति ॥ यथा स्मस्य श्रवहतस्य रुधिरपातैर्व्याघः पदं स्थानं प्राप्नोति वथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा धर्मस्य तत्त्वं निश्चनुषात् ॥ ४४ ॥

6

सत्यमर्थं च संपरयेदात्मानमथ सीक्षिणः । देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमिलादि ॥ व्यवहारदर्शनप्रवृत्तो राजा छलमपहाय सलं पश्येत्तथार्थं च । अर्शकादित्वान्मत्वर्थायोऽच् । अर्थवन्तं गोहिरण्यादिधनिविषयस्थं व्यव-हारं पश्येत्, न त्वहमनेनाक्षिनिकोचनेनोपहसित इत्यादिस्वल्पापराधम् आ-त्मानं च तत्त्वनिणेये स्वर्गादिफलभागिनं, साक्षिणः सत्यवादिनः, देशं कालं च देशकालोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुलघुतादिकं पश्येत् ॥ ४५ ॥

सद्भिराचरितं यत्स्याद्धार्मिकैश्र द्विजातिभिः। तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत्।। ४६॥

सद्भिरित्यादि ॥ विद्वद्भिर्धमैप्रधानैद्विजातिभिर्यहुश्यमानशाखमनुष्टितं तदेशकुळजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

्रतत्सकलन्यवहारसाधारणं परिभाषात्मकमुक्तम्, संप्रति ऋणादान-मधिकृत्याह—

अधमणीर्थसिद्ध्यर्थमुत्तमणेन चोदितः । दापयेद्धनिकस्यार्थमधमणीदिभावितम् ॥ ४७ ॥

अधमण्यिति ॥ अधमण्यिति अधुक्तधनसिद्धार्थे धनस्वामिना राजा बोधितो वक्ष्यमाणलेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितं धनमुत्तमणस्याधमण् प्रदापयेत् । अधमण्यित्तमण्यि दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

कथं दापयेदिलाइ—

यैर्येरुपायैरर्थं स्वं प्राप्तुयादुत्तमर्णिकः। तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

यैथेरिति ॥ यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमणी लभते तैसीरुपायै-र्वशीकृत्य तमर्थं दापयेत् ॥ ४८ ॥

तानुपायानाह—

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेद्धं पश्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

धर्मेणेलादि॥ धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधयेत्। तत्र धर्मानाह बृह-स्पति:—'सुहत्संबन्धिसंदिष्टैः साम्ना चानुगमेन च। प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहतः॥' देवे धनेऽधर्मणंस्याविप्रतिपत्तौ व्यवहारेण। तथा च वक्ष्यति (८१५१)—'अर्थेऽपव्ययमानं तु' इति । मेधातिथिस्तु—नि स्तो यः स व्यवहारेण दापियतव्यः। अन्यत्कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारियतव्यः। तदुत्पनं धनं तस्मानु गृह्णीयादित्याह । छळादीनि

पाठा0—1 साक्षिणम्. 2 अन्यत्र कर्णोदकवद्दनं दत्त्वा.

त्रीण्याह बृहस्पतिः—'छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाईेली । अन्याह-तादि वाहत्य दाप्यते तत्र सोपिधः ॥ दारपुत्रपद्मनहत्वा कृत्वा द्वारोपवेश-नम् । यात्रार्थी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥ वध्वा स्वगृहमानीय ताड-नाचैरुपऋमैः । ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः' ॥ ४९ ॥

यः खयं साधयेदर्थमुत्तमणीं इधमणिकात्।

न स राज्ञाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ ५०॥ य इत्यादि ॥ य उत्तमणः संप्रतिपन्नमर्थमधमणीत्स्वयं वलादिना साध-यति स स्वीयं धनं सम्यक्साधयन्नसास्वनिवेद्य किमिति वलादिकं कृतवान-सीति न राज्ञा निषेद्धव्यः ॥ ५०॥

> अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितम् । दापयेद्धनिकस्थार्थं दण्डलेशं च शक्तितः ॥ ५१ ॥

अर्थ इति ॥ नाहमसौ धारयामीति धनविषयेऽपह्नवानमधमणै करणेन लेख्यसाक्षिदिन्यादिना प्रतिपादितमर्थमुत्तमणेस्य राजा प्रदापयेत् । दण्डलेशं च 'अपह्नवे तिद्विगुणम्' (८।१३९) इति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्यूनमपि दण्डं पुरुषशत्त्या दापयेत् ॥ ५१॥

अपहृवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्ता दिशेदेश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

अपेति ॥ उत्तमर्णस्य धनं देहीति सभायां प्राड्विवाकेनोक्तस्याधमर्णस्य नास्य धारयामीत्यपलापे सति अभियोक्ताऽधीं देश्यं धनप्रयोगदेशवर्तिसा-क्षिणं निर्दिशेत् । प्रायेण साक्षिभिरेव खीमूर्खादिसाधारणनिर्णयात्प्राक्साक्ष्यु-पन्यासः । अन्यद्वा करणं पत्रादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

अँदेश्यं यश्च दिश्चिति निर्दिश्यापहुते च यः ।
यश्चाधरोत्तरानश्चीन्विगीतान्नावद्युष्यते ॥ ५३ ॥
अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति ।
सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥
असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ।
निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ ५५ ॥
ब्रहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत् ।
न च पूर्वापरं विद्यात्तसादर्थात्स हीयते ॥ ५६ ॥
अदेश्यमिति ॥ अपदिश्येति ॥ असंभाष्य हति ॥ ब्रहीत्यादि ॥ क्षदेश्यं

पाठा॰—1 ऋणिकाद्धनी. 2 यहणी दाप्यते हार्थ. 3 कारणेन. 4 अभियुक्ती विशेदेशें. 5 कारणे वान्य°; कारणे वा समुद्दिशेत. 6 अदेशं. 7 अपदिश्यापदेशं च.

यत्र देशेऽधमर्णस्य ऋणग्रहणकाले सर्वदावस्थानं न संभवतीति निर्दिश्य चादेशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमित्यपनयति, यश्च पूर्वीकानर्थान्स्वार्थान्स्वोक्ता-न्विरुद्धान्वावगच्छति। यश्च मम हस्तारसुवर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दिश्य मत्पन्नहस्ताद्वहीतमित्येवमादिना यः प्रनरपसरति । यश्च सम्यनप्रतिज्ञातमर्थ कस्मात्त्वया रात्रावसाक्षिकं दत्तमिलेवमादि प्राङ्घिवाकेन पृष्टः सन्न समाधत्ते । यश्च संभाषणान्हीनिर्जनादिदेशे साक्षिभिः सहान्योन्यं संभाषते । यश्च भाषार्थस्थिरीकरणाय नितरामुच्यमानं प्राड्विवाकेन प्रश्नं नेच्छेत्। यश्च निष्प-तेत् उक्तांश्च व्यवहारान्पुराऽनाख्याय यथा स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेत्। यश्च ब्रहीत्युक्तो न किंचिद्रवीति । उक्तं साध्यं न प्रमाणेन प्रतिपाद्यति । पूर्वे साधनं, अपरं साध्यं, तद्यो न जानाति। असाधनमेव साधनत्वेन निर्दि-शति । असाध्यमेव मानेन 'शशश्रक्षकृतं धनुर्तेयम्' इत्यादि साध्यत्वेन निर्दिशति स तसात्साध्यादर्थाद्वीयते ॥ ५३-५६ ॥

सीक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेत्र यः। धर्मस्यः कारणैरेतैईांनं तैमपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

साक्षिण इति ॥ साक्षिणो मम विद्यन्त इत्युक्त्वा तान्नि दिशेत्युक्तो यो न निर्दिशति तं पूर्वोक्तरेभिः कारणैर्धर्मस्थः प्राड्विवाकः पराजितं कथयेत् । 'ज्ञा-तारः सन्ति मेत्युक्त्वा' इति वा पाठः । अत्र छान्दसमिकारस्य पूर्व-रूपत्वम् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद्र्याद्भैध्यो दण्डाश्र धर्मतः। न चेत्रिपक्षात्प्रब्रुयाद्धर्मं प्रति पराजितः ॥ ५८ ॥

अभियोक्तित॥ योऽथीं सन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्र्यात्तदा विष-यगौरवापेक्षया बध्यो छघुनि विषये दण्ड्यश्च धर्मतः स्यात् । प्रत्यथीं पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्र्यात्तदा धर्मत एव पराजितः स्यान तु छलेन ॥ ५८ ॥

> यो यावनिह्ववीतार्थं मिध्या यावति वा वदेत्। तौ नृपेण द्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम् ॥ ५९ ॥

य इति ॥ यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयति, अर्थी वा यत्परिमाणधने मिथ्या वदति तावधार्मिकावपह्नतमिथ्योक्तधनाद्विगुणं दण्डरूपं दापनीयौ । अधर्मज्ञाविति वचनाज्ज्ञानपूर्वापद्वविभथ्योक्तिविषयमिद्म् । प्रमादादिनाप-लापमिथ्यानियोगापह्नवे द्विगुणमिति शतदशमभागं वस्यति ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा । त्र्यवरैः साक्षिभिभाव्यो नृपन्नाह्मणसंनिधौ ॥ ६० ॥ पृष्ट इति ॥ धनार्थिनोत्तमर्णेन राजपुरुषापकर्षं कृताह्वानः प्राड्विवाकेन

पाठा०—1 ज्ञातारः सन्ति, 2 तमिति. 3 द्वन्ध्यो.

पृष्टः सन्यदा न धारयामीत्यपह्नवानो भवति तदा नृपत्यधिकृतनाह्मणसमक्षं ज्यवरैः साक्षिभिखयोऽवरा न्यूना येषां तैर्रार्थेना भावनीयः ॥ ६० ॥

याद्या घनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः। ताद्यान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः॥ ६१॥

वाहशान्तप्रवर्षाम अया पाउपरुष प पा पर्मा याहशान्तप्रविधाः याहशा इति ॥ धनिमिरुत्तमणीदिभिः ऋणादानादिन्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिणः कर्तव्यास्तथाविधान्वदिष्यामि । यथा च तैरिप सस्यं वक्तव्यं तमिप प्रकारं वक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्शूद्रयोनयः । अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

गृहिण इति ॥ कृतदारपरिम्रहाः पुत्रवन्तस्तदेशजाः क्षत्रियशूद्भवैश्य-जातीया अर्थिनिर्देष्टाः सन्तः साक्षित्वयोग्या भवन्ति । ते हि कृतपरिक-रपुत्रभयात्तदेशवासिना विरोधाच नान्यथा वदन्ति नतु ये केचिद्रणादानादि-व्यवहारेषु साक्षिणः स्युः । आपदि तु वाग्दण्डपारुव्यस्त्रीसंग्रहणादिषूक्त-व्यतिरिक्ताः साक्षिणो भवन्ति ॥ ६२ ॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः । सर्वधर्मविदोऽछब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेतु ॥ ६३ ॥

आप्ता इत्यादि ॥ 'क्षत्रविदश्रद्रयोनयः' (८।६२) इत्युक्तत्वात्ततो ब्राह्मण-परिग्रहार्थं सर्वेषु वर्णेष्वित्यभिधानम्। सर्ववर्णेषु मध्ये ये यथार्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञा लोसरहितास्ते साक्षिणः कर्तव्याः। उक्तविपरीतांश्च वर्षयेत् ॥ ६३ ॥

नार्थसंबन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः।

न दृष्दोषाः कर्त्व्या न व्याध्यार्ता न दृषिताः ॥ ६४ ॥ नार्थसंबन्धिन इत्यादि ॥ ऋणाद्यर्थसंबन्धिनोऽधमणीद्याः, आसा मित्राणि, सहायास्तव्यरिचारकाः, शत्रवः, स्थानान्तरावगतकौटसाक्ष्याः, रोगपीिडताः, महापातकादिवृषिताः साक्षिणो न कर्तव्याः। लोभरागद्वेषस्मृतिश्रंशादीनाम-न्यथाभिधानदेत्नां संभवात् ॥ ६४ ॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गम्यो विनिर्गतः ॥ ६५॥ न साञ्चीत ॥ प्रभुत्वात्साक्षधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वात्त राजा साक्षी कार्यः । कारः सुपकारादिः, कुत्रील्वो नटादिः, तयोः स्वक्रमेन्यप्रत्वात्प्रायेण धनलो-भवत्त्वास्ताक्षित्वम् । श्रोत्रियोऽप्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मन्यप्रत्या न साक्षी । लिङ्गस्थो वहाचारी, सङ्गविनिर्गतः परिवाजकस्तयोरि स्वक्रमेन्यप्रत्वाह्रह्मनि-ष्टत्वाचासाक्षित्वम् । श्रोत्रियप्रहणाद्ध्ययनाग्निहोत्रादिन्यप्रेतरवाह्मणस्यानि-

नाष्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत्। न द्रद्धो न शिशुर्नैको नान्स्रो न विकलेन्द्रियः॥ ६६॥

नाध्यधीन इति ॥ अध्यधीनोऽत्यन्तपरतन्नो गर्भदासो न वक्तव्यो विहिन्तर्कर्मत्यागाल्लोकविगर्हितः । दस्युः क्रूरकर्मा, 'ने कुद्धो नापि तस्करः'(८१६७) इति वश्यमाणत्वात् । विकर्मकृत्तिपिद्धकर्मकारी, एतेषां रागद्वेषादिसंभवात् । न खुद्धः, प्रायेण स्मृतिश्रंशसंभवात् । न बालोऽप्राप्तव्यवहारत्वात् । नैकः, विनाश्यवासशङ्कया तस्य ज्यवरैरिति विधानात् । अर्थप्रतिषेधसिद्धो कस्यांचिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुक्तानार्थं निषेधवचनम् । अन्त्यश्चाण्डालादिः, धर्मानिभिक्तात्वात् । विकलेन्द्रिय उपलब्धिवैकल्यान्न साक्षी कार्यः ॥ ६६ ॥

नार्ती न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुतृष्णोपपीडितः।

न श्रमातों न कामातों न कुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७॥ नार्त इति ॥ आर्तो बन्धविनाशादिना, मत्तो मद्यादिना, उन्मत्त उत्स्रेप-भूतावेशादिना, ध्रुधापिपासादिना पीडितः, श्रमातों वर्त्मगमनादिना खिन्नः, कामातेः, उत्पन्नकोधः, चौरश्चः, न साक्षी कार्य इति सर्वत्र संबध्यते। तत्रा-तादिर्श्वेद्विवेकल्यात्। चौरस्त्वधार्मिकत्वात्॥ ६७॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदद्या द्विजाः । शूद्राश्च सन्तः शुद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

स्त्रीणामित्यादि ॥ खीणामन्योन्यन्यवहारे ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्यो भवन्ति । द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवं ग्रद्धाः साधवः ग्रद्धाणां, चाण्डालादीनां चाण्डालादयः साक्षिणो भवेयुः । एतच सजातीयसाक्ष्यभिधानम् । उक्तलक्षणसजातीयसाक्ष्यसंभवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति । अत एव याज्ञवल्क्यः (आचारः २।६९)—'यथाजाति यथावणं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः' ॥ ६८ ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् । अन्तर्वेदमन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

अनुभावीति ॥ गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोपद्भवे देहोपघाते वाऽऽतताय्यादिकृते यः कश्चिदुपरुभ्यते स वादिनोरेव साक्षी भवति, नतु ऋणादानादिवदुक्तरुक्षणोपेतः ॥ ६९ ॥

तदेवोदाहरणात्स्पष्टयति-

स्त्रियाप्यसंभवे कार्य बालेन स्थविरेण वा।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन मृतकेन वा ॥ ७० ॥

स्त्रियापीति ॥ अन्तर्वेश्मादाबुक्तसाक्ष्यभावे सति खीवालवृद्धशिष्यवन्धु-द्वासकर्मकरा अपि साक्षिणः स्युः॥ ७०॥

१ अत्र 'न चौरो नापि तस्तरः' इति पाठश्चिन्सः.

नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्रीवालादीनां कथमत्रापि साक्षित्वमित्पत्राह-बालगृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा । जानीयादस्थिरां वाचम्रित्सक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

बालवृद्धेति ॥ बालवृद्धन्याधितानामुपश्चतमनसां च मत्तोन्मत्तादीनां साक्ष्येऽनृतं वदतामस्थिरा वाग्भवति । अतस्तामनुमानेन जानीयात्।

यथोक्तम् (८।२५)-'बाह्मैविंभावयेहिङ्गैः' इति ॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च । वाग्दण्डयोश्र पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

साहसेबिति ॥ गृहदाहादिषु सीहसेष्वाचार्यस्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारूप्ये च गृहिण इत्युक्तसाक्षिपरीक्षा न कार्या। 'खियाप्यसंभवे कार्यम्' (८।७०) इत्यस्यैवायसुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वेघे नराधिपः । समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

बहुत्वमित्यादि ॥ साक्षिणां परस्परविरुद्धानां बहुभिर्यदुक्तं तदेव निर्णया-र्थत्वेन राजा गृह्णीयात् । समेषु तु विरुद्धार्थाभिधायिषु गुणवतः प्रमाणी-कुर्यात्। गुणवतामेव विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् द्विजेषु य उत्तमाः।क्रियावन्त इत्यर्थः । अत एव बृहस्पतिः-'गुणिद्वैधे क्रियायुक्तः' इति ॥ ७३ ॥

गोविन्दराजस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्त्राह्मणान्प्रमाणीकुर्यादि-

त्याह-

समक्षद्शनात्साक्ष्यं श्रवणाचेव सिध्यति । तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाम्यां न हीयते ॥ ७४ ॥

समक्षेति॥ चक्षुर्योद्धे साक्षादर्शनात् , श्रोत्रमाद्धे श्रवणात्साक्ष्यं सिध्यति । तत्र साक्षी सत्यं वदन्धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते । सत्यवचनेन धर्मीपपत्तेर्दण्डा-भावेऽर्थहान्यभावात्॥ ७४॥

साक्षी दृष्टश्चतादन्यद्विज्ञवन्नार्यसंसदि। अवाङ्गरकमभ्येति प्रेत्य खर्गाच हीयते ॥ ७५ ॥

साक्षीत्यादि ॥ साक्षी दृष्टश्चतादन्यादर्शं साधुसभायां चदन्नधोसुको नरकं गच्छति । परलोके च कर्मान्तरजन्यस्वर्गरूपफलादानेन पापेन हीयते ॥ ७५ ॥

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत ग्रुणुयाद्वापि किंचन । दृष्टस्तत्रापि तद्भ्याद्यथादृष्टं यथाश्चतम् ॥ ७६ ॥ यत्रेत्यादि ॥ त्वमस्मिन्विषये साक्षी भवेत्येवमकृतोऽपि यत्किचिदणा-

सहो नाम बल्म्, तदाश्रिल-बल्ल्य बल्बतां वाश्रयेण बदशस्तकरणं गृहदाहादि तसाहसमुच्यते; केचित्त्वस्य भनुष्यमारणं चौर्यं परदारामिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याचतुर्विथम्' इति चातुर्विध्यमुशन्ति ।

दानादि पश्यति, वानपारुष्यादिकं वा श्रणोति तत्रापि साक्षी स प्रष्टः सन्ययो-परुव्धं कथयेत् । अयं त्वकृतसाक्षी सामान्येन मनुनोक्तः । अस्य 'ग्रामश्र प्राद्विवाकश्च राजा च' इत्यादिना नारदादिभिः पाद्विध्यमुक्तम् ॥ ७६ ॥

> एकोऽलुब्धस्तु साक्षी साद्वह्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः। स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषेश्वान्येऽपि ये वृताः॥ ७७॥

एक इत्यदि ॥ एकोऽलुव्य इत्यत्राकारप्रश्चेषो द्रष्टव्यः । एकोऽपि साक्षी को भादिरहितः सात् । अत एव व्यासः—'श्चिचिक्रयश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रातुः भूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साइसेषु विशेषतः ॥' मेधातिथि-गोविन्दरा-जाभ्यां 'एको लुव्धस्त्वसाक्षी स्थात्' इति पठितं व्याख्यातं च । लोभात्मक एकः साक्षी न भवति । एवं चालुव्धो गुणवान्कस्यांचिद्वस्थायामेकोऽपि भवतीति । स्वियः पुनरात्मशौचादियुक्ता बह्योऽप्यस्थिरबुद्धित्वादणादानागैः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिण्यो न भवन्ति । अपर्यालोचिते तु स्रेयवाग्दण्ड-पारुत्यादौ 'स्वियाप्यसंभवे कार्यं' (८१७०) इति साक्षित्वमुक्तम् । अन्येऽपि ये स्रेयादिदोषेक्यीहास्रोऽपि पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

स्तभावेनैव यद्र्युस्तद्राह्यं व्यावहारिकम् । अतो यदन्यद्विन्युर्धर्मार्थं तद्पार्थकम् ॥ ७८ ॥

स्वभावेनेति ॥ यत्साक्षिणो भयादिन्यतिरेकेण स्वभावाद्यह्र्युस्व्यवहार-निर्णयार्थं प्राह्मम् । यत्पुनः स्वाभाविकादन्यत्कुतोऽपि कारणाद्वदन्ति तद्धर्म-विषये निष्प्रयोजनं तत्त्व प्राह्मम् ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ । प्राड्विवाकोऽनुयुङ्जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥ सभान्तरित्यादि ॥ सभामध्यं साक्षिणः सप्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसमक्षं राजा-चिक्कतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिं रचयन्वक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

यहयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽसिश्चेष्टितं मिथः। तद्भृत सर्वं सत्येन युष्माकं द्यत्र साक्षिता ॥ ८०॥

यद्भयोरिति॥ यद्भयोर्श्यिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कार्ये चेष्टितं जानीथ तत्सर्वे सत्येन कथयत । यतो युष्माकमत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

सत्यं साक्ष्ये बुवन्साक्षी लोकानामोति पुष्कलान् । इह चानुत्तमां कीर्ति वागेषा त्रक्षपूजिता ॥ ८१ ॥ सत्यमिति॥ साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यं वदन्सबुत्कृष्टान्बह्मलोकादीन्

पाठा०—1 विधिना तेन. 2 लोकानाप्रोत्यनिन्दितान्.

प्रामीति पुष्कलान्, इह लोकेषु चात्युत्कृष्टां ख्यातिं लभते। यसादेषा सत्यात्मका वाक् चतुर्भुंखेन पूजिता॥ ८१॥

> साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्वध्यते वारुणैर्भृशम् । विवशः शतमा जातीस्तसात्साक्ष्यं वदेदतम् ॥ ८२ ॥

साक्ष्य इत्यादि ॥ यस्मात्साक्षी मृषा वाचं कथयन्वरुणसंबन्धिभः पाशैः सर्परज्जभिजंकोदरेण परतत्रीकृतः शतं जन्मानि यावदत्वर्थं पीड्यते । तसा-त्साक्ष्ये सत्यं बूयात् ॥ ८२ ॥

> सत्येन पूर्यते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते । तसात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

सत्येनेत्यादि ॥ यसात्सत्येन पूर्वार्जितादपि पापात्साक्षी मुच्यते धर्मश्रास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति तसात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ८३

> आत्मैव द्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः । माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणग्रुत्तमम् ॥ ८४॥

आत्मैवेति ॥ यस्पाच्छुभाग्रुभकर्मप्रतिष्ठा आत्मैवात्मनः शरणं तस्पादेवं स्वमात्मानं नराणां मध्यमादुत्तमं साक्षिणं मृषाभिधानेन नावज्ञासीः ॥८४॥

> मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः। तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति खस्यैवान्तरपूरुषः॥ ८५॥

मन्यन्त इति ॥ पापकारिण एवं मन्यन्तेऽस्मानधर्मप्रवृत्तान्न कश्चित्परय-तीति । तान्युनवेदयमाणा देवाः पर्यन्ति । स्वस्मान्तरपूरुषः परयति ॥८५॥

> द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्राकांशियमानिलाः । रात्रिः संध्ये च धर्मश्र वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

द्यौरित्यादि ॥ द्युलोकपृथिवीजलहृदयस्थजीवचन्द्रादित्याग्नियमवायुरात्रि-संध्याद्वयधर्माः सर्वशरीरिणां शुभाशुभकर्मशाः । दिवादीनां चाधिष्ठातृदेव-तास्ति सा च शरीरिण्येकत्रावस्थापिता तत्सर्वे जानातीत्यागमप्रामाण्याद्वेदा-न्तदर्शनं तदङ्गीकृत्येदमुक्तम् ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसांनिध्ये साक्ष्यं पृच्छेदतं द्विजान् । उद्बुखान्प्राद्धुखान्त्रा पूर्वाह्ने वे शुन्तिः शुचीन् ॥ ८७॥ देवब्राह्मणेति॥ प्रतिमा देवता, ब्राह्मणसंनिधाने शुचीन्द्रिजातिष्रसतीन्त्रा-शुखानुदञ्ज्ञुखान्वा स्वयं प्रयतः प्राद्विवाकः पूर्वाह्ने काले याथातथ्यं साक्ष्यं प्रच्छेत ॥ ८७॥

ब्रहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रहीति पार्थिवम् । गोबीजकाश्चनैर्वैदयं श्रद्धं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

ब्रहीत्यादि ॥ 'ब्रहि' इत्येवं शब्दमुचार्य ब्राह्मणं पृच्छेत् । 'सत्यं ब्र्हि' इति पार्थिवं क्षत्रियं पृच्छेत् । 'गोबीजसुवर्णापहारे यत्पापं तद्भवतोऽनृताभिधाने स्थात्' इत्येवं वैश्यस् । शुद्धं पुनः 'सर्वेवेक्ष्यमाणपापैः संबध्यसे यदि मुषा वदसि' इति पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

त्रक्षमो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीवालघातिनः। मित्रद्वहः कृतमस्य ते ते स्युर्ववतो मृषा ॥ ८९ ॥

ब्रह्मप्न इति ॥ ब्राह्मणहन्तुः स्त्रीघातिनो बालघातिनश्च ये नरकादिलोका ऋषिभिः स्मृताः, ये च मित्रद्रोहादिकारिणः, ये चोपकर्तुरपकारिणसे ते तव मिथ्या वदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृति यतिंकचित्पुण्यं भद्र ! त्वया कृतम् । तत्ते सर्वं ग्रुनो गच्छेद्यदि ब्रुयास्त्वमन्यथा ॥ ९०॥

जन्मप्रभृतीत्यादि ॥ हे ग्रुभाचार ! यस्वया जन्मत आरभ्य किंचित्सुकृतं कृतं तत्सर्वे व्वदीयं कुकुरादिकं संक्रामांत यदि व्वमसत्यं व्रवीषि ॥ ९० ॥

एकोऽहमसीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण ! मन्यसे । नित्यं खितस्ते हृद्येषः पुण्यपापेक्षिता म्रुनिः ॥ ९१ ॥

एकोऽहमिलादि ॥ हे भद्र ! एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति यदात्मानं मन्यसे मैवं मंस्थाः । यसादेवं पापानां पुण्यानां च द्रष्टा मननान्मुनिः सर्व-इस्तव हृदये परमात्मा निलमवस्थितः । तथा च श्रुतिः (ऋ.सं.२।३।१७)-'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तथोरन्यः पिष्पछं स्वाद्व-रयनश्रजनयो अभिचाकशीति'॥ ९१॥

यमो वैवखतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः। तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरूनगमः॥ ९२॥

यम इति ॥ सर्वसंयमनाद्यमः परमात्मा, वैवस्तत इति दण्डधारित्वात् , देवनादेवः, यस्तवेष हृदि तिष्ठति तेन सह यथार्थकथने यदि तवाविवादः यदा त्वन्मनोगतमसावन्यज्ञानाति, त्वं चान्यथा कथयसि तदान्तर्यामिणा सह विप्रतिपत्तिः स्वात् । एवं चात्र सत्याभिधानेनैव निष्पापः कृतकृत्योऽसि । पापनिईरणार्थं मा गङ्गां मा च कुरुक्षेत्रं यासीः । मनूक्तमेवात्र गङ्गाकुरुक्षेत्रयोः साम्यं मत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतम्—'कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्रतत्रावगा-हिता' इति । मेधातिथि गोविन्दराजौ तु विवस्ततः पुत्रो यो यमो दक्षिणदि-

क्पतिर्छोकतः कर्णगोचरीभूतत्वात्तव हृद्ये परिस्फुरति तेन सह यदि तवाधर्म-कारित्वाद्विवादो नास्ति तदा मा गङ्गां मा कुरुक्षेत्रं यासीरिति न्याचक्षाते ॥९२॥

> नम्रो मुण्डः कैपालेन भिक्षार्थी श्रुत्पिपासितः। अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ९३ ॥

नश इति ॥ यः साक्ष्यमसत्यं वदेत्स नग्नः कृतसुण्डनपरिभावोऽन्धः कर्ष-रेणोपलक्षितः भिश्नार्थी शत्रुकुलं गच्छेत् ॥ ९३ ॥

> अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्विषी नरकं व्रजेत्। यः प्रश्नं वितथं ब्र्यात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये॥ ९४॥

अवागिति ॥ यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन्नसत्यं म्र्यात्स पापवानधोमुखो महान्धकारे यो नरकस्तं गच्छति ॥ ९४ ॥

> अन्धो मत्स्यानिवाश्वाति स नरः कण्टकैः सह । यो भाषतेऽर्थवैकल्यमग्रत्यक्षं सभां गतः ॥ ९५ ॥

अन्ध इति ॥ यः सभां प्राप्तोऽर्थस्य तत्त्वार्थस्य वैकल्यमयथार्थाभिप्रायम-प्रत्यक्षमनुपल्ड्यमुत्कोचादिसुखलेशेन कथयति स नरोऽन्ध इव सकण्टका-नमत्स्यानमक्षयति सुखबुद्धा प्रवृत्तो दुःखमेव महस्त्रभते ॥ ९५ ॥

यस विद्वानिह वद्तः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते ।
तसान देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥
यस्येति ॥ यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयं सत्यं वदस्युतान्ततिति न
शङ्केत किंतु सत्यमेवायं वदतीति निर्विशङ्कः संपद्यते । तस्यादन्यं प्रशस्ततरं
प्रस्वं देवा न जानन्ति ॥ ९६ ॥

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् । तावतः संख्यया तस्मिञ्छुणु सौम्यानुपूर्वश्रः ॥ ९७ ॥

यावत इति ॥ यस्मिन्पश्चादिनिमित्ते साक्ष्येऽनृतं वदन् यत्संख्याकान्पि-त्रादिवान्धवात्ररके योजयति तत्संख्याकान्त्रमेण परिगणनया मयोज्यमानान् साधो! ग्रृणु। अथवा यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति यावतां बान्धवानां हनन-फर्छं प्रामोति तावत्संख्याकाञ्जृणु। पक्षद्वयेऽप्यनृतनिन्दार्थमिदम् ॥ ९७ ॥

> पश्च पश्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते । शतमश्चानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥

पञ्चिति ॥ पश्चविषयेऽनृते पञ्च बान्धवान्नरके योजयति पञ्चानां बान्धवानां

पाठा॰—1 कपाली. 2 नातिशङ्कते.

हननफळं प्राप्तोति । एवं दश गोविषये, शतमश्वविषये, सहस्रं पुरुषविषये । संस्थागौरवं चेदं प्रायक्षित्तगौरवार्थम् ॥ ९८ ॥

> हन्ति जातानजातांश्र हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स भूम्यनृतं वदीः ॥ ९९ ॥

हन्तीति ॥ हिरण्यार्थेऽनृतं वद्भातानजातांश्च पुत्रमसृतीन्नरके योजयित एषां हननफर्छं प्राप्तोति । भूमिविषये चानृतं वदन्सर्वप्राणिनां हननफर्छं प्राप्तोति । तस्मान्त्र्मिविषयेऽनृतं मा वदीरिति विशिष्याभिधानम् ॥ ९९ ॥

वैदूर्यादिष्वनृतं वदतो भूमिवद्दोषमादः —

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने । अञ्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ १०० ॥

अिन्दिति ॥ तडागकूपप्राद्योदकविषयेऽनृते श्वीणां च मेशुनाख्योपभोग-विषये अञ्जेषु च रत्नेषु च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु वैदूर्यादिष्वनृते भूमिवद्दोष-माहुः ॥ १०० ॥

> एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे । यथाश्चतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद् ॥ १०१ ॥

एतानिति ॥ एतानसत्यभाषणदोषानधिगम्य दृष्टश्चतानितक्रमेण सर्वमे-वाञ्जसा तत्त्वतो बृहि ॥ १०१ ॥

> गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुक्कशीलवान् । प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्रेव विप्राञ्युद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

गोरक्षकानित्यादि ॥ गोरक्षणजीविनः, वाणिज्यजीविनः, सूपकारादिकार-कर्मजीविनः, दासकर्मजीविनः, नटकर्मनृत्यगीतादिजीविनः, प्रतिषिद्धजीविनो ब्राह्मणान्त्रकृतसाक्ष्यदर्शने सूद्भवत्युच्छेत् ॥ १०२ ॥

तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ।
न स्वर्गाच्यवते लोकाद्दैवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥ १०३॥
तद्वदन्निति ॥ तदेवत्साक्ष्यमन्यथापि जानन्मजुष्यो धर्मेण दयादिना
व्यवहारेष्वन्यथा वदन्स्वर्गलोकान्न अद्यति । यस्मायदेवन्निमित्तविशेषेणा-

क पुनस्तद्सत्यं वक्तव्यमित्यत आह—

शृद्रविद्क्षत्रविप्राणां यत्रर्तोक्तौ भवेद्रधः । तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥ शुद्धेति ॥ यस्मिन्व्यवहारे सत्यभिधाने सति शुद्धवैश्यक्षत्रियमासणानां

सत्याभिधानं तां देवसंबन्धिनीं वाचं मन्वादयो वदन्ति ॥ १०३ ॥

वधः संपद्यते तत्राससं वक्तःयम् । यसात् यस्मिन्वषयेऽनृतं यक्तःप्राणरक्ष-णेन सत्याद्विशिष्यते । एतच प्रमादस्वित्यधमिविषयत्वे न त्वत्यन्ताः धार्मिकसंधिकारस्तेनादिविषये । तथा गौतमः—'नानृतवद्ने दोषो यजीवनं चेत्तद्धीनं नतु पापीयसो जीवनस्' इति । न च 'न जातु ब्राह्मणं हन्याः त्सर्वपापेष्वपि स्थितस्' (८१३८०) इति मनुनैव वश्यमाणत्वाच ब्राह्मणः वधप्रसिक्तिरिति वाच्यम् । उक्तदण्डत्वाद्वाद्वः कथंचित्संभवात् । अत्र वचने शुद्धादिक्रमेणामिधानं वधस्यामङ्गल्यात् ॥ १०४॥

वाग्दैवत्येश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्रतीम् । अनृतस्थेनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥ १०५ ॥

वाग्दैवत्यैरिति ॥ ते साक्षिणोऽनृताभिधायिनो वाग्दैवताकैश्चरुभिः सर-स्वतीं यजेरन् । तस्यानृताभिधानजनितपापस्य प्रकृष्टां ग्रुद्धिं कुर्वाणाः । साक्षि-बहुत्वापेक्षं चेदम् । न त्वेकस्यैव साक्षिणः किपक्षलन्यायेन चरुत्रयम् । यद्यपि वाग्देवताके चरौ 'वाक्'शब्देनैव देवतात्वं न सरस्वतीशब्देन 'विधि-शब्दस्य मन्नत्वे भावः स्यात्' इति न्यायात्तथापि 'वाग्वे सरस्वती' इति श्वते-र्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अत्र प्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ता-भिधानं लाववार्थम् । तत्र कियमाणे शूद्भविद्श्वत्रियमाञ्चणवधविषयानृतवा-दिन इत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५॥

क्ष्माण्डेर्वापि जुहुयाद्वृतमग्नौ यथाविधि । उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डेरिति ॥ कृष्माण्डमञ्चा यज्ञवेदिका 'यदेवा देवहेडनम्' (य. सं. २०११४) इत्येवमादयक्षेमेञ्चदेवताये घृतममो जुहुयात्। यथाविधि परिक्तरणादि क्वाक्मधर्मेण स्वगृद्धोक्तेन । 'उदुत्तमं वरुण पाशम्' (ऋ. सं. १।२।१५) इत्येतया वरुणदेवताकया 'आपो हि ष्ठाः' (ऋ. सं. ७।६।५) इति तृचेन वाग्देवताकेन जुहुयात् घृतमशाविति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १०६॥

त्रिपक्षादञ्जवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः । तद्दणं प्रामुयात्सर्वं दशवन्धं च सर्वतः ॥ १०७ ॥

त्रिपक्षादिति ॥ अन्याधितः साक्षी ऋणादानादिन्यवहारे त्रिपक्षपर्यन्तं यदि साक्ष्यं न वदेसदा तद्विवादास्पदं सर्वमृणमुत्तमर्णस्य द्यात्, तस्य च सर्वसर्णस्य दशमं भागं राज्ञो दण्डं द्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः । रोगोऽग्निज्ञीतिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥ १०८ ॥ सम्योति ॥ यस्य साक्षिण उक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहमध्ये ज्याध्यमिदाहसंनिहित- पुत्रादिज्ञातिमरणानामन्यतमं भवति दैवस्चितमिथ्याभिदोषत्वादणसुत्त-मर्णस्य दण्डं च राज्ञा दाप्यः॥ ३०८॥

> असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः । अविन्दंस्तन्वतः सत्यं श्रपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९ ॥

असाक्षिकेष्विति ॥ अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परं विवदमान-योस्तत्त्वतद्रञ्जादिब्यतिरेकेण सत्यमलभमानः प्राड्विवाको वक्ष्यमाणेन शप-थेन सत्यसुन्नयेत् ॥ १०९ ॥

महर्षिभिश्च देवेश्व कार्यार्थं अपथाः कृताः । विस्विध्यापि अपथं शेपे पैजवने नृपे ॥ ११० ॥

महर्षिभिश्चेति ॥ सप्तिषिभिदेवेश्चेन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः । वसिष्ठोऽप्यनेन पुत्रशतं भक्षितमिति विश्वामित्रेणाकुष्टः स्वपरिशुद्धये पिजवनापत्वे सुदासि राजनि शपथं चकार । अनेकार्थत्वाद्धात्नां शपिरिप करोत्थथः ॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्खल्पेऽप्यर्थे नरी बुधः। वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

न ब्रुथेति ॥ स्वल्पेऽपि कार्ये न वृथा शपथं पण्डितः कुर्यात् । वृथा शपथं कुर्वन्परलोक इहलोके नरकप्राप्त्याऽकीर्तिप्राप्त्या च नाशं प्रामोति ॥ १११ ॥

वृथाशपथप्रतिप्रसवार्थमाह—

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च श्रपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

कामिनीब्विति ॥ बहुभार्थस्य 'नान्यामहं कामये त्वमेव मस्रेयसी' इत्येविशिष्टः सुरतलाभार्थं कामिनीविषये, विवाहविषये च 'मयाऽन्या न वोढक्या' इत्यादौ, गवार्थं घासाधुपहारे च, अमौ होमार्थमिन्धनाधुपहारे, बाह्यणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ वृथा शपथे पापं न भवति ॥ ११२ ॥

> सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोवीजकाश्चनैवैंश्यं ग्रुद्धं सर्वेस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

सत्येनेति ॥ ब्राह्मणं सत्यशब्दोचारणेन शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधं मम निष्फलं स्यादित्येवम् । वैदयं गोबीजकाञ्चनानि च मम निष्फलानि स्युरित्ये-वर्म् । ग्रुद्धं च सर्वाणि मे पातकानि स्युरित्येवं शापयेत् ॥ ११६ ॥ कार्यगौरवलाववापेक्षया-

अपि वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमञ्जयेत्।

पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४॥

अग्निमिति ॥ अग्निसन्निमं पञ्चाशत्पिक्तिमधाङ्गुलमयापिण्डं हस्तद्वय-विन्यस्तसाश्वत्थपत्रं शुद्धादिकं सप्त पदानि पितामहाद्युक्तविधानादाहारयेत् । जलौकादिरहितजले चैनं निमजयेत् । अशेषेतिकर्तव्यता स्मृत्यन्तरे श्रेया। पुत्राणां दाराणां च प्रथक् शिरस्थेनं स्पर्शयेत् ॥ ११४॥

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्ञयन्ति च।

न चार्तिमृच्छिति श्चिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥ यमिति ॥ यं प्रदीसोऽग्निर्नं दहति, आपश्च यं नोर्ध्वं नयन्ति, न चार्तिमेव महत्तीं प्रामोति स शपथे विश्वद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

भन्न प्रकृतमर्थवादमाह—

वत्सस्य द्यभिशस्तस्य पुरा आत्रा यवीयसा । नान्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ॥ ११६ ॥

वत्सस्येति ॥ यसात्पूर्वकाले वत्सनाम्न ऋषेनं त्वं ब्राह्मणः सूद्रापत्योसी-त्येवं कनीयसा वैमात्रेयेणाभिकुष्टस्य नैतदेवमिति स यथार्थमित्रं प्रविष्टसाग्निः सर्वस्य जगतः सुभासुभकतेच्ये चारभूतः सत्येन हेतुना रोमैकमपि विह्नर्नं दग्धवान् ॥ ११६ ॥

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्। तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत्।। ११७॥

यसिमिन्निति ॥ यसिन्यसिन्न्यवहारे साक्षिमिरनृतमुक्तमिति निश्चितं भवेत्तत्कार्यमसमासं माङ्गिवाकः पुनरपि निवर्तयेत् । यदपि च दण्डसमासि-पर्यन्ततां नीतं तदपि पुनः परीक्षेत ॥ ११७ ॥

वक्ष्यमाणविशेषार्थं लोभादीन्प्रथङ्किर्दिशति—

लोमान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्त्रथैव च । अज्ञानाद्धालभावाच साक्ष्यं वितथग्रुच्यते ॥ ११८ ॥ लोभादिति ॥ लोभेन, विपरीतज्ञानेन, भयेन, स्रेहेन, कामेन, क्रोबेन,

षज्ञानेन, धनवधानेन साध्यमसत्यमुच्यते ॥ ११८ ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् । तस्य दण्डिविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥ एषामिति ॥ एषां लोभादीनां मध्यादन्यतमस्मिन्निमिने सति यो मिथ्या साक्ष्यं कथयेनस्य दण्डिविशेषान् कमशो वदिष्यामि ॥ १४९ ॥ लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् । भयाद्वी मध्यमी दण्डी मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ १२०॥

छोभादिति ॥ छोभेन मिथ्याभिधाने सति वश्यमाणपणानां सहस्रं दण्ड्यः, मोहेन प्रथमं साहसं वश्यमाणम्, भयेन च वश्यमाणी मध्यमसाहसी, मैत्रात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

> कामाद्दशगुणं पूर्वं कोधातु त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद्वे शते पूर्णे वालिक्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

कामादिति ॥ स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्या वदन्प्रथमसाहसं दश-गुणं दण्ड्यः । क्रोधेन तु परं मध्यमसाहसं त्रिगुणं वश्यमाणं, अज्ञानत्वाह्ने शते, बाल्डिश्यादनवधानात्पणशतमेव दण्ड्य हति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

> एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीपिभिः। धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

एतानिति ॥ सत्यरूपधर्मस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्य च वारणार्थमे-तान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्वेर्मुनिभिरुक्तान्दण्डान्मन्वाद्य आहुः । एतच सकृ-त्कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणेषु तु-

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको चृपः । प्रवासयेदण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेतु ॥ १२३ ॥

कौटसाक्ष्यमिति ॥ श्वनियादींग्रीन्वर्णान्कौटसाक्ष्यारपूर्वोक्तेन दण्डियता धार्मिको राजा स्वराष्ट्राद्विवासयेत् । ब्राह्मणं तु धनदण्डन्यतिरेकेण स्वराष्ट्रा-ब्रिःसारयेत् । 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वेद।पेष्ववस्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समप्रधनमञ्चतम् ॥' (८१२८०) इति धनसहितनिर्वासनस्याभिधास्य-मानत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणं पुनः पूर्वेदण्डेन दण्डियत्वा नम्नं कुर्यादिति न्याचष्टे । मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवासस्त्वं वासोऽपहरणं गृहभङ्गो वेत्या-चष्टे ॥ १२३ ॥

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभ्रवोऽत्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ १२४॥ दशेति ॥ हैरण्यगर्भो मनुदंश दण्डस्थानान्युक्तवानु यानि क्षत्रियादि-वर्णत्रयविषये भवन्ति । ब्राह्मणः पुनर्भेहत्यपराधेऽक्षतशरीरो देशान्तिः-सार्यते ॥ १२४॥

उपस्थमुद्दं जिह्वा हस्ती पादौ च पश्चमम्। चक्षनीसा च कर्णी च धनं देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

उपस्थामिति ॥ लिङ्गादीन्येतानि दश दण्डस्थानानि, श्रतस्तत्दङ्गेनापराधे सति अपराधलाधवगौरवापेक्षया तत्तदङ्गताडनवेदनादि कर्तव्यम् । श्रलपाप-राधे यथाश्चतं धनदण्डः । देहदण्डो मारणं महापातकादौ ॥ १२५ ॥

> अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत ॥ १२६ ॥

अनुबन्धमिति ॥ युनःयुनरिच्छातोऽपराधकरणमपेक्ष्य ग्रामारण्यादिचाप-राधिस्थानं राज्यादिकं वाऽपराधस्यापेक्ष्य सारं चापराधकारिणो धनज्ञरीरादि-सामर्थ्यमपराधं च गुरुलघुभावेन चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् । एत-चाभिहिताभिधास्यमानदण्डरोषभूतम् ॥ १२६ ॥

> अधर्मदण्डनं लोके यशोमं कीर्तिनाशनम् । अखर्यं च परत्रापि तसात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७॥

अध्यमेति ॥ जीवतः स्यातिर्यंशः, मृतस्य स्यातिः कीर्तिः, यसादनुबन्धा-चनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशोनाशनं मृतस्य च कीर्तिनाशनं परलोके च धर्मान्तराजितस्वर्गप्रतिबन्धकं तस्मात्तरपरित्यजेत् ॥ १२७ ॥

> अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्रेवाप्यदण्डयन् । अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति ॥ १२८ ॥

अद्ण्ड्यानिति ॥ राजा दण्डानहिन्धनलोभादिना दण्डयन्, दण्डाहाँ-श्रानुरोधादिनोत्स्जन् महतीमल्याति प्रामोति नरकं च वजति ॥ १२८ ॥

> वाग्द्रण्डं प्रथमं क्याद्भिग्दण्डं तदनन्तरम् । हतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

वाग्दण्डमिति॥ 'न साधु कृतवानिस मैवं भूयः कार्षाः' इत्येवं वाङ्किभैत्स्नं प्रथमापराधे गुणवतः कुर्यात्। तथापि यदि नोपशाम्यति तदा 'धिग् जालम मा जीवहानिस्ते पापस्य भूयात्' इत्येवमादि तस्य कार्यम्। तदापि यद्यसन्मा-गांच निवतेते तदा धनदण्डमस्य तृतीयं कुर्यात्। एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदादातः परं वधदण्डं ताडनाद्यङ्गच्छेदरूपं तस्य कुर्यान्न मारणम्॥ १२९॥ यतो वक्ष्यति—

वधेनापि यदा त्वेताचिग्रहीतुं न शक्नुयात् । तदेषु सर्वेमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥ १३० ॥ वधेनापि यदा त्वेतानिति ॥ न्यस्तेनाङ्गच्छेदेनापि दण्ड्यान्वशे कर्तुं न अक्नुयानदा एतेषु सर्वे वाग्दण्डादिचतुष्टयं कुर्यात् ॥ १३० ॥ लोकसंन्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भ्रुवि । ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

लोकेति ॥ ताम्ररूप्यसुवर्णानां याः पणादिसंज्ञाः क्रयविक्रयादिलोकन्यव-हारार्थे पृथिन्यां प्रसिद्धास्ता दण्डाधुपयोगार्थं साकल्येन कथयिष्यामि १३१

जालान्तरगते भानौ यत्स्रक्ष्मं दृश्यते रजः। प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

जालान्तरेति ॥ गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरिमषु यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तहु-इयमानपरिमाणानां प्रथमं त्रसरेणुं वदन्ति ॥ १३२ ॥

> त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षेका परिमाणतः। ता राजसर्पपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्पपः॥ १३३॥

त्रसरेणव इति ॥ अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षेका परिमाणेन श्रेया । तास्तिस्रो लिक्षा राजसर्षपो श्रेयः; ते राजसर्षपास्त्रयो गौरसर्षपो श्रेयः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षद् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम् । पेश्वकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु पोडग् ॥ १३४॥

सर्पपा इति ॥ गौरसर्पपाः षद मध्यो न स्थूलो नापि स्क्ष्मो यवो भवति । त्रिभियेवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धम् । पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः । पोडश माषाः सुवर्णः स्यात् । पुंलिङ्गश्चायं परिमाणवचनः ॥ १३४ ॥

प्लं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश्च ।

द्धे कृष्णले सम्धते विज्ञेयो रूप्यमापकः ॥ १३५ ॥

पलमिति ॥ चत्वारः सुवर्णाः पर्लं स्थात् । दश पलानि धरणम् । कृष्ण-लद्वयं समं कृत्वा तुलया धतं रूप्यमापको बोद्धन्यः ॥ १३५ ॥

ते षोडश साद्धरणं पुराणश्रेव राजतः।

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताञ्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

ते घोडरोति ॥ ते घोडश रूप्यमापका रौप्यधरणं पुराणश्च राजतो रजत-संबन्धी स्वात् । कार्षिकसाञ्चमयः कार्षापणः पण इति विश्लेयः । कार्षिकश्च शास्त्रीयपञ्चतुर्थभागो बोद्धन्यः । अत एव 'पङं कर्षचतुष्ट्यम्' इत्याभि-धानिकाः ॥ १३६ ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३७॥

धरणानीति ॥ दश रूप्यधरणानि रौप्यशतमानौ ज्ञातन्यः । चतुर्भिः सुवर्णेर्निष्कः प्रमाणेन बोद्धन्यः ॥ १३७ ॥

पाठा०—1 पश्चक्रणिको. 2 रीप्यमापकः.

पणानां द्वे शते साधे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पश्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ १३८॥ पणानामिति॥ पञ्चाशद्धिके द्वे पणशते प्रथमसाहसो मन्वादिभिःस्मृतः। पणपञ्चशतानि मध्यमः साहसो होयः। पणसहस्रं त्त्वमसाहसो होयः॥१३८॥

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पश्चकं शतमर्हति । अपह्ववे तहिगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ १३९ ॥

ऋण इति ॥ 'मयोत्तमर्णस्य धनं देयम्' इति सभायामधमर्णेनोक्ते सस्यधमर्णः पणशतात्पञ्च पणा इत्येवं दण्डमईति । यदा तु सभायामपि न किंचिदसै धारयामीत्येवमपलपति तदा पणशतादशपणा इत्येवं दण्डमईति । इत्येवं मनुस्मृतौ दण्डमकारः ॥ १३९ ॥

वसिष्ठविहितां दृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्धिनीम् । अञ्जीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धेषिकः शते ॥ १४०॥

वसिष्ठेति ॥ वसिष्ठेनोक्तां वृद्धिं धर्म्यत्वाद्धनवृद्धिकरीं वृद्धिजीवी गृह्णीयात् । तामेव दर्शयति–शते प्रयुक्तेऽशीतिभागं प्रतिमासं वृद्धिं गृह्णीयात् ॥ १४० ॥

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्मम्बुसरन्।

द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थिकिल्विषी ॥ १४१ ॥ द्विकिमिति ॥ साध्नामयं धर्मे इति मन्यमानः पणशते प्रयुक्ते पणद्वयं वा प्रतिमासं गृह्णीयात् । यसात् द्विकं शतं हि गृह्णानो वृद्धिधनप्रहणे किल्विषी न भवति ॥ १४१ ॥

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पश्चकं च शतं समम्। मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वणीनामनुपूर्वशः॥ १४२॥

द्विकामिति ॥ व्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं समितो नाधिकं मासस्य संबन्धिनीं वृद्धिं गृद्धीयात् । नन्वशीतिभागो लघु-द्विकशत्यहणं गुरु, कथिममौ ब्राह्मणस्य लघुगुरुकल्पौ विकल्पेताम् । अत्र मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु पूर्ववृद्धा निर्वाहासंभवे द्विकशतपरिश्रह इति व्याचक्षाते । इदं तु वदामः—सबन्धेकेष्वशीतिभागग्रहणम् । बन्धकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिश्रहः । तदाह याज्ञवल्कयः (या.स्षृ.व्य.३।३७)—'अशीतिभागो वृद्धिः स्थान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रचतुःपञ्चकमन्यथा' ॥ 'वेदान्तोद्गीतमहसो मुनेव्याख्यानमादिये। तद्विरुद्धं स्वत्रुद्धा च निवद्मधुना-तनैः'॥ १४२॥

१ अधिकियत इत्याधिः; ऋणप्रदानार्थमधमणीदुत्तमणेन विश्वासार्थं गृहीतो यो बन्धः स आधिरित्युच्यते । स च द्विविधः – कृतकालोऽकृतकालश्चः तत्र 'प्रतावित काले गते धनं दत्त्वाऽयं मोक्ष्यते, न चेत्तवैव भवति'इति कृत आधिराद्यः; अपरस्तु 'यावद्धनं ते ददामि तावदयमाधिः' इति । स पुनश्चैकैकशो गोप्य-भोग्यभेदभिन्नो द्विविधः.

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमामुयात्। न चाधेः कालसंरोधानिसर्गोऽस्ति न विक्रयः॥१४३॥

नेति ॥ भूमिगोधनादौ भोगार्थं बन्धकं दत्ते धनप्रयोगभवामनन्तरोक्तां वृद्धिमुत्तमणों न लमते । कालसंरोधाचिरकालावस्थानाद्विगुणीभूतम्लधन-प्रवेशेऽपि न निसगोंऽन्यसौ दानं, न वाऽन्यतो विकयः ॥ मेधातिथि-गोविन्द्-राजौ तु आधिश्चरकालावस्थानेऽपि न निसगों नान्यत्र बन्धके नार्पणमिति व्याचक्षाते । अत्र तु सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः बन्धकीष्टतसूम्यादेरन्यत्रा-धीकरणसमाचारात् ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्यो बलादाधिर्श्वज्ञानो दृद्धिग्रत्सुजेत् । मुल्येन तोषयेचैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥ १४४ ॥

न भोक्तव्य इति ॥ गोष्याधिविषयं वचनमिदम् । वस्रालंकारादिर्गोप्या-धिर्वलान्न भोक्तव्यः । अञ्जानो वृद्धिमुत्स्जेत्प्राङ्ग्लयेनात्रैनं तोषयेत् । यद्वाः भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्थाधिमृत्यदानेन स्वामिनं तोषयेत् , अन्यथा बन्धकचौरः स्यात् ॥ १४४ ॥

आधिश्रोपनिधिश्रोमो न कालात्ययमईतः । अवहार्यो भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितो ॥ १४५ ॥

आधिश्चेति ॥ माधिर्वन्धकः, उपनिधीयत इत्युपनिधिः प्रीता भोगार्थ-मर्पितं द्रव्यस् । नारदस्मृतिलक्षितौ च निक्षेपोपनिधी तावेवात्र 'उपनिधि'-शब्देन गृह्येते । एतावाध्युपनिधी चिरकालावस्थितावपि न कालात्ययमईतः । यदैव स्तामिना प्रार्थितौ तदैव तस्यावहायौं समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

संप्रीत्या भ्रुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन । धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्चो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

संप्रीत्येति ॥ 'यिक्विचिद्दश वर्षाणि' (८११४७) इत्यनन्तरं भोगेन स्वत्व-हानि वक्ष्यति, तदपवादार्थमिदम् । दश्यमाना गौरुष्ट्रोऽश्वश्च वहन्दमनार्थं च प्रयुक्तो बलीवर्दादिः एते प्रीत्याऽन्येन तु अज्यमानाः कदाचिद्रि स्वामिनो न नश्यन्ति । प्रदर्शनार्थमिदं प्रीत्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितम् । सामान्योपकमं चेदं विशेषाभिधानमिति नपुंसकलिक्कता ॥ १४६ ॥

यिंकिचिद्दशवर्षाणि सिन्निघौ प्रेक्षते घनी । भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमईति ॥ १४७॥

यत्किचिदिति ॥ यत्किचिद्धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण परैर्देश-वर्षाणि अज्यमानं स्वामी प्रेक्षते, मा अङ्क्ष्वेत्यादिप्रतिषेधोक्तिं न रचयति, नासौ तळुव्धुं योग्यो भवति । तस्य तत्र स्वाम्यं निवर्तत इति भावः ॥१४७॥

अजडश्रेद्पोगण्डो विषये चास्य भुज्यते । भग्नं तद्यवहारेण भोक्ता तद्धनमहीति॥ १४८॥

अजब इति ॥ जडो बुद्धिविकलः । न्यूनपोडशवर्षः पोगण्डः । तथा च नारदः-'बाल आषोडसाहर्षात्पोगण्डश्चापि सव्दितः'। स धनस्त्रामी यदि जडः पोगण्डश्च न भवति तदीयद्शैनविषये च तद्धनं भुज्यते तदा स्वामिनो ब्यवहारेण नष्टं ततो भोक्तरेव तद्धनं भवति ॥ १४८॥

> आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः। राजखं श्रोत्रियखं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

आधिरिति ॥ बन्धः, ग्रामादिमर्यादा, बालधनं, निश्लेपः 'वासनस्थम-नाख्याय समुद्रं यन्निघीयते' इति नारदोक्त उपनिधिलक्षणः, दाखादिख्रियः, राजश्रोत्रियधनानि, उक्तेन दशवर्षभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति न भोक्तः स्वेत्वं भजन्ते ॥ १४९ ॥

यः खामिनाऽननुज्ञातमाधि भुङ्केऽविचक्षणः। तेनाधेवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

यः खामिनेति ॥ यो वृद्धा दत्तं बन्धं खाम्यनुज्ञाव्यतिरेकेण मूर्खो निह्नवेन भक्के तेन तस्य भोगस्य संग्रुचर्थमध्वविद्योक्तव्या। बलभोगेन त भोक्तव्ये बलाद्धिमुञ्जाने सति सर्ववृद्धिलाग एवोक्तः ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिद्वेंगुण्यं नात्येति सकृदाहृता ।

धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिकामति पश्चताम् ॥ १५१ ॥ कुसीदेति ॥ वृच्चा धनप्रयोगः कुसीदं, तत्र या वृद्धिः सकुदूहीता सा द्वेगुण्यं नातिकामति मूळवृद्धिर्द्विगुणैव भवति । प्रतिदिनप्रतिमासादिप्राद्धेति तात्पर्यम् । धान्ये पुनर्वृद्धादिप्रयुक्ते, सदे वृक्षफले, ॡयत इति लव ऊर्णा लोम तस्मिन्, वाहनीये च बलीवदीदी प्रयुक्ते चिरेणापि कालेन मूलधान्या-

दिना सह पञ्चगुणतां नातिकामेदिति ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति । कुसीदपथमाहुस्तं पश्चकं शतमहेति ॥ १५२ ॥

कृतानुसारादिति ॥ कृता या वृद्धिर्द्धिकं त्रिकमिति शास्रेण वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता । अतोऽन्या वृद्धिरकृतेत्वर्थः । किंतु कृतापि वृद्धिवेणिकमेण द्विकत्रिकशतादिरूपैर्या मासे प्राह्या । तथा च विष्णुः—'वृद्धिं द्युरकृता अपि वत्सरातिकमे यथाभिहिता वर्णक्रमेण' द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः । किं त्वकृतवृद्धावि विशेषान्तरमाह-कुत्सितात्प्रसर-

पाठा०—1 तद्रव्यमहित. 2 सक्रदाहिता.

१ नन्दनस्तु—'आध्युपनिध्योः स्वामिना प्राप्तव्यकालात् प्राचीनभोगविषयोऽयमप्रवादः; अन्यथा-''आविश्वोपनिधिश्वोमौ न काळात्ययमईतः'' (८।१४५) इत्यनेन विरोधप्रसंगः स्यात्' श्लाहः

त्ययं पन्था इति कुसीद्पथः । अयमधमणीं यच्छूद्रविषयोक्तं पञ्चकं शतं द्विजातेरिप गृह्णातीत्येवं कुत्सितः पन्थाः । पूर्वोक्ताद्धम्यं बुद्धिकराद्दपकृष्ट इत्येवं मन्वाद्य आहुः । इयं चाकृता बृद्धिकद्वारिवषये याचनाद्र्ध्वं बोद्धन्या । तदाह कात्यायनः—'श्रीतिद्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानं न दत्तं चेद्वधेते पञ्चकं शतम्' ॥ १५२ ॥

नातिसांवत्सरीं इद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत्।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३॥ नातिति ॥ ममैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वा गते तस्य वृद्धिं विगण्य्येकदा दातन्येत्येवंविधनियमपूर्वकवृद्धिग्रहणग्रुत्तमणः संवत्सरपर्यन्तं कुर्यात्। नातिकान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिं गृद्धीयात्। नच शाखाददद्दामुक्ताधम्यं-दिकत्रिकशतायधिकां गृद्धीयात्। अधर्मत्ववोधनाथों निषेधः। चक्रवृद्धादि-चतुष्टयीं चाशाखीयां न गृद्धीयात्। तासां स्वरूपमाह वृहस्पतिः—'कायिका कायसंयुक्ता मासग्राद्धा च कालिका। वृद्धेवृद्धिश्चकवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता'। तत्र चक्रवृद्धिः सद्भपेणेव गहिता। कालवृद्धिस्त द्विगुणाधिकग्रहणेन कायिका चातिवाहदोहादिना कारिता। ऋणिकेन याऽनापत्काल एवोत्तमर्ण-पीडया कृता। चतन्त्रोऽपि वृद्धीरशाखीया न गृद्धीयात्। तथा च वृहस्पतिः—'भागो यद्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृद्धते। पूर्णे च सोदयं पश्चाद्वार्धुत्यं तद्वि-गहितम्'। कालायनः—'ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका संप्रकल्पता। आप-त्कालकृता निलं दातन्या कारिता तथा। अन्यथा कारिता वृद्धिनं दातन्या कर्यचन'॥ १५३॥

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् । स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत् ॥ १५४ ॥

ऋणं दातुमिति ॥ योऽधमणीं धनदानासामध्यात्युनर्छेख्यादिकियां कर्तु-मिच्छेत्स निर्जितामुत्तमणीः स्वेत्वतयात्मसात्कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणे छेख्यं युनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

अद्र्भियित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् । यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमईति ॥ १५५ ॥

अद्शीयित्वेति ॥ यदि दैवगत्या वृद्धिहरण्यमपि समये दातुं न शक्कोति तदा तद्वहीत्वेव तत्रेव पुनः कियमाणे छेल्यादौ वृद्धिहरण्यादिशेषमारोप-वेत् । यत्प्रमाणं चक्रवृद्धियनं तदानीं संमवति तदातुमईति ॥ १५५ ॥

चऋष्टद्धं समारूढो देशकालव्यवस्थितः । अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्रयात् ॥ १५६ ॥ चऋष्टद्विमिति ॥ 'चऋष्ट्रद्व'शब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभारस्या वृद्धिर- भिमता। चक्रवृद्धिमाश्रित उत्तमणों देशकालव्यवस्थितो यदि वाराणसीपर्यन्तं छवणादि शकटेन वहामि तदा ममेदं यद्धनं दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः। यदि मासं यावद्वहामि तदा मासं यद्धनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः। एवमभ्युपगतदेशकालनियमस्था देशकालो देवादपूर्यन्शकटादिना वहन् लाभरूपफलं सकलं न प्रामोति॥ १५६॥

क्षपि तु,—

समुद्रयानकुश्चला देशकालार्थदर्शिनः । स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७॥

समुद्रेति ॥ स्थलपथजलपथयाने निपुणा इयदेशपर्यन्तिमयत्कालपर्यन्त-मूह्यमाने सित एतावाँ ह्याभो प्रहीतुं युक्त इत्येवं देशलाभधनज्ञा वणिगादयो यां वृद्धिं तथाविषये चावस्थापयन्ति सेव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमं धनप्राप्तिं प्रति प्रमाणम् ॥ १५७ ॥

यो यस प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन्स तं तस येतेत स्वधनादणम् ॥ १५८ ॥

यो यस्येति ॥ यो मनुष्यो यस दर्शनाय प्रतिभूष्तिष्ठेत धनदानकाले ममाय-मधमणों दर्शनीय इति स तं तस्मिन्काल उत्तमर्णस्यादर्शयंस्तद्दनं दातुं यतेत ॥

प्रातिसाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्। दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमहति ॥ १५९ ॥

प्रातिभाव्यमिति ॥ प्रतिभूत्वेन यहेयं धनं तत्प्रातिभीन्यं, वृथादानं परि-हासनिमित्तं दण्डादिभ्यो देयत्वेन पित्राङ्गीकृतं, यूतनिमित्तं सुरानिमित्तं च, दण्डं यहेयं दण्डं, शुल्कं घट्टादिदेयं तदवशेषं च पितृसंबन्धिनं पितरि सृते पुत्रो दातुं नाहंति ॥ १५९॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः । दानप्रतिस्रवि प्रेते दायादानपि दाययेत् ॥ १६० ॥

द्रीनेति ॥ सुरानिमित्तं च यहेयं दण्डं प्रातिभाज्यं न पुत्रो दातुमईतीति योऽयं पूर्वोपदेशः स दर्शनप्रतिसुवः पितुर्देयो ह्रेयः । दानप्रतिसुवि तु पितरि सृते पुत्रं ऋणं दापयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृताष्ट्रणम् । पश्चात्प्रतिश्चवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

अद्ातरीति ॥ भदातिर दानप्रतिभुवोऽन्यसिन्दर्भनप्रतिभुवि प्रस्यप्रति-भुवि वा विज्ञातप्रातिभाष्यकारणमूलकोधनोचितधनप्रहणं यस तस्मिन्स्रते दातोत्तमणः प्रश्नात्केव हेतुना धनं प्राप्तुमिन्छेत् ॥ १६१ ॥

पाठा०—1 प्रयच्छेत्स्ववनादणम्.

र प्रतिमान्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः; तच त्रिविधम्—'दर्शने प्रस्ये दाने प्रातिभाग्यं विधीयते । आधौ तु वितये दाप्यावितरस्य सुता अपि' इस्युक्तम्- प्रतिभुवो स्वत्वात्तरपुत्रस्य चादानप्रतिभूत्वेनादातृत्वादित्याशङ्क्याह— निरादिष्टधनश्रेतु प्रतिभूः स्यादलंधनः । स्वधनादेव तद्द्यानिसादिष्ट इति स्थितिः ।। १६२ ॥

निरादिष्टेति ॥ असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवी यदि निरादिष्टधनोऽधम-णेन निसृष्टधनो यावता धनेनासौ प्रतिभूत्तच्छोधनपर्याप्तधनस्तदात्मधनादेव तद्धनं निरादिष्टोऽत्र निरादिष्टधनपुत्रो लक्षणयोच्यते । ऋणसुत्तमर्णाय द्धा-दिति शास्तसंप्रदायः ॥ १६२ ॥

> मत्तोन्मत्तार्वाध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा । असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोनमत्तेति ॥ मद्यादिना मत्तः, उन्मत्तः, व्याध्यादिपीडितोऽपहतो-ऽस्वतन्त्रवालवृद्धैरस्वतन्नत्वेन पितृश्रातृनियुक्तादिव्यतिरेकेण कृत ऋणादान-व्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता । विद्येद्धाष्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥ थं सत्येति ॥ 'इदं मयानुष्ठेयम्'इत्येवमादिका भाषा लेख्यादिना स्थिरीकृतापि यदि शास्त्रीयधर्मात्पारंपयित्सद्यवहाराच बहिर्भाष्यते सा सत्या न भवति तद्र्यो नानुष्ठेयः ॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वे विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधमनेति ॥ 'योग'शब्दइछ्छवाची । छ्छेन ये बन्धकविक्रयदानप्रति-प्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतोऽन्यत्रापि निश्लेपादौ यत्र छद्म जानीयात् । वस्तुतो निश्लेपादि न कृतं तत्सर्वं निवर्तते ॥ १६५ ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्थाः कुंदुम्बार्थे कृतो व्ययः । दातव्यं बान्धवेस्तत्सात्प्रविभक्तैरिप स्वतः ॥ १६६ ॥

ग्रहीतिति ॥ ऋणग्रहीता यदि सृतः स्यात्तेन पूर्वविभक्ताविभक्तसर्वभागृ-कुटुम्बसंवर्धनार्थं तदणस्ययः कृतस्तदा तदणं विभक्तरिवभक्तेश्च स्वधनादात-स्यम् ॥ १६६ ॥

> कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् । खदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान विचालयेत् ॥ १६७॥

कुटुम्बार्थ इति ॥ तदेशस्ये देशान्तरस्ये वा स्वामिनि स्वामिसंबन्धिकुटुम्ब-न्ययनिमित्तं दासोऽपि यदणादानादि कुर्यात्स्वामी तत्तथाप्यनुमन्येत ॥ १६७ ॥

वलाइतं वलाद्धुक्तं वलाद्यचापि लेखितम् । सर्वान्वलकृतानर्थानकृतान्मनुरत्रवीत् ॥ १६८ ॥

वलाइन्तमिखादि ॥ वलाइन्तमप्रतिप्राह्यादि, वलाद्धक्तं भूम्यादि, वला-हेलितं चक्रवृद्धिपत्रादि । प्रदर्शनं चैतत् । सर्वान्वलकृतान्व्यवहारान्निवर्तनी-यान्मनुराह ॥ १६८ ॥

> त्रयः परार्थे क्विस्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम्। चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ् नृपः॥ १६९॥

त्रयः परार्थ इति ॥ साक्षिणः प्रतिभूः कुळं च धर्मार्थव्यवहारद्वष्टारस्वय एते परार्थ क्रेशमनुभवन्ति तसाद्वलेन साक्ष्यं प्रातिभाव्यं व्यवहारेक्षणं च नाङ्गी-कारियतव्याः । चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमवर्णविष्याजानः परार्थं दानफलो-पादानऋणद्वयापणिविकयव्यवहारेक्षणरूपं कुर्वाणा धनोपचयं प्राप्नुवन्ति । तसाद्विपो दातारं, आद्योऽधमणं, विणक् केतारं, राजा व्यवहर्तारं बलेन न प्रवर्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितवलनिषेधस्वैवायं प्रपञ्चः ॥ १६९ ॥

अनादेयं नाद्दीत परिश्वीणोऽपि पार्थिवः । न चादेयं समृद्धोऽपि सक्ष्ममप्यर्थमृतसृजेत् ॥ १७० ॥ अनादेयमिति ॥ श्लीणधनोऽपि राजा नाम्राह्ममर्थं गृह्णीयात् । समृद्धोऽपि स्वल्पमपि माद्धां धनं न स्वजेत् ॥ १७० ॥

यसात्,-

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् । दौर्वरुपं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥ . अनादेयस्येति ॥ अमाद्यप्रहणाच्छास्त्रीयमाद्यपरित्यागाच राज्ञः पौरै-रसामर्थ्यं ख्याप्यते । ततश्च स प्रेत्याधर्मेण नरकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

> खादानाद्वर्णसंसर्गादवलानां च रक्षणात् । वलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥ १७२ ॥

स्वादानादिति ॥ न्याय्यधनप्रहणाद्वर्णानां सजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादि-संबन्धात् । यद्वा वर्णसंसर्गाद्वर्णसंकरादित्यत्रापि रक्षणादिति योजनीयम् । प्रजानां दुर्बेळानां बळवच्चोऽपि रक्षणात्सामध्यमुपजायते नृपस्य । तत्रश्चा-साविह्ळोकपरळोकयोश्च वर्धते ॥ १७२ ॥

पाडा॰—1 °संसर्गात्त्वबलानां.

यत एवम्,--

तसाद्यम इव खामी खयं हित्वा प्रियाप्रिये । वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितकोधो जितेन्द्रियः ॥ १७३॥ माराम इति ॥ तसाद्यम इव राजा वशीकतकोधो जितेन्द्रियः स्वकी-

तसाद्यम इति ॥ तसाद्यम इव राजा वशीकृतकोधो जितेन्द्रियः स्वकी-येऽपि प्रियाप्रिये परिस्रज्य यमस्य चेष्टया सर्वेत्र साम्यरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

> यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्क्वर्यान्नराधिपः । अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यस्त्वधर्मेणेति ॥ यः पुनर्नृपतिरुोभादिन्यवहारादधर्मेण न्यवहारदर्श-नादीति कार्याणि कुरुते तं दुष्टचित्तं प्रकृतिपौरविरागात्क्षिप्रमेव शत्रवो निगृ-ह्मन्ति ॥ १७४ ॥

कामकोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति । प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

कामक्रोधाविति ॥ यो राजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि निरूप-यति तं राजानं प्रजा भजन्ते समुद्रमिव नद्यः । नद्यो यथा समुद्राञ्च निव-तैन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजा अपि तस्मानृपादनिवर्तिन्यसादेकताना भव-न्तीति साम्यम् ॥ १७५ ॥

> यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे। स राज्ञा तचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्॥ १७६॥

यः साध्यन्तमिति ॥ योऽधमणों राजवञ्जभोऽहमिति गर्वादुत्तमणें स्वेच्छया धनं साधयन्तं नृपे निवेद्येत् स राज्ञा ऋणचतुर्थभागं दण्ड्यः, तस्य तद्धनं दापनीयम् ॥ १७६ ॥

> कर्मणापि समं कुर्योद्धनिकायाधमर्णिकः । समोऽवकुष्टजातिस्त दद्याच्छ्रेयांस्त तच्छनैः ॥ १७७ ॥

कर्मणापीति ॥ समानजातिरपकृष्टजातिश्राधमणों धनाभावे सति स्वजा-स्रानुरूपकर्मकरणेनापि समं कुर्यात् । निवृत्तोत्तमण्धिमणेव्यपदेशतया धित-कसममारमानं कुर्यात् । समजातिरत्र बाह्मणेतरः कर्मणा क्षत्रविदश्द्रद्वान्समा-नजातीयान् 'हीनांस्तु दापयेत्' इति कास्यायनेन विशेषितत्वात् । श्रेयान्युन-रुत्कृष्टजातिर्नं कर्म कारियतव्यः किंतु शनैःशनैर्थथासंभवं तद्धनं द्धात् ॥१७७॥

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् । साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥ १७८ ॥ अनेनेति ॥ अनेन प्रोक्तप्रकारेण परस्परं विवदमानानामर्थिप्रवार्थिनां साक्ष्यादिप्रमाणेन निर्णीतार्थानि कार्याणि विप्रतिपत्तिखण्डनेन राजा समी-कुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि । महापक्षे धनिन्यार्थे निश्चेषं निश्चिपेद्धधः ॥ १७९ ॥

कुलज इति ॥ सःकुलप्रस्ते, सदाचारवति, धर्मवेदिनि, सत्याभिधायिनि, बहुपुत्रादिपरिजने, ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावान्निसेपं स्थापयेत् १७९

> यो यथा निश्चिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः । स तथैव ग्रहीतन्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

यो यथेति ॥ यो मनुष्यो येन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा ससाक्षि-कमसाक्षिकं वा यमर्थं सुवर्णादि यस्य हस्ते निक्षिपेत्सोऽर्थस्तेन निञ्चेप्त्रा तथैव प्राह्यः । यस्माचेन प्रकारेण समर्पणं तेनैव प्रकारेण प्रहणं न्याय्यम् । समुद्र-स्थापितसुवर्णादेनिक्षेप्ता स्वयमेव मुद्रां भित्त्वा यदा वदति 'ममेदं तुल्यित्वा समर्पय' इत्यभिधानं दण्डाचर्थम् ॥ १८०॥

> यो निश्चेपं याच्यमानो निश्चेप्तुर्न प्रयच्छति । स याच्यः प्राड्विवाकेन तिन्नश्चेप्तुरसंनिधौ ॥ १८१ ॥

यो निक्षेपमिति ॥ यः पुरुषो देहि मे निश्चितं हिरण्यादि द्रन्यमित्येवं निक्षेप्त्रा प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्त्रा ज्ञापिते प्राङ्गिवा-केन तस्य निक्षेप्त्रसंनिधौ याचनीयः॥ १८१॥

किं कृत्वा किं याचनीय इत्याह—

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः । अपदेशैश्र संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

साक्ष्येति ॥ प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसभ्येश्वारपुरुषैरतिकान्त-वाक्यैः सौम्यादिभिर्नृपोपद्रवादिज्याजाभिधाविभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयित्वा तैरेव चारपुरुषैः स निक्षेपधारी प्राङ्गिवाकेन चारपुरुषिक्षिप्त-सुवर्णं याच्यः ॥ १८२ ॥

> स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् । न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

स यदीति ॥ स निक्षेपधारी यथान्यसं समुदं वा यथाकृतं कटकमुकुटा-चाकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत 'सत्यमस्ति मृद्धताम्'इति तदा परेण प्रतिक्षेप्ता प्राड्विवाकवेदिना यज्ञिक्षिप्तमित्यभियुज्यते तत्र न किंचिदस्तीति क्रातिच्यम् ॥ १८३ ॥

तेषां न द्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि । उमो निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४॥

तेषामिति ॥ तेषां चारपुरुषाणां यित्रक्षिप्तं हिरण्यं यथान्यसं यदि तन्न द्वात्तदा द्वावि निक्षेपौ ज्ञापकचारसंबिन्धनौ संपीख्य दापनीयः स्यादित्येवं-रूपा धर्मस्य धारणा निश्चयः । 'यो निक्षेपस्' (८११८१) इत्यादिश्लोकचतु-ष्टयस्य चेदश एव पाठकमो मेधातिथि-मोजदेवादिभिनिश्चितः। गोविन्दराजेन तु 'साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः' (८११८२) इति श्लोकोऽन्त एव पठितः, तन्न च नार्थसंगतिः न वा बुद्धान्नायादरः ॥ १८४॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे । नञ्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

निक्षेपेति ॥ निक्षिप्यत इति निक्षेपः, मुद्राङ्कितमगणितं वा यन्निधीयते स उपनिधिः । ब्राह्मणपरिवाजकवदुपदेशभेदः । तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेसर्श्रुपिनिधाति जीवति प्रत्यनस्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्धनाधिकारिणि कदाचिन्न निक्षेपधारिणा देयौ । यतस्तस्य पुत्रादेशपि पितुरसमर्पणविनाशे तौ निक्षेपोप्पिक्षी नश्यतः । पुत्रादेः पितुश्च पुनरिवनाशे समर्पणे च कदाचिद्विनाशिनौ स्थातां । तस्मादनर्थसंदेहान्न देयौ ॥ १८५ ॥

खयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे।

न स राज्ञा नियोक्तन्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥ स्वयमेचेति ॥ निक्षेप्तुर्धतस्य निक्षेपधारी तद्धनाधिकारिणि पुत्रादौ तदन-भ्यर्थितः स्वयमेव यः समर्पयित स राज्ञा निक्षेप्तुः पुत्रादिभिर्वान्यद्पि त्विय निक्षिप्तमस्तीति नाक्षेप्तन्यः ॥ १८६ ॥

यदि कथंचिद्धान्तिः स्यात्तदा,-

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् । विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नेव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

अच्छिलेनेविति ॥ तत्रस्थे धनान्तरसद्भावलक्षणवाक्छलादिपरिहारेणैव श्रीतिपूर्वकं निश्चिनुयान्नतु झटिति दिन्यादिदानेन । तस्य निश्चेपधारिणः शील-मवेक्ष्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा सामप्रयोगेण निश्चिनुयात् ॥ १८७ ॥

निश्चेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने । समुद्रे नामुयात्किचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८॥ निक्षेपेष्विति ॥ सर्वेषु निक्षेपेष्वपक्रियमाणेष्वेच 'साक्ष्यमावे' (८।१८२)

पाठा॰-1 स निरुह्योभयं दाप्यः. 2 राज्ञाऽभियोक्तव्यः.

इत्यादिपूर्वोक्तविधिर्निर्णयसिद्धौ स्वात् । मुद्रितादौ पुनस्तस्य निक्षेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेत्तदा तस्मिन्नपि तेन किं दूषणं प्राप्तुयात् १८८

चौरेहतं जलेनो हमित्रना दग्धमेव वा।

न द्वाद्यदि तसात्स न संहरति किंचन ॥ १८९ ॥

चौरैरिति ॥ चौरैर्मुषितं, उद्केन देशान्तरं प्रापितं, अग्निना वा दृश्यं निक्षेपं निक्षेपधारी न द्यात् । यदि स्वयं तसान्न किंचिद्प्यपहरति ॥१८९॥

> निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च । सर्वेरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्वैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

निश्लेपस्पेति ॥ निश्लेपस्यापह्णोतारमनिक्षिण्य यानितारं सर्वैः सामादिभि-रुपायैवैदिकेश्च शपथैरिम्निहरणादिभिर्नृपो निरूपयेत् ॥ १९०॥

यो निश्चेषं नार्पयति यश्चानिश्चिप्य याचते।

तानुभौ चौरवच्छास्यो दाप्यो वा तत्समं दमम् ॥ १९१॥ यो निक्षेपमिति ॥ निक्षिप्तधनं यो न समर्पयति, यश्चानिक्षिप्तं प्रार्थयति तौ हो सुवर्णसुक्तादौ महति विषये चौरवदृण्ड्यो । स्वरूपविषये ताम्रादौ तत्समं दण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

> निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेदमम् । तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १९२ ॥

निक्षेपस्येति ॥ निक्षेपापहारिणं निक्षिप्तसमधनं दण्डयेत् । समिश्वष्टत्वादन् निक्षिप्य याचितारमपि। न च पुनरुक्तिः। महत्यपराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शारीरदण्डस्यापि प्राप्तौ तिश्ववृत्त्यर्थमिदम्, दापयेदिति धनदण्ड-नियमात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम् । अस्य प्रथमापराधविषयत्वात्पूर्वोक्ते चाभ्यासे चौरोक्तमहासाहसादिधनदण्डावरोधकत्वात् । उपनिधिर्भुदादिचि-ह्वितं निहितधनं तस्यापहर्तारं कथितविशेषणं राजा दण्डयेत् ॥ १९२ ॥

उपधाभिश्र यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः।

ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधेर्वधेः ॥ १९३ ॥ उपधाभिरिति ॥ 'राजा त्वयि रुष्टसस्मान्तां रक्षामि, मम धनं देहिं' धनधान्यादिलोभोपकरणं वानुतमभिधाय छग्नभिर्यः परद्रव्यं गृह्णाति स छग्न-धनसहकारिसहितो बहुजनसमक्षं करचरणशिरदछेदादिभिर्मानाप्रकारैर्वधोपाये राजा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

निश्चेषो यः कृतो येन यावांश्च कुलसंनिधौ। तावानेव स विज्ञेयो विज्ञवन्दण्डमईति ॥ १९४॥ निश्चेष इति ॥ यः सुवर्णादियांवत्परिमितो येन साक्षिसमक्षं निश्चेषः कृत- सत्त्र परिमाणादिविप्रतिपत्तौ साक्षिवचनात्तावानेव विद्यातव्यः । विप्रतिपत्तिं कुर्वश्चप्येतदुक्तानुसारेण दण्डं दाप्यः ॥ १९४ ॥

मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।

मिथ एव प्रदातच्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५ ॥

सिथो दाय इति ॥ रहिस येन निक्षेपोऽपितो निक्षेपधारिणा च रहस्येव गृहीतः स निक्षेपो रहस्येव प्रस्पर्णायः । न प्रस्पर्पणे साक्ष्यपेक्षा । यस्मात् 'येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रस्पर्पणं दातन्यस्' इति श्रवणातिक्षेपधारि-णोऽयं नियमविधिः । 'यो यथा निक्षिपेद्धस्ते' (८।१८०) इति तु निक्षेप्तृनिय-सार्थं, 'प्रहीतन्य' (८।१८०) इति श्रवणात् । अतो न पौनरुक्त्यस् ॥ १९५॥

निश्चिप्तस्य धनस्यैवं ग्रीत्योपनिहितस्य च ।

राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्यासधारिणम् ॥ १९६ ॥

निश्चिमस्येति ॥ राज्ञा निश्चिमस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्दादियुतस्य नोपनिधि-रूपस्य तथा प्रीत्या कतिचित्कालं भोगार्थमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनः भारिणमपीडयन्निर्णयं कुर्यात् ॥ १९६ ॥

> विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः। न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १९७॥

विक्रीणीत इति ॥ अस्वामी यः स्वामिना चाननुमतः परकीयं दृश्यं विक्रीणीते वस्तुतश्चीरमचौरमात्मानं मन्यमानं तं साक्षित्वं न कारयेत् । न कुत्रचिदपि प्रमाणीकुर्यादित्वर्थः ॥ १९७ ॥

> अवहार्यो भवेचैव सान्वयः पर्श्वतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्थाचौरकिल्विषम् ॥ १९८ ॥

अवहार्थ इति ॥ एष परस्वविकयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्व-यः संबन्धी भवति तदा षद पणशतान्यवहार्यो दण्डनीयः । यदि पुनः स्वा-मिनः संबन्धी न भवति, अनपसरश्च स्वात् , अपसरस्वेनास्मात्सकाशान्दन-मित्यपसरः प्रतिप्रहक्षयादिः स यस्य स्वामिसंबन्धिपुत्रादेः सकाशान्नास्ति तदा चौरसंबन्धि पापं प्रामोति । तद्वहण्डनीय इत्यर्थः ॥ १९८ ॥

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा । अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९ ॥ अस्वामिनेति ॥ अस्वामिना यत्कृतं यहत्तं विकीतं वा तदकृतमेव बोद-व्यम् । व्यवहारे यथा मर्यादा कृता तथा कृतं न भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः कचित् । आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ॥ २०० ॥ संभोग इति ॥ यस्मिन्यस्तुनि संभोगो विचते कयादिरूपस्त्वागमो २८ म॰ स्य॰ नास्ति तत्र प्रथमपुरुषगोचर भागम एव प्रमाणं न संभोग इति शास्त्र-मर्यादे।॥ २००॥

विकयाची धनं किंचिहृद्वीयात्कुलसंनिधौ।

ऋयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ २०१ ॥ विक्रयादिति ॥ विकीयतेऽसिन्निति विक्रयदेशो विकयः, ततो यक्त्रयधनं किंचिद्यवहर्तृसमूहसमक्षं कीयतेऽनेनिति कयो मूल्यं तेन यसाहृह्णीयात् । अतो न्यायत एवास्तामिविकेतृसकाशास्त्रयणाद्विशुद्धं धनं लभते ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाहायं प्रकाशक्रयशोधितः।

अद्ण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको रुभते धनम् ॥ २०२॥ अथित ॥ अथ मूळमस्वामी विकेता मरणाहेशान्तरादिगमनादिना वा हर्षु शक्यते प्रकाशक्यणे चासौ निश्चितस्तदा दण्डानर्ह एव केता राज्ञा मुच्यते । नष्टधनस्वामी च यदस्वामिना विकीतं द्रव्यं तत्केतुर्हस्ताद्धभ्यते । अत्र च विषयोऽर्धमूल्यं केतुर्दस्वा स्वधनं स्वामिना मास्यम् । तदाह बृहस्पतिः— 'विण्यवीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाताश्रयात्कीतं विकेता यत्र वा स्वतः ॥ स्वामी दस्वार्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम् । अर्धे द्वयोरपहतं तत्र स्वास्यवहारतः' ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमहित्। न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम्॥ २०३॥

नान्यदिति ॥ कुङ्कमादि द्रव्ये कुसुम्भादिना मिश्रीकृत्य न विकेतव्यम् । नचासारं सारमित्यभिधाय । नच तुलादिना न्यूनम् । न परोक्षावस्थितम् । न रागादिना स्थगितरूपम् । अत्रास्त्रामिविकयसादश्यादस्वामिविकये दण्ड स्व स्थात् ॥ २०३॥

अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोद्धः कन्या प्रदीयते । उभे त एकग्रुल्केन वहेदित्यव्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

अन्यामिति ॥ शुक्कदेयां शुक्कव्यवस्थाकाले निरवधां दर्शयित्वा यदि सावधा वराय दीयते तदा द्वे अपि कन्ये तेनैवैकेन शुक्केनासौ वरः परिण-येदिति मनुराह । शुक्कप्रहणपूर्वककन्याया दानस्य विकथरूपत्वादर्थकय-विकयसाधर्म्येणास्यात्राभिधानम् ॥ २०४ ॥

नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना । पूर्व दोवानभिरूयाप्य प्रदाता दण्डमहित ॥ २०५॥ नोन्मत्ताया इति ॥ उन्मत्तायास्त्रया कुष्ठवसा या चातुमृतमैथुना तसा

१ 'आधिः सीमा' (८।१४९) इत्यादिनोक्ता अष्टी भोगमात्रेण भोक्तुने स्वत्वं भजनत दिखुक्तं, तत्रायं शास्त्रनिर्णय इत्याशयः; तथा चौक्तम्—'आगमोऽत्यधिको भुक्तिविना पूर्वकमागतात् । आगमेऽपि वळं नैव मुक्तिः स्तोकापि यत्र नो' इति.

ब्राह्मादिविवाहात्पूर्वमुनमादादीन्दोषान्वरस्य कथयित्वा दण्डाहीं न भवति । तेनाकथने दण्ड्य इति गम्यते । 'यस्तु दोषवतीं कन्यां' (८।२२४) इति वक्ष्यति ॥ २०५॥

अथ संमूयसमुत्थानमाह-

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्। तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽज्ञः सहकर्तृभिः॥ २०६॥

ऋत्विशिति ॥ यज्ञे कृतवरण ऋत्विक् यदि किंचित्कर्मे कृत्वा व्याध्या-दिना कर्मे त्यजति तदा तस्येतरिक्षिमः पर्याकोच्य कृतानुसारेण दक्षिणांशो देयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु खकर्म परिहापयन् । कृत्स्रमेव लभेतांश्चमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

द्शिणास्तिति ॥ माध्यन्दिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणासु दत्तासु व्याध्यादिना कर्म परित्यजन्न तु शाख्यात्स कृत्स्त्रमेव दक्षिणाभागं लभेत । कर्मशेषं प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः । स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ २०८ ॥

यसिन्निति ॥ यसिन्कर्मण्याधानादौ अङ्गमङ्गं प्रति या दक्षिणा यत्संबन्धेन श्रुताः स्युः स एव ता आददीत न तत्त्रद्वागमात्रं सर्वे विभज्य गृह्णीरन्निति संशयः ॥ २०८॥

अत्र सिद्धान्तमाह—

रथं हरेत चाध्वर्धुर्बह्याधाने च वाजिनम् । होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः ऋये ॥ २०९ ॥

रथिमिति ॥ केषांचिच्छाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथो देवत्वेनाम्नायते, ब्रह्मणे वेगवानश्चः, होत्रे चाश्चः, उद्गात्रे सोमक्यवहनशकटम्, अतो व्यवस्थामान-सामर्थ्याद्या दक्षिणा यत्संबन्धत्वेन श्रूयते स एव तामाद्दीत ॥ २०९ ॥

संप्रतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह—

सर्वेषामधिनो मुख्यास्तद्धेनार्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्रतुर्थाशाश्र पादिनः ॥ २१० ॥

सर्वेषामिति ॥ 'तं शतेन दीक्षयित' इति श्र्यते । तत्र सर्वेषां षोडशानामृ-त्विजां मध्ये ये मुख्या ऋत्विजो होत्रध्वर्युबह्योद्वातारः समप्रदक्षिणायासेऽधै-हरा श्रष्टचत्वारिंशद्रोभाजो भवन्ति । अत एव कालायनेन 'यद्वादशाद्येभ्यः' इति प्रत्येकं द्वादशगोदानं विहितम् । यद्यपि शतस्यार्थं पञ्चाशक्रवति तथापीहः न्यनार्धग्रहणेनापि इमेऽधिन उच्यन्ते सामीप्यात् । अपरे मैत्रावरूणप्रतिप्रस्था-तृत्राह्मणाच्छंतिप्रस्तोतारस्ते सुख्यर्त्विग्गृहीतद्क्षिणार्धप्रहणेनार्धिन उच्यन्ते । तृतीयिनोऽच्छावाङ्नेष्ट्रभीश्रमतिहर्तारस्ते सुख्यर्त्विग्गृहीतस्य तृतीयमंशं छभ-न्ते । पादिनस्तु प्रावस्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्या एते सुख्यत्विग्गृहीतस्य चतुर्थमंशं लभनते । एतच् 'पर पर दितीयेभ्यश्चतस्रः चतस्रश्च तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रश्च-तुर्थेभ्यः' इति सूत्रयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम् ॥ २१० ॥

> संभूय खानि कमीणि कुर्वद्भिरिह मानवैः। अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥

संभूयेति ॥ मिलित्वा गृहनिर्माणादीनि स्वकर्माणि लोके स्थपतिसूत्रधार्या-दिभिश्च मनुष्यैः क्रवेद्विरनेन यज्ञदक्षिणाविध्याश्रयणेन विज्ञानन्यापाराद्यपे-क्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥

इदानीं दत्तानपकर्माह-

३२८

धर्मार्थं येन दत्तं सात्कसौचिद्याचते धनम्।

पश्चाच न तथा तत्सान देयं तस तद्भवेत ॥ २१२ ॥ धर्मार्थमिति ॥ येन यागादिकर्मार्थं कसैविद्याचमानाय धनं दत्तं प्रतिश्चतं वा, पश्चाच तद्धनमसौ यागार्थं न विनियुक्षीत तदा तद्दतमि धनं आहं, प्रतिश्चतं च न देयम् । यदाह गौतमः (गौ. स्ट. ५१२)- प्रतिश्वत्याप्यधर्मसंय-क्ताय न दद्यात् ॥ २१२॥

> यदि संसाधयेत्रतु दुर्पाङ्घोभेन वा पुनः। राज्ञा दाप्यः सुवर्णे सात्तस स्तेयस निष्कृतिः ॥ २१३ ॥

यदीति ॥ यदि तद्वत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहंकाराद्वा न लजति, प्रतिश्वतं वा धनं बलेन गृह्वाति तदा तस्य चौर्थपापस्य संग्रुचार्थं राज्ञा स्वर्णं दण्डं दापनीयो भवति ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपिक्रया। अत ऊर्ध्वं प्रवस्थामि वेतनस्थानपिकयाम् ॥ २१४ ॥ दत्तस्येति ॥ एतद्वतस्याप्रतिपादनं धर्मादनपेतं तदुक्तम् । अतोऽनन्तरं

भृतेरसमपेणादिकं वक्ष्यासि ॥ २५४॥

भृतो नातों न कुर्याद्यो द्रपीत्कर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥ भत इति ॥ यो भृतिपरिक्रीतो न्याध्यपीडितो यथानिक्षपितं कर्माहंकाराज्ञ क्रमीत्स कर्मानुरूपेण सुवर्णादिकृष्णलान्यष्टी दण्डनीयः। वेतनं चास्य न देवम् ॥ २१५ ॥

आर्तस्तु कुर्यात्ख्यः सन्यथाभाषितमादितः । स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

आर्त इत्यादि ॥ यदा व्याध्यादिपीडया कर्म न करोति स्वस्थः सन् याद-क्माषितं तादकर्म कुर्याद्वेतनं च चिरकालादपि लभेतैव ॥ २१६ ॥

> यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत्। न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

यथोक्तमिति ॥ यत्कर्मे यथाभाषितं पीडितोऽन्येन न कारयेत् , सुस्थो वा न कुर्याक्वापि कारयेत्तस्य किंचिच्छेषस्यापि कृतस्य कर्मणो वेतनं न देयम् ॥२१७॥

एव धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः।

अत ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि धर्म समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥ एष धर्म इति ॥ एषा व्यवस्था वेतनादानास्यकर्मणो निःशेषेणोका। अतोऽनन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणां दण्डादिन्यवस्थां वदिन्यामि ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विसंवदेश्वरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

य इति ॥ 'त्राम-देश'शब्दाभ्यां तद्वासिनो कक्ष्यन्ते। सङ्घो वणिगादिसमूहः। इदमस्याभिः कर्तव्यं परिहार्यमित्येवंरूपं संकेतं सत्यादिशपयेन कृत्वा तन्मध्ये यो नरो लोभादिना निष्कामेत्तं राजा राष्ट्राश्चिर्वासयेत् ॥ २१९ ॥

निगृह्य दापयेचैनं समयव्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णान्विण्निष्कांद्रछतमानं च राजतम् ॥ २२० ॥

निगृह्योति ॥ अथ चैनं संविद्यतिक्रमकारिणं तिबोध्य चतुरः सुवर्णान्यण्निः क्वान्प्रत्येकं चतुःसुवर्णपरिमितान् राजतं च शतमानं विशत्यधिकरिककः क्वातत्रयपरिमाणं त्रयमेतद्विषयलाघवगौरवापेक्षया समन्वितं न्यसं वा राजा इण्डं दापयेत् ॥ २२० ॥

एतद्द्विधि कुर्योद्धार्मिकः पृथिवीपतिः। ग्रामजातिसमृहेषु समयव्यभिचारिणाम्।। २२१।।

एतदिति ॥ ग्रामेषु बाह्यणजातिसमृहेषु संविद्यतिकमकारिणामेतदण्डविधि धर्मप्रधानो राजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यसेहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात्तद्भव्यं दद्याचैवाददीत वा ॥ २२२ ॥ क्रीत्वेति ॥ क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्रच्यं विनश्वररूपं स्थिरावं मूमितान्र-

पद्मदि यस लोके पश्चात्तापो जायते 'न साध मया कीतम' इति स कीतं दशाहमध्ये प्रलर्पयेत् । विकीतं वा गृह्णीयात् ॥ २२२ ॥

> परेण तु दशाहस्य न द्यान्नापि दापयेत । आददानो ददचैव राज्ञा देण्ड्यः श्रतानि पट् ॥ २२३ ॥

परेणिति ॥ दशाहादूर्धं कीतं न त्यजेत् । नापि विक्रीतं विक्रयिको बलेन द्वापयेत् । विकीतं बलेन गृह्धन्परित्यजनराज्ञा षदशतानि पणान् दृख्यः २२३

> यस्त दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्याञ्चपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥ २२४ ॥

यस्त्वित ॥ 'नोन्मत्ताया' (८।२०५) इति सामान्येनोक्तं, दण्डविशेषा-मिघानार्थमिद्म् । उन्मादादिदोषानकथयित्वा दोषवतीं कन्यां वराय यः अयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णवतिं पणान्दण्डं कुर्यात् । अनुशय-असङ्गेनैतत्कन्यागतस्च्यते ॥ २२४ ॥

> अकन्येति तु यः कन्यां ब्रुयाद्वेषेण मानवः। स शतं प्रामुयादण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

अकन्येति ॥ 'नेयं कन्या, क्षतयोनिरियम्' इति यो मनुष्यो द्वेषेण ब्र्या-न्तस्या उक्तदोषमविभावयन्यणशतं राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २२५ ॥

युक्तश्रास्याऽकन्येतिवादिनो दण्डः, यसात्-

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्याखेव प्रतिष्ठिताः।

नाकन्यास कचिच्चणां छप्तधर्मिकया हि ताः ॥ २२६ ॥ पाणीति॥ 'अर्थमणं न देवं कन्या अग्निमयक्षत' (आश्व.गृ.सू.१।७) इत्येव-मादयो वैवाहिका मनुष्याणां मन्नाः 'कन्या'शब्दश्रवणात्कन्याखेव व्यवस्थिताः नार्कन्याविषये। क्रविच्छास्रे धर्मविवाहसिद्धये व्यवस्थिताः असमवेतार्थत्वात् । अत एवाह-ताः क्षतयोनयो वैवाहिकमन्नैः संस्कियमाणा अपि यसाद-पगतधर्मविवाहादिशालिन्यो भवन्ति । नासौ धर्म्यो विवाह इत्यर्थः । नतु क्षतयोनेवैवाहिकमञ्जहोमादिनिषेधकमिद्म् । 'या गर्भिणी संस्क्रियते' (९।१७३), तथा 'वोद्धः कन्यासमुद्भवम्' (९।१७२) इति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात्। देवलेन तु-'गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनवैवाहिको विधिः। कर्तेन्यश्च त्रिभिवंणैः समयेनाग्निसाक्षिकः' इति गान्धवेषु विवाहेषु होममन्नादिविधिरुक्तः। गान्धर्वश्चोपगमनपूर्वकोऽपि भवतिः तस्य क्षत्रियविषये सुधर्मत्वं मनुनोक्तम् । अतः सामान्यविशेषन्यायादितरविषयोऽयं क्षतयोनि-विवाहस्याधर्मस्वीपदेशः ॥ २२६॥

पाठा०-1 दण्ड्यो.

१ सर्वज्ञनारायणस्तु—'नाकन्यासु' इत्यकन्याशब्देन क्वीबस्थाप्यत्रान्तर्सावमाख्यातवान्.

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

पाणिग्रहणिका इति ॥ वैवाहिका मन्ना नियतं निश्चितं भार्यात्वे निमित्तम् , मन्नेर्यथाशास्त्रप्रयुक्तेर्भार्यात्वेन निष्पत्तेः । तेषां तु मन्नाणां 'सखा सप्तपदी भव' (आय. गृ. स. ११७) इति मन्नेण कल्पनया सप्तमे पदे दत्ते भार्यात्वनिष्पत्तेः शास्त्रज्ञैनिष्पत्तिविज्ञेया, एवं च सप्तपदीदानात्माग्भार्यात्वानिष्पत्तेः सत्यनुशये जद्यान्नोर्थ्वम् ॥ २२७ ॥

यसिन्यसिन्कृते कार्थे यस्येहानुशयो भवेत्। तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत्॥ २२८॥

यस्मिचिति ॥ न केवलं कय एव, अन्यत्रापि यस्मिन्यस्मिन्संबिन्धित्वे-नादौ कार्थे यस्य पश्चात्तापो जायते तमनेन दशाहिबिधिना धर्मादन्येते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

> पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे । विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

पद्मुच्चिति ॥ गवादिपञ्चविषये स्वामिनां पाळानां व्यतिऋमे जाते विवादं सम्याधन्ये यथा तथा व्यवस्थया वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

> दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्वहे । योगक्षेमेऽन्यथा चेतु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३०॥

दिविति ॥ दिवा पश्चनां पालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये पालस्य गर्हणी-यता । रात्रौ पुनः पालप्रस्यर्पितानां स्वामिगृहस्थितानां स्वामिनो दोषः । अन्यथा तु यदि रात्राविप पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उत्पन्ने पाल प्व गर्हणीयतां प्रामोति ॥ २३० ॥

गोपः श्वीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् । गोस्वाम्यजुमते भृत्यः सा स्वात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥ गोप इति ॥ यो गोपालाख्यो सृद्धः श्वीरेण न भक्तादिना खखाम्यजुज्ञया धार्षितो गोम्यः श्रेष्ठामेकां गां भृत्यर्थं दुह्यात्सा भक्तादिरहिते गोपाले सृतिः स्वात । एवं चैकगवीक्षीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्रहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ २३२ ॥

नष्टमिति ॥ नष्टं दृष्टिपथातीतं, कृमिभिर्नाक्षितं, श्वभिः खादितं, हतं विव-रादिपातमृतम् । प्रदर्शनं चैतत् । पालसंबन्धिरक्षकाख्यपुरुषन्यापाररहितं मृतं, पलायितं गवादि, पशुपाल एव तु स्वामिने दद्यात् ॥ २३२ ॥ विघुष्य तु हुतं चौरेर्न पालो दातुमईति।

यदि देशे च काले च खामिनः खस्य शंसति ॥ २३३॥ विघुष्येति ॥ चैरैः पुनः पटहादि विघुष्य हतं पालो दातुं नाहंति । विघुष्येति चौराणां बहुत्वं प्रबल्दवकथनपरम् । संनिहिते देशे हरणकालानन्तर-मेवात्मीयस्वामिनः कथयति ॥ २६३॥

कणों चर्म च वालांश्व वस्ति स्नायुं च रोचनाम् ।
पशुषु स्नामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्कानि द्र्ययेत् ॥ २३४ ॥
कर्णाविति ॥ स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मलाङ्गूलप्रवालान्नाभेरधोभागस्नायुरोचनाः स्नामिनां दद्यात् । अन्यानि च चिद्वानि शृङ्गसुरादीनि दृशयेत् ॥२३४॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसद्य वृक्तो हन्यात्पाले तत्कित्विषं भवेत् ॥ २३५ ॥ अजाविक इति ॥ अजाश्राविकाश्राज्ञविकम्; 'गवाश्रप्रस्तीनि च' (पाः २।४।११) इति इन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन्नजाविके वृक्तैः परिवृते सति पाछेऽना-गच्छति यामजामेडकां च वने वृक्तो हन्यात्स पाछस्य दोषः स्वात् ॥२३५॥

तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।

यामुत्युत्य वृको हन्यान पालस्तत्र किल्विषी ॥ २३६ ॥ तासामिति ॥ तासामजाविकानां पालेन नियमितानां संघीभूय वनेचर-न्तीनां यत्नाचित् कश्चित्कृतश्चिदुत्बुत्यालक्षितो यां कांचिद्धन्यात्र पालस्तत्र दोषभाक् ॥ २३६ ॥

भनुःशतं परीहारो ग्रामस स्थात्समन्ततः।

शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति ॥ चतुर्दस्तो धनुः । शम्या यष्टिसस्याः पातः प्रक्षेपो प्राम-समीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारि इस्तशतानि, श्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपान्यावत्पशुप्रचा-रार्थं सस्यवपनादिसंरोधपरिहारः कार्यः । नगरसमीपे पुनरयं त्रिगुणः कर्तेन्यः ॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पश्चवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्ग्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥ तत्रापरिचृतमिति ॥ तस्मिन्परिहारस्थाने यदि केनचिददत्तावृतिकं धान्य-सुम्यते तक्षेत्पश्चो भक्षेयुक्तव्र पशुपाळानां नृपो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्री न विलोकयेत् । छिद्रं च वारयेत्सर्वे श्रस्तकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥ बृतिमिति ॥ तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रे वृतिं कण्टकादिमयीं तथाविधा-

पाठा० —1 मृतेष्वज्ञानिः मृतेष्वद्वांश्व.

सुच्छितां क्वर्यात् । यामपरपार्श्वे उष्ट्रो न विलोकयेत् , तस्यां च यार्किचिच्छिद्धं श्वस्करसुखप्रवेशयोग्यं तत्सर्वमावृणुयात् ॥ २३९ ॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

सपालः शतदण्डाहीं विपालान्वारयेत्पश्चन् ॥ २४० ॥ पश्चीति ॥ वर्धमसमीपश्चामसमीपवर्तिनि वा परिहारस्थे सेत्रे दत्तवृतौ सपालः पश्चः पालानिवारितो द्वारादिना कथंचित्प्रविद्यो यदा मक्षयित तदा पणशातं दण्ड्यः । पश्चीश्च दण्डासंभवात्पाल एव दण्ड्यः । विपालान्युनर्भक्षण-प्रवृत्तान्स्रेत्ररक्षको निवारयेत् ॥ २४० ॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमहिति ।

सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्रोति धारणा ॥ २४१ ॥

क्षेत्रिष्विति ॥ वर्धमामान्तव्यतिरिक्तेषु पशुभक्षयन्सपादं पणं दण्डम-हैति । अत्रापि पाल एव दण्ड्यः । सर्वत्र क्षेत्रे पशुभक्षितं फलं स्वामिने पालेन स्वामिना वा यथापराधं दातन्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥

अनिर्दशाहां गां सतां दृषान्देवपश्चंस्तथा।

सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरत्रवीत् ॥ २४२ ॥

अनिर्देशाहामिति ॥ प्रस्तां गामिर्गतदशाहां तथा च चक्रग्रूछाङ्कितो-त्स्रष्टवृषान्हरिहरादिप्रतिमासंबन्धिपग्रून्पालसहितान्पालरिहतान्वा संस्थमक्ष-णप्रवृत्तान्मनुरदण्ड्यानाह । उत्स्षष्टवृषाणामि गर्भार्थं गोकुले पालैर्घारणा-त्स्पालत्वसंभवः ॥ २४२ ॥

> क्षित्रिकस्यात्यये दण्ड्यो भागाद्दशगुणो भवेत् । ततोऽर्घदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य त ॥ २४३ ॥

क्षेत्रिकस्येति ॥ क्षेत्रकर्षकस्यात्मपश्चसस्यमञ्जाष्ट्रवयथाकालं वपनादौ वाप-राधे सित यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तापराधे क्षेत्रिकस्येव दशगुणाधेदण्डः । क्षेत्रसस्य-प्रसङ्गाचेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः।

स्वामिनां च पश्चतां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ २४४॥ एतदिति ॥ स्वामिनां पालानां चारक्षणादपराधे पश्चनां च सस्यभक्षणरूपे व्यतिक्रमे धर्मप्रधानो भूपतिरेतत्पूर्वोक्तं कर्तव्यमजुतिष्ठेत् ॥ २४४॥

सीमां प्रति सम्रत्पन्ने विवादे ग्रामयोईयोः । ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुंप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥ सीमामिति ॥ इयोर्जामयोगेर्यादां प्रति विप्रतिपत्तावृत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि

पाठा०—1 क्षेत्रियस्याख्ये. 2 संप्रकाशेषु: सप्रकाशेषु.

भ्रोष्मरवितापसंशुष्कतृणत्वात्प्रकटीसूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चि-नुयात् ॥ २४५ ॥

सीमादृक्षांश्र कुर्वात न्यग्रोधाश्वत्थकिंग्रुकान् । शाल्मलीनसालतालांश्र क्षीरिणश्चेत्र पादपान् ॥ २४६॥ सीमात्रुक्षानिति ॥ न्यग्रोधादीन्द्रक्षान् क्षीरिण उदुम्बरादींश्चिरस्थायि-त्वास्तीमालिङ्गभूतान्कुर्वीत ॥ २४६॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधाञ्छमीवह्वीस्थलानि च ।

श्रान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥
गुल्मानिति ॥ गुल्मान्प्रकाण्डरहितान्वेण्ंश्च प्रचुरकण्टकत्वाल्पकण्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान्सीमानृक्षान् वङ्घीर्ळताः स्थानानि कृत्रिमोन्नतभूभागान्
शरान् कुब्बकगुल्मांश्च प्रचुराल्पभोगत्वेनादरार्थं पृथिङ्गिर्दिष्टान्सीमालिङ्गभूतानकुर्यात् । एवं कृते सीमा न नश्यति ॥ २४० ॥

तडागान्युद्पानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च । सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

तडागानीति ॥ तैडागकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणि सीमारूपेषु प्रामद्वयसंधिस्थानेषु कर्तव्यानि । एतेषु सीमानिर्णयाय विख्याप्य कृतेषूद-काद्यर्थिजना अपि श्वतिपरंपरया चिरकालेऽपि साक्षिणो भवन्ति ॥ २४८ ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् । सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम्॥ २४९ ॥ उपच्छन्नानीलादि॥सीमानिर्णये सर्वदासिङ्कोके मनुष्याणां विश्रममज्ञानं इट्टामिहितन्यतिरिक्तानि गृहानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिद्वानि कारयेत्॥२४९॥

> अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस कपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गारांश्छर्करा वालुकास्तथा।। २५०॥ यानि चैवंप्रकाराणि कालाङ्क्षमिर्न भक्षयेत्। तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्॥ २५१॥

अरमन इति ॥ यानीति ॥ प्रस्तरास्थिगोबालतुषभस्मकर्पटिकाशुष्कगोम-यपकेष्टकाङ्गारपाषाणकर्परसिकता अन्यान्यप्येवंप्रकाराणि कालाञ्जनकार्पासा-स्थिप्रभृतीनि यानि चिरकालेनापि भूमिरात्मसान्न करोति तानि प्रामयोः संधिषु सीमायां 'प्रक्षिप्य कुम्मेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्' इति बृहस्प-तिवचनात्स्यूलपाषाणन्यतिरिक्तानि कुम्मेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौ निखाय धारयेत् ॥ २५०-२५१ ॥

१ देशतीचि तडागः, यामसीचि नापी, क्षेत्रतीचि कूपः, गृहसीचि प्रस्तवणं कुर्बोदिति चात्र विशेषो राघवानन्देनोक्तः

एतैछिंङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवद्मानयोः।

पूर्वभुक्तया च सततमुद्कस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति॥ विवदमानयोशीमयोः शागुक्तैरेतैरुक्तिविह्ने राजा सीमामुक्रयेत् । वसतोः पुनरविच्छित्रया भुक्तया सीमानिर्णयो नतु त्रिपुरुषादिकतया । तस्य 'आधिः सीमा' (८।१४९) इति पर्युद्सत्त्वात् । श्रामद्वयसंविस्थनद्यादि-प्रवाहेण च पाराकारश्रामयोः सीमां निश्चितुयात् ॥ २५२ ॥

यदि संग्रय एव स्याहिङ्गानामपि दर्शने । साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादिविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

यदीति ॥ यदि प्रच्छन्नप्रकाशिक्षदर्शनेऽपि प्रच्छन्नाङ्गारतुषादिक्रम्मा अमी स्थानान्तरं नीत्वा निस्नाताः, नायं सीमातरुन्यंत्रोधः स नष्ट इत्यादि समस्त एव यदि संदेहः स्यात्तदा साक्षित्रमाण एव सीमाविवादनिश्चयो भवेत् ॥२५३॥

श्रामीयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चेव विवादिनोः ॥ २५४ ॥ प्रामीयकेति ॥ प्रामिकजनसमूहानां प्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादिप्रतिवादि-नोश्च समक्षं सीमाविषये सीमालिङ्गसंदेहे लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टन्याः ॥२५४॥

ते पृष्टास्तु यथा त्र्युः समस्ताः सीम्नि निश्रयम् । निवर्भीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्रेव नामतः ॥ २५५ ॥

ते इति ॥ ते पृष्टाः साक्षिणः समस्ता न द्वैधेन सीमाविषयेण येन प्रकारेण निश्चयं ब्रुयुक्तेन प्रकारेणाविस्मरणार्थं पत्रे सीमां लिखेत् । तांश्च सर्वानेव साक्षिणो नामविभागतो लिखेत् ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोवीं स्राविणो रक्तवाससः ।

सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समझसम् ॥ २५६ ॥

शिरोमिरिति ॥ ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणेऽपि 'रक्तसंग्वाससः सीमां नयेयुः' (या. रष्ट. व्य. २११५२) इति याज्ञवल्यवचनाद्रकपुष्पमालाधारिणो लोहितवाससो मस्तके मृलोष्टानि गृहीत्वा यदस्माकं सुकृतं तनिष्फलं स्यादिखेव-मात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तस्तां सीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्धिशतं दमम् ॥ २५७॥ यथोक्तेनेति ॥ ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णयस्थाः निर्णापा भवन्ति । अतथ्येन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयं दण्डं दाप्याः भवेयुः ॥ २५७॥

पाठा०-1 'विनिश्चयः. 2 प्रामेयक°.

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्त्वासिनः। सीमाविनिर्णयं क्रुय्या राजसंनिधी ॥ २५८ ॥

साक्ष्यभाव इति ॥ प्रामद्वयसंबन्धिसीमाविवादसाक्ष्यभावे चत्रितंशं समन्तभवाः सामन्तासद्वासिनश्रव्वारो ग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षं सीमानिर्णयं कुर्युः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम्। इमानप्यनुयुद्धीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५९ ॥

सामन्तानामिति ॥ साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमक्रवेतां प्रामवासिनां प्रामनिर्माणकाळादारभ्य मौळानां पुरुषक्रमेण तद्रामस्थानां सीमासाक्षिणामभाव इमान्वक्ष्यमाणान्संनिहितवनचारिणः पृच्छेत् ॥ २५९॥

व्याधांक्छाक्रनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् । व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥ २६० ॥

द्याधानिति ॥ छुब्धकान्, पक्षिवधजीविनः, गोपालान्, मत्सजीविनः. मूलोत्पाटनजीविनः, सर्पेग्राहिणः, शिलोन्छवृत्तीन् , भन्यांश्र फलपुष्पेन्धनाद्यर्थं र्वनन्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि स्वप्रयोजनार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनं गच्छेयुस्तद्वामसीमाभिज्ञाः संभवन्ति ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्त यथा ब्र्युः सीमासंधिषु लक्षणम् । तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्धयोः ॥ २६१ ॥

ते पृष्टा इति ॥ ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु त्रामसंधिषु येन प्रकारेण चिद्धं ब्रुयुस्तत्तेनेव प्रकारेण द्वयोर्प्रामयोः सीमां व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

> क्षेत्रकृपतडागानामारामस्य गृहस्य च । सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

क्षेत्रेति ॥ एकप्रामेऽपि क्षेत्रकृपतडागोद्यानगृहाणां सीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणक एव मर्यादाचिह्नतिश्रयो विज्ञेयो न व्याधादि-अमाणकः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्युः सेतौ विवदतां नृणाम् ।

सर्वे पृथकपृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥ सामन्ता इति ॥ सीमाचिद्वनिमित्तं विवद्मानानां मनुष्याणां यदि सामन्ता देशवासिनो मिथ्या ब्रयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं राज्ञा मध्यमसाहसं दण्डनीयाः । एवं चासामन्तरूपाणां पूर्वोक्तद्विशतो दमो ज्ञेयः ॥ २६३ ॥

१ राघवानन्दस्तु-'अन्यान्वनचारिणः फलावर्थमिति केचित्' इत्यादिना तत्र विषये स्तारुचिमभिख्याय-'वस्तुतस्तु वनमत्र जलम्, सीमावधि तडागादिजलचारिणः शंबू-कजलपुष्पाचर्य गच्छेयुः' इत्याह.

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्।

श्रतानि पश्च दण्ड्यः स्याद्ज्ञानाद्विश्वतो दमः ॥ २६४॥ गृहमिति ॥ गृहतदागोद्यानक्षेत्राणामन्यतमं मारणबन्धनादिभयकथन-पूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्च पणशतानि दण्डनीयः स्यात् । स्वत्वश्रान्त्या हरतो दिशतो दमः ॥ २६४॥

सीमायामविषद्यायां खयं राजैव धर्मवित्। प्रदिशेद्धमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः॥ २६५॥

सीमायामिति ॥ लिङ्गसाक्ष्याद्यभावे सीमायां परिच्छेतुमशक्यायां राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो प्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां सूमिं वेषामेव प्रामवासिनामुपकारातिशयो भवति यद्यतिरेकेण च महाननिर्वाहस्तेषामेव द्यादिति शास्त्रच्यवस्था ॥ २६५ ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।

अत ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६॥ एष इति ॥ एष सीमानिश्चये धर्मो निःशेषेणोक्तः । अत कर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि । दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्यप्रवृत्तेः पूर्वमिधानम् अनुक्रमश्चलां नु 'पारुष्ये दण्डवाचिके' (८।६) इति 'दण्ड'शब्दस्याद्यपस्वरत्वात्पूर्वनिर्देशः॥ २६६॥

शतं ब्राह्मणमाकुश्य क्षत्रियो दण्डमहिति । वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शृद्रस्तु वधमहिति ॥ २६७ ॥

दातिमिति ॥ द्विजस्य चौरेत्याक्षेपरूपं परुषसुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्ड-मर्हति । एवं सार्धशतं द्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति ॥ २६७ ॥

> पश्चाशह्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्ये स्यादर्धपश्चाशच्छुद्रे द्वादशको दमः ॥ २६८ ॥

पञ्चाद्यदिति ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चाद्यात्पणान्दण्ड्यः । वैद्ये द्भादे च यथोक्ताकोदो कृते पञ्चविद्यतिद्वादिश पणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

> समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

समिति ॥ द्विजातीनां समानजातिविषये यथोक्ताकोशे कृते द्वादशपणो दण्डः । अवचनीयेषु पुनराकोशवादेषु मातृमगिन्याद्यश्लीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् 'शतं ब्राह्मणमाकुश्य' (८।२६७) दृत्यादि यदुक्तं तदेव द्विगुणं दण्डरूपं भवेत् ॥ २६९ ॥

२९ म० स्मृ०

एकजातिर्द्विजातींस्त वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राप्नयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥ एकेति ॥ शहो हिजातीन्यातकाभियोगिन्या वाचाऽऽकृश्य जिह्नाच्छेदं रुभेत । यसादसौ पादाख्यान्निकृष्टाङ्गाजातः ॥ २७० ॥

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः।

निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कर्जिलनास्ये दशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥ नामेति ॥ अभिद्रोह आक्रोशः । ब्राह्मणादीनां 'रे त्वं यज्ञदत्त ब्राह्मणा-पसद' इलाक्रोशेन नामजालादिग्रहणं कुर्वतो लोहकीलोऽभिना प्रदीक्षो दुशाङ्गलो मुखे क्षेप्तच्यः ॥ २७१ ॥

> धर्मोपदेशं द्रेंण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्तमासेचयेत्रैलं वक्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

धर्मेति ॥ क्यंनिद्धमेलेशमवगस्यायं ते धर्मोऽन्रष्टेय इति ब्राह्मणस्याहंका-राद्वपदिशतोऽस्य शुद्धस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलत्तेलं राजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥

> श्रतं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च। वितथेन बुवन्दर्भाद्दाप्यः साद्विशतं दमम् ॥ २७३ ॥

श्रुतमिति॥ समानजातिविषयमिदं दण्डलाघवान तु श्रूदस्य द्विजात्या-क्षेपविषयम् । न त्वयैतच्छतं, न भवान् तदेशजातः, न तवेयं जातिः, न तव शरीरसंस्कारसुपनयनादिकर्म क्रुतमिल्यहंकारेण मिथ्या ब्रुवन्द्विश्वतं दण्डं दाप्यः स्यात् । वितथेनेति तृतीयाविधाने 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. १४६६) इति तृतीया ॥ २७३ ॥

> काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्। तथ्येनापि झवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥ २७४ ॥

काणमिति ॥ एकाञ्चिविकलं पादविकलमन्यमपि वा तथाविधं हस्ताद्यङ्ग-काणादिशब्देन अवन्नत्यन्ताल्पं तदा कार्पापणं दण्डं विकलं सत्येनापि दाप्यः ॥ २७४ ॥

> मातरं पितरं जायां अमतरं तनयं गुरुम्। आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चादद्दुरोः ॥ २७५ ॥

मातरमिति ॥ 'माक्षारितः क्षारितोऽभिशसः' इत्याभिधानिकाः। मात्रादी-न्पातकादिनाऽभित्रापन् , गुरोश्च पन्थानमत्यजन्दण्ड्यः। भार्यादीनां गुरुलघुपान पाभिज्ञापेन दण्डसाम्यं समाधेयम्। मेधातिथिस्तु आक्षारणं भेदनमित्युक्त्वा मारुपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं दण्डविधिरिति ब्याख्यातवान् ॥२७५॥

त्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता । त्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणेति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परं पतनीयाकोशे कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव विशेषेणाह—ब्राह्मण इति । ब्राह्मणे क्षत्रियाकोशिनि प्रथमसाहसः कार्यः । ब्राह्मणाकोशिनि पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६॥

> विद्शूद्रयोरेवमेव खजातिं प्रति तत्त्वतः । छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्थेति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

विहिति ॥ वैश्यसूद्रयोरन्योन्यजातिं प्रति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवद्वै-श्वे सूद्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः, सूदे वैश्याक्रोशिनि मध्यमसाहस इत्येवंरूपं दण्डस्य प्रणयनं जिह्नाच्छेदरहितं यथावत्कर्तेन्यमिति शास्त्रनिश्चयः । एवं च 'एकजातिर्द्विजातींस्तु' (८१२७०) इति प्रागुक्तजिह्नाच्छेदो वैश्ये निवारितः ब्राह्मणक्षत्रियाकोशविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

> एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ २७८ ॥

एष इति ॥ एषोऽनन्तरोक्तो वाक्पास्त्यस्य यथावद्दण्डविधिरुकः, अनन्तरं ताडनादेर्दण्डपारुव्यस्य निर्णयं वक्ष्यामि ॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंखाचेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः। छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्॥ २७९॥

येनेति ॥ अन्यजः ग्रुदो येन केनचिकरचरणादिनाङ्गेन साक्षाइण्डादि-नाऽज्यवहितेन द्विजातिं प्रहरेत्तदेवाङ्गमस्य छेत्तन्यमित्ययं मनोरुपदेशः । मतु-प्रहणमादरार्थम् ॥ २७९ ॥

अस्यैवोत्तरत्र प्रपञ्चः--

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमहिति । पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमहिति ॥ २८० ॥

पाणिमिति ॥ प्रहर्तुं पाणि दण्डं वोद्यम्य पाणिच्छेदं लभते । पादेन कोपात्प्रहरणे पादच्छेदं प्रामोति ॥ २८० ॥

> सहासनमभित्रेप्सुरुत्कृष्टसापकृष्टजः । कळां कृताङ्को निर्वासः स्फिचं वाऽस्यावकर्तयेत्॥ २८१॥

सहेति ॥ त्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शुद्धः कट्यां तप्तहोहकृतविह्नो निर्वा-सनीयः, स्फिनं वाऽस्य यथा न त्रियते तथा छेदयेत् ॥ २८३ ॥

मनुस्मृतिः [अध्यायः ८

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेत्रृपः । अवमूत्रयतो मेढूमवशर्धयतो गुदम् ॥ २८२ ॥

अवेति ॥ दर्पेण श्रेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः श्रृद्धस्य राजा द्वावोष्टी छेद-येत्। मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेद्म् । शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दस्तेनावमान-यतो दर्पान्न प्रमादाहुदं छेदयेत् ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्वतो हस्तौ छेद्येद्विचारयन्। पादयोदोढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३ ॥

केशोब्विति ॥ दर्पादिलानुवर्तते । अहंकारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः सूदस्य पीडास्य जाता न जाता वेत्यविचारयन् हस्तौ छेदयेत् । पादयोः इमश्रुणि च ग्रीवायां वृषणे च हिंसार्थं गृह्वतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

> त्वरभेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः। मांसभेत्ता तु पण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥२८४॥

त्वरभेदक इति ॥ चर्ममात्रभेदकृत्समानजातिन शूदो ब्राह्मणस्य दण्ड-लाववं पणशतं दण्डनीयः । तथा रक्तोत्पादकोऽपि पणशतमेव दण्ड्यः। मांसमेदी पण्निष्कान्दाप्यः । अस्थिभेदकस्तु देशाक्रिर्वाखः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥२८५॥

वनस्पतीनामिति॥ वृक्षाद्यद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उपभोगः फल-पुष्पपत्रादिना उत्तममध्यमाधमरूपो भवति तथा तथा हिंसायामप्युत्तमसाह-सादिर्दण्डो विधेय इति निश्चयः । तथा च विष्णुः—'फलोपभोगद्भमच्छेदी त्तमं साहसं, पुष्पोपभोगद्वमच्छेदी मध्यमं, वहीगुल्मलताच्छेदी कार्षापण-शतं, तृणच्छेद्येकं कार्षापणं च पण एव मनुनाप्युक्तो वेदितव्यः' ॥ २८५ ॥

मनुष्याणां पश्नां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथा यथा महदुःखं दण्डं कुर्योत्तथा तथा ।। २८६ ।। मनुष्याणामिति ॥ मनुष्याणां पश्चनां पीडोत्पादनार्थं प्रहारे कृते सति

यथा यथा पीडाधिक्यं तथा तथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात्। एवं च मर्मस्थानादौ त्वाभेदनादिषु कृतेषु 'त्वाभेदकः शतं दण्ड्यः' (८।२८४) इत्युक्तादण्यधिको दण्डो दुःखविशेषापेक्षया कर्तव्यः ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ।। २८७ ।। अङ्गेति ॥ अङ्गानां करचरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां

पाडा०-1 प्राणशोणितयोस्तथा.

समुत्थानन्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थामाप्तिः समुत्थानसंबन्धो भवति ताव-रकालेन पथ्योषधादिना यावानन्ययो भवति तमसौ दापनीयः । अथ तं न्ययं पीडोत्पादको न दातुमिच्छति, तदा यः समुत्थानन्ययो यश्च दण्डस्तमेनं दण्ड-रवेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

> द्रच्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पाद्येतुष्टिं राज्ञे दद्याच तत्समम् ॥ २८८ ॥

द्रव्येति ॥ द्रव्याण्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकानि ताम्रघटादीनि यो यस्य ज्ञानादज्ञानाद्वा नाशयेत्स तस्य द्रव्यान्तरादिना तृष्टिमुत्पादयेत् , राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमं दण्डं दद्यात् ॥ २८८ ॥

> चर्मचार्मिकमाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च । मृल्यात्पश्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥

चर्मिति ॥ चर्मिण चर्मघटितवरत्रादौ चर्मकाष्टमृत्तिकानिर्मितेषु च भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु परस्य नाशितेषु मृत्यात्पञ्चगुणो दण्डो राज्ञो देयः । स्वामिनश्च तुष्टिरुत्पादनीयैव ॥ २८९ ॥

> यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च । दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विश्रीयते ॥ २९० ॥

यानस्येति ॥ यानस्य रथादेर्यातुः सारध्यादेर्यानस्यामिनश्च यस्य तद्यानं तेषां छिन्ननास्यादीनि दश निमित्तानि दण्डमतिकम्य वर्तन्ते । एषु निमित्तेषु सन्द्य प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च प्रकृते यानस्वामिनां दण्डो न भवतीति मन्वादय श्राहुः । एतद्यतिरिक्तनिमित्ते च पुनर्दण्डोऽनुष्ठीयते ॥ २९० ॥

छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिग्रुखागते।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २९१ ॥
छेदने चैव यत्राणां योक्ररश्म्योत्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरत्रवीत्॥ २९२ ॥

छिन्नेति ॥ छेद्न इति ॥ नासायां भवं नास्तम् । शरीरावयवत्वाचत् । सा चेह् बलीवर्दनासामंबिन्धनी रज्जः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्न-युगास्ये काष्टे, रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तः-प्रविष्टाक्षकाष्टभङ्गे, यञ्चाणां चर्मबन्धनानां छेदने, योकस्य पशुप्रीवारज्जोः, रक्षेः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापसरेत्युचैःशब्दे सारध्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसाद्वयिनाशयोः कृतयोः सारध्यादेदंण्डो नास्तीति मनु-राह ॥ २९१-२९२ ॥

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेदण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ २९३ ॥
यत्रेति ॥ यत्र सारथेरकौशङाद्यानमन्यथा वजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः स्वात् ॥ २९३ ॥

प्राजकश्रेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमईति ।

युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥२९४॥ प्राजक इति ॥ यदि सारिधः कुश्चः स्यातदा सारिधरेवोक्तद्विशतं दमं वस्यमाणं च 'मनुष्यमारणे' (८।२९६) इत्यादिकं दण्डमईति न स्वामी । अकुशके तु तिस्यन्सारिधस्वामिन्यतिरिक्ता अन्येऽपि यानारुढा अकुशक-सारिधक्यानारोहणात्सर्वे प्रत्येकं शतं शतं दण्ड्याः ॥ २९४॥

स चेतु पथि संरुद्धः पश्चभिनो रथेन वा । प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५ ॥

स चेदिति ॥ स चेत्पाजकः संग्रुखागतैः प्रजुरगवादिभी रथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात्प्रत्यक्सपैणाक्षमः संकटेऽपि स्वरथतुरगान्प्रेर-यत्, तुरगै रथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनो न्यापादयति तन्नाविचारितो दण्डः कर्तन्य एव ॥ २९५ ॥

सक्रदपराधे कीदश इत्याह—

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवित्कल्विषं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्ध गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ २९६ ॥

मनुष्येति ॥ तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्थानवधानाद्यानेन कृतं शीघ्रमेव चौरदण्डोत्तमसाहसं भवेश्वतु मारणरूपः। 'प्राणमृत्सु महत्स्वर्धम्' इति श्रव-णात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तमसाहसस्यार्थं पञ्चशतपणो दण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥

क्षुद्रकाणां पञ्चनां तु हिंसायां द्विञ्ञतो दमः । पश्चाञ्ज भवेदण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥

श्चद्रिति ॥ श्चद्रकाणां पश्चनां जातितो विशेषापदिष्टेतरेषां वनचरादीनां वयसा व किशोरादीनां मारणे द्विशतो दण्डः स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुप्षतादिषु पश्चिषु च शुक्रहंससारसादिषु पश्चिषु हतेषु पञ्चाशदण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥

गदेभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पेश्चमाषिकः । मापिकस्तु भवेदण्डः श्वस्नकरनिपातने ॥ २९८ ॥ गर्दभेति ॥ गर्दभच्छागैडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणो

पाठा०-1 पाञ्चमाषिकः.

दण्डः स्यात् । न चात्र हैरण्यमाष्प्रहणं, उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्रस्करमारणे तु पुना रौष्यमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो आता च सोदरः । प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्वा वेणुदरुन वा ॥ २९९ ॥

भार्येति ॥ भार्यापुत्रादयः कृतापराधा रज्वा वाऽतिलघुवेणुश्वलाकया ताड्या भवेयुः । शिक्षार्थं ताडनविधानादत्र दण्डापवादः ॥ २९९ ॥

> पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन । अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः साचौरिकल्विषम् ॥ ३०० ॥

पृष्ठत इति ॥ रज्वादिभिरपि देइस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः नतु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणे वाग्दण्डधनदण्डरूपं चौरदण्डं प्राप्तयात् ॥ ३०० ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः । स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधि दण्डविनिर्णये ॥ २०१ ॥ एष इति ॥ एष दण्डपारुष्यनिर्णयो निःशेषेणोक्तः । अत कर्ध्वं चौरदण्ड-विनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

> परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः । स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२ ॥

परममिति ॥ चौराणां नियमने राजा परममुत्कृष्टं यतं कुर्यात् । यसा-चौरनियहादाज्ञः ख्यातिर्निरुपद्गवतया राष्ट्रं च वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

> अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः । सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

अभयस्येति ॥ हिरवधारणे । चौराणां नियमनेन यो नृपतिः साधूना-मभयं ददाति स एव पूज्यः पूर्वेषां श्चाच्यो भवति । सत्रं गवामयनादिकतु-विशेषः । यद्यसात्सत्रमिव सत्रं तद्भयदानाचौरनिज्ञहरूपाभयदक्षिणं सर्वेदैव तस्य बुद्धिमेति । अन्यद्धि नियतकालीनं नियतदक्षिणं च, एत्त्सर्वकालीनम-भयदक्षिणं चेति वाक्यम् । ब्यतिरेकालंकारः ॥ ३०३ ॥

> सर्वतो धर्मषद्भागो राज्ञो भवति रक्षतः । अधर्मादपि षद्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ ३०४ ॥

सर्वत इति ॥ प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वस्य मृतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धमैषद्भागो भवति । अरक्षतश्चाधर्माद्पि छोकेन कृतात्षद्भागः स्यात् । तसाद्यवतः स्तेननिप्रहेण राजा रक्षणं कुर्यात् । नच सृतिकीतत्वादाज्ञो धर्मषद्भागो न युक्त इति वाच्यम् । सृत्या धर्मषद्भागेन च परिकीतस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥

यद्धीते यद्यजते यद्दाति यद्चीति ।

तस्य पड्मागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५॥

यदिति ॥ यः कश्चिजपयागदानदेवतार्चादीनि करोति तस्य राजा पाळनेन षड्भागं प्राप्नोति ॥ ३०५ ॥

> रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् । यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

रक्षिति ॥ भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि यथाशास्त्रं दण्डप्रणयन-रूपेण धर्मेण रक्षन् ,वध्यांश्च स्तेनादींस्ताडयन् , प्रत्यहं लक्षगोदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते। तज्जन्य पुण्यं प्रामोतीति भावः ॥ ३०६॥

> योऽरक्षन्वलिमाद्ते करं शुल्कं च पार्थिवः । प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरक्षिति ॥ यो राजा रक्षामकुर्वन् बिंह धान्यादेः षद्भागं प्राम-वासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौषिनयमेन आहं शुल्कं स्थलजलपथादिना विण्याकारितेभ्यो नियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण आहं दानमिति प्रसिद्धं प्रति-भागं फलकुसुमज्ञाकनृणाद्युपायनं प्रतिदिनआहं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स मृतः सन्सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७॥

> अरिश्वतारं राजानं विलिषड्भागहारिणम् । तमाद्वः सर्वेलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरक्षितारमिति॥ यो राजा न रक्षति, अथ च धान्यादिषद्भागं बलिरूपं गृह्णाति, तं सर्वेलोकानां सकलपापहारिणं मन्वादय आहुः॥ ३०८॥

> अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं वित्रखम्पकम् । अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितेति ॥ छङ्कितशास्त्रमर्थादं परछोकाभावशाछिनमनुचितदण्डा-दिना धनप्राहिणं रक्षणरहितं करबल्यादेभेक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९॥

अधार्मिकं त्रिभिन्यीयैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः । निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१०॥ अधार्मिकमिति॥ अधार्मिकं चौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्रयतेन पाडाः—1 अरक्षितारमत्तारं. 2 अनवेक्षितः नियमयेत् । तानाह—कारागारप्रवेशनेन, निराडादिवन्धनेन, करचरणच्छेद-नादिनानाप्रकारहिंसनेन ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च।

द्विजातय इवेज्याभिः प्यन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

निम्रहेणेति ॥ पापशालिनां निम्रहेण, साधूनां संग्रहेण, हिजातम इव महायज्ञादिभिः सर्वकालं नृपतयः पवित्रीभवन्ति । तसादधार्मिकान्निगृह्णी-यात् साधृश्रानुगृह्णीयात् ॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् । बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

श्चन्तज्यमिति ॥ कार्यवतामधिप्रत्यर्थिनां दुःखेनाक्षेपोक्तिं रचयतां तथा बाल्ववृद्धज्याधितानामाक्षिपतां वश्यमाणमात्मीयमुपकारमिच्छता प्रभुणा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्तो मर्वयत्यार्तैस्तेन स्वर्गे महीयते । यस्त्वैश्वर्यात्र क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

यः क्षिप्त इति । दुःखितैराक्षिप्तः सहते यः सतेन खर्गळोके पूजां लभते । प्रभुत्वदर्पान्न सहते यः स तेन नरकं गच्छति ॥ ३१३ ॥

> राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन थावता । आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥ ३१४ ॥ स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि खादिरम् । शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

राजिति ॥ स्कन्धेनेति ॥ यद्यपि 'सुवर्णस्तेयकृद्विपः' (१११९९) इत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेयं प्रति राजदण्डरूपतामस्य दण्ड-प्रकरणे द्र्शियतुं पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य चौरेण सुक्तकेशेन वेगाद्गच्छता 'मया ब्राह्मणसुवर्णमपहृतम्'इति स्यापयता सुसलास्यमायुधं खादिरमयं वा दण्ड-सुभयतस्तीक्षणं शार्के लोहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राजसमीपं गच्छेत् । ततो 'ब्राह्मणसुवर्णहार्यहुम् , अतोऽनेन सुसलादिना मां न्यापाद्य' इत्येवं राजे वक्तव्यम् ॥ ३१४–३१५॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते । अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्यामोति किल्विषम् ॥३१६॥ शासनादिति ॥ सक्वन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरिलाजनान्मृतककल्पस्य जीवतोऽपि परिलागाद्वा स चौरस्तस्मात्पापात्ममुच्यते। अत एव याज्ञवल्क्यः (या. स्ट.पा. ५१२४८)—'मृतकल्पः प्रहारातों जीवन्नपि विशुध्यति' इति । तं प्रनस्तेनं करुणादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तद्वाजा प्रामोति ॥ ३१६॥

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी। गुरौ शिष्यश्र याज्यश्र स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥३१७॥

अञ्चाद इति ॥ ब्रह्महा यस्तत्संबन्धि योऽन्नमत्ति तस्मिन्नसौ स्वपापं संक्रा-मयति । अृणहाऽन्नभोक्तः पापं भवतीत्येतदत्र विवक्षितं, नतु बहान्नः पापं नइयति । तथा भार्या व्यभिचारिणी जारपति क्षममाणे भर्तरि पापं संश्लेष-यति । शिष्यश्च संध्याप्तिकार्याद्यकरणजन्यं पापं गुरी सहमाने न्यस्यति । याज्यश्च विधिमतिकामन् याजके क्षममाणे पापं निक्षिपति । स्तेनश्च राजन्य-पेक्षमाणे पापं समर्पयति । तसाद्राज्ञा स्तेनो निप्रहीतन्यः ॥ ३१० ॥

राजिभः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः।

निर्मेलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८ ॥ राजेति ॥ सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चादाजभिविहितदण्डा मनुष्याः सन्तः प्रतिबन्धकदुरिताभावात्पूर्वाजितपुण्यवशेन साधवः सञ्चत-कारिण इव स्वर्ग गच्छन्ति । एवं प्रायश्चित्तवहण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्व-मुक्तम् ॥ ३१८॥

> यस्तु रज्जुं घटं क्ष्पाद्धरेद्धिंद्याच यः प्रपाम् । स दर्ज्ड प्राप्नयान्मापं तच तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

यस्तिवति ॥ कूपसमीपे रज्वादयोजेलोद्धरणाय धतयो रज्ञं घटं वा हरेत्। यो वा पानीयदानगृहं विदारयेत्स सौवर्णं माषं दण्डं प्राप्तयात् । 'यन्निर्दिष्टं तु सौवर्ण माषं तत्र प्रकल्पयेत्' इति कात्यायनवचनात्। तच रज्वादि तस्मिन्कृपे समर्पयेत् ॥ ३१९ ॥

धान्यं दश्रभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यंधिकं वधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२० ॥

धान्यमिति ॥ द्विपलकातं द्वोणः, विंशतिद्वोणश्च क्रम्भः, दशसंख्येभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो वधः।स च हर्तृस्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्ग-च्छेदमारणात्मको ज्ञेयः । शेषे पुनरेकसादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निह्न-तैकादशगुणं दण्डं दाप्यः । स्वामिनश्चापहृतं दाप्यः ॥ ३२० ॥

> तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः। सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

तथेति ॥ यथा धान्येन वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेचानां सुवर्णरजतादी-नामुन्कृष्टानां च वाससां पद्दादीनां पलशताधिकेऽपहते वधः कर्तन्य एव । विषयसमीकरणं चात्र देशकाळापहर्तृदृत्यस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहरणी-यम् । एवसुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२९ ॥

पश्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषे त्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

पञ्चादात इति ॥ प्रवेक्तानां पञ्चाशदूर्ध्व शतं यानद्रपहारे कृते हस्त-च्छेदनं मन्वादिभिरभिहितम् । शेषेच्येकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारे अपहृतधनादेकाद्रशगुणं दण्डं दाप्यः ॥ ३२२ ॥

> पुरुपाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः । ग्रुख्यानां चैत्र रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

पुरुषाणामिति ॥ महाकुळजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुळ-प्रस्तानां श्रेष्ठानां च रक्षानां वज्रवेदूर्यादीनामपहारे वधमहीति ॥ ३२३ ॥

महापश्रतां हरणे शस्त्राणामीषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥
महापशूनामिति ॥ महतां पश्चनां हस्त्यश्वादिगोमहिष्यादीनां तथा
खङ्गादीनां शस्त्राणां कल्याणघतादेश्वीषधस्य च दुर्भिक्षादिरूपं कार्लं कार्यं
प्रयोजनं च सदसद्विनियोगरूपं निरूप्य राजा तादनाङ्गच्छेदवधरूपं दण्डं
प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु बाह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने । पश्चनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

गोष्टिवृति ॥ ब्राह्मणसंविन्धनीनां गवामपहारे वन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थं नासाच्छेदने पश्चनां चाजैडकानां दण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

स्त्रकार्पासिकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । द्रः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥ वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च ॥ सन्मयानां च हरणे सृदो भसन एव च ॥ ३२७ ॥ मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च ष्टतस्य च । मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पश्चसंभवस् ॥ ३२८ ॥ अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्कान्नानां च सर्वेषां तन्म्स्याद्विगुणो द्मः ॥ ३२९ ॥ स्वेत्यादि ॥ जणीदिस्वस्य कार्णासिकस्य च, किण्वस्य सुराबीजद्वव्यस्य च,

पाठा॰—1 खरिका° (=बलीवर्दी गोरथक्षेत्रादौ यया बाह्यते सा).

385

सक्षावेणखण्डनिर्मितजलाहरणभाण्डादीनां, यदण्यन्यत्पश्चसंभवं च सगचर्य-खद्गश्रहादि, अन्येवामप्येवंविधानामसार्प्रायाणां मनःशिलादीनां, मद्यानां द्वादशानां, पकाञ्चानामोदनव्यतिरिक्तानामप्यप्रमोदकादीनां च कार्पासाहि-क्रव्हार्थानां प्रसिद्धानां चापहारे कृते मृल्याद्विगुणो दण्डः कार्यः॥३२६-३२९॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवहीनगेषु च। अन्येष्वपरिपूर्तेषु दण्डः स्यात्पश्चकृष्णलः ॥ ३३० ॥

पुष्पेष्विति ॥ पुष्पेषु, हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये, गुल्मलतावृक्षेष्वपरिवतेष वध्यमाणश्चोके धान्यादिष्ठ निर्देशात्परिवपनसंभवाच अन्पावतव्रक्षेत्र. धान्येषु, अन्येषु समर्थपुरुषभारहार्येषु हृतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस रौष्यस्य वा पञ्चकृष्णलमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥

परिपृतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च। निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धश्चतं दमः ॥ ३३१ ॥

परीति ॥ निष्पुलाकीकृतेषु, वृक्षेषु, धान्येषु, शाकादिषु चापहतेषु, ध-न्वयो द्रव्यस्वामिनां संबन्धः, येन सह कश्चिद्यि संबन्धो नास्त्रेकग्राम-वासादिस्तत्र शतं दण्ड्यः । सान्वये त पञ्चाशत्पणो देयः । खल्ख्येष च धान्येष्वयं दण्डस्तत्र हि परिपूर्यते। गृहेष्वेकादशगुणो दण्डः प्रागुक्तः ॥३३१॥

स्वात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसमं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं हत्वापव्ययते च यत ॥ ३३२ ॥

म्यादिति ॥ यद्धान्यापहारादिकं कर्म द्रव्यस्वामिसमक्षं बलाव्हतं तत्साहसं स्यात्, सहो बलं तद्भवं साहसम् । अत इह स्तेयदण्डो न कार्यः । एतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्य पाठः । यत्प्रनः स्वामिपरोक्षापहृतं तत्स्तेयं भवेत् । यस इत्वाऽपहृते तद्पि स्तेयमेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपऋप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः। तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्राप्तिं चोरयेद्वहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीति ॥ यः पुनरेबानि सुत्रादिद्रन्याण्युपभोगार्थं कृतसंस्कारमण मनुष्यश्चोरयेत , यश्च त्रेताप्तिं गृह्याप्तिं वाऽप्तिगृहाचोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दण्डयेत् । अभिस्वामिनश्चाधानोपश्चयो दातन्यः। गोविन्दराजस्तु छौकिका-मिमपि चोरयतो दण्ड इत्याहः तद्युक्तम् । अल्पापराधे गुरुदण्डस्थान्याय्य-त्वात् ॥ ३३३ ॥

पाठा०—1 तं शतं दण्डयेद्राजा.

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । तत्त्रदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

येनेति ॥ येन येनाङ्गेन इस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चौरो मनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत्। तत्र धनस्वाम्युत्कर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः॥ ३३४॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः खधर्मे न तिष्ठति ॥३३५॥ पितेति ॥ पित्राचार्थमित्रभातृमातृपबीपुत्रपुरोहितानां मध्यात्स्वधर्मे यो नाऽवतिष्ठते स राज्ञोऽदण्डनीयो नास्ति, अपि तु दण्डनीय एव ॥ ३३५॥

कार्षापणं भवेदण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः । तत्र राजा भवेदण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६ ॥ कार्षापणमिति ॥ यत्रापराधे राजन्यतिरिक्तो जनः कार्षापणं दण्डनीयो भवेत्तसिन्नपराधे राजा पणसहस्तं दण्डनीय इति निश्चयः । स्वार्थदण्डं त्वप्सु भवेशयेद्राह्मणेभ्यो वा द्यात् । 'ईशो दण्डस्य वरुणः' (९।२४५) इति वश्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

> अष्टापाद्यं तु श्रूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

अप्टापाद्यमिति ॥ ब्राह्मणस्येति ॥ तद्दोषगुणविद्धि स इति सर्वत्र संब-ध्यते । यस्मिन्सेये यो दण्ड उक्तः स स्तयगुणदोषज्ञस्य युद्धसाष्टमिरापाद्यते गुण्यत इत्यष्टगुणः कर्तव्यः, षोडशगुणो गुणदोषज्ञस्य वैश्यस्य, द्वात्रिंशद्धुण-स्तथाविधक्षत्रियस्य, चतुःषष्टिगुणो गुणदोषिदुषो ब्राह्मणस्य, शतगुणो वाष्टा-विश्वस्यिकशतगुणो वा गुणातिशयाषेक्षया ब्राह्मणस्येव ॥ ३३७-३३८ ॥

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वस्यर्थं तथैव च । •

तृणं च गोभ्यो प्रासार्थमस्तेयं मनुरव्रवीत् ॥ ३३९ ॥

वानस्पत्यमिति ॥ 'वीरुद्धनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत, फलानि चाप-रिवृतानां' इति गौतमवचनादपरिवृतवानस्पत्यादीनां मूलफलं, होमीयाध्यर्थं च दारु, गोम्रासार्थं च तृणं परकीयमसोयं मनुसह । तसाक दण्डो नाप्यभमें: ॥ ३३९ ॥

३० स० स्मृ०

िअध्यायः ८

योऽदत्तादायिनो हस्ताछिप्सेत त्राक्षणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

य इति ॥ अदत्तादायिनश्चीरस्य हस्ताचो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रति-अहैरपि परकीयधनं ज्ञात्वा लब्धुमिच्छेत्स चौरवचौरतुल्यो ह्रेयः, अतः स इव दण्ड्यः ॥ ३४० ॥

मनुस्मृतिः

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविश्च द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्राच दण्डं दातुमईति ॥ ३४१ ॥

द्विज इति ॥ द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयो द्वाविश्चदण्डौ द्वे वा मूलके परकीयक्षेत्रादृह्यत् दण्डदानयोग्यो न भवति ॥ ३४१ ॥

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः।

दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः साचौरिकल्विपम् ॥ ३४२ ॥

असंदितानामिति ॥ अवद्धानामश्चादीनां परकीयानां यो दर्पेण बन्ध-यिता, बद्धानां मन्दुरादो मोचयिता, यो दासाश्वरथापद्दारी स चौरदण्डं प्राप्तुयात् । स च गुरुखण्वपराधानुसारेण मारणाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपो बोद्धन्यः ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा क्वर्नाणः स्तेननिग्रहम्।

यशोऽस्मिन्प्रामुयाल्लोके प्रेत्य चातुत्तमं सुखम् ॥ ३४३ ॥ अनेनेति ॥ अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनियमनं कुर्वाण इह लोके स्वाति परलोके चोत्कृष्टसुखं प्रामुयात् ॥ ३४३ ॥

इदानीं साहसमाह—

ऐन्द्रं स्थानमभिष्ठेप्सुर्यश्रश्राक्षयमव्ययम् ।

नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४ ॥

ऐन्द्रमिति ॥ सर्वाधिपत्यलक्षणं पदं स्यातिं चाविनाशिनीमनुपक्षयां चातिशयेन प्राप्तुमिच्छत्राजा बलेन गृहदाहधनग्रहणकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

> वाग्दुष्टात्तस्कराचैव दण्डेनैव च हिंसतः। साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः॥ ३४५॥

्वामिति ॥ वाक्पारुष्यकृताचौराच दण्डपारुष्यकारिणश्च मनुष्यात्साहस-कृत्मनुष्योऽतिश्चमेन पापकारी बोद्धन्यः ॥ ३४५ ॥ साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः । स विनाशं व्रजत्याशु विद्धेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥ साहस इति ॥ यो राजा साहसे प्रवर्तमानं क्षमते स पापकृतासुपेक्षणाद-धर्मशुच्या विनश्यति । अपिकयमाणराष्ट्रतया जनविद्धेषं च गच्छति ॥३४६॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात्। सम्रत्युजेत्साहसिकान्सर्वभूतमयावहान् ॥ ३४७ ॥

न मित्रेति ॥ मित्रवाक्येन बहुधनप्रात्या वा सर्वभूतभयजनकान्साहिस-कान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

शस्त्रं द्विजातिभिर्गाद्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनां च वर्णानां विष्ठवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥ आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे । स्त्रीवित्राभ्युपपत्तो च झन्धर्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

रास्त्रमिति ॥ आत्मनश्चेति ॥ बाह्यणादिभिश्विभिर्वणैः खड्डाचायुधं ग्रही-तन्यम् । यस्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणां च साहसकारादिभिर्धर्मः कर्तुं न दीयते । तथा त्रैवणिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचकागमनादिकालजनिते स्वीसङ्गरादौ प्राप्ते तथात्मरक्षार्थं दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संप्रामे स्वीबाह्यणरक्षार्थं च धर्मयुद्धेनानन्यगतिकतया परान् हिंसन्न दोषभाग्मवति । परमारणेऽप्यत्र साहसदण्डो न कार्यः ॥ ३४८-३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा त्राक्षणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

गुरुं देति ॥ गुरुबालवृद्धबहुश्रतब्राह्मणानामन्यतमं वधोद्यतमागच्छन्तं विद्यावृत्तादिभिरुत्कृष्टं पलायनादिभिरिप स्वनिस्तरणाशकौ निर्विचारं इन्यात् । अत एवोशनाः—'गृहीतशस्त्रमाततायिनं इत्वा न दोषः' । कालायनश्च भृगुशब्दोह्रेखेन मन्कश्चोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान्—'आतंतायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः । वधसत्र तु नैव स्यात्पापं हीने वधो भृगुः ॥' मेधानिधि-गोविन्दराजौ तु 'स्रोविप्राभ्युपपत्तौ च व्रन्धमेंण न दुष्यति' इति पूर्वस्थायमनुवादः । गुर्वादिकमपि इन्यात्क्रमुतान्यमपीति व्याचक्षाते ॥३५०॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युर्सं मन्युमृच्छति ।। ३५१ ॥ नेति॥ जनसमक्षं रहसि वा वधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्ने कश्चिदप्यधर्मदण्डः

१ आततायिनश्चोक्ताः समृत्यन्तरे—'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च पडेते आततायिनः', 'उचतासिविषाश्चिभ्यां शापोचतकरस्तथा। आथवंणेन हन्ता च पिश्चनश्चापि राजिन । भार्या(रिक्थापहारी ?)तिक्रमकारी च छिद्रान्वेषणतत्परः । स्वमाचान्विजानीयारसर्वां नेवाततायिनः' इत्यादिना ।

प्रायश्चित्ताख्यो दोषो भवति । यसाद्धन्तृगतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवत-हन्यमानगतं क्रोधं विवर्धयति । साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणाङ्ग-च्छेदनधनप्रहणादयो दण्डाः कार्याः ॥ ३५९ ॥

इदानीं खीसंग्रहणमाह—

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्ताचृन्महीपतिः । उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

परदारेति ॥ परदारसंभोगाय प्रवृत्तान्मनुष्यगणानुद्रेजनकरैर्दण्डैर्नासौष्ट-कर्तनादिभिरङ्गयित्वा देशान्निःसारयेत् ॥ ३५२ ॥

> तत्सम्रत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः । येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

तदिति ॥ यसात्परदाराभिगमनात्संभूतो वर्णस संकरः संपद्यते । येन वर्णसंकरेण विशुद्धपतीकयजमानाभावात् 'अप्तौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यसु-पतिष्ठति' (३।७६) । अस्याभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मू स्विनाशोऽधर्मो जगन्नाशाय संपद्यते ॥ ३५३ ॥

> परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयत्रहः । पूर्वमाक्षारितो दोषेः त्राष्ट्रयात्पूर्वसाहसम् ॥ ३५४ ॥

परस्येति ॥ तत्स्वीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवादप्रार्थनाभिन्नापा-दिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण परभार्थया संभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्रामुयात् ॥ ३५४ ॥

> यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्त्रयातिंकचित्र हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५॥

यस्त्विति ॥ यः पुनः पूर्वं तत्स्तीप्रार्थनाभिशापरहितः केनचित्कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान्न स पुनर्दण्ड्यत्वादिदोषं प्राप्नुयात् । तस्मान्न कश्चित्तस्यापराधोऽस्ति ॥ ३५५ ॥

> परिस्तयं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनां वापि संभेदे स संग्रहणमाञ्चयात् ॥ ३५६ ॥

परेति ॥ तीर्थाद्यरण्यवनादिकनिर्जनदेशोपलक्षणमात्रम् । यः पुरुषः पर-स्त्रियमुद्कावतरणमार्गेऽरण्ये प्रामाद्वहिर्गुल्मलताकीर्णे निर्जने देशे वने बहु-वृक्षसंत्रते नदीनां संगमे पूर्वमनाक्षारितोऽपि कारणादपि संभाषेत स संप्रहणं सहस्रपणदण्डं वक्ष्यमाणं प्राप्तयात् । सम्यग्गृद्यते ज्ञायते येन परस्त्रीसंभोगा-मिळाष इति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥ उपचारिकया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । सह खद्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

उपचारेति ॥ सग्गन्धानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं केलिः परिहासालिङ्ग-नादिः अलंकारवस्त्राणां स्पर्शनम्, एकखद्वासनिमस्रेतत्सर्वं संग्रहणं मन्वा-दिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

> स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया । परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

स्त्रियमिति ॥ यः स्प्रष्टुमनुचिते स्तनजवनादिदेशे स्त्रियं स्पृशेत्तया वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते, तदान्योन्याङ्गीकरणे सर्व संप्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

> अत्राक्षणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमहीत । चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

अब्राह्मण इति ॥ अब्राह्मणोऽत्र शृद्धः, दण्डसूयस्त्वात् । ब्राह्मण्यामनि-च्छन्त्यामुत्तमे संब्रहणे प्राणान्तं दण्डं प्राप्तोति । चतुर्णामपि ब्राह्मणादीनां वर्णानां धनपुत्रादीनामतिशयेन दारा सर्वेदा रक्षणीयाः।तेन प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थ-मुत्कृष्टसंब्रहणादपि सर्ववर्णेर्भार्या रक्षणीया ॥ ३५९ ॥

> भिक्षुका बन्दिनश्रैव दीक्षिताः कारवस्तथा । संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ ३६० ॥

भिक्षुका इति ॥ भिक्षाजीविनः, स्तुतिपाठकाः, यज्ञार्थं कृतदीक्षकाः, सूपकारादयः भिक्षादिस्तकार्यार्थं गृहिस्त्रीभिः सह संभाषणमनिवारिताः कुर्युः। एवं चैषां संग्रहणाभावः ॥ ३६०॥

न संभाषां परस्नीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमईति ॥ ३६१ ॥

न संभाषामिति ॥ स्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणं न कुर्यात् । प्रति-षिद्धः संभाषणमाचरत्राज्ञः षोडशमाषात्मकसुवर्णदानयोग्यो भवति ॥३६९॥

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगृदाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥ नैष इति ॥ 'परिखयं योऽभिवदेत्' (८११५६) इत्यादिसंभाषणनिषेध-विधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति । तथा 'भार्या प्रवः स्वका तत्तुः' (४११८) इत्युक्तत्वाद्वार्थवात्माऽनयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्या जारं क्षमन्ते ये, तेषु ब जुजानाकायनात्मा ये दारास्तेष्वप्येवं निषेधविधिर्नास्ति । यसाचारणा मात्मोपनीविनश्च परपुरुवानानीय तैः स्वभार्या संश्लेषयन्ते । स्वयमागतांश्च परपुरुषान्त्रच्छन्ना भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति ॥ ३६२ ॥

किंचिदेव तु दाप्यः स्थात्संभाषां ताभिराचरन् । प्रैष्यासु चैकमकासु रहःप्रव्रजितासु च ॥ ३६३ ॥

किंचिदिति ॥ निर्जनदेशे चारणात्मोपजीविभिः स्वीभिः संभाषणं कुर्वन् काचादाव ॥ त्या दास्यः तासामपि परदारत्वात् । तथा दासीभिरव-स्वल्पदण्डलेशं राज्ञा दाप्यः तासामपि परदारत्वात् । तथा दासीभिरव-रुद्धाभिवौद्धाभिर्वहाचारिणीभिः संभाषां कुर्वन्किचिद्दण्डमात्रं दाप्यः स्थात् ॥

योऽकामां दूपयेत्कन्यां स सद्यो वधमहिति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राष्ठयान्नरः ॥ ३६४ ॥

योऽकामामिति ॥ यस्तुत्यजातिरिनच्छन्तीं कन्यां गच्छति स तत्क्षणा-देव ब्राह्मणेतरो लिङ्गच्छेदनादिकं वधमहैति । इच्छन्तीं पुनर्गच्छन्वधाहीं मनुष्यो न भवति ॥ ३६४॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किंचिदिप दापयेत । ज्ञचन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्वृहे ॥ ३६५ ॥ कन्यामिति ॥ कन्यां संभोगार्थमुकृष्टजातिपुरुषं सेवमानां खल्पमपि दण्डं न दापयेत् । हीनजातिं पुनः सेवमानां यत्नात्स्थापयेत् । यथा वा निवृत्त-कामा स्थात्॥ ३६५॥

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमहिति । ग्रुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

उत्तमामिति ॥ हीनजातिरुक्ष्टामिच्छन्तीमनिच्छन्तीं वा गच्छत्यपेक्षया-क्रच्छेदनमारणारमकं वधमहैति । समानृजातीयां पुनिरच्छन्तीं गच्छन्यदि पिता मन्यते तदा पितुः ग्रुल्कानुरूपमर्थं वा द्यान्न च दण्ड्यः । सा च कन्या तेनैव वोडन्या ॥ ३६६॥

अभिषद्य तु यः कन्यां कुर्याद्रपेण मानवः।

तसाग्रु कर्त्ये अङ्गुल्या दण्डं चाहित पर्शतम् ॥ ३६७॥ अभिषहोति ॥ यो मनुष्यः प्रसद्य बलाकारेण समानजातीयां गमन-वर्जमहंकारेणाङ्ग्लिप्रझेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य शीघ्रमेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्त-ब्यः । पद्पणशतानि चार्यं दण्ह्यः ॥ ३६७ ॥

पाठा०—1 कर्ला अङ्गुल्यः.

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमामुयात् । द्विश्चतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिष्टत्तये ॥ ३६८ ॥

सकामामिति ॥ समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्कलिप्रसेपमात्रेण नाशय-स्राङ्कलिच्छेदमामोति । किंत्वतिप्रसक्तिनेवारणाथ द्विशतं दण्डं दाण्यः॥३६८॥

क्षत्येव कन्यां या कुर्यात्तसाः साहिश्वतो दमः । शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चेवाम्रयाद्शः ॥ ३६९ ॥ कन्येवेति ॥ या कन्येव परामञ्जलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्याः द्विशतो दण्डः

कन्यवात ॥ या कन्यव परामङ्गालप्रस्पण नाशयत्तस्याः द्विशता दण्डः स्यात् । कन्याञ्चल्कं च द्विगुणं कन्यापितुर्दद्याच्छिफाप्रहारांश्च दश प्राप्तु-यात् ॥ ३६९ ॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥ ३७० ॥

या त्विति ॥ या पुनः कन्यामङ्ग्रिष्ठप्रक्षेपेण श्री नाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनम्, अनुबन्धापेक्षयाङ्गुच्योरेव छेदनं, गर्दभेन च राजमार्गे वहनः महिति ॥ ३७० ॥

भर्तारं लङ्क्येद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खाद्येद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥ भर्तारमिति॥ या स्त्री प्रबल्धनिकपित्रादिवान्धवदर्पेण सौन्दर्यादिगुणदर्पेण च पति पुरुषान्तरोपगमनालुङ्कयेत्तां राजा बहुजनाकीणे देशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे ।

अभ्याद्ध्यश्च काष्ठानि तत्र द्होत पापकृत् ॥ ३७२ ॥
पुमांसमिति ॥ अनन्तरोक्तं जारं पापकारिणं पुरुषमयोमयशयने प्रज्वक्रिते राजा दाहयेत् । तत्र शयने वध्यवातिनः काष्ठानि निक्षिपेयुर्यावत्पापकारी दग्धः स्वात् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिश्वस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः । व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

संवत्सरेति ॥ परस्रीगमनेन दुष्टस पुंसोऽद्ण्डितस च संवत्सरातिकमेणामिशस्तस पूर्वदण्डाद्विगुणो दमः कार्यः । तथा बीत्यजायागमने यो दण्डः
परिकरिपतः चाण्डात्या सह निर्देशाचाण्डालीगमनरूपः, तथा चाण्डालीसमने यो दण्डः 'सहसं त्वन्सजिखयम्' (८।३८५) इति । संवत्सरे त्वतीते
यदि तामेव बात्यजायां तामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तच्यः ।
एतत्पूर्वस्थैवोदाहरणद्वयं बात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनार्थम्,

१ या ह्यतिकान्तविवाहसमया प्रवृत्तरजाश्च सा वात्येत्युक्ताऽत्र.

सर्वस्थैव तु पूर्वाभिशस्तद्गिडतस्य संवत्सरातिकमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वा-द्विगुणो दण्डो बोद्धन्यः ॥ ३७३ ॥

> श्रुद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अंगुप्तमङ्गसर्वस्थैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥

शूद्ध इति ॥ भर्त्रादिभी रक्षितामरक्षितां वा द्विजातिश्चियं यदि शूद्धो गच्छेत्तदाऽरक्षितां रक्षारिहतां गच्छेलिङ्गसर्वस्वाभ्यां वियोजनीयः । अत्राङ्ग-विशेषाश्रवणेऽप्यार्यस्यभिगमने लिङ्गोद्धारः। 'सर्वस्वहरणं गुप्तां चेद्वघोऽधिकः' (गौ. स्ष्ट. १२।२-१) इति गौतमवचनालिङ्गच्छेदः। रक्षितां तु गच्छञ्छरीरधन-हीनः कर्तव्यः ॥ ३७४ ॥

वैक्यः सर्वस्वदण्डः स्थात्संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं श्रित्रियो दण्ड्यो में।ण्ड्यं मूत्रेण चाहिति ॥ ३७५ ॥ चैद्रय इति ॥ वैद्रयस्य गुप्तवाह्यणीगमने संवत्सरवन्धादनन्तरं सर्वस्वप्रहण-रूपो दण्डः कार्यः । श्रित्रियागमने तु 'वैद्रयश्चेत्श्वत्रियाम्' (८।३८२) इति वस्यति । श्रित्रियो गुप्तवाह्यणीगमने सहस्रं दण्डनीयः । सरमूत्रेण चास्य सण्डनं कर्तन्यम् ॥ ३७५ ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गुच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्निणम् ॥ ३७६ ॥

ब्राह्मणीमिति ॥ अरक्षितां तु ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छतस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रियं पुनः सहस्रदण्डोपेतम् । वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राश्रमादिना निर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः । तदितरब्राह्मणीगमने वैश्यस्थापि सहस्रं दण्ड एव ॥ ३७६ ॥

उभाविष तु तावेव ब्राह्मण्या ग्रुप्तया सह।

विष्ठुतो शूद्रवहण्ड्यो द्रग्धव्यो वा कटाग्निना ।। २७७ ॥ उमाविति ॥ तावेवोभाविष क्षत्रियवैश्यो बाह्यण्या रक्षितया सह कृत-मेथुनो शूद्रवत्सवेण हीयेते इति दण्ड्यो । यहा कटेनावेष्ट्य द्रग्धन्यो । तन्न 'वैश्यं छोहितदभेंः क्षत्रियं शरपत्रैविविष्ट्य' इति वसिष्ठोको विशेषो प्राह्यः । पूर्व 'सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यः' (८।३७५), 'वैश्यः सर्वस्वम्' (८।३७५) इत्यु-कद्वाद्यं प्राणान्तिकदण्डो गुणवद्वाह्यणीगमनविष्यो बोह्च्यः ॥ ३७७ ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्वजन् । श्रतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ ३७८॥ सहस्रमिति॥ रक्षितां विप्रां ब्राह्मणो बलेनोपगच्छन्सहस्रं दण्ड्यः स्यात्। इच्छन्स्या पुनः सक्रन्मेश्वने पञ्च शतानि दण्डनीयो मंवेत्॥ ३७८॥

पाठा॰—1 अगुप्तमङ्गरावेस्ती.

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ २७९ ॥

मौण्ड्यमिति ॥ त्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनं दण्डः शास्त्रेणोप-दिश्यते । क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेन घातेन दण्डो भवति ॥ ३७९ ॥

> न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्। राष्ट्रादेनं वहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

न जात्विसादि ॥ ब्राह्मणं सर्वेपापकारिणमपि कदाचित्र हन्यादपि तु सर्वेस्रयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रान्निर्वासयेत् ॥ ३८० ॥

न ब्राह्मणवधाद्भ्यानधर्मो विद्यते भ्रवि । तसादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

नेति ॥ ब्राह्मणवधान्महान्पृथिन्यामधर्मो नास्ति । तसादाजा सर्वेपाप-कारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वर्ध न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

वैश्यश्रेतक्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा श्वत्रियो वजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तानुभा दण्डमहेतः ॥ ३८२ ॥

वैद्यश्चेदिति ॥ रक्षितां क्षत्रियां यदि वैदयो गच्छेत्क्षत्रियो वा यदि रक्षितां वैदयां तदा तयोर्काह्मण्यामगुप्तायां गमने यो दण्डावृक्तौ (८।३७६) 'वैद्यं पञ्चरातं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम्'इति द्वावेव दण्डौ वैद्यक्षत्रिययोभेवतः । अयं च वैद्यय्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चरातक्षो दण्डो छष्टुत्वाद्भुणवद्वैद्यय्य मिर्गुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः द्वद्वाञ्चान्त्यादिगमनविषयो बोद्धव्यः । क्षत्रियस्य रक्षितवैद्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दण्डः ॥ ३८२ ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते वजन् । शुद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेदमः ॥३८३ ॥

सहस्त्रमिलादि ॥ क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो वजन्सहस्रं दण्डं दाप-नीयः । शुद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्ययोर्गमने सहस्रमेव दण्डः स्यात् ३८३

> क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पश्चग्नतं दमः । मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेतु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥

क्षत्रियायामिति ॥ अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः स्यात् । क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्दभम्त्रेण मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्ड-मामुयात् ॥ ३८४ ॥

पाठा०—1 प्राणान्तकं. 2 भिच्छेतु.

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शुद्रां वा त्राह्मणो त्रजन् । शतानि पश्च दण्ड्यः सात्सहस्रं त्वन्त्यजित्वयम् ॥३८५॥ अगुप्ते इति ॥ अरक्षितां क्षत्रियां वैश्यां शुद्धां वा ब्राह्मणी गच्छन्पञ्च-शतानि दण्ड्यः स्यात् । अन्ते भवोऽन्स्यजः, यसाद्धमो नास्ति चाण्डालादि-स्तस्य स्त्रियं गच्छन्सहस्रं दण्ड्यः ॥ ३८५ ॥

यस स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् । न साहसिकदण्डमो स राजा शक्रलोकमाक ॥ ३८६ ॥ यस्येति ॥ यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरः, परदारगामी, परुषवादी, गृहदाहादि-साहसकारी, दण्डपारुष्यकर्ता च नास्ति स राजा शकपुरं याति ॥ ३८६ ॥

एतेषां निग्रहो राज्ञः पश्चानां विषये खके ।

साम्राज्यकत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः॥ ३८७॥ एतेषामिति ॥ एतेषां स्तेनादीनां पञ्चानां स्वराष्ट्रे निमहः समानजातीयेष राजसु मध्ये राजा साम्राज्यकृदिह लोके च यशस्करो भवति ॥ ३८७ ॥

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजेद्यदि ।

शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥ ३८८ ॥

ऋत्विज्ञमिति ॥ यो याज्यः ऋत्विजं कर्मानुष्टानसमर्थमितिपातकादिदोष-रहितमृत्विग्वा याज्यमदुष्टं राजाते तयोः शतं शतं दण्डः कार्य इति दण्ड-प्रसङ्गादिद्युक्तम् ॥ ३८८ ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमहिति। त्यजन्नपतितानेतात्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ।। ३८९ ।। न मातेति ॥ मातृपितृभार्यापुत्रास्त्यागमपोषणश्चश्रूषणाद्यकरणात्मकं नाईन्ति । तसादेवान्पावकादिरहिवान्परित्यजन्नेकैकपरित्यागे राज्ञा षट शतानि दण्ड्यः ॥ ३,८९ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः । न वित्र्यात्रृपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः ॥ ३९० ॥

आश्रमेष्विति ॥ द्विजातीनां गार्हस्थ्याद्याश्रमविषये कार्येऽयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थं इति परस्परं जातविवादानां राजा स्वीयहितं चिकीर्षुरयं शासार्थं इति सदशान्विशेषेण न त्र्यात्॥ ३९०॥

यथाईमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः । सांत्वेन प्रश्नमय्यादौ स्वधर्म प्रतिपादयेत् ॥ ३९१ ॥ यथाईमिति ॥ यो यादशीं प्जामईति तं तथा प्जयित्वा अन्येर्बासणैः सह प्रथमं प्रीत्या अपगतकोपं कृत्वा तत एषां यः खधर्मस्तं बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

र्पातिवेदयानुवेदयौ च कल्याणे विश्वतिद्विजे । अर्हावभोजयन्वित्रो दण्डमहीते माषकम् ॥ ३९२ ॥

प्रातिवेश्येति ॥ निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः, तदन्तरगृहवास्यनुवेश्यः, यसिखुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणा भोज्यन्ते तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ 'प्राति-वेश्यबाह्मणातिक्रमकारी च' इति विष्णुवचनाद्राह्मणौ भोजनाह्विभोजयन्वाह्मण उत्तरत्र हैरण्यादिग्रहणादिह रौष्यमाषं दण्डमहेति ॥ ३९२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् । तदनं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकम् ॥ ३९३ ॥

श्रोत्रिय इति ॥ विद्याचारवांत्तथाविधमेव गुणवन्तं विभवकार्येषु विवा-हादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेदयानुवेदयावभोजयन् तद्वं भोजिताद्विगुणमञ्ज दाप्यो हिरण्यमाषकं च राज्ञा ॥ ३९३ ॥

अन्धो जडः पीठसपीं सप्तत्या स्थविरश्र यः।

श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३९४॥ अन्ध इति ॥ अन्धो विधरः । पङ्कः संपूर्णसप्ततिवर्षः । सप्तत्वेति 'प्रकृत्या-दिभ्य उपसंख्यानम्' (बा०१४६६) इति तृतीया । श्रोत्रियेषु धनधान्यग्रुश्र्-षादिनोपकारकाः केनचिदिप क्षीणकोशेनापि राज्ञा त्वनुष्राद्याः करं न दाप-नीयाः ॥ ३९४॥

श्रोत्रियं व्याधितातीं च बालवृद्धाविकंचनम् । महाकुलीनमार्थं च राजा संपूज्येत्सदा ॥ ३९५ ॥

श्रोत्रियमिति ॥ विद्याचारवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रवियोगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुळप्रस्तोदारचरितान् राजा दानमानहितकरणैः संपूज-येत्सदा ॥ ३९५ ॥

शाल्मलीफलके श्रक्षणे नेनिज्यानेजकः शनैः।

न च वासांसि वासोभिर्निर्देश च वासयेत् ॥ ३९६ ॥ ज्ञाल्मलीति ॥ शाल्मल्यादिवृक्षसंबन्धिफलकेऽपरुषे रजकः शनैः शनैर्वा-सांसि प्रक्षालयेत्र परकीयैर्वेद्धैरन्यवस्त्राणि नयेत्र चान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थं दशात् । यद्येवं कुर्यात्तदासौ दण्ड्यः स्यात् ॥ ३९६ ॥

तन्तुवायो दशप्लं दद्यादेकप्लाधिकम्।

अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३९७ ॥ तन्तुवाय इति ॥ तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दश पलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुप्रवेशादेकादशपलं वस्तं दद्यात् । यदि ततो न्यूनं दस्रातदा द्वादश पणान् राज्ञा दाप्यः, स्वामिनश्च तुष्टिः कर्तव्यव ॥ ३९० ॥

पाठा०-1 प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च.

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः । कुर्युर्घ यथापल्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ३९८ ॥

शुक्केति ॥ स्थळजळपथन्यवहारतो राजप्राह्यो भागः शुक्कम् । तस्याव-स्थानेषु ये कुशळात्तथा सर्वपण्यानां सारासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्थं मूस्य-मनुरूपं कुर्युसतो लाभधनाद्विंशतिभागं राजा गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च । तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेत्रृपः ॥ ३९९ ॥

राञ्च इति ॥ राज्ञः संबन्धितया यानि विकेयद्भव्याणि प्रख्यातानि राजो-पयोगीनि हस्त्यश्चादीनि च तहेशोद्धवानि च प्रतिषिद्धानि च । यथा 'हुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरं न नेयम्' इति तानि लोभाहेशान्तरं नयतो वणिजः सर्वहरणं राजा कुर्यात् ॥ ३९९ ॥

ग्रुल्कस्थानं परिहरन्नकाले ऋयविक्रयी।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥४००॥
शुक्कस्थानमिति ॥ यः शुक्कमोषणायोत्पथेन गच्छति । अकाले राज्यादौ
वा क्रयविक्रयं करोति । शुक्कखण्डनार्थं विकेयद्रन्यस्थाल्पां संख्यां विक । स
राजदेयमपल्पितमष्टगुणं दण्डरूपतया दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ । विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति ॥ कियतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्यस्थागमनं, किय-दूरं नीयत इति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं, कियत्कालस्थितं कियन्मूल्यं लभत इति स्थितं, तथा कियती वृद्धिरित्यत्र कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना किया-नपक्षय इत्येवं विचार्यं, तथा वणिजां केतृणां यथा पीडा न भवति तथा सर्व-पण्यानां क्रयविक्रयो कारयेत् ॥ ४०१ ॥

> पश्चरात्रे पश्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते । कुर्वात चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्र इति ॥ श्रागमितर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वादस्थिरा-र्वादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते स्थिरप्रायार्घाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रस्यक्षं नुपतिराहपुरुवैर्व्यवस्थां कुर्यात् ॥ ४०२ ॥

तुलामानं प्रतीमानं सर्वे च स्थात्सुलक्षितम् । षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुलेति ॥ तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यक्तियते प्रतिमानं प्रस्थद्रो-णादि तस्तर्वं स्वतिरूपितं यथा स्यात् । षद्सु षद्सु मासेषु गतेषु पुनस्तस्तर्वं सम्यपुरुषेनुंपतिः परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

पाठा॰—1 तुला मानं (प्रस्थो द्रोण इत्यादि).

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।

पादं पशुश्च योषिच पादार्ध रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४॥ पणमिति ॥ 'भाण्डपूर्णानि यानानि' (८१४०५) इति वक्ष्यति । तेन रिक्तशकटादि यानं तरविषये पणं दाप्यम् । एवं प्ररूपभारोऽर्धपणं तरपण्यं दाप्यः । पशुश्च गवादिः पणचतुर्थभागं, भाररिहतो मनुष्यः पणाष्ट-भागं दापनीयः ॥ ४०४॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यत्किचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥ भाण्डेति ॥ पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कपिक्षया तरं दा-प्यानि । द्रव्यरहितानि च गोणीकम्बलादीनि यत्किनित्स्वरूपं तार्यं दाप्यानि ।

अपरिच्छदा दरिद्राः उक्तपदार्थदानापेक्षया यह्किचिद्दापनीयाः ॥ ४०५॥ दीर्घोध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्।

नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६॥ दीर्घेति ॥ पूर्वं पारावारे तरणार्थमुक्तम् । इदानीं नदीमार्गे दूराध्वनि गन्तव्ये प्रवलवेगस्थिरोदकनद्यादिदेशप्रीष्मवर्षादिकालापेक्षया तरमूल्यं कल्पनीयम् । एतच नदीतीरे बोद्धन्यम् । समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वा- स्वायक्तवाभावे तरपण्यविशेषज्ञापकं नदीवद्वियोजनादिकं नास्ति । तत-स्तत्रोचितमेव तरपण्यं श्राद्यम् ॥ ४०६॥

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रत्रजितो स्निः। त्राक्षणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे॥ ४०७॥

गर्भिणीति ॥ संजातगर्भा श्री मासद्वयादूर्ध्वं, तथा प्रविततो भिक्षुः, मुनिर्वानप्रस्थः, ब्राह्मणाश्र, छिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः, तरमूल्यं तरे न दाप्याः॥

यन्नावि किंचिदाशानां विशीर्येतापराधतः । तदाशैरेर्व दातव्यं समागम्य खतोंऽशतः ॥ ४०८॥ यन्नावीति ॥ नौकारूढानां याँकविश्वाविकापराधेन नष्टं द्वव्यं तन्नाविकै-

रेव मिलित्वा यथाभागं दातन्यम् ॥ २०८ ॥

एव नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः । दाशापराश्रतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ४०९ ॥

एष इति ॥ नाविकापराघाद्यदुके नष्टं तन्नाविकेरेव दातन्यम् । पूर्वोक्त-मनूदितं 'दैविके नास्ति निप्रहः' इति विधातुं नौयायिनामेष न्यवहारस्य निर्णय उक्तः । दैवोपजातवातादिना नौभन्नेन धनादिनाहो नाविकानां न दण्डः ॥ ४०९ ॥

३१ म० स्मृ०

वाणिज्यं कारयेद्वैद्यं कुसीदं कृषिमेव च। पश्चनां रक्षणं चैव दास्यं शृद्धं द्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

वाणिज्यमिति ॥ वाणिज्यं कुसीदकृषिपञ्चरक्षणानि वैद्यं कारयेत । अद्रं च राजा द्विजातीनां दासं कारयेत् । अक्रवाणों वैश्यग्रद्धौ राज्ञो दण्ड्यावि-त्येवमर्थोऽयमिहोपदेशः ॥ ४१० ॥

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ। विभयादानृशंखेन खानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

श्वत्रियमिति ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियवैदयौ भृत्यभावेन पीडितौ करणया स्वानि कर्माणि रक्षणकृष्यादीनि कारयन् प्रासाच्छादनादिना पोषयेत्। एवं धन-वान्त्राह्मणस्तावुपगतावविश्रन् राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद्रम्यते ॥

दास्यं तु कारयँ छो भाद्राक्षणः संस्कृतान्द्रिजान् ।

अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि पद् ॥४१२॥ दास्यं रिवृति ॥ प्रभवतो भावः प्राभवत्यं । ब्राह्मणः कृतोपनयनान्द्विजा-तीननिच्छतः प्रमुत्वेन छोमाद्दासकर्मे पादधावनादि कारयन् पद शतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

शृद्धं तु कारयेदास्यं कीतमकीतमेव वा । दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ त्राह्मणस्य स्वयंभ्रवा ॥ ४१३ ॥ शुद्धं त्विति ॥ शुद्धं पुनर्भकादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् । यसादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥ ४१३ ॥

> न खामिना निस्रष्टोऽपि श्रुद्रो दास्याद्विसच्यते । निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तसात्तद्योहति ॥ ४१४ ॥

म स्वामिनेति ॥ यसादसौ ध्वजाहृतत्वादिना दासत्वं गतः स तेन वक्तस्वदास्याभावेऽपि शुद्धो ब्राह्मणस्य दास्यान्न विमुच्यते। तस्याद्वास्यं शुद्धस्य सहजम् । कः शुद्धत्वजातिमिव दास्यमपनयति । अदृष्टार्थमप्यवश्यं शुद्धेण ब्राह्मणादिद्विजञ्जश्रूषा कर्तव्येत्येवंपरमेतत् । अन्यथा वश्यमाणदात्यकरणपरि-गणनमनर्थकं स्वात् ॥ ४१४ ॥

> ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः ऋीतद्त्रिमौ। पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तेते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

ध्वजेति ॥ संप्रामे स्वामिसकाशाजितः, भक्तलोभान्यपगतदास्यो भक-दासः, वंशा दासीपुत्रः, मूल्येन कीतः, अन्येन दत्तः, पित्रादिकमागतः, दण्डादिभनशुत्रार्थं स्वीकृतदास्यभावः, इत्येताति सप्त ध्वेजाहतत्वादीनि दास-व्वकारणानि ॥ ४१५॥

457 7 17

१ व्याजाहतो नाम युद्धे स्वामिपराजयादिना दासत्वं प्रापित इत्याजयः। 'ध्वज'हाब्दोऽत्र यद्योपलक्षकः. les activi

मार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति ॥ पुत्रभार्यादासाख्योऽमी निर्धना एव मन्वादिभिः स्मृताः । यसाद्यद्वं तेऽर्जयन्ति यस्य ते भार्यादयसस्य तद्धनं भवति । एतच भार्यादिनां पारतज्ञ्यप्रदर्शनार्थपरम् । अध्यस्यादेः षड्विधस्य खीधनस्य वश्यमाण-त्वात्, धनसाध्यदद्यार्थकर्मोपदेशार्थं च भार्यादीनां पद्यधिकरणे पद्यर्थेऽपि यागाधिकारस्योक्तत्वात्, स्वीपुंसयोर्मध्ये एकधने चानुमतिद्वारेण स्विया अपि कर्तृत्वात् ॥ ४१६॥

विस्रब्धं त्राक्षणः शुद्राद्रव्योपादानमाचरेत् । नहि तस्यास्ति किंचित्स्वं मर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७॥

विस्तब्धमिति ॥ निर्विचिकित्समेव प्रकृताद्दासग्रदाद्धनप्रहणं कुर्याद्वाह्मणः। यतस्य किंचिद्षि स्वं नास्ति । यसाद्वर्तृप्राद्यधनोऽसौ । एवं चापदि बळा-द्षि दासाद्वाह्मणो धनं गृह्णत्व राज्ञा दण्डनीय इस्रेवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७॥

वैश्यश्र्द्रौ प्रयत्नेन खानि कर्माणि कारयेत्। तौ हि च्युतौ खकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत्।।४१८॥

वैश्येति ॥ वैश्यं कृष्यादीनि, शूदं च द्विजातिशुश्रूषादीनि कर्माणि यत्ततो राजा कारयेत्। यसान्तौ स्वकर्मभ्यश्र्युतावशास्त्रीयोपार्जितधनप्रहणमदादिनाः जगदाकुळीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च । आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोश्चमेव च ॥ ४१९॥

अहन्यह्नीति ॥ प्रत्यहं तद्धिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थकर्मणां निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत् । तथा हस्त्यश्वादीनि किमद्य प्रविष्टं किं निःस्तमिति, सुवर्ण-रक्षोत्पत्तिस्थानानि, भाण्डागारं चावेक्षेत । व्यवहारदर्शनासकोऽपि राजा धर्मान्न परित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्थापि पुनर्वचनम् ॥ ११९ ॥

एवं सर्वानिमात्राजा व्यवहारान्समापयन् । व्यपोद्य किल्बिषं सर्वे प्रामोति परमां गतिम् ॥ ४२० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे सगुप्रोक्तायां संहितायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ एचिमिति ॥ एवसुक्तप्रकारेणैतान्सर्वानृणादानादीन्ज्यवहारांस्तत्वतो निर्ण-येनान्तं नयन्पापं सर्वमपहाय स्वर्गादिप्राप्तिरूपासुकृष्टां गतिं स्वर्मते ॥४२०॥

इति श्रीकुहूकभद्दकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तावष्टमोऽध्याग्नः॥ ४॥

नवमोऽध्यायः ९

पुरुषस्य स्त्रियाश्चेव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः । संयोगे विष्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १॥

पुरुषस्येति ॥ पुरुषस्य पत्याश्च धर्माय हि ते अन्योन्यान्यभिचारिलक्षणे वर्त्मीन वर्तमानयोः संयुक्तवियुक्तयोश्च धर्मान्पारम्पर्यागतत्वेन नित्यान्व-क्यामि । दम्पत्योः परस्परधर्मन्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दण्डेनापि स्वधर्म-व्यवस्थापनं राज्ञा कर्तव्यमिति व्यवहारमध्येऽस्योपदेशः ॥ १ ॥

> अखतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्त्रेर्दिनानिशम्। विषयेष च सञ्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ २ ॥

अस्ततन्त्रा इति ॥ स्वीयैर्भर्त्रादिभिः सदा श्वियः स्वाधीनाः कार्याः । अनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु प्रसक्ता अपि आत्मवशाः कार्याः ॥ २ ॥

> पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री खातत्र्यमहेति ॥ ३ ॥

चितेति ॥ पिता विवाहाल्पूर्व खियं रक्षेत् । पश्चाद्वर्ता । तद्भावे पुत्राः । तसात्र स्त्री कस्यांचिद प्यवस्थायां स्वातत्र्यं भजेत्। 'भर्ता रक्षति यौवने' इत्यादि शायिकम् । अभर्तृपुत्रायाः संनिहितायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

> कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्रातपयन्पतिः। मृते भर्तरि प्रत्रस्त वाच्यो मात्ररक्षिता ॥ ४ ॥

काल इति ॥ प्रदानकाले पिता तामद्दन् गह्यों भवति । 'प्रदानं प्रागृतोः' (गौ. स्म.१८।३) इति गौतमवचनादतोः प्राक्प्रदानकालः । पतिश्च ऋतुकाले प्रजीमगच्छन्गईणीयो भवति । पत्नौ सृते मातरमरक्षनपुत्रो निन्द्यः स्वात् ॥४॥

स्रक्षेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः । द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

सुक्षमेभ्य इति ॥ स्त्रल्पेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्यो दौःशील्यसंपादकेभ्यो विशे-वेण खियो रक्षणीयाः किं पुनर्महन्तः । यसाद्वपेक्षितरक्षणाद्वयोः पितृभर्तृ-गणयोः संतापं दापयेयुः ॥ ५ ॥

इमं हि सर्ववर्णीनां पश्यन्तो धर्मग्रुत्तमम् । यतन्ते रक्षितुं भायों भर्तारी दुर्बला अपि ॥ ६ ॥

इम्मिति ॥ सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणळक्षणं धर्मं वश्यमाणक्षोक-रीत्या सर्वधर्मेभ्य उत्कृष्टं जानन्तोऽन्धपङ्ग्वादयोऽपि भार्या रक्षितुं यतेरन् ॥६॥

पाडा०-1 धर्मे.

खां प्रसतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च । खं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्हि रक्षति ॥ ७ ॥

खामिति ॥ यसाद्वार्यां रक्षतो रक्षणमसंकीर्णविद्यद्धापत्योत्पादनेन स्वसं-तितं तथा शिष्टसमाचारं पितृपितामहाचन्वयमात्मानं विद्यद्धसंतानिमित्तौ-ध्वेदेहिकछाभेन स्वधर्मं च विद्यद्धभार्यस्थाधानादावप्यधिकाराद्रक्षति । तस्मात्स्त्रियो रक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विशेषः ॥ ७ ॥

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भा भूत्वेह जायते । जायायास्तद्धि जायात्वं यद्खां जायते पुनः ॥ ८ ॥

पतिरिति ॥ पतिः शुक्ररूपेण भार्यां संप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथा च श्रुतिः-'क्षात्मा वें पुत्रनामासि' (आ.गृ.स. १।१५) इति । जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते । तथा च बह्रुच- ब्राह्मणम्—'पतिर्जायां प्रविश्वति गर्भों भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः' ततश्चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥

याद्यं भजते हि स्त्री सुतं स्ते तथाविधम् । तसात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

याददामिति ॥ यसाद्यादशं पुरुषं शास्त्रेण विहितं प्रतिपिद्धं वा स्त्री भजते तादशशास्त्रोक्तपुरुषसेवनेनोत्कृष्टं निषिद्धपुरुषसेवनेन च निकृष्टं पुत्रं जनयति । तस्मादपत्यविशुद्धर्थं पत्नीं यत्नतो रसेत् ॥ ९ ॥

कथं रक्षणीयेत्वत भाइ--

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसद्य परिरक्षितुम् । एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १०॥

नेति ॥ कश्चिद्वलात्संरोधादिनापि स्त्रियो रक्षितुं न शक्तः, तत्रापि ब्यभि-चारदर्शनात् । किंत्वेतैर्वक्ष्यमाणै रक्षणोपायप्रयोगैस्ता रक्षयितुं शक्याः ॥१०॥

तानुपायानाह—

अर्थस्य संग्रहे चैनां न्यये चैव नियोजयेत्। शोचे धर्मेऽत्रपत्त्यां च पारिणाद्यस्य वेक्षणे ॥ ११ ॥

अर्थस्पेति ॥ धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धौ अर्श्रीश्चश्रूषा-दिकेऽन्नसाधने पारिणाद्धस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डलकटाहादेरवेक्षणे एनां नियोजयेत् । वेक्षणे अवस्य आदिलोपः ॥ ११॥ अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः । आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

अरिक्षता इति ॥ आसाश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषेर्गृहे रुद्धा अप्यर-क्षिता भवन्ति याः दुःशीलतया नात्मानं रक्षन्ति । यास्तु धर्मज्ञतया आत्मा-नमात्मना रक्षन्ति ता एव सुरक्षिता भवन्ति । अतो धर्माधर्मफलस्वर्गनरक-प्राप्ताद्युपदेशेनासां संयमः कार्य इति सुख्यरक्षणोपायकथनपरमिदम् ॥१२॥

> पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् । स्त्रमोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदृषणानि षट् ॥ १३ ॥

पानमिति ॥ मद्यपानं, असत्युरुषसंसर्गः, भर्त्रा सह विरदः, इतस्ततश्च अमणं, अकालस्वापः, परगृहतिवासः, इत्येताति षद स्त्रिया व्यभिचाराख्य-दोषजनकाति । तस्मादेतेभ्य एता रक्षणीयाः ॥ १३ ॥

> नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः। सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुज्जते ॥ १४ ॥

नैता इति ॥ नैताः कमनीयरूपं विचारयन्ति । न चासां यौवनादिके वय-स्यादरो भवति । किंतु सुरूपं कुरूपं वा पुमानिस्नेतावतैव तसुपसुक्षते ॥१४॥

> पौंश्रल्याचलचित्ताच नैस्नेद्याच स्वभावतः। रक्षिता यत्नतोऽपीह मर्वष्वेता विकुर्वते ॥ १५ ॥

पौंश्चल्यादिति ॥ पुंसो दर्शने संभोगाद्यभिलापशीलत्वात् , वित्तस्थैर्या-भावात् , स्वभावतः स्नेहरहितत्वाच एता यवेनापि लोके रक्षिताः सत्यो स्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियां गच्छन्ति ॥ १५ ॥

> एवं खेभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गेजम् । परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ १६ ॥

एवमिति ॥ एवं स्रोकद्वयोक्तमासां स्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितं ज्ञात्वा रक्षणार्थं प्रकृष्टं यसं पुरुषः कुर्यात् ॥ १६ ॥

शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनाजेवम् ।

द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीम्यो मनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

र्शस्येति॥ अयनोपवेशनार्छकरणशीळत्वं कामकोधानार्जवपरहिंसाकुत्सि वाचारत्यानि सर्गादौ मनुः श्रीभ्यः कव्यितवान् । तस्माद्यवतो रक्षणीयाः १७

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मञ्जेरिति धर्मे व्यवस्थितिः।

निरिन्द्रिया ह्यमञ्जाश्र स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८॥ नास्तीति ॥ जातकर्मादिकिया स्त्रीणं सञ्जेर्नासीयेषा साधानर्यहा स्थव- स्थिता । ततश्च मञ्जवःसंस्कारगणाभावाञ्च निष्पापान्तःकरणाः । इन्द्रियं प्रमाणं, धर्मप्रमाणश्चतिस्मृतिरहितःवाञ्च धर्मज्ञाः । अमञ्चाः पापापनोदन-मञ्जजपरहितःवाज्ञातेऽपि पापे तन्निणेजनाक्षमाः । अनृतवद्शुभाः स्त्रिय इति शास्त्रमर्थादा । तस्माद्यवतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्थम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो बह्वचो निगीता निगमेष्वि । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां मृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

तथा चेति ॥ व्यभिचारशीलत्वं स्त्रीणां स्वभाव इत्युक्तम्, तत्र श्रुति । प्रमाणतयोपन्यस्यति । तथा बह्न्यः श्रुतयो बहूनि श्रुतिवाक्यानि 'न चैतद्विद्रो न्नाह्मणाः स्रो अन्नाह्मणा वा' इत्येवमादीनि निगमेषु स्वालक्षण्यं व्यभिचार-शीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पठितानि । तासां श्रुतीनां मध्ये या निष्कृतिरूपा व्यभिचारपायश्चित्तभूतास्ताः श्रुतीः श्रुणुत । एकस्याः श्रुतेवंद्व्यमाणत्वाच्छुतिं श्रुणुतेत्वर्थः । 'सुपां सुपो भवन्ति' (पा. ७।१।३९) इति द्वितीयैकवचने बहु-वचनम् ॥ १९॥

यन्मे माता प्रखुखुभे विचरन्त्यपतित्रता । तन्मे रेतः पिता द्वंकामित्यस्थैतन्निद्र्शनम् ॥ २० ॥

यदिति ॥ कश्चित्पुत्रो मातुर्मानसन्यभिचारमवगम्य मूते । मनोवाकाय-कर्मभिः पतिन्यतिरिक्तं पुरुषं या न कामयते सा पतिनता ततोऽन्या अपति-नता । मम माता अपतिनता असती परगृहान्गच्छन्ती यत्प्रछुछुभे परपुरुषं प्रति संजातछोभाऽभूत्ततपुरुषसंकल्पदुष्टं मातृरजोरूपं रेतो मम पिता शोधय-त्वित्यस्य खिया न्यभिचारशीळत्वस्ततदितिकरणान्तं मन्नपादन्नयं ज्ञापकम् । अयं च मन्नश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः ॥ २०॥

संप्रति मानसन्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मञ्जस्याह—

ध्यायत्यनिष्टं यकिंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा । तस्यैष व्यभिच्चारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

ध्यायतीति ॥ भर्तुरिपयं यत्किवित्युरुषान्तरगमनं स्त्री मनसा विन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्येष प्रकृतो मद्राः सम्यक् शोधनो मन्वादिभि-रुच्यते । मातेति श्रवणात्युत्रस्यवायं प्रायश्चित्ररूपो मन्नो न मातुः ॥ २१ ॥

> याद्रग्रुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि । ताद्रग्रुणा सा भवति सम्रुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥

यादग्रुणेनेति ॥ यथारूपेण भर्त्रा साधुनाऽसाधुना वा स्त्री विवादविधिनाः संयुज्यते सा भर्तृसदशगुणा भवति । यथा समुद्देण संयुज्यमाना नदी स्वादूदकापि क्षारजला जायते । भर्तुरात्मसंमानास्यस्त्रीरक्षणोपायान्तरोप-देशार्थमिदम् ॥ २२ ॥

१ व्यतिरेकदृष्टान्तेनेदमुक्तं भवति-सुज्ञीला हि वधूर्दुःज्ञीलाय वराय न देया, किंच दुःज्ञीलापि वधूः सुज्ञीलाय वराय देयेति भावः।

अज्ञोत्कर्षदृष्टान्तमाह-

अक्षमाला वसिष्टेन संयुक्ताऽधमयोनिजा। शारङ्गी मन्द्रपालेन जगामाभ्यईणीयताम् ॥ २३ ॥

अक्षमालेति ॥ अक्षमालाल्या निकृष्टयोनिजा वसिष्टेन परिणीता, तथा चटका मन्द्रपालाख्येन ऋषिणा संगता पुज्यतां गता ॥ २३ ॥

> एताश्चान्याश्च लोकेऽसिन्नपकृष्टप्रसतयः । उत्कर्ष योषितः प्राप्ताः स्त्रैः स्त्रैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

एता इति ॥ यद्यपि हे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थत्वमनयोर्मत्वा 'एताः' इति बहुवचनं कृतम्। एताश्चान्याश्च सत्यवत्यादयो निकृष्टप्रसृतयः स्वभर्तगणैः प्रकृष्टैरिसिँहोके उत्कृष्टतां प्राप्ताः ॥ २४ ॥

> एपोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा । प्रेत्येह च सुखोदर्कान्प्रजाधर्मात्रियोधत ॥ २५ ॥

एषेति॥ एष लोकाचारो जायापतिविषयः सदा ग्रुम उक्तः । इदानीमिह लोके परकोके चोत्तरकालशुभसुखहेतुन् 'किं क्षेत्रिणोऽपत्यस्त बीजिनः' इत्यादीन्प्रजाधर्मान्श्रणुत ॥ २५ ॥

> प्रजनार्थं महाभागाः पूजाही गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियश्र गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्रन ॥ २६ ॥

प्रजनार्शमिति ॥ यद्यप्यासां रक्षणार्थं दोषा उक्तास्त्रथापि शक्यप्रतीकार-त्वादिह दोषाभावः। एताः स्त्रियो महोपकारा गर्भोत्पादनार्थं बहुकल्याण-भाजनभूता वस्रार्ककारादिदानेन समानार्दाः खगृहे शोभाकारिण्यः स्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपाः; नानयोविंशेषो विद्यते । यथा निःश्रीकं गृहं न राजत्येवं निःस्रीकमिति ॥ २६॥

अपि च,-

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् । प्रैत्यहं लोकयात्रायाः प्रैत्यक्षं स्त्री निवन्धनम् ॥ २७ ॥ उत्पादनमिति ॥ अपसस्य जननं जातस्य परिपालनं प्रतिदिनं चातिथि-मित्रभोजनादेळीकन्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्येव निदानम् ॥ २७ ॥

> अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रुपा रतिरुत्तमा । दाराधीनस्तथा खर्गः पिद्णामात्मनश्र ह ॥ २८॥

अपत्यमिति ॥ अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यहितत्वज्ञापनार्थं पुनरमिधा-

पाठा॰—1 प्रलक्षं. 2 प्रलहं.

नम्। धर्मकार्याण्यक्षिहोत्रादीनि, परिचर्या, उत्कृष्टा रतिः, पितृणामात्मनश्चा-पत्रजननादिना स्वर्गे इत्येतत्सर्वे भार्याधीनम् ॥ २८ ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा भर्तेलोकानामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥ पतिभिति ॥ या स्त्री मनोवाग्देहसंयता सतीति विशेषणोपादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहरेव न व्यभिचरति सा भर्त्रा सहार्जितान्स्वर्गादिलोकान्त्रामोति। इह लोके च विशिष्टैः साध्वीस्तुच्यते ॥ २९ ॥

> व्यभिचारातु भर्तुः स्त्री लोके प्रामोति निन्धताम्। सृगालयोनिं चामोति पापरोगैश्र पीड्यते ॥ ३०॥

व्यभिचारादिति ॥ पुरुषान्तरसंपर्कात्स्त्री लोके निन्धतां, जन्मान्तरे च सृगालजातिं प्रामोति । पापरोगादिभिश्च पीड्यते । पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मे उक्त-मप्येतच्छ्रोकद्वयं सद्पत्यसंपत्त्यर्थत्वेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥३०॥

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः । विश्वजन्यमिमं पुण्यम्यपन्यासं निबोधत ॥ ३१ ॥

ुत्रमिति ॥ पुत्रमधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्च महर्षिभिरभि-हितमिमं वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं श्र्णुत ॥ ३१ ॥

मर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तरि । आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥

भर्तुरिति ॥ भर्तुः पुत्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्तिरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वतेते । केचिदुरपादकमवोढारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः । अन्ये तु वोढारं भर्तारमनुत्पादकमप्यन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

> क्षेत्रभूता स्पृता नारी बीजभृतः स्पृतः पुमान् । क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

क्षेत्रभृतेति ॥ त्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानं क्षेत्रं तत्तुल्या स्री मुनिभिः स्मृता । पुरुषश्च त्रीह्यादिवीजतुल्यः स्मृतः । यद्यपि रेतो बीजं तथापि तद्धिकरणत्वा-त्युरुषो बीजमिति न्यपदिशते । क्षेत्रबीजसमायोगात्वर्षप्राणिनामुत्पत्तिः । एवं चोभयोः कारणत्वस्याविश्विष्टत्वाद्युक्ता विप्रतिपत्तिः-क्षिं यत्संबन्धि क्षेत्रं तस्यापत्यम् , उत यदीयं बीजं तस्य ? इति ॥ ३३ ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्वीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् । उभयं तु समं यत्र सा प्रद्धतिः प्रश्नस्यते ॥ ३४॥ विशिष्टमिति ॥ कविद्वीजं प्रधानं 'जाता ये त्वित्युक्तायाम्' इति न्यावे- नोत्वन्नो बीजिनो बुध इव सोमस्य। तथा न्यासर्घ्यश्वकादयो बीजिनामेच मताः। क्वनित्सेत्रस्य प्राधान्यं यथा 'यस्तल्पजः प्रमीतस्य' (९।१६७) इति वक्ष्यति। अत एव विचिन्नवीर्यसेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिता अपि एतराष्ट्रा-द्यः क्षत्रियाः सेत्रिण एव पुत्रा वस्तुः। यत्र पुनर्वीजयोन्योः साम्यं तत्र वोढैव जनयिता तदपत्यं प्रशस्तं भवति तत्र बीजप्राधान्यापेक्षं तावदाहुः॥ ३४॥

बीजस चैव योन्याश्र बीजमुत्कृष्टमुच्यते । सर्वभूतप्रस्तिहिं बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

बीजस्येति ॥ बीजसेत्रयोबींजं प्रधानमभिधीयते । यसात्सर्वेषां भूता-रब्धानामुत्पत्तिबींजगतवर्णस्वरूपादिचिद्वैरुपलक्षिता दश्यते ॥ ३५ ॥

> यादशं तृप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते । ताद्योहति तत्तसिन्बीजं सैर्व्यक्षितं गुणैः ॥ ३६ ॥

यादृशामिति ॥ यजातीयं बीजं त्रीह्यादि प्रीष्मादिकाले वर्षादिना संस्कृते क्षेत्रे उप्यते तजातीयमेव तद्दीजमाष्मीयैर्वर्णादिभिरुपलक्षितं तस्मिन्क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदृश्यं न्यतिरेकसुखेन दृशयितुमाह—

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते । न च योनिगुणान्कांश्विद्धीजं पुष्यति पृष्टिषु ॥ ३७॥

इयमिति ॥ हिरवधारणे । इयमेव भूमिभूतारव्धानां तरुगुल्मलतादीनां तिला योतिः कारणं क्षेत्रात्मकं सर्वलोकैरुच्यते। नच भूम्याल्ययोनिधर्मान्कांश्चि-दपि मृत्स्वरूपत्वादीन्त्रीनं स्वविकारेष्वङ्करकाण्डाधवस्थासु भजते । भजलर्थ-त्वात्पुष्यतेः सकर्मता । तस्माद्योनिगुणानुवर्तनाभावान्न क्षेत्रप्राधान्यम् ॥३७॥ अपि च.—

भूमावप्येककेंद्रारे कालोप्तानि कृषीवलैः । नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८॥ भूमाविति॥भूमावेकस्मिन्नपि केदारे कर्षकैर्वपनकालोप्तानि बीहिमुद्रादीनि बानारूपाण्येव बीजस्वभावाजायन्ते नतु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति॥३८॥

ा तथा हि,---

त्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः । यथाबीजं त्ररोहन्ति लुगुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

बीहर्य इति ॥ बीहर्यः पृष्टिकाः, सालयः कलमान्नाः, तथा मुद्रादयो -बीजस्थानातिकमेण नानारूपा चायन्ते ॥ ३९ ॥ एवं च सति,---

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।

उप्यते यद्धि यद्धीजं तत्तदेव प्ररोहित ॥ ४० ॥

अन्यदिति ॥ बीहिरुसो मुद्रादिर्जायत इत्येतन्न संभवति । यसाद्यदेव बीजसुप्यते तत्तदेव जायते। एवं बीजगुणानुवर्तनात्सेत्रधर्माननुवृत्तेश्च बीह्यादौ मनुष्येष्वपि बीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥

संप्रति क्षेत्रप्राधान्यमाह-

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।

आयुष्कामेन वसच्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

तदिति ॥ तद्वीजं सहजप्रज्ञावता पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानं वेदः, एवं विज्ञानमपि तद्कादिशास्त्राणि, तद्वेदिनायुरिच्छता न कदाचित्परजायायां वपनीयस्॥ ४१॥

> अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः । यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

अत्रेति ॥ अतीतकालज्ञा अस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्ता गाथारलन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयनित । यथा परपुरुषेण परपद्यां बीजं न वसच्यमिति ॥ ४२॥

नश्यतीषुर्यथाविद्धः खे विद्धमनुविध्यतः। तथा नक्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

नर्यतीति ॥ यथाऽन्येन विद्धं मृगं कृष्णसारं तसिन्नेव छिद्रे पश्चादन्यस्य विध्यत आविद्धः क्षिप्तः शरो निष्फलो भवति पूर्वहन्त्रैव हतत्वात्तस्यैव तन्सृग-लामात्, एवं परपत्यामुसं बीजं शीघ्रमेव निष्फलं भवति । गर्भग्रहणाः नन्तरं क्षेत्रिणः सद्यःफल्लाभात् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्या पूर्वविदो विदुः।

स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः श्रल्यवतो मृगम् ॥ ४४ ॥

पृथोरिति ॥ इमामपि पृथ्वीं पृथुना पूर्वं परिगृहीतत्वादनेकराजसंबन्धेऽपि पृथोर्भार्यामित्यतीतज्ञा जानन्ति । तस्मात्स्थाणुं छिन्दति स्थाणुच्छेदः । कर्म-ण्यण् । येन स्थाणुमुत्पाट्य क्षेत्रं कृतं तस्यैव तत्क्षेत्रं वदन्ति । तथा शरादि शर्वं येन पूर्वं मृगे क्षिसं तस्यैव तं मृगमाहुः। एवं च पूर्वपरित्रहीतुः स्वामि-त्वाह्नोद्धरेवापत्यं भवति न जनयितुः॥ ४४॥

एतावानेव पुरुषो यजायात्मा प्रजेति ह।

विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥ एताचानिति ॥ नैकः पुरुषो भवति अपि तु भार्या खदेहमपत्यानीत्येत- त्परिमाण एव पुरुषः । तथा च वाजसनेयबाह्मणस्-'अर्थो ह वा एष आत्मनस्तस्माद्यजायां न विन्दते नैतावत्प्रजायते असर्वो हि तावद्मवति, अथ यदैव जायां विन्दतेऽथ प्रजायते तहिं सर्वो भवति तथा चैतद्वेदविदो विप्रा वदन्ति यो भर्ता सैव भार्या स्मृता' इति । एवं च तस्यामुत्पादितं भर्तुरेवापत्यं भवतीति । यत्थ दंपत्योरैक्यमतः ॥ ४५॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विग्रुच्यते ।

एवं धर्म विजानीमः प्रावप्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥
नेति ॥ निष्क्रयो विक्रयः, विसर्गस्त्यागः, न ताभ्यां स्त्री भर्तुर्भार्यात्वादः
पैतिः, एवं पूर्वं प्रजापतिना स्मृतं नित्यं धर्मं मन्यामहे । एवं च क्रयादिनापि
परिश्वयमात्मसात्कृत्वा तदुत्पादितापत्यं क्षेत्रिण एव भवति न बीजिनः ४६

सकृदंशो निपतित सकृत्कन्या प्रदीयते ।

संकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

सकृदिखादि ॥ पित्रादिधनविभागो आतृणां धर्मतः कृतः सकृदेव भवति न पुनरन्यथा कियत इति । तथा कन्या पित्रादिना सकृदेकसै दत्ता न पुनरन्यसौ दीयते । एवं चान्येन पूर्वभन्यसौ दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्तायामिप जित्ततमपस्यं न बीजिनो भवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः । तथा कन्यातो-ऽन्यसिन्नपि गवादिङ्गच्ये सकृदेव ददानीत्याहः, न पुनस्तदन्यसौ दीयत इति त्रीण्येतानि साधूनां सकृद्धवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य सकृत्करणं प्रकृतोपयुक्तं तथापि प्रसङ्गादंशदानयोरिप सकृत्ताभिधानम् 'सकृदाह ददानि' इत्यनेनेव कन्यादानस्यापि सकृत्करणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव पृथगिभधानम् ॥

यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च।

नोत्पाद्कः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्त्रपि ॥ ४८ ॥ यथेति ॥ यथा गवादिषु परकीयेष्वात्मवृषभादिकं नियुज्य वत्सोत्पादको न तद्वागी तथा परकीयभार्यास्त्रपि नोत्पादकः प्रजाभागी भवति ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः।

ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं कचित् ॥ ४९ ॥ य इति ॥ क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति । अथ बीजस्वामिनः सन्तः परक्षेत्रे बीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं क्रविद्पि देशे न लभन्त । इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

यद्न्यगोषु दृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव ते वत्सा मोवं स्कन्दितमार्षभम् ॥ ५० ॥ यद्न्येति ॥ यदन्यदीयगवीषु दृषभो वत्सक्षतमपि जनवेत्सर्वे ते वत्साः

पाठा -- 1 सकदाह ददामीति.

स्वीगवीस्वामिनो भवन्त्येव न वृषभस्वामिनः । वृषभस्य यच्छुक्रसेचनं तद्वृष-भस्वामिनो निष्फलमेव भवति । 'यथा गोऽश्वोष्ट्र-' (९१४८) इत्यनेनोत्पादकस्य प्रजामागित्वं न भवतीत्येतत्परत्वेन दृष्टान्त उक्तः, अयं तु क्षेत्रस्वामिनः प्रजा-भागित्वं भवतीत्येतत्परत्वेन, अतो न पुनक्किः ॥ ५० ॥

> तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्वन्ति क्षेत्रिणामथं न बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

तथैविति ॥ यथा गवादिगभेषु तथैवापत्यरहिताः सन्तः परकीयभार्यायां ये बीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्यलक्षणमर्थं कुर्वन्ति । बीजसेका त्वप-त्याख्यं फलं न लभते ॥ ५३ ॥

फलं त्वनभिसंघाय क्षेत्रिणां वीजिनां तथा। प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो वीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

फलमिति॥ 'यदस्यामुत्पत्स्यतेऽपत्यं तदावयोरभयोरेव' एवं यत्र नियमो न कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षेत्रिणोऽपत्यम् । उक्तरीत्या वीजात्क्षेत्रं बलवत् ॥५२॥

क्रियाभ्युपगमान्वेतद्वीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टो बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३॥

क्रियेति ॥ 'यद्त्रापसं भविष्यति तदावयोरेव' इति नियम्यैतत्सेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्वीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिसेत्रिणौ द्वावि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३॥

ओघवाताहतं वीजं यस क्षेत्रे प्ररोहति । क्षेत्रिकसैव तद्गीजं नै वप्ता रुभते फरुम् ॥ ५४ ॥

ओद्येति ॥ यद्वीजं जलवेगवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं यस्य क्षेत्रे जायते तत्क्षेत्रस्वामिन एव तद्वीजं भवति, नतु येन बीजमुसं स तत्फलं लभते । एवं च स्वभायाञ्जमेणापरभार्यागमने 'ममायं पुत्रो भविता' इत्यवगमेऽपि क्षेत्रिण एवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ॥ ५४ ॥

एष धर्मो गवाश्वस दास्युष्ट्राजाविकस्य च । विहंगमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ५५ ॥

एष इति ॥ एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां संतर्ति प्रति ज्ञातव्या । यह्नेत्र-स्वान्येव गवाश्वादेः संततिस्वामी नतु षृषभादिस्वामी । नियमे तु कृते सत्येतयोरेव संततिस्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

एतदिति ॥ एतद्वीजयोन्योः प्राधान्याप्राधान्यं युष्माकमुक्तम् । अतोऽन्-न्तरं श्लीणां संतानाभावे यत्कर्तेच्यं तद्वस्यामि ॥ ५६ ॥

पाटा॰—1 °र्बलीयसी. 2 न बीजी, ३२ म॰ स्पृ॰ भ्रातुर्न्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्यनुजस्य सा । यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्पृता ॥५७॥

भातुरिति ॥ ज्येष्टस आतुर्या भार्या सा कनिष्टस आतुर्गुरुपती भवति । कनिष्टस च आतुर्या भार्या सा ज्येष्टआतुः सुषा मुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम् । पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठ इति ॥ ज्येष्टकनिष्ठश्रातरावितरेतरभार्यां गत्वा संतानाभावं विना नियुक्ताविप पतितौ स्थाताम् ॥ ५८ ॥

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्गियुक्तया । प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या संतानस्य परिश्लये ॥ ५९ ॥

देवरादिति ॥ संतानाभावे खिया पत्यादिगुरुनियुक्तया देवरादन्यसाहा सपिण्डाह्रक्ष्यमाणवृताक्तादिनियमवत्पुरुषगमनेनेष्टाः प्रजा उत्पाद्यितच्याः । 'इप्सिता'इत्यभिधानमर्थात्कार्याक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम् ॥ ५९ ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ ६० ॥

विधवायामिति ॥ 'विधवायाम्' इत्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभावपरमिदम् । जीवत्यपि पत्यौ अयोग्यपत्यादिगुरुनियुक्तो वृताक्तसर्वगात्रो मौनी रात्रावेकं पुत्रं जनयेन्न कथंचिद्वितीयम् ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्तीषु तद्विदः । अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

द्वितीयमिति ॥ अन्ये पुनराचार्या नियोगारपुत्रोत्पादनविधिज्ञा 'अपुत्र पुकपुत्रः' इति शिष्टप्रवादादनिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि । गुरुवच स्नुपावच वर्तयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

विधवायामिति ॥ विधवादिकायां नियोगप्रयोजने गर्भधारणे यथाशास्त्रं संपन्ने सति ज्येष्टो आता कनिष्टआतृभार्या च परस्परं गुरुवत्सुषावच व्यव-इरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्ती यो विधि हित्वा वर्तेयातां तु कामतः । ताबुभी पतितो स्यातां स्नुषागगुरुतलपगौ ॥ ६३ ॥

नियुक्ताविति ॥ ज्येष्टकनिष्टश्रातरौ यौ परस्परभार्यायां नियुक्तौ खताकादि-विधानं स्वन्त्वा स्वेन्छातो वर्तेयातां तौ सुषागगुरुदारगौ पतितौ भवेताम् ६३ एवं नियोगमभिधाय दूषियतुमाह—

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः।

अन्यसिन्हि नियुद्धाना धर्मै हन्युः सनातनम् ॥ ६४ ॥ नान्यसिन्निति ॥ ब्राह्मणदिभिन्निधवा स्त्री भर्तुरन्यसिन्देवरादौ न नियोजनीया । स्त्रियमन्यसिन्नियुक्षानास्त्रे स्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धं नाश्येयुः ॥ ६४ ॥

नोद्राहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्र्यते कचित्। न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ ६५॥

नोद्वाहिकेष्विति ॥ 'अर्थमणं नु देवम्' (आश्व. गृ. स्. १।७) इत्येवमा-दिषु विवाहप्रयोजनकेषु मञ्जेषु कचिद्रिप शाखायां न नियोगः कथ्यते । नच विवाहविधायकशास्त्रेऽन्येन पुरुषेण सह पुनर्विवाह उक्तः ॥ ६५ ॥

अयं दिजेहिं विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रश्नासित ॥ ६६ ॥ अयमिति ॥ यस्मादयं पश्चसंबन्धी मनुष्याणामपि न्यवहारो विद्वद्विनि-

न्दितः । योऽयमधार्मिके वेने राज्ञि राज्यं कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः । अतो वेनादारभ्य प्रवृत्तोऽयमादिमानिति निन्यते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलां भुज्जन्राजांपप्रवरः पुरा।

वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

स महीमिति ॥ स वेनो महीं समग्रां पूर्वं पालयन्नत एव राजिष्श्रेष्ठो नतु धार्मिकत्वात् , कामोपहतबुद्धिर्भोतृभार्यागमनरूपं वर्णसंकरं प्रावर्तयत् ॥६०॥

ततःत्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

तत इति ॥ वेनकालात्प्रसृति यो मृतभर्तृकादिश्चियं शास्त्रार्थाज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयित तं साधवो नियतं गर्ह्यन्ते । अयं च स्त्रोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः । तदाह वृहस्पतिः—'उक्तो नियोगो मुनिना
निषद्धः स्वयमेव तु । युगक्रमादशक्योऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निमिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं
शक्तिहीनेरिदन्तनैः ॥' अतो यद्गोविन्दराजेन युगविशेषव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदेव संतानाभावे नियोगादिनयोगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधान्नाद्वियामहे । 'प्रायशो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यानमेव हि ।
नापराध्योऽस्मि विदुषां काहं सर्वविदः कुधीः ॥' ॥ ६८ ॥

पाठा०—1 द्विजैरविद्वद्धिः.

नियोगप्रकरणत्वात्कन्यागतं विशेषमाह—

३७६

यसा भ्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः। तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

यस्या इति ॥ यस्याः कन्याया वाग्दाने इते सति भर्ता मियेत तामनेन वक्ष्यमाणेनात्रष्टानेन भर्तः सोदरभाता परिणयेत ॥ ६९ ॥

> यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्कवस्तां शुचित्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृहतावृतौ ॥ ७० ॥

यथाविधीति ॥ स देवरो विवाहविधिना एनां स्वीकृत्व ग्रुक्तवस्रां काय-वाकानःशौचशालिनीमागर्भमहणादृहसि ऋतावृतावेकैकवारं गच्छेत् । एवं कन्याया नियोगप्रकारत्वाद्विवाहस्याप्रहाच गमनोपदेशाद्यसे वाग्दत्ता तस्यैव तदपसं भवति ॥ ७० ॥

> न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः। द्त्वा पुनः प्रयच्छन्हि प्रामोति पुरुषानृतम् ॥ ७१ ॥

न दस्वेति ॥ कसैचिद्वाचा कन्यां दस्वा तस्मिन्मृते दानगुणदोषज्ञस्ता-मन्यसै न द्यात् । यसादेकसै दत्त्वान्यसै ददत् प्रद्वानृतं 'सहस्रं पुरुषानृते' (८।९८) इत्युक्तदोषं प्राप्तोति । सप्तपदीकरणस्याजातत्वाद्वार्यात्वा-निष्पत्तेः पुनर्दानाशङ्कायामिदं वचनम् ॥ ७१ ॥

> विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् । च्याधितां विप्रदृष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

विधिवदिति ॥ 'अदिरेव द्विजाय्याणाम्' (शश्य) इसेवमादिविधिना प्रतिगृह्यापि कन्यां वैधव्यलक्षणोपेतां रोगिणीं क्षतयोनित्वाद्यभिशापवतीमधि-काङ्गादिगोपनच्छद्योपपादितां सप्तपदीकरणात्प्राग्ज्ञातां त्यजेत । ततश्च तत्त्यागे दोषाभाव इत्येतदर्थं नत त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

> यस्त दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत । तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

यस्त्विति ॥ यः पुनरीषवतीं कन्यां दोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्या-दातुर्दुरात्मनो दानं तत्प्रलर्पणेन न्यर्थं कुर्यात् । एतद्पि त्यागे दोषाभाव-कथनार्थम् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवात्ररः । अवृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येतिस्थतिमत्यपि ॥ ७४ ॥ विधायेति ॥ कार्ये सति मनुष्यः पदया प्रासाच्छादनादि प्रकल्य देशा- न्तरं गच्छेत् । यसाद्रासाद्यभावपीडिता स्त्री शीलवत्यपि पुरुषान्तरसंपर्कं भजेत् ॥ ७४ ॥

> विधाय प्रोषिते इतिं जीवेन्नियममास्थिता । प्रोषिते त्वविधायैव जीवेन्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

विधायेति ॥ भक्ताच्छादनादि दस्या पत्यौ देशान्तरं गते देहप्रसाधन-परगृहगमनरहिता जीवेत् । अदस्या पुनर्गते सूत्रनिर्माणादिभिरनिन्दितशिख्पै-जीवेत् ॥ ७५ ॥

> प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः । विद्यार्थं पड् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥७६॥

प्रोषित इति ॥ गुर्वाज्ञासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तं प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्था प्रतीक्षणीयः, ऊर्ध्वं पतिसंनिधि गच्छेत् । तदाह वसिष्ठः (व.स्ट.१७।१५)—'प्रोषितपत्नी पञ्च वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं पतिसकारां गच्छेत्' इति । विद्यार्थं प्रोषितः षद् वर्षाणि प्रतीक्ष्यः । निजविद्याविभाजनेन यशोर्थ-मपि प्रोषितः पतिः षडेव । भार्यान्तरोपभोगार्थं गतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

संवेत्सरं प्रतीक्षेत् द्विषन्तीं योषितं पतिः।

ऊर्ध्वं संवत्सराच्वेनां दायं हत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

संवत्सरमिति ॥ पतिर्विषयसंजातद्वेषां स्त्रियं वर्षं यावत्प्रतीक्षेत । तत कर्ष्वमिष द्विषन्तीं स्वदत्तमर्छकारादि धनं हत्वा नोपगच्छेत् । प्रासाच्छादन-मात्रं तु देयसेव ॥ ७७ ॥

अतिकामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा ।

सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥ अतीति ॥ या स्त्री वृतादिप्रमादवन्तं मदजनकपानादिना मत्तं व्याधितं वा ग्रुश्रुषाद्यकरणेनावजानाति सा विगतालंकारशय्यादिपरिच्छदा त्रीन्मासा-क्रोपगन्तव्या ॥ ७४ ॥

उन्मत्तं पतितं क्लीवमबीजं पापरोगिणम् ।

न त्यागोऽस्ति द्विषनत्याश्च न च दायापवर्तनम् ॥ ७९ ॥ उनमत्तमिति॥ वातादिक्षोभाद्यकृतिस्यं पतितमेकाद्शाध्याये वक्ष्यमाणं, नधुंसकं अवीजं वाध्यरेतस्वादिना बीजरहितं, कृष्ठाद्यपेतं, च पतिमपरि-चरन्त्यास्त्यागो न करणीयः; नच धनम्रहणं करणीयम् ॥ ७९ ॥

मैद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिक्ला च या भवेत् ।

व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिंसार्थनी च सर्वदा ॥ ८०॥ मद्यपेति॥ निषिद्धमद्यपानरता, असाध्वाचारा, भर्तुः प्रतिकृष्टाचरणशीला,

पाठा॰—1 संवत्सरमुदीक्षेत. 2 द्विषाणां. 3 मद्यपाऽसत्यवृत्ता च.

कुष्ठादिन्याधियुक्ता, स्तत्यादिताडनशीला, सततमतिन्ययकारिणी या भार्या भवेत्साऽधिवेत्तन्या तस्यां सत्यामन्यो विवादः कार्यः ॥ ८० ॥

> वन्ध्याष्टमेऽिधवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्री जननी सद्यस्त्विप्रयवादिनी ॥ ८१ ॥

वन्ध्येति ॥ प्रथमतुमारभ्याविद्यमानप्रसूता अष्टमे वर्षेऽधिवेदनीया, मृतापत्या दशमे वर्षे, स्त्रीजनन्येकादशे, अप्रियवादिनी सद्य एव यद्यपुत्रा भवति । पुत्रवत्यां तु तत्यां 'धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वात, अन्यतरापाये तु कुर्वात' इत्यापत्तम्वतिषेधाद्धिवेदनं न कार्यम् ॥ ८१ ॥

> या रोगिणी स्यात्त हिता संपन्ना चैव शीलतः । सातुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कहिंचित ॥८२॥

येति ॥ या पुनर्व्याधिता सती पत्युरनुकूला भवति शीलवती च स्थाता-मनुज्ञाप्यान्यो विवाहः कार्यः । कदाचिज्ञासी नावमाननीया ॥ ८२ ॥

> अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्धिषता गृहात् । सा सद्यः संनिरोद्धन्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ॥८३॥

अधिविन्नेति ॥ या पुनः कृताधिवेदैना स्त्री कृपिता निर्गच्छति सा तद-हरेव रज्वादिना बङ्का स्थापनीया, क्षाकोपनिवृत्तेः । पित्रादिकुलसंनिधौवा स्याज्या ॥ ८३ ॥

प्रीतिपिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युद्येष्वपि ।

प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि पट् ॥ ८४ ॥ प्रतिषिद्धापीति ॥ या पुनः क्षत्रियादिका की भर्त्रादिनिवारिता विवाहा-शुत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यं पिनेत्, नृत्यादिस्थानजनसमूदौ वा गच्छेत्, सा सुवर्णकृष्णकानि षदच्यवहारप्रकरणाद्वाज्ञा दण्डनीया ॥ ८४ ॥

यदि ख़ाश्रापराश्रेव विन्देरन्योषितो द्विजाः । तासां वर्णक्रमेण खाङ्येष्ट्रचं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

यदीति ॥ यदि द्विजातयः स्वजातीया विजातीयाश्रोद्वहेयुसदा तासां द्विजातिक्रमेण वानसंमानदायविभागोत्कर्षार्थं ज्येष्ठत्वं पूजा च वस्रासंकारा-दिदानेन गृहं च प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

भर्तुः शरीरशुश्रुषां भर्मकार्यं च नैत्यकम् । खाँ चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्तजातिः कथंचन ।। ८६ ॥ भर्तुरिति ॥ भर्तुरेहपरिचर्यामबदानादिरूपां धर्मकार्यं च भिक्षादाना- पाठा०—1 प्रतिषेत्रे पिवेद्या तु. 2 खा खैव कुर्यात्; खाः खा नित्यं कर्म कुर्युः.

१ वस्यां भार्यायां सत्यामन्या परिणीयते सा त्विधिविन्नेति भावः. २ 'कृष्णलानि=
 उजापद्वपरिभितं राजतम्' इति रामचन्द्रो न्याचष्टे.

तिथिपरिवेषणहोमीयद्रव्योपकल्पनादि प्रात्महिकं सर्वेषां द्विजातीनां सजाति-भार्येव कुर्यान्न तु कदाचिद्विजातीयेति ॥ ८६ ॥

> यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया । यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ८७ ॥

यस्त्विति ॥ यः पुनः स्वजातीयया संनिहितया देहशुश्रूषादिकं कर्तेन्यं विजातीयया मौर्क्यात्कारयेत्स यथा ब्राह्मण्यां श्रूदाज्ञातो ब्राह्मणचाण्डाल-स्तथैव पुर्वेर्ऋषिभिर्दष्ट इति पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

> उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदद्याय च । अत्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

उत्कृष्टायेति ॥ कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समानजातीयाय वरा-याप्राप्तकालामपि 'विवाहयेदृष्टवर्षामेवं धर्मो न हीयते' इति दक्षस्मरणात् । तसादपि कालात्रागपि कन्यां ब्राह्मविवाहविधिना द्वात् ॥ ८८ ॥

> काममामरणात्तिष्ठेद्वहे कन्यर्तुमत्यि । न चैवैनां प्रयच्छेतु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

काममिति ॥ संजातार्तवापि कन्या वरं मरणपर्यन्तं पितृगृहे तिष्ठेन पुन-रेनां विद्यागुणरहिताय कदाचित्पित्रादिर्देद्यात् ॥ ८९ ॥

> त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती । ऊर्ध्वं तु कालादेतसाद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ ९० ॥

त्रीणीति ॥ पित्रादिभिर्गुणवद्वरायादीयमाना कन्या संजातातेवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत । वर्षत्रयात्युनरूर्ध्वमधिकगुणवराळाभे समानजाति-गुणं वरं स्वयं वृणीत ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि खयम् । नैनः किंचिदवामोति न च यं साऽधिगच्छति ॥ ९१ ॥ अदीयमानेति ॥ पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाळे यदि भर्तारं खयं वृणुते तदा सा न किंचित्पापं प्रामोति । नच तत्पतिः पापं पा-मोति ॥ ९१ ॥

अलंकारं नाद्दीत पित्र्यं कन्या खयंवरा । मातृकं आतृदत्तं वा स्तेना खाद्यदि तं हरेत् ॥ ९२ ॥ अलमिति ॥ खयंवृतपतिका कन्या वरस्तीकरणात्पूर्वं पितृमातृआतृभि-र्दुत्तमसंकारं तेम्यः समर्पयेत् । यदा नार्पयेत्तदा चौरी खात् ॥ ९२ ॥ पित्रे न दद्याच्छुत्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् । स हि स्वाम्यादतिक्रामेदत्नां प्रतिरोधनात् ॥ ९३ ॥ व नेति ॥ कत्यकां कत्यां वरः परिणयन्पित्रे सर्वतं न दसात ।

पित्र नेति ॥ ऋतुयुक्तां कन्यां वरः परिणयन्पित्रे शुल्कं न दद्यात् । यस्मात्स पिता ऋतुकार्यापत्योत्पत्तिनिरोधात्कन्यायाः स्वामित्वाद्वीयते ॥ ९३ ॥

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् । ज्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धमें सीदति सत्वरः ॥ ९४ ॥

त्रिशाह्म इति ॥ त्रिंशहर्षः पुमान् हादशवर्षवयस्कां मनोहारिणीं कन्या-मुद्रहेत् । चतुर्विशतिवर्षो वाऽष्टवर्षां, गार्हस्थ्यधमेंऽवसादं गच्छति त्वरावान् । एतच योग्यकालप्रदर्शनपरं नतु नियमार्थम् ; प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदो भवति । त्रिभागवयस्का च कन्या वोद्धर्यूनो योग्येति गृहीतवेदश्चोपक्कर्वाणको गृहस्थाश्रमं प्रति न विलम्बेतेति 'सत्वरः' इत्यसार्थः ॥ ९४ ॥

> देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः । तां साध्वीं विभयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ९५॥

देवेति ॥ 'भगो भर्यमा सविता पुरंधिर्महां त्वाऽदुर्गाईपस्याय देवाः' इसादिमञ्जलिङ्गात् , या देवेदंत्ता भार्या तां पतिर्लभते नतु स्वेच्छया । तां सतीं देवानां प्रियं कुर्वन्म्रासाच्छादनादिना सदा द्वेषाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ९५ ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः । तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्या सहोदितः ॥ ९६ ॥

प्रजनार्थमिति ॥ यसाद्गभैग्रहणार्थं खियः सृष्टाः गर्भाधानार्थं च मनुष्या-स्वसाद्गभौत्पाद्नमेवानयोः, अध्याधानादिरिप धर्मः पत्या सह साधारणः, 'क्षोमे वसानावधीनाद्धीयाताम्' इत्यादिनेंदेऽभिहितः । तसात् 'भार्यां विभृयात्' (९१९५) इति पूर्वोक्तस शेषः ॥ ९६ ॥

> कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः । देवराय प्रदातच्या यदि कन्यानुमन्यते ॥ ९७ ॥

कन्यायामिति ॥ कन्यायां दत्तग्रुष्कायां सत्यामसंजातविवाहायां यदि ग्रुष्कदो वरो म्रियेत तदा देवराय पित्रादिभिवांऽसी कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति । 'यस्या म्रियेत' (९१६९) हति प्रागुक्तं नियोगरूपं, इदं तु ग्रुष्कमहणविषयस् ॥ ९७॥

आददीत न शुद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् । शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ।। ९८ ॥ आददीतित प्रभावानभिज्ञः शुद्रोऽपि पुत्री ददण्छुन्कं न गृह्वीयार्हिक पुनः शास्त्रविद्विजातिः । यसाच्छुल्कं गृह्णनगुसं दुहित्विकयं कुरुते । 'न कन्यायाः पिता' (३।५१) इत्यनेन निषिद्धमि शुल्कप्रहणं कन्यायासिष गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनाच्छुल्कप्रहणे शास्त्रीयत्वशङ्कायां पुन-स्त्रविषिध्यते ॥ ९८ ॥

> एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः । यदन्यस प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ९९ ॥

एतदिति ॥ एतःपुनः पूर्वे शिष्टा न कदाचित्कृतवन्तो नाप्यपरे वर्तमान-कालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामङ्गीकृत्य पुररन्यसे दीयत इति । एतचा-गृहीतग्रुल्ककन्यामदत्त्वा कस्यचित् , 'कन्यायाम्' (९।९७) इति तु गृहीत-ग्रुल्कविषयम् ॥ ९९ ॥

नानुग्रुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु । ग्रुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

नेति ॥ पूर्वकरपेष्वप्येतद्वृत्तमिति कदाचिद्वयं न श्रुतवन्तः, यच्छुल्का-भिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुर्गूढं दुहितृविकयमकार्षीदिति शुल्केनिषेधार्थ-वादः ॥ १०० ॥

> अन्योन्यस्थान्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः । एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

अन्योत्यस्येति ॥ भार्यापत्योग्ररणान्तं यावद्धर्मार्थकामेषु परस्परान्यभि-चारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञातन्यः ॥ १०१ ॥

तथा च सति-

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु क्रतिकयौ । यथा नीभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

तथेति ॥ स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा यतं कुर्यातां यथा धर्मार्थकाम-विषये वियुक्तौ परस्परं न व्यभिचरेताम् ॥ १०२ ॥

> एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्र दायभागं निबोधत ॥ १०३ ॥

एष इति ॥ एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकसुक्तः । संतानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता । इदानीं दीयत इति दायः पित्रादिधनं तस्य विभागन्यवस्थां श्रणुत ॥ १०३ ॥

पाठा०-1 नातचरेतां. 2 दायधर्म.

१ तत्तु स्मृत्यन्तरे-'तं देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुक्तविक्रयी' इत्यत्यन्तपातकत्वेनोत्तम्-

आतरो मिलित्वा पितृमरणादूर्ध्व पैतृकं मातृमरणादूर्ध्व मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन् । ज्येष्टगोचरतयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभागोऽयं ज्येष्ठ-आतर्थुद्धारमनिच्छति बोद्धन्यः । पित्रोमेरणादूर्ध्वं विभागहेतुमाह—

> ऊर्ध्व पितुश्र मातुश्र समेत्य आतरः समम् । भजेरन्पेतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४॥

उद्योमिति ॥ यसाते पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदीयधने स्वामिनो न भवन्ति । मातुरिप प्रकृतत्वात् 'पैतृकस्' इत्यनेन मातृकस्यापि प्रहृणस् । अयं च पितृ-मरणानन्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे दृष्टच्यः । पितुरिच्छया जीवत्यि तस्मिन्वभागः । तदाह याज्ञवल्क्यः (या. स्तृ. २।११४)—'विभागं चेतिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्' इति ॥ १०४ ॥

यदा पुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा,-

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः। शेषास्तम्रपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा।। १०५॥

ज्येष्ठ इति ॥ ज्येष्ठ एव पितृसंबन्धि धनं गृह्णीयात् । कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्टं भक्ताच्छादनाद्यर्थे पितरमिवोपजीवेयुः । एवं सर्वेषां सहैवावस्थानम् ॥१०५॥

> ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पिद्णामनृणश्चैव स तसात्सर्वमहिति ॥ १०६ ॥

ज्येष्ठेनेति ॥ उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवा-न्भवति । ततश्च 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्वतेः पुण्यलोकाभावपरिहारो भवति। तथा 'प्रजया पितृभ्यः' इति श्वतेः 'पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च सः' इति । अतो ज्येष्ठ एव सर्वधनमईति पूर्वस्थानुजास्तेन साम्ना वर्तेरन् १०६

> यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्त्यमश्चते । स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

यसिन्निति ॥ यसिन् जाते ऋणं शोधयति । येन जातेनामृतत्वं प्रामोति । वथा च श्रुतिः—'ऋणमसिन्समुत्रयत्यस्तत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पद्येचेजीवतो मुखम्' इति । स एव पितु धेमेंण हेतुना जातः पुत्रो भवति, तेनै-केनैव ऋणापनयनाद्यपकारस्य कृतत्वात् । इतरांस्तु कामजान्मुनयो जानन्ति । तत्त्र सर्वे धनं गृद्धीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः ॥ १०७ ॥

१ बृहस्पतिस्तु—'समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः। तथैव ते पाळनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा' इत्यनेनोद्धारे न पितुः प्रभुत्वं, किंतु शास्त्रस्येत्याहः २ 'इतरान्' इत्यर्थवादोऽयम्, यथाश्रुततात्पर्यप्रहणाद्धि कनीयसामभागाईतैव स्थातः तत्रश्च वश्य-माणिनिरोधः इति मनुभाष्यम्.

पितेव पालयेत्पुत्राङ्येष्ठो आदन्यवीयसः । पुत्रवचापि वर्तेरङ्येष्ठे आतरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

पितेवेति ॥ ज्येष्ठो आता विमागाभावेऽनुजान् आवृन्भक्ताच्छादना-दिभिः पितेव विभ्रयात् । अनुजाश्च आतरः पुत्रा इव ज्येष्ठे आतरि धर्माय वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः । ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ १०९ ॥

ज्येष्ठ इति ॥ श्रक्टतिमागो ज्येष्टो यदि धार्मिको भवति तदानुजाना-मिष तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वाज्येष्टः कुलं वृद्धिं नयति । यद्यधार्मिको भवति तदानुजानामिष तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वाज्येष्टः कुलं नाज्ञयति । तथा गुणवाक्ष्येष्टो लोके पूज्यतमः साधुभिश्चागिहितो भवति ॥ १०९॥

> यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्थान्मातेव स पितेव सः । अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्थान्स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११०॥

यो ज्येष्ठ इति ॥ यो ज्येष्ठोऽनुजेषु आतृषु पितृवद्वर्तेत, स पितेव सातेवागईणीयो भवति । यः पुनस्तथा न वर्तेत, स मातुलादिबन्धुवदर्च-नीयः ॥ ११० ॥

> एवं सह वसेयुर्वा प्रथग्वा धर्मकाम्यया । प्रथग्विवर्धते धर्मस्तसाद्धम्या प्रथक्किया ॥ १११ ॥

एवमिति ॥ एवमविभक्ता आतरः सह संवसेयुः । यदि वा धर्मकाम-नया कृतविभागाः पृथ्यवसेयुः । यस्मान्प्रथगवस्थाने सति पृथक् पृथक् पञ्चमहायज्ञाचनुष्ठानधर्मस्तेषां वर्धते तस्माद्विभागिकया धर्मार्था । तथा च बृहस्पतिः—'एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् । एकं भवेद्विभक्तानां तदेव सादृहे गृहे' ॥ १११ ॥

> ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रच्याच यद्धरम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तरीयं तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठस्येति ॥ उद्भियत इत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धस्य विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तदातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंश-त्तमो भागो देयः । कनिष्ठस्य पुनरशीतितमो भागो दातव्यः । अवशिष्ठं धनं समं कृत्वा विभजनीयम् ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठश्चेव किनष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् । येऽन्ये ज्येष्ठकिष्ठाभ्यां तेषां स्थान्मध्यमं धनम् ॥ ११३॥ ज्येष्ठश्चेति ॥ ज्येष्ठकिष्ठो पूर्वश्चोकं यथोक्तमुद्धारं गृह्णीयानाम् ॥ ज्येष्ठ-

कृतिष्ठव्यतिरिक्ता ये मध्यमास्तेषामेवावान्तरज्येष्ठकित्रष्टतामनपेक्ष्य मध्यम-स्योक्तचत्वारिंशद्वागः प्रत्येकं दातंत्यः । मध्यमानामवान्तरज्येष्टकनिष्ठदेय-भागे वैषम्यवारणार्थमिद्म् ॥ ११३ ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताप्रयमग्रजः। यच सातिश्यं किंचिद्शतश्राप्रयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्याचन्छ्रेष्टं धनं, ज्येष्टः तद्धनं गृह्णीयात् । 'सर्वेद्रव्याच यद्वरम्' (९।११२) इत्युक्तमन्दितसमुचयवोध-नाय । यज्ञैकमपि प्रकृष्टं दृब्यं विद्यते तद्पि ज्येष्ट एव गृह्णीयात् । तथा 'दुशतः पश्चनाम्' (गी. रष्ट. २९।३) इति गौतमस्मरणादशभ्यो गवादिपशुभ्य एकैकं श्रेष्ठं ज्येष्टो लभते । हुदं चयदि ज्येष्ठो गुणवानितरे निर्गुणासहिषयम्॥

सर्वेषां समगुणत्वे तु-

उद्धारो न दशस्त्रास्त संपन्नानां सकर्मसु । यिंकचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

उद्धार इति ॥ 'दशतश्राध्रयाद्वरम्' (९११४) इति योऽयमुद्धार उक्तः सोऽयमध्ययनादिकर्मसमृद्धानां भ्रादृणां ज्येष्टस्य नास्ति । तत्रापि यत्किंचिदस्य देयमिति । द्रव्यं पूजावृद्धिकरं ज्येष्टाय देयम् । एवं च समगुणेषूद्धारप्रतिषेध-दर्शनात्पूर्वत्र गुणोत्कर्षाविशेषापेक्षयोद्धारवैषम्यं बोद्धव्यस् ॥ ११५॥

एवं समुद्धतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत्। उद्धारेऽनुद्धते त्वेषामियं स्थादंशकलपना ॥ ११६ ॥

एवमिति ॥ एवसुक्तप्रकारेण ससुद्भृतविंशद्भागाधिके धने समान्भागान आरुणां कल्पयेत् । विंशतितमभागादौ पुनरनुद्धृत इयं वश्यमाणा भाग-कल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

> एकाधिकं हरेडियेष्टः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः । अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

एकाधिकमिति ॥ एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावत् । ज्येष्ठपुत्रो गृह्वी-यात । अधिकमर्थं यत्रांशे सार्थमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृह्णीयात् । कनिष्ठाः प्रनरेकैकमंशं गृह्णीयरिति व्यवस्थितो धर्मः । इदं तु ज्येष्ठतद्वजयोर्विद्यादि-गुणवत्त्वापेक्षया, कनिष्ठानां च निर्गुणत्वे बोद्धव्यम् । ज्येष्ठतदन्तुजयोरधिक-दानदर्शनात्॥ ११७॥

स्वैभयों इशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रद्युर्भातरः पृथक् । स्वात्स्वादंशाचतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥ स्वेभ्य इति ॥ त्राह्मणक्षत्रियवैदयज्ञदाश्चत्वारो आतरः स्वजात्यपेक्षया पाडाव-1 व्हरीन दशतो वरात. 2 स्नाभ्यः स्नाभ्यस्त.

स्वेभ्यः 'चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रः' (११९५१) इत्यादिना वश्यमाणेभ्यो भागेभ्य आत्मीयादात्मीयाज्ञागाचतुर्थभागं पृथकन्याभ्योऽनुदाभ्यो भगिनीभ्यो या यस्य सोदर्या भगिनी स तस्या एव संस्कारार्थमिति एवं दृष्डुः । सोदर्याभावे विमातृजैदन्कृष्टैरपकृष्टैरि संस्कार्येव । तथा च याज्ञवल्वयः (या. स्मृ. व्य. ८।१२४)—'असंस्कृतास्तु संस्कार्या आतृभिः एर्यसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाहत्वांशं तु तुरीयकम् ॥' यदि भगिनीसंस्कारार्थं चतुर्भागं दृातुं नेच्छन्ति तदा पतिता भवेयुः। एतेनैकजातीयवैमात्रेयबहुपुत्रभगिनीसद्भावेऽपि सोदर्यभगिनीस्यश्चतुर्थभागदानमवगन्तन्यम् ॥ ११८॥

अजाविकं सैक्शफं न जातु विषमं भजेत्। अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९॥

अजेति ॥ एकशका अश्वादयः । छागमेषाद्येकशकसहितं विभागकाछे समं इत्वा विभक्तमशक्यं तन्न विभजेत्, किंतु ज्येष्टस्येव तत्स्यान्नतु तत्तुल्य-द्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विकीय वा तन्मूल्यं विभजेत् । अजाविकमिति पश्चद्वनद्वाद्विभाषेकवन्नावः ॥ ११९ ॥

यवीयाङ्येष्ठमार्यायां पुत्रमुत्पाद्येद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १२०॥ यवीयानिति ॥ कनिष्ठो यदि ज्येष्टआतृमार्थायां नियोगेन पुत्रं जनयेत्तद् । तेन पितृन्येण सह तस्य क्षेत्रजस्य समो विभागः स्यान्नतु पितृनत् सोद्धारो भवतीति विभागन्यवस्था नियता । अनियोगोत्पन्नस्थानेशित्वं वक्ष्यति । यद्यपि 'समेल आतरः समम्' (९।१०४) इत्युक्तं, तथाप्यस्यादेव लिङ्गा-त्पोन्नस्थापि सृतपितृकस्य पैतामहे धने पितृन्यवद्विभागोऽस्तीति गम्यते ॥१२०॥

ज्येष्ठश्रातुः क्षेत्रजः पुत्रोऽपि पितेव सोद्धारविभागी युक्त इतीमां शङ्कां निराकृत्य पूर्वोक्तमेव दृढयति—

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तैसाद्धर्मेण तं भजेत् ॥ १२१ ॥

उपसर्जनिमिति ॥ अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितृधर्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण न संबध्यते । क्षेत्र्यपि पिता तद्वारेणापत्योत्पादने प्रधानम् । तस्मात्पूर्वोक्तेनैव धर्मेण विभागन्यवस्थारूपेण पितृन्येण सह तं क्षेत्रजं विभजेदिति पूर्वस्थैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः।

कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२॥ पुत्र इति ॥ यदि प्रथमोडायां कनीयान्युत्रो जातः पश्चादूहायां च

पाठा॰—1 चैकशफं. 2 तस्साद्धर्मेण तं लजेत्. ३३ म॰ स्ट॰

ज्येष्टस्तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो यदि स्वात्कं मातुरुद्वाहकमेण पुत्रस्य ज्येष्टत्वमुत स्वजनमक्रमेणेति तदाह ॥ १२२ ॥

> एकं वृषममुद्धारं संहरेत स पूर्वजः । ततोऽपरे ज्येष्ठवृपास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति ॥ पूर्वस्यां जातः पूर्वजः । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' (पा. ६।३।६३) इति हस्तत्वम् । स किनष्टोऽप्येकं वृषभमुद्धारं गृह्णीयात्ततः श्रेष्ठवृषभादन्ये ये सन्त्यव्याः श्रेष्ठवृषभास्ते तसाज्येष्ठिनेयान्मातृत कनानां किनिष्टेयानां श्रत्येकमेकेकशो भवन्तीति मात्रुद्धाहकमेण ज्येष्ट्यम् ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोड्याः । ततः खमातृतः शेषा भजेरिनति घारणा ॥ १२४ ॥

ज्येष्ठ इति ॥ प्रथमोदायां पुनर्यो जातो जन्मना च आतृभ्यो ज्येष्ठः स वृषभः षोडशो यासां गवां ता गृह्णीयात् । पञ्चदश गा एकं वृषभमित्यर्थः। ततोऽनन्तरं येऽन्ये बह्णीभ्यो जातास्ते स्वमातृभागत जदन्येष्ठापेक्षया शेषा भागादि विभजेरिक्षति निश्चयः ॥ ३२४ ॥

> सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः । न मातृतो ज्यैष्ट्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ट्यमुच्यते ॥ १२५॥

सहदोति ॥ समानजातीयबीषु जातानां पुत्राणां जातिगतिविशेषाभावे सित न मानुक्रमेण ज्येष्ट्यमृषिभिरुच्यते। जन्मज्येष्टानां तु पूर्वोक्त एव विशिति-भागादिरुद्धारो बोद्धन्यः। एवं च मानुज्येष्ट्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात्पोडशी-प्रहणाप्रहणवद्विकल्पः। स च गुणविश्वर्गुणतया आतृणां गुरुल्युत्वावगमाद्य-वस्थितः। अत एव 'जन्मविद्यागुणज्येष्टस्यंशं दायादवाग्नुयात' इति बृहस्प-त्यादिभिर्जन्मज्येष्टस्य विद्याद्धत्कर्षेणोद्धारोत्कर्षे उक्तः। 'निर्गुणस्यकं वृषभम्' इति, मन्दगुणस्य 'वृषभषोडशाः' इति मानुज्येष्ट्याश्रयणेनोद्धारो बोद्धन्यः। मानुज्येष्ट्यविधि त्वनुवादं मेधातिथिरवदत्।गोविन्दराजस्त्वन्यमतं जैंगौ १२५

न केवलं विभागे जनमज्येष्ट्यं किंतु,—

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुत्रक्षण्यास्त्रपि स्मृतम् ।

यमयोश्रेव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

जन्मेति ॥ सुत्रक्षण्यास्यो मन्नो ज्योतिष्टोम इन्द्रस्याह्वानार्थं प्रयुज्यते ।

पाठा०—1 परे ज्येष्ठवृषाः 2 जातोऽज्येष्ठायां.

१ राघवानन्द्रतु—मेथातिथि-कुछूकाभिमतानुवादपूर्व स्वाभिमतं 'वस्तुतस्तु जन्म-ज्यैष्ठयमेव प्रयोजकम्' इत्यादिनाख्यातवान्, २ सोमयागादावयं मन्नदछन्दोगैः 'इन्द्राह्मनाय सन्द्राण्यो २२ इन्द्र आगच्छ' इत्यादिप्रयोगे प्रयुज्यतेऽतः श्रुतिसिद्धत्वमस्येति भावः.

तत्र प्रथमपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानं क्रियते-'श्रमुकपिता यजते' इत्येवमृषिभिः स्मृतम् । तथा यमयोर्गर्भं एककालं निषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्टता स्मृता । गर्भेष्विति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया ॥ १२६ ॥

> अपुत्रोऽनेन निधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम्। यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्थात्स्वधाकरम् ॥ १२७॥ [अभ्रात्कां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम्। अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति॥]

अपुत्र इति ॥ अविद्यमानपुत्रो यदस्यामपत्यं जायेत तन्मम श्राद्धाद्यीर्ध्व-देहिककरं स्थादिति कन्यादानकाछे जामात्रा सह संप्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्यात् ॥ १२७ ॥

अत्र परत्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह-

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः। विश्वद्ध्यर्थ स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः॥ १२८॥

अनेनेति ॥ दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंशवृद्धर्थमनेनोक्त-विधानेन कृत्सा दुहितरः पूर्वं प्रत्रिकाः स्वयं कृतवान्। कात्स्ये 'अथ'-शब्दः ॥ १२८॥

द्दी स द्श धर्माय कश्यपाय त्रयोद्श ।
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥
द्दाविति ॥ स दक्षो भाविपुत्रिकापुत्रलाभेन प्रीतात्माऽलंकारादिना
सत्कृत्य दश पुत्रिका धर्माय, त्रयोदश कश्यपाय, सप्तविंशतिं चन्द्राय द्विजानामोषधीनां च राज्ञे दत्तवान् । सत्कारवचनमन्येषामिष पुत्रिकाकरणे
लिक्कम् । दशेलादि च बह्वीनामिष पुत्रिकाकरणज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १३०॥ यथैवेति ॥ मात्मस्थानीयः पुत्रः 'भात्मा वै पुत्रनामासि' (आ.सु.सु.११९)

यथैत्रेति ॥ आत्मस्थानीयः पुत्रः 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आ.गृ.स.१।१५) इति मञ्जलिङ्गात् । तत्समा च दुहिता तस्या अप्यङ्गेभ्य उत्पादनात् । अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्मस्यरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य सृतस्य पितुर्धनं पुत्रिकाच्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ १३०॥

मातुस्तु योतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः । दोहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ १३१ ॥ मातुरिति ॥ मातुर्यद्वनं तत्तसां मृतायां कुमारीभाग एव साम्र पुत्राणां तत्र भागः । कुमारी चानुढाभित्रेता । तथा गौतमः (गौ.स्ट.२९१६)—'स्नीधनं दुहित्णामद्त्रानामप्रतिष्टितानां च। अपुत्रस च मातामहस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयः समग्रं धनं गृह्णीयात्' इति ॥ १३१ ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

दौहित्र इति ॥ दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेय एव, तस्य मातामहधनप्रहण-मनन्तरोक्तम्, जनकथनग्रहणं च । पिण्डदानार्थोऽयमारम्भः, 'पितृ'शब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् । अन्यस्य पौत्रिकेयः प्रत्रान्तररहितस्य जनकस्य समयं धनं गृह्णीयात्म एव पितृमातामहाभ्यां हो पिण्डो दद्यात् । पिण्डदानं श्राद्धो-पलक्षणार्थम् । पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणपिण्डदानन्यामोहनिरासार्थः वचनम् ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयौर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः। तयोहिं मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥ पौत्रेति ॥ पौत्रपौत्रिकेययोठींके धर्मकृत्ये न कश्चिहिहोषोऽस्ति । यसा-त्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पन्नाविति पूर्वस्थैवानुवादः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्याज्येष्टता नास्ति हि स्त्रियाः ॥१३४॥

पुत्रिकायामिति ॥ कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरं जायते तदा तयोर्विभागकाले समो विभागो भवेत । नोहारः पुत्रिकायै देयः । यसाज्येष्ठाया अपि तस्या उद्धारविषये ज्येष्टता नादरणीया ॥ १३४ ॥

> अप्रत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन । धनं तत्पुत्रिकाभतों हरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

अपूत्रायामिति ॥ अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंचन मृतायां तदीयधनं तक्रते-वाविचारयन्गृह्णीयात् । पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य पत्नीरहितस्य सृत-पुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौ तन्निवारणार्थमिदं वचनम् ॥ १३५॥

> अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सद्दशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ १३६ ॥

अकृतेति ॥ अकृता वा कृता वेति प्रत्रिकाया एव हैविध्यं, तत्र 'यदपत्यं भवेदसां तन्मम स्यात्स्वधाकरम्' (९।१२७) इस्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसंधिमात्रकृता, वाग्व्यवहारेण न कृता। तथा गौतमः (गौ.स्ट.२९।५)-'अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकामेकेषाम्' इति। अत एव 'पुत्रिकाथर्मशङ्कया' (३।११) इति प्रागविवाह्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकेव कृताऽकृता

पाठा 1 हरेबदि.

वा पुत्रं समानजातीयाद्वोद्धरुत्पादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेय-वान्मातामहः पौत्री । तथा चासौ तसौ पिण्डं दद्यात् । गोविन्दराजस्तु 'बक्कता वा' इत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोऽपि मातामहधने पौत्रिकेय इव मातामहादिसत्त्वेऽप्यधिकारीत्याह । तन्नः पुत्रिकायाः पुत्रतुत्यत्वादपुत्रिका-तत्पुत्रयोरतुत्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुत्यत्वायोग्यत्वादिति ॥ १३६ ॥

पुत्रेण लोकाञ्ज्यति पौत्रेणान्न्त्यमश्चते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रश्नस्यामोति विष्टपम् ॥ १३७॥ पुत्रेणेति ॥ पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान्त्रामोति । पौत्रेण तेष्वेच विर-कालमवतिष्ठते । तद्नन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणादिस्रलोकं ब्रामोति । अस्य च दाय-

भागप्रकरणेऽभिधानं पितुर्धने पत्यादिसद्भावेऽपि पुत्रस्य तद्भावे पौत्रस्थेलेवं पुत्रस्तानाधिकारबोधनार्थम् ॥ १३७ ॥

तिनाधिकारबोधनाथम् ॥ १३७ ॥

पुनाम्नो नरकाद्यसात्रायते पितरं सुतः । तसात्पुत्र इति प्रोक्तः खयमेव खयंभ्रवा ॥ १३८ ॥

पुन्नाम्न इति ॥ यसात्पुन्नामधेयनरकात्मुतः पितरं त्रायते तसात्राणादा-त्मनैव ब्रह्मणा पुत्र इति घोक्तः । तसान्महोपकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं तदीय-पुंसंतानस्य दायभागित्वमिति पूर्वदार्ह्यार्थमिदम् ॥ १३८॥

> पौत्रदौहित्रयोलींके विशेषो नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रेनं संतारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

पौत्रेति ॥ दौहितः पुत्रिकापुत्रः । पुत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिद्विद्दोषो न संभा-च्यते, यस्माद्दौहित्रोऽपि मातामद्दं परलोके पौत्रवित्तस्तारयति । एतच पौत्रि-केयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनार्थं पुत्रिकाकरणानन्तरजातपुत्रेण सह धने गुल्यभागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वेपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तित्पतुः पितुः ॥ १४० ॥
मातुरित्यादि ॥ पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिण्डं, द्वितीयं मातुः पित्रे, तृतीयं
मातुः पितामहाय द्यात् । पित्रादीनां तु 'पित्रे मातामहाय च' (९।१३२)
इत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दन्निमः । स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥ १४१ ॥ उपपन्न इति ॥ 'पुत्रा रिक्थहराः पितुः' (९।१८५) इति हादशपुत्राणाः मेन रिक्थहरत्वं वक्ष्यति । 'दशापरे तु कमशः' (९।१६५) इत्योरसस्त्रेत्रजाने भावे दत्तकस्य पित् रिक्थहरत्वं प्राप्तमेव । अतः सत्यप्यौरसपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृरिक्थभागप्राप्त्रथंभिदं वचनम् । यस्य दर्त्तकः पुत्रोऽध्य-यनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्यगोत्रादागतोऽपि सत्यप्यौरसे पितृरिक्थभागं गृह्णीयात् । अत्र 'एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः' (१९।१६३) इत्यौरसस्य सर्वोत्कर्पाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किंतु क्षेत्रजोक्तषष्टभागित्वमेवास्य न्याय्यम् ।गोविन्दराजस्त्यौरसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृरिक्थभागित्वार्थमिदं वचनमित्यवोचत् । तन्नः कृत्रिमादीनां निर्गुणानां पितृरिक्थभागित्वं, दत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यै-वेत्यन्याय्यत्वात् ॥ १४१ ॥

गोत्ररिक्थे जनियतुर्ने हरेहित्रमः क्रेचित् । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः खधा ॥ १४२ ॥

गोत्रिति ॥ गोत्रधने जनकसंबन्धिनी दत्तको न कदाचित्प्रामुयात् । पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव स पिण्डो दीयते, तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधा पिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते ॥ १४२ ॥

> अनियुक्तासुतश्चेव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात् । उभौ तो नाईतो भागं जारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

अनियुक्तिति ॥ यो गुर्वादिनियोगं विना जातो यश्च संपुत्राया नियोगेनापि देवरादेः कामादुःपादितस्तावुभौ क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलाषजौ धनभागं नाईतः ॥ १४३ ॥

> नियुक्तायामपि पुमानार्या जातोऽविधानतः । नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

नियुक्तायामिति ॥ नियुक्तायामिप स्त्रियां घृताभ्यक्तत्वादिनियोगेतिकर्तव्यतां विना पुत्रो जातः स क्षेत्रिकस्य पितुर्धनं छब्धं नाईति । यसादसौ पिततेनौ-त्पादितः । 'नियुक्तौ यौ विधि हित्वा' (९।६३) इत्यनेन पिततस्योक्तत्वात् ॥

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्री यथौरसः । क्षेत्रिकस्य तु तद्धीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५॥ हरेदिति ॥ तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्र औरस इव धनं हरेत् ।

पाठा०-1 सुतः.

१ दत्तकपुत्रविषयं वसिष्ठः-'शोणितशुक्रसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः, तस्य भदानविक्रयपरित्यागेषु पातापितरौ प्रमवतः न त्वेकं पुत्रं दद्यात् ; स हि संतानाय पूर्वेषां, न ए स्त्री पुत्रं दद्यात् , प्रतिगृहीयाद्दाऽन्यत्रानुकानाद्वर्तुः, पुत्रं प्रतिमहीष्यन्वन्धूनाहूच राजनि विवेश निवेशनस्य मध्ये न्याहतिभिर्द्वत्वाऽदूरेवान्धवमसंनिक्ष्टसेव म्रतिगृहीयात्' इत्याह ।

यसात्तत्तस्य कारणभूतं बीजं तत्सेत्रस्वामिन एव, तत्कार्यकरणत्वात् । अपस्य-मिष च धर्मतस्तदीयं तत् 'यत्रीयाक्ष्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पाद्येद्यदि' (९।१२०) इत्यनेन क्षेत्रजस्य पितामहधने पितृब्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात् । गुणवतः क्षेत्रजस्य औरसवत्स्वोद्धारभागप्राहयर्थमिद्मौरसतुल्यत्वाभिधानम् ॥ १४५॥

धनं यो विभृयाद्भातुर्भृतस्य स्त्रियमेव च । सोऽपत्यं आतुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

धनमिति ॥ यो सृतस्य आतुः स्थावरजङ्गमं धनं पत्या रक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत्तां च पुष्णीयात्म नियोगधर्मेण तस्यामुत्पादितस्य आतुरपत्यस्य दद्यात् । एतच 'धनं यो विभृयाद्वातुः' इत्यभिधानाद्विभक्तआतृविषयम्, 'यवीयाञ्चेष्टभार्यायाम्' (९।१२०) इति समभागाभिधानात् ॥ १४६॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवामुयात् । तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७॥

येति ॥ या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवराद्वान्यतो वा सपिण्डात्पुत्रमुत्पा-दयेत्स यदि कामजो भवति तदा तमरिक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति । अका-मज एव रिक्थभागी । स च न्याहृतो नारदेन—'मुखान्मुखं परिहरनान्नै-र्गात्राण्यसंस्पृशन् । कुळे तदवशेषे च संतानार्थं न कामतः ॥' इति ॥१४७॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागसैकयोनिषु । बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

एतदिति ॥ समानजातीयासु भार्यासु एकेन भन्नी जातानामेष विभाग-विधिबोद्धन्यः । इदानी नानाजातीयासु खीषु बह्वीपूरपन्नानां पुत्राणां विभागं श्रुणुत ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः । तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥ ब्राह्मणस्येति ॥ ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्याद्याश्चतस्त्रो मार्या भवेयु-स्तदा तासां पुत्रेषुत्पन्नेष्वयं वक्ष्यमाणो विभागविधर्मन्वादिभिरुकः ॥ १४९ ॥

कीनाशो गोवृषो यानमलंकारश्च वेक्स च । विप्रस्थोद्धारिकं देयमेकांश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

कीनाश इति ॥ कीनाशः कर्षकः, गवां सेका वृषः, यानमश्वादि, अलंकारोऽङ्क्ष्टीयकादि, वेश्म गृहं च प्रधानं, यावन्तश्रांशास्तेष्वेकः प्रधान-भूतोंऽश इत्येतद्वाद्वणीपुत्रस्योद्धारार्थं देयम् । अवशिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम्॥ १५०॥ त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः । वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शृद्रासुतो हरेत् ॥ १५१ ॥

ज्यंशमित्यादि॥ त्रीनंशान्त्राह्मणो धनाहृह्कीयात्। द्वौ क्षत्रियापुत्रः। सार्थं वैश्यापुत्रः। अंशं सूदासुतः। एवं च यत्र त्राह्मणोक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधा कृते धने त्रयो भागा व्राह्मणस्य, द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य। अन्यैव दिशा त्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रादौ च कल्पना कार्या॥ १५१॥

सर्वं वा रिक्थजातं तद्द्यधा परिकल्प्य च । धर्म्यं विभागं कुर्वात विधिनानेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

सर्विमिति ॥ यद्वा सर्व रिक्थप्रकारमनुद्धतोद्धारं दशधा कृत्वा, विभाग-धर्मज्ञो धर्मादनपेतं विभागमनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः । वैक्यापुत्रो हरेद्दयंशमंशं शृद्रासुतो हरेत् ॥ १५३ ॥

चतुर इति ॥ चतुरो भागान्त्राह्मणो गृह्णीयात् । त्रीन्क्षत्रियापुत्रः । हो वैद्यापुत्रः । एकं शृद्धाजः । अत्रापि व्राह्मणीक्षत्रियापुत्रसद्धावे सप्तथा धने कृते चत्वारो भागा व्राह्मणस्य । त्रयः क्षत्रियापुत्रस्य । एवं व्राह्मणीवैद्या-पुत्रादौ द्विबहुपुत्रेषु च कल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

> यद्यपि स्थातु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमादद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४॥

यद्यपीति ॥ यदि ब्राह्मणो द्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमानपुत्रः स्याद्विद्य-मानपुत्रो वा तथापि सूद्रापुत्रायानन्तराधिकारी यस्तेषु दशमभागाधिकं धर्मतो न दद्यात् । एवं च सूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रो सर्वरिक्थहरौ स्याताम् ॥ १५४ ॥

त्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणेति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां श्र्द्रापुत्रो धनभाङ्ग भवति, किंतु यदेव धनमसौ पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् । एवं च पूर्वोक्तविभागनिषेधाद्विकल्पः, स च गुणवदगुणापेक्षः । अथवा अन्दश्र्द्रापुत्रविषयोऽयं दशमभागनिषेधः॥

संमवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।

उद्धारं ज्यायसे द्त्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ १५६ ॥ समवर्णास्त्रित ॥ द्विजातीनां समानजातिमार्यासु ये पुत्रा जातासे सर्वे ज्येष्टायोद्धारं दत्त्वाऽवशिष्टं समभागं कृत्वा ज्येष्टेन सद्दान्ये विमजेरन् ॥१५६॥

पाठा -1 यद्यपुत्रोऽपि वा. 2 समवर्णासु वा जाताः.

ग्र्द्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७॥

शुद्रेति ॥ शुद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्योपदिश्यते नोत्कृष्टाऽवकृष्टा वा । तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि तदा समभागा एव भवेयुः । तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

> पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवी मनुः । तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥ १५८ ॥

पुत्रानिति ॥ यान्द्रादश पुत्रान्हैरण्यगर्भी मनुराह तेषां मध्यादाद्याः षह् वान्धवाः गोत्रदायादाश्च, तस्माद्वान्धवत्वेन सिषण्डसमानोदकानां पिण्डोदक-दानादि कुर्वन्यनन्तराभावे च गोत्रदायं गृह्णन्ति । पितृरिक्थभाक्त्वस्य 'पुत्रा रिक्थहराः पितुः' (९१८५) इति द्वादशविधपुत्राणामेव वस्यमाणत्वात् । उत्तरे षद न गोत्रधनहरा भवन्ति । बान्धवास्तु भवन्ति, ततश्च बन्धुकार्यमुदकित्यादि कुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु 'षडदायादबान्धवाः' इत्याद्युत्तरषद्कस्यादायादत्वमबान्धवत्वं चाह । तद्यः, बौधायनेन बन्धुत्वस्याभिहितत्वात् । तदाह (बौ. स्ट. २१२१३७)—'कानीनं च सहोढं च कीतं पौनर्भवं तथा । स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते' ॥ १५८॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ १५९॥ औरस इति॥ औरसादयो वक्ष्यमाणाः षड्विथमाजो बान्धवाश्च मवन्ति॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। खयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादवान्धवाः॥ १६०॥

कानीनश्चेति ॥ कानीनादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पङ्गोत्ररिक्थहरा न भवन्ति बान्धवाश्च भवन्तीति ब्याख्यातम् ॥ १६० ॥

औरसेन सह क्षेत्रजादीनां पाठातुल्यत्वाशङ्कायां तन्निरासार्थमाह—

याद्यं फलमामोति कुप्लवैः संतरञ्जलम् । ताद्यं फलमामोति कुपुत्रैः संतरस्तमः ॥ १६१ ॥

यादशमिति ॥ तृणादिनिर्मितकुत्सितोडुपादिभिरुद्कं तरन् यथाविधं फुछं प्रामोति तथाविधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारकौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्रामो-तीति । अनेन क्षेत्रजादीनां मुख्यौरसपुत्रवर्त्सपूर्णकार्यकरणक्षमत्वं न भवतीति द्वितम् ॥ १६१ ॥

यद्येकरिक्थिना स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ । यस यत्पेतृकं रिक्थं स तहत्तीत नेतरः ॥ १६२ ॥

यदीति ॥ 'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥' (या.स्ट. व्य. ८।१२७) इति याज्ञवल्क्योक्तविषये. यदा क्षेत्रिकस पितुः क्षेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तावौरसक्षेत्रजावे-करिनियनावेकस्य पितुर्यद्यपि रिन्थाहीं भवतस्त्रथापि यद्यस्य जनकसंबन्धि तदेव स गृह्णीयात्र क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः। यत् वश्यति (९।१६४)—'षष्ठं तु क्षेत्रज-सांशं प्रदद्यात्पेतृकाद्धनात् । औरसो विभजन्दायम्' इति, तत्पुत्रबहुलस्य । याज्ञवल्क्येनोभयसंबन्धिरिक्थहरत्वमुक्तं तत्क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्दव्यम् । मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु औरसमिनयुक्तापुत्रं च विषयीकृत्यमं श्लोकं व्याचक्षाते । तन्नः अनियुक्तापुत्रसाक्षेत्रज्ञत्वात् । 'अनियुक्तासुतश्च' (९।१४३) इत्यनेन तत्य रिक्थमहणिनपेधात् 'यद्येकरिक्थिनौ' इत्यनन्वयाच ॥

> एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । रोषाणामानृशंस्यार्थं प्रद्वातु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

एक इति ॥ व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौ-षधादिना विगतन्याघेरौरस उत्पन्ने सतीद्मुच्यते । औरस पुवैकः पुत्रः पितृ-धनस्त्रामी । शेषाणां क्षेत्रजन्यतिरिक्तानां तस्य षष्टांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात्पाप-संबन्धपरिहारार्थं मासाच्छादनं दद्यात् ॥ १६३॥

> षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रद्यात्पेतृकाद्धनात् । औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पश्चममेव वा ॥ १६४ ॥

षष्ट्रमिति ॥ औरसः पुत्रः पितृसंबन्धि दायं विभजन् , क्षेत्रजस्य षष्टमंशं पञ्चमं वा दद्यात् । निर्गुणसगुणापेक्षश्चायं विकल्पः ॥ १६४ ॥

> औरसक्षेत्रजा पुत्री पितृरिक्थस्य भागिनी । दशापरे त क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५॥

औरसेति ॥ औरसक्षेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनहरौ स्पाताम् । अन्ये पुनर्दश दत्तकादयः पुत्रा गोत्रभाजो भवन्ति, 'पूर्वाभावे परः परः' (या. स्मृ. च्य. ८।१३२) इत्येवं क्रमेण धनांशहराश्च ॥ १६५॥

खक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पाद्येद्धि यम्। तमारसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

खक्षेत्र इति ॥ स्वभागीयां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत्तं पुत्रमौरसं मुख्यं विद्यात् । 'सवर्णायां संस्कृतायामुत्पादित- मौरसपुत्रं विद्यात्'(बौ. स्ष्ट. २।२।१४) इति बौधायनदर्शनात्सजातीयायामेव स्वयमुत्पादित औरसो होयः ॥ १६६ ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्वीबस्य व्याधितस्य वा । स्वथमेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥ य इति ॥ यो मृतस्य नपुंसकस्य प्रसनविरोधिन्याध्युपेतस्य वा भार्यायां वृताक्तवत्त्वादिनियोगधर्मेण गुरुनियुक्तायां जातः स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं श्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दित्रमः सुतः ॥ १६८ ॥

मातिति ॥ 'शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानिकियपित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः' (व.स्ष्ट.१५।१) इति वसिष्ठस्मरणान्माता पिता वा परस्परानुज्ञया यं पुत्रं परिग्रहीतुः समानजातीयं तस्येव पुत्राभाव-निमित्तायामापित् प्रीतियुक्तं न तु भयादिना उदकपूर्वं द्यात्स द्विमाख्यः पुत्रो विज्ञेयः॥ १६८॥

सैद्द्यं तु प्रक्रयीद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणेर्धुक्तं न विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

सद्दर्शामिति ॥ यं पुनः समानजातीयं पित्रोः पारछोकिकश्राद्धादिकरणा-करणाभ्यां गुणदोषौ भवत इस्रेवमादिज्ञं, पुत्रगुणेश्च मातापित्रोराराधनादि-युक्तं पुत्रं कुर्यात्स कृत्रिमाख्यः पुत्रो वाच्यः ॥ १६९ ॥

उत्पद्यते गृहे यस न च ज्ञायेत कस्य सः।

स ग्रहे गृह उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ १७० ॥ उत्पद्यत इति ॥ यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्र उत्पद्यते, सजाती-योऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कसात्पुरुषविशेषाज्ञातोऽसाविति न ज्ञायते स गृहेऽप्रकाशसुरुषास्तस्य पुत्रः स्याद्यीयायां भार्यायां जातः ॥ १७० ॥

मातापित्रभ्याम्रत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

तं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१॥ मातेति । मातापितृभ्यां त्यक्तं, तयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यकं पुत्रं स्वीकुर्यात्सोपविद्धास्यः पुत्र उच्यते ॥ १७१॥

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जसयेद्रहः।

तं कानीनं वदेवाम्ना वोद्धः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२॥ पितृवेदमनीति ॥ पितृगृहे कन्या यं पुत्रमप्रकाशं जनयेतं कन्यापरिणेतुः पुत्रं नाम्ना कानीनं वदेत् ॥ १७२॥

पाठा०-1 शीतिसंयुक्तौ. 2 सजातीयं.

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती। वोद्धः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ १७३ ॥ येति ॥ या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिणीयते. स गर्भसत्यां जातः परिणेतुः प्रत्रो भवति सहोढ इति च व्यपदिश्यते ॥ १७३ ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्थमन्तिकात् ।

स क्रीतकः स्रतस्तस्य सद्दशोऽसद्दशोऽपि वा ॥ १७४ ॥ क्रीणीयादिति ॥ यः पुत्रार्थं मातापित्रोः सकाशाद्यं क्रीणीयात्स क्रीतक-स्तस्य प्रत्रो भवति। केतुर्गुणैस्त्रस्यो हीनो वा भवेब तत्र जातितः सादृश्यवैसा-इस्ये। 'सजातीयेष्वयं श्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' (या. स्टू. व्य. ८।१३३) इति याज्ञवल्क्येन सर्वेषामेव पुत्राणां सजातीयत्वाभिधानत्वेन मानवेऽपि कीतव्यतिरिक्ताः सर्वे प्रश्नाः सजातीया बोद्धव्याः ॥ १७४ ॥

> या पत्या वा परित्यका विधवा वा खयेच्छया। उत्पाद्येत्पुनर्भृत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

दोति ॥ या भर्त्रा परिस्रका मृतभर्तृका वा स्वेच्छ्यान्यस्य पुनर्भार्या भत्वा यमुत्पादयेत्स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुत्र उच्यते ॥ १७५ ॥

> सा चेदश्वतयोनिः साद्रतप्रसागतापि वा । पौनर्भवेन भत्री सा पुनः संस्कारमहेति ॥ १७६ ॥

सा चेदिति ॥ सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमहीति । यहा कौमारं पतिमुत्सुज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमारेण भन्नी पुनर्विवाहार्व्यं संस्कारमर्हति ॥ ३७६ ॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्थादकारणात् । औत्मानं स्पर्शयेद्यसै खयंदत्तस्तु स स्पृतः ॥ १७७ ॥ मातेति ॥ यो सृतमातापितृकस्त्यागोचितकारणं विना द्वेषादिना ताभ्यां लको वात्मानं यसौ ददाति स स्वयंदत्ताख्यसस्य पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यं त्राह्मणस्तु श्रुद्रायां कामादुत्पाद्येत्सुतम् । स पारयन्नेव श्वस्तसात्पारश्वः स्मृतः ॥ १७८ ॥

यमिति ॥ 'निज्ञास्वेष विधिः स्पृतः' (या.स्पृ.आ. ४।९२) इति याज्ञवल्न्य-दर्शनात्परिणीतायामेव झूडायां ब्राह्मणः कामार्थ पुत्रं जनयेत्स जीवन्नेव शवतुल्य इति पारश्चनः स्मृतः । यद्यप्ययं पित्रुपकारार्थं श्राद्धादि करोत्येव त्तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वाच्छवन्यपदेशः ॥ १७८॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शृद्धस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

दास्यामिति ॥ ध्वजाहतायुक्तलक्षणायां दास्यां, दाससंबन्धिन्यां वा दास्यां द्यद्वस्य यः पुत्रो जायते स 'पित्रावुज्ञातपरिणीतापुत्रैः समांशभागो भवा-नभवतु' इत्यनुज्ञातस्तुल्यभागं लभत इति शाखन्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ १८० ॥

क्षेत्रजादीनिति ॥ एतान्सेत्रजादीनेकादश पुत्रान्, पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यश्राद्धादिलोपश्च मा भूदित्येवमर्थं पुत्रप्रतिच्छन्दकान्युनय आहुः १८०

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः । यस ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

य इति ॥ य एते क्षेत्रजाद्योऽन्यवीजोत्पक्षाः पुत्रा औरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्तासे यद्वीजोत्पक्षास्त्येव पुत्रा भवन्ति न क्षेत्रिकादेरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कर्तव्या इत्येवंपरम्, इदम् 'अन्यवीजजाः' इत्येकादशपुत्रोपळक्षणाः थेम् । स्ववीजजाताविप पोनर्भवशौद्धी न कर्तव्यौ । अत एव वृद्धबृहस्पतिः— 'वाज्यं विना यथा तेळं सिद्धाः प्रतिनिधिः स्मृतः । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रि-कौरसयोविंना' ॥ १८१ ॥

आदणामेकजातानामेकश्रेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरत्रवीत् ॥ १८२ ॥

श्चातृणामिति ॥ आदणामेकमातापितृकाणां मध्ये ययेकः पुत्रवान्स्यादन्ये च पुत्ररहितासदा तेनैकपुत्रेण सर्वान्श्रादृन्सपुत्रान्मनुराह । तत्रश्च तस्यिन्सस्यन्ये पुत्रप्रतिनिधयो न कर्तेच्याः । स एव पिण्डदोंऽशहरश्च भवतीस्यन्तेमेसम् । एतच 'पत्नी दुहितरश्चैच पितरी आतरस्या। तत्सुता' (यात्र.स्ट.च्य. ८११३५) इति याज्ञवल्यवचनाद्वातृपर्यन्ताभावे बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्तीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ १८३ ॥

सर्वासामिति ॥ एकपतिकानां सर्वासां स्त्रीणां मध्ये यद्येका पुत्रवती स्यात्तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्ता मनुराह । ततश्च सपनीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्तेन्या इत्येतदर्थमिदम् ॥ १८३ ॥

श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान्तिकथमहिति । बहवश्रेतु सददाः सर्वे रिकथस्य मागिनः ॥ १८४ ॥ श्रेयसद्ति ॥ औरसादीनां सर्वेषां प्रत्राणां प्रकृतत्वादीरसादीनुपक्रम्य तेषां ३४ म० स्पृ० 396

न आतरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः। पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं आतर एव च ॥ १८५ ॥

नेति ॥ न सोदरभातरः, न पितरः, किंतु औरसामावे क्षेत्रजादयो गीण-पुत्राः पितृरिक्यहरा भवन्तीत्ववेनोच्यते । औरसस्य तु 'एक एवौरसः पुत्रः' (९।१६३) इलनेनैव सिद्धत्वात् । अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य पतीद्रहितस्य च पिता धनं गृह्णीयातेषां मातुश्चाभावे न भ्रातरो धनं गृह्णीयुः। एतचान-न्तरं मपञ्चयिष्यामः ॥ १८५ ॥

इदानीं क्षेत्रजानामप्यपुत्रपितामहाद्धिनेऽप्यधिकारं दर्शयितुमाह—

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः संप्रदातैषां पश्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥ [असतास्त पितः पत्याः समानांशाः प्रकीर्तिताः । पितामहश्च ताः सर्वा मातृकल्पाः प्रकीर्तिताः ॥]

व्ययाणामिति ॥ वयाणां पित्रादीनासुद्कदानं कार्यं, त्रिभ्य एव च तेभ्यः पिण्डो देयः। चतुर्थश्च पिण्डोदकयोर्दाता। पञ्चमस्यात्र संबन्धो नास्ति। तसाद्यक्तोऽपुत्रपितामहादिधने गौणपौत्राणामधिकारः । औरसपुत्रपौत्रयोश्च 'पुत्रेण लोकाञ्चयति' (९।१३७) इत्यनेनैवात्र पितासहादिधनभागित्व-मुक्तम् ॥ १८६ ॥

> अनन्तरः संपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् । अतं ऊर्ध्वं सक्कल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एवं वा ॥ १८७ ॥

अनन्तर इति ॥ अस्य सामान्यवचनस्योक्तौरसादिपिण्डमात्रविपयत्वे वैयर्ध्यात्ततश्चानुक्तपत्यादिदायप्राप्त्यर्थामिदम् । सपिण्डमध्यात्संनिक्रष्टतरो यः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य मृतधनं भवति । तत्र 'एक एवौरसः पुत्रः' (९।१६३) इत्युक्तत्वात्स एव मृतधने स्वाधिकारी । क्षेत्रजगुणवहत्तकयोस्तु यथोकं पद्ममं पष्टं वा भागं दचात् । कृत्रिमादिपुत्राणां संवर्धनमात्रं कुर्यात् । औरसामाचे पुत्रिका तत्पुत्रक्ष 'दौहिल एव च हरेदपुत्रसाखिलं धनस्'

(९।१३७) इत्युक्तत्वादौरसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितः । तद्भावे क्षेत्र-जादय एकादश पुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः।परिणीतशूद्रापुत्रस्तु दशसभा-गमात्राधिकारी 'नाधिकं दशमाद्याच्छूदापुत्राय'(९।१५४) इत्याद्युक्तत्वात् । दशमभागाविशष्टं धनं संनिक्षष्टसपिण्डो गृह्णीयात्। त्रयोदशविधपुत्रामावे पत्नी सर्वभर्तृधनभागिनी । यदाह याज्ञवल्क्यः (याज्ञ.स्मु.व्य.८।१३५)—'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ स्रातरस्तथा। तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सबस्यचारिणः॥' एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ॥ स्वर्यातस्य हापुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः॥' बृहस्पतिरप्याह-'आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सृरिभिः। शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा॥ यस नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति । जीवत्यर्भशरीरे तु कथमन्यः स्वमामुयात् ॥ सकुरुयैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः । अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥ पूर्वप्रमीता-मिहोत्रं मृते भर्तिरं तद्धनम् । विन्देत्पतित्रता नारी धर्म एष सनातनः ॥ जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यमथाम्बरम् । आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषा-ण्मासिकादिकम् ॥ पितृव्यगुरुदौहित्रान्मर्तृस्वसीयमातुलान् । पूज्येत्कव्य-पूर्ताभ्यां बृद्धानप्यतिथीन्स्रियः ॥ तत्सिपण्डा बान्धवा वा ये तस्याः परि-पन्थिनः । हिंस्युर्धनानि तात्राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥' वृद्धमतुः-'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती वते स्थिता । पत्न्येव द्यात्तत्पण्डं कृत्स्वमर्थं लसेत च ॥' यदुक्तम्—'स्रीणां तु जीवनं द्यात्' इति संवर्धनमात्रवचनं, तहःशीलाधार्मिकसविकारयौवनस्थपत्नीविषयम् । अतो यन्मेधातिथिना पत्नी-नामंशभागित्वं निषिद्धमुक्तं तद्संबद्धम् । 'पत्नीनामंशभागित्वं बृहस्पत्मादि-संमतम्। मेघातिथिनिराकुर्वन्न प्रीणाति सतां मनः ॥' पत्यभावेऽप्यपुत्रिका दुहिता, तद्भावे पिता माता च, तयोरभावे सोद्र्यभ्राता, तद्भावे तत्सुतः। 'मातर्यपि च बृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्' (९।२१७) इति वश्यमाणत्वात् । पितृमाता तद्भावेऽन्योऽपि संनिकृष्टसपिण्डो सृतधनं गृह्णीयात् । तद्यथा-पिता-महसंतानेऽविद्यमाने प्रिपतामहसंतान एव । तद्प्युक्तम् । अत अर्ध्वं सिपण्ड-संतानाभावे समानोदक आचार्यः शिष्यश्च क्रमेण धनं गृह्णीयात्॥ १८७॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः। त्रैनिद्याः ग्रुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ १८८॥

सर्वेषामिति ॥ एषामभाव इति वक्तन्ये सर्वेषामभाव इति यदुकं तत्सब्रह्म-चार्यादेरिप धनहारित्वार्थम् । सर्वेषामभावे बाह्मणा वेदत्रयाध्यायिनो बाह्मा-न्तरशौचयुक्ता जितेन्द्रिया धनहारिणो भवन्ति, त एव च पिण्डदाः, तथा सित धनिनो मृतस्य श्राद्धादिधमहानिर्ने भवति ॥ १८८ ॥

अहार्यं ब्राह्मणद्र्व्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः । इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नुपः ॥ १८९ ॥ अहार्यमिति ॥ ब्राह्मणसंबन्धि धनं न राज्ञा कदानिद्वाह्ममिति शास्त्र- मर्यादा। किंतुक्तलक्षणबाह्मणाभावे बाह्मणमात्रेभ्योऽपि देयस्। क्षत्रियादिधनं पुनः पूर्वोक्तरिक्थहराभावे राजा गृह्वीयात् ॥ १८९ ॥

> संखितस्थानपत्यस्य सगोत्रात्युत्रमाहरेत् । तत्र यद्रिक्थजातं स्थात्तत्तसिन्त्रतिपादयेत् ॥ १९० ॥

संस्थितस्येति ॥ अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्राखंसो गुरुनियुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत् । तस्मिन्मृतविषये यद्धनजातं भवेत्तत्तस्मि-न्पुत्रे समर्पयेत्। 'देवराद्वा सपिण्डाद्वा' (९।५९) इत्युक्तत्वात् । सगोत्रान्नियोग-प्राप्त्यर्थं तज्जस्य च रिक्थभागित्वार्थमिदम् ॥ १९० ॥

द्रौ तु यौ विवदेयातां द्राभ्यां जातौ स्त्रिया धने । तयोर्थचस्य पित्र्यं स्थात्तत्स गृह्णीत नेतरः ॥ १९१ ॥

द्वाविति ॥ 'यद्येकरिनिथनौ स्थाताम्' (९।१६२) इत्यौरसञ्चेत्रजयोरुक्तम्, इदं त्वौरसपौनर्भवविषयम् । यदोत्पन्नौरसभर्तुर्भृतत्वाद्वालापस्ततया स्नामि-धनं स्वीकृत्य पौनर्भवभर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरं जनयेत्तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुर्मृतत्वादिकथहरान्तराभावाद्धनं गृहीतवती, पश्चात्तौ द्वाभ्यां जातौ यदि विवदेयातां स्रीहत्तगतधने तदा तयोर्थस्य यज्जनकस्य धनं स तदेव गृह्णीयात्व त्वन्यपितृजोऽन्यजनकस्य ॥ १९१ ॥

> जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः। भजेरन्मातकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥

जनन्यामिति ॥ मातरि सृतायां सोद्येश्रातरो भगिन्यश्च सोद्या अनुढा मातृधनं समं कृत्वा गृह्णीयुः । ऊढास्तु धनानुरूपं संमानं लभनते । तदाह बृहस्पति:-'स्वीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अपुत्रा चेत्समृढा तु रूमते मानमात्रकम् ॥' ततश्चानूढानां पितृधन इवोढानां मातृधनं आत्रा स्वादंशाचतुर्थभागो देयः ॥ १९२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाईतः । मातामुद्या धनार्तिकचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ १९३ ॥ या इति ॥ तासां दुहित्वणां या अनुदा दुहितरस्ताभ्योऽपि मातामही-धनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किंचिद्दातन्यम् ॥ १९३ ॥

अध्यक्र्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातमात्पितृप्राप्तं षड्विघं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥ अध्यक्नीति॥ अध्यक्नीति 'अञ्ययं विभक्तिसमीप-'(पा.२।१।६) इत्यादिसूत्रेण

समीपार्थेऽन्ययीभावः । विवाहकालेऽभिसंनिधौ यत्पित्रादिदत्तं तद्ध्यप्ति स्त्री-भनम् ; तदाह कात्यायनः-'विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते द्यप्रिसंनिधौ। तदध्य-भिकृते सद्भिः स्रीधनं परिकीर्तितम् ॥' यत् पितृगृहाद्वर्तुगृहं नीयमानया रूब्धं तद्ध्यावाहिनिकम्। तथा च कात्यायनः—'यत्पुनर्छभते नारी नीयमाना तु पैतृकात्। अध्यावाहिनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम्॥' यतु प्रीतिहेतुकर्मिण भर्तादिदत्तं तथा आत्रा पित्रा च समयान्तरे यहतं एवं षद्पकारकं स्त्रीधनं स्मृतम्॥ १९४॥

अन्वाधेयं च यहत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् । पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५ ॥

अन्वाघेयमिति ॥ अन्वाघेयं व्याख्यातं कात्यायनेन-'विवाहात्परतो यत्तु रूब्धं भर्तृकुले खिया । अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वेबन्धुकुले तथा ॥' विवाहा-दूर्ध्वं भर्तृकुले पितृकुले वा यत्खिया रूब्धं भर्त्रा च प्रीतेन दत्तं यद्ध्यस्यादि पूर्व-श्लोके उक्तं तद्वत्ति जीवति सृतायाः खियाः सर्वधनं तद्पत्यानां भवति ॥१९५॥

त्रासदैवार्पगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु । अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

ब्राह्मेति ॥ ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषूक्तरुक्षणेषु यत्स्त्रियः पङ्गिधं धनं वदनपत्मायां स्तायां भर्तुरेव मन्वादिभिरिष्यते ॥ १९६ ॥

> यत्त्वसाः साद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु । अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७॥

यदिति ॥ यत्पुनः स्त्रिया आसुरराक्षसपैशाचेषुक्तलक्षणेषु विवाहेषु यत्स्त्रियाः षड्डिघं धनमपि तदनपत्थायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते॥ १९७ ॥

स्त्रियां तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन । त्राक्षणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८ ॥

स्त्रियामिति ॥ ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्नीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यप-तिकायां स्तायां, तस्याः पितृदत्तं धनं सजातिविजातिसापस्यकन्यापुत्रसद्भावे-ऽपि ब्राह्मणी सापनेयी कन्या गृह्णीयात्। तदभावे तदपत्यस्य तद्धनं भवेत् १९८

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्वहुमध्यगात् । स्वकादिप च वित्ताद्वि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ १९९ ॥

नेति ॥ आत्रादिबहुसाधारणात्कुदुम्बधनाद्वार्यादिमिः खीभी रतालंकारा-द्यर्थं धनसंचयं न कर्तव्यम् । नापि च भर्तुराज्ञां विना भर्नुधनादिष कार्यम् । ततश्च नेदं खीधनम् ॥ १९९ ॥

> पत्यो जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

पत्यावित्यादि ॥ भतेरि जीवति तत्संमताभियोऽलंकारः स्त्रीभिर्धतस्तस्य-न्मृते विभागकाले तं पुत्रादयो न भजेरन् । भजमानाः पापिनो भवन्ति २०० अनंशौ क्वीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा। उन्मत्तजडमुकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥

अनंशाबिति ॥ नपुंसकपतितजात्यन्धश्रोत्रविकलोन्मत्तजडमुकाश्च ये च कुणिपङ्ग्वादयो विकलेन्द्रियास्ते पित्रादिधनहरा न भवन्ति । किंतु ब्रासा-च्छादनभागिनः ॥ २०९ ॥

तदेवाह-

सर्वेपामपि त न्याय्यं दातं शक्या मनीषिणा। ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यद्दद्भवेत् ॥ २०२ ॥

सर्वेपामिति ॥ सर्वेषामेषां क्षीवादीनां शास्त्रज्ञेन रिक्थहारिणा यावजीवं स्वशक्तया बासाच्छाद्नं देयम् । अद्दृत्पापी स्वात् ॥ २०२ ॥

> यद्यर्थिता तु दारैः स्थात्क्वीवादीनां कथंचन । तेषामुत्पन्नतन्त्नामपत्यं दायमहेति ॥ २०३ ॥

यदीति ॥ 'कथंचन' इसमिधानात्क्रीबादयो विवाहानहाँ इति सूचितम्। यदि कथंचिदेषां विवाहेच्छा भवेत्तदा क्षीवस्य क्षेत्रज उत्पन्नेऽन्येषासुत्पन्ना-पत्यानामपत्यं धनभाग्भवति ॥ २०३ ॥

> यर्तिकचित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्टोऽधिगच्छति। भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥ २०४ ॥

यत्किचिदिति ॥ पितरि मृते सति आतृभिः सहाविभक्तो ज्येष्टः किंचि-त्स्वेन पौरुषेण धनं लभते। ततो धनाहि द्याभ्यासवतां कनिष्टभावृणां भागो भवति नेतरेषाम् ॥ २०४॥

> अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्रेद्धनं भवेत । समस्तत्र विभागः स्यादिपत्रय इति धारणा ॥ २०५ ॥

अविद्यानामिति ॥ सर्वेषां भ्रातृणां कृषिवाणिज्यादिचेष्टया यदि धनं स्था-त्तदा पित्र्यवर्जिते तस्मिन्धने स्वार्जिते समो विभागः स्वान तृद्धारोऽपित्र्य इति निश्चयः ॥ २०५॥

विद्याधनं त यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत । मैत्र्यमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

विद्याधनमिति॥ विद्यामैत्रीविवाहार्जितं माधुपर्किकं मधुपर्कदानकाले पूज्य-तमा यहाव्यं तस्येव तत्स्यात्। 'यत्किचित्पितरि' (९।२०४) इत्युक्त्वायमपवादः। विद्याधनं च व्याहतं कालायनेन-'परभक्तप्रदानेन प्राप्ता विद्या यदान्यतः।

पाठाः 1 विद्यानुपालितः.

तया प्राप्तं च विधिना विद्याप्तासं तदुच्यते ॥ उपन्यस्ते च यह्नव्धं विद्यया पण-पूर्वेकम् । विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥ शिष्यादार्दिज्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् । स्वज्ञानशंसनाद्वादाह्यव्यं प्राध्ययनाच्च यत् ॥ विद्या-धनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ॥' अतो यन्मेधातिथि-गोविन्द्राजाभ्यां माधुपर्विकसार्विज्यधनं व्याख्यातं तद्युक्तम्, विद्याधनत्वात् ॥ २०६ ॥

आदणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा । स निर्माज्यः स्वकादंशार्तिकचिद्दचोपजीवनम् ॥ २०७॥ आतृणामिति ॥ राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमर्जितं शक्तो आदणां साधा-रणं धनं नेच्छति स स्वीयादंशार्तिकचिद्दपजीवनं दत्त्वा आतृभिः पृथक्कार्थः । तेन तत्पुत्रास्तत्र धने कालान्तरे न विवदन्ते ॥ २०७॥

अंतुपन्नित्तिद्भव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् । स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमहिति ॥ २०८ ॥ अतुपन्निति ॥ पितृधनातुपवातेन यत्कृष्यादिक्वेशाद्वजेयेत्ततस्वचेष्टाप्राप्त-मनिच्छन् श्रातुस्यो दातुं नाहिति ॥ २०८ ॥

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्रुयात् । न तत्पुत्रैभेजेत्सार्थमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥ स्वराह्यः प्रवादः प्रवादान्त्रः अतं वेदासार्थ्योगो विकासन्तरः

पैतृकमिति ॥ यत्पुनः पितृसंबन्धि धनं तेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनवासं पुत्रः स्वशक्तया प्राप्तयाक्तत्स्वयमर्जितमनिच्छन्पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्युनर्यदि । समस्तत्र विभागः साज्येष्ट्यं तत्र न विद्यते ॥ २१०॥

विभक्ता इति ॥ पूर्वं सोद्धारं निरुद्धारं वा विभक्ता आतरः पश्चादेकीकृत्य धनं सह जीवन्तो यदि पुनर्विभागं कुर्वन्ति तदा तत्र समो विभागः कार्यः । ज्येष्ठस्योद्धारो न देयः ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतां ग्रप्रदानतः ।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न छुप्यते ॥ २११ ॥
येषामिति ॥ येषां भ्रादणां मध्ये कश्चिद्विभागकाले प्रवज्यादिना स्वांशा-द्वीयेत मृतो वा भवेत्तस्य भागो न छुप्येत् ॥ २११ ॥
किंत.-

सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् । आतरो ये च संयुष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥ सोदर्या इत्यादे ॥ सोदर्या आतरः समागम्य सहिताः भगिन्यश्च सोदर्याः स्तमंशं समं कृत्वा विभजेरन्सोदर्याणां सापत्यानामपि मध्याचे मिश्रीकत-धनत्वेनैकयोगक्षेमास्ते विभजेयुः समं सर्वे सोदर्या सपत्या वा । एतस प्रत्रपतीपित्मात्रभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्टो विनिक्रवींत लोभाद्धातृन्यवीयसः। सोऽज्येष्टः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ २१३ ॥ यो ज्येष्र इति ॥ यो ज्येष्ठो आता लोभात्कनीयसो आएन्वज्रयेत्स ज्येष्ट-आतृपूजाञ्चन्यः सोद्धारभागरहितश्च राजदण्ड्यश्च स्वात् ॥ ११३ ॥

> सर्व एव विकर्मस्था नाईन्ति आतरो धनम्। न चाद्त्वा कनिष्टेभ्यो ज्येष्टः कुर्वीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

सर्व एवेति ॥ अपतिता अपि ये आतरो वृतवेश्यासेवादिविकर्मासकास्ते रिक्थं नाईन्ति । नच कनिष्टेभ्योऽननुकल्प ज्येष्टः साधारणधनादात्मार्थ-मसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

> भ्रावणामविभक्तानां यद्यत्थानं भवेत्सह । न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ २१५ ॥

भ्रातृणामिति ॥ भ्रादृणां पित्रा सहावस्थितानामविभक्तानां यदि सह धनाजैनार्थमुत्थानं भवेत्तदा बिभागकाले न कस्यचित्पुत्रसाधिकं पिता कदा-विद्वात्॥ २१५॥

ऊर्घ्वं विभागाजातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् । संस्रष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः कृतस्तदा विभागादृष्वं जातः पुत्रः पितरि सृते पितृरिक्थमेव गृह्णीयात् । ये कृतविभागाः पित्रा सह पुनर्मिश्रीकृतधनास्तैः सहासौ पितरि सृते विभजेत् ॥ २१६ ॥

> अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाध्रयात् । मातर्यपि च बृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥

अनपत्यस्यति॥ अनपत्यस पुत्रस धनं माता गृह्णीयात्, पूर्वं 'पिता हरेद-पुत्रस्य रिक्थम्' (९११८५) इत्युक्तत्वात्, इह माता हरेदित्यादि याज्ञवल्क्येन 'पितरो' (या स्पृ.च्य. ८।१३५) इत्येकरोषकरणातु, विष्णुना च-'अपुत्रस्य धनं प्रविभगामि तद्भावे द्वहितृगामि तद्भावे पितृगामि' इत्येकशेषस्येव कृतत्वात मातावितरै। विभज्य गृह्णीयाताम् । मातरि मृतायां प्रवीपित्रभातभावज्ञासावे पित्रमोता घर्न गृह्वीयात् ॥ २१७ ॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन्त्रविभक्ते यथाविधि । पश्चाहुक्येत यत्किचित्तत्सर्वे समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

ऋण इति ॥ ऋणे पित्रादिधार्थमाणे धने च तदीये सर्वसिन्यथाशास्त्रं विभक्ते सित पश्चाचार्किचित्पेतृकं ऋणं धनं वा विभागकालेऽज्ञातमुप-रुभ्येत तत्सर्वं समं कृत्वा विभजनीयं नतु शोध्यं ब्राह्मं न वा ज्येष्टस्योद्धारो देयः॥ २१८॥

वस्तं पत्रमलंकारं कृतानग्रुद्कं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

वस्त्रमिति ॥ वस्तं वाहनमाभरणमविभागकाले यद्येनोपभुक्तं तत्तस्यैव न विभाज्यम् । एतच नातिन्यूनाधिकमृल्यविषयम् । यतु बहुमृल्यमाभरणादिकं तद्विभाज्यमेव । तद्विषयमेव 'विक्रीय वस्ताभरणम्' इति बृहस्पतेर्विभागन् वचनम् । कृताबमोदनसन्त्वादि तन्न विभजनीयम् । तन्नातिप्रचुरतरमूल्यं सन्त्वादि तावन्मात्रमृल्यधनेन 'कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्यं विभज्यते' इति बृहस्पतिवचनाद्विभजनीयमेव। उदकं कृपादिगतं सर्वेष्पभोग्यमविभजनीयम् । स्त्रियो दास्याद्या यास्तुल्यभागा न भवन्ति ता न विभाज्याः किंतु तुल्यं कर्मे कारयितन्याः। योगक्षेमं मिष्ठपुरोहितादि योगक्षेमहेतुत्वात् । प्रचारो गवादीनां प्रचारमार्गः एतत्सर्वं मन्वादयोऽविभाज्यमाद्वः॥ २१९॥

अयमुक्तो विभागो वा पुत्राणां च कियाविधिः। क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्युतधर्मं निवोधत ॥ २२०॥

अयमिति ॥ एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरण-प्रकारो युष्माकमुक्तः । इदानीं चूतन्यवस्थां श्रुणुत ॥ २२० ॥

द्युतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रानिवारयेत् । राजान्तकरणावेतौ द्रौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ ३२१ ॥

द्युतिमिति ॥ द्यूतसमाह्नयौ वक्ष्यमाण्डक्षणौ राजा स्वराष्ट्राक्निवर्तयेत् । यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञां राज्यविनाशकारिणौ ॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ । तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्थतवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

प्रकाशमिति ॥ प्रकटमेतचौर्यं यह्यूतसमाह्नयौ, तस्मात्तन्त्रवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्मात् ॥ २२२ ॥

अप्राणिभिर्यत्कियते तल्लोके द्यूतग्रुच्यते । प्राणिभिः कियते यस्तु स विज्ञेयः समाहृयः ॥२२३॥ अप्राणिभिरिति ॥ अक्षश्रलकादिभिरमणैर्यत्कियते तल्लोके द्यूतं कथ्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुकुटादिभिः पणपूर्वकं कियते स समाह्नयो हैयः । लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्कक्षणकथनं परिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

छूतं समाह्ययं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान्सर्वान्यातयेद्राजा सूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥ चूतमिति ॥ चूतसमाह्नयौ यः कुर्याचो वा सभिकः कारयेत्तेषामपराधा-पेक्षया राजा हस्तन्छेदादिवधं कुर्यात् । यज्ञोपधीतादिद्विजनिह्वधारिणः सूद्वान्द्वन्यात् ॥ २२४ ॥

> कितवान्क्रज्ञीलवान्क्र्रान्पापण्डस्थांश्च मानवान् । विकर्मस्थाञ्छौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

कितवानिति ॥ घूतादिसेविनः, नर्तकगायकान्, वेदविद्विषः, श्रुतिस्मृति-बाह्यवतधारिणः, अनापदि परकर्मजीविनः, शोण्डिकान्मद्यकरान्मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्राश्चिर्वासयेदिति । कितवप्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानम् ॥ २२५ ॥

अत्र हेतुमाह—

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः । विकर्मिकियया नित्यं वाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥२२६॥ एत इति ॥ एते कितवादयो गृदचौरा राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वज्रनात्मक-क्रियया सज्जनानीडयन्ति ॥ २२६॥

द्युतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तसाद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि वुद्धिमान् ॥ २२७॥ द्यूतमिति ॥ नेदानीमेव परं किंतु पूर्वसिक्षपि कल्पे द्यूतमेतद्विशयेन वैरकरं दृष्टम् । अतः प्राज्ञः परिहासार्थमपि तक्ष सेवेत ॥ २२०॥

> प्रच्छनं वा प्रकाशं वा तित्रपेवेत यो नरः। तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

प्रच्छन्नामिति ॥ यो मनुष्यस्तह्यूतं गृढं प्रकटं वा कृत्वा सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ॥ २२८ ॥ इदानीं पराजितानां धनाभावे सतीदमाह—

> क्षत्रविद्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्रुवन् । आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्वित्रो द्द्याच्छनैः शनैः॥२२९॥

क्षत्रेति ॥ क्षत्रवैश्यग्रद्भजातीयो निर्धनत्वेन दण्डं दातुमसमर्थस्तदुचित-कर्मकरणेन दण्डशोधनं सुर्यात् । ब्राह्मणः पुनर्यथालामं क्रमेण द्यान्न कर्म कार्रियतस्यः ॥ १९२९॥ स्रीवालोनमत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् । शिफाचिदलरङ्वाचैर्विद्ध्यान्नुपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीबालादीनां पुनः शिफावेणुद्दलप्रहाररजुवन्धनादिभिदेमनं राजा कुर्यात् ॥ २३०॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम् । धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नुपः ॥ २३१॥

ये नियुक्तास्त्विति ॥ ये व्यवहारावेक्षणादिषु कार्येषु राज्ञा नियुक्ता उत्कोचधनतेजसा विकारं भजन्तः स्वाम्यादीनां कार्यं नाशयेयुस्तान्गृहीतस-र्वस्वान् राजा कारयेत् ॥ २३१ ॥

> क्टशासनकर्ष्थ प्रकृतीनां च दृषकान् । स्रीवालत्राह्मणन्नांथ हन्याद्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

कूटेति ॥ कृटराजाज्ञालेखकान्, अमात्यानां च भेदकान्, स्त्रीवालबाह्मण-धातिनः, शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

> तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत्। कृतं तद्धर्मतो विद्याच तद्ध्यो निवर्तयेत् ॥ २३३ ॥ (तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विकर्मणा। द्विगुणं दण्डमास्याय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥)

तीरितमिति ॥ यत्र क्विंदणादानादिन्यवहारे यत्कार्यं धर्मतस्तीरितम् । 'पार तीर कर्मसमाप्ते' इति चुरादौ पठ्यते । शास्त्रन्यवस्थानिर्णीतम् । अतु-शिष्टं दण्डपर्यन्ततां च नीतं स्यात्तत्कृतमङ्गीकुर्यात्र पुनर्निवर्तयेत् । एतचाकार-णात् । अतः कारणकृतं निवर्तयेदेव ॥ २३३ ॥

अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा। तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं च दण्डयेत्।। २३४॥

अमात्या इति ॥ राजामात्याः प्राड्विवाको वा व्यवहारेक्षणे नियुक्तो यदस-म्यग्व्यवहारनिर्णयं कुर्युस्तत्स्वयं राजा कुर्यात्पणसहस्रं च तान्द्ण्डयेत् । इदं चोत्को वधनग्रहणेतरविषयम् । उत्कोचग्रहणे 'ये नियुक्तास्तु' (९।२३१) इत्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः । एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातिकिनो नराः ॥ २३५॥ ब्रह्महेति ॥ यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान्स ब्रह्महा, सुरापो द्विजातिः पैथ्याः पाता-ब्राह्मणश्च पैष्टीमाध्वीगौडीनां, तस्करो ब्राह्मणसुवर्णहारीं मनुष्यः, यश्च कश्चिद्वरुपलीगामीत्येते सर्वे प्रत्येकं महापातकिनो बोद्धच्याः॥ २३५॥

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् । शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

चतुर्णामिति ॥ चतुर्णामप्येतेषां महापातिकनां प्रायश्चित्तमकुर्वतां शारीरं धनप्रहणेन च धनसंबन्धमपराधानुसारेण धर्मादनपेतं वक्ष्यमाणं दण्डं कुर्यात्॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तिये च श्वपदं कार्यं त्रह्महण्यशिराः पुमान्॥ २३७॥

गुरुतलप इति ॥ 'नाङ्का राज्ञा छलाटे स्युः' (९१२४०) इति वश्यमा-णत्वाछलाटमेवाङ्कनस्थानमवगम्यते । तत्र गुरुपत्तीगमने यावज्ञीवस्थायि त-सलोहेन छलाटे भगाकृतिं गुरुपतीगमनिवहं कार्यम् । एवं सुरापाने कृते पातुरींचं सुराध्वजाकारं, सुवर्णापहारे सत्यपहर्तुः कुक्रुरपादरूपं कार्यम् । अझहणि कबन्धः पुमान्करेल्यः ॥ २३७ ॥

असंमोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्यांऽविवाहिनः। चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः॥ २३८॥

असंमोज्या इति ॥ अञ्चादिकं नैते भोजयितन्याः, न चैते याचनीयाः, नाष्येतेऽध्यापनीयाः, नाप्येतैः कन्यादानसंबन्धः कर्तव्यः। एते च निर्धनत्वा-द्याचनादिदैन्ययुक्ताः सर्वश्रौतादिकर्मवर्जिताः पृथिवीं पर्यटेयुः॥ २३८॥

ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः । निर्देया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ २३९ ॥

झातीति ॥ ज्ञातिभिः संबन्धिभर्मातुलाग्वेरेते कृताङ्कास्त्यजनीयाः, न चैषां दया कार्या, नाप्येते नमस्कार्या इतीयं मनोराज्ञा ॥ २३९॥

प्रायिश्तं तु कुर्वाणाः पूँवें वर्णा यथोदितम् । नाङ्क्षा राज्ञा ललाटे स्युर्दोप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ २४०॥ यिश्चित्तमिति ॥ शास्त्रविहतं प्रायश्चित्तं प्रमः कर्वाण सारापारकार

प्रायिश्चित्तमिति ॥ शास्त्रविहितं प्रायिश्चतं पुनः कुर्वाणा ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा राज्ञा छळाटेऽङ्कनीया न भवेयुः । उत्तमसाहसं पुनर्दण्डनीयाः ॥ २४०॥

आगः सु ब्राह्मणस्येत्र कार्यो मध्यमसाहसः । विवासो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रच्यः सपरिच्छदः ॥ २४१॥ आगःस्त्रिति ॥ 'इतरे इतवन्तस्तु' (९१२४२) इत्युत्तरस्त्रोके श्रूयमाणम् 'ब्रकामतः' इति चात्रापियोजनीयम्। तेन 'ब्रकामत' इस्रेतेष्वपराधेषु गुणवतो

पाठा॰—1 तस्करे, 2 °ऽविगाहिताः, 3 सर्ववर्णोः,

ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः। पूर्वोक्तस्तूत्तमसाहसो निर्गुणस्य दृष्टव्यः। कामतसोव्वपराभेषु धनधान्यादिपरिच्छदसहितो ब्राह्मणो देशाक्विर्वास्यः २४१

्इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः । सर्वेखहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

इतर इति ॥ ब्राह्मणाद्दन्ये पुनः क्षत्रियाद्य एतानि पापान्यनिच्छन्तः कृत-वन्तः सर्वस्वहरणमहीन्त । इदं च सर्वस्वहरणं पूर्वोक्तेनोत्तमसाहसेन वृत्ता-पेक्षया व्यवस्थापनीयम् । इच्छया पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनं वधोऽहीति । 'प्रवासनं परासनं निपूद्नं विहिंसनम्' इति वधपर्यायं 'प्रवासन'शब्दं पठन्त्या-भिधानिकाः ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्महापातिकनी धनम् । आददानस्तु तछोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥ नाददीतेति ॥ धार्मिको राजा महापातकसंबन्धि धनं दण्डक्पं न गृह्णी-यात् । लोभात्युनसदृह्ण-महापातकदोषेण संयुज्यते ॥ २४३ ॥

> अप्सु प्रवेक्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् । श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रंतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

का तर्हि दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह—

अप्सिति ॥ तहण्डधनं नद्यादिजले प्रक्षिपेद्वरुणाय द्याच्छुतवृत्तसंपन्न-बाह्यणाय वा द्यात् ॥ २४४ ॥

ईशो दण्डस वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः। ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः॥ २४५॥

ईरा इति ॥ मेहापातकिदण्डधनस्य वरुणः स्वामी यसाद्वाज्ञामपि दण्ड-धारित्वात्त्रभुः । तथा ब्राह्मणः समस्तवेदाध्यायी सर्वस्य जगतः प्रभुः । सतः प्रभुत्वात्ती दण्डधनमईतः ॥ २४५ ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्धयो धनागमम् ।
तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥
निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विश्वां पृथक् ।
बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥ २४७ ॥
यत्रेति ॥ निष्पद्यन्त इति ॥ यत्र देशे प्रकृतं महापातकिधनं राजा न
पाठा०—1 पापेन. 2 ह्यपपादयेत.

१ पूर्वीत्तप्रतिपत्तिविधरर्थवादरूपोऽयं क्षोकः . ३५ **म० स्**मृ० गृह्वाति तत्र परिपूर्णेन कालेन मनुष्या उत्पद्यन्ते, दीर्घायुषश्च भवन्ति । वैश्यानां च यथैव धान्यादिसस्थान्युसानि तथैव पृथक् पृथक् जायन्ते । अकाले न बाला म्रियन्ते । 'दीर्घजीविनः' इत्युक्तेऽप्यादरार्थं बालानां प्रनर्वेच-नम् । व्यक्तं च न किंचिद्धतम्त्पचते ॥ २४६-२४७ ॥

> ब्राह्मणान्वाधमानं तु कामाद्वरवर्णजम् । हन्याचित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

ब्राह्मणानिति ॥ शरीरपीडाधनप्रहणादिना श्रुद्धमिच्छातो ब्राह्मणान्बाध-मानं छेदादिभिरुद्वेगकरैर्वधोपायैर्नुपो हन्यात् ॥ २४८ ॥

> यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे । अधर्मी नृपतेर्देष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

यावानिति ॥ अवध्यस्य वधे यावानधर्मो नृपतेः शास्त्रेण ज्ञातस्तावानेव वध्यस सागेऽपि। यथाशासं दृण्डं तु कुर्वतो धर्मैः सात्तसात्तं कुर्यात् ॥२४९॥

> उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः । अष्टादशस मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

उदित इति ॥ अष्टादशक्तणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवद-मानयोर्श्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोऽयं विखरेणोक्तः ॥ २५० ॥

> एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कवन्महीपतिः। देशानलन्धां हिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

एव्सिति॥ अनेनोक्तप्रकारेण धर्माद्नपेतान्व्यवहारान्निर्णयन् राजा जना-नुरागादलब्धान्देशांलब्धुमिच्छेलब्धांश्च सम्यन्पालयेत् । एवं सम्यन्यवहार-दर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यथैत्वसुक्तम् ॥ २५१ ॥

> सम्यङ्गिविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः । कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्टेद्यसम्बम् ॥ २५२ ॥

सम्यगिति ॥ 'जाङ्गर्लं सत्यसंपन्नम्' (७।६९) इत्युक्तरीला सम्यगाश्रित-देशसत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण इतदुर्गश्रौरसाहसिकादिकण्टकनिराकरणे मक्ष्यं बं सदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात्। नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्वराः ॥ २५३ ॥

रक्षणादिति ॥ यसात्साध्वाचाराणां रक्षणाचोरादीनां च शासनाव्यजान पालनोद्यका राजानः स्वर्गं गच्छन्ति तसात्कण्टकोद्धरणे यतं कुर्यात् ॥२५३॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु बिं गृह्णाति पार्थिवः । तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच परिहीयते ॥ २५४ ॥

अशासिनिति ॥ यथा पुनर्नुपतिश्रौरादीनिराकुर्वन् पङ्मागाष्ट्रकं करं यह्माति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति । कर्मान्तरार्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्ति-रनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते ॥ २५४ ॥

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं वाहुवलाश्रितम् । तस्य तद्वर्थते निस्यं सिच्यमान इव हुमः ॥ २५५ ॥

निर्भयमिति ॥ यस राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादिभयरहितं भवति तस्य नित्यं तद्वृद्धिं गच्छति । उदक्सेकेनेव वृक्षः ॥ २५५ ॥

> द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् । प्रकाशांश्राप्रकाशांश्र चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

द्विविधानिति ॥ चार एव चौरज्ञानहेतुत्वाचश्चरिव यसासौ राजा, चारै-रेव प्रकटतया गृहतया द्विप्रकाराज्यायेन परधनप्राहिणो जानीयात् ॥२५६॥

> प्रकाशवश्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः। प्रच्छन्नवश्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः॥ २५७॥

प्रकाशोति ॥ तेषां पुनश्रौरादीनां मध्याचे तुलाप्रतिमानोपचयादिना हिर-ण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमजुचितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवञ्चकाः स्तेनाश्रौराः सद्विच्छेदादिना गुप्तादन्याश्रयाश्च परधनं गृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवञ्चकाः ॥२५७॥ किं च.—

उत्कोचकाश्रोपधिका वश्रकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशवृत्ताश्च मंद्राश्रेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥
असम्यकारिणश्रेव महामात्राश्चिकित्सकाः ।
शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥
एँवमादीन्विजानीयात्प्रकाशाँ होककुण्टकान् ।
निगृहचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥ २६० ॥

उत्कोचका इति ॥ असम्यगिति ॥ एवमिति ॥ उत्कोचका ये कार्यिभ्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति । औपधिका भयदर्शनाधे धनसुपजीवन्ति ।

पाठा०-1 भद्रप्रेक्षणिकैः. 2 एवमाद्यान्.

१ क्षीरे नीरादिमिश्रणेन, घते तैलादिमिश्रणेन, हेम्नि ताम्राबन्यतमभातुविमिश्रणेन च व्यवहारकारिणो विणिग्वेमकारादयः प्रकाशवश्चकाः, अप्रकाशवश्चकास्तु स्तेनादय स्त्याशयः वञ्चका ये सुवर्णादि द्रब्यं गृहीत्वाऽपैद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कितवा यूत-समाह्वयदेविनः । धनपुत्रलाभादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलादेशवृत्ताः । भद्राः कल्याणाकारमञ्ज्ञपापा ये धनप्राहिणः । ईक्षणिका हस्तरेसाद्यवलो-कनेन ग्रुभाग्रुभफलकथनजीविनः । महामात्रा हस्तिशिक्षाजीविनः । चिकित्स-काश्चिकित्साजीविनः । असम्यक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषणम् । शिल्पोपचारयुक्ताश्चित्रलेखाग्रुपायजीविनः तेऽप्यज्ञपजीव्यमानशिल्पोपाय-प्रोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति । पण्यस्थियश्च परवशीकरणकुशला इत्येवमादी-न्यकाशं लोकवञ्चकांश्चारेर्जानीयात् । अन्यानिष प्रच्लक्षचारिणः शूद्रादीन्त्रा-द्यापादिवेषधारिणो धनप्राहिणो जानीयात् ॥ २५८-२६०॥

> तान्विदित्वा सुचरितैर्गृहैस्तत्कर्मकारिभिः । चारैश्वानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वश्रमानयेत् ॥ २६१ ॥

तानिति ॥ तानुकान्वञ्चकान्सम्यैः प्रच्छन्नेस्तत्कर्मकारिभिनेणिजां स्तेये वणिरिभरित्येवमादिभिः पुरुषेरेतद्यतिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादि-भिश्रौररनेकस्थानस्यैज्ञीत्वा प्रोत्साध स्ववशान्कुर्यात् ॥ २६१ ॥

> तेषां दोषानभिख्याप्य खे खे कर्मणि तत्त्वतः । क्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥ २६२ ॥

तेषामिति । तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ ये पारमा-थिका दोषाः संधिच्छेदादयसाँह्योके प्रख्याप्य तद्गतधनशरीरादिसामर्थ्या-पेक्षयाऽपराधापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २६२ ॥

न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः । स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥

न हीति ॥ यसाम्रीराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण पृथिग्यां चरतां दण्डन्यतिरेकेण पापिकयायां नियमं कर्तुमञ्जन्यमत एषां दण्डं कुर्यात्॥२६३॥

सभाप्रपाप्पञ्चालावेशमद्यान्नविकयाः ।
चतुष्पथाश्रैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥ २६४ ॥
जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ॥ २६५ ॥
श्रून्यानि चाप्यगाराणि वनान्यपवनानि च ॥ २६५ ॥
एवंविधात्रृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्राप्यतुचारयेत् ॥ २६६ ॥
समेति ॥ जीर्णेति ॥ एवमिति ॥ सभाग्रामनगरादौ नियतं जनसमृहस्थानं,

पाठा॰—1 प्रोत्साह्य (=डत्साहमुत्पादा).

अपद्रन्यं नाम रसविद्धतान्त्रादि रजतरूपेण भ्रमोत्पादकं द्रव्यम्.

प्रपा जलदानगृहं, अपूपविक्रयवेश्म, पण्यस्तीगृहं, मद्यान्नविक्रयस्थानानि, चतुष्पथाः, प्रख्यातवृक्षमूलानि, जनसमूहस्थानानि, जीर्णवाटिकाः, अटन्यः, शिल्पगृहाणि, शून्यगृहाणि, आन्नादिवनानि, कृत्रिमोद्यानानि । एवंप्रकारान्दे-शान्सैन्येः पदातिसमृहेः स्थावरजङ्गमैरेकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्येश्चारेस्त-स्करनिवारणार्थं चारयेत् । प्रायेणैवंविधे देशेऽन्नपानस्त्रीसंभोगस्वप्रहर्त्राद्यन्वे-षणार्थं तस्करा अवतिष्ठन्ते ॥ २६४-२६६ ॥

तत्सहायैरचुगतैनीनाकर्मप्रवेदिभिः।

विद्यादुत्साद्येचेव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥ तदिति ॥ तेषां साहाय्यं प्रतिपद्यमानैस्तवरितानुवृत्तिभः संधिच्छेदादिकर्मा-नुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैश्चाररूपैश्चारमायानिपुणैस्तरकराञ्जानीयादुत्सादयेच ॥

मैक्ष्यमोज्यापदेशैश्र बाह्यणानां च दर्शनैः। शौर्यकर्मापदेशैश्र कुर्युस्तेषां समागमम् ॥ २६८॥

भक्ष्येति ॥ ते पूर्वचौराश्चारभूता 'जागच्छतास्मद्भृहं गच्छामस्तत्र मोदक-पायसादीन्यश्चीमः' हत्येवं भक्ष्यभोज्यव्याजेन, 'क्षसाकं देशे बाह्यणोऽस्ति सो-ऽभिछषितार्थसिद्धं जानाति तं पश्यामः' इत्येवं बाह्यणातां दर्शनैः, 'कश्चिदेक एव बहुभिः सह योत्स्यते तं पश्यामः' इत्येवं शौर्यकर्मव्याजेन तेषां चौराणां राजो दण्डधारकपुरुषाः समागमं कुर्युम्मीहयेयुश्च ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपस्पेंयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये।

तान्त्रसद्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥

य इति ॥ ये चौरासत्त्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणशक्क्ष्या नोपसर्पन्ति, ये च मुळे राजनियुक्तपुराणचौरवर्गे प्रणिहिताः सावधानभूताः तैः सह संगतिं भजन्ते तांश्रोरांस्तेभ्य एव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजनसहिता-न्वलादाक्रम्य राजा हन्यात् ॥ २६९ ॥

न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः। सहोढं सोपकरणं घातयेद्विचारयन्॥ २७०॥

न होडेनेति ॥ धार्मिको राजा हतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणाति-श्चितचौरभावं न घातयेत्कितु हतद्रव्येण चौयोंपकरणेन च निश्चितचौरभावम-विचारयन्यातयेत् ॥ २७० ॥

ग्रामेष्विप च ये केचिचौराणां भक्तदायकाः। भाण्डावकाशदार्थेव सर्वास्तानिप घातयेत् ॥ २७१॥ ग्रामेष्विति ॥ प्रामादिष्विप ये केचिचौराणां चौरत्वं ज्ञात्वा भक्तदाः

पाठा०-1 नानाकमंत्रचारिभिः. 2 सक्ष्यभोज्योपदेशैश्व.

चौयोंपयुक्तभाण्डादि गृहावस्थानं ये ददति तानिष नैरन्तर्याद्यपराधगोचरा-मेक्षया घातयेत ॥ २७३॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्रेव चोदितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्थाञ्ज्ञिष्याचौरानिव द्वतम् ॥ २७२ ॥ राष्ट्रेष्विति ॥ ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ताः, ये च सीमान्तवासिनः क्राः सन्त-श्रीयोंपरेही मध्यस्था भवन्ति तांश्रीरविक्षप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

यश्रापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनेव तमप्योपेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥ २७३ ॥

यश्चापीति ॥ याजनप्रतिप्रहादिना परस्य यागदानादिधर्मसुत्पाद्य यो जीवति स धर्मजीवनो बाह्यणः, सोऽपि यो धर्ममर्यादायाश्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टं दण्डेनोपतापयेत् ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभक्ते पथि मोषाभिदर्शने।

शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वाखाः संपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥ ग्रामेति । ग्रामलुण्डने तस्करादिभिः क्रियमाणे, हिताभङ्गे जलसेतुभङ्गे जाते। 'क्षेत्रोत्पन्नसस्यनाशने वृत्तिभङ्गे च' इति मेघातिथिः। पथि चौरदर्शने तिश्वकटवर्तिनो यथाशक्तितो ये रक्षां न कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादिपरिच्छद-सहिता देशानिर्वासनीयाः ॥ २०४॥

> राज्ञः कोशापहर्द्श्य प्रतिकृतेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डेररीणां चोपजापकान ॥ २७५ ॥

राज्ञ इति ॥ राज्ञो धनगृहाद्धनापहारिणस्तथा तदाज्ञाच्याचातकारिणः बात्रूणां च राज्ञा सह वैरिवृद्धिकारिणोऽपराधापेक्षया करचरणजिह्वाच्छेदना-दिभिनीनामकारदण्डैचितयेत् ॥ २७५ ॥

संधिं छित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥ संधिमिति ॥ ये रात्रौ संधिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा मुक्जन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं छित्त्वा तीक्ष्णे श्रुले तानारोपयेत् ॥ २७६ ॥

अङ्गलीर्ग्रन्थिमेदस छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमहिति ॥ २७७ ॥

अङ्गळीरिति ॥ पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं प्रन्थिमोक्षणेन यश्रोरयति स प्रनिथमेदसार्य प्रथमे द्रन्यप्रहणेऽङ्कलीइछेदयेत् । ते चाङ्कष्ठतर्जन्यौ 'उत्झेपक-

पाठा०—1 तटाभन्ने. 2 मोषाभिमर्शने, 3 प्रातिकृल्येष्ववस्थितान्. 4 प्रन्थि भित्ता (=वस्त्रप्रान्तगृतप्रस्थिभेदं विधाय).

श्रन्थिमेदौ करसंदंशहीनको' (याज स्ट.च्य.२३।२७४) इति याज्ञ्यहक्यवचनात्। द्वितीये शहणे हस्तपादौ छेदयेत्। तृतीये शहणे वधाहो भवति ॥ २७७ ॥

> अग्निदान्मक्तदांश्रेव तथा ग्रस्नावकाशदान्। संनिधादृश्च मोषस्य हन्याचौरमिवेश्वरः॥ २७८॥

अग्निद्ानिति ॥ प्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञायाग्निभक्तशस्त्रावस्थानप्रदान्सु-च्यत इति मोपश्चौरधनं तस्यावस्थापकांश्चौरवदाजा निगृह्णीयात्॥ २७८॥

तडागभेदकं हन्याद्प्सु शुद्धवधेन वा ।

यद्वापि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥ २७९ ॥ तडागेति ॥ यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं सेतुभेदादिना विना-शयित तमप्तु मजनेन प्रकारान्तरेण वा हन्यात् । यद्वा यदि तडागं पुनः संस्कुर्यात्तदोत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २७९॥

> कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्देश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८० ॥

कोष्ठिति ॥ राजसंबन्धिधान्यादिषु धनागारायुधगृहयोदेवप्रतिमागृहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान्हस्त्यश्वरथस्य चापहर्च्वव्यक्षियस्य विनाशकान्हस्त्यश्वरथस्य चापहर्च्वव्यक्षियस्य विनाशकान्हस्त्यश्वरथस्य चापहर्च्वव्यक्षियस्य वस्याति सोऽस्मादेव यत्तु संक्रमध्वजयष्टिदेवताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मादेव देवतागारभेदकस्य वधविधानान्मृन्मयपूजितोज्ञितदेवताप्रतिमाविषयोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योद्कं हरेत् । आगमं वाप्यपां भिद्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१॥ चस्त्वित ॥ यः पुनः प्रजार्थं पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्योदकमेव गृह्णाति । कृत्स्वतडागोदकनाशने वधदण्डः प्रागुक्तः । तथोदकगमनमार्गं सेतुबन्धादिना

यो नाशयति स प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ २८१ ॥

सम्रत्सुजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेष्यं चाशु शोश्रयेत् ॥ २८२ ॥ समुत्सुजेदिति ॥ भनातैः सन्यो राजपथेषु प्ररीषं कुर्यात्स कार्षापणद्वयं दण्डं दद्यात्, स चामेथ्यं शीघ्रमेवापसारयेत्॥ २८२ ॥

आपद्भतोऽथवा दृद्धा गर्भिणी बाल एव वा । परिभाषणमहिन्ति तच शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३॥ आपद्भत हति ॥ व्याधितदृद्धगर्भिणीबाला न दण्डनीयाः किंतु ते पुनः किं कृतमिति परिभाषणीयाः। तचामेध्यं शोधनीया हति शास्त्रमर्थादाः॥ २८३॥

१ प्रतिसंस्कुर्यात् विषादिद्रव्येर्द्षयेदिति राघवानन्दः।

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः। अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः॥ २८४॥

चिकित्सकानामिति ॥ सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां दण्डः कर्तेन्यः । तत्र गवाश्वादिविषये दुश्चिकित्सायां प्रथमसाहसदण्डः । मानुपविषये पुनर्भध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

> संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च मेदकः। प्रतिक्रयांच तत्सर्वं पश्च दद्याच्छतानि च ॥ २८५॥

संक्रमिति ॥ संक्रमो जलोपरि गमनार्थं काष्टशिलादिरूपः, ध्वजश्चिह्नं राज-हारादो, यष्टिः पुष्करिण्यादो, प्रतिमाश्च श्चद्रा सन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्द्रयात्, तत्रं विनाशितं सर्वं पुनर्नवं कुर्यात् ॥ २८५ ॥

अदृषितानां द्रव्याणां दृष्णे भेदने तथा । मणीनामपनेघे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

अद्षितानामिति ॥ अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे, मणीनां च माणिक्यादीनामभेद्यानां विदारणे, वेध्यानामपि मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्या ॥ २८६ ॥

> समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्दै मूल्यतोऽपि वा । समाभ्रुयादमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

समेरिति ॥ समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रब्यदानेन यो विषमं व्यवहरति सममूल्यं द्रष्यं दत्त्वा यः कस्यविद्वहुमूल्यं कस्यविद्वपमूल्यमिति विषमं मूल्यं गृह्णाति सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं मध्यमसाहसं वा दण्डं प्राप्तुवात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत्। दुःखिता यत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥ प्राकारस्य च मेत्तारं परिखाणां च प्रकम् । द्वाराणां चैव भङ्कारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

बन्धनेति ॥ प्राकारेति ॥ बन्धनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कुर्यात् , यत्र निगडबन्धनाधुपेताः श्चल्रणाभिभूता दीर्घकेश्चनखर्मश्रवः कृशाः पाप-कारिणोऽन्येरकार्यकारिभिरकार्यनिवृत्त्यर्थे दृश्येरत् राजा गृहपुरादिसंबन्धिनः श्राकारस्य भेदकं तदीयानामेव परिखाणां प्रायतारं तद्गतानां द्वाराणां अक्षकं शीधमेव देशाधिवासयेत् ॥ २८८-२८९॥ अभिचारेषु सर्वेषु कर्तेच्यो दिशतो दमः। मूलकर्मणि चीनाप्तः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९०॥

अभिचारेष्विति ॥ अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणोपायेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपद्पांशुप्रहणादिषु कृतेष्वचुत्पन्नमरणफलेषु द्विशतपणप्रहण-रूपो दण्डः कर्तव्यः । मरणे तु मानुषमारणदण्डः । एवं मानृषितृभार्यादिव्य-तिरिकैरसलैक्यामोह्य धनप्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तथा कृत्यास्चाटनापाटवादि-हेतुषु क्रियमाणासु नानाप्रकारासु द्विशतपणदण्ड एव कर्तव्यः ॥ २९० ॥

अबीजिवकयी चैव बीजोत्कष्टा तथैव च । मर्यादामेदकथैव विकृतं प्राष्ट्रयाद्वधम् ॥ २९१ ॥

अबीजिति ॥ अबीजं बीजपरोद्दासमर्थं बीह्यादि प्ररोहसमर्थमिति कृत्वा यो विकीणीते, तथाऽपकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विकीणीते, यश्च प्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विकृतनासाकरचरण-कर्णादिरूपं वर्षं प्राप्तयात् ॥ २९१ ॥

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्याये छेदयेलंबण्डकाः क्षुरैः ॥ २९२ ॥

सर्वेति ॥ सर्वकण्टकानां मध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्णकारं तुरु।छद्मकष-परिवर्तापद्रन्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्ये प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षयाङ्गाविशेषेण सर्वदेहं वा खण्डशर्रुदेयेत् ॥ २९२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २९३ ॥ सीतित ॥ कृष्यमाणभूमिद्रव्याणां इलकुद्दालादीनामपहरणे, खड्ठादीनां च शस्त्राणां, श्रीवधस्य च कल्याणघृतादेश्रीयें सत्युपयोगकालेतरकालापेश्चया प्रयोजनापेश्चया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २९३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सहत्तथा।

सप्त प्रकृतयो होताः सप्ताङ्गं राज्यसुच्यते ॥ ३९४ ॥

स्वामीति ॥ स्वामी राजा, श्रमात्यो मध्यादिः, पुरं राजः क्रवदुर्गनिवासः नगरं, राष्ट्रं देशः, कोशो वित्तनिचयः, दण्डो इस्त्यश्वरथपादातं, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येताः सप्तमकृतयोऽङ्गानि । सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते २९४ ततः किमित्याह—

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्थासां यथाक्रमम् । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥ २९५ ॥

॰ सप्तानामिति ॥ आसां राज्यप्रकृतीनां सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाराम-

पाठा०—1 चानाप्ते. 2 बीजोत्कृष्टं. 3 °ह्रवशः.

मेत्॥ २९९॥

पेक्ष्य पूर्वस्थाः पूर्वस्था विनाशविषये गरीयो व्यसनं जानीयात् । तथा हि-मित्र-न्यसनात्सबलन्यसनं गरीयः, संपन्नबलस्यैव मित्रात्म्यहे सामर्थ्यातः, एवं बला-कोशो गरीयान्, कोशनाशे बलखापि नाशात्। कोशादाष्ट्रं गरीयः, राष्ट्रनाशे कुतः कोशोत्पत्तिः ? एवं राष्ट्राहुर्गनाशोऽपि दुर्गादेव यवसेन्धनादिसंपन्नाद्राज्य-रक्षासिद्धिः । दुर्गादमात्यो गरीयान्, प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् । अमा-त्यादृष्यात्मा, सर्वस्थात्मार्थत्वात् । तसादुत्तरापेक्षया पूर्वं यत्नतो रक्षेत् ॥२९५॥

> सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत । अन्योन्यगुणवैशेष्याम किंचिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥

सप्ताङ्गस्येति ॥ उक्तसप्ताङ्गवतो लोके राष्ट्रस्य त्रिदण्डवदन्योन्यसंबन्धस्य परस्परविलक्षणोपकारणाञ्च किंचिदङ्गमधिकं भवति । यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वा-इसाधिक्यमुक्तं तथाप्येषामङ्गानां मध्यादन्यसाङ्गसंबन्धिनमपकारमन्यदङ्ग कर्तुं न शकोति, तसादुत्तरोत्तराङ्गमप्यपेक्षणीयमित्येवंपरोऽयमाधिक्यनिषेधः। अत्र प्रसिद्धं यतित्रिदण्डमेव दृष्टान्तः । तद्धि चतुरङ्गळगोवाळवेष्टनादन्योन्य-संबन्धं, न च तन्मध्ये त्रिदण्डधारणशास्त्रार्थे कश्चिद्दण्डोऽधिको भवति ॥

> तेषु तेषु त कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते । येन यत्साध्यते कार्यं तत्त्तसिङ्श्रेष्टमच्यते ॥ २९७ ॥

तेष्विति ॥ यसात्तेषु तेषु संपाद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गस्यातिशयो भवति, त-त्कार्यमन्येन कर्तुमशक्तेः। एवं च येनाक्केन यत्कार्यं संपाद्यते तस्मिन्कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते। ततश्चान्योन्यगुणविशेषादि यदुक्तं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥२९७॥

> चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम । खशक्ति परशक्ति च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥ २९८ ॥

चारेणेति ॥ सप्तमाध्यायोक्तकापिटकादिना बळस्योत्साहयोगेन कर्मणां च हिस्तिबन्धवणिक्पथादीनामनुष्टानेन जाता सत्रोरात्मनश्च शक्ति राजा सदा ज्ञानीयात् ॥ २९८ ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च । आरभेत ततः कार्ये संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २९९ ॥ पीडनानीति ॥ पीडनानि मारकादीनि कामकोधोद्भवानि, दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषां च गुरुलघुमावं पर्यालोच्य संधिविप्रहादि कार्यमार-

आरमेतैव कमीणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः । कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीनिषेवते ॥ ३०० ॥ आरमेतेति ॥ राजा खराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तानि कार्याणि कथंचिदिदं संजातमिति छलान्यप्यारभ्यात्मना खिन्नः पुनः पुनस्तान्यारभेतैव । यसा-त्कर्माणि सुज्यमानं पुरुषं श्रीनितरां सेवते । तथा नावाह्मणे नानाश्रये श्रीर-स्तीति प्ररोहितापि शोषमेति, नच युगानुरूपेण कर्माणे फलन्तीति राज्ञो-दासितन्यम् ॥ ३०० ॥

यतः,-

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च । राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ ३०१ ॥ कृतमिति ॥ कृतत्रेताद्वापरकलयो राज्ञ एव चेष्टितविशेषासैरेव सत्यादि-विशेषप्रवृत्तेः । तसादाजैव कृतादियुगमभिषीयते ॥ ३०१ ॥

कीदक्चेष्टितः कृतादियुगमित्यत आह—

किलः प्रसप्तो भवति स जाग्रद्वापरं युगम् । कर्मस्यम्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ ३०२ ॥

कलिरिति ॥ अज्ञानाळसादिना यदा निरुधमो राजा भवति तदा किछः स्थात् । यदा जानन्नपि नानुतिष्ठति तदा द्वापरम् । यदा कर्मानुष्ठानेऽवस्थि-तस्तदा त्रेता । यथाशास्त्रं पुनः कर्माण्यनुतिष्ठन्विचरति तदा कृतयुगम् । तस्मादाज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण भान्यमिस्त्रत्र तास्पर्य नतु वास्तवकृतयुगा-द्यपळापे ॥ ३०२ ॥

इन्द्रसार्कस्य वायोश्र यमस्य वरुणस्य च । चन्द्रसाग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ २०३ ॥ इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रादिसंबन्धिनो वीर्यसानुरूपं चरितं राजानुतिष्ठेत् । तथा च राजा कण्टकोद्धारेण प्रतापानुरागाभ्यां संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

कथमिनदादिचरितमन्तिष्टेदित्याह—

वार्षिकांश्रतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति । तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रवतं चरन् ॥ ३०४ ॥

चार्षिकानिति ॥ ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रयणेनेद्मुच्यते । यथा श्रावणादीश्चतुरो मासानिन्द्रः सस्यादिसिद्धये वर्षत्येवमिन्द्रचरितमनुतिष्टन् राजा स्वदेशायात-साधूनभिरुषितार्थैः प्रयेत् ॥ ३०४ ॥

अष्टो मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रिक्सिभिः । तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कवतं हि तत् ॥ ३०५ ॥ अष्टाविति ॥ यथा सूर्यो मार्गकीर्षाद्यष्टमासात् रिक्सिभः स्तोकं स्तोकं

पाठा०-1 कर्मसम्युदितः.

रसमीषत्तापेनादत्ते, तथा राजा शास्त्रीयकरानपीडया सदा राष्ट्राहृद्धीयात्। यसादेतदस्यार्केन्नतम् ॥ ३०५ ॥

प्रविक्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः । तथा चारैः प्रवेष्टव्यं त्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ३०६ ॥

प्रविद्येति ॥ यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तः प्रविद्य विचरत्वेवं चारद्वारेण स्वपरमण्डलजालेषु चिकीर्षितार्थज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टन्यम् । यसा-देतन्मारुतं चरितम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यो प्राप्ते काले नियच्छति । तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमत्रतम् ॥ ३०७॥ यथेति ॥ यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे न सास्तथापि तक्षिन्दकार्चकयोः शत्रु-मित्रयोर्थथा यमः शत्रुमित्रमरणकाले तुल्यवित्रयमयसेवं राज्ञाऽपराधकाले

> वरुणेन यथा पाञ्चैबद्ध एवाभिदृश्यते । तथा पापान्त्रिगृह्णीयाद्वतमेतद्धि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

रागद्वेषपरिहारेण प्रजाः प्रमापणीयाः । यसादेतदस्य याम्यं नतम् ॥ ३०७ ॥

वरुणेनेति ॥ यो वरुणस्य रज्जुभिवन्धितितृमिष्टः स यथा तेनाविशङ्कितः पाशैर्वेद्ध एव रुक्ष्यते तथा पापकारिणोऽविशङ्कितानेव यावन्न पारयन्ते ताव-च्छासयेत् । यसादितदस्य वारुणं वतम् ॥ ३०८॥

परिपूर्ण यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः । तथा प्रकृतयो यसिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥ ३०९ ॥ परिपूर्णमिति ॥ यथा पूर्णेन्द्रदर्शनेन मनुष्या हर्षमुख्यादयन्त्रेवममात्यादयो यसिन्द्रष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति स चन्द्राचारचारी नरेन्द्रः ॥ ३०९ ॥

> प्रतापयुक्तस्तेजस्त्री नित्यं स्थात्पापकर्मसु । दुष्टसामन्तिहस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्पृतम् ॥ ३१० ॥

प्रतापयुक्त इत्यादि॥ पापकारिषु सदा दण्डपातेन प्रचण्डोऽसहनः स्यात्तथा प्रतिकूलामात्यहिंसनशीलो भवेत् । तदस्याग्निसंबन्धि वतं स्मृतम् ॥ ३१०॥

> यथा सर्वाणि भूतानि घरा घारयते समम् । तथा सर्वाणि भूतानि विश्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ ३११ ॥

यथेति ॥ यथा पृथिवी सर्वाण्युचावचानि स्थावरजङ्गमान्युत्कृष्टापकृष्टानि समं इत्वा धारयते तद्वद्विद्वद्धनिकगुणवद्भतानि तदितराणि च दीनानाथादि-सर्वभूतानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसंबन्धि वतं भवति ॥ ३११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्र युक्तो नित्यमतन्द्रितः । स्तेनान्राजा निगृह्णीयात्स्त्रराष्ट्रे पर एव च ॥ ३१२ ॥

एतेरिति ॥ एतेरुकोपायैरन्येश्वानुक्तेरि स्वन्नाद्विप्रयुक्तो राजाऽनलसः सन् स्वराष्ट्रे ये चौरा वसन्ति, ये च परराष्ट्रे वसन्तस्तदेशमागस्य मुण्णन्ति, तानुभय-मकारान्निगृह्णीयात् । 'सोऽझिभैवति वायुश्च' (७।७) इस्रादिना पूर्व सिद्धवदुक्त-मध्यादिरूपत्वम्, इह तु तद्वुणस्यागेन स्पुटीकृतमिस्यपुनरुक्तिः ॥ ३१२ ॥

परामप्यापदं प्राप्तो त्राह्मणान्न प्रकोपयेत् । ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

परामिति ॥ कोशक्षयादिना प्रकृष्टामप्यापदं प्राप्तो राजा ब्राह्मणान्न प्रकोप-येत् । यस्माने रुष्टाः सबलवाहनमेनं सद्य एव शापाभिचाराभ्यां हुन्युः ३१३ तथा हि,—

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोद्धिः । श्वयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥३१४॥ यैरिति ॥ यैर्जाझणैरभिशापेन सर्वभैक्ष्योऽग्निः कृतः, समुद्रश्चापेयजैलः, चन्द्रश्च क्षययुक्तः पश्चात्प्ररितसान्कोपयित्वा को न नश्येत् ॥ ३१४॥ किंच.—

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः । देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्समृश्चयात् ॥ ३१५ ॥ लोकानिति ॥ ये खर्गादिलोकान्परानन्यांश्च लोकपालान्सजन्तीति संभा-न्यते । देवांश्च शार्षेन मानुषादीन्कुर्वन्ति तान्पीडयन्कः समृद्धिं प्राशुयात् ॥ अपि च.—

> यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्र सर्वदा । ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

यानित्यादि ॥ यान्त्राह्मणान्यजनयाजनकर्तृकानाश्रित्य 'अभौ प्रास्ताहुतिः' (१।७६) इति न्यायेन पृथिव्यादिलोका देवाश्र स्थिति लभन्ते, वेद एव च येषामभ्युद्यसाधनतया याजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच, ताञ्जीवितुः मिच्छन्को हिंस्यात् ॥ ३१६ ॥

३६ म० स्मृ०

१ मृगोरियं भाषेति बिह्निर्निर्देष्टवान्कंचनासुरम्, स च तामपाहरत्, ततश्च क्रुडो मृगुः 'त्वं सर्वभक्षो भव' इत्याज्ञं श्रशापेति श्रूयते । र तपश्चरता वडवामुखनामप्रिणाहृतः समुद्रो नोपस्थितस्तेन चार्णवः शसो छवणभावभाषादित इति भारते मोक्षभमेषूक्तम्। ३ दक्षेण चन्द्रो हि क्षयी कृतः, पुनश्चोषायैः पूर्णत्वमापादित इति प्रसिद्धिः।

एवं तर्हि विद्वांसं बाह्मणं सेवेतेलत बाह-अविद्वांश्रेव विद्वांश्र ब्राह्मणो दैवतं महत् । प्रणीतश्राप्रणीतश्र यथाग्निर्देवतं महत् ॥ ३१७ ॥

अविद्यानिति ॥ यथाहितोऽनाहितो वाऽप्तिमेहती देवता; एवं मुखें विद्वांश्च ब्राह्मणः प्रकृष्टा देवतेति ॥ ३१७ ॥

इमशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति । हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

इमशानेष्वित्यादि ॥ यथाप्तिर्महातेजाः श्मशाने शवं दहन्कार्येऽपि नैव दुष्टो भवति किंतु पुनरपि यज्ञेषु हूयमानोऽभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ३१९ ॥ एवं यद्यपीति ॥ एवं कुत्सितकर्मस्विप सर्वेषु यद्यपि बाह्यणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः । यसात् प्रकृष्टं तद्दैवतम् । स्तुत्यर्थत्वाचास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः ॥ ३१९॥

क्षत्रस्मातिप्रदृद्धस्य त्राह्मणान्प्रति सर्वेशः ।

ब्रह्मेव संनियन्तु स्थात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२०॥

क्षत्रस्थेति ॥ क्षत्रियस बाह्मणान्त्रति सर्वेथा पीडानुवृत्तस बाह्मणा एव शापाभिचारादिना सम्यङ्कियन्तारः। यसात्क्षत्रियो बाह्मणात्संभूतः, बाह्मण-बाह्यसूतत्वात् ॥ ३२० ॥

तथा च,-

अद्भवोऽग्रिबंद्यतः क्षत्रमञ्मनो लोहमुत्थितम् । तेषां सर्वत्रगं तेजः खासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१ ॥

अद्भा इति ॥ जलबाह्मणपाषाणेभ्योअभिश्वत्रियशस्त्राणि जातानि, तेषां संबन्धि तेजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदनार्थकं कार्यं करोति । स्वकारणेषु जलब्राह्मण-पाषाणाख्येषु दहनाभिभवच्छेदनात्मकं कार्यं न करोति ॥ ३२१ ॥

नात्रहा क्षत्रमृश्लोति नाक्षत्रं त्रहा वर्धते। ब्रह्म क्षत्रं च संप्रक्तमिह चाम्रत्र वर्धते ॥ ३२२ ॥

े नेति ॥ ब्राह्मणरहितक्षत्रियो वृद्धिं न याति, शान्तिकपौष्टिकव्यवहारेक्षणा-दिभर्मेनिरहात्। एवं क्षत्रियरहितोऽपि ब्राह्मणो न वर्धते, रक्षां विना यागादि-कर्मानिष्पत्तेः । किंतु ब्राह्मणः श्रत्रियश्च परस्परसंबद्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाममोक्षावात्या वृद्धिमेति । दण्डप्रकरणे चेयं ब्राह्मणस्तुतिर्वाह्मणानाः मपराधिनामपि छघुदण्डप्रयोगनियमार्था ॥ ३२२ ॥

र 'सेषा क्षत्रस्य, योनिर्यद्रह्म' इति श्रुतिवचनात्क्षत्रियस्य महासंभवत्वमिति भावः .

यदा त विशिष्टदर्शनेनाचिकित्खन्याधिना वासबसृत्युर्भवति तदा,— दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसस्रुत्थितम् । पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥ ३२३ ॥

द्त्वेति ॥ महापातकिन्यतिरिक्तविनियुक्तावशिष्टसर्वदण्डधनं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा, पुत्रे राज्यं समप्यासन्नमृत्युः फलातिशयप्राप्तये संप्रामे प्राणलागं कुर्यात् । संप्रामासंभवे त्वनशनादिनापि ॥ ३२३॥

> एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः । हितेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्यानियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एवमिति ॥ एवमध्यायत्रयोक्तराजधर्मेषु व्यवहार्यमाणो राजा सर्वदा यतः वान्प्रजाहितेषु सर्वान्युत्यान्वितियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

> एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः । इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशुद्धयोः ॥ ३२५ ॥

एष इति ॥ एतदाज्ञः कर्मानुष्ठानं पारंपर्यागततया नित्यं समयमुक्तम्, इदानीं वैश्यशूद्रयोः क्रमेण वश्यमाणमिदं कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२५ ॥

> वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् । वार्तायां नित्ययुक्तः स्थात्पश्चनां चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

वैद्यस्त्वित ॥ वैदयः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारो विवाहादिकं कृत्वा जीवि-कायां वक्ष्यमाणायां कृष्यादिकार्यार्थं पश्चपालने च सदा समायुक्तः स्वात् । पश्चरक्षणस्य वार्तात्वेऽपि प्राधान्यस्यापनार्थं पृथग्विधानम् । तथा चोत्तर-श्लोकाभ्यां प्राधान्यं दर्शयति ॥ ३२६ ॥

> प्रजापिताई वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पश्चन् । ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ ३२७ ॥

प्रजापितिरिति ॥ यसाद्रह्मा पश्चन्सष्ट्वा रक्षणार्थं वैश्याय दत्तवान्, अतौ वैश्येन रक्षणीयाः पश्चव इति पूर्वानुवादः । प्रजाश्च सर्वाः सष्ट्वा ब्राह्मणाय राह्मे च रक्षणार्थं दत्तवानिति प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ ३२७ ॥

> न च वैत्रयस्य कामः स्थान्न रक्षेयं पश्चिति । वैत्रये चेच्छति नान्येन रक्षितच्याः कथंचन ॥ ३२८ ॥

म चेति ॥ पशुरक्षणं न करोमीति वैदयेनेच्छा न कार्या । अतः कृष्यादि-वृत्तिसंभवेऽपि वैदयेन पशुरक्षणमवद्यं करणीयम् । वैदये च पशुरक्षणं कुर्व-स्नन्यः पशुरक्षणं न कारयितच्यः ॥ ३२८ ॥ किंच,-

मणिम्रक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च। गन्धानां च रसानां च विद्याद्वीबलाबलम् ॥ ३२९ ॥

मणीति ॥ मणिसुक्ताविद्रमछोह्वस्राणां, गन्धानां कर्पूरादीनां, रसानां लवणादीनामुत्तममध्यमानां देशकालापेक्षया मृल्योत्कर्षापकर्षं वैश्यो जानी-यात्॥ ३२९॥

> बीजानामुप्तिविच स्थात्क्षेत्रदोषगुणस्य च । मानयोगं च जानीयात्त्रहायोगांश्च सर्वशः ॥ ३३० ॥

बीजानामिति ॥ बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः स्वात् । इदं बीजमिस-न्काले तत्र संहतं चोसं प्ररोहत्यसिन्नेत्येवं तथेदमूषरमिदं सस्पप्रदमित्यादि-क्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्वात् । मानोपायांश्च प्रस्थद्रोणादीन त्रहोपायांश्च सर्वान तत्त्वतो जानीयात् , यथाऽन्यो न वञ्चयति ॥ ३३०॥

> सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् । लाभालामं च पण्यानां पश्चनां परिवर्धनम् ॥ ३३१ ॥

सारासारमिति ॥ इद्मुत्कृष्टमेतद्पकृष्टमिलेकजातीनामपि द्रव्याणां विशेषं जानीयात्, तथा देशानां प्राक्पश्चिमादीनां क किमल्पमूल्यं किं बहुमूल्यं चेत्यादिदेशगुणदोषौ बुध्येत । विक्रेयद्गन्याणां चेयता कालेन इयानपचय उपचयो वेति विद्यात् । तथासिन् देशे कालेऽनेन च तृणोदकयवादिना पशवो वर्धन्तेऽनेन क्षीयन्त इत्येतद्पि जानीयात्॥ ३३१॥

> भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् । द्रव्याणां स्थानयोगांश्च ऋयविऋयमेव च ॥ ३३२ ॥

भूत्यानामिति ॥ गोपालमहिषपालानामिदमस्य देयमिति देशकालकर्मा-तुरूपं वेतनं जानीयात् । गौडदाक्षिणात्यादीनां च मनुष्याणां नानाप्रकारा भाषा विक्रयाद्यर्थं विद्यात्, तथेदं द्रव्यमेवं स्थाप्यतेऽनेन च संयुक्तं चिरं तिष्ठतीति बुध्येत, तथेदं द्रव्यमस्मिन्देशे काले चेयता विक्रीयत इत्येतद्पि जानीयात्॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्टेचलग्रत्तमम् ।

दद्याच सर्वभूतानामन्त्रमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३ ॥ धर्मेणेति ॥ धर्मेण विकयादिनोक्तप्रकारेण धनवृद्धौ प्रकृष्टं यतं कुर्यात् । हिरण्यादिदानमपेक्यान्नमेव प्राणिस्यो विशेषेण द्यात् ॥ ३३३ ॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्त्रिनाम् । ग्रुश्रूपैव तु शृद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥ ३३४ ॥ विप्राणामिति ॥ शूद्रस्य पुनर्वेद्विदां गृहस्थानां स्वधर्मानुष्टानेन यशो-

वुकानां ब्राह्मणानां या परिचर्या सैव प्रकृष्टस्वर्गादिश्रेयोहेतुर्धर्मः ॥ ३३४ ॥

ग्रुचिरुत्कृष्टग्रुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः । त्रीक्षणाद्याश्रयो नित्यग्रुत्कृष्टां जातिमश्रुते ॥ ३३५ ॥

शुन्तिरिति ॥ बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतः, स्वजालपेक्षयोत्कृष्टद्विजातिपरिचर-णशीलः, अपरुषभाषी, निरहंकारः, प्राधान्येन ब्राह्मणाश्रयस्तद्भावे क्षत्रिय-वैद्याश्रयोऽपि स्वजातित उत्कृष्टां जातिं प्रामोति ॥ ३३५ ॥

एषोऽनापदि वर्णानाग्रुक्तः कर्मविधिः शुभः । आपद्यपि हि यस्तेपां ऋमशस्तं निवोधत ॥ ३३६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे स्गुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एष इति ॥ एष वर्णानामनापदि चतुर्णामपि कर्मविधिर्धमे उक्तः, आप-द्यपि यस्तेषां धर्मस्तं संकीर्णश्रवणादूर्ध्वं क्रमेण श्रणुत ॥ ३१६ ॥ इति श्रीकुळूकभट्टकृतायां मन्वर्थभुक्तावत्यां मनुवृत्तौ नवसोऽध्यायः ॥ ९ ॥

> दश्यामोऽध्यायः १० अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्तर्कमस्या द्विजातयः । प्रब्रुयाद्वाह्यणस्त्वेषां नेतराविति निश्रयः ॥ १ ॥

अधीयीरिद्यति ॥ वैश्यश्च धर्मानन्तरं 'संकीर्णानां च संभवम्' (१।११६) इति प्रतिज्ञातत्वात्तसिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव संकीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानुवादार्थं जैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापनमनुवद्ति । ब्राह्मणान् द्यस्त्रयो वर्णा अध्ययनानुभूतत्त्वकर्मानुष्ठातारो वेदं पठेयुः । एषां पुनर्मध्ये ब्राह्मण एवाध्यापनं कुर्याच क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चयः । 'प्रवृ्याद्वाह्मणस्त्वे-षाम्' इत्यनेवैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिषेधिति हो 'नेतरी' इति पुनर्निषेध-वर्चन प्राप्तिक्षत्तेगौरवार्थम् ॥ १ ॥

किंच,—

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद्वृत्त्युपायान्यथाविधि । प्रब्रूयादितरेभ्यश्च खयं चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥ सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथाशास्त्रं ब्राह्मणो जानीयात्, ते यश्चोपदिशेत्, स्रयं च यथोक्तविश्वयममजुतिष्ठेत् ॥ २ ॥

भन्नानुवादः— वैशेष्यात्त्रकृतिश्रेष्ठचान्नियमस्य च घारणात् । संस्कारस्य विशेषाच वर्णानां त्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥

वैदोध्यादिति ॥ जात्युत्कर्पात्, प्रकृतिः कारणं हिरण्यगभौजमाङ्गरूपका-रणोत्कर्षात्, नियम्यतेऽनेनेति नियमो वेदस्तस्याध्ययनाध्यापनन्याख्यानादि-

पाठा०-1 ब्राह्मणापाश्रयः.

युक्तसातिशयवेदधारणात् । अत एव 'ब्रह्मणश्चैव धारणात्' (१।९३) इति सातिशयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्ष उक्तः । गोविन्दराजस्तु स्नातकव्रतानां श्वारणादिति व्याख्यातवान्।तन्नः क्षत्रियादिसाधारण्यात्।संस्कारस्योपनयना-ख्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्षया प्राधान्यविधाने विशेषाद्वर्णानामध्यापनवृत्यपदेशयो-ब्रिह्मण प्रवेश्वरः ॥ ३ ॥

त्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु श्रुद्रो नास्ति तु पश्चमः ॥ ४ ॥

ब्राह्मण इति ॥ ब्राह्मणाद्यस्त्रयो वर्णा द्विजाः, तेषामुपनयनविधानात् । शूद्धः पुनश्चतुर्थो वर्ण ऐकजातिः, उपनयनाभावात् । पञ्चमः पुनर्नर्णो नास्ति । संकीर्णजातीनां त्वश्वतरवनमातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वात्र वर्णत्वम् । भवं च जात्मनतरोपदेशः शास्त्रे संव्यचहरणार्थः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षत्योनिषु । आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥ ५ ॥

सर्ववर्णेष्वित ॥ ब्राह्मणादेषु वर्णेषु चतुर्विप, समानजातीयासु यथा-शास्त्रं परिणीतास्वक्षतयोनिष्वानुकोन्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रि-यायामित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मातापित्रोर्जात्या युक्तास्तजातीया एव ज्ञातन्याः । आनुलोम्यग्रहणं चात्र मन्दोपयुक्तसुत्तरश्लोक उपयोक्ष्यते । गवा-श्वादिवदवयवसंनिवेशस्य बाह्मणजात्यभिव्यञ्जकाभावादेतद्राह्मणादिलक्षणस्-क्तम् । अत्र च 'पत्नी'प्रहणाद्न्यपत्नीजनितानां न ब्राह्मणादिजातित्वम् । तथा च देवल:-'द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अववाट इति ख्यातः ग्रीद्रधर्मा स जातितः ॥ वैतहीना न संस्कार्याः स्वतन्नास्वपि ये सुताः । उ-त्पादिताः सवर्णेन बाला इव बहिष्कृताः ॥' व्यासः—'ये तु जाताः समा-नासु संस्कार्याः स्युरतोऽन्यया'। याज्ञचल्क्योऽपि (या.स्मृ.आ.४।९०)-'सव-र्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः' इत्यभिधाय 'विन्नास्तेष विधिः स्मृतः' (या.आ.४१९२) इति बुवाणः स्वपत्युत्पादितस्यैव बाह्मणादिजातित्वं विश्विकाय ५

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितानसुतान् । सद्यानेव तानाहुमांतृदोषविगहिंतान् ॥ ६ ॥

स्त्रीचिति ॥ भानुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु हिजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः, यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां, क्षत्रियेण वैद्यायां, वैद्येन श्रृहायां तान्मातुर्हीनजातीयत्वदोषाद्गर्हितान्पितृसदशाञ्च तु पितृसजातीया-न्मन्वादय भाहुः । पितृसदशप्रहणान्मातृजातेरुत्कृष्टाः पितृजातितो निकृष्टा श्रेयाः । एतेषां च नामानि मूर्धावासिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादि-

पाठा • —1 अद्भाजन्मा. 2 व्रतहीना असंस्कार्याः सवर्णाखपि. 3 भार्या-जाताः समानाः स्युः संकराः स्युरतोऽन्यथा.

१ जननीसकाशाज्जनमरूपा शूद्रस्यैकैव जातिः, नान्या । 'अष्टमे बाह्मणमुपनयीत्, पकारको राजन्यम्, द्वादको वैश्यम्' इत्यादौ शृद्धस साविन्यपदेशविधानानिभधानात्।

भिरुक्तानि, वृत्तयश्चेषामुशेनसोक्ताः—हस्त्यश्वरथशिक्षा बच्चधारणं च मूर्धा-भिषिक्तानां, नृत्यगीतनक्षत्रजीवनं सत्त्यरक्षा च माहिष्याणां, द्विजातिश्चश्रूषा अनधान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति॥६॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।

ब्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥ ७ ॥

अनन्तरास्त्रिति ॥ एष पारम्पर्यागततया नित्यो विधिरनन्तरजातिभार्यो-त्पन्नानामुक्तः । एकेन द्वाभ्यां च वर्णाभ्यां न्यवहितासूत्पन्नानां यथा ब्राह्मणेन वैद्यायां, क्षत्रियेण शुद्धायां, ब्राह्मणेन शुद्धायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बद्धो नाम जायते।

निषादः शुद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिति॥ 'कन्या'ब्रहणादनोढायामित्यध्याहार्यम्। 'विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' (या.स्मृ.आ.११९२) इति याज्ञवल्येन स्फुटीकृतत्वाच । ब्राह्मणाद्वैत्रय-कन्यायामूढायामम्बष्टाख्यो जायते । शूद्रकन्यायामूढायां निषाद् उत्पद्यते । यः संज्ञीन्तरेण पारशवश्चोच्यते ॥ ८॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रुराचारविहारवान् । क्षत्रक्र्द्रवपुजन्तुरुग्रो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

क्षत्रियादिति ॥ क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुढायां कूरचेष्टः कूरकर्मरतिश्च क्ष-त्रद्भदस्यभाव उपाख्यः पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विशस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्धयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्पडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

विप्रस्थेति ॥ त्राह्मणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु, क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयोः स्त्रियोः, वैश्यस्य च श्रूदायां, वर्णत्रयाणामेते षद पुत्राः सवर्णपुत्रकार्यापेक्षया-पसदा अवसन्ना निकृष्टाः स्युः ॥ १० ॥

एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाह—

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां स्रतो भवति जातितः । वैक्यान्मागधवैदेहौ राजवित्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

क्षत्रियादिति ॥ अत्र विवाहासंभवाद 'कन्या'ग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदर्शना-र्थम् । अत्रैव स्त्रोके 'राजविपाङ्गनासुतौ' इति ब्राह्मण्यां क्षत्रियाजात्या सूत-नामा संजायते । वैश्याद्यथाकमं क्षत्रियाब्राह्मण्योमीगधबैदेहाल्यौ पुत्रौ भवतः । एषां च वृत्तयो मनुनैवाभिधास्यन्ते ॥ ११ ॥

[्] १ मत्स्यघातजीन्यन्यो निषादः प्रतिलोमजो वरीवर्ति, तद्धमनिरासार्थमत्रोक्ता पारसः वेस्यन्या संवेति ध्येयम्.

श्रुद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्राधमो नृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२ ॥

शूद्राहिति ॥ स्ट्राहैश्याक्षत्रियात्राह्मणीषु क्रमेणायोगवः क्षत्ता नृणामध-मश्राण्डालश्र वर्णानां संकरो येषु जनयितन्येषु ते वर्णसंकरा जायन्ते ॥१२॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्टोग्रौ यथा स्मृतौ । श्रुचवैदेहकौ तद्दत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तर इति ॥ एकान्तरेऽपि वर्णे बाह्यणाहै श्यकन्यायामम्बष्टः, क्षत्रि-याच्छूद्रकन्यायामुत्रः, एतावानुलोम्येन यथा स्पर्शाचहौं तहदेकान्तरे प्रति-लोमजननेऽपि शुद्धात्क्षत्रियायां क्षत्ता, वैश्याद्वाह्यण्यां वैदेहः, एतावपि स्प-शादियोग्यो विज्ञेयो । एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शाचनुज्ञानादनन्तरोत्पन्नानां स्तमागधायोगवानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धं भवति । अतश्रण्डाल एवैकः प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रा इति ॥ मातृदोषादिति हेतूपन्यासादन्तरम्रहणमनन्तरवचैकान्तरद्य-न्तरमदर्शनार्थम् । ये द्विजातीनामनन्तरैकान्तरद्यन्तरजातिस्वीध्वानुलोम्येनो-त्पन्नाः पूर्वमुक्ताः पुत्रास्तान्हीनजातिमातृदोषान्मातृजातिन्यपदेश्यानाचक्षते । मातापितृन्यतिरिक्तसंकीर्णजातित्वेऽप्येषां मातृजातिन्यपदेशकथनं मातृजाति-संस्कारादिधर्मग्रास्यर्थम् ॥ १४ ॥

त्राह्मणादुय्रकन्यायामावृतो नाम जायते । आभीरोऽम्बष्टकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति ॥ क्षत्रियेण श्रद्धायामुत्पन्नोत्रा, उत्रा चासौ कन्या चेत्युत्र-कन्या, तस्यां त्राह्मणादावृतनामा जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्नाम्बद्धा, तस्यां ब्राह्मणादाभीराख्यो जायते । श्रद्धेण वैश्यायामुत्पन्ना ब्रायोगवी, तस्यां ब्राह्मणाद्धिग्वणो जायते ॥ १५ ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाघमो नृणाम् । प्रातिलोम्येन जायन्ते ग्रहादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवक्षेति ॥ भाषोगवः श्वता चण्डालश्च मनुष्याणामधम इत्येते त्रयो व्युत्क्रमेण वैश्याक्षत्रियात्राक्षणीषु प्रत्रकार्याद्यमातास्त्रयः श्रूहा जायन्ते। प्रत्रकार्याक्षमत्वप्रतिपादनार्थमुक्तानामप्येषां पुनर्वचनम् । एतमुक्तरश्चोकोक्ता-नामपि ॥ १६ ॥ वैश्यान्मागधवेदेही क्षत्रियात्स्त एव तु । प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

वैर्यादिति ॥ क्षत्रियात्राह्मण्योमीगधवैदेही क्षत्रियाद्राह्मण्यां सूत इत्येवं प्रातिलोग्येनापरेऽपि त्रयः पुत्रकार्याद्रपसदा जायन्ते ॥ १७ ॥

> जातो निषादाच्छ्द्रायां जात्या भवति पुकसः । श्रद्राज्ञातो निषाद्यां तु स वै क्रुकुटकः स्मृतः ॥ १८॥

जात इति ॥ निषादाच्छूदायां जातो जात्या पुकसो भवति । निषाद्यां पुनः ग्लूदाद्यो जातः स कुक्कुटकनामा स्मृतः ॥ १८॥

> क्षतुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते । वैदेहकेन त्वम्बध्याम्रत्पन्नो वेणं उच्यते ॥ १९ ॥

श्चनुरिति ॥ शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता, क्षत्रियेण शूद्रायां जाता उम्रा, तेन तस्यां जातः श्वपाक इत्युच्यते । वैदेहकेनाम्बद्ध्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १९ ॥

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान्सावित्रीपरिश्रष्टान्त्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥ २०॥

द्विजातय इति ॥ द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान्युत्राबुत्पाद्यन्ते ते चेदुपन यनाख्यव्रतहीना भवन्ति तदा तानकृतोपनयनान् वात्येत्वनया संज्ञ्या व्यपदि-शेत्। 'अत कर्ष्यं त्रयोऽप्येते' (२।३९) इत्युक्तमपि वात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्र-वदस्याप्युपकाराक्षमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिनसंकीर्णप्रकृरणेऽनृदितम् ॥ २०॥

वात्यातु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः। आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥ २१॥

व्रात्यादिति ॥ वात्याद्राह्मणात् 'सवर्णासु' (१०१२०) इत्यनुवृत्तेर्वाह्मण्यां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते । तथा भावन्त्य-वाटधान-पुष्पध-शैला जायन्ते । एकस्य वैतानि देशभेद्रप्रसिद्धानि नामानि ॥ २५ ॥

झह्रो मह्नश्च राजन्यां द्वात्यानिन्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥ २२ ॥

झ्लो मलुश्चेति ॥ क्षत्रियाद्वात्यात्सवर्णायां झल्ल-मल्ल-निन्छिति-नट-करण-सस-द्रविडाख्या जायन्ते । एतान्यप्येकस्येव नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यातु जायते वात्यात्सुधन्वाचार्य एव च । कारुपश्च विजन्मा च मैत्रः सात्त्वत एव च ॥ २३ ॥

- वैद्यात्त्विति ॥ वैदयात्पुनर्वात्यात्सवर्णायां सुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममै-त्रसात्त्वताच्या जायन्ते । एकस्य चैतान्यपि नामाति ॥ २३ ॥

पाठा॰—1 वेन उच्यते. 2 मृजनण्टनः. 3 वाखालिच्छिविरेन च.

व्यभिचारेण वर्णानामवैद्यावेदनेन च। स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः॥ २४॥

व्यभिचारेणेति॥ ब्राह्मणादिवर्णानामन्योन्यस्रीगमनेन, सगोत्रादिविवाहेन उपनयनरूपस्त्रकर्मत्यागेन, वर्णसंकरो नाम जायते । अतो वुक्तमस्मिन्प्रकरणे वालानामभिधानम् ॥ २८॥

> संकीर्णयोनयो ये त प्रतिलोमानुलोमजाः। अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

संकीणेति ॥ ये संकीणयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्र परस्परसंबन्धाजायन्ते तान्विशेषेण वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

स्तो वैदेहकथैव चण्डालश्च नराधमः। मागधः क्षत्रुजातिश्च तथाऽऽयोगव एव च ॥ २६ ॥ सृत इति ॥ एते पडुक्तलक्षणाः सूतादय उत्तरार्धमनूबन्ते ॥ २६ ॥

एते पद् सद्दशान्वर्णाञ्जनयन्ति खयोनिषु । मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

पत इति ॥ एते पूर्वोक्ताः षद प्रतिकोमजाः स्वयोनिषु सुतोत्पात्तं कुर्वन्ति । यथा श्रद्धेण वैश्यायां जात आयोगवः आयोगव्यामेव, मातृजातौ वैश्यायां, प्रवरास क्षत्रियात्राह्मणीयोनिषु, चकाराद्पकृष्टायामपि शृद्धजातौ, सर्वत्र सद्शान्वर्णाक्षनयन्ति । सद्दशत्वं च न पित्रपेक्षया किंतु मातृजात्यादिषु चातुर्वण्येस्त्रीष्वेव पितृतोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्, तत्सदृशान्पितृ-तोऽधिकगहिंतान्, खजातावपि जनयन्तीत्येतावदेवाप्राप्तत्वादनेन विधीयते । किंत ज्ञचन्यवर्णेनोत्तमवर्णसीषु जनितत्वात्कियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रति-कोमजाः क्रियाद्षष्टाभ्यां च मातापितृभ्यां तुरुयाभ्यामपि जनिते आयोगवादिपुत्रे ब्रह्महन्तरजनितो ब्रह्महन्त्रमातापितृजनितवद्धिकदुष्ट एव न्याय्यः । शुद्ध-ब्राह्मणादिजातीयेन शुद्धब्राह्मण्यादिसजातीयायां जनितः पितृतुल्य एवोचितो नत कियादृष्टोभयजनितोऽपि ॥ २७॥

> यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्माख जायते । आनन्तर्यात्खयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥ २८ ॥

यश्रेति ॥ यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यश्रद्धाणां मध्याद्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोगेमने बाह्मणसानुलोम्याद्विज उत्पद्यते, सजातीयायां च द्विजो जायते । एवं बाह्येष्वपि क्षत्रियवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाबाह्यण्यो-जितेषुत्कर्षापक्रमो भवति । शृद्जातप्रतिलोमापेक्षया द्विजाद्यत्पन्नप्रतिलोम-

प्राशस्त्रार्थमिदम् । मेधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतदेषां वचनमुपनयना-र्थमित्याह । तन्नः 'प्रतिलोमजास्तु धर्महीनाः' (गौ स्ट ४।३) इति गौतमेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥

> ते चापि वाह्यान्सुवहूंस्ततोऽप्यधिकदृषितान् । परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगाईंतान् ॥ २९ ॥

ते चापीति ॥ ते चायोगवादयः षद परस्परजातीयासु भार्यासु सुबहू-नानुलोम्येऽप्यधिकदुष्टान्सिक्याबहिर्भूताञ्जनयन्ति । तद्यथा-आयोगवः क्षत्तुजायायामात्मनो हीनतरं जनयति, तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनो हीन-तरसुत्पादयति । एवमन्येष्विप प्रतिलोमेषु दृष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथैन श्रुद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रस्यते । तथा बाह्यतरं बाह्यश्वातुर्वण्यं प्रस्यते ॥ ३० ॥

यथैनेति ॥ यथा ब्राह्मण्यां सूद्रोऽपकृष्टं चाण्डालाख्यं प्राणिनं प्रसूचते जन-यत्येवं बाद्यश्वाण्डालादिवर्णचतुष्टये चाण्डालादिभ्योऽप्यपकृष्टं पुत्रं प्रसूचते ॥ एतदेव विस्तारयति—

> प्रतिकुलं वर्तमाना बाह्या बाह्यतरान्युनः । हीना हीनान्त्रस्यन्ते वर्णान्पश्चद्येव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकुलिमिति॥ अत्र मेधातिथि-गोविन्दराजयोर्ज्यास्यानम्-चातुर्वर्ण्यंबा-ह्याश्चण्डालक्षत्रायोगवाः शृद्धभवाख्यश्चातुर्वर्ण्ये गच्छन्त मात्मनो हीनतरान परस्परापेक्षयापकृष्टोत्कृष्टवर्णप्रभवत्वात्पञ्चदशवर्णान्संपादयन्ति । तद्यथा-चण्डाळः ग्रद्धायामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जन-यति, एवं वैश्यायां ततोऽप्यपसदं, क्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं जनयति. ततोऽपसदं, क्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं, ततोऽपि हीनं ब्राह्मण्यां जन-यति । एवं क्षत्रायोगवाविप चातुर्वण्ये चतुरश्चतुरो जनयतः, इत्येते शूद्रप्रभव-चण्डालक्षत्रायोगवेभ्यश्चातुर्वर्ण्यद्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते । आत्मना च चण्डा-लक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शृद्धप्रभवाः पञ्चद्श उत्पद्यन्ते । एवं वैश्यक्षत्रिय-ब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्ति । एवं षष्टिश्चातुर्वेण्येन सह चतुः-षष्टिप्रमेदा भवन्ति । ते तु परस्परगमनेन नानावर्णाञ्जनयन्तीति । नैतन्मनोहरम् ; पूर्वश्लोके घण्णां प्रतिलोमजानां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथन-त्वाचास्य । अन्नापि श्लोके 'प्रतिकृष्ठं वर्तमानाः' इत्युपादानात्प्रतिलोमजमान्न-विषयोऽयं श्लोको नानुंछोमजविषयः। तथा च वैश्यक्षत्रियबाह्यणप्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्त्येवं षष्टिरिति न संगच्छते । न च संभवमात्रेणैवेयं षष्टिरुक्ता न दुष्टतया, सूद्रश्भवायोगवक्षत्तृचण्डाला एव चातुर्वेण्यंसंतानो-प्रेताः पञ्चद्श गर्हिता इति वाच्यम् । यतो वैश्यक्षत्रियाम्यामपि प्रतिलोमत उत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वात्तेरपि चातुर्घण्यें जनितानां गर्हितत्वस्य संभवात

The state of the s

'तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वेण्ये प्रसूचते' (१०।३०) इति मनुनैवानन्तरं स्फुटसु-कत्वात् । युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वाचातुर्वण्येन सह चतुःषष्टिरिति सर्वथैवापकृतम् । नहि संकीर्णप्रकरणे युद्धचातुर्वण्येगणनीचिता । किंच 'वर्णान्पञ्चदश प्रसूयन्ते' इति श्रूयमाणद्वादशजनानुक्त्वा ते चात्मना चण्डा-लक्षत्रायोगवाख्य इत्येवं शुद्धप्रभवाः पञ्चद्दशैति न युक्तम् । अपि चात्मना सह पञ्चदश संपादयन्तीति न संगच्छते । असंपाद्यत्वादात्मनः पञ्चदश संपद्यन्त इति च व्याख्यानेऽध्याहार एव दोषः; तसादेवं व्याख्यायते— प्रतिकृष्टं वर्तमानाः प्रतिलोमजा वाह्याः, द्विजप्रतिलोमजेभ्यो निकृष्टत्वात् । श्रृहप्रभवायोगवक्षत्तृचण्डालास्रयः। पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुर्वण्यें खजातौ 'प्ते पर सदशान्' (१०१२७) इत्यत्र सजात्युत्पन्नस्य पिनृतो गर्हितत्वाभि-धानात् जात्मापेक्षया बाह्यान्तरान्त्रत्येकं पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा-**धा**योगवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु चायोगव्यामात्मनो निकृष्टान्पञ्च पुत्राञ्जनयति । एवं क्षत्त्वाण्डालावपि प्रत्येकं पञ्च प्रत्राक्षनयतः । इत्थं बाह्यास्त्रयः पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति । तथानुलोमजेभ्यो हीना वैश्यक्षत्रियप्रमवा मागध्वैदेहसूता बात्मापेक्षया हीनान्पूर्ववचातुर्वर्ण्येखीषु सजाती प्रत्येकं पञ्च पुत्राञ्जनयन्ती हीना अपि त्रयः पञ्चदशैव पुत्राक्षनयन्ति । एवं त्रिंशदेते भवन्ति । अथवा 'बाह्य'शब्दो 'हीन'शब्दश्च पडेव प्रतिलोमजानाह । अत्र बाह्याश्चाण्डाल-क्षत्रायोगववैदेहमागधसूताः षड्यथोत्तरमुत्कर्षात्प्रातिलोम्येन स्त्रीषु वर्तमाना बाह्यतरान्पञ्चदशैव प्रत्राक्षनयन्ति । तद्यथा-चाण्डालाः क्षत्रियादिषु पञ्चसु खीपु, क्षत्तायोगन्यादिषु चतस्यु, आयोगवो वैदेह्यादितिसयु, वैदेहो माग-थीसूत्योः, मागधः सूत्यां, सूतस्तु प्रतिलोमाभावात्प्रातिलोम्येन पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयति । पुनरिति निर्देशाद्धीनाः सूतादयश्चाण्डालान्ताः षट्यथोत्तरमः पकर्षादानुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या खापेक्षया हीनान्पञ्चदशैव प्रत्राक्षन-यन्ति । एवं त्रिंशदेते भवन्ति ॥ ३१ ॥

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् । सैस्न्ध्रं वागुरावृत्तिं स्ते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

प्रसाधनेति ॥ केशरचनादिः प्रसाधनं तस्रोपचारत्रं भदासमुच्छिष्टभक्ष-णादिदासकर्मरहितसङ्गसंवाहनादिदासकर्मजीवनं पाशबन्धनेन सृगादिवधा-ख्यवृत्यन्तरजीवनं सैरिन्धनामानं 'मुखबाहुरुपजानाम्' (१०।४५) इति श्लोके वक्ष्यमाणो दस्युरायोगवस्त्रीजातौ शहुण वैद्यायामुत्पन्नायां जनयति, तचास्य मुगादिमारणं देवपित्रौषधार्थं वेदितन्यम् ॥ ३२ ॥

> मैत्रेयकं तु वैदेहो माधुकं संप्रस्रयते। नृन्प्रशंसत्यजसं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥ ३३ ॥

मेंत्रेयकमिति॥ बैद्याहाहाण्यां जातो वैदेहः प्रकृतायामायोगव्यां मेत्रेया-ख्यं मधुरभाषिणं जनयति । यः प्रावधेण्टामाहत्य राजप्रमृतीन्सवतं वृत्त्वर्थं

निपादो मार्गवं सते दासं नौकर्मजीविनम् । कैवर्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ॥ ३४ ॥

निषाद् इति ॥ ब्राह्मणेन सूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तायामायोगन्यां मार्गेनं दासापरनामानं नौन्यवद्वारजीविनं जनयति । आर्यावर्तदेशवासिनः 'कैवर्त'शब्देन यं कीर्तयन्ति ॥ ३४ ॥

मृतवस्त्रभृत्स्वनायीसु गहितानाश्चनासु च । भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥ ३५ ॥

मृतेति ॥ सैरिन्ध्रमैत्रेयमार्गवा हीनजातीयास्त्रयः मृतवस्त्रपरिधानासु ऋरास्च्छिष्टादिभक्तान्नाशानायोगवीषु पितृभेदाद्विन्ना भवन्ति ॥ ३% ॥

कारावरो निषादात्त चैर्मकारः प्रस्यते । वैदेहकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

कारावर इति ॥ 'वैदेशामेव जायते' (१०१३०) इत्युत्तरत्र अवणात्, अन्नाप्या-शक्कायां सैव संबध्यते । निषादाद्वेदेशां जातः कारावराख्यश्चर्मच्छेदनकारी जायते । अत एव औशनसे कारावराणां चर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम् । वैदेहकादन्श्चमेदाख्यौ प्रामबहिर्वासिनौ । अन्तरानिर्देशाद्वेदेहकेन च वैदेशां जातस्य गर्हितवैदेहकस्याप्युत्वित्वात्, कारावरनिषादजात्योश्चात्र श्लोके संनिधानात्, कारावरनिषादिश्चयोरेव क्रमेण जायते ॥ ३६ ॥

चण्डालात्पाण्डसोपाकस्त्वकसार्व्यवहारवान् । आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ ३७ ॥

चण्डालादिति ॥ वैदेशां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाल्यो वेणुन्यवहारजीवी जायते । निषादेन च वैदेशामेवाहिण्डिकाल्यो जायते । अस्य च बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणादाहिण्डिकानामित्योशनसे वृत्तिरुक्ता । समानमातापितृकत्वेऽपि कारावराहिण्डिकयोर्वुक्तिभेदसंश्रवणाद्वयपदेशभेदः ॥ ३७ ॥

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् । पुकस्यां जायते पापः सदा सञ्जनगर्हितः ॥ ३८॥

चण्डालेनेति ॥ श्रृहायां निषादेन जातायां पुक्रस्यां चण्डालेन जातः सोपा-काल्यः पापात्मा, सर्वदा साधुभिनिन्दितो, मारणोचितापराधस्य सूर्छं वध्य-स्तस्य ज्यसनं राजादेशेन मारणं तेन वृत्तिर्यस्य स जायते ॥ ३८ ॥

निषादस्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् । रमशानगोचरं स्रते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

निषाद्स्त्रीति ॥ निषादी चण्डालादन्सावसायिसंत्रं चण्डालादिभ्योऽपि दुष्टतमं रमशानवासिनं तद्वृत्तिं च जनयति ॥ ३९ ॥

पाठा॰—1 मृतवस्त्रमृत्सु नारीषु. 2 चर्मकारं. 3 आहि। बको निषायां तु वैदेहेनैव जायते. 4 पुल्कस्यां. संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः।

प्रच्छना वा प्रकाशा वा वेदितच्याः खकर्मभिः ॥ ४० ॥ संकर इति ॥ वर्णसंकरविषये एता जातयो यखेयं जनयित्री अयं जनकः स एवंजातीय इत्येवं पितृमातृकथनपूर्वकं द्विताः । तथा गृहाः प्रकटा वा तजात्युदितकर्मानुष्टानेन ज्ञातन्याः ॥ ४० ॥

संजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः ।

गृद्राणां त सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥ सजातीति ॥ द्विजातिसमानजातीयासु जाताः, तथानुलोम्येनोत्पैन्नाः ब्राह्म-णेन क्षत्रियावैश्ययोः क्षत्रियेण वैश्यायामेवं पद पुत्रा द्विजधर्मिण उपनेयाः। 'ताननन्तरनाम्नस्तु' (१०।१४) इति यदुक्तं तत्तजातिब्यपदेशार्थं न संस्कारार्थ-मिति कस्यविद्धमः स्यादत एषां द्विजातिसंस्कारार्थमिदं वचनम् । ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्ना अपि सुताद्यः प्रैतिलोमजास्ते शृह्यभागो नैषासुप-नयनमस्ति ॥ ४१ ॥

> तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे । उत्कर्ष चापकर्ष च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

तप इति ॥ सजातिजानन्तरजाः, तपःप्रभावेण विश्वामित्रवत्, बीजप्रभा-वेण ऋष्यशृङ्गादिवत्, कृतन्नेतादौ मनुष्यमध्ये जात्युत्कर्षं गच्छन्ति । अपकर्ष च वक्ष्यमाणहेतना यान्ति ॥ ४२ ॥

> शनकैस्त कियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वपलत्वं गता लोके बाह्यणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

इानकैरिति ॥ इमा वश्यमाणाः क्षत्रियजातय उपनयनादिकियालोपेन ब्राह्मणानां च याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैर्छोके ग्रहतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रैकाश्रौड्द्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्नवाश्रीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥ पौण्डेति ॥ पौण्डादिदेशोद्भवाः सन्तः क्रियालोपादिना श्रूहत्वमापन्नाः॥

मुखबाहुरुपञ्जानां या लोके जातयो बहिः।

म्लेच्छवाचश्रार्यवाचः सर्वे ते दसवः स्पृताः ॥ ४५ ॥ मुखेति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैदयशुद्धाणां क्रियालोपादिना या जातवो बाह्या जाता म्लेच्छमाषायुक्ता भार्यमाषीपेता वा ते दस्यवः सर्वे स्पृताः ॥ ४५ ॥

पाठा०-1 खजातिजानन्तरजाः. 2 ब्राह्मणातिक्रमेण च. 3 पुण्डका°.

र उत्तमवर्णेन हीनवर्णायां परिणीतायामुत्पन्ना अनुस्रोमजाः. २ हीनवर्णेनोत्कृष्टवर्णायाः जनिताः प्रतिकोमजाः. の記事 火脚 ひま

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः । ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ४६ ॥

य इति ॥ ये द्विजानामानुलोम्येनोत्पन्नाः 'षडेतेऽपसदाः स्मृताः' (१०११०) इति तेषामपि पितृतो जघन्यत्वेन 'अपसद'शब्देन प्रागमिधानाद्पध्वंसजास्ते द्विजात्युपकारकेरेव निन्दित्वेद्यमाणैः कर्मभिजींवेयुः ॥ ४६ ॥

स्तानामश्रसारथ्यमम्बष्टानां चिकित्सनम्।

वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥ ४७ ॥

स्तानामिति ॥ स्तानामश्रदमनयोजनादि रथसारथ्यं जीवनार्थम्। अम्बद्धानां रोगशान्यादिचिकित्सा, वैदेहकानामन्तःपुररक्षणम्, मागधानां स्थलपथवणिज्या ॥ ४७ ॥

> मत्स्यघातो निर्षादानां तष्टिस्त्वायोगवस्य च । मेदान्ध्रचुश्चमद्भनामारण्यपश्चितिसनम् ॥ ४८ ॥

मेदान्ध्रचुश्चुमद्भूनामारण्यपश्चित्तिनम् ॥ ४८ ॥

मत्स्यघात इति ॥ निषादानामुक्तानां मत्स्यवधः, आयोगवस्य काष्ठतक्षणं,
मेदान्ध्रचुश्चमद्भूनामारण्यपश्चमारणम् । चुश्चर्मद्वश्च वैदेहकवन्दिखियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धन्यौ । बन्दिकी च क्षत्रियेण श्वद्भायां जाता
सोग्रैव ग्राह्मा ॥ ४८ ॥

क्षत्रुप्रपुंकसानां तु बिलोकोवधवन्धनम् । धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

क्षत्रुग्रेति ॥ क्षत्रादीनां बिलनिवासिगोधादिवधवन्धनं, धिग्वणानां चर्म-करणं 'चर्मकार्यं तद्विऋयश्च जीवनं धिग्वणानाम्' हत्योशनसदर्शनात्।अत एव कारावरेभ्य एषां वृत्तिच्छेदः। वेणानां कांस्यमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम्॥४९॥

चैत्यद्धमञ्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च । वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

चैत्येति ॥ प्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षश्रेखद्यमः तन्मूले इमशानपर्वतवन-समीपेषु चामी प्रकाशकाः स्वकर्मभिर्जीवन्तो वसेषुः ॥ ५० ॥

चण्डालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्म्रतिश्रयः। अपैपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥ वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु मोजनम्। कार्ष्णायसमलंकारः परिव्रज्या च निस्त्रःः॥ ५२ ॥

चण्डालेति ॥ वासांसीति ॥ प्रतिश्रयो निवासः । चण्डालश्रपाकानां तु

् पाठा॰—1 निषादानामायोगव्यस्य लक्षणम् ; निषादानां त्वष्टि॰, 2 पुल्कसानां. 3 विज्ञानाः: °ऽविज्ञाताः. 4 अवपात्राश्च.

[अध्यायः १०

प्रामाइहिनिंवासः स्यात् । पात्ररहिताः कर्तेन्या यत्र लोहादिपात्रे तैर्भुकं तत्संस्कृत्यापि न व्यवहर्तेन्यं, धनं चैषां कुकुरखरं न दृषमादि, वासांसि च शववस्त्राणि, भिन्नशरावादिषु च भोजनं, लोहवलयादि चालंकरणं, सर्वदा च अमणशीलत्वम् ॥ ५१-५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् । व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सद्दशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति ॥ धर्मानुष्टानसमये चण्डालश्वपाकैः सह दर्शनादिन्यवहारं न कुर्यात् । तेषां च ऋणदानप्रहणादिन्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः सहा-न्योन्यं स्यात् ॥ ५३ ॥

> अन्नमेषां पराधीनं देयं साद्धिनभाजने । रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अञ्चमेषामिति ॥ अञ्चमेषां परायत्तं कार्यं, साक्षादेभ्यो न देयं किंतु प्रेष्यैभिञ्चपात्रे दातव्यम् । ते च रात्रौ प्रामनगरयोर्न पर्यटेयुः ॥ ५४ ॥

> दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः । अवान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवेति ॥ दिवा ग्रामादौ क्रयविकयादिकार्यार्थं राजाज्ञया विह्वाङ्किताः सन्तः पर्यटेयुः । अनार्थं च शवं ग्रामाकिर्हरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ॥ ५५ ॥

वध्यांश्व हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया । वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्वाभरणानि च ॥ ५६ ॥

वध्यांश्चेति ॥ वध्यांश्च शास्त्रानतिक्रमेण शूलारोपणादिना सर्वदा राजा-ज्ञया हन्युसदस्वशय्यालंकारांश्च गृह्णीयुः ॥ ५६ ॥

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुपयोनिजम् । आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः सैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्णापेतमिति ॥ वर्णत्वाद्पेतं मनुष्यं संकरजातं लोकतस्तथात्वेनाविज्ञा-तमत एवार्यसद्दं वस्तुतः पुनरनार्यं, निन्दितयोन्यनुरूपाभिश्चेष्टाभिर्वेक्ष्यमा-णामिर्निश्चिनुषात् ॥ ५७ ॥

> अनार्यता निष्ठुरता ऋरता निष्क्रियात्मता । पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

ं अनार्यतेति ॥ निष्ठुरत्वपरुषभाषित्वहिंसत्वविहिताननुष्ठातृत्वानि संकर-जातित्वं सम्बिद्धोके प्रकटीकुर्वन्ति ॥ ५८ ॥ รสาราธิบังเดิม โดยสำหรับ เป็นสี มีเลยาวได้

यसात्,-- भूश्वित्रका करित्रकार

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।

न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५९ ॥ पित्र्यं वेति ॥ असौ संकरजातो दुष्टयोतिः पितृसंबन्धि दुष्टस्वभावत्वं सेवते मातृसंबन्धि वोभयसंबन्धि वा । न कदाचिदसावात्मकारणं गोपयितुं बाक्रोति ॥ ५९ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य साद्योनिसंकरः । स श्रैयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥ कुळ इति ॥ महाकुळपस्तसापि यस योनिसंकरः प्रस्कन्नो भवति स मनुष्यो जनकस्त्रभावं स्रोकं प्रसुरं वा सेवत एव ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाजायन्ते वर्णदृषकाः । राष्ट्रियेः सह तद्राष्ट्रं क्षित्रमेव विनञ्यति ॥ ६१ ॥

यत्रेति ॥ यसित्राष्ट्रे एते वर्णसंकरा वर्णानां दूषका जायन्ते तद्राष्ट्रं राष्ट्रवा-सिजनैः सह शीव्रमेव नाशमेति । तसाद्राज्ञा वर्णानां संकरो निरसनीयः ६१

त्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः।

स्त्रीवालाभ्युपपत्ती च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥ ब्राह्मणार्थे इति ॥ गोबाह्मणस्त्रीबालानामन्यतरस्यापि परित्राणार्थे हुष्ट-प्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलोमजानां स्वर्गप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥

> अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचिमिन्द्रियनिग्रहः। एतं सामासिकं धर्म चातुर्वर्ण्येऽत्रवीन्मनुः॥ ६३॥

अहिंसेत्यादि ॥ हिंसात्यागः, यथार्थाभिधानम्, अन्यायेन परधनत्या-प्रहणं, मृज्जलादिना विशुद्धिः, इन्द्रियसंयम इत्येवं धर्म संक्षेपतश्चातुर्वेण्यानु-ष्टेयं मनुराह । प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामप्ययं धर्मी वेदितव्यः ॥ ६३ ॥

इदानीं 'सर्ववर्णेषु तुल्यासु' (१०१५) इत्युक्तलक्षणन्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादि दर्शयितुमाह—

शृद्रायां बाह्मणाञ्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ।

अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्या सप्तमाद्युगात् ॥६४॥

शूद्रायामिति ॥ श्रृदायां ब्राह्मणाजातः पारशवास्यो वर्णः प्रजायत इति सामर्थ्यात्स्त्रीरूपः सात्।सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोडा सती प्रस्यते सा दुहितर-मेव जनयति।साप्यन्येन ब्राह्मणेनोडा सती दुहितरमेव जनयति।साप्येव-

पाडा०-1 पितुर्वा भजते. 2 बंधवत्येव. 3 राष्ट्रिके:. 4 °ऽतुपस्कृतेः (=उपस्कारी मृत्यग्रहणं), 5 स्त्रीबालाभ्यवपत्ती वा (=अभ्यवपत्तिरनुप्रहः). मेव सप्तमे थुँगे जन्मनि स पारशवाख्यो वर्णो बीजप्राधान्याद्वाह्मण्यं प्रामोति। 'मा सप्तमाञ्चगात्' इत्यभिधानात्तसमे जन्मनि बाह्मणः संपद्यत इत्यर्थः ॥६४॥

्र शुद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्रेति शुद्रताम्। क्षत्रियाञातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्त्रथैव च ॥ ६५ ॥

शुद्ध इति ॥ एवं पूर्वश्लोकोक्तरीत्या सुद्धो ब्राह्मणतां चाति, ब्राह्मणश्च श्चद्रतामेति । बाह्मणोऽत्र बाह्मणाच्छुद्रायामुत्पन्नः पारशवो श्रेयः । स यदि पुमान्केवलक्ष्यद्भोद्वाहेन तस्यां पुमांसमेव जनयति, सोऽपि केवलक्ष्यद्रोद्वाहे-नापरं पुमांसमेव जनयति, सोऽप्येवं, तदा स ब्राह्मणः सप्तमं जन्म प्राप्तः केवलग्रदतां बीजनिकर्पात्क्रमेण प्राप्तोति । एवं क्षत्रियाद्वैश्याच ग्रहायां नातस्योत्कर्षापकर्षे जानीयात् । किंतु जातेरपकर्षात् 'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः ससमे पद्धमेऽपि वा' (या.स्मृ.आ. १।९६) इति याज्ञवल्कयदर्शनाच श्रत्रिया-जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ बोद्धन्यौ।वैश्याजातस्य ततोऽप्युत्कर्षात् । बाज्ञवल्क्येनापि 'वा'शब्देन पक्षान्तरस्य संगृहीतत्वाङ्कब्याख्यानुरोधाच मृतीयजनमन्युत्कर्पापकर्षी सेयौ । अनेनैव न्यायेन बाह्यणेन वैदयायां जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षो, क्षत्रियायां जातस्य तृतीये, क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीय एव बोद्धन्यौ ॥ ६५ ॥

अनार्यायां समुत्पन्नो त्राह्मणातु यदच्छया ।

ब्राह्मण्यामप्यनार्यातु श्रेयस्त्वं केति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥ अनार्यामिति ॥ एकः शूदायां यहच्छया अनुहायामपि ब्राह्मणाहुत्प-क्रोऽन्यश्च ब्राह्मण्यां ग्रुदाजातः द्वयोर्मध्ये क चोत्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्वाब , संशयबीजं च यथा बीजोत्कर्षात् । ब्राह्मणाच्छ्रदायां जातः साधुः शूद्रः, एवं सेत्रोत्कर्षाद्वाह्मण्यामपि शृहेणजातः किमिति साधः शृहो न खात्॥६६॥

तत्र निर्णयमाह-

जाती नार्यामृनार्यायामार्यादार्यो भवेद्वणैः। जातोऽप्यनायोदार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

जात इति ॥ श्रुदायां खियां बाह्मणाजातः स्मृत्युकैः पाक्यज्ञादिभिर्गुणै-रनुष्टीयमानैर्युक्तः प्रशस्यो भवति । शूद्रेण पुनर्वाह्मण्यां जातः प्रतिलोमत उत्पन्नतया ग्रुद्धमेंप्वप्यनधिकाराद्प्रशस्य इति निश्चयः । न्यायप्राप्तोऽप्यर्थो वचनप्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

ns ताबुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मी व्यवस्थितः । 🤲 📆 वेगुण्याजन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥ ताबुभाविति ॥ पारशवचण्डाली द्वावण्यनुपनेयाविति व्यवस्थिता शास्र-

पाठा०-1 कस्यचित

र अञ्ज युगशब्दो जाग्रापत्योर्थुगम्बाचक इत्यपरार्कः, अन्ये तु संततिवाचक इतिप्रचक्षते. बरतुतरत् मातापितायोगसाध्यतया तस्साध्यायां सन्ततावेव द्युग'शब्दप्रहणे सर्वे निरवधम्

मर्यादा । पूर्वैः पारशवः ग्रहाजातत्वेन जातिवैगुण्याद्वुपनेयः । प्रतिछोम्येन ग्रह्मण ब्राह्मण्यां जातत्वादित्युत्तरत्वेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

> सुबीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा । तथार्याज्ञात आर्यायां सर्वं संस्कारमहीत ॥ ६९ ॥

सुवीजमिति ॥ यथा शोभनबीजं शोभनक्षेत्रे जातं समृद्धं भवति, एवं द्विजातेर्द्विजातिस्त्रियां सवर्णायामानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोजितः सवर्ण-संस्कारं क्षत्रियवैश्यसंस्कारं च सर्वं श्रोतं सार्वं चाईति। न च पारशवचण्डाला-विति पूर्वोकदार्व्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥

दुर्शनान्तराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्थैर्यार्थमाह-

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः। बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः॥ ७०॥

बीजिमिति ॥ केनित्पण्डिता बीजं स्तुवन्ति, हरिण्याद्युत्पन्नमध्यशुक्तादे-ब्रह्ममुनित्वदर्शनात् । अपरे पुनः क्षेत्रं स्तुवन्ति, क्षेत्रस्वामिपुत्रत्वदर्शनात् । अन्ये पुनर्बोजक्षेत्रे उमे अपि स्तुवन्ति, सुबीजस्य सुक्षेत्रे ससृद्धिदर्शनात् । एतस्मिन्मतमेदे वद्यमाणेयं न्यवस्था हेया ॥ ७०॥

> अक्षेत्रे बीजम्रत्सृष्टमन्तरैव विनञ्यति । अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥

अक्षेत्र इति ॥ ऊषरप्रदेशे बीजमुसं फलमदददन्तराल एव विनश्यति । शोसन्मपि क्षेत्रं बीजरहितं स्थण्डिलमेव केवलं स्वात्र तु तत्र सस्यमुष्यचते । तस्यात्मस्येकतिन्दया 'सुबीजं चैव सुक्षेत्रे' (१०१६९) इति प्रागुक्तमुभय-प्राधान्यसेवाभिहितम् ॥ ७१ ॥

इदानी बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह

यसाद्वीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् । पूजिताश्र प्रशस्ताश्र तसाद्वीजं प्रशस्तते ॥ ७२ ॥

यसादिति ॥ यसादीजमाहात्म्येन तिर्थेग्जातिहरिण्यादिजाता अपि ऋष्यशृङ्गादयो मुनित्वं प्राप्ताः, पूजिताश्चाभिवाद्यत्वादिना, वेदकानादिना प्रशस्ता वाचा संस्तुतास्त्रसादीजं प्रस्त्यते। एतच बीजप्राधान्यनिगमनं भीजयोन्योर्मध्ये बीजोत्स्रष्टा जातिः प्रधानमित्येवंपरतया बोद्य्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्ये चानार्यकर्मिणम् । संप्रधार्यात्रवीद्धाता न समी नासमाविति ॥ ७३ ॥ अनार्यमिति ॥ २ ई द्विजातिकर्मकारिणं द्विजाति च श्रद्धकर्मकारिणं

पाठा०—1 विशिष्यते.

बह्या विचार्य 'न समी नासमी' इसवीचत् । यतः शूद्री द्विजातिकर्माप न द्विजातिसमः, तस्यानधिकारिणो द्विजातिकर्माचरणेऽपि तत्साम्याभावात्। एवं शृहकर्मापि द्विजातिर्न शृद्धसमः, निषिद्धसेवनेन जात्युत्कर्षस्थानपायात्। नाप्यसमी, निषिद्धाचरणेनोसयोः साम्यात् । तस्माद्यस्य विगहितं तत्तेन न करीव्यमिति संकरपर्यन्तवर्णधर्मोपदेशः॥ ७३॥

इदानीं बाह्मणानामापद्धर्मे प्रतिपादयिष्यन्निदमाह—

त्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः। ते सम्यगुपजीवेयुः पद्धर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

ब्राह्मणा इति ॥ ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननि-रताश्च ते पद कर्माणि वक्ष्यमाणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनतिष्टेयः॥७४॥

तानि कर्माण्याह—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहश्चेव षद्धर्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५ ॥

अध्यापनमिति ॥ अध्यापनाध्ययने साङ्गस्य वेदस्य, तथा यजनयाजने, दानप्रतिप्रहों चेखेतानि पद कर्माणि ब्राह्मणस्य वेदितन्यानि ॥ ७५ ॥

> षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विद्युद्धाच प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

वरणामिति॥ अस्य ब्राह्मणस्यैवामध्यापनादीनां वण्णां कर्मणां मध्याद्याजनम-ध्यापनं विश्रद्धप्रतिग्रहेः 'द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत्प्रशस्तेभ्यो द्विजः' इति वचननिर्देशाद्विजातेः प्रतिप्रह इत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ७६

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति । अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

त्रयो धर्मा इति ॥ बाह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिप्रहास्यानि बुत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्तन्ते । अध्ययनयागदानानि त तस्यापि सवन्ति ॥ ७७ ॥

> बैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरिक्षति स्थितिः। न तौ प्रति हि तान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

वैश्यं प्रतीति ॥ त्रथा क्षत्रियसाध्यापनयाजनप्रतिप्रहा निवर्तन्ते तथा वैश्यसापीति शास्त्रव्यवस्था । यसान्धनुः प्रजापतिस्तौ क्षत्रियवैश्यो प्रति कानि कुत्तवर्थानि कर्माणि कर्तच्यत्वेन नोक्तवान् । एवं वैश्वव्याप्यस्ययनयाग-दानानि सवन्ति ॥ ७८ ॥

शसास्त्रभृत्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः । आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९ ॥

रास्त्रास्त्रिति ॥ शस्त्रं सङ्कादि, अस्त्रं बाणादि, एतद्धारणं प्रजारक्षणाय क्षत्रि-यस्य च वृत्त्यर्थम् । वाणिज्यपञ्चरक्षणक्षपिकर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि । धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययनयागा भवन्ति ॥ ७९ ॥

> वेदाभ्यासी ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् । वार्ताकर्मेव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

वेदाभ्यास इति ॥ वेदाभ्यासी वेदाध्यापनं रक्षावार्ताभ्यां वृत्त्यर्थाभ्यां सहोपदेशात्तद्राक्षणस्य, प्रजारक्षणं क्षत्रियस्य, वाणिज्यं पाञ्चपाल्यं वैद्यस्य, एतान्येतेषां वृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानि ॥ ८० ॥

अधुना आपद्दर्भमाह—

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः खेन कर्मणा । जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥

अजीवन्निति ॥ यथोक्तेनाध्यापनादिस्तकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्ठानेन कुदुम्बसंवर्धनपूर्वकमजीवन् , क्षत्रियकर्मणा ब्रामनगररक्षणादिना जीवेत् । यसात्क्षत्रियधर्मोऽस्य संनिकृष्टा वृत्तिः ॥ ८३ ॥

> उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्थादिति चेद्भवेत् । कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्दैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२ ॥

उभाभ्यामिति ॥ ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामजीवन्केन प्रकारेण वर्तेतेति यदि संशयः स्वातदा कृषिपश्चरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् । 'कृषिगोरक्ष'प्रहणं वाणिज्यदर्शनार्थम् । तथा च विक्रेयाणि वक्ष्यति । स्वयंकृतं चेदं कृष्यादि ब्राह्मणापद्वृत्तिः । अस्वयंकृतस्य 'ऋतामृताभ्यां जीवेतु' (४।४) इत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

संप्रति कृष्यादेर्बलाबलमाइ—

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा । हिंसात्रायां पराधीनां कृषि यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

वैद्योति ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा वैद्यवृत्त्यापि जीवन्म्सिष्टजन्तुहिंसा-बहुलां बलीवर्दादिपराधीनां कृषिं यवतस्यजेत् । अतः पशुपालनाद्यभावे कृषिः कार्येति दृष्टव्यम् । 'क्षत्रियोऽपि वा' इत्युपादानात्क्षत्रियस्याच्यात्मीय-कृत्यमावे वैद्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ॥ ८३ ॥

१ वार्तया नाम कृषिकर्मणांऽर्जितेन धनेन यलामें दानयजनादिकं वार्ताकर्मेति भावः.

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता । भूमिं भूमिशयांश्रेव हन्ति काष्ट्रमयोग्जबम् ॥ ८४ ॥

कृषिमिति ॥ साध्वदं जीवनमिति कृषिं केचिन्मन्यन्ते, सा पुनजींविका साधुभिनिनिदता, यसाद्धळकुदालादिलोहप्रान्तं काष्टं भूमि भूमिष्टजन्तंश्च हिनत ॥ ८४ ॥

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् । विद्यण्यमुद्धतोद्धारं विकेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

इदं त्विति॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चारमीयवृत्तेरसंभवे, धर्म प्रति यथोक्त-निष्णातत्वं त्यजतो वैश्येन यद्विकेतन्यं द्रन्यजातं तद्वस्यमाणवर्जनीयवर्जितं धनबृद्धिकरं विकेयम् ॥ ८५ ॥

तानि वर्जनीयान्याह—

सर्वान्तसानपोहेत कृतात्रं च तिलैः सह। अञ्मनो लवणं चैव पञ्चो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

सर्वानिति ॥ सर्वानचोद्यमानानधर्मान् यथा सिद्धार्थतिलपाषाणलवण-पशुमनुष्यान् न विक्रीणीत । रसत्वेनैव लवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधो दोषगौरवज्ञापनार्थः । तच प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । एवमन्यस्वापि पृथक्किपेद्यो न्याख्येयः ॥ ८६ ॥

सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च । अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ८७ ॥

सर्विमिति ॥ सर्वे तन्तुनिर्मितं वस्त्रं कुसुम्भादिरकं वर्जयेत् । शणश्चमात-न्तुमयान्याविकलोमभवानि च यद्यलोहितान्यपि भवेयुस्तथापि न विक्री-णीत । तथा फलमूलगुडूच्यादीनि वर्जयेत् ॥ ८७ ॥

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः।

क्षीरं क्षीद्रं दिध घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥ जललोहविषमांससोमशीरद्धिमृततैलगुढद्भान्, तथा

गन्धवन्ति सर्वाणि कर्पूरादीनि, क्षौदं माक्षिकं, मधु मध्चिष्ठष्टं 'सश्रीमरम-भूष्क्रष्ट-' (यात्र.स्मृ.आ. २।३३) इति याज्ञवल्क्येन पठितं वर्जयेत् ॥ ८८ ॥

आरण्यांश्च पश्चनसर्वोन्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च । मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वाश्वेकश्रफांस्तथा ॥ ८९ ॥ अरण्यानिति । भारण्यानसर्वान्पञ्चन्हस्त्यादीन् , दंष्ट्रिणः सिंहादीन् , तथा पश्चिजळजन्त्न्, मद्यादीन्, एकशफांश्चाश्वादीन्, न विक्रीणीत्। ८९॥

[🎎] प्रचल्तिपाठस्तु 'मधुमांसाजनोन्छिष्ट-' इति रुभ्यते. २ सर्वाश्चेकशफांस्तथा.

कामग्रत्पाद्य कृष्यां तु खयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलाव्युद्धान्यमीर्थमचिरस्थितान् ॥ ९०॥

कामिमिति ॥ कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य, द्रैव्यान्तरेणामिश्रा-नुत्पत्त्यनन्तरमेव नतु लाभार्थं कालान्तरं प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छतो विकी-णीत, निषिद्धस्य तिलविकयस्य धर्मार्थमयं प्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥

मोजनाभ्यञ्जनादानाद्यद्नयत्करते तिलैः।

कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मजति ॥ ९१ ॥

भोजनेति ॥ भोजनाभ्यङ्गदानन्यतिरिक्तं यदन्यनिषिद्धं विकयादि तिलानां कुरुते, तेन पितृभिः सह क्रमित्वं प्राप्तः कुकुरपुरीषे मजाति ॥ ९१ ॥

सद्यः पतिति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

ज्यहेण जूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

सद्य इति ॥ मांसलाक्षालवणविक्रयैर्बाह्मणस्तःक्षणादेव पत्तीति दोषगौरव-ख्यापनार्थमेतत् , पञ्चानामेव महापातिकनां पातिस्रहेत्नां वक्ष्यमाणत्वात् । श्वीरविक्रयाक्ष्यहेण सूद्रतां प्रामोति । एतद्पि दोषगौरवास्त्रायश्चित्तगौरव-ख्यापनार्थम् ॥ ९२ ॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥

इतरेषामिति । ब्राह्मण उक्तेम्यो मांसादिम्योऽन्येषां प्रतिषिद्धानां पण्या-नामिन्छातो नतु प्रमादाङ्गच्यान्तरसंश्चिष्टानां सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वं राच्छति ॥ ९३ ॥

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव छैवणं रसैः ।

कृतानं चाकृतानेन तिला घान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

रसा इति ॥ रसा गुडादयो रसैर्घृतादिभिः परिवर्तनीयाः । रुवणं पुना रसान्तरेण न परिवर्तनीयं, सिद्धान्नं चामान्नेन परिवर्तनीयं, तिला धान्येन धान्यप्रस्थत्रस्थेनेत्येवं तत्समाः परिवर्तनीयाः ॥ ९४ ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः।

न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५ ॥

जीवेदिति ॥ क्षत्रियः भापदं प्राप्तः 'एतेन' इस्यमिधाय 'सर्वेण' इस्यमिधाय 'सर्वेण' इस्यमिधाय 'सर्वेण' इस्यमिधाय 'सर्वेण' इस्यमिधाया निषिद्धेनापि रसादिविक्रयणेन वैदयवजीवेत्, न पुनः कदाचिद्राह्मणजीविकामाश्रयेत् । न केवलं क्षत्रियः क्षत्रियवदन्योऽपि ॥९५॥

पाठा॰—1 ग्रहान, 2 ह्रव्यान्तरेण मिश्रान, 3 लवण तिलैः

१ मूळे 'शुद्धान्' इत्यनेनान्यत्रीद्यादिभिरमिश्रान् , अथवा कृष्णेतरांस्तिलान् विक्री-णीतित्यूद्यम् ; कृष्णतिलविक्रमस्य 'कृतात्रं च तिलैः सह' (१०१८६) इत्यनेन प्राङ्गिभातः

यो लोभादध्मो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः। तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ९६ ॥ यो लोभादिति ॥ यो निकृष्टजातिः सन् , लोभादुत्कृष्टजातिविहितकर्भ-भिजींवेत्तं राजा गृहीतसर्वस्वं कृत्वा तदानीमेव देशान्त्रिःसारयेत् ॥ ९६ ॥

> वरं खधर्मो विगुणी न पारक्यः खनुष्ठितः । परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतित जातितः ॥ ९७ ॥

वरमिति ॥ विगुणमपि स्वकर्म कर्तुं न्याय्यं, न परकीयं संपूर्णमपिः यसाजात्यन्तरविहितकर्मणा जीवन् तत्क्षणादेव स्वजातितः पततीति दोषो वर्जनार्थः ॥ ९७ ॥

> वैक्योऽजीवन्खधर्मेण शृद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् । अनाचरत्रकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ९८ ॥

वैर्य इति ॥ वैरयः स्ववृत्या जीवितुरामकुवन् श्रृद्वृत्यापि द्विजातिशुश्रूष-योच्छिष्टभोजनादीन्यकुर्वन् वर्तेत, निस्तीर्णापत्क्रमशः ग्रेड्ववृत्तितो निवर्तेत ९८

> अशक्रुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् । पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥ ९९ ॥

अशक्तविज्ञिति ॥ शुद्रः द्विजातिशुश्रुषां कर्तुमक्षमः श्रदवसन्नपुत्रकलत्रः सपकारादिकर्मभिजीवेत्॥ ९९॥

यैः कर्मभिः प्रैचरितैः शुश्रुष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १०० ।।

यैरिति ॥ पूर्वोक्तकार्कर्मविशेषाभिधानार्थमिद्म् । यैः कर्मभिः कृतेद्वि-जातयः परिचर्यन्ते तानि च कर्माण तक्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखिता-दीनि नानाप्रकाराणि क्रयीत् ॥ १०० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्टन्त्राह्मणः स्वे पथि स्थितः। अवृत्तिकर्षितः सीदिन्नमं धर्म समाचरेत ॥ १०१ ॥

वैद्योति ॥ ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमः नातिष्ठन् 'वरं स्वधमी विगुणः' (१०।९७) इत्युक्तत्वात्स्ववृत्तावेव वर्तमान इमां वस्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत्। अतश्च विगुणप्रतिप्रहादिस्ववृत्यसंभवे परवृत्याश्रयणं ज्ञेषम् ॥ १०१ ॥

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्वाह्मणस्त्वनयं गतः। पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥ स्वेत इति ॥ ब्राह्मण अपदं प्राप्तः सर्वेभ्योऽपि निन्दिततमेभ्यः ऋमैण

पाठा०—1 विगुणः परधर्मात्खिधिष्ठितातः परधर्मात्खनुष्ठितात्. 2 सुरचितैः

क्षेत्राण-समित्रपोरिष चुद्रवृत्तिको निवृत्तिः प्रावश्चित्तसमन्वितैवेति प्राचः

प्रतिप्रहं कुर्यात् । अत्रार्थान्तरन्यासो नामालंकारः । यसात्पवित्रं गङ्गादि-रथ्योदकादिना दुष्यतीत्येतच्छास्रस्थित्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥ यसात् ,—

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां ज्वेलनाम्बुसमा हि ते ॥ १०३॥ नाध्यापनादिति ॥ ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहेरधर्मो न भवति । यस्मात्स्वभावतः पवित्रत्वेनाम्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यैतस्ततः। आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४॥

जीवितेति ॥ यः प्राणात्ययं प्राप्तः प्रतिलोमजादब्रमश्चाति सोऽन्तिरिश्च-मिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते ॥ १०४ ॥

अत्र परकृतिरूपार्थवादमाह—

अजीगर्तः सुतं हन्तुसुपासर्पहुश्वक्षितः ।

न चालिप्यत पापेन श्रुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

अज़ीमर्त इति ॥ ऋषिरजीगर्ताख्यो ब्रमुक्षितः सन्, पुत्रं शुनःशेपनामानं स्वयं विक्रीतवान् । यशे गोशतलाभाय यश्यूपे बङ्गा विश्वासिता भूत्वा हन्तुं प्रचक्रमे । न च क्षुत्प्रतीकारार्थं तथा कुर्वन्पापेन लिप्तः । एतच बहु चन्नाह्मणे शुनःशेपाख्यानेषु व्यक्तसुक्तम् ॥ १०५ ॥

श्वमांसिमच्छन्नार्तोऽतुं धर्माधर्मविचक्षणः।

प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥ श्वमांसमिति ॥ वामदेवाल्य ऋषिर्धर्माधर्मञ्चः क्षुधार्तः बाणत्राणार्थं श्वमांसं खादितुनिच्छन्दोषेण न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

भरद्राजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने।

बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वैधोस्तक्ष्णो महातपाः ॥ १०७ ॥ भरद्वाज इति ॥ भरद्वाजाख्यो मुनिः महातपस्वी पुत्रसहितो निर्जने वनेऽ-रण्य उपित्वा क्षुत्पीडितो वृशुनाम्नस्तक्ष्णो बह्वीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥

क्षुधार्तश्रातुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजावनीम् । चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८॥

क्षुधार्त इति ॥ ऋषिविश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितश्रण्डालहस्ताह्र-हीत्वा कुकुरजघनमांसं भक्षितुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥

पाठा॰—1 ज्वलनार्कसमा हि ते; ज्वलनार्कसमाहितः. 2 ततस्ततः. 3 बृह-तक्ष्णो.

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि । प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विष्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

प्रतिग्रहादिति ॥ गर्हितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां मध्याद्वाह्मण-स्यासत्प्रतिग्रहो निक्रष्टः परलोके नरकहेतः । ततश्चापदि प्रथमं निन्दिता-ध्यापनयाजनयोः प्रवर्तितन्यम् , तद्संभवे त्वसत्प्रतिप्रह इत्येवंपरमेतत् १०९

अत्र हेत्रमाह—

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् । प्रतिग्रहस्त क्रियते भूद्राद्प्यन्त्यजन्मनः ॥ ११० ॥

याजनेति ॥ याजनाध्यापने आपद्यनापदि च उपनयनसंस्कृतात्मनां द्विजातीनामेव कियेते । प्रतिग्रहः पुनर्निकृष्टजातेः शूद्वाद्पि कियते तस्या-दसौ ताभ्यां गर्हितः ॥ ११० ॥

जपहोमेरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम्। प्रतिग्रहनिमित्तं त त्यागेन तैपसैव च ॥ १११ ॥

जिपेति ॥ 'पुनो'महणाद्सस्प्रतिमहयाजनाध्यापनैर्यद्वपपन्नं तत्प्रायश्चित्त-अकरणे वस्यमाणक्रमेण जपहोमैर्नेश्यति । असत्यतिग्रहजनितं प्रनः प्रतिगृहीत-द्रव्यत्यागेन 'सासं गोष्टेपयः पीत्वा' (११।१९३) इत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा-ऽपगच्छति ॥ १११ ॥

> शिलोञ्लमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः। प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

शिलोञ्छमिति ॥ बाह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन्यतस्ततोऽपि शिलोञ्छं गृह्णीयान्न तु तत्संभवेऽसत्प्रतिप्रहं कुर्यात् । यस्माद्सत्प्रतिप्रहाच्छिलः प्रशस्तः । मञ्जर्यात्मकानेकधान्योन्नयनं शिंलः, ततोऽप्युज्छः श्रेष्ठः। एकैकधान्यादिगुड-कोचयनसुञ्छः ॥ ११२ ॥

> सीद्द्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः। याच्यः स्थात्स्नातकेर्विष्ठेरदित्संस्त्यागमहेति ॥ ११३ ॥

मीट द्विरिति ॥ स्नातकेत्रीह्मणैर्धनाभावाद्धर्मार्थं क्रद्रम्बावसादं गच्छितः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि कुप्यं धनं यागासुपयुक्तं हिरण्याद्यप्या-पत्पकरणात्क्षत्रियोऽप्युच्छास्रवर्ती याचितव्यः स्यात् । यश्च दातुं नेच्छति कृपणत्वेनावधारितः स त्याज्यो न याचनीय इत्यर्थः। मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु 'त्यागमईतीति तस्य देशे न वस्तन्यम्' इति न्याचक्षाते ॥ ११३ ॥

पाठा०-1 प्रतिग्रहाद्याजनाच. 2 तपसापि च.

१ देवळस्तु—'ळूनशीर्णमनुशातं शिलम्' श्लाह.

अंकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च । हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥ ११४॥

अकृतं चेति । अकृतमनुससस्यं क्षेत्रं तत्कृतादुससस्यात्प्रतिग्रहे दोषरहितं तथा गोछागमेषहिरण्यधान्यसिद्धान्नानां मध्यात्पूर्वं पूर्वमदुष्टम् । ततश्चेषां पूर्वपूर्वासंभवे परः परो होयः ॥ ११४ ॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः ऋयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ ११५॥

सप्तेति ॥ दायाद्याः सप्त धनागमाः यथाधनाधिकारं धर्माद्नपेताः । तत्र दायोऽन्वयागतधनं, लाभो निध्यादेः मैन्यादिल्ब्धस्य च, क्रयः प्रसिद्धः, एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः । जयधनं विजयत्वेन क्षत्रियस्य, धर्म्यः प्रयोगो वृद्धादिधनस्य, कर्मयोगश्च कृषिवाणिज्ये, एतौ प्रयोगौ वैद्यस्य धर्म्यौ, सम्प्रतिप्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः । एवं चैतेषां धर्मत्ववचनादेतद्भावेऽन्येष्वना-पद्विहितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यम् । तद्भावे चापद्विहितेषु प्रकृतेष्वित्रेतः द्रथमतिदृहोच्यते ॥ ११५ ॥

निद्या शिल्पं भृतिः सेना गोरक्ष्यं निपणिः कृषिः । धृतिभैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतनः ॥ ११६ ॥

विद्येति ॥ आपत्पकरणाज्जीवनहेतव इति निर्देशादेषां मध्ये यया वृत्त्या यस्यानापदि न जीवनं तया तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते । यथा ब्राह्मणस्य भृतिसे-वादि । एवं शिल्पादाविष श्रेयम् । विद्या वेदविद्यान्यतिरिक्ता वैद्यतकंविषाप-नयनादिविद्या सर्वेषामापदि जीवनार्थं न दुष्यति । शिल्पं गन्धयुक्त्यादिकरणं, भृतिः प्रैष्यभावेन वेतनप्रहणं, सेवा पराज्ञासंपादनं, गोरक्ष्यं पश्चपाल्यं, विपणिवंणिज्या, कृषिः स्वयं कृता, एतिः संतोषस्तस्मिन्सत्यल्पकेनापि जीव्यते, भैक्ष्यं भिक्षासमूहः, कुसीदं वृद्धा धनप्रयोगः स्वयं कृतोऽपीत्रे-भिदंशभिरापदि जीवनीयम् ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् । कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥११७॥ ब्राह्मण इति ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमापद्यपि न प्रयुक्षीत किंतु निकृष्टकर्मणा धैर्मार्थमल्पिकया वृद्ध्या प्रयुक्षीत ॥ ११७॥

इदानीं राज्ञामापद्यमेमाह—

चतुर्थमाद्दानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।

प्रजा रक्षन्परं शक्तया किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

चतुर्थमिति ॥ राज्ञो धान्यादीनामष्टम इत्याद्यक्तं स आपदि धान्यादेपाटा०—1 अकृतं च गृहं क्षेत्रं. 2 धतिभैंक्षं. 3 धर्मार्थमतुकत्पितया कृत्या.

श्रतुर्थमपि भागं करार्थं गृह्धन्परया शक्तया प्रजा रक्षत्रधिककरप्रहणपापेन न संबध्यते ॥ ११८ ॥

कस्मात्पुनरापद्यपि राज्ञोऽपि रक्षणमुच्यते, यस्मात्—

खधमी विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराञ्ज्यः।

शस्त्रेण वैदेयान्रक्षित्वा धम्येमाहारयेद्वलिम् ॥ ११९ ॥ स्वधर्म इति ॥ राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मा विजयफळं युद्धमिलर्थः। प्रजार-क्षणप्रयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्धयं स्यात्तदा स युद्धपराञ्जुको भवेत् । एवं च शखेण वैद्यान्दस्युभ्यो रक्षित्वा तेभ्यो धर्माद्नपेतमासपुरुषैर्वेलिमाहारयेत् ॥११९॥

कोऽसौ बलिस्तमाइ-

धान्येऽष्टमं विज्ञां ग्रुल्कं विंशं कार्षापणावरम् । कर्मोपकरणाः शुद्धाः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥

धान्य इति ॥ धान्ये विंश उपचये वैश्यानामष्टमं भागं ग्रुकमाहारयेत्। धान्यानां द्वादशोऽपि भाग उक्तः। आपद्ययमप्टम उच्यते। अलन्तापदि प्रागक्तश्चतुर्थो वेदितन्यस्तत्रापि विंशं प्राह्मस् । तथा हिरण्यादीनां कार्पापणा-न्तानां विंशतितमं भागं ग्रुल्कं गृह्णीयात्तत्रापि 'पञ्चाशज्ञाग आदेयो राज्ञा पश्चिहरण्ययोः' (७।१३०) इत्यनापदि पञ्चाशद्भाग उक्तः । भापद्ययं विंश उच्यते तथा श्रुद्धाः, कारवः सूपकाराद्यः, शिल्पिनः तक्षाद्यः, कर्मणैवोप-क्रवंन्ति नतु तेभ्य आपद्यपि करो ग्राह्यः ॥ १२० ॥

> शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्कन्क्षत्रमाराधयेद्यदि । धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्वं सूद्रो जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

शद्धस्त्वित ॥ सूद्रो बाह्मणग्रुश्रूषयाऽजीवन्यदि वृत्तिमाकाङ्क्षेत्तदा क्षत्रियं परिचर्य तद्भावे धनिनं वैश्यं परिचर्य जीवितुमिच्छेत् । द्विजाति-ग्रुश्रूषणासामर्थ्ये तु प्रागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थम्भयार्थं वा विप्रानाराधयेतु सः।

जातब्राह्मणशब्दस्य सा द्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

स्वर्गार्थिमिति॥ स्वर्गप्रात्यर्थं स्ववृत्तिलिप्सार्थं वा बाह्मणानेव शुद्धः परिचरेत्। तसाजातो ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति शब्दो यस्य । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । सास्य शुद्धस्य कृतकृत्यता, तद्यपदेशतयाऽसौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥ यत एवमत:-

विप्रसेवैव शृद्ध विशिष्टं कर्म कीर्त्यते। यदतोऽन्यद्धि क्रुकृते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥ विप्रेति ॥ बाह्मणपरिचरैंव शुद्धस्य कर्मान्तरेभ्यः प्रकृष्टं कर्म शास्त्रेऽभि-

१ मेघातिथिन्त- 'सक्षेण वैदयादक्षित्वा' इति पाठमादृत्य 'अनेन प्रकारेण प्रजा रक्षित्वा वैश्याद्रलिहीर्यितव्यः; वैश्या हि महाधना भवन्ति ततस्तथाहरणे नियुक्ताः' इति व्याख्यातवान्.

भीयते । यसादेतद्यतिरिक्तं यदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्व-स्तुत्वर्थं न त्वन्यतिवृत्तये । पाकयज्ञादीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ १२३ ॥

प्रकल्प्या तस्य तैर्श्वेतिः स्वकुदुम्बाद्यथाईतः ।

शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च प्रिग्रहम् ॥१२४॥

प्रकरप्येति ॥ तस्य परिचारकश्च्यस्य परिचर्यासामर्थ्यं कर्मोत्साद्दं पुत्रदारा-दिभर्तव्यपरिमाणं चावेक्ष्य तैर्बाह्यणेः स्वगृहादनुरूपा जीविका करूपनीया १२४

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च।

पुलाकाश्चेव धान्यानां जीर्णाश्चेव परिच्छदाः ॥ १२५ ॥

उच्छिष्टमिति ॥ तस्मै प्रकृताश्रितश्रदाय मुक्तावशिष्टान्नं ब्राह्मणेदेयम् । एवं च 'न श्रदाय मर्ति द्यान्नोच्छिष्टम्' (४।८०) इत्यनाश्रितश्रद्भविषयमव-तिष्ठते । तथा जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यापरिच्छदा अस्मै देयाः ॥ १२५ ॥

न श्रद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमहिति।

नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मोत्प्रतिषेधनम् ॥ १२६॥ न शूद्ध इति ॥ रुगुनादिभक्षणेन शूद्धे न किंचित्पातकं भवति । नतु ब्रह्मवधादावपि । 'ब्रहिसा सस्तं' (१०१६३) इत्यादेश्वातुर्वण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् । न चाप्युपनयनादिसंस्कारमईति, नास्याभिहोत्रादिधर्मेऽधिकारोऽस्ति, अविहितत्वात् । न च शूद्धविहितात्पाकयज्ञादिधर्मादस्य निषेधः । एवं चास्य सर्वस्य सिदार्थत्वाद्यं स्त्रोक उत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सैतां वृत्तमनुष्ठिताः।

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

धर्मेप्सच इति ॥ ये पुनः ग्रुद्धाः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामाध्वेवर्णिका-नामाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते 'नमस्कारेण मन्नेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्' (वा. स्मृ.आ. ५।१२१) इति याज्ञवल्क्यवचनान्नमस्कारमन्नेण मन्नान्तररहितं पञ्च-यज्ञादिधर्मान्कुर्वाणा न प्रत्यवयन्ति । स्यातिं च लोके लभन्ते ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सद्दत्तमातिष्ठत्यनस्यकः।

तथा तथेमं चाम्रं च लोकं प्रामोत्यनिन्दितः ॥ १२८॥

यथेति ॥ परगुणानिन्दकः ग्रुद्धो यथा यथा द्विजात्माचारमनिषिद्धमतु-तिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दित इह लोके उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्रामोति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः।

शुद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

राक्तेनापीति ॥ धनार्जनसमर्थेनापि राद्रेण पोष्यवर्गसंवर्धनपञ्चयज्ञाधु-

पाठा०-1 धर्मेच्छवस्तु. 2 सतां धर्म°.

विताद्धिकबहुधनसंचयो न कर्तव्यः। यस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्रानिभ-ज्ञत्वेन धन्मदाच्छुश्रूषायाश्चाकरणाद्वाह्मणानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः १२९

एते चतुर्णा वर्णानामापद्धमीः प्रकीर्तिताः।

यान्सम्यगुनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ १३० ॥ एत इति ॥ अमी चतुर्णां वर्णानामापद्यवृष्टेया धर्मा उक्ताः । यान्सम्य-गाचरन्तो विहितानुष्टानान्निषिद्धानाचरणाच निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमां गतिं मोक्षलक्षणां लभनते ॥ १३० ॥

एष धर्मविधिः कृत्स्रश्रातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं ग्रुभम् ॥ १३१ ॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे मृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एप इति ॥ अयं चतुर्णां वर्णानामाचारः समग्रः कथितः। अत अर्ध प्रायश्चित्तानुष्टानं शुभमभिधास्त्रामि ॥ १३१ ॥

इति श्रीकुळूकमञ्जूकतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ दश्तमोऽप्यायः ॥ १० ॥

एकाद्शोऽध्यायः ११

सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम्। गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाच्यायार्थ्युपतापिनः ॥ १ ॥ नवैतान्स्नातकान्विद्याद्वाह्यणान्धर्मभिक्षुकान् । निःखेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

सांतानिकमिति ॥ नवैतानिति ॥ ननु 'अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्त-विधि शुभम्' (१०।१३१) इति प्रायश्चित्तस्य वक्तन्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सां-तानिकादिभ्यो देयमिलादेः कः प्रस्तावः ? उच्यते,—'दानेनाकार्यकारिणः' (५।१०७) इति प्रागुक्तत्वात 'दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामसकुवन्' (११।१३९) इत्यादेश्च वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृष्टप्रायश्चित्तात्मकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त पुत्र । वर्णाश्रमधर्मादिव्यतिरिक्तशयंश्चित्तादिनैमित्तिकधर्मेकथनार्थत्वाचाध्या-यस्यान्यस्थापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासो युक्तः । संतानश्रयोजनत्वाद्विवाहस्य सांतानिको विवाहार्थी यक्ष्यमाणोऽवश्यकतंन्यज्योतिष्टोमादियागं चिकीर्षः. अध्वगः पान्यः, सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिद्यागः, विद्यागुरोर्घासा-च्छादनाद्यर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः, एवं पितृमात्रर्थावपि, स्वाध्यायार्था स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाचर्थी ब्रह्मचारी, उपतापी रोगी, एताबव ब्राह्मणान्ध्रमेभिक्षाद्मीलान्स्रातकाञ्जानीयात् । एतेभ्यो निर्धनेभ्यो गोहिरण्यादि दीयत इति दानं विद्याविशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १–२ ॥

एतेम्यो हि द्विजाउयेभ्यो देयमनं सद्क्षिणम् । इतरेभ्यो बहिवेदि कृतानं देयमुच्यते ॥ ३ ॥

एतेभ्य इति ॥ एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्टेभ्योऽन्तर्नेदि सेदक्षिणमन्नं दातन्यम् । एतव्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं बहिनेदि देयत्वेनोपदिश्यते । धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथाई प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैन दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

सर्वेति ॥ राजा पुनः सर्वरतानि मणिमुक्तादीनि यागोपयोग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्यानुरूपेण वेदविदो बाह्यणान्स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति । रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु संततिः ॥ ५ ॥

कृतेति ॥ यः सभार्थः संतत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य रितमात्रं फलं, धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः। नैवंविधेन धनं याचित्वाऽन्यो विवाहः कर्तेन्यो नाप्येवं विधाय नियमतो धनं देयमिति ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्ति विषेषु प्रतिपादयेत् । वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य खर्गं समश्रुते ॥ ६ ॥

धनानीति ॥ धनानि गोभूहिरण्यादीनि शक्तयनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेद्-हेषु विविक्तेषु पुत्रकलत्राद्यवसकेषु प्रतिपाद्येकद्वशास स्वर्गप्राप्तिभवतीति॥६॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

यस्येति ॥ यस्यावश्यपोष्यभरणार्थं वर्षत्रयपर्यासं तद्धिकं वा भक्तादि स्यात्स काम्यसोमयागं कर्तुमहीत । नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिद्वश्यकतंन्यत्वान्नायं निषेधः । अत एव 'समान्ते सौमिकैर्मकैः' (४।२६) इति नित्यविषयत्व-मुक्तवान् ॥ ७ ॥

> अतः खल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिनति द्विजः । स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याभोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

अत इति ॥ त्रैवार्षिकधनादलपधने सति यः सोमयागं करोति तस्य श्रथमसोमयागो निस्रोऽपि न संपन्नो भवति । सुतरां द्वितीययागः काम्यः ॥८॥

शक्तः परजने दाता खजने दुःखजीविनि । मध्वापातो विषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥ शक्त इति ॥ यो बहुधनत्वादानशकः सम्मवस्यभरणीये पितृमात्रादिज्ञा-

१ एतत्तु 'दीक्षितो न ददाति' इत्यस्याः श्रुतेः प्रतिप्रसनार्थमुक्तम्

तिजने दौर्गातादुः स्रोपेते सित यशोऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानिविशेषो धर्मप्रतिरूपको नतु धर्म एव । मध्वापातो मधुरोपक्रमः, प्रथमं यशस्कर-त्वात् । विषास्वादश्चान्ते; नरकफल्दात् । तस्मादेतन्न कार्यम् ॥ ९ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् । तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥ [वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरव्रवीत् ॥]

भृत्यानामिति ॥ पुत्रदाराद्यवस्यभर्तन्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्मेबुद्धा दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो मृतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवतीति पूर्वं कीर्त्वादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः । अयं त्वदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

> यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्थादेकेनाङ्गेन यज्वनः । ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥ यो वैश्यः स्थाद्धहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः । कुटुम्बात्तस्य तद्भव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

यज्ञश्चोदिति ॥ यो वैश्य इति ॥ क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो त्राह्मणस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्वातदा यो वैश्यो बहु-पश्चादिधनः पाकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गोचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वाहरेत् । एतच धर्मप्रधाने सित राजिन कार्यम् । सि हा साम्रार्थ-मनुतिष्ठन्तं न निगृह्णाति ॥ ११-१२ ॥

आहरेत्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः । न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥

आहरेदिति ॥ यज्ञस्य द्वित्र्यङ्गवैकल्ये सित तानि त्रीणि चाङ्गानि द्वे वाङ्गे वैश्यादलामे सित निर्विशङ्कं शूद्रस्य गृहाद्वलेन चौर्येण वाहरेत् । यसाच्छू-द्वस्य कविदिप यज्ञसंबन्धो नास्ति । 'न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिझेत' (१११४)इति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः शूद्राद्याचनस्य नतु बलप्रहणादेः॥ १३॥

योऽनाहिताग्निः श्रेतगुरयज्वा च सहस्रगुः । तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४ ॥

य इति ॥ योऽनाहिताग्निगोंशतपरिमाणधन आहिताग्निर्वाऽसोमयाजी गोसहस्वपरिमितधनः द्वयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा शीत्रं संपाद-वितुं ब्राह्मणेन द्वाभ्यामाहरणीयम् । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मण खाह-रेत् । क्षत्रियस्य तु अदस्युक्तियावद्वाह्मणस्वहरणं निषेधविष्यति ॥ १४ ॥

आदाननित्याचादातुराहरेदप्रयच्छतः । तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्रेव प्रवर्धते ॥ १५ ॥

आदाननित्यादिति ॥ प्रतिप्रहादिना आदानं घनप्रहणं नित्यं यस्यासावा-दाननित्यो बाह्यणस्तस्मादिष्टापूर्वदानरहिताद्यज्ञाङ्गद्वयत्रयार्थायां याचनायां कृतायामददतो बलेन चौर्येण वाहरेत् । तथा कृतेऽपहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्र वृद्धिमेति ॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता । अश्रस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ १६ ॥

तथैवेति ॥ सायंप्रातभोंजनोपदेशाश्चिरात्रोपवासे वृत्ते चतुर्थेऽहिन प्रातः सप्तमे भक्ते दानादिधर्मरहितादेकदिनपर्याप्तमर्थे चौर्यादिना हर्तेन्यम् ॥ १६॥

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यं तु तत्तसमै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७॥

खलादिति ॥ धान्यादिमर्दनस्थानाःक्षेत्राद्वा गृहाद्वा यतो वाऽन्यस्मात्प्रदे-शाद्धान्यं हीनकर्मसंबन्धि लभ्यते ततो हर्तन्यं, यदि वासौ धनस्वामी पृच्छति किंनिमित्तं कृतमिति पृच्छते निमित्तं चौर्यादि वक्तन्यम् ॥ १७॥

ब्राह्मणस्तं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन । दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्त्रमजीवन्हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणस्वमिति ॥ उक्तेष्विप निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनं ततोऽपक्त-ष्टत्वान्न हर्तेन्यं, समानन्यायतया तु वैद्यश्रद्भाभ्यामुत्कृष्टजातितो न हर्ते-न्यम् । प्रतिषिद्धकृद्विहिताननुष्ठायिनोः पुनर्बाह्मणक्षत्रिययोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति । स कृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति ताबुभौ ॥ १९ ॥

योऽसाधुभ्य इति ॥ यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्ते-षूक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादि साधनं कृत्वा साधुभ्य उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति तहुरितं नाशयति यस्यै तहदाति तहौर्गसाभिघाता-दिसेवं द्वावप्यात्मानमुद्धपं कृत्वा दुःखान्मोचयति ॥ १९ ॥

> यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः । अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ २० ॥

यद्धनमिति ॥ यज्ञशीलानां यद्धनं तद्यागादौ विनियोगादेवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागादिश्रून्यानां तु यद्दव्यं तद्धमैविनियोगाभावादासुरस्वसुच्यते । स्रतस्तदुप्यपहत्य यागसंपादनात्तदेवस्वं कर्तव्यस् ॥ २० ॥

पाठा०-1 अश्वत्तननिधानाय (=श्वत्तनन्यासाभावाय).

न तसिन्धारयेदण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः। क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्वाह्मणः सीद्ति क्षुघा ॥ २१ ॥ न तसिन्तिति ॥ तसिन्नक्तिनिमेत्ते चौर्यवलात्कारं कुर्वाणे धर्मप्रधानो

राजा दण्डं न कुर्यात्। यसाद्राज्ञो मृहत्वाद्राह्मणः क्षुधावसादं प्राप्नोति॥ २१॥ ततश्च.-

तस भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुडुम्बान्महीपतिः। श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धम्यां प्रकल्पयेत ॥ २२ ॥ तस्येति ॥ तस्य ब्राह्मणस्यावस्यभरणीयपुत्रादिवर्गं ज्ञात्वा श्रुताचारोचित-तद्तुरूपां वृत्ति खगुहाद्वाजा कृष्पयेत ॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य द्वतिं च रक्षेदेनं समन्ततः।

राजा हि धर्मपङ्मागं तसात्प्रामोति रक्षितात ॥ २३ ॥ कल्पचित्वेति ॥ अस्य बाह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रुचौरादेः सर्वतौ रक्षयेत् । यसाद्राह्मणाद्रक्षितात्तस्य धर्मषङ्गागं प्रामोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थं धनं शुद्राद्विप्रो भिक्षेत कहिंचित्।

यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते॥ २४॥ न यज्ञार्थमिति ॥ यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचित्र श्रदाद्याचेत् ; यसाच्छूदाबाचित्वा यज्ञं कुर्वाणो मृतश्चण्डालो भवति । अतो याचननिषे-धाच्छद्राद्याचितोपस्थितं यज्ञार्थमप्यविरुद्धम् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति।

स याति मासतां विश्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥ यक्षार्थीमिति ॥ यज्ञसिद्धर्थं धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वं न विनियुद्धे स शतं वर्षाणि भासत्वं काकत्वं वा प्रामोति ॥ २५ ॥

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।

स पापात्मा परं लोके गुभ्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥ देवस्वमिति ॥ प्रतिमादिदेवतार्थमुत्स्य धनं देवस्वं, ब्राह्मणस्वं च यो छोभादपहरति स पापस्त्रभावो जन्मान्तरे गृधोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये।

ऋप्तानां पश्चसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ २७॥ इष्टिमिति ॥ समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययं चैत्रशुक्कादिवर्ष-प्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं विहितसोमयागासंभवे तद्करणदोष-निर्देरणार्थं सर्वेदा र्रौदादितो धनप्रहणेनोकरूपामिष्टि कुर्यात् ॥ २७ ॥

पाठा॰—1 श्रुतिक्रीले (=वेदाभ्यासरते). 2 शूद्रादित उक्तधनप्रहणरूपां.

आपत्करपेन यो धर्म क्रुरुतेऽनापदि द्विजः। स नामोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम्॥ २८॥

आपिदिति ॥ आपिद्विहितेन विधिना योऽनापिदे धर्मानुष्टानं द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलं भवतीति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८॥

विश्वेश देवैः साध्येश त्राह्मणैश्र महर्षिभिः।

आपत्सु मरणाद्भीतैविधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वीरिति ॥ विश्वेदेवाख्यैदेंवैः साध्येश्च तथा महर्षिभिर्वाह्यणैर्मरणाङ्गीतै-रापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेवेंश्वानर्यादिः प्रतिनिधिरनुष्टितोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यो न तु मुख्यसंभवे ॥ २९ ॥

> प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३०॥

प्रभुरिति ॥ यो मुख्यानुष्ठानसंपन्नः सन्नापद्विहितेन प्रतिनिधिनानुष्ठानं करोति तस्य दुर्बद्धेः पारलौकिकमभ्युद्यरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं च न भवति । 'आपत्कल्पेन यो धर्मम्' (११।२८) इत्यनेनोक्तमप्येतच्छास्राद्रार्थं पुनरुच्यते ॥ ३०॥

न ब्राह्मणो वेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित् । खवीर्येणैव ताञ्छिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

नेति ॥ धर्मेज्ञो बाह्यणः किंचिद्य्यपकृतं न राज्ञः कथयेत् । अपितु स्वज्ञा-स्यैव वक्ष्यमाणाभिचारादिनापकारिणो मनुष्याक्षिगृह्णीयात् । ततश्च स्वकीय-धर्मिवरोधादपकृष्टापराधकरणे सत्यभिचारादि न दोषायेत्येवंपरमेतत् । न स्वभिचारो विधीयते राजनिवेदनं वा निषध्यते ॥ ३१॥

खवीर्याद्राजवीर्याच खवीर्यं वलवत्तरम् । तसात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयाद्रीन्द्रिजः ॥ ३२ ॥

खवीर्यादिति ॥ यसात्स्वसामर्थ्याद्राजसामर्थ्याच पराधीनराजसामर्थ्या-पेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनत्वाद्धलीयः तसात्स्वेन वीर्थेणैव शत्रू-ब्राह्मणो निमृह्णीयात् ॥ ३२ ॥

तिंक स्ववीर्यमित्याह—

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक् शक्तं वे ब्राह्मणस्य तेन हन्याद्रीन्द्रिजः ॥ ३३ ॥ [तदस्तं सर्ववर्णानामनिवार्यं च शक्तितः । तपोवीर्यप्रभावेण अवध्यानपि बाधते ॥]

श्रुतीरिति॥ अथनेनेदस्य आङ्गिरसीर्दुष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन्कुर्यात्। तद-

र्थमभिचारमञ्तिष्टेदित्यर्थः। यसाद्भिचारमञ्जोबारणात्मका बाह्यणस्य वागेव शक्कार्यकरणाच्छक्षं तेन बाह्मणः शत्रुन्हन्याबतु शत्रुनियमाय राजा वाच्यः॥

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः । [तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्रामोति परमां गतिम् ।] धनेन वैक्यसूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥

अत्रिय इति क्षत्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवलक्षणामात्मन नापदं निसारेत्। वैद्यसूद्भी पुनः प्रतिकर्त्रे धनदानेन । ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्ज-पहोसै: ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । तसै नाकुशलं ब्यान शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥

विधातेति ॥ विहितकर्मणामनुष्टाता, पुत्रशिष्यादीनां शास्ता, प्रायश्चित्ता-र्थधर्माणां वक्ता, सर्वभूतमेत्रीप्रधानो ब्राह्मण उच्यते।तसौ निगृह्यतामयमिले-वमनिष्टं न ब्रुयान्नापिसाक्रोशं वाचं वाग्दण्डधिग्दण्डख्पां तस्योचारयेत् ॥३५॥

> न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालियाः। होता खादिविहोत्रख नार्ती नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥

न वा इति ॥ कन्याऽनृहा, ऊहापि तरुणी, तथा अल्पाध्यायिमुर्खेन्याध्या-दिपीडितानुपनीताः श्रोतान्सायंत्रातहोमाच कुर्युः। 'हीवयेत्' इति प्रसक्तावयं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

> नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य तत् । तसाद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७॥

नर्क इति ॥ एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकं गच्छन्ति । यस तद-ग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं गच्छति । तसाच्छीतकर्म-प्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३७ ॥

> प्राजापत्यमद्त्वाश्वमध्याघेयस्य दक्षिणाम् । अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥

प्राजापत्यमिति ॥ भाधाने प्राजापत्यमश्चं प्रजापतिदेवताकं धनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामद्त्त्वा कृतेऽप्याधानेऽनाहिताप्तिर्भवत्याधानफलं न लभते । तसादाधानेऽश्वं दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

प्रण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः। न त्वल्पदक्षिणैयंज्ञैयंजेतेह कथंचन ॥ ३९ ॥

पुण्यानीति ॥ श्रद्धावान्वशी जितेन्द्रियौ यज्ञव्यतिरिक्तानि तीर्थयात्रादीनि

१ अग्निहोत्रे 'जुहुयाद्यावयेद्वा' इत्यनेनाविशेषेण स्त्रीपुंसयोः क्षीरहोतृताप्रसक्तौ कन्या-युवलादीनां निषेधवचनमिदम् ; तथा च मूळे 'अग्निहोत्र'-'होतृ'शब्दो ऋमेण निविजनमें-निविज्यतियुप्रधानी हेयाविति सर्व ससंगतम्

कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽस्पदक्षिणैर्यजेत । परोपका-रार्थत्वादक्षिणायाः स्वरुपेनाप्यृत्विगादिदोषनिषेधार्थमिदं वचनम् ॥ ३९ ॥

> इन्द्रियाणि यशः खर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पश्चन् । हन्त्यलपदक्षिणो यज्ञस्तसान्नालपथनो यजेत् ॥ ४०॥ [अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्नहीनस्तु ऋत्विजः ।

[अनहाना दहद्राष्ट्र मन्नहीनस्तु ऋत्विजः । दीक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥]

इन्द्रियाणीति ॥ चश्चरादीनीन्द्रियाणि जीवतः ख्यातिरूपं यशः, खर्गा-युपी, मृतस्य ख्यातिरूपां कीर्ति, अपत्यानि, पश्चंश्वालपदक्षिणो यज्ञो नाश-यति । तस्मादलपदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ॥ ४० ॥

> अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्त्राह्मणः कामकारतः। चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्॥ ४१॥

अग्निहोत्रीति ॥ अग्निहोत्री बाह्मण इच्छातोऽग्निषु सार्यप्रातहोंमानकृत्वा मासं चान्द्रायणं चरेत् । यसाद्वीरः पुत्रस्तस्य हत्या हननं तत्तुल्यमेतत् । तथा च श्रुतिः-'वीरहा वा एष देवानां भवति योऽग्निमुद्रासयते ।' अन्ये तु मासमपविध्येति समर्थयन्ति ॥ ४१ ॥

> ये ग्रुद्राद्धिगम्यार्थमित्रहोत्रम्रुपासते । ऋत्विजस्ते हि ग्रुद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

ये शुद्भादिति ॥ ये शुद्भादिधगम्यार्थं प्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वाऽर्थं स्वीकृत्य 'वृषलाम्युपसेविनाम्' (११।४३) इति वक्ष्यमाणलिङ्गादा-धानपूर्वकमित्रहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शुद्भाणामेव याजका नतु तेषां तत्फलं भवत्यतस्त्रे वेदवादिषु निन्दिताः ॥ ४२ ॥

> तेषां सततमज्ञानां वृषलाध्युपसेविनाम् । पदा मस्तकमाऋम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

तेषामिति ॥ तेषां ग्रूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्वाणां मूर्शि पादं दत्त्वा ग्रूद्रस्तेन दानेन सततं परलोके दुःखेभ्यो निस्तरति, नतु यजमानानां फर्ल भवति ॥ ४३ ॥

> अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुवेन्निति ॥ नित्यं यद्विहितं संध्योपासनादि, नैमित्तिकं च शवस्पर्शादी स्नानादि, तदकुर्वन् तथा प्रतिषिदं हिंसाचनुन्निष्टस्रविहितनिषिद्वेष्यस्नता-

पाठा०—1 प्रसजंश्वेन्द्रियार्थेषु; प्रसङ्गिद्रियार्थेषु. ३९ म० स्मृ० सिक्तं कुर्वन्नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमहित । ननु 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः' (४।१६) इति निरेधान्निन्दितपदेनैन 'प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु' इत्यपि संगृहीतमतः पृथङ्ग वक्तव्यम् । उच्यते,—अस्य खातकन्नतेषु पाठात्तत्र 'वतानीमानि धारयेत्' (४।१३) इत्युपक्रमान्नायं प्रतिषेधः किंतु नतिधिः । तिर्हे 'अकुर्वन्विहितं कर्म' इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्पृथङ्ग वक्तव्यमिति चेन्न । स्नातक्तराविषयःचेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायितं विदुर्वधाः। कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्॥ ४५॥

अकामत इति ॥ अबुद्धिकृते पापे प्रायिश्वत्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः । एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायिश्वत्तं भवतीत्याहुः । एतच पृथकृत्या-भिधानं प्रायिश्वत्तगौरवार्थं श्वतिनिदर्शनादिति । 'इन्द्रो यतीन्त्सालावृक्षभ्यः प्रायच्छत्तमश्चीला वागभ्यवद्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तसा इन्द्रायतमुपहृद्धं प्रायच्छत् हति । अस्यार्थः-इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वकं श्वभ्यो दत्तवान् , स प्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिसमीपमगमत् , तसे प्रजापतिस्पहेन्यास्यं कर्मे प्राय-श्चित्तं दत्तवान् सतः कामकारकृतेऽप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विष्यः ॥ ४६ ॥

अकामत इति ॥ अनिच्छातः कृतं पापं वेदाभ्यासेन ग्रुध्यति नश्यति । वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्रायश्चित्तापेक्षया छद्यप्रायश्चित्तोपछक्षणार्थम् । प्रायश्चित्तान्तराणामपि विधानाद्रागद्वेषादिन्यामूढतया पुनरिनच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैविद्याधनतपोभिः ग्रुध्यतीति गुरुप्रायश्चित्तपरम् । अतः पूर्वोक्तस्यैवायं न्याकारः । यद्यप्यधिकारिनस्पणं प्रकृतप्रायश्चित्तं त्वनन्तरं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानाछ्युप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानाद्वस्प्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इत्यधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

> प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा । न संसर्ग व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४७ ॥ [प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥]

प्रायश्चित्तीयतामिति ॥ दैवान्प्रमादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदु-च्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतांप्राप्याकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह् याजनादिना संसर्गे न मच्छेत् ॥ ४७ ॥

१ उपहर्वं नामाश्रमेधः।

इह दुश्वरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा । प्राप्तवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

इहेति ॥ इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजन्मकृतेर्दुष्टस्वभावा मनुष्याः कौनख्यादिकं रूपविपर्ययं प्राप्तुवन्ति ॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः इयावदन्तताम् । व्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्रम्यं गुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥ पिश्रुनः पौतिनासिक्यं स्चकः पूतिवक्त्रताम् । धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमीतिरैक्यं तु मिश्रकः ॥ ५० ॥ अन्नहर्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः । ५१ ॥ विद्यापहारकः श्रेत्र्यं पङ्गतामश्रहारकः ॥ ५१ ॥ [दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् । हिंसया व्याधिभूयस्वमरोगित्वमहिंसया ॥] एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सिद्धगहिंताः । जडमूकान्थविधरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

सुवर्णेति ॥ पिशुन इति ॥ अन्नहर्तेति एवमिति ॥ बाह्यणसुवर्णचौरः कुत्सितनस्तवं प्राप्तोति । निषिद्धसुरापः इयावदन्ततां, ब्रह्महा क्षयरोगित्वं, गुरुभार्यागामी विकोशमेहनत्वं, पिशुनो विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गन्धिनाः सत्वं, अविद्यमानदोषाभिधायको दुर्गन्धिमुखत्वं, धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं, धान्यादेरपद्रव्येण मिश्रणकर्ता, अतिरिक्ताङ्गत्वं अन्नचौरो मन्दानस्तवं अनुज्ञाताध्यायी मुक्त्वं, वस्रचौरः श्वेतकुष्ठत्वं, अश्वचौरः खङ्गत्वम् । एवं बुद्धि-वाक्चक्षुः श्रोन्नविकस्ता विकृतस्त्याः साधुविगहिताश्च प्राग्जनमार्जितोपभुक्तदुः कृतशेषेणोत्पद्यन्ते । 'दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापकस्तथा । हिंसारुचिः सदारोगी वाताङ्गः पारदारिकः ॥' ॥ ४९-५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायिश्वतं विशुद्धये । निन्दैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ ५३ ॥

चरितव्यमिति ॥ यसादिनिष्कृतमनाशितमेनो यस्तेऽनिष्कृतैनसोऽकृतप्राय-श्चित्ताः परकोकोपसुक्तदुष्कृतशेषेण निन्धैर्लक्षणैः कुनखित्वादिभिर्युक्ता जायन्ते। तसाद्विग्रुद्धये पापनिर्देरणार्थं प्रायश्चित्तं सदा कर्तव्यम् । एवं 'भिन्ने जुहोति' इतिवन्न नैमित्तिकमात्रं प्रायश्चित्तं किंत्वनिष्कृतैनस इत्युपादानात्तथा विग्रु-द्धये चरितव्यमित्युपदेशात्पापक्षयार्थिन एवाधिकारः । तथा हि प्रायश्चित्तं हि चरितन्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रे निर्देशादिति रात्रिसत्र-न्यायेन श्रूयमाणमेव विद्युद्धय इति फलमधिकारिविशेषणं युक्तम् । इममेवार्थं स्फुटयति याज्ञवल्क्यः (या.स्ट.पा. ५१२१९)-'विहितस्थाननुष्टानान्निन्दितस्थ च सेवनात् । अनिग्रहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति । तस्मानेनेह कर्तन्यं प्रायश्चित्तं विद्युद्धये ॥' पतनमृच्छति पापं प्राप्तोतीत्यर्थः । विद्युद्धये पाप-विनाशाय । 'बहून्वर्षगणान्योरान्नरकान्प्राप्य तत्थ्ययात् । संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातिकनिस्त्वमान् ॥' (१२१५४) इत्यादिना महापातक्यादीनां नरका-दिप्राप्तिं वक्ष्यति । न तन्निमित्तकमात्रत्वं प्रायश्चित्तानां संगच्छते । तस्माद्रह्म-वधादिजनितपापक्षयार्थिन एव प्रायश्चित्तविधावधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

त्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ५४ ॥

ब्रह्मह्त्येति ॥ ब्राह्मणप्राणिवयोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या, स च साक्षा-दन्यं वा नियुज्य तथा गोहिरण्यप्रहणादिनिमित्तकार्यकस्यापि तदुदेशेन ब्राह्म-णमरणे ब्रह्महत्या । नन्वेवमिषुकारस्यापीयृत्यादनहारेण तथा वध्यस्यापि हन्तृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महत्या । अत एव शातांतपः—'गोभूहिरण्यप्रहणे स्वीसंबन्धकृतेऽपि वा । यमुद्दिय स्रजेत्प्राणांस्तमाहुर्बह्मघातकम् ॥' एवं चान्यान्यपि शास्त्रीयाण्येव ब्रह्मवधनिमित्तानि श्रेयानि । तथा 'रागाह्रेषात्प्र-मादाह्म स्रतः परत एव वा । ब्राह्मणं घातयेचस्तु तमाहुर्बह्मघातकम् ॥' हति प्रयोजकस्यापि इन्तृत्वं शास्त्रीयम् । तथा निषिद्मसुरापानं, ब्राह्मणसुवर्णहर-णम्, गुरुभार्यागमनम् । गुरुरत्र पिता, 'निषेकादीनि कर्माणि' (२।१४२) इस्यादिना तस्य गुरुत्वेन विधानात् । एतेश्च सह संसर्गः संवत्सरेण पत्ती-स्येतानि महापातकान्यादुः । महापातकसंज्ञा चेयं वक्ष्यमाणस्रोपपातकादि-संज्ञालाघवार्थम् ॥ ५४ ॥

अनृतं च सम्रुत्कर्षे राजगामि च पैश्चनम् । गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५५ ॥

अनुतमिति ॥ जात्युत्कर्षनिमित्तमुत्कर्षभाषणं यथा ब्राह्मणोऽहमिति अवा-ह्मणो ब्रवीति, राजनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफलकं दोषाभिधानं, गुरो-श्रानुताभिशंसनम् । तथा च गौतमः (गौ. स्ट. २२१३)—'गुरोरनृताभि-शंसनम्' इति । महापातकसमानीत्येतानि ब्रह्महत्यासमानीति ॥ ५५ ॥

> ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्धधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धः सुरापानसमानि षद् ॥ ५६ ॥

ब्रह्मोज्झतेति ॥ ब्रह्मणोऽधीतवेदस्थानभ्यासेन विसरणम् , असच्छास्त्राश्र-

यणेन वेदकुत्सनम्, साक्ष्ये सृषाभिधानम्, मित्रसात्राह्मणस्य वधः, निषि-द्वस्य लग्जुनादेभक्षणम्, अनाद्यस्य पुरीषादेरदनम्। मेधातिथिस्तु न भोक्ष्यत इति संकल्प्य यद्भुज्यते तदनाद्यमित्याचष्टे। एतानि सुरापानसमानि॥ ५६॥

> निक्षेपसापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

निक्षेपस्येति ॥ ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरग-रूप्यसूमिहीरकमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुरुयम् ॥ ५७ ॥

> रेतःसेकः खयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सच्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतव्यसमं विदुः ॥ ५८॥

रेतः सेक इति ॥ सोद्यंभगिनीकुमारीचण्डालीसखिपुत्रभायीसु यो रेतः-सेक्सं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः । एतेषां भेदेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तेन प्रायश्चित्तार्थम् । यत्कोटसाक्ष्यसुहृद्वधयोः सुरापानसमीकृतयोर्व्रह्म-हत्याप्रायश्चित्तं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थम् , यत्पुनर्गुरोरलीकितर्वन्धस्य ब्रह्महत्या-समीकृतस्य पुनरुपरिष्टाइह्महत्याप्रायश्चित्तिर्देशः तत्समीकृतानां न्यूनप्राय-श्चित्तं भवतीति ज्ञापनार्थम् । तथा च कोके राजसमः सचिव इत्युक्ते सचि-वस्य न्यूनतैव गम्यते । अत्रोपदेशिकप्रायश्चित्तेभ्य आतिदेशिकप्रायश्चित्तानां तत्रयूनं प्रायश्चित्तं समीकृतानां च ॥ ५८ ॥

इदानीसुपपातकान्याह—

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ।
गुरुमाद्विपितृत्यागः खाध्यायाय्योः सुतस्य च ॥ ५९ ॥
परिवित्तितानुजेऽन्द्रहे परिवेदनमेव च ।
तयोद्दिनं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥
कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ।
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥
वात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
भृत्या चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ ६२ ॥
सर्वाकरेष्वधीकारो महायत्रप्रवर्तनम् ।
हिंसौषधीनां स्याजीवोऽभिचारो मृत्यकर्म च ॥ ६३ ॥
इन्धनार्थमशुष्काणां द्वमाणामवपातनम् ।
आत्मार्थं च कियारम्भो निन्दितान्नाद्नं तथा ॥ ६४ ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपिकया । असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च किया ॥ ६५॥ धान्यकुप्यपश्चस्त्रेयं मद्यपस्तीनिषेत्रणम् । स्तीशृद्रविद्धत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥ ६६॥

गोवधेत्यादि-धान्यक्रप्येत्वन्तेन ॥ गोहननं, जातिकर्मदुष्टानां याजनं, परपत्नीगमनं, आत्मविकयः, मातृपितृगुरूणां च ग्रुश्रूषाद्यकरणं, सर्वदा ब्रह्म-यज्ञत्यागः, न वेद्विस्मरणं 'ब्रह्मोज्ज्ञता' (११।५६) इत्यनेनोक्तत्वात् । अग्नेश्च स्मातेस्य त्यागः श्रीतानां 'अग्निहोन्यपविध्यामीन्' (११।४१) इत्युक्तत्वात् , सुतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणम् । कनीयसा भादौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं भवति । 'दाराग्निहोत्रसंयोगं' (३।१७१) इत्यादिना प्रागुकं कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वं तयोश्च कन्याया दानं तयोरेव विवाहहोमादियागेष्वा-त्विज्यं, कन्याया मैथुनवर्जमङ्गुलीयक्षेपादिना दूषणं, रेतःसेकपर्यन्तमैथुनेषु तु रेतःसेकः खयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च' (११।५८) इत्युक्तत्वात्प्रति-षिदं, वृद्धिजीवनं, ब्रह्मचारिणो मेथुनं, तडागोद्यानभार्यापत्यानां विक्रयः, यथाकालमनुपनयनं बालता । तथा चोक्तम् (२।३९)-'अत उर्ध्व त्रयोsप्येते यथाकालमसंस्कृताः' इति । बान्धवानां पितृव्यादीनामननुवृत्तिः, श्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं, श्रतिनियतवेतनग्रदानपूर्वकमध्ययनं, च. क्षविक्रय्यादीनां तिलादीनां विक्रयः, सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञ्याधिकारः, महतां प्रवाहप्रतिबन्धहेत्नां सेतुबन्धादीनां प्रवर्तनं, औषधीनां जातिमात्रा-दीनां हिंसनम् । पुतच ज्ञानपूर्वकाभ्यासिकयायां प्रायश्चित्तगौरवात् । यत्त 'कृष्टजानामौष्धीनां' (११।१४४) इत्यादिना वस्यति तत्सकृद्धिसायां, प्रायश्चित्तलाघवात् । भार्यादिश्चीणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनं, श्येनादि-यज्ञेनानपराद्धस्य मारणं, मन्नौषधिना वशीकरणं, पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमात्र-मेव वृक्षच्छेदनं, अनातुरस्य देवपित्राद्यदेशमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठानं; निन्दिता-ब्रस्य लग्जनादेः सकुद्निच्छ्या भक्षणम्, इच्छापूर्वकाभ्यासभक्षणे प्रनः 'गर्हितानाद्ययोर्जिन्धः' (११।५६) इत्युक्तत्वात् । सत्यिश्वकारेऽइयनाधानं, सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणं, ऋणानां च ऋणैस्विभिर्ऋणवात्ररो जायते तद्नपकरणं, श्रुतिस्सृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं, नृत्यगीतवादित्रोपसेवनं, धान्य-ताम्रहोहादेः पश्चनां च चौर्यं, द्विजातीनां पीतमद्यायाः खिया गमनं, खीशूद्र-वैद्यक्षत्रियहननं, अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः, एतत्प्रत्येकसुपपातकस् । 'बान्ध-वसागः' (११।६२) इसनेनैव मात्रादीनां सागप्राप्ती प्रथम्बचनं निन्दार्थम् । पितृज्यादिबान्धवत्यागैनावश्यमेव प्रायश्चित्तं भवति किंतु मात्रादित्यागप्राय-श्चित्ताच्यूनमपि भवति ॥ ५९-६६ ॥

ब्राह्मणस्य रुंजःकृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः । जैह्नयं च मैथुनं पुंसि जातिश्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

ब्राह्मणस्येति ॥ ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाकिया, यदतिशयदुर्गन्धि-तयाऽघ्रेयं लग्जनपुरीषादि तस्य मद्यस्य चाघ्राणं, कृटिलत्वं वक्रता, पुंसि च सुखादौ मैथुनमिस्येतःप्रस्थेकं जातिश्रंशकरं स्तृतस् ॥ ६० ॥

> खराश्वोष्ट्रश्रेभानामजाविकवधस्तथा । संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

खरेति ॥ गर्दभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिच्छागमेषमत्स्यसर्पनिहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरीकरणं शेयम् ॥ ६८ ॥

> निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं ग्रुद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

निन्दितेभ्य इति ॥ अप्रतिप्राह्यधनेभ्यः प्रतिप्रहः, वाणिज्यं, शूद्रस्य परिचर्या, अनुताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

> क्रमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् । फलैधःक्रसुमस्तेयमधैयं च मलावहम् ॥ ७० ॥

क्रमीति ॥ कृमयः क्षुद्रजन्तवस्तेभ्य ईष्त्स्थूलाः कीटास्तेषां वधः, पक्षिणां च । मद्यानुगतं यद्गोज्यमपि शाकाद्येकत्र पिटकादौ कृत्वा मद्येन सहानीतं तस्य भोजनम् । मेधातिथिस्तु मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमाह । तत्रः तत्र प्राय-श्चित्तगौरवात् । फलकाष्टपुष्पाणां च चौर्यमल्पेऽपचयेऽप्यत्य-तवैक्क्व्यम् । प्रतस्तर्वे प्रत्येकं मलिनीकरणम् ॥ ७० ॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् । यैर्यैर्वतैरपोद्यन्ते तानि सम्यङ्गिबोधत ॥ ७१ ॥

एतानीति ॥ एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन यथोकानि यैयेंक्रेतैः प्रायश्चित्तरूपैनीश्यन्ते तानि यथावत् श्रणुत ॥ ७१ ॥

> ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैक्षाक्यात्मविशुध्वर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्महेति ॥ यो ब्राह्मणं हतवान्स वने कुटीं कृत्वा हतस्य शिरः कपालं तद्-भावेऽन्यस्यापि चिह्नं कृत्वारण्ये भैक्षभुगात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेद्रतं कुर्यात् । अत्रापि कृतवपनो निवसेदिति वक्ष्यति । सुन्यन्तरोक्ता अपि विशेषा ग्राह्माः । तथा च यमः-'सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकव्पितानि च ।

पाठा०-1 रजः कृत्यं; रजः कृत्वा.

अध्यायः ११

संविशेतानि शनकैविधूमे अक्तवजने ॥ अण्ये देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य संचरेत्। एककालं चरेद्रैक्यं तदलब्धीदकं पिवेत् ॥' अयं च द्वादशवार्षि-कविधिर्वाद्यणस्याज्ञानकृतवाद्यणवधे । 'इयं विद्युद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्' (१११८९) इति वस्यमाणत्वात् । क्षत्रियवैश्यश्रद्धाणां तु क्रमेणैत-द्वादशवार्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गणं च द्रष्टन्यम् । यथोक्तं भविष्यपुराणे-'द्विगुणाः क्षत्रियाणां तु वैश्यानां त्रिगुणाः समृताः । चतुर्गुणास्तु शुद्राणां पर्षेदुक्ता महात्मनाम् ॥ पर्षेदुक्तवतं प्रोक्तं ग्रुद्धये पापकर्मणाम् ॥' यावद्भि-र्बाह्मणैर्बाह्मणानां सभा, ततो द्विगुणैः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्वयर्था सभा भवेत्, त्रिगुणैवैंदेयैवैंदयानां चतुर्भिः शूद्राणामिति सभावच क्षत्रिया-दीनां त्रयाणां वतमपि द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः । एतानि च मनुकत्रह्म-वधप्रायश्चित्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्यपुराणे ब्याख्यातानि । 'हन्ता चेद्रुणवान्त्रीर अकामान्निर्गुणो हतः । कर्तन्यानि मनू-क्तानि कृत्वा वै आश्वमेधिकम् ॥ ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटी कृत्वा वने वसेत् । गच्छेदवसृथं वापि अकामान्निर्गुणे हते ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षं सकुह्र-द्धिकृतं तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥' इति विश्वा-मित्रवचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यमृहनीयम् । कामकृते तु ब्राह्मणवधे द्विगुणं ब्रह्म-वधप्रायश्चित्तं चतुर्विशतिवर्षम् । तदाहाङ्गिराः-'अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः । स्यात्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके' ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा साद्विदुषामिच्छयात्मनः । प्रास्येदात्मानमग्रौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिशाः ॥ ७३ ॥

लक्ष्यमिति ॥ घनुःशराद्यायुषधारिणां ब्रह्मवधपापश्चयार्थमयं लक्षीभूत इत्येवं जानतां स्वेच्छ्या बाणलक्ष्यभूतो वावितष्ठेत । यावन्मृतो मृतकल्पो वा विशुष्येत् । तदाह याज्ञवल्क्यः (या स्त्रः प्रा. ५। १४८)— 'संप्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्रुयात् । मृतकल्पः प्रहारातों जीवन्नपि विशुष्यति ॥' अग्नौ प्रदीप्ते वाऽधोमुखस्तीन्वारान्शरीरं प्रक्षिपेत् । 'तथा प्रास्तेत यथा म्रियेत' इत्यापस्तम्बवचनादेवं प्रक्षिपेत् । एतत्प्रायश्चित्तद्वयमनन्तरं वक्ष्यमाणं च 'यजेत वाश्वमेधेन' (१११७४) इत्येवं प्रायश्चित्तन्त्रयमिदं कामतः क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधनिषयम् । मनुश्लोकमेव लिखित्वा यथा न्यास्यातं भविष्यपुराणे—'लक्ष्यं श्वस्त्रमृतां वा साद्विदुषामिच्छ्यात्मनः । प्रास्तेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवानिश्वराः ॥ यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः । प्रायश्चित्तन्त्रयं ह्येतत्क्ष-विषयस् प्रकीर्तितम् ॥ क्षत्रियो निर्गुणो धीरं ब्राह्मणं वेदपारगम् । निहस्य कामतो वीर लक्ष्यः शस्त्रमृतो भवेत् ॥ चनुर्वेदिदं धीरं ब्राह्मणं चाग्निहो-विणम् । निहस्य कामादात्मानं श्विपेदग्नाववानिशराः ॥ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो ग्राम्वानगुद्द । यष्ट्वा वा अश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपितः'॥ ७३॥

यजेत वाऽश्वमेघेन स्वर्जिता गोसवेन वा । अभिजिद्धिश्वजिद्धां वा त्रिवृताग्निष्टतापि वा ॥ ७४ ॥

यजेतेति॥ 'यजेत वाऽश्वमेधेन' इत्यनन्तरं व्याख्यातम्। स्वर्जिता यागवि-शेषेण, गोसवेन वा, श्वभिजिता विश्वजिता वा, त्रिवृताऽशिष्टुता वा याजयेत्। एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि। तदुक्तं भविष्यपुराणे—'स्वर्जितादेश्च यद्वीर कर्मणां पृतनापते। अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वके'॥ ७४॥

जपन्वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं वजेत्। ब्रह्महत्यापनोदाय मितभ्रङ्गियतेन्द्रियः॥ ७५॥

जपन्निति ॥ वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन्स्वल्पाहारः संयतेन्द्रियो ब्रह्म-हत्यापापनिर्हरणाय योजनानां शतं गच्छेत् । एतद्प्यज्ञानकृते जातिमात्र-ब्राह्मणवधे न्रैवणिकस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणे अयमेव श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च—'जातिमात्रं यदा विशं हन्यादमतिपूर्वकम् । वेदविज्ञा-मिहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम्'॥ ७५॥

सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

सर्वस्वमिति ॥ सर्वस्वं वा वेद्विदे ब्राह्मणाय द्यात् । यावद्धनं जीवनाय समर्थम् । गृहं वा गृहोपयोगिधनधान्यादियुतं । अतः सर्वस्वं वा गृहं वा सपरिच्छदं द्यात् । 'जीवनायालम्'हृति वचनाजीवनपर्याप्तं सर्वस्वं गृहं वा द्यात्र ततोऽल्पम् । एतचाज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मणयधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चिनतम् । तथा च मविष्यपुराणम्—'जातिमात्रं यदा हन्याद्राह्मणं ब्राह्मणो गृह । वेदाभ्यासविहीनो वे धनवानिप्तवर्जितः ॥ प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविग्रुद्धये । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छद्म्' ॥ ७६ ॥

हविष्यभुग्वाञ्जुसरेत्प्रति स्रोतः सरस्वतीम् । जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वे वेदस्य संहिताम् ॥ ७७ ॥

ह्विष्येतिं ॥ नीवारादिह्विष्यान्नभोजी विष्यातप्रस्ववणादारभ्यापश्चिमो-दृधेः स्रोतः प्रति सरस्वतीं यायात् । एतच जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके । तथा भविष्यपुराणे-'जातिमात्रे हते विष्रे देवेंद्र मतिपूर्वकम् । हन्ता यदा वेद्हीनो धनेन च भवेद्भृतः ॥ तदैतत्कलपयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे । इत्विष्यसुक्वैदेद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ अथवा परिसिताहारस्रीन्वारा-

पाठा०—1 स्त्रार्जितादेश्व षड्वीर. 2 गृहं वासः परिच्छदम्; गृहवासपरि-च्छदम्, 3 दैवादमति 4 भवेद्भहः, 5 चरेत्तीरे.

न्वेदसंहिताम् ॥' 'संहिता'श्रहणात्पदकमन्युदासः । अत्रापि भविष्यपुराणीयो विशेषः—'जातिमात्रं तु यो हन्याद्विशं त्वमतिपूर्वकम् । ब्राह्मणोऽत्यन्तगुण-वांस्तेनेदं परिकल्पयेत् ॥ जपेद्वा नियताहारिखवें वेदस्य संहिताम् । ऋचो यज्ंषि सामानि त्रैविद्याल्यं सुरोत्तम' ॥ ७७ ॥

इदानीं 'समाप्ते द्वादरी वर्षे' (१११८१) इत्युपदेशाद्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह—

> कृतवापनो निवसेद्धामान्ते गोत्रजेऽपि वा । आश्रमे वृक्षमूले वा गोत्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति ॥ ऌतकेशनखरमञ्जगींबाह्मणहिते रतो गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन्त्राः मसमीपे गोष्ठपुण्यदेशदृक्षमूलान्यतमे निवसेत् । 'वने कुटीं कृत्वा' (११।७२) इत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

त्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् । मुच्यते त्रह्महत्याया गोप्ता गोत्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणार्थं इति ॥ प्रकानते द्वादशवार्षिकेऽन्तराश्युदकहिंसकाचाक्रान्त-ब्राह्मणस्य गोर्वा परित्राणार्थं प्राणान्परित्यजन् ब्रह्महत्याया सुच्यते । गोब्राह्मणं वा ततः परित्रायासृतोऽप्यसमाप्तद्वादशवर्षोऽपि सुच्यते ॥ ७९ ॥

त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमविज्ञत्य वा । विप्रस्य तिनिमित्ते वा प्राणालाभे विम्रच्यते ॥ ८० ॥

त्रिवारमिति ॥ स्तेनादिभिर्वाह्मणसर्वस्वेऽपहियमाणे तदानयनार्थं निन्धां जं यथाशक्ति प्रयतं कुर्वस्तत्र त्रिवारान् युद्धे प्रवर्तमानो नानीतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्म-हत्यापापात्रमुच्यते । अथवा प्रथमवार एव विप्रसर्वस्वमपहतं जित्वापैयति तथापि मुच्यते । यद्वा धनापहारकत्वेन स्वेनैव ब्राह्मणो युद्धेन मरणे प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहतसमधनदानेन तं जीवयति तदापि तन्निमित्ते तस्य प्राणलाभे ब्रह्महत्यापापानमुच्यते । एतदितरप्रकारान्तरेण तु रक्षणे 'गोप्ता गोर्वाह्मणस्य च' (११।७९) इत्यपुनरुक्तिः ॥ ८० ॥

एवं दृढवतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः। समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥ ८१॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा नियमोपहितः स्वीसंयोगादिश्चन्यः संयतमनाः समाप्ते द्वादशे वर्षे बहाहत्यापापं नाशयति । एवं 'ब्राह्मणार्थे' (११।७९) इत्यादि सर्वे प्रकानतद्वादशवार्षिकस्य बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । स्वमेनोऽवभृथसातो हयमेघे विग्रुच्यते ॥ ८२ ॥

दिष्ट्रिति ॥ अश्वमेधे बाह्मणानामृत्विजां क्षत्रियस्य यजमानस्य समागमेषु पाठा॰—1 परित्यजेत स्वं ब्रह्महत्यापापं शिष्ट्वा निवेद्यावसृथस्नातो ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते, द्वाद्श-वार्षिकस्योपसंहतत्वात् स्वतन्नमेवेदं प्रायक्षित्तम् । तथा च भविष्यपुराणे— 'यदा तु गुणवान्विप्रो हन्याद्विप्रं तु निर्गुणम् । श्रकामतस्तद् । गच्छेत्स्नानं चैवाश्वमेधिकम्'।गोविन्दराजस्तु—'श्रश्वमेधविवर्जितसकलप्रायश्चित्तरोषतोऽस्य प्रकान्तद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यान्तरावसृथस्नाने तेनैव शुद्धिः' इत्याह । तद्युक्तम्; भविष्यपुराणवचनविरोधात् ॥ ८२ ॥

> धर्मस्यं ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते । तस्मात्समागमे तेपामेनो विख्याप्य शुध्यति ॥ ८३ ॥

धर्मस्येति ॥ यसाद्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोपदेशे कृते धर्मा-चुष्टानाद्राजा तस्याग्रं प्रान्तं मन्दादिभिरुच्यते, ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूलाग्रधर्मतरुनिष्पत्तेः । तस्यात्तेषां समागमेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावश्रथस्रातः ग्रुध्यतीस्स्येव विशेषः ॥ ८३ ॥

> त्राक्षणः संभवेनैव देवानामपि देवतम् । प्रमाणं चैव लोकस्य त्रक्षात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्राह्मण इति ॥ ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव किं पुनः श्रुतादिभिदेवाबामपि पुज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रसक्षवत्वमाणम्, तदुपदेशस्य प्रामा-ण्यात् । यस्मात्तत्र वेद एव कारणं वेदमुलकत्वादुपदेशस्य ॥ ८४ ॥

यत एवमतः,—

तेषां वेदविदो ब्र्युस्त्रयोऽप्येनःसुनिष्कृतिम्। सा तेषां पावनाय स्थात्पवित्रा विदुषां हि वाक् ॥८५॥

तेषामिति ॥ तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्त्रयोऽपि किमुताधिकाः, यरपापनिर्दरणाय प्रायश्चित्तं बूयुस्तरपापिनां विद्युद्धये भवति । यस्माद्विदुषां वाक् पावयित्री, तत्रश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषद्वदश्यं कार्या । रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतकास्ति, रहस्यत्वविरोधात् ॥ ८५ ॥

> अतोऽन्यतममास्थाय विधि विप्रः समाहितः । ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्त्रया ।। ८६ ॥

अत इति ॥ अस्मात्त्रायश्चित्तगणाद्-यतमं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणाद्दिः संयतमना आश्चित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्महत्याकृतं पापमपनुदति । एतच ब्रह्मवधादिप्राय-श्चित्तविधानं सकृत्पापकरणविषयं, पापावृत्ती त्वावर्तनीयम् । 'एनसि गुरुणि

पाठा०-1 हत्वा विप्रं.

१ 'धर्मस्य' इत्यादिश्लोकत्रयं परिषद्भमनस्तुत्यर्थकम्.

गुरूणि लघुनि लघूनि' इति गौतमस्मरणात्। 'पूर्णे चानस्मनस्भां तु ग्रूद्रइत्यावतं चरेत्' (१११४०) इति बहुमारणे प्रायश्चित्तवहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच। 'विधेः प्राथमिकाद्साद्वितीये द्विगुणं स्मृतम् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तम्' इति गौतमस्मरणात् । गृहदाहादिना युगपदनेकब्राह्मणहनने तु भविष्यपुराणीयो विशेषः— 'बाह्मणो बाह्मणं वीर ब्राह्मणो वा बहून्गुह । निहत्य युगपद्वीर एकं प्राणान्तिकं चरेत् ॥ कामतस्तु यदा हन्याद्राह्मणान्सुरसत्तम । तदात्मानं दहेदमौ विधिना येन तच्छूणु ॥' एतचाज्ञानविषयं सर्वमेवैतत् । तथा 'अकामतो यदा हन्याद्राह्मणान्द्रम्मणान्द्राह्मणान्द्रमान्

हत्वा गर्भमिविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् । राजन्यवैक्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

हत्वेति ॥ प्रकृतत्वाद्वाह्मणगर्भविषयं खीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातं क्षत्रियं वैद्यं च यागप्रवृत्तं इत्वा आत्रेयीं च खियं ब्राह्मणों 'तथात्रेयीं च ब्राह्मणोम्' इति यमस्यरणात् । इत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् । आत्रेयी च रजस्वला अतुस्नातोच्यते । 'रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीम्' इति वसिष्टस्मरणात् । एवं चानात्रेयीब्राह्मणोवधे त्रैवार्षिकपुपपातकम्। यथोक्तम् (१११६६)-'खीद्यृत्विद्धन्नवधः' इति । यत्त्तरक्षोके 'कृत्वा च खीसुहृद्धभ्म' (११।८८) इति तदा-हिताग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् । तथा चाङ्गिराः-'आहिताग्नेब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीव्रस्तथैव च' ॥ ८७ ॥

उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा । अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्धधम् ॥ ८८ ॥

उक्त्वेति ॥ हिरण्यभून्यादियुक्तसाक्ष्येऽनृतसुक्त्वा, गुरोश्च मिथ्याभिशा-पसुत्पाद्य, निक्षेपं च ब्राह्मणसुवर्णादन्यद्गजतादि द्रव्यं, क्षत्रियादेः सुवर्णमपि चापहत्य, स्त्रीवधं च यथान्याख्यातं कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्या-प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विशुद्धिरुद्तिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

इयमिति ॥ एतत्तु प्रायश्चित्तं विशेषोपदेशमन्तरेणाकामतो ब्राह्मणवधेऽ-भिहितम् । कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयं निष्कृतिनैतत्त्रायश्चित्तं किंत्वतो द्विगु-णादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थं नतु प्रायश्चित्ताभावार्थम् । 'कामतस्तु कृतं मोहात्मायश्चित्तेः पृथग्विधैः' (११।४६) इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादिश्ववणी सुरां पिवेत्। तया स काये निर्देग्धे सुच्यते किल्विषात्ततः॥ ९०॥

सुरामिति॥ 'सुरा'शब्दः पैष्टीमात्रे सुख्यो नतु गौडीमाध्वीपेष्टीषु त्रितयानुगतैकरूपाभावात्प्रत्येकं च शक्तिकरपने शक्तित्रयकरपनागौरवप्रसङ्गात् । गौड्यादिमदिरासु गुणवृत्त्यापि 'सुरा'शब्द्प्रयोगोपपत्तः । अत एव भविष्यपुराणे—
'सुरा च पैष्टी सुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे । पैष्ट्याः पानेन चैतासां प्रायश्चित्तं निवोधत ॥ मनुनोक्तं महावाहो समासन्यासयोगतः ।' एतासामिति
निर्धारणे षष्टी । एतासां गौडीमाध्वीपैष्टीनां प्रकृतानां मध्ये पैष्टीपाने मनूक्तं
प्रायश्चित्तं 'सुरां पीत्वा द्विजो मोहात्' इति निवोधतेत्यर्थः । सुख्यां सुरां पेष्टीं
रागादिन्यासूदतया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वाऽभिवर्णा सुरां पिवेत् । तथा
सुरया शरीरे निर्देग्धे सति द्विजसस्मात्पापान्सुच्यते। एतच गुरुत्वात्कामकारकृतसुरापानविषयस् । तथा च वृहस्पतिः—'सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां
विनिक्षिपेत् । सुखे तथा स निर्देग्धो सृतः शुद्धिमवामुयात्' ॥ ९० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिवेदुदक्तमेव वा । पयो घृतं वाऽऽमरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥९१॥

गोमूत्रमिति ॥ गोमूत्रजलगोक्षीरगन्यष्ट्रतगोमयरसानामन्यतममप्तिस्पर्शं कृत्वा यावन्मरणं पिवेत् ॥ ९१ ॥

कणान्वा भक्षयेद्ब्दं पिण्याकं वा सकुन्निशि । सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी घ्वजी ॥ ९२ ॥

कणान्वेति ॥ अथवा गोरोमादिकृतवासा जटावान् सुराभाजनचिह्नः सूक्ष्मतण्डुळावयवानाकृष्टतैळं तिळं वा रात्रावेकवारं संवत्सरपर्यन्तं सुरापा-नपापनाशनार्थं भक्षयेत् । इदमञ्जद्भिपूर्वकमसुख्यसुरापाने दृष्टब्यं, नतु गुणा-नत्तरवैकल्पिकं छञ्जत्वात् ॥ ९२ ॥

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलसुच्यते। तसाद्वाह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्॥ ९३॥

सुरेति॥ यसात्तण्डुलिपष्टसाध्यत्वात्सुराऽन्नमलम्। 'मले'शब्देन च पाप-सुच्यते। तसाङ्गाह्मणक्षत्रियवैश्याः पेष्टीं सुरां न पिवेयुरिखनेन प्रतिषेधे सित एतदितिकमे 'सुरां पीत्वा' (११।९०) इति प्रायश्चित्तम्। अन्नमलानुवादाच पेष्टीनिषेध एव स्फुटस्वैवर्णिकस्य मनुनैवोक्तः॥ ९३॥

पाठा०-1 द्विजोऽमोहात् (=मतिपूर्वकं).

१ अत्र 'द्विज'शब्दः केवलविप्रविषयक इति प्रतीयते, 'ब्राह्मणस्य उष्णां वा पिनेयुः धुराम्' इत्यादि स्पृत्यन्तरोक्तेः. २ 'अमोहात्' इति मूलपाठः समीचीनः, बसिष्ठादि-स्पृत्यन्तरैः धुसङ्गतत्वात्.

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९४॥

गोडीति ॥ या गुडेन कृता सा गोडी, एवं पिष्टेन कृता पैष्टी, मधुकवृक्षो मधुस्तत्पुष्पेः कृता सा माध्वी एवं त्रिप्रकारा सुरा जायते । सुख्यसुरासाम्य-निवोधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गोडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । यथा वैका पैष्टी सुख्या सुरा पूर्ववाक्यान्निषिद्धत्वान्नैवर्णिकस्यापेक्षया तथा पूर्वा गोडी माध्वी च द्विजोत्तमैर्न पातन्या ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षःपिशाचानं मधं मांसं सुरासवम् । तह्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥ ९५ ॥

यक्षेति ॥ मद्यमत्र निषिद्वपैष्टीगौडीमाध्वीन्यतिरिक्तं नवविधं बोद्धन्यम् । तान्याह पुलस्तः—'पानसद्दाक्षमाध्वीकं खार्जूरं तालमेक्षवम् । माध्वीकं टाङ्कमाद्वींकमेरेयं नालिकेरजम् । सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव व । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥' मांसं च प्रतिषिद्धम् । सुरा च त्रिप्रकारा प्रोक्ता । असूयत इत्यासवो मद्यानामवस्थाविशेषः । सद्याकृतसंधानाः संजातमद्यस्वभावः । यमधिकृत्येदं पुलस्त्योक्तप्रायश्चित्तम् । 'द्वाक्षेक्ष्टद्वस्त्र्वर्ण्यन्तादेश्च यो रसः । सद्योजातं तु पीत्वा तु व्यहाच्छुध्येद्विजोत्तमः ॥' एवं मद्यादिचतुष्टयं यक्षरक्षःपिशाचसंबन्ध्यत्रं ततसद्वाद्यणेन देवानां हविभक्षयता नाशितव्यम् । निषद्वायाः सुराया इद्योपादानं यक्षरक्षःपिशाचाक्षतया निन्दार्थम् । अत्र केचित्—'देवानामश्चता हविः' इति पुंलिक्तिनिद्वाद्वाद्वात्यस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया इत्याद्वः । तदसत् ; 'पति-कोकं न सा याति बाह्यणी या सुरां पिनेत् । इहैव सा छुनी गृश्ची सूकरी चोपजायते ॥' (या.स्व.पा. ५१२५६) इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥९५॥

अमेध्ये वा पतेन्मत्ती वैदिकं वाप्युदाहरेत् । अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ९६ ॥

अमेध्य इति ॥ ब्राह्मणो मद्यपानमदम्दबुद्धिः सन्नशुचौ वा पतेत् , वेद-वाक्यं वोचारयेत् , ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा कुर्यात् , अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ९६ ॥

यस कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लान्यते सकृत् । तस न्यपैति ब्राह्मण्यं ग्र्द्रत्वं च स गन्छति ॥ ९७ ॥

यस्पेति ॥ यस ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितः एकदेहत्वात् जीवातमा एकवारमपि मचेनाप्ठान्यते तथा चैकवारमपि यो

पाठा०—1 °न्मत्तोऽवैदिकं (=म्लेच्छभाषितम्).

१ केचित्तु-'माध्वी'शब्देन द्राक्षारसकृता सुरेलाहुः.

बाह्मणो मद्यं पिवति तस्य बाह्मण्यं व्यपैति स शूद्रतां समामोति । तसा-नमद्यं सर्वथैव न पातव्यम् ॥ ९७ ॥

> एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तयनिष्कृतिम् ॥ ९८ ॥

एषेति ॥ इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितम् । तस्मात् परं बाह्मणसुवर्णहरणपापस्य निष्कृतिं वक्ष्यामि ॥ ९८ ॥

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु । स्वकर्म रूयापयन्त्र्यान्मां भवाननुद्यास्त्वित ॥ ९९ ॥

सुवर्णेति ॥ 'अपहत्य सुवर्णे तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयम्' इति शातातप-सरणाद्वाह्मणसुवर्णचौरो ब्राह्मणो राजानं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णापहारं स्वीयं कर्मे कथयन्मम निम्नहं करोत्विति ब्रूयात् । 'ब्राह्मण'महणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । 'प्रायश्चित्तीयते नरः' (११।४४) इति प्रकृतत्वात्क्षत्रियादीनां च प्रायश्चित्ता-नतरानभिधानात् ॥ ९९॥

गृहीत्वा ग्रुसलं राजा सकृद्धन्याचु तं स्वयम् । वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ १००॥

गृहीत्वेति ॥ 'स्कन्धेनादाय मुसलम्' (८।३१६) ह्लादेरुक्त्वात्तेनापितं मुसलादिकं गृहीत्वा सेयकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं हन्यात्। स च सेने वधेन मुसलाभिघातेन 'हतो मुक्तोऽपि वा ग्रुचिः' (या. स्मृ. प्रा. ५।२५७) हित याज्ञवल्क्यसरणान्मृतो वा मृतकल्पो वा जीवंस्तसात्पापान्मुच्यते। ब्राह्मणः पुनः 'तपसैव वा' ह्लेवकारदर्शनात्। तथा च-'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्' (८।३८०) हृति तपसैव ग्रुध्यति। अत एव मन्वर्थेव्याख्यानपरे भविष्यपुराणे-'यदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणस्तपसैव वा। तत्रेव कारणाद्विद्वन् ब्राह्मणस्य सुराधिप। तपसैवेश्यनेनेह प्रतिषेधो वधस्य तु।' 'वांशब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपोविकल्पार्थः। ब्राह्मणस्य तु तप एवेति नियमो नतु ब्राह्मणस्थैव तपः। अत एव भविष्यपुराणे-'इतरेषामपि विमो तपो न प्रतिषिध्यते' हृति॥ १००॥

तदेव तप आह—

तपसाऽपनुजुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् । चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्वह्महणो व्रतम् ॥ १०१ ॥ तपसेति ॥ तपसा स्वर्णसेयोत्पन्नं पापं द्विजो निईर्नुमिच्छन् 'अरण्य'ब्रहणा-

पाठा०-1 तु.

१ केन्त्रिस्तत्र 'वा'शब्दो गायत्रीजपविकल्पार्थकः; 'गायत्र्यास्तु जपन्कोटि बदाहत्यां व्यपोहति । लक्षाशीतिं जपेबस्तु सुरापानात्रसुच्यते' इति स्मरणादित्याद्वः.

त्प्राथम्याच ब्रह्महणि यद्रतमुक्तं तत्कुर्यात् । एतच हादशवार्षिकं क्षेशगौरवात्क्ष-न्नियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच ब्राह्मणसंबन्धिनः सुवर्णापहरणे 'पञ्चक्रण-लको मापस्ते सुवर्णस्तु पोडश' (८।१३४) इति सुवर्णपरिमाणं इष्टन्यं, न ततो न्युनस्य । परिमाणापेक्षया मनुक्तपरिमाणस्य प्रहीतुं न्यास्यत्वात् । यत्त्वधि-कपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रुयते तत्तथानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविधप्रायश्चि-त्तविषयमेव । तथा भविष्यपुराणे—'क्षत्रियाद्यास्त्रयो वर्णा निर्गुणा ह्यवत-त्पराः । गुणाद्यस्य तु विष्रस्य पञ्च निष्कानहरनित चेतु ॥ निष्कानेकादश तथा दग्ध्वात्मानं तु पावके । शुध्येयुर्मरणाद्वीर चरेद्रह्मात्मश्रद्धये' ॥ १०१ ॥

एतैर्वतेरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः । गुरुस्त्रीगमनीयं तु त्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

एतैरिति ॥ ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्वतैर्द्धिजो निर्हरेत् । व्रततप-सोईयोरुकत्वादेतेरिति बहुवचनं संबन्धापेक्षया मनुक्तमपि प्रायश्चित्तं कल्प-नीयमिति ज्ञापनार्थम् । गुरुखीगमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्राय-श्चित्तैनिर्देशत ॥ १०२ ॥

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते खप्यादयोमये । सूर्मी ज्वलन्तीं वाश्लिष्येन्मृत्युना स विश्लष्यति ॥१०३॥

गुर्विति ॥ 'निषेकादीनि कर्माणि' (२।१४२) इत्युक्तत्वाद्वरः पिता, तल्पं भार्या, गुरुतर्लं गुरुभार्या तद्वामी गुरुभार्यागमनपापं विख्याप्य लोहमये वसशयने स्वप्यात । लोहमयीं खीप्रतिकृतिं कृत्वा ज्वलन्तीमालिक्न्य मृत्युना स विशुद्धो भवति ॥ १०३ ॥

खयं वा शिश्ववृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ । नैर्ऋतीं दिश्रमातिष्टेदानिपातादिजह्मगः ॥ १०४॥

स्वयं वेति ॥ आत्मनैव वा लिङ्गवृषणौ छित्त्वाऽञ्जलौ कृत्वा यावच्छरीर-पातमवकगतिः सन्दक्षिणपश्चिमां दिशं गच्छेत्। एवं चोक्तप्रायश्चित्तद्वयं गुरु-त्वात्सवर्णगुरुभार्याविष्यं ज्ञानतो रेतोविसर्गपर्यन्तमैथुनविषयम् ॥ १०४ ॥

खट्टाङ्गी चीरवासा वा रमश्रुलो विजने वने । प्राजापत्यं चरेत्कुच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥ १०५॥

खद्वाङ्गीति ॥ खद्वाङ्गैसृद्धखण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशनखलोमश्मश्रधारी संयतमना निर्जने बने वर्षमेकं प्राजापत्यवतं चरेत् । एवं च वक्ष्यमाणप्राय-श्चित्तलघुत्वात्स्वभार्यादिअमेणाज्ञानविषयं बोद्धन्यम् ॥ १०५ ॥

१ केचित्तु—'खट्टाङ्ग'राब्देन तचिहतयात्र 'खट्टाया दण्डः' ग्राह्म इत्याहुः; अपरे च पृष्ठवंशास्त्रिज्ञहणमादुः; अन्ये तु शूल्यहणं समर्थयन्ते.

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्थेन्नियतेन्द्रियः । हिन्देण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०६॥

चान्द्रायणमित्यादि ॥ यद्वा गुरुभार्यागमनपापनिर्दरणाय संयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिकृतयवाग्वा वा त्रीनमासांश्चानद्वा-यणान्याचरेत् । एतच पूर्वोक्तादिष लघुत्वादसाध्वीमसवर्णां वा गुरुभार्यां गच्छतो द्रष्टच्यम् ॥ १०६ ॥

> एतैर्वतैरारोहेयुर्महापातिकनो मलम् । उपपातिकनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्वतैः ॥ १००॥

एतैर्वतिरित्यादि ॥ एभिरुक्तव्रतिर्वहाहत्यादिमहापातककारिणः पापं निर्ह-रेयुः । गोवधाञ्चपपातककारिणः पुनर्वदयमाणप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोन्नो मासं यवान्पिवेत् । कृतवापो वसेद्रोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥ चतुर्थकालमश्रीयादश्वारलवणं मितम् । गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥ दिवानुगच्छेद्वास्तास्तु तिष्टकूर्घ्यं रजः पिवेत्। श्रश्रुपित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनो वसेत् ॥ ११० ॥ तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेतु त्रजन्तीष्वप्यनुत्रजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ १११ ॥ आतुरामभिश्नतां वा चौरव्याद्यादिभिर्भयैः। पतितां पङ्कलमां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥ उन्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्। न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥ आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रेऽश्रवा खले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिंबन्तं चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥ अनेन विधिना यस्तु गोन्नो गामनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिमसिव्येपोहति ॥ ११५॥ उपपातकेति ॥ 'भनेन विधिना यस्तु' (११।११५) इति यावत्कुलकम् ।

उपपातकयुक्तो गोघाती शिथिलयवागृरूपेण प्रथममासं यवान्पिबेत् । सशिखं

पाठा॰—1 सर्वप्राणै॰. 2 ॰ द्धयन्तं चैव.

मुण्डितशिरा ऌनरमश्रुस्तेन हतगोचर्मणाच्छादितदेही मासत्रयमेव गोष्ठे वसेत् । गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं संयतेन्द्रियः कृत्रिमङ्वणवर्जितं हविष्यमन्नमेकाहं अक्तवा द्वितीयेऽह्नि सायं द्वितीयवृतीयमासावश्रीयात् । मासन्नयमेव दिवा श्रातसा गा अनुगच्छेत् । तासां च गवां खुरप्रहारादृध्वेसुत्थितं रजिसिष्टना-स्वाद्येत्। कण्डूयनादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च रात्रौ भित्त्यादिकमनत्वे-श्योपविष्ट आसीत । तथा श्रुचिविंगतकोध उत्थितासु गोषु पश्चादुत्तिष्ठेत् । वने च परिश्रमन्तीप पश्चात्ततः परिश्रमेत् । उपविष्टासु गोषूपविशेत्। व्याधितां चौरन्याब्रादिभयहेतुभिराकान्तां पतितां कर्दमल्झां वा यथाशक्ति मोचयेत् । तथा उष्ण कादित्ये तपति मेघे च वर्षति शीते चोपस्थिते मारुते चात्यर्थं वाति गोर्थथाशक्ति रक्षामकृत्वात्मनस्राणं न कुर्यात् । तथात्मनोऽन्येषां वा गेहे क्षेत्रे खलेषु सत्यादिभक्षणं कुर्वन्तीं वत्सं च क्षीरं पिवन्तं न कथयेत्। अनेनोक्तविधानेन यो गोन्नो गाः परिचरति स गोवधजनितपापं त्रिभिर्मासैरपत्तदति १०८-११५

वृषभैकाद्ञा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भचो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥ वृषमैकादशा इति ॥ वृषम एकादशो यासां ताः सैम्यगनुष्टितप्रायश्चित्तो द्यात् । अविद्यमाने तावति धने सर्वस्वं वेदन्नेभ्यो बाह्मणेभ्यो द्यात् ११६

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातिकनो द्विजाः।

अवकीर्णिवर्जं शुद्धार्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥ एतदेवेति ॥ अपरे तूपपातिकनो वक्ष्यमाणावकीणिवर्जिताः पापनिर्दरणा-र्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चान्द्रायणं वा लघुत्वात्क्र्युः । चान्द्रायणं त लघु-न्यपपातके जातिशक्तिगुणाद्यपेक्ष्य वा योजनीयम् ॥ ११७ ॥

अवकीणीं तु काणेन गर्दमेन चतुष्पथे।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋति निशि ॥ ११८ ॥

अवकीणों त्विति ॥ अवैकीणीं वस्यमाणः काणेन गर्दमेन रात्रौ चतुष्पये पाकयहोन तन्नेण निर्ऋत्याख्यां देवतां यजेत् ॥ ११८॥

हुत्वाग्रौ विधिवद्धोमानन्ततश्च सैमित्यृचा। वातेन्द्रगुरुवह्वीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥ ११९ ॥ इत्वेति ॥ ततो निर्ऋत्ये गर्दभवपादिहोमान्यथावचतुष्पथे कृत्वा तदन्ते

पाठा०—1 °न्संततञ्च (=अविच्छिन्नधारं). 2 समेत्युचा.

१ राघवानन्दरत् - अत्र वतत्रयमेनोचितं, मासत्रयसाध्यमेकं 'त्रिभिर्मासैर्व्य-पोहति' इत्युपसंहाराद्वाह्मणधेनुविषयं; तदितरधेनुविषयं चोपोषणपुरस्सरं गवामेकादशक-दानं, अशानेन गोमात्रवधे तु सर्वस्वदानमिलाह. २ अवकीणिप्रायश्चित्तविधित्तु गौतमेनोकः-'सोमावास्थायां निरयग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति' (गौ. स्पृ. २६।२) इत्यादिना.

'सं मा सिञ्चन्तु मरुतः' (अथर्वे. ७।३२।१) इत्येतया ऋचा मारुतेन्द्रवृहस्प-त्यमीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

अप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतो लक्षणमाह —

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः । अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ १२०॥

कामत इति ॥ इच्छातो द्विजः 'अवकीणीं भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी च योषि-तम्' (या. स्मृ. प्रा. ५।२८१) इति वचनात्स्त्रीयोनौ क्रुकोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्याति-क्रममवकीर्णरूपं सर्वज्ञा वेदविदः प्राहुः ॥ १२०॥

> मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च । चतुरो त्रतिनोऽभ्येति त्राक्षं तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥

मारुतिमिति ॥ वतचारिणो वेदाध्ययनितयमानुष्ठानजं तेजः तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रबृहस्पतिपावकांश्चतुरः संक्रामित । अतस्तेभ्य आज्याहुतीर्जुहुया-दिस्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२१ ॥

> एतस्मिनेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् । सप्तागारांश्वरेद्धेश्वं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ १२२ ॥

एतिसिन्निति ॥ एतिसिन्नवकीर्णास्ये पाप उत्पन्ने पूर्वोक्तं गर्दभयागादि कृत्वा 'गर्दभचर्म परिधाय' इति हारीतस्मरणात्स गर्दभसंबन्धिचर्मप्रावृ-तोऽवकीर्ण्यहमिति स्वकर्मस्यापनं कुर्वन्सस गृहाणि भैक्षं चरेत् ॥ १२२ ॥

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयनेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिपवणं त्वब्देन स विद्युध्यति ॥ १२३ ॥

त्रेभ्य इति ॥ तेभ्यः सप्तगृहेभ्यो छन्धेन मैक्षेणैककालमाहारं कुर्वन्सायं-आतर्मध्यन्दिनेषु च स्नानमाचरन्सोऽवकीणीं संवत्सरेणैव विद्युध्यति ॥१२३॥

> जातिश्रंशकरं कर्मं कृत्वान्यतमिन्छया । चरेत्सांतपनं कुच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४॥

जातीति ॥ 'ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा' (११।६७) इत्यादि जातिअंशकर्मोक्तं तन्मध्यादन्यतमं कर्मेविशेषिमच्छातः कृत्वा वश्यमाणं सांतपनं सप्ताहसाध्यं कुर्यात् । अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वश्यमाणं चरेत् ॥ १२४ ॥

पाठा०—1 °िख्रषवणमब्देन.

१ 'सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः स बृहस्पतिः । सं चायमग्निः सिञ्चितु प्रजया च धनेन च ॥' इत्यथवेंनेदीयेथं ऋक्.

संकरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् । मिलनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैक्षयहम् ॥ १२५ ॥

संकरेति ॥ 'खराधोष्ट्र-' (११।६८) इत्यादिना संकरीकरणान्युक्तानि । 'तिन्दितेभ्यो धनादानस्' (११।६९) इत्यादिना चापात्रीकरणान्युक्तानि । तेषां मध्यादन्यतमिन्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं शुद्धये कुर्यात् । 'कृतिकीटवयोहत्या' (११।७०) इत्यादिना मिलनीकरणान्युक्तानि । तन्मध्यादेकमिन्छातः कृत्वा त्रिरात्रं यवागुं कथितामश्रीयात् ॥ १२५॥

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः। वैद्येऽष्टमांशो वृत्तस्ये शूद्रे ज्ञेयस्तु पोडशः॥ १२६॥

तुरीय इति ॥ ब्रह्महत्यातुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपो द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः। एतच प्रायश्चित्तं 'स्वीशूद्भविद्दश्चत्रवधः' (१११६६) इत्युप-पातकत्वेनोपदिष्टं त्रैवार्षिकत्वापेक्षया गुरुत्वाद्वृत्तस्थक्षत्रियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यम्। वैश्चे साध्वाचारे कामतो इतेऽष्टमो भागः सार्धवार्षिकं व्रतम्। शूद्धे वृत्तस्थे कामतो इते नवमासिकं द्रष्टव्यम्॥ १२६॥

> अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः । वृषमैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

अकामत इति ॥ अबुद्धिपूर्वकं पुनः क्षत्रियं निद्दस दृषमेणैकेनाधिकं सहसं यासां गवां ता आत्मश्चरुखर्थं बाह्मणेभ्यो द्यात् ॥ १२७ ॥

> त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् । वसन्द्रतरे ग्रामाद्वश्वमूलनिकेतनः ॥ १२८॥

ज्यब्द्मिति ॥ यहा संयतो जटावान्प्रामाहिष्रकृष्टवृक्षमूळे कृतिवासो ब्रह्महणि यदुक्तं 'ब्रह्महा द्वादश समाः' (११।७२) इत्यादि तद्वर्षत्रयं कुर्यात् । नतु 'तुरीयो ब्रह्महत्यायाः' (११।१२६) इत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या । 'जटी दूरतरे प्रामाहृक्षमूळनिकेतनः' इति चचनाद्यातिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादिसकरुः धर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य प्रन्थस्य । अकामाधिकाराचेदमकामतः । अत एवाङ्ग-रूषिवाद्युनितम् ॥ १२८॥

> एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः । प्रमाप्य वैश्यं दत्तस्थं दैद्याद्वैकशतं गवाम् ॥ १२९ ॥

एतदिति ॥ एतदेव द्वादशवार्षिकवतमकामतः साध्वाचारं वैश्यं निहल्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यादेकाधिकं वा गोशतं दद्यात् ॥ १२९ ॥

पाठा॰-1 °मैन्दवः. 2 दवाचैकशतं.

एतदेव व्रतं कृत्सं पण्मासान् श्रृद्रहा चरेत्। वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १२०॥ एतदिति ॥ एतदण्यकामत इदमेव वतं श्रृहहा पण्मासं चरेत्। वृषम एकादशो यासां गवां ताः श्रृक्षवर्णा बाह्यणाय दद्यात्॥ १३०॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च । श्वगोधोत्हककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १३१ ॥

मार्जारेति ॥ विडालनकुरुचाषमेककुकुरगोधापेचककाकानामेकैकं हत्वा शूद्रहत्यावतं 'स्वीशूद्रवध' (१११६६) इत्युपपातकप्रायश्चित्तं गोवधवतं चान्द्रा-यणं चरेत्, नतु 'शूद्रे सेयस्तु षोडशः' (११।१२६) इत्यादि प्रायश्चित्तं, पापस्य लघुत्वात् । चान्द्रायणमप्येतत्कामतोऽभ्यासादिविषये द्रष्टन्यम् ॥ १६१ ॥

> पयः पिवेत्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् । उपस्पृशेतस्त्रवन्त्यां वा स्रक्तं वाऽब्दैवतं जपेत् ॥ १३२ ॥

पय इति ॥ अबुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिवेत् । अथ मन्दानल्दवादिना न समर्थेखिरात्रं प्रतियोजनमध्वनो वजेत् । अत्राक्षकिक्ष्यः रात्रं नद्यां स्नायात् । तत्राप्यक्षमस्त्रिरात्रं 'आपो हि द्या' (क. सं. जहा५) इत्यादिस्कं जपेत् । यथोत्तरं लघुत्वात्पूर्वपूर्वासंभवे उत्तरोत्तरपरिग्रहो नतु वैकल्पिकः ॥ १३२ ॥

> अभि कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः। पलालभारकं पण्ढे सैसकं चैकमापकम् ॥ १३३॥

अभिनिति ॥ सर्पे हत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णाञ्चं लोहदृण्डं दद्यात् । नपुंसकं हत्वा पळाळभारं सीसकं च माषकं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३३ ॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिल्द्रोणं तु तित्तिरौ।

शुके द्विहायनं वत्सं क्रीश्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥ १३४॥ घृतेति ॥ सुकरे हते घृतपूर्णं घटं ब्राह्मणाय द्वात् । तिचिरिसंज्ञिनि पक्षिणि हते चतुराटकपरिमाणं तिङं द्वात् । शुके हते द्विवर्षं वत्सम् । क्रीश्चारूयं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षं वत्सं ब्राह्मणाय द्वात् ॥ १३४॥

हत्वा हंसं बलाकां च वकं वर्हिणमेव च । वानरं क्येनभासौ च स्पर्शयेद्वाह्यणाय गाम् ॥ १३५॥ हत्वेति ॥ इंसबळाकामयूरवानरक्येनभासाख्यपक्षिणामन्यतमं इत्वा ब्राह्मणाय गां द्यात् ॥ १३५॥ वासो द्याद्धयं हत्वा पश्च नीलान्य्यानगजम्। अजमेपावनज्ञाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १३६॥

वास इति ॥ अश्रं हत्या वस्रं द्यात् । इस्तिनं हत्वा पञ्च नीलान्वृषमा-न्द्यात् । प्रत्येकं छागमेषौ हत्वा वृषभं द्यात् । गर्दभं हत्वेकवर्षं वत्सं द्यात् ॥ १३६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा घेतुं दद्यात्पयस्विनीम् । अक्रव्यादान्वत्सत्तरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३७ ॥ कव्यादानिति ॥ साममांसभक्षिणो सृगान्त्यात्रादीन्हत्वा बहुशीरां घेतुं दद्यात् । साममांसभक्षकान्हरिणादीन्हत्वा प्रौडवत्सिकां दद्यात् । उद्दं हत्वा सवर्णकृष्णलं रक्तिकां दद्यात् ॥ १३७ ॥

जीनकार्म्यकवस्तावीन्प्रथग्दद्याद्विग्रद्धये । चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥ [वर्णानामानुपूर्व्येण त्रयाणामविशेषतः ।

अमत्या च प्रमाप्य स्त्रीं शूद्रहत्यात्रतं चरेत् ॥] जीनेति ॥ बाह्मणादिवर्णिश्चयो लोभादुःकृष्टापकृष्टपुरुपन्यभिचारिणीर्हःवा बाह्मणादिकमेण चर्मपुटधनुरुखागमेषान्युः ऋर्थं दवात् ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिणेंकं सर्पादीनामश्रक्षवन् । एकैकश्रश्ररेत्क्रच्छं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

दानेनेति ॥ अश्रिप्रसृतीनामभावाद्दानेन सर्वपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्राह्म-णादिः प्रत्येकं वधे कृच्छ्रं प्राथम्यात्प्राजापत्यं द्विजः पापनिर्हरणार्थं चरेत्। सर्पादयश्च 'आश्रि कार्ष्णायसीं द्यात्' (११।१३३) इत्येवमारभ्येतत्पर्यन्ता गृह्यन्ते ॥ १३९ ॥

अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे चानस्यनस्थां तु शूद्रहत्यात्रतं चरेत् ॥ १४० ॥
अस्थिमतामिति ॥ अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतां प्राणिनां कृकलासादीनां
सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमौपदेशिकं कुर्यात् । अस्थिरहितानां च मत्कुणादीनां शकटपरिमितानां वधे तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १४० ॥

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादिस्थमतां वधे । अनस्थ्रां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ॥ १४१ ॥ किंचिदिति ॥ अस्थिमतां छुदजन्तुनां कृक्कासादीनां प्रत्येकं वधे किंचिदेवं

१ 'अष्टमुष्टिर्भवेत् किंचित् किंचिचलारि पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते' इत्युक्तः 'किंचित'राब्देनाष्टमुष्टि दद्यादिति केचिदाद्यः

द्यात्। अस्थिमतां वधे 'पणो देयः सुवर्णस्य' इति सुमन्तुस्परणार्किनिदेवेति पणो बोद्धन्यः। अनस्थिमतां तु यूकामत्कुणादीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन कुद्धो भवति। प्राणायामश्च 'सन्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं शिरसा सह। त्रिः पटे-दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥' इति वसिष्टप्रोक्तलक्षणो प्राह्यः॥१४१॥

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् । गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ १४२ ॥

फलदानामिति॥ फलदानामाम्रादीनां वृक्षाणां, गुल्मानां कुडाकादीनां, विद्यानां गुड्ड्च्यादीनां, लतानां, वृक्षशाखासक्तानां पुष्पितानां च वीरुधां कूष्माण्डादीनां, प्रत्येकं छेदने पापप्रमोचनार्थं साविन्यादिऋक्शतं जपनीयम्। 'इन्धनार्थमञ्जूष्काणां द्वमाणामवपातनम्' (१११६४) इत्यादेरूपपातकमध्ये पठितस्य गुरुपायश्चित्ताभिधानात् । इदं फलवहृक्षादिच्छेदने लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वकविषयं वेदितन्यम्॥ १४२॥

> अन्नाद्यजानां सन्वानां रसजानां च सर्वशः । फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ १४३ ॥

अन्नाद्यजानामिति ॥ अन्नादिषु जातानां, गुडादिरसजातानां च, उदुम्ब-रादिफलसंभवानां, मधूकादिपुष्पोद्धवानां च सर्वमाणिनां वधे घृतप्राज्ञनं पापज्ञोधनम् ॥ १४३ ॥

> कृष्टजानामोषधीनां जातानां च खयं वने । वृथालम्मेऽनुगच्छेद्वां दिनमेकं पयोत्रतः ॥१४४ ॥

क्रष्टजानामिति ॥ कर्षणपूर्वकजातानामोषधीनां षष्टिकादीनां, वने च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निःप्रयोजनच्छेदने शीराहारः। एष्वेकमहो गोरजु-गमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

> एतैर्द्रतेरपोद्धं खादेनो हिंसासमुद्भवम् । ज्ञानज्ञानकृतं कृत्स्वं ग्रुणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

एतैरिति ॥ एभिरुक्तप्रायश्चित्तैर्हिसाजनितपापं ज्ञानाज्ञानकृतं निर्हरणीयम्। इदानीमभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं ऋणुतः॥ १४५ ॥

> अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव ग्रुध्यति । मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अज्ञानादिति॥ महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्यामानान्नेदं मुख्यपैष्टीसुरा-विषयं वचनं किंतु तदितरविषयम्। तत्र यथा चैका तथा सर्वा। गौद्धीमाध्व्योर्भु-ख्यसुरासाम्यबोधनमितरमञ्जापेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्यु कम् । तेनाबुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वीं चंपीत्वा गौतमोक्तं तसकृच्छ्नं कृत्वा पुनःसंस्कारेणैव शुध्यति । तथा च गौतमः(गौ.रष्ट. २४।१) - 'अमत्या मद्यपाने पयो वृतसुद्धं वायुं प्रत्यहं तसकृच्छ्नस्ततोऽस्य संस्कारः' । इत्थमेव न्याख्यातं भविष्यपुराणे- 'अकामतः कृते पाने गौडीमाध्न्योर्नराधिप । तसकृच्छ्नविधानं स्याद्गोतमेन यथोदितम्' । बुद्धिपूर्वकं तु पेष्टीतरमद्यपाने 'प्राणान्तिकमनिर्देश्यम्' इति शास्त्रमर्यादा । तथा गौडीमाध्न्योर्जानात्पाने मरणनिषेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच मानवमेव 'कणान्वा भक्षयेदृब्दम्' (११।९२) इति प्रायश्चित्तरमु । अत एव गौडीमाध्न्योः कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे—'यहास्त्रक्षेत्र विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् । कणान्वा भक्षयेद्वदं पिण्याकं वा सक्वन्त्रिशि । सुरापापापनुत्त्यर्थं वाल्वासा जटी ध्वजी' इति । पेष्टीगौडीमाध्वीन्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकं पाने लघुत्वात्संस्कारमान्त्रमेव केवलमन्यद्वा लघुत्वात्प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तम् । बुद्धिपूर्वं पानसादिमद्यपाने तु 'मतिपूर्वं सुरापाने कृते वे ज्ञानतो गुद्द । कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतः पुनःसंस्कार एव हि ॥' इति भविष्यपुराणीयमन्यद्विविधं मुन्यन्तरोक्तम् ॥ १४६॥

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा । पश्चरात्रं पिवेत्पीत्वा ग्रङ्खपुष्पीश्रितं पयः ॥ १४७ ॥

अप इति ॥ पैष्टीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डेऽवस्थिता अपः सुरारस-गन्धवर्जिताः पीत्वा शङ्कपुष्ण्याख्यौषधिप्रक्षेपेण पक्षं क्षीरं न तूदकम् । शङ्क-पुष्पीविपकेन त्यहं क्षीरेण वर्तयेत्' (वौ.स्ट.१२।२५) इति बौधायनस्परणा-त्पन्नरात्रं पिवेत् । सुरामद्ययोः सर्वत्रैव गुरुल्धुप्रायश्चित्ताभिधानादिहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाधेयम् । वाचनिकमेव प्राय-श्चित्तं साध्यमिति मेधातिथिराह् ॥ १४७ ॥

> स्पृष्टा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च। शूद्रोच्छिप्टाश्र पीत्वापः कुश्चवारि पिवेत्र्यहम् ॥ १४८॥

स्पृष्ट्वेति ॥ सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च स्वस्तिवाचनपूर्वकं च प्रतिगृह्य गूद्धोच्छि-ष्टाश्च अपः पीत्वा, 'प्रतिगृह्य' इत्युपादानाद्वाह्यणो दर्भक्रथितसुद्कं ज्यहं पिवेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राज्ञ्य विश्वध्यति ॥ १४९ ॥ ब्राह्मणस्त्रित्यत्यादि ॥ ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य सुस्तसंबन्धिनं गन्धं ब्रात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राज्ञ्य विश्वद्धो भवति॥१४९॥

अज्ञानात्प्राक्ष्य विष्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १५०॥

अज्ञानादिति ॥ विद्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वादबुद्धिपूर्वकं मनुष्यसंबन्धि सूत्रं पुरीषं वा प्राश्य मद्यसुरासंस्पृष्टं च भक्तादिरसं वा प्राश्य द्विजातयस्रयो वर्णाः पुनरुपनयनमहीन्त ॥ १५० ॥

वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च । निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ १५१ ॥

वपनिमिति॥ शिरोमुण्डनं मेखळाधारणं दण्डधारणं भैक्षाणि वतानि च मधु-मांसस्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयने द्विजातीनां न भवन्ति ॥१५१॥

अभोज्यानां तु भ्रुक्त्वान्नं स्त्रीग्रुद्रोच्छिष्टमेव च। जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्यिवेत् ॥ १५२॥

अभोज्यानामिति॥ अभोज्यानां 'नाश्रोत्रियतते यशे' (४।२०५) इत्याद्यक्ता-नामनं भुक्तवा जलमिश्रितसक्तुरूपेण यवागृरूपेण वा यवान्पानयोग्यान्कृत्वा सप्तरात्रं पिवेत्। अमुष्मिन्नेव विषये 'मत्या भुक्तवा चरेत्कृत्व्यम्' (४।२२२) इति चतुर्थाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तेन सह वैकल्पिकम्। विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः। तथा द्विजातिस्वीणामुन्छिष्टं शूद्रोन्छिष्टं वा भुक्तवैतदेव कुर्यात्। तथा 'क्रव्याद्युकरोष्ट्राणाम्' (११।१५६) इत्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्ध-मांसं भुक्तवेदमेव कुर्यात्॥ १५२॥

ग्रुक्तानि च कषायांश्र पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः। तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन वजत्यधः॥ १५३॥

शुक्तानीति ॥ यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिणामादि-नाम्लभावं वजन्ति तानि शुक्तानि, कषायान्विभीतकादीन्, कथितान्यप्रतिषि-द्धान्यपि पीत्वा यावन्न जीर्णानि भवन्ति तावदश्चिः पुरुषो भवति ॥१५३॥

विश्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः किपकाकयोः । प्राप्त्य मूत्रपुरीपाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५४ ॥

विद्वराहेति ॥ माम्यस्करखरोष्ट्रश्रगालवानरकाकानां मूत्रं पुरीषं वा द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्याच्छोधनम्।यत्तु 'छत्राकं विद्वराहं च'(५११९) इत्यनेन विद्वराहमामकुकुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तद्-भ्यासविषये व्याख्यातम्।इदं त्वनभ्यासविषये तसकुच्छ्रमित्यविरोधः॥१५४॥

पाठा॰—1 पीत्वाऽमेध्यानि (=शुक्तानि; लशुनादीनि). 2 अज्ञानात्प्रास्य विष्मूत्रं.

शुष्काणि शुक्तवा मांसानि भौमानि कवकानि च। अज्ञातं चैव स्नास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ १५५॥

शुष्काणीति ॥ वाय्वादिना शोषितानि मांसानि सुक्त्वा भूम्यादिप्रभवाणि छत्राकाणि सुक्त्वा 'भूमिजं वा वृक्षजं वा छत्राकं भक्षयन्ति ये । ब्रह्मग्रांसानिवजानीयात्' इति यमेन वृक्षजस्यापि निषेधात् । हरिणमांसं वा रासभमांसमिति भक्ष्याभक्ष्यतया यज्ञ ज्ञातं, तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदानीतं तद्भक्त्वा चानद्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

ऋंच्यादस्करोष्ट्राणां कुकुटानां च भक्षणे । नरकाकखराणां च तप्तकुच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६॥

क्रट्यादेति ॥ आममांसभिक्षणां प्राम्यसूकरोष्ट्रप्राम्यक्ककुटानां तथा मानु-षकाकगर्दभानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे वस्यमाणं तसकृच्छ्रं प्रायिक्ष-त्तम् । प्राम्यसूकरकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकमक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्या-सविषये व्याख्यातं, इदं तु नाभ्यासविषये तसकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकात्रं तु योऽश्वीयादसमावर्तको द्विजः । स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकान्नमिति ॥ यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकश्राद्धसंबन्ध्यन्नमञ्चाति । एतच सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोदिष्टश्राद्धार्थोपलक्षणम् । स त्रिरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रमध्ये एकस्मिन्नहृति जलमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधु मांसं कथंचन । स कृत्वा प्राकृतं कुच्छूं त्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति ॥ यो ब्रह्मचारी माक्षिकं मांसं वा अनिच्छातः आपदि बाऽचात् स प्राजापत्यं कृत्वा प्रारच्यवहाचर्यवतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्या श्वनकुलस च । केशकीटावपनं च पिवेद्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५९ ॥

विडालेति ॥ विडालकाकमूषिककुकुरनकुलानामुन्छिष्टं केशकीटरूपसंस-र्गेदुष्टं वाऽकृतमृत्स्रेपविद्यद्विकं ज्ञात्वा भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां कथितमुद्दं पिवेत् ॥ १५९ ॥

१ 'शुष्कानि अन्त्वा', 'क्रव्यादस्करोष्ट्राणां' इति श्लोकद्वयस्य 'विडालकाक—' (११।१५९) इत्यत्र पाठो युक्त इति प्रतीयते. अन्यथा स्मृत्यन्तरोक्तममुख्यमात्रा-धिकृतिः. 'द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' (११।१५४) इति श्लोकगत'द्विज'शब्देन विसंत्र-दिता स्मात्.

अमोन्यममं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अज्ञानभुक्तं तृत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६०॥

अभोज्यमिति ॥ आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयम्। प्रमा-दातु भुक्तं वमितन्यम्। तदसंभवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्रं शोधनीयम्। वमनपक्षे तु छत्रु प्रायश्चित्तं भवत्येव । ज्ञानतः पुनः पुर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १६० ॥

> एषोऽनाद्यादनस्योक्तो त्रतानां विविधो विधिः । स्तेयदोषापहर्वॄणां त्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

एष इति ॥ अभस्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारविधा-नमुक्तम् । स्तेयपापहारिणां विधानमधुना श्रृयताम् ॥ १६१ ॥

> धान्यात्रधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः। खजातीयगृहादेव कुच्छाब्देन विद्युध्यति ॥ १६२ ॥

धान्येति ॥ त्राह्मणो त्राह्मणगृहाद्धान्यभक्ताचन्नरूपणि धनचौर्याणीच्छातः कृत्वा न त्वात्मीयआन्त्या नीत्वा संवत्सरं प्राजापत्यवताचरणेन ग्रुध्यति । एतच देशकालद्रव्यपरिमाणस्वामिगुणाचपेक्षया महत्त्वादि बोद्धव्यम् । एतमुत्तरत्रापि ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धिश्रान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १६३ ॥

मनुष्याणामिति ॥ पुरुषक्षीक्षेत्रगृहाणामन्यतमहरणे क्रूपजलस्य वापीज-लस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥१६३॥

> द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मतः । चरेत्सांतपनं कुच्छ्रं तिन्नयात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

द्रव्याणामिति ॥ द्रव्याणामल्पार्घाणामल्पप्रयोजनानां चानुक्तप्रायश्चित्तवि-शेषाणां त्रपुसीसकादीनां परगृहाचौर्यं कृत्वा तद्पहृतं द्रव्यं स्वामिने दत्ता सांतपनकृष्ट्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं चात्मग्रुद्धये कुर्यात् । स्वामिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्यात्येति सर्वस्तेयप्रायश्चित्तशेषः ॥ १६४ ॥

> मक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च । पुष्पमूलफलानां च पश्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

भक्ष्येति ॥ भक्ष्यस्य मोदकादेः, भोज्यस्य पायसादेः, यानस्य शकटादेः, शाय्यायाः, श्रासनस्य च, पुष्पमूलफलानां च अत्येकमपहरणे पञ्चगव्यपानं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

पाठा॰—1 शुद्धि. 2 कूपवापीतडागानां. 3 कृत्वान्यवेरमाने.

तृणकाष्टद्वमाणां च ग्रुष्कानस्य गुडस्य च । चेलचर्मामिपाणां च त्रिरात्रं खादमोजनम् ॥ १६६ ॥

तृणेति ॥ तृणकाष्टवृक्षाणां शुक्कान्नस्य च तण्डुलादेवस्वचर्ममांसानां मध्ये एकस्याप्यपहरणे त्रिरात्रमुपवासं चरेत् ॥ १६६ ॥

> मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च। अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ।। १६७॥

मणीति ॥ मणिमुक्ताविद्वमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानां च प्रस्थेकमपहरणे द्वादशाहं तण्डुलकणभक्षणं कुर्यात् । सर्वत्र चात्र सकृद्भ्यासदेशकाल-द्रव्यस्वामिगुणादौ शक्त्यपेक्षयोःकृष्टापकृष्टद्रव्यापहारिविषयसमीकरणं समाधे-यम्॥ १६७॥

> कार्पासकीटजोणीनां द्विश्रेफैकशफस च। पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ञाश्चेव त्र्यहं पयः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति ॥ कार्पासक्रमिकोशजोर्णानां वस्राणां द्विशफैकशफस गोर-श्वादेः. पक्षिणां ग्रुकादीनां गन्धानां च चन्दनप्रसृतीनां रजवाश्च प्रत्येकं हरणे त्र्यहं क्षीराहारः स्वात् । अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्ची-कृष्टापकृष्टद्रव्यसमर्पणाद्पि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः ॥ १६८ ॥

एतैवतरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः। अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६९ ॥

पतैरिति ॥ एतैरुकैः प्रायश्चित्तैः स्तेयजनितपापं द्विजातिरपानुदेत् । अग-म्यागमननिमित्तं पुनरेभिर्वक्ष्यमाणैर्वतैनिर्हरेत् ॥ १६९॥

गुरुतल्पत्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा खयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ १७० ॥

गुरुतल्पवतमिति ॥ स्वयोनिषु सोदर्यभगिनीषु तथा मित्रभार्यासु, पुत्र-पतीष क्रमारीषु, चाण्डालीषु, प्रत्येकं रेतः सिक्त्वा गुरुदारगमनप्रायश्चित्तं कुर्यात् । अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धापेक्षया मरणान्तिकम् । अत एव 'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चाण्डाळीष्वन्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥' इति यमेन मरणान्तिकसुपदिष्टमज्ञानात्तद्वतम् ॥ १७० ॥

पैतृष्वसेयीं भगिनीं खस्रीयां मातुरेव च। मातुश्र औतुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत ॥ १७१ ॥ पैतृष्वसेयीमिति ॥ पितृष्वसुर्मातृष्वसुश्र दुहितरं भगिनीं, मातुश्र सोद-

पाठा॰—1 द्विश्वफैकखुरस्य च. 2 पैतष्वस्रेयीं. 3 श्रातराप्तस्य.

र्थश्रातुर्दुहितरं सोद्र्यभगिनीमिव निषिद्धगमनां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्, सक्कद्ज्ञानव्यभिचरिताविषयमल्पत्वात्॥ १७१॥

> एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेतु बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतिति ह्युपयन्नधः ॥ १७२ ॥

एता इति ॥ तिस्र एताः पैनृष्वसेय्याद्या भार्यार्थे प्राज्ञो नोहहेत् । ज्ञाति-त्वेन बान्धवत्वेन ता नोपेतच्याः । यसादेता उपयन्नुपगच्छन्नरकं याति । 'असपिण्डा च या मातुः' (३।५) इस्तनेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्श-नेन निषेधदार्ख्यार्थे पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु ।

रेतः सिक्त्वा जले चैव कुच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥ १७३ ॥ अमानुषीष्वित ॥ अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि । 'गोष्ववकीणीं संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्' इति राङ्घलिखितादिभिगुरुपायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां, योनितश्चान्यत्र खियां, जले रेतःसेकं कृत्वा पुरुषः सांतपनं कृच्छ्रं कुर्यात् ॥ १७३ ॥

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७४॥ मैथुनमिति ॥ यत्र देशे कापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्नियां गोयाने शकः टादौ जले दिवाकाले च मैथुनं सेवित्वा सवस्त्र स्नायात् ॥ १७४॥

> चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ १७५ ॥

चण्डालेति ॥ चण्डालस्यान्यजानां च म्लेच्छशरीरादीनामज्ञानतो ब्राह्मणः खियो गत्वा तेषां चात्रं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृद्ध पतित । पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतच गुरुत्वाचाभ्यासतो भोजनप्रतिग्रहविषयम् । ज्ञानानु तेषां स्रीगमनं कृत्वा समानतां गच्छति । एतच प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७५ ॥

> विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि । यत्पुंसः परदारेषु तचैनां चारयेद्वतम् ॥ १७६ ॥

विप्रदुष्टामिति ॥ विशेषेण प्रदुष्टाम् । इच्छया व्यभिचारिणीमित्यर्थः । भर्ता निरुन्ध्यात्पत्नीं कार्येभ्यो निवर्त्यं निगडवद्धामिवैकगृहे धारयेत् । यच पुरुषस्य सजातीयपरदारगमने प्रायश्चित्तं तदेवैनां कारयेत् । ततश्च 'स्नीणामर्थं प्रदा-तन्यम्' इति यद्वसिष्ठादिभिरुक्तं तदनिच्छया व्यभिचारे च कर्तव्यम् ॥१७६॥

सा चैत्युनः प्रदुष्येतु सद्योनोपयन्त्रिता।

कुच्छुं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७॥ सा चेदिति ॥ सा खी सजातीयगमने सकृद्ष्या कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्थिता सती तद्रमनं कुर्यातदास्याः प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं क्रुच्छ्रं चान्द्रायणं च मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः। तद्भैक्षभ्रग्जपिनत्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

यदिति ॥ वृषल्यत्र चण्डाली, प्रायश्चित्तगौरवात् । चण्डालीगमने यदेकरा-त्रेण बाह्मणः पापमर्जयति तद्भैक्षाशी नित्यं सावित्यादिकं जपन् त्रिभिर्वपैरंपन्-दति । तथा चापस्तम्वः—'यदेकरात्रेण करोति पापं ऋष्णं वर्णं बाह्मणः सेव-मानः। चतुर्थकाल उदक आत्मजापी भैक्षचारी त्रिभिवेषेंस्तद्यपोहति पापस॥' मेघातिथिस्तु इत्थमेव च्याख्यातवान् । गोविन्द्राजस्त्वक्रमपरिणीतश्चना-गमनप्रायश्चित्तमिद्माह् ॥ १७८ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः । पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः ग्रुणुत निष्कृतीः ॥ १७९ ॥

एयेति ॥ इयं हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणां चतुर्णामपि पापकृतां विशुद्धिरुक्ता । इदानीं साक्षात्पापकृतिः सह संसर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः श्रणुत् ॥ १७९ ॥

संवत्सरेण पतित पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्योनान्न तु यानासनाञ्चनातु ॥ १८० ॥

संवत्सरेणेति ॥ पतितेन सह संसर्गमाचरन् एकयानगमनैकासनोपवेशन-पङ्किभोजनरूपान्संसर्गानाचरन् संवत्सरेण पतित । नतु याजनाध्यापनाद्यौना-त्संवत्सरेण पतित किंतु सद्य एवेत्वर्थः । अध्यापनमत्रोपनयनपूर्वकं सावि-त्रीश्रावणम् । याजनादीनां च सद्यःपातित्यमाह देवलः (क्षे.३४)—'याजनं योनिसंबन्धं खाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पत पतितेन न संशयः॥ विष्णु:-'आ संवत्सरात्पतित पतितेन सहाचरन् । सहयानासनाभ्यासाद्यौनात्त सद्य एव हि ॥' बौधायनः—'संवत्सरेण पतित पतितेन सहाचरन् । याजना-ध्यापनाद्यौनात्सैद्यो न शयनासनात्' इति । गोविन्द्राजस्तु याजनादीनां त्रयाणां संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वान्न संवत्सरेण किंतु तसाद्र्ध्वमपीति व्याचष्टे । असदीयमनुव्याख्या सुनिव्याख्यानुसारिणी । नैनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुखन्ध्महे ॥ १८० ॥

पाठा०-1 संदशेनोपमन्त्रिता (=प्रापिता).

१ वसिष्ठस्त (१।८) यथावचरणत्रयपाठमादृत्य चतुर्थे पपाठ.

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्येव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविद्यद्वये ॥ १८१ ॥

यो येनेति ॥ 'पातित'शब्दोऽयं पापकारिवचनः, सकलपापिनामविशेष-पाठात् । एषां पतितानां सध्ये यो येन पापकारिणा सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव वतरूपं प्रायश्चित्तं कुर्याञ्चतु मरणान्तिकमित्यभिहितं तद्दिप वतं संसर्गाणा कियमाणं 'ब्रह्महा द्वादश समाः' (१११७२) इत्यादिकं पादहीनं कर्त-व्यम् । तथा च व्यासः—'यो येन संस्केद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् । पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य वतं द्विजः' ॥ १८२॥

पतितस्रोदकं कार्यं सिपण्डैर्बान्धवैर्विहः।

निन्दितेऽहिन सायाह्व ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधौ ॥ १८२ ॥ पतितस्येति ॥ महापातिकनो जीवत एव प्रेतस्योदकिष्ठया वश्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्र ब्रामाद्वहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधाने रिक्तायां नव-म्यां तिथौ दिनान्ते कर्तव्या ॥ १८२ ॥

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्थेत्व्रेतवत्पदा । अहोरात्रम्रपासीरन्नशौचं वान्धवैः सह ॥ १८३ ॥

दासीति ॥ सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्ण घटं प्रेतवदिति दक्षि-णाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरुदको भवति । तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः ॥ १८३ ॥

निवर्तेरंश्र तसातु संभाषणसहासने ।

दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥१८४॥ निवर्तेरिक्ति॥ तसात्पतितात्सिण्डादीनां संभाषणमेकासनोपवेशनं च

निवर्तेरन्निति ॥ तसात्पतितात्सिपण्डादीनां संभाषणमेकासनोपवेशनं च तसौ ऋक्यप्रदानं सांवत्सिरिकादौ निमञ्जणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च येद्धनम्।

ज्येष्ठांशं प्राग्रयाचास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥ १८५ ॥ ज्येष्ठतेति ॥ ज्येष्ठस्य वस्त्रस्यानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यम् । ज्येष्ठ- छभ्यं च तस्य विंशस्य द्वारादिकं धनं न देयम् । यद्यपि ऋक्थप्रदानप्रतिषेधादे- वाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्यापि यवीयसस्तस्यास्यर्थमन् वते । तस्येव ज्येष्ठस्य संवन्धि धनं सोद्धारांशं तदनुजो गुणाधिको छभते ॥ १८५ ॥

प्रायिश्वते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८६ ॥ प्रायिश्चत्त इति ॥ कृते पुनः पतितेन प्रायिश्वते सपिण्डसमानोदकासे-

स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् । सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७॥ स त्विति ॥ स कृतप्रायश्चित्तः तं पूर्वोत्तवटं जलमध्ये क्षित्वा ततः स्वकीयभवनं प्रविद्य यथापूर्वं सर्वाणि ज्ञातिकर्माणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

> एवमेव विधि क्योद्योपित्स पतितास्वपि। वस्त्रान्त्रपानं देयं त वसेयुथ गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

एचमिति ॥ खीष्वपि पतितास्त्रेवमेव 'पतितस्रोदकं कार्यम्' (१११८२) इत्यादिविधि भर्त्रादिसपिण्डसमानोदवर्गः कुर्यात् । यासाच्छादनानि पुन-राम्यो देयानि । गृहसमीपे चासां वासार्थं कुटीर्देद्यः ॥ १८८ ॥

> एनस्विभिरनिणिक्तेर्नार्थं किंचित्सहाचरेत्। कृतिनेणेजनांश्चेव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ १८९ ॥

पनस्विभिरिति ॥ पापकारिभिरक्रतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिप्रहादिकमर्थं किंचिजानुतिष्टेत् । कृतप्रायश्चित्तान्नेव कदाचिद्पि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देर्दिक्त पूर्ववद्यवहरेत् ॥ १८९ ॥

अखापवादमाइ--

866

बालघांश्र कृतघांश्र विद्युद्धानिप धर्मतः। शरणागतहन्दंश्र स्त्रीहन्दंश्र न संवसेत् ॥ १९० ॥

बालचानिति॥ बालं यो हतवान् , कृतोपकारमपकारा चरणेन यो विनाशित-वान्, प्राणरक्षार्थमागतं यो हतवान्, स्त्रियं च यो व्यापादितवान्, एतान्य-थावत्कृतप्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न पैरिवसेत् ॥ १९० ॥

> येषां द्विजानां सावित्री नानुच्येत यथाविधि । तांश्चारियत्वा त्रीन्कुच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९१ ॥

येषामिति ॥ येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां क्षानुकल्पिककाल उपनयनं यथा-शास्त्रं न कृतवान् तान्त्राजापत्यत्रयं कारयित्वा यथाशास्त्रमपनयेतः यत्त याज्ञवल्क्यादिभिर्वात्यस्त्रोमादिपायश्चित्तमुक्तं तेन सहास्य गुरुलाववमनुसंधाय जातिशक्लाद्यपेक्षो विकल्पो मन्तव्यः॥ १९१॥

पाठा०-1 एतमेव. 2 कृतनिणेंजनांश्चेतान्,

१ पापं हि द्विविधम्—स्वातमगतं देहगतं चेतिः तत्राचं प्रायश्चित्तादिव्यपोद्यम् ; अपूरं तु बावहेहस्सायित्वादनिरस्यमत एव चीर्णव्रतानिष तान्संसरितया न संवसेदिति भावः।

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः । ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १९२ ॥

प्रायश्चित्तमिति ॥ ये प्रतिषिद्धशूद्रसेविनो द्विजास्ते चोपनीता अप्यनधीत-वेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतत्प्राजापत्यादित्रयसुपदिशेत् ॥१९२॥

> यद्गितिनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९३ ॥

यदिति ॥ गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुष्प्रतिश्रहादिना ब्राह्मणा यद्धनमर्जयन्ति तस्य धनस्य त्यागेन जपतपोभ्यां वश्यमाणाभ्यां शुध्यन्ति । धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानाद्वहुमूल्ये च करितुरगादावल्पमूल्ये च लौहादौ परिगृहीते दुल्यशयश्चित्ताभिधानसुपपञ्चम् । एवमविकय्याविकयादाविष ॥ १९३ ॥

जिपत्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिप्रहात् ।। १९४ ॥
जिपत्वेति ॥ त्रीणि सावित्रीसहस्राणि जिपत्वा गोष्ठे वा मासं क्षीराहारोऽसत्प्रतिप्रहजनितात्पापा-मुक्तो भवति । श्रूद्धप्रतिप्रहादावण्येतदेव प्रायिश्वसम् । द्रव्यदोषेण च दातृदोषेणापि प्रतिप्रहस्य गर्हितत्वाविशेषादिति ॥ १९४॥

उपवासकृशं तं तु गोवजात्पुनरागतम् । प्रणतं पेरिष्टच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्।।१९५॥

उपवासिति ॥ केवलक्षीराहारेण इतरमोजनन्यावृत्त्या क्रशदेहं गोष्ठात्प्र-त्यागतं प्रणतं नम्रीभूतं 'किमस्माभिः सह साम्यमिन्छसि, पुनरसत्प्रतिप्रहं न करिष्यसि' इत्येवं धर्मे ब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥

> सत्यमुक्त्वा तु विशेषु विकिरेद्यवसं गवाम् । गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥ १९६॥

सत्यमिति ॥ 'सत्यमेतत्युनरसन्प्रतिप्रहं न करिष्यामि' इत्येवं बाह्मणेषूक्त्वा घासं गवां दद्यात् । तस्मिन्यवसं भक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्ती-थींभूते बाह्मणास्तस्य संन्यवहारे स्वीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥

त्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्मं च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कुच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १९७ ॥ ब्रात्यानामिति ॥ बालानां 'अत कर्ध्वं त्रयोऽप्येते' (२।३९) इत्यु-

पाठा॰—1 प्रतिपृच्छेयुः.

१ तत्र सावित्रीजपस्तु प्रत्यहं कर्तन्य इति केन्चिदाहुः, अपरे तु मासत्रयं यावदितिः

कानां वात्यस्तोमादियाजनं कृत्वा पितृगुर्वादिन्यतिरिक्तानां च निषिद्धौर्ध्व-देहिकदाहश्राद्धादि कृत्वाभिचारं च रयेनादिकम्। अभिचारोऽनभिचारणी-यस्य। अहीनं यागविरोषः। 'अहीनयजनमशुचिकरम्' इति श्रुतेः। त्रिरा-त्रादि तस्य यजनं कृत्वा त्रिभिः कृष्ण्रैविशुध्यति॥ १९७॥

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लान्य च द्विजः । संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९८ ॥

रारणागतमिति ॥ शरणागतं परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्नुपेक्षते द्विजा-तिरनध्याप्यं च वेदमध्याप्य तज्जनितं पापं संवत्सरं यवाहारोऽपनुदृति ॥१९८॥

श्वस्गालखरैर्द्धो ग्राम्येः कव्याद्भिरेव च। नराश्वोष्ट्रवराहेश्व प्राणायामेन ग्रुध्यति ॥ १९९ ॥ [ग्रुनाघातोपलीढस दन्तैर्विदलितस्य च। अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमिना चोपचलनम् ॥]

श्वस्गालेति ॥ कुकुरसगालगर्दभनराश्ववराहासैर्माम्यैश्वाममांसादैर्मार्जा-रादिभिर्देष्टः प्राणायामेन सुध्यति ॥ १९९ ॥

पृष्ठानकालता मासं संहिताजप एव वा।

होमाश्र शाकला नित्यमपाङ्क्षयानां विशोधनम् ॥२००॥ षष्टानेति ॥ अपाङ्कयाः 'ये स्तेनपतितक्कीबाः' (१।१५०) इत्यादि-

पष्टाचीते ॥ अपाङ्क्याः 'यं स्तेनपतित्रङ्गीवाः' (१।१५०) इत्यादि-नोक्तास्तेषां विशेषतोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानां मासं न्यहमभुक्त्वा तृतीयेऽिह्न सायं भोजनं वेदसंहिताजपो 'देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि' (शु.यजुःसं.८।१३) इत्यादिभिरष्टभिर्मञ्जेहींमैं प्रत्येकं कार्यः । एतःसमुद्दिष्टं दानशोधनम् ॥२००॥

उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ।

स्नात्वा तु वित्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥२०१॥ उष्ट्यानमिति ॥ उष्ट्रैर्थुक्तं यानं शकटादि, एवं खरयानमपि । तत्कामत भारुद्य अन्यवधान उष्ट्रखराभ्यां याने प्राणायामबहुत्वम्; नम्नश्च कामतः स्नानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धो भवति ॥ २०१॥

विनाद्भिरप्सु वाऽप्यार्तः शारीरं ²संनिवेश्य च । सचैलो वहिराष्ट्रत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥ विनेति ॥ बसंनिहितजलो जलमध्ये वा वेगार्ती सुत्रं पुरीषं वा कृत्वा सवासा बहिर्पामाबद्यादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विश्वद्यो भवति ॥ २०२ ॥

पाठा॰—1 °र्दछोऽप्राम्यैः. 2 संनिषेव्य च.

१ शाकलहोमः 'शाकलाधानं देवकृतस्येति मन्नस्येति' (का० १०।८।६) इस्यनेन सर्वोधमर्थक इस्त्रुक्तः, तत्र विस्तरस्तु गैधायनस्मृतौ (४ प्रक्षे ३ अध्याये) द्रष्टव्यः.

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्वातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३॥

वेदेति ॥ वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तविहो-षाणां च परिछोपे स्नातकव्रतानां चतुर्थाध्यायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोप-वासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

> हुंकारं त्राह्मणस्थोक्त्वा त्वंकारं च गरीयसः । स्नात्वाऽनश्रवहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हुंकारमिति ॥ 'हुं त्र्णीं स्थीयताम्' इत्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वंकारं च विद्याद्यविकस्योक्त्वाऽभिवादनकालादारभ्याहःशेषं यावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपअहणेनापगतकोपं कुर्यात् ॥ २०४॥

ताडियत्वा तृणेनािप कण्ठे वावध्य वाससा । विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसाद्येत् ॥ २०५ ॥ ताडियत्वेति ॥ प्राकृतं बाह्मणं तृणेनािप ताडियत्वा कण्ठे वावध्य वाससा वा वाक्कहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

> अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च । जिघांसया बाह्मणस्य नरकं प्रतिपद्मते ॥ २०६ ॥

अवगूर्येति ॥ त्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डसुद्यस्य वर्षशतं नरकं प्रामोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षसहस्रं नरकं प्रामोति ॥ २०६ ॥

> शोणितं यावतः पांस्न्संग्रहाति महीतले । तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥ २०७॥

द्गोणितमिति ॥ प्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत्संख्याकान् रजःकणा-न्भूमो पिण्डीकरोति तावत्संख्याकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूर्य चरेत्क्रच्छ्रमतिक्रच्छ्रं निपातने । क्रच्छातिक्रच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्रोत्पाद्य शोणितम् ॥२०८॥

अवेति ॥ बाह्यणस्य हननेच्छया दण्डाष्ट्रयमने कृच्छ्रं कुर्यात् । दण्डादि-प्रहारे दत्तेऽतिकृच्छ्रं वक्ष्यमाणं चरेत् । रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रो कुर्वीत ॥

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये । शक्ति चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥ अनुक्तेति ॥ अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिलोमवधादिकृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापं च ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञानसकृदावृत्त्यनु-बन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

[अध्यायः ११

यैरस्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति । "
तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देविषंपितसेवितान् ॥ २१० ॥
यैरिति ॥ यैर्डेनुमिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान्पापनाशहेत्नदेविषंपितः
भिरनुष्टितान् युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

त्र्यहं प्रातत्त्व्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् । त्र्यहं परं च नाश्रीयात्प्राजापत्यं चरन्द्रिजः ॥ २११ ॥ हमिति ॥ प्राजापत्याख्यं कृष्ट्रमाचरन् द्विजातिराद्यं दिनत्रयं प्रातर्क्षु-

ज्यहमिति ॥ प्राजापत्याख्यं कृच्छ्माचरन् द्विजातिराद्यं दिनत्रयं प्रातर्शुः भीत । 'प्रातः'शब्दोऽयं भोजनानामौचित्यप्राप्तदिवाकालपरः । धत एव विष्ठः—'ज्यहं दिवा सुङ्के नक्तमित्तं च ग्यहं ग्यहम् । अयाचितवतं ग्यहं न सुङ्के हित च कृच्छः । धापत्तम्बोऽप्याह—'ग्यहं नक्ताशी दिवाशी च तत्वस्यम् । ग्यहमयाचितवतस्यहं नाक्षाति किंचन ॥' इति कृच्छ्द्वादशरात्रस्य विधिः । धपरं च दिनत्रयं सायंसंध्यायामतीतायां सुक्षीत । अन्यदिनत्रयम्याचितं तावद्वं सुक्षीत । शेषं च दिनत्रयं न किंचिदशीयात् । धन्न प्रास्तं स्थापिमाणापेक्षायां पराशरः—'सायं द्वात्रिंशतिप्रांसाः प्रातः षड्विंशतित्तथा । अयाचितं चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम् ॥ कुङ्कुटाण्डप्रमाणं च यावांश्च प्रविशेन्मुस्तम् । एवं प्रासं विजानीयाच्छुद्धर्थं प्रासशोधनम् ॥ इविष्यं चान्तमश्चीयाद्यश्च रात्रौ तथा दिवा । त्रींस्रीण्यहानि शास्त्रीयान्यासान्तंस्याकृतान्यथा ॥ अयाचितं तथैवाद्यादुपवासस्यहं भवेत्' ॥ २११॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सिपः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासथ कुच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

गोमूत्रमिति ॥ गोमूत्राधेकीकृत्य एकैकस्मिन्नहित भक्षयेन्नान्यार्किचिद्-चात् । अपरिदेने चोपवास इत्येतत्सांतपनं कृष्कुं स्मृतम् । यदा तु गोमू-त्रादिषद् प्रत्येकं षद दिनान्युपसुज्य सप्तमे दिने चोपवासस्तदा महासांतपनं भवति । तथा च याज्ञवद्वयः (या. स्मृ. प्रा. ५।३१४)—'कुशीदकं च गोश्लीरं दिध मूत्रं शकृद्धृतम् । जम्ब्वा परेऽह्मयुपवसेत्कृष्कुं सांतपनं चरन् ॥ पृथक् सांतपनद्रव्यैः षडद्दः सोपवासिकः । सप्ताहेन तु कृष्क्रोऽयं महासांतपनं स्मृतम्' इति ॥ २१२ ॥

> एकैकं ग्रासमश्रीयाज्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् । ज्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छं चरन्द्रिजः ॥ २१३ ॥

एकैकमिति ॥ अतिकृष्ट्रं द्विजातिरनुतिष्ठन्यातः सायमयाचितादिरूपेणैकैकं प्रासं ज्यहाणि त्रीणि त्रीणि पूर्ववत् । अन्यच ज्यहं न किंचिद्धक्षीत ॥२१३॥

१ 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिभ सिर्पिः कुशोदकम्' इति प्रचलितः पाठ उपलभ्यते याज्ञकक्ष्यरसृत्वो.

तप्तकुच्छ्रं चरिन्वप्रो जलक्षीरष्ट्रतानिलान् । प्रतित्र्यहं पिनेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥ [अपां पिनेच त्रिपलं पलमेकं च सर्पिषः । पयः पिनेत्र त्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः ॥]

तसिति ॥ तसकुच्छ्रं चरिन्द्रजातिः व्यह्मुष्णोद्कं, व्यह्मुष्णक्षीरं, व्यह्मुष्णव्यं, व्यह्मुष्णवायुं, एकत्रारं स्नानं कुर्वन् संयमवान्वित्। अत्र पराशरोक्तो विशेषः—'वदप्रं तु पिवेदम्मस्त्रिपरं तु पयः पिवेत्। पलमेकं पिवेत्सर्पि-स्तप्रकृच्छ्रं विधीयते'॥ २१४॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कुच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

यतात्मन इति ॥ विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पैराकास्यः क्ष्टच्यः सकुदावृत्तितारतम्येन गुरुल्धसमफलपापापनोदनः॥२१५॥

> एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्के च वर्धयेत्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एकैकमिति ॥ सार्यप्रातमध्याहेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चद्त्र आसानशित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्कमेणैकैकं प्रासं हासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको ग्रासः संपद्यते । ततोऽमावास्यायामुपोष्य शुक्तप्रतिषरप्रभृतिभिरेकैकं प्रासं वृद्धिं नयेत् । एवं पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासाः संपद्यन्ते । एतत्पिपीलिका-मध्याख्यं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

> एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे । ग्रुक्कुपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ २१७॥

एतमिति ॥ एतमेव पिण्डहासवृद्धित्रिषवणस्तानात्मकं विधानं यव-मध्याख्ये चान्द्रायणे झुक्कपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमजुतिष्ठ-ब्राचरेत् । ततश्च झुक्कप्रतिपद्मारभ्य एकैकं पिण्डं वर्धयेत् । तथा पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासाः संपद्यन्ते । ततः कृष्णप्रतिपद्मारभ्य एकैकं पिण्डं हासयेत् । यथाऽमावास्यायामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावष्टौ समश्रीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते । नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ २१८॥ अष्टाविति ॥ यतिचान्द्रायणमजुतिष्ठन् श्रुक्कपक्षात्कृष्णपक्षाद्वारभ्य मास-

१ पराको नाम उपवासः ; तद्विशिष्टेऽस्मिन् कुच्छ्रे संयतेन्द्रियत्नमप्रमत्तत्वमिलेतद्वयं सर्वधावस्यकाङ्गमिति संस्च्यते . २ तच्चोक्तं वसिष्ठेन-'एकैकं वर्षयेतिपण्डं शुक्छे कुष्णे च हासयेत् । इन्दुक्षये च भुजीत एष चान्द्रायणो विषिः' इति.

मेकं संयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौ प्रासान्मध्यंदिने सुञ्जीत । 'मध्यंदिने' इति गृहस्थब्रह्मचारिणोः सायंभोजननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते स्र्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१९ ॥ चतुर इति ॥ प्रातश्रद्धरो प्रासानश्रीयाद । अस्तमिते च सूर्ये चतुरो प्रासानभ्रीता । एतच्छिश्चचान्द्रायणं सुनिभिः स्मृतम् ॥ २१९ ॥

> यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मासेनाश्चन्हविष्यस्य चन्द्रस्थैति सलोकताम् ॥ २२० ॥

यथेति ॥ नीवारादिइविष्यसंविष्धनां प्रासानां द्वे शते चत्वारिंगद्धिके कदाचिद्द्य कदाचित्पञ्च कदाचित्पोडश कदाचिद्दुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथाकथंचित्पण्डान्मासेन संयतवान्भुञ्जानश्चनद्रसलोकतां याति । एवं पाप- क्षयार्थमभ्युद्यार्थं चेद्मुक्तम् । अत एव याञ्चवल्क्यः (या.स्ट.मा. ५।३२६)— 'धर्मार्थं यश्चरेदेतचन्द्रस्थेति सलोकताम् । कृष्ण्कृष्ण्यमंगमस्तु महतीं श्रियमाश्चयात् ॥' अतः प्राजापत्यादिकृष्ण्यमप्यस्युद्यफलमिति याज्ञव- स्क्येनोक्तम् ॥ २२०॥

एतद्वद्रास्तथादित्या वसवश्राचरन्त्रतम् । सर्वाकुश्रलमोक्षाय मरुतश्र महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति ॥ एतचान्द्रायणाख्यं व्रतं रुद्रादित्यवसुमरुतश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाञ्चाय गुरुलघुपापापेक्षया सक्वदावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२९ ॥

> महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः खयमन्वहम् । अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

महाज्याहृतिभिरिति॥ महाज्याहृतिभिर्भुर्भुवःस्वरेताभिः। 'आज्यं हृविर-नादेशे जहोतिषु विधीयते' इति परिशिष्टवचनादाज्येन प्रत्यहं होमं कुर्यात् । ष्राहिंसासत्याकोधाकोटिल्यानि चानुतिष्ठेत् । यद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहि-तानि तथापि व्रताङ्गतयायसुपदेशः॥ २२२॥

त्रिरेहिस्निनिशायां च सवासा जलमाविशेत्। स्नीशुद्रपतितांश्रेव नाभिभाषेत किहंचित्॥ २२३॥

त्रिरिति ॥ अहिन रात्रावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैको नद्यादिजलं प्रविज्ञेत् । एतच पिपीलिकामध्ययवमध्यचान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयम् । तयोः 'उपस्पर्शक्षिषवणम्' (६।२४) इत्युक्तत्वात् । स्नीज्ञद्रपतितेश्च सहं यावद्रतं कदाचित्संमाषणं न कुर्यात् ॥ २२३ ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा । ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्धरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२४ ॥

स्थानेति ॥ अहिन रात्रौ च उत्थित आसीनः स्यात्र तु शयीत । असा-मध्यें तु स्थण्डिले शयीत न खद्वादौ । ब्रह्मचारी स्वीसंयोगरहितवतः । वती मौक्षीदण्डादियुक्तः । 'पालाशं घारयेदण्डं श्रुचिमौक्षीं च मेखलाम्' इति बमस्मरणात् । गुरुदेवबाह्मणानां च पूजको भवेत् ॥ २२४ ॥

सावित्रीं च जपेनित्यं पवित्राणि च शक्तितः । सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमाद्दरः ॥ २२५ ॥

सावित्रीमिति ॥ सावित्रीं च सदा जपेत् । पवित्राणि चाघमर्षणादीनि यथाशक्ति जपेत् । एतच यथा चान्द्रायणे तथा प्राजापत्यादिकुच्छ्रेष्वपि यसवान्त्रायश्चित्तार्थमजुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः । अनाविष्कृतपापांस्तु मञ्जेहींमैश्र शोधयेत् ॥ २२६ ॥

एतैरिति ॥ छोकविदितपापा द्विजातय एभिरुक्तप्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणपरि-षदा शोधनीयाः । अप्रकाशितपापांस्तु मानवान्मञ्जेहोंमैश्च परिषदेव शोधयेत् । यद्यपि परिषदि निवेदने रहखत्वस्य नाशस्त्रथाप्यमुकपापे कृते केनापि छोकाविदिते किं प्रायश्चित्तं स्वादिति सामान्यप्रश्चे न विरोधः ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च । पापकृन्मुच्यते पापात्तथाःदानेन चापदि ॥ २२७ ॥

ख्यापनेनेति ॥ पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन 'धिक्कामतिपापकारिणम्' इति पश्चात्तापेन श्रुध्यति । तपसा चोप्ररूपेण साविज्ञीजपादिना च पापान्मुच्यते । तपस्यशक्तो दानेन च पापान्मुक्तो भवति । ख्यापनं चेदं प्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गभूतं न रहस्यप्रायश्चित्ताङ्गं रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात् । अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्गभेव । दानेनेति प्राजापत्यवत एकधेनुविधानात् । धनुश्च पञ्चपुराणीया त्रिपुराणीया वेति । एतेन ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशनार्षिकवते मासि सार्धद्वयप्राजापत्यात् वत्सरे त्रिंशद्धेनवो भवन्ति । द्वादश्चाभिकेषे । धनुश्च ।

यथा यथा नरोऽधर्मं खयं कृत्वानुभाषते । तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण ग्रच्यते ॥ २२८ ॥

यथेति ॥ यथा यथा स्वयं पापं कृत्वा नरो भाषते छोके ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन सर्पं इव जीर्णस्वचा सुच्यत इति ख्यापनविधेरनुवादः ॥२२८॥ यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गहिति । तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥

यथेति ॥ तस्य पापकारिणो मनो यथा यथा दुन्कृतं कर्म निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मा तेनाधर्मेण सुक्तो भवति । अयमनुतापानुवाद इति ॥ २२९ ॥

> कृत्वा पापं हि संतप्य तसात्पापात्प्रमुच्यते । नैवं कुर्या पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २३० ॥

कृत्वेति ॥ पापं कृत्वा पश्चात्संतप्य तस्मात्पापान्मुच्यत इत्युक्तमपि 'नैवं कुर्या पुनः' इत्येवमनूदितम् । यदा तु पश्चात्तापो 'नैवं पुनः करिष्यामि' इत्येवं निवृत्तिरूपसंकल्पफळकः स्यात्तदा सुतरां तस्मात्पापात्पूतो भवतीति । एतच्च निवृत्तिसंकल्पस्य प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गविधानार्थम् ॥ २३० ॥

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् । मनोवाङ्यतिभिर्नित्यं ग्रुमं कर्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥

एवमिति ॥ एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्टफलं मनसा विचार्य मनोवाकायैः शुभमेव सर्वं कर्म कुर्यात्, इष्टफलत्वात् । नाशुभं, नरकादिदुः खहेतुत्वात् ॥ २३१॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगाईतम्। तैसाद्विम्रक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेत् ॥ २३२ ॥

अज्ञानादिति ॥ प्रमादादिच्छातो वा निषिदं कर्म कृत्वा तसात्पापानमु-किमिच्छन्पुनसन्न कुर्यात् । एतच पुनः करणे प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अत एव देवलः—'विधेः प्रायमिकादसाद्वितीये द्विगुणं भवेत्' इति ॥ २३२ ॥

> यसिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्याद्लाघवम् । तस्मिस्तावत्तपः कुर्याद्यावतुष्टिकरं भवेत् ॥ २३३ ॥

यसिन्निति ॥ अस्य पापकारिणो यसिन्नायश्चित्तास्ये कर्मण्यनुष्ठिते न चित्तस्य संतोषः स्वात्तसिस्तदेव प्रायश्चित्तं तावदावर्तयेचावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्वात् ॥ २३३ ॥

> तपोम्लमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् । तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोन्तं वेदद्शिभिः ॥ २३४ ॥

तप इति ॥ यदेतत्सर्वं देवानां मनुष्याणां च सुखं तस्य तपः कारणम् । तपसैव च तस्य स्थितिः । तपोऽन्तः प्रतिनियतविधिरेव देवादिसुखस्य तपसा जननादादिष्टं वेदार्थज्ञैरुक्तम् । उक्तप्राजापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकं तपः । प्रसङ्गेन चेदं वक्ष्यमाणं च सर्वतपोमाहात्म्यकथनम् ॥ २३४ ॥

> ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शुद्रस्य सेवनम् ॥ २३५ ॥

ब्राह्मणस्येति ॥ ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनं तपः, राजन्यस्य रक्षणं तपः, वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाश्चपाल्यादिकं तपः, श्रृद्धस्य ब्राह्मणपरि-चर्या तप इति वर्णविशेषेणोत्कर्षवोधनार्थम् ॥ २३५ ॥

> ऋष्यः संयतात्मान्ः फलमूलानिलाशनाः । तपसव प्रपश्यन्ति त्रलोक्यं सचराचरम् ॥ २३६ ॥

ऋषय इति ॥ ऋषयो वाङ्यनःकायनियमोपेताः फलम्लवायुभक्षास्तप-सैव जङ्गमस्थावरसहितं पृथिन्यन्तिरक्षस्वर्गात्मकं लोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्तो निष्पापान्तःकरणाः प्रकर्षेण पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

> औषधान्यगदो विद्या देवी च विविधा स्थितिः। तपसेव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३७ ॥

औषधानीति ॥ औषधानि व्याध्युपश्मनहेतुकानि । अगदो गदाभावः । नैरुज्यमिति यावत् । विद्या ब्रह्मधर्मचर्यात्मकवेदार्थज्ञानं वेदसंबिन्धनौ च नानारूपा स्वर्गादाववस्थितिरित्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते । यस्मात्तप एषां प्राप्तिनिमित्तम् ॥ २३७ ॥

यहुसारं यहुरापं यहुर्गं यच दुष्करम् ।

सैव तत्तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २३८ ॥

यदिति ॥ यहुःखेन तीर्यते प्रहदोषस्चितापदादि, यहुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिना यथा विश्वामित्रेण तेनैव शरीरेण बाह्यण्यादि, यहुःखेन गम्यते मेरुप्रष्ठादि, यहुःखेन क्रियते गोः प्रचुरदानादि, तत्सर्व तपसा साधितं शक्यते। यसादतिदुष्करकार्यकरणं सर्व तपसा साध्यते तपो दुर्लङ्कनशक्ति ॥ २३८॥

महापातिकनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः। तपसैव सुतप्तेन सुच्यन्ते किल्विषात्ततः॥ २३९॥

महोति ॥ बहाहत्यादिमहापातककारिणोऽन्ये उपपातकाद्यकार्यकारिणस्तप-सेवोक्तरूपेणानुष्ठितेन तस्मात्पापान्युच्यन्ते । उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्रायश्चित्त-स्तुत्यर्थम् ॥ २३९ ॥

कीटाँश्राहिपतङ्गाश्र पञ्चवश्र वयांसि च।

स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ २४० ॥ कीटा इति ॥ कीटसपैशलभपग्रपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि

पाठा०—1 °न्यगदा (=रोगोपशामकान्यौषधानि). 2 सर्व तु तपसा. 3 कीटाः श्वाहिपतङ्गश्च.

भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्ग यान्ति । इतिहासादौ कपोतोपाख्यानादिषु पक्षिणोऽप्यन्निप्रवेशादिकं तपस्तपन्तीति श्रूयते । कीटानां यजातिसहजं दुःखं तत्समं तपस्तेन च क्षीणकलमया अविकारिणो जनमान्तरकृतेन सुकृतेन दिवं यान्ति ॥ २४० ॥

> यत्किचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाख्रृतिभिर्जनाः । तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

यत्विचिदिति ॥ यत्विचित्पापं मनोवाग्देहैर्मानवाः क्विन्ति तत्सर्वं पापं निर्देहन्ति । तपसैव तपोधना इति तप एव धनमिव रक्षणीयं येषां ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

> तपसेव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवोकसः। इज्याश्र प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

तपसैवेति ॥ प्रायश्चित्ततपसा श्लीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे हवींषि देवाः प्रतिगृह्धन्ति । अभिलिषितार्थोश्च प्रयच्छन्ति ॥ २४२ ॥

> प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः। तथैव वेदानृषयर्ततपसैव प्रपेदिरे ॥ २४३ ॥

प्रजापतिरिति ॥ हिरण्यगर्भः सक्छलोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः तपःकर-णपूर्वकमेवेमं अन्थमकरोत् । तथैव ऋषयो वसिष्टाद्यस्तपसैव मन्नवाह्मणा-त्मकान्वेदान्प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते । सर्वस्यास्य प्रपञ्चन्तस्तपसः पुण्यम्रत्तमम् ॥ २४४ ॥ [ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धाल्पभोजनम् । अरागद्वेषलोभाश्र तप उक्तं खयंभ्रवा ॥]

इत्येतिदिति ॥ सर्वस्थास्य जन्तोर्येदुर्रुभं जन्म तपसः सकाशादित्येवं देवाः अपश्यन्तः 'तपोमूलमिदं सर्वम्' (११।२३४) इत्यादि तपोमाहात्म्यं प्रवद्नित ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्तया महायज्ञित्रया क्षमा। नाशयन्त्याश्च पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४५ ॥

वेदाभ्यास इति ॥ यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमप-राधसहिष्णुत्वमित्येतानि महापातकजनितान्यपि पापानि शीर्घ नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४५ ॥

पाठा॰—1 मनोवाकर्मभिर्जनाः. 2 °स्तपसा प्रतिपेदिरे. 3 यदेतत्तपर्सी. 4 पुण्यमुद्भवम् (=शुभजन्म).

येथेधस्तेजसा विह्नः प्राप्तं निर्दहित क्षणात् । तथा ज्ञानामिना पापं सर्वे दहित वेदवित् ॥ २४६ ॥

यथेति ॥ यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणेनैय तेजसा निःशेषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्व वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाशयति । इत्येतत्परमात्मज्ञान-स्येतत्पापक्षयोत्कर्षज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४६ ॥

इंत्येतदेनसामुक्तं प्रायिश्वतं यथाविधि । अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायिश्वतं निवोधत २४७ ॥

इत्येतिदिति ॥ इत्येतद्रह्महत्यादीनां पापानां प्रकाशानां प्रायश्चित्तं यथा-विध्यभिहितम् । अत अर्ध्वमप्रकाशानां पापानां प्रायश्चित्तं शृणुत । अयं श्लोको गोविन्दराजेनालिखितः, मेधातिथिना तु लिखित एव ॥ २४७ ॥

सन्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

सन्याहृतीति ॥ सन्याहृतिसमणवाः सावित्रीक्षिरोयुक्ताः प्रककुम्भकरेच-कादिविधिना प्रत्यहं षोडम प्राणायामाः कृताः मासाद्रह्मप्रमपि निष्पापं कुर्वेन्ति । 'अपि'शन्दादातिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि । प्रतच प्रायश्चित्तं द्विजातीनामेव, न खीसूद्रादेभेन्नानिषकारात् ॥ २४८ ॥

कौत्सं जस्त्राप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् । माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥

कौत्समिति ॥ कौत्सेन ऋषिणा दृष्टं 'क्षप नः शोश्च च्ह्यम्' (ऋ.सं. १।७।५) इत्येतत्स् कं विसष्टेन ऋषिणा दृष्टं च 'प्रतिस्तोमेभिरुषसं विसष्टाः' (ऋ.सं. ५।५। २७) इत्येव ऋचं, माहित्रं 'महित्रीणामवोस्तु' (ऋ.सं. ८।८।४३) इत्येतत्स् कं, शुद्धवत्यः 'एतोन्विन्दं स्तवाम शुद्धम्' (ऋ.सं. ६।६।३१) इत्येतासिस ऋचः, प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृत्वोऽपि जपित्वा सुरापोऽपि विशुध्यति । 'अपि'-शब्दादातिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोऽपि ॥ २४९ ॥

सक्रज्ञास्वास्वामीयं शिवसंकल्पमेव च । अपहत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मेलः ॥ २५० ॥

सकृदिति ॥ ब्राह्मणः सुवर्णमपहत्य 'अस्य वामस्य पिठतस्य' (ऋसं २।३। १४) इत्येतत्स्कं प्रकृतत्वानमासमेकं प्रत्यहमेकवारं जिपत्वा, शिवसंकर्णं च 'अजाप्रतो दूरम्' (वाज सं ३४।१) इत्येतद्वाजसनेयके यत्पिठतं तज्जिपत्वा सुवर्णमपहत्य क्षिममेव निष्पापो भवति ॥ २५०॥

पाटा॰—1 यथैधाँस्तेजसा. 2 इस्त्रेषामेनसामुक्तं; इस्रेष एनबामुक्तं. 3 माहेन्द्रं (='महां इन्द्रो य ओजसें इस्रादि).

हेविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमं ह इतीति च । जपित्वा पौरुषं सक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५१ ॥

हिविष्पान्तीयमिति ॥ 'हिविष्पान्तमजरं स्विविदि' (क.सं. ८।४।१०) इस्वे-कोनविंशतिक्त्यः 'न तमंहो न दुरितम्' (क. सं. २।६।२९) इस्वष्टो, 'इति वा इति मे मनः', (क.सं. ८।६।२६) 'शिवसंकल्प' (?) इति च स्कं 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (क.सं. ८।४।१७) इस्वेतच षोडशर्च स्कं मासमेकं प्रस्यह-मभ्यस्वेति अवणात्प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासाज्ञपित्वा गुरुद्गरगस्तस्मात्पापा-न्युच्यते ॥ २५१॥

एनसां स्थूलसङ्माणां चिकीर्पन्नपनोदनम् । अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किचेदमितीति वा ॥ २५२ ॥

एनसामिति ॥ स्थूलानां पापानां महापातकानां सूक्ष्माणां चोपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् 'अव ते हेळो वरूण नमोभिः' (ऋसं १।२।१५) इत्येता- मृचं, 'बिल्कचेदं वरूण दैव्ये जने' (ऋसं ५।६।११) इत्येतां च ऋचं, 'इति वा इति मे मनः' (ऋसं ८।६।२६) इत्येतत्स्कुकं संवत्सरमेकवारं प्रत्यहं जपेत् २५२

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भ्रुक्त्वा चानं विगर्हितम् । जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्रयहात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्यति ॥ स्वरूपतो महापातिकधनत्वादिना वाऽप्रतिप्राद्धं प्रतिगृद्ध चात्रं स्वभावकालप्रतिप्रहसंसर्गदुष्टं सुनत्वा 'तरत्स मन्दी धावति' (ऋ.सं.७१। १५) इत्येता ऋचश्रतस्रो जपित्वा ज्यहं तस्मात्पापान्मनुष्यः पूतो भवति ॥२५३॥

सोमारौद्रं तु वंह्वेना मासमभ्यस्य ग्रुध्यति । स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्थम्णामिति च तृचम् ॥ २५४॥

सोमेति ॥ 'सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यम्' (ऋ.सं. ५।१।१८) इति चतस्नः । 'अर्थमणं वरुणं मित्रं च' (ऋ.सं. ३।४।१६) इति ऋक्त्रयं नद्यां च स्नानं कृत्वा मासमेकं प्रत्येकमभ्यस्य बहुपापो विद्युध्यति । बहुष्विप पापेषु तन्नेणैकं प्राय-श्चित्तं कार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४॥

अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् । अप्रशस्तं तु ऋत्वाप्सु मासमासीत मैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

अन्दार्धिमिति ॥ एनस्वीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु 'इन्द्रं मित्रं वरुणम-प्रिम्' (ऋ.सं. २।१।२२) इत्येताः सप्त ऋचः षण्मासं जपेत् । अप्रशस्तं मूत्र-पुरीषोत्सर्गादिकं जले कृत्वा मासं भैक्षभोजी भवेत् ॥ २५५॥

पाठा॰—1 हविष्यान्तीय; हविष्यन्तीय. 2 बह्वेनाः समामभ्यस्य.

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः । सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जस्वा वा नैम इत्युचम् ॥ २५६ ॥

मन्त्रेरिति ॥ 'देवकृतस्य' (वाज.सं.८।११) इत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रेः संव-त्सरं घतहोमं कृत्वा 'नैम इन्द्रश्च' (१) इत्येतां वा ऋचं संवत्सरं जिपत्वा महापातकमि पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्राः समाहितः । अभ्यस्याब्दं पावमानीभैक्षाहारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

महापातकेति ॥ ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तो भिक्षालब्धाहारो वर्षमेकं संयतेन्द्रियो गवामनुगमनं कुर्वन् 'यः पावमानीरध्येति' (ऋ. सं. ७।२।१८) इत्यादिऋचोऽन्वहमभ्यासेन जिपत्वा तसात्पापाद्विग्रद्धो भवति ॥ २५७ ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८॥ अरण्य इति ॥ त्रिभिः पैराकैः पूतो मन्नवाह्मणात्मिकां वेदसंहितां अरण्ये वारत्रयमभ्यस्य वा प्रयतो बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः सर्वैर्महापातकैर्मुच्यते २५८

> त्र्यहं तूपवसेद्यक्तिस्त्रिरह्वोऽस्युपयन्नपः । मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जिपत्वाऽघमर्षणम् ॥ २५९ ॥

ज्यहमिति ॥ त्रिरात्रमुपवसन्संयतः प्रत्यहं प्रातमध्याह्नसायंकालेषु स्नानं कुर्वेन् त्रिषवणस्नानकाल एव जले निमज्य 'ऋतं च सत्यं च' (ऋसं-८।८।४८) इति सूक्तमधमर्षणं त्रिरावृत्तं जिपत्वा सवैंः पापैर्भुच्यते । तत्र गुरुलघुपापापे-क्षया पुरुषशक्तयाद्यपेक्षया चावर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः । तथाऽचमर्पणं स्रक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ २६०॥

यथेति ॥ यथाऽश्वमेघयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वेपापक्षयहेतुस्तथाऽधमर्षण-सूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरित्यघमर्षणसूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

> हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्रन्नापे यतस्ततः । ऋग्वेदं धारयन्वित्रो नैनः प्रामोति किंचन ॥ २६१ ॥

हत्वेति ॥ भूरादिछोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यश्वमश्चन् ऋग्वेदं धारयन्विपादिनं किंचित्पापं प्राप्तोति ॥ २६१ ॥

१ मेधातिथ्यादयस्तु 'नम' इत्यनेन 'नमो रुद्राय तबसे' इति मन्नं जपेदित्याडुः. २ द्वादश्चाद्दोपवासेनैकः पराककुच्छ्रो भवतिः 'त्रिभिः पराकैः' नाम षट्त्रिंशाहोप-वासैरिति भावः.

[अध्यायः ११

ऋग्वेदं रहस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तं ततश्च रहस्यपापे कृते ऋक्संहितां मन्नना-ह्मणात्मिकामभ्यसेत्तदाह—

> ऋक्तंहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः । साम्नां वा सरहस्थानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

ऋगिति ॥ ऋक्संहितां मन्नब्राह्मणात्मिकां नतु मन्नमात्रात्मिकां धनन्तरं 'वेदे त्रिवृत्ति' (११।२६३) इति प्रत्यवमशीत् । यज्ञुषां वा मन्नब्राह्मणानां संहितां साम्नां वा ब्राह्मणोपनिषद्संहितां वारत्रयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६२ ॥

यथा महाहदं प्राप्य श्चिप्तं लोष्टं विनश्यति । तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मजति ॥ २६३ ॥

यशेति ॥ ऋगाद्यात्मना त्रिरावर्तत इति त्रिवृत् यथा महाहृदं प्रविश्य लोष्टं विशीर्थते तथा सर्वे दुश्चरितं त्रिवृति वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

त्रिवृत्त्वमेवाह—

ऋचो यज्ंषि चान्यानि सामानि विविधानि च । एष ज्ञेयस्त्रिच्छेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥ २६४ ॥

ऋच इति ॥ ऋच ऋद्यञ्चाः, यज्ंषि यजुर्मेत्राः, सामानि बृहद्रथन्तरादीनि नानाप्रकाराण्यन्यानि एषां त्रयाणां पृथक् पृथक् मन्नवाह्यणानि एष त्रिवृ-द्वेदो ज्ञातन्यः य एनं येद् स वेद्निद्ववति ॥ २६४ ॥

> आद्यं यज्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यिसन्प्रतिष्ठिता । स गुद्धोऽन्यिस्त्रष्टदेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥ [पृथग्बाह्मणकल्पाभ्यां स हि वेदिस्रवृतस्मृतः ।]

इति मानवे धर्मशास्त्रे सृगुप्रोक्तायां संहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आद्यमिति ॥ सर्ववेदानामाधं यद्वस्य वेदसारं अकारोकारमकारात्मकत्वेन ज्यक्षरं यत्र त्रयो वेदाः स्थिताः सोऽन्यिखिवृद्धेदः प्रणवाख्यो गुद्धो गोपनीय-वेदमञ्जश्रेष्ठत्वात्, परमार्थाभिधायकत्वात्परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्ष-हेतुत्वाच । यस्तं स्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति स वेदिवित् ॥ २६५ ॥

श्रायश्चित्ते बहुमुनिमतालोचनाद्यन्मयोक्तं सद्धाख्यानं खलु मुनिगिरां तद्भजध्वं गुणज्ञाः । नैतन्मेधातिथिरभिद्धे नापि गोविन्दराजो च्याख्यातारो न जगुरपरेऽप्यन्यतो दुर्लभं वः ॥ ९ ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टमिरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तावेकादशोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः १२

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयम्रक्तो धर्मस्त्वयानघ । कर्मणां फलनिर्द्वेत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

चातुर्वेण्येस्येति ॥ हे पापरहित! ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभव-स्यायं धर्मस्त्वयोक्तः । इदानीं कर्मणां शुभाशुभफलप्राप्तिं परां जन्मान्तर-प्रभवां परमार्थेरूपामस्याकं बृहीति महर्षयो सृगुमवोचन् ॥ १ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्पीन्मानवो भृगुः । अस सर्वस रूणुत कर्मयोगस निर्णयम् ॥ २॥

स तानिति ॥ स धर्मप्रधानो मनोरपत्यात्मा भृगुरस्य सर्वस्य कर्मसंब-न्धस्य फलनिश्चयं भृगुतेति तान्महर्षीनव्रवीत् ॥ २ ॥

> ग्रुभाग्रभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् । कर्मजा गतयो नृणाम्रुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

शुभेति ॥ मनोवाग्देहहेतुकं कर्म विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्ञ-न्या एव मनुष्यतिर्थगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमाधमापेक्षया मनुष्याणां गतयो जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति । 'कर्म'शब्दश्चात्र न कायचेष्टायामेव किंतु ममेदं स्वमिति संकल्परूपयोगादिध्यानाचरणादाविष क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

तसेह त्रिविधसापि त्र्याधष्ठानस देहिनः। द्रश्रुलक्षणयुक्तस मनो विद्यात्प्रवर्तकम्।। ४॥

तस्येति॥ तस्य देहिसंबन्धिनः कर्मण उत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिप्रकारस्वापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणदशकक्षणोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि संकल्पितमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि—'तसाध-रपुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति' इति ॥ ४॥

तानि दुशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह—

परद्रच्येष्वभिष्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

परद्रव्येष्विति ॥ कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीस्येवं चिन्तनम्, मनसा ब्रह्मवधादिनिषिद्धाकाङ्का, नास्ति परलोकः देह, एवात्मेत्येतद्रहश्चेस्येवं त्रिप्र-कारमञ्जभफलं मानसं कर्म । एतत्रयविपरीतबुद्धिश्च त्रिविधं ग्रुभफलं मानसं कर्म । 'श्रुभाग्रुभफलं कर्म' (१२।३) इत्युभयस्यैव प्रकान्तत्वात् ॥ ५॥

[अध्यायः १२

पारुष्यमनृतं चैव पैशून्यं चापि सर्वशः । असंवद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याचतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पारुष्येति ॥ अप्रियाभिधानं, असत्यभावणं, परोक्षे परदूषणकथनं, सत्य-स्थापि राजदेशपौरवार्तादेनिष्प्रयोजनं वर्णनम्, इत्येवं चतुःप्रकारमञ्जभफलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतद्विपरीतं प्रियसस्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजदिचरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

> अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम्।। ७॥

अदत्तानामिति ॥ अन्यायेन परस्वप्रहणमशास्त्रीयहिंसा परदारगमनिम-त्येवं विप्रकारमञ्जूभफलं शारीरं कर्म । एतद्विपरीतं त्रयं श्चमफलम् ॥ ७ ॥

> मानसं मनसैवायग्रपञ्जल्ले शुभाशुभम् । वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८॥ [त्रिविधं च शरीरेण वाचा चैव चतुर्विधम् । मनसा त्रिविधं कर्म दश धर्मपथांस्यजेत् ॥]

मानसमिति ॥ मनसा यत्सुकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतं तत्कलं सुखदुःख-रूपिमद् जन्मिन जन्मान्तरे वा मनसेवायमुप्भुक्के । एवं वाचा कृतं ग्रुभाग्रुमं वाग्द्वारेण मधुरगद्रदभापित्वादिना, शारीरं ग्रुभाग्रुमं शरीरद्वारेण सक्चन्द्र-नादिप्रियोपभोगव्याधितत्वादिनानुभवति । तस्मात्र्यवेन शारीरमानसवाचि-कानि धर्मरहितानि च वर्जयेन्न कुर्याच्च ॥ ८॥

श्रीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
 वाचिकैः पिक्षमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९ ॥
 श्रिमेः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रेमीनुषो भवेत् ।
 अश्रुमैः केवलैश्रैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥
 वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् ।
 कर्मदण्डस्तु लोकांस्तीन्हन्यादपरिरक्षितः ॥
 वाग्दण्डोऽथ भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वनाशनम् ।
 श्रारीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥]

इरिरेति ॥ यद्यपि पापिष्ठानां शारीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापाति संसवन्ति तथापि स यदि प्रायशोऽधर्ममेव सेवते, धर्ममल्पमिति बाहुस्थानि-मामेणेति ज्यास्यातस्, बाहुस्येन शरीरकर्मजपापैर्युक्तः स्थावरत्वं मानुषः प्रामोति । बाहुल्येन वाकृतैः पक्षित्वं सृगत्वं वा । बाहुल्येन मनसा कृतैश्चा-ण्डालादित्वं प्रामोति ॥ ९ ॥

> वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते ¹निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

वाग्दण्ड इति॥ दमनं दण्डः, वाद्यानःकायानां दण्डा निषिद्धाभिधानात् ससंकरपप्रतिषिद्धन्यापारत्यागेन बुद्धाववस्थिताः स त्रिदण्डीत्युच्यते । नतु दण्डत्रयधारणमात्रेणेत्याभ्यन्तरदण्डत्रयप्रशंसा ॥ १० ॥

त्रिदण्डमेतनिक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः।

कामकोधौ तुँ संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ११ ॥ त्रिद्ण्डमिति ॥ एवं निषिद्धवागादीनां सर्वभूतगोचरतया दमनं कृत्वैतहम-नार्थमेव कामकोधौ तु नियम्य तवो मोक्षावाप्तिङक्षणां सिद्धिं मनुष्यो ङमते ॥

कोऽसौ सिद्धिमामोतीत्यत भाह-

योऽस्थात्मनः कार्यिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥
य इति ॥ अस्य लोकसिद्धसात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराल्यस्य यः
कर्मसु प्रवर्तियेता तं क्षेत्रज्ञं पण्डिता वदन्ति । यः पुनरेष न्यापारान्करोति
शरीराल्यः स पृथिन्यादिभूतारन्धत्वाद्भृतात्मैवेति पण्डितेरूच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते सर्व सुखं दुःखं च जनमसु ॥ १३ ॥

जीवसंश इति ॥ 'जीव'शब्दोऽयं महत्परः, 'येन' इति करणविभक्तिनिर्दृ-शात् । उत्तरश्लोके च 'तावुभौ भूतसंप्रकौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च' (१२१४) इति तच्छब्देन प्रत्यवमशाच्छरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽन्तःशरीरमात्माख्यत्वादात्मा जीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां सहज आत्मा । तत्प्राप्तेस्तस्य विनियोगात् । येनाई-कारेन्द्रियक्पत्या परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजनम सुखं दुःखं चानु-भवति ॥ १३ ॥

> ताबुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च । उचावचेषु भूतेषु स्थितं तं च्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति ॥ तौ द्वौ महत्क्षेत्रज्ञौ पृथिन्यादिपञ्चभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं सर्वेकोकवेदस्सृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिति निर्दिष्टं परमात्मानसुत्कृष्टाप-कृष्टसत्त्वेषु न्यवस्थितमाश्रित्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

[अध्यायः १२

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति श्ररीरतः । उचावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ १५॥

असंख्या इति ॥ तस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्तयो जीवाः 'क्षेत्रज्ञ'शब्दे-नानन्तरमुक्ता लिङ्गशरीराविष्ठन्ना वेदान्त उक्तमकारेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा लिः-सरन्ति । या मूर्तय उत्कृष्टापकृष्टभूताग्निदेवरूपतया परिणताति सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

> पश्चभ्य एव मीत्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् । शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति ॥ पञ्चभ्य एव पृथिन्यादिभूतेभ्यो दुष्कृतकारिणां मनुष्याणां पीडानुभवप्रयोजकं जरायुजादिदेहन्यतिरिक्तं दुःखसहिष्यु शरीरं परलोके जा-यते ॥ १६ ॥

> तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः । तास्वेत्र भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७॥

तेनेति ॥ तेन निर्गतेन शरीरेण ता यमकारिता यातना दुष्कृतिनो जीवाः सुक्ष्मानुभूतस्थूळशरीरनाशे तेप्वेवारम्भकभूतभागेषु यथास्वं प्रळीयन्ते । तत्संयोगिनो भूत्वाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् । व्यपेतकरमपोऽभ्येति तावेवोभौ महोजसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति ॥ स शरीरी भूतसृक्ष्मादिलिङ्गशरीराविष्ठिक्नो निषिद्धशब्द-स्पर्शेरूपरसगन्धाख्यविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानन्तरं भोगाद-पहतपाप्मा तावेव महत्परमात्मानौ महावीयौं द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

तौ धर्म पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।

याभ्यां प्रामोति संप्रक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९॥

ताविति ॥ तौ महत्परमात्मानौ अनलसौ तस्य जीवस्य धर्म भुक्तरोषं च पापं सह विचारयतः । याभ्यां धर्माधर्माभ्यां युक्तो जीवः परलोकेहलोकयोः सुखदुःस्वे प्रामोति ॥ १९ ॥

यैद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः। तैरेव चावृतो भूतैः खर्गे सुखम्रुपाश्चते॥ २०॥

यदीति ॥ स यदि जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठति अल्पं चाधर्मे तदा तैरेव पृथिन्यादिभूतैः स्थूलशरीररूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्ग-सुखमनुभवति ॥ २० ॥

पाठाo-1 भूतेभ्यः. 2 यथाचरति.

यदि तु प्रायशोऽधर्म सेवते धर्ममल्पशः । तैर्भृतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्तोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदीति ॥ यदि पुनः स जीवो मानुषदशायां वाहुल्येन पापमनुतिष्ठति अल्पं च पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूपतया परिणतैस्यक्तो मृतः सञ्च-नन्तरं 'पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः' (१।२।१६) इत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचित-संपातकिनदेहो यामीः पीढा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मपः। तान्येव पश्चभूतानि पुनरप्येति भागग्रः॥ २२॥

यामीरिति ॥ स जीवो यमकारितास्ताः पीडास्तेन कठिनदेहेनानुभूय ततो भोगेनापहतपाप्मा तान्पञ्च जरायुजादिशरीरारम्भकान्प्रथिन्यादिभूतभागान-धितिष्ठति । मानुषादिशरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

> एँता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा । धर्मतोऽधर्मतश्रेव धर्मे दृष्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

पता इति ॥ अस्य जीवस्य एता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनरकाञ्चपभोगोचि-तप्रियाप्रियदेहप्राप्तीरन्तःकरणे ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने मनः सदा संगतं कुर्यात् ॥

> सत्त्वं रजस्तमश्चेव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् । यैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ २४ ॥

सत्त्वमिति ॥ सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणलक्षणानि बात्मोपकार-कत्वादात्मनो महतो गुणाञ्जानीयात्, यैर्व्यासो महानिमान्स्थावरजङ्गम-रूपान्पदार्थान्निःशेषेण व्याप्य स्थितः ॥ २४ ॥

> यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते । स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

य इति ॥ यद्यपि सर्वमेवेदं त्रिगुणं तथापि यत्र देहे येषां गुणानां मध्ये यो गुणो यदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्वणळक्षणबहुळं तं देहिनं करोति ॥ २५ ॥

संप्रति सत्त्वादीनां लक्षणमाह—

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् । एतद्याप्तिमदेतेषां सर्वभृताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

सत्त्वमिति ॥ यथार्थावभासो ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणम् । एतद्विपरीत-मज्ञानं तत्त्रमोलक्षणम् । विषादाभिलाषं मानसकार्यं रजोलक्षणम् । स्वरूपं तु

[अध्यायः १२

सत्त्वरजस्तमसां शीलशितिविषादात्मकम्। तथा च पठन्ति 'शीतिविषादात्मकाः प्रकाशवृत्ति नियमार्था अन्योन्याभिभवजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः'। एतेषां सत्त्वादिगुणानामेतज्ज्ञानादि सर्वप्राणिव्यापकं लक्षणम् ॥ २६ ॥

तत्र यत्त्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् । प्रशान्तमिव शुद्धामं सन्त्वं तेदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तंत्रेति ॥ तसिकात्मिन यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यसमितक्केशं प्रकाशरूप-मनुभवेत्तत्सत्त्वं जानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमश्रीतिकरमात्मनः। तद्रजः श्रंतीपं विद्यात्सततं हारि देहिनाम्।। २८॥

यस्विति ॥ यत्पुनः संवेदनं दुःखानुविद्धमत एव सत्त्वशुद्धात्मशितेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषयसपृद्दोत्पादकं तत्त्विनवारकात्प्रतिपक्षं रजो जानी-यात् ॥ २८ ॥

> यतु स्थान्मोहसंयुक्तमन्यक्तं विषयात्मकम् । अप्रतक्र्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यित्विति ॥ यरपुनः सदसिद्विकश्चन्यमस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्कनीय-स्वरूपमन्तःकरणविहःकरणाभ्यां दुर्ज्ञातं तत्तमो जानीयात् । एषां च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवता भवितव्यमित्येतस्त्रयोजनकम् ॥२९॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोद्यः।

अप्रयो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३०॥ जयाणामिति ॥ एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामि गुणानां यथाक्रममुक्तम-मध्यमाधमरूपो यः फलोत्पादकसं विशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३०॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचिमिन्द्रियनिग्रहः।

धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्वकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥ वेदाभ्यास इति ॥ वेदाभ्यासः, प्राजापत्याद्यनुष्टानं, शास्त्रार्थावनोधः, मृद्वार्यादिशौनं, इन्द्रियसंयमः, दानादिधर्मानुष्टानं, आत्मध्यानपरता, एत-स्मन्त्वाख्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

> आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः। विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

आरम्मेति ॥ फलार्थं कर्मानुष्टानशीलता, अल्पेऽप्यथें वैक्कन्यं, निषिद्धक-र्माचरणं, अजसं शब्दादिविषयोपभोग इत्येतद्रजोभिधानगुणस्य कार्यम्॥३२॥

पाठा॰—1 तदवधारयेत्. 2 तद्रजोऽप्रतिपं (=अप्रलक्षं, पारमार्थिकम्); तद्रजोऽप्रतिषं (=प्रतिधातरहितं). 3 हर्तृ.

लोभः खमोऽधृतिः कौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३॥

लोभ इत्यादि ॥ अधिकाधिकधनस्प्रहा, निद्रात्मता, कातर्य, पैशुन्यं, पर-लोकाभावबुद्धिः, आचारपरिलोपः, याचनशीलत्वं, संभवेऽपि धर्मादिष्वनव-धानं, इत्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

> त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम्। इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४॥

त्रयाणामपीति ॥ एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिष्ठ कालेषु भूत-भविष्यद्वर्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्यमाणसापेक्षिकं क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञातन्त्रम् ॥ ३४ ॥

> यत्कर्म कृत्वा कुर्वेश्व करिष्यंश्चेव लज्जति । तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वे तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

यदिति ॥ यकर्म कृत्वा, कुर्वन्, करिष्यंश्च लजावान्भवति । कालत्रये द्वयोरन्यत्र वेति विवक्षितं तत्सर्वं तमःकार्यत्वात्तमोभिधानं गुणलक्षणं शास्त्र-विदा बोद्धन्यम् ॥ ३५ ॥

> येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम्। न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम्।। ३६॥

येनेति॥ इहलोके महतीं ख्याति प्राप्तयाम् इत्येतद्धीमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थं नच तत्कर्मफलासंपत्ते। दुःखी भवति तद्गुजःकार्यत्वाद्ग्जोगुण-लक्षणं विज्ञेयम्॥ ३६॥

> यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् । येन तुष्यति चात्मास्य तत्सच्वगुणलक्षणम् ॥ ३७॥

यदिति ॥ यत्कर्मे वेदार्थं सर्वात्मना ज्ञातुमिच्छति, यच कर्माचरन् काल-त्रयेऽपि न लज्जति, येन येन कर्मणाऽस्यात्मतुष्टिर्जायते, तत्सन्त्वास्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

> तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थं उच्यते । सन्त्रस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठचमेषां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

तमस इति ॥ कामप्रधानता तमसो लक्षणम्, अर्थनिष्टता रजसः, धर्म-प्रधानता सत्त्वस्यः, एषां च कामादीनामुत्तरोत्तरस्य श्रेष्टत्वम् । कामादर्थः श्रेयान्, अर्थमूलत्वात्कामस्य । ताम्यां च धर्मः, तन्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८ ॥ येन यास्तु गुणेनेपां संसारान्त्रतिपद्यते । तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्थास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

येनेत्यादि ॥ एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन स्वकार्येण या गती-जीवः प्राप्तोति ताः सर्वेस्थास्य जगतः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

देवत्वं साचिका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः।

तिर्यक्तवं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४०॥ देवत्वमिति॥ ये सत्त्ववृत्ताववस्थितास्ते देवःवं यान्ति। ये तु रजोवृत्त्यवस्थिनतास्ते मनुष्यत्वम् । ये तमोवृत्तिस्थास्ते तिर्यक्तवं चेलेषा त्रिविधा जनमशक्तिः॥

त्रिविधा त्रिविधेषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः। अधमा मध्यमाग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥४१ ॥

त्रिविधेति ॥ या सन्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मान्तरप्राप्तिरुका सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्मभेदाज्ज्ञानभेदाचाधममध्यमोत्तमभेदेन पुनिख्यविधा बोद्धव्या ॥ ४९ ॥

> स्थावराः कृमिकीटाश्र मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः । पञ्चवश्र मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

स्थावरा इति ॥ स्थावरा वृक्षादयः, कृमयः सूक्ष्माः प्राणिनः, तेभ्य ईष-तस्थूलाः कीटाः,तथा मत्स्वसर्पकूर्मपञ्चसृगाश्चेलेषा तमोनिमित्ता जघन्या गतिः॥

हिस्तिनश्च तुरंगाश्च ऋद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः।

सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥ हस्तिनश्चेति ॥ हस्त्यश्चग्रदम्लेच्छसिंहव्यावस्करास्त्रमोगुणनिमित्ता

मध्यमा गतिः। गर्हिता इति म्लेच्छानां स्वरूपानुवादः॥ ४३॥

चारणाश्र सुपर्णाश्र पुरुषाश्रेव दाम्भिकाः । रक्षांसि च पिशाचाश्र तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

चारणास्त्रेति ॥ चारणा नटादयः, सुपर्णाः पक्षिणः, छन्नना कर्मकारिणः पुरुषाः, राक्षसाः, पिशाचाश्रेत्येषा तामसीपूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

झल्ला मल्ला नटाश्रेव पुरुषाः रास्त्रवृत्तयः ।

द्युतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

झ्ला इति ॥ झ्ला म्लाः क्षत्रियाद्वात्यात्सवर्णायामुत्पन्ना दशमाध्यायोक्ता ह्रेयाः । तत्र झ्ला यष्टिप्रहरणाः, म्ला बाहुयोधिनः, रङ्गावतारका नदाः, शस्त्रजीविद्यूतपानप्रसक्ताश्च पुरुषा अधमा राजसी गतिर्ह्नेया ॥ ४५ ॥

पाठा॰—1 यांस्तुः, येन यं तु गुणेनैषां संसारं प्रतिपद्यते । तं समासेन.

१ अत्र 'संसारान्' इत्यनेन गतीर्जातन्याः। सर्वज्ञनारायणस्तु जातीरिति न्याख्यातवान्र-

राजानः क्षत्रियाश्रेव राज्ञां चैव पुरोहिताः । वादयुद्धप्रधानाश्र यध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

राजान इति ॥ राजानोऽभिषिक्ता जनपदेश्वराः । तथा क्षत्रिया राजपुरो-हिताश्च शास्त्रार्थकळहप्रियाश्च एषा राजसी गतिर्मध्यमा बोस्ट्रव्या ॥ ४६ ॥

> गन्धर्वा गुद्यका यक्षा विद्यानुचराश्र ये। तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीपूत्तमा गतिः॥ ४७॥

गन्धर्वा इति ॥ गन्धर्वाः, गुद्धकाः, यक्षा जातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः, ये च देवानुयायिनो विद्याधरादयः, अप्सरसश्च देवगणिकाः सर्वा इत्येषा राजसीमध्य उत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नश्चत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सान्त्रिकी गतिः ॥ ४८ ॥
तापसा इति ॥ वानप्रस्थाः, भिक्षवः, ब्राह्मणाश्च, अप्सरोव्यतिरिक्ताः पुष्पकादिविमानचारिणः, नक्षत्राणि, दैसाश्चेसेषा सन्त्वनिमिन्ताऽधमा गतिः ॥४८॥

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींपि वत्सराः । पितरश्चेव साध्याश्च द्वितीया सान्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

यज्वान इति ॥ यागशीलाः, तथर्षयः, देवाः, वेदाभिमानिन्यश्च देवता विश्रहवत्य इतिहासप्रसिद्धाः, ज्योतींिष श्ववादीनि, वत्सरा इतिहासदृष्ट्या विश्रह्वन्तः, पितरः सोमपादयः, साध्याश्च देवयोनिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सान्त्रिकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५०॥

ब्रह्मेति ॥ चतुर्वद्नः, विश्वस्ताश्च मरीच्याद्यः, धर्मो विश्वहवान्, महान्, अञ्यक्तं च सांख्यप्रसिद्धं च तत्त्वद्वयं, तद्धिष्ठानृदेवताद्वयमिह विवक्षितम् । अचेतनगुणत्रयमात्रस्थोत्तमसात्त्विकगतित्वानुपपत्तेः। एतां चतुर्वद्नाद्यात्मिकां सत्त्वनिमित्तामुत्कृष्टां गतिं पण्डिता वदन्ति ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रःप्रकारस्य कर्मणः । त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

एष इति ॥ एष मनोवाकायरूपत्रयभेदेन त्रिःप्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्त-मोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कात्स्येनोक्तः । 'सार्वभौतिकः' इत्यभिधानाद्नुका अप्यत्र गतयो द्रष्टव्याः । उक्तगतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

[अध्यायः १२

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च । पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन च प्रायश्चि-त्तादिधर्माननुष्टानेन मूढा मनुष्यापसदाः क्रस्सिता गतीः प्राप्तुवन्ति ॥ ५२ ॥

> यां यो योनि तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा। ऋमशो याति लोकेऽसिंसतत्तत्तर्वं निवोधत ॥ ५३॥

यां यामिति ॥ अयं जीवो येन येन पापेन कर्मणा इह लोके कृतेन यद्यजन्म प्राप्तोति तत्सर्वं क्रमेण ऋणुत ॥ ५३ ॥

> वहून्वर्षगणान्वोरान्नरकान्त्राप्य तत्क्षयात् । संसारान्त्रतिपद्यन्ते महापातिकनस्त्विमान् ॥ ५४ ॥

बहू निति ॥ बहाहसादिमहापातककारिणो बहू-वर्षसमृहान् भयंकरान्नरका-न्प्राप्य तदुपभोगक्षयाहुष्कृतरोषेण वश्यमाणान् जन्मविशेषान्प्राप्नुवन्ति ॥५४॥

> श्वस्करखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुकसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

श्वेति ॥ कुकुरस्करगर्दभोष्ट्रगोच्छागमेषसृगपक्षिचण्डालानां पुक्कसानां च निषादेन श्र्द्रायां जातानां संबन्धिनीं जाति ब्रह्महा प्रामोति; तत्र पापशेष-गौरवलाधवापेक्षया क्रमेण सर्वयोनिप्राप्तिवींद्य्या । एतमुत्तरत्रापि ॥ ५५ ॥

कृमिकीटपतङ्गानां विड्युजां चैव पक्षिणाम् । हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ५६ ॥ कृमीति ॥ कृमिकीटश्रलभानां पुरीषभक्षिणां पक्षिणां हिंसनशीलानां च क्याब्रादीनां प्राणिनां जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति ॥ ५६ ॥

स्ताहिसरटानां च तिरश्वां चाम्बुचारिणाम् । हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥ स्तृताहीति ॥ ऊर्णनामसर्पकृकलासानां, जलचराणां च, तिरश्चां कुम्मीरा-दीनो, हिंसनशीलांनां च योनिं सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्प्रामोति ॥५०॥

> तृणगुल्मलतानां च ऋव्यादां दंष्ट्रिणामपि । ऋरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

तृणेति ॥ तृणानां दूर्वादीनां, गुल्मानामप्रकाण्डादीनां, छतानां गुडूच्या-दीनां, आममांसभक्षिणां गृधादीनां, दंष्ट्रिणां सिंहादीनां, क्रूरकर्मशालिनां वधशीलानां च न्याधादीनां जातिं शतवारान्यासोति गुरुदारगामी ॥ ५८॥

हिंसा भवन्ति ऋव्यादाः क्रमयोऽमक्ष्यभक्षिणः । परस्परादिनः स्तेनाः प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥

हिंस्ना इति ॥ ये प्राणिवधशीलास्त आममांसाशिनो मार्जारादयो भवन्ति। अभक्ष्यभक्षिणो ये ते क्रमयो जायन्ते। महापातकन्यतिरिकाश्चौरास्ते परस्परं मांसस्यादिनो भवन्ति। ये चाण्डालादिस्तागामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणि-विशेषा जायन्ते। 'प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः' इति ल्लन्दःसमानत्वात्समृतीनां, 'सर्वे विधयश्लन्दस्ति विकल्प्यन्त' (क्षौ. प. स. ३६) इति विसर्गलोपे च । यद्वा यलोपे च सवर्णदीर्घः॥ ५९॥

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्थैव च योषितम् । अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

संयोगिमिति ॥ यावःकालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं बह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परेषां च स्त्रियं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णाद्-न्यदपहल्य एकैकपापकारेण ब्रह्मराक्षसो भृतविशेषो भवति ॥ ६० ॥

मणियुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः। विविधानि च रतानि जायते हेमकर्तृषु।। ६१॥

मणीति ॥ मणीन्माणिक्यादीनि, मुक्ताविद्धमौ च, नानाविधानि च रतानि वेदूर्यहीरकादीनि लोभेन हत्वात्मीयश्रमाद्विना सुवर्णकारयोनौ जायते । केचितु हेमकारपक्षिणमाचक्षते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्याखुः कांसं हंसो जलं प्लवः।

मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥ धान्यमिति ॥ धान्यमपहत्य मूषिको भवति । कांश्रं हत्वा इंसः, जलं हत्वा प्रवाख्यः पक्षी, माक्षिकं हत्वा दंशः, श्लीरं हत्वा काकः, विशेषोपदिष्ट-गुडलवणादिन्यतिरिक्तमिक्ष्वादिरसं हत्वा श्वा भवति । घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं गृश्रो वेपां महुस्तैलं तैलपकः खगः। चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शक्कनिर्देधि॥ ६३॥

मांसमिति ॥ मांसं हत्वा गृथ्रो भवति । वपां हत्वा मद्भनामा जलचरो भवति । तैलं हत्वा तैलपायिकाल्यः पक्षी, लवणं हत्वा चीराल्य उच्चेःस्वरः कीटः, दिध हत्वा बलाकाल्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयं तिचिरिईत्वा क्षीमं हत्वा तु दर्दुरः ।

कार्पासतान्तवं क्रौश्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥ ६४॥ कौशेयमिति ॥ कीटकोशनिर्मितं वस्रं हत्वा तित्तिरिर्नामा पक्षी भवति ।

पाठा०—1 वसां मद्धसौलै.

क्षौमकृतं वस्तं हत्वा मण्ड्कः, कार्पासमयं पटं हत्वा क्रौडास्यः प्राणी, गां हत्वा गोधा, गुडं हत्वा वाग्गुदनामा शकुनिभवति ॥ ६४ ॥

> छुच्छुन्दिरः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु वर्हिणः । श्वावित्कृतान्नं विविधमकृतानं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

छुच्छुन्दरिरिति॥ सुगन्धिद्रव्याणि कस्तूर्यादीनि हत्वा छुच्छुन्दरिभैवति। वास्त्कादिपत्रशाकं हत्वा मयूरः, सिद्धाबमीदनसक्वादि नानाप्रकारकं हत्वा श्वाविधाख्यः प्राणी, अकृताजं तु वीहीयवादिकं हत्वा शल्यकसंज्ञो जायते॥ ६५॥

> वको भवति हृत्वाधि गृहकारी ह्युपस्करम् । रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

बक इति ॥ अग्निं हत्वा वकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगि शूर्पमुस-लादि हत्वा भित्त्यादिषु मृत्तिकादिगृहकारी सपक्षः कीटो भवति । कुसुम्भा-दिरकानि वासांसि हत्वा चकोराख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

वृको मृगेमं व्याघोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः।

स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पश्चनजः ॥ ६७ ॥

वुक इति ॥ सृगं हिस्तनं वा हत्वा वृकाख्यो हिंसः पशुर्भवति । घोटकं हत्वा व्यात्रो भवति । फलमूलं हत्वा मर्कटो भवति । स्त्रियं हत्वा मलूको भवति । पानार्थमुद्कं हत्वा चातकाख्यः पक्षी । यानानि शकटादीनि हत्वा उद्दो भवति । पशुनुकेतरान् हत्वा छागो भवति ॥ ६७ ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलाञ्चरः ।

अवस्यं याति तिर्यक्तवं जग्ध्वा चैवाहुतं हिवः ॥ ६८॥

यद्वेति ॥ यत्किचिदसारमपि परद्रव्यमिच्छातो मानुषोऽपहत्व पुरोडाशा-दिकं तु हविरहुतं भुक्तवा निश्चितं तिर्यक्तवं प्रामोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्तुयुः।

एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वस्रुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोऽपीति ॥ स्त्रियोऽप्येतेन प्रकारेणेच्छातः परस्त्रमपहत्व पापं प्राप्तु-वन्ति । तेन पापेनोक्तानां जन्तूनां भार्यात्वं प्रतिपद्यन्ते ॥ ६९ ॥ एवं निषद्धाचरणफळान्यभिधायाधुना विहिताकरणफळविपाकमाह—

स्त्रेम्यः स्त्रेम्यस्तु कर्मभ्यश्युता वर्णा ह्यनापदि।

पापान्संसृत्य संसारान्त्रेष्यतां यान्ति श्रेत्रुषु ॥ ७० ॥

स्वेभ्य इति॥ ब्राह्मणाद्यश्वत्वारो वर्णा आपदं बिना पञ्चयज्ञादिकर्मेत्यागिनो वस्यमाणाः कुत्सिता योनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे राजुदासत्वं प्राप्नुवन्ति ७०

पाठा०-1 दस्युषु.

१ राघवानन्द्रतु—'आहुतं' इति पदच्छेदं विधाय, 'देवार्थ संचितम्' इति प्राह.

वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विष्रो धर्मात्स्वकाच्युतः । अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः केटपूतनः ॥ ७१ ॥

वान्ताशीति ॥ बाह्मणः स्वकर्मश्रष्टश्छिदितशुक्, ज्वालामुखः प्रेतिवशेषो जायते । क्षत्रियः पुनर्नष्टकर्मा पुरीवश्वयभोजी कटपूतनाख्यः प्रेतिवशेषो भवति ॥ ७१ ॥

> मैत्रांक्षज्योतिकः त्रेतो वैश्यो भवति पूयश्चक् । चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्युतः ॥ ७२ ॥

मैत्रेति ॥ वैद्यो अष्टकर्मा मैत्राक्षज्योतिकनामा प्यभक्षः प्रेतो जन्मान्तरे भवति । मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुस्तदेवाक्षं कर्मेन्द्रियं तत्र ज्योतियस सं मैत्राक्षज्योतिकः । पृषोदरादित्वाज्योतिषः, षकारलोपः । द्युदः पुनर्भष्टकर्मा चैलाशकाख्यः प्रेतो भवति । चेलं वस्तं तत्संबन्धिनीं यूकामश्वातीति चेलाशकः । गोविन्दराजस्तु चेलाशकाख्यः कीटश्रेल इत्युच्यते, तद्रक्षश्च स भवतीस्याह । तद्युक्तं; प्रेताख्यप्राणिविशेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

यथा यथा निषेवन्ते विषयान्विषयात्मकाः । तथा तथा कुशलता तेषां तेषुपजायते ॥ ७३ ॥

यश्चेति ॥ यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोळपा नितान्तं सेवन्ते तथा तथा विषयेष्वेव तेषां प्राचीण्यं भवतीति ॥ ७३ ॥

ततः,--

तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः । संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७४ ॥ त इति ॥ तेऽल्पधियस्तेषां निबद्धविषयोपभोगानामभ्यासवारतम्यासासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हिततसासु तिर्थगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्नादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् । असिपत्रवनादीनि वन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

तामिस्रादिष्विति ॥ 'संप्रामुवन्ति' (१२।७४) इति पूर्वेश्लोकस्थमिहोत्तरत्र चानुवर्तते । तामिस्नादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु नरकेषु दुःखानुभवं प्राप्तु-वन्ति । तथाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनास्मिकान्नरकान्त्रामुवन्ति ॥ ७५ ॥

> विविधाश्चेव संपीदाः काकोत्र्केथ भक्षणम् । करम्भवालुकातापान्कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६॥

विविधा इति ॥ विविधपीडनं काकाचैर्भक्षणं तथा तसवालुकादीन् कुम्मी-पाकादींश्च नरकान्दारुणान्प्राप्तुवन्ति ॥ ७६ ॥

पाठा॰—1 कूटपूतनः (=दुर्गंधयुतनासिकः). 2 मैत्राक्षिः

संभगंश्र वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः । शीतातपाभिघातांश्र विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

संभवांश्चेति ॥ संभवान् तिर्यंगादिजातिषु निसं दुःखबहुलासूत्पर्ति प्राप्तुव-नित । तत्र शीतातपादिपीडनादि नानाप्रकाराणि च प्राप्तुवन्ति ॥ ७७ ॥

> असकुद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् । वन्धनानि च कष्टानि परश्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

अस्तकृदिति ॥ पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिं च योनियन्नादिभि-र्दुःस्नावहामुत्पन्नाश्च शृङ्खलादिभिर्वन्धनादिपीडामनुभवन्ति । परदासत्वं च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्व संवासं चैव दुर्जनैः । द्रव्यार्जनं च नार्ग्नं च मित्राऽमित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥

यन्धुप्रियेति ॥ वान्धवैः सुहद्भिः सह वियोगान् , दुर्जनश्च सहैकत्रावस्थानं, धनार्जनप्रयासं, धनविनाशं, कप्टेन मित्रार्जनं, शत्रुपादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च॥७९॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्वोपपीडनम् ।

क्केशांश्र विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥ जरामिति ॥ जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्रोपपीडनं क्षुत्पिपासा-दिना च नानाप्रकारान् क्वेशान्मृत्युं च दुर्वारं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलग्रुपाश्चते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति ॥ यथाविधेन सार्त्तिकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यद्य-कर्म स्नानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरीरेण सार्त्तिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्त्रस्थानादिफल्मुपसुङ्के ॥ ८१ ॥

एष सर्वः सम्रुद्धिः कर्मणां वः फलोद्यः । नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रसेदं निवोधत ॥ ८२ ॥

एव इति ॥ एव युष्माकं विहितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्वः फलोदय उक्तः । इदानीं ब्राह्मणस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय हितं कर्मानुष्टानं हदं रूगुत ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासत्तपो ज्ञानिमिन्द्रियाणां च संयमः।

अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति ॥ उपनिषदादेवेदस्य अन्यतोऽर्थतश्चावर्तनं, तपः कृच्छादि, ज्ञानं ब्रह्मविषयं, इन्द्रियजयः, अविहितर्हिसावर्जनं; गुरुशुष्र्षेतित्यकृष्टं सोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

पाठा०—1 काष्ट्रानि.

सर्वेषामपि चैतेषां ग्रुभानामिह कर्मणाम् । किंचिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४॥

सर्वेषामिति ॥ सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां श्रुमकर्मणां मध्ये सिंचि-कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्वादिति वितर्के । ऋषीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तर-श्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् । तद्भग्रयं सर्वेविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५॥

सर्वेषामिति ॥ एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्य उपनिषद्वक्रपरमार्थ-ज्ञानं प्रकृष्टं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाद्द-यतो मोक्ष-स्तसाव्याप्यते ॥ ८५ ॥

पण्णामेषां तु पूर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च । अ श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

षण्णामिति ॥ एषां पुनः षण्णां पूर्वोक्तानां नेदाश्यासादीनां कर्मणां मध्ये नेदिकं कर्म परमार्थज्ञानमेहिकामुष्मिकश्रेयस्करतरं ज्ञातन्यम् । पूर्वश्लोके मोश्चन्द्रेतुत्वमात्मज्ञानस्थोक्तम्, इह तु ऐहिकामुष्मिकश्रेयोन्तरहेतुत्वमुच्यत इस्पानिक्त्त्यम् । तथा हि-प्रतीकोपासनानां संशयोद्यं 'नाम ब्रह्णेत्वमुच्यत यावन्त्राञ्चो गतं तत्रास्य कामचारो भवति'। गोविन्दराजस्तु एषां पूर्वश्लोकोक्तानां नेदाश्यासादीनां षण्णां कर्मणां मध्यात्सार्तकर्मापेश्चया नेदिकं कर्म सर्वदेहपरलोके सातिश्चयं सातिशयेन कीर्तिस्वगितिःश्चेयःसाधनं श्चेयमिति व्याख्यातवान्।
तद्युक्तम्; नेदाश्यासादीनां षण्णामिष प्रत्येकं श्चितिविहितःवात्। तेषु मध्ये
स्मार्वापेश्चया किंन्विदेवं किंन्विश्च नेति न संभवति। ततश्च कथं निर्धारणे षष्टी? तस्माद्यथोक्तेव व्याख्या ॥ ८६ ॥

इदानीमेहिकामुध्मिकश्रेयःसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयसि—
वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्त्रसिस्तिस्मिन्कयाविधौ ॥ ८७॥

वैदिक इति ॥ वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनारूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्चोकोक्तान्येहिकामुध्मिकश्चेयांसि तस्मिन्नुपासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति । अथवा 'सर्वाण्येतानि' इति वेदास्यासादीन्येव परासृहयन्ते । परात्मज्ञाने वेदास्यासादीनि 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यहेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (इह. उ. ४।४।२२) इति श्चतिविहिताङ्गत्वेनान्तभवन्ति ॥८७॥

सुखाभ्युद्यिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च । प्रदृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सखेति ॥ वैदिकं कर्मात्र ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपासनादि च गृहाते । स्व-र्गादिसुखप्राप्तिकरसंसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्ताख्यं वैदिकं कर्म, तथा निःश्रेयसं मोक्षसदर्थं कर्म नै:श्रेयसिकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रकारकं वेदितन्यम् ॥ ८८ ॥

प्तदेव स्पष्टयति-

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्र्शते । निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥ [अकामोपहतं नित्यं निर्हतं च विधीयते । कामतस्तु कृतं कर्म प्रवृत्तसुपदिश्यते ॥]

इहिति ॥ इह काम्यसाधनं वृष्टिहेतुकारि यागादि, परत्र स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि यत्कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तमित्युच्यते । दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्वेह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निः वृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

> प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम्। निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पश्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तामिति ॥ प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वं तत्फलं कर्मणा प्राप्तोति। एतच प्रदर्शनार्थमन्यफलकेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्तोति । निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारम्भकानि पञ्च भूतान्यतिक्रामति । मोक्षं प्रामोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

> सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । समं पश्यनात्मयाजी खाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वेति ॥ सर्वभृतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिणामसिद्धानि मध्येव परमात्मन्यासत इति सामान्येन जानकात्मयाजी ब्रह्मार्पणन्यायेन ज्योतिष्टोमादि कुर्वन् स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वराद ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं छभते । मोक्षमामोतीत्वर्थः । तथा च श्रुतिः (छां.२।१४।१)-'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति श्नान्त उपासीत' तथा यजुर्वेदमञ्च:-'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं बतो न विजुगुप्सते'॥ ९१ ॥

पाठा॰—1 ज्ञातपूर्व तु. 2 सार्ष्टिताम्.

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः। आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्।। ९२ ॥

यश्चेति ॥ शास्त्रचोदितान्यप्यप्तिहोत्रादीनि कर्माणि परिखज्य ब्रह्मध्याने-निद्धयजयप्रणवोपनिषदादिवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यसं क्रयीत् । एतचैषां मोक्षो-पायान्तरङ्गोपायत्वप्रदर्शनार्थं न त्वप्तिहोत्रादिपरिखागपरत्वसुक्तम् ॥ ९२ ॥

> एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

एतदिति ॥ एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि द्विजातेर्जन्मसाफल्यापादकत्वा-जन्मनः साफल्यं विशेषेण ब्राह्मणस्य । यसादितत्प्राप्य द्विजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारान्तरेण ॥ ९३ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातन्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसामाह—

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्रक्षः सनातनम् । अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

प्रितृदेवेति ॥ पितृदेवमनुष्याणां हन्यकन्यानदानेषु वेद एव चक्षुरिव चक्षुरनश्चरं तत्त्रमाणत्वादसंनिकृष्टफलकन्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशाद् । अशक्यं च वेदशाखं कर्तुम् । अनेनापौरुवेयतोक्ता । अप्रमेयं च मीमांसा-दिन्यायनिरपेक्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयमेवं न्यवस्था । ततश्च मीमांसया न्याकरणाचङ्गेश्च सर्वन्नहात्मकं वेदार्थं जानीयादिति न्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

> या वेदबाह्याः रैमृतयो याश्र काश्र कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः ग्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥९५॥

या वेदबाह्या इति ॥ याः स्मृतयो वेदमूला न भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि 'वैत्यवन्द्रनात्स्वर्गो भवति'इत्यादीनि । यानि चासत्तर्कमूलानि देवताऽपूर्वादि-निराकरणात्मकानि वेदबिरुद्धानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्क-लानि, यसाग्ररकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥

एतदेव स्पष्टयति

उत्पद्यन्ते विनैश्यन्ति यान्यतोऽन्यानि कानिचित् । तान्यर्वाकालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६ ॥

उत्पद्यन्त इति ॥ यान्यतो वेदादन्यमूळानि च कानिचिच्छाखाणि पौरुषेय-त्वादुत्पद्यन्ते एवमाञ्ज निनश्यन्ति । तानि च इदानींतनत्वाक्षिण्फलानि असत्यरूपाणि च; स्मृत्यादीनां तु वेदमूळत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ९६ ॥ चातुर्वेण्यं त्रयो लोकाश्रत्वारश्राश्रमाः पृथक् । भृतं भन्यं भविष्यं च सर्वे वेदात्त्रसिष्यति ॥ ९७ ॥

चातुर्वण्यं मिति॥ 'बाह्मणोऽस्य मुलमासीत्' (क.सं.८।४।१९) इत्यादिवेदा-देव चातुर्वण्यं प्रसिष्यति। बाह्मणोभुतमातापितृजनितःवमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोऽपि वेदादेव प्रसिद्धः। एवं ब्रह्मचर्याद्याश्रमा अपि चल्वारो वेदमूलकत्वाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति। किं बहुना, यक्तिंचिदतीतं वर्तमानं भविष्यं च तत्सर्वं 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्' (३।७६) इत्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिध्यति॥ ९७॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पश्चमः । वेदादेव प्रस्यन्ते प्रस्तिगुणकर्मतः ॥ ९८ ॥

दाब्द इति ॥ य इह लोके परलोके च शब्दादयो विषयाः प्रसूयन्ते प्रयु-ज्यन्ते एतैरिति प्रसूतयः, प्रसूतयश्च गुणाश्चेति सःवरजस्त्रमोरूपाः तिञ्चवन्ध-नवैदिककर्महेतुःवाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥

> विमर्ति सर्वभृतानि वेदशास्त्रं सनातनम् । तसादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

विभर्तीति ॥ वेदशास्त्रं निलं सर्वभूतानि धारयति । तथा च 'हविरसौ द्वयते सोऽग्निरादित्यमुपसपैति, तत्सूर्यो रिहमभिवेषैति, तेनान्नं भवति, अथेह भूतानामुत्पत्तिः स्थितिश्चेति हविर्जायते' इति बाह्मणम् । तस्माद्वेदशास्त्रमस्य जन्तोवैदिककर्माधिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टं पुरुषार्थसाधनं जानन्ति ॥ ९९ ॥

> सेनीपत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वेलोकाधिपत्यं च वेद्शास्त्रविद्हिति ॥ १०० ॥

सेनापत्यमिति ॥ सेनापत्यं, राज्यं, दण्डप्रणेतृत्वं, सर्वभूम्याधिपत्यादी-न्येतत्सर्वमुक्तप्रयोजनं वेदात्मकशास्त्र एवाईति ॥ १०० ॥

> यथा जातवलो बिह्नर्दहत्याद्रीनिप द्धमान् । तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ १०१ ॥ [न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवेत् । अज्ञानाच प्रमादाच दहते कर्म नेतरत् ॥]

यशेति ॥ यथा वृद्धोऽग्निरार्ज्ञानिप द्वमान्दहरोवं अन्थतोऽर्थतश्च वेदशः प्रतिषिद्धाद्याचरणादिकमेजनितं पापमात्मनो नाशयति । एवं च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किं त्वहितनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितः ॥ १०१ ॥

पाठा॰—1 प्रसृतेर्गुणधर्मतः, 2 सेनापत्यं.

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्रतत्राश्रमे वसन् । इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

वेद्शास्त्रार्थेति ॥ यसत्त्वतो वेदं तद्र्थं च कमे ब्रह्मात्मकं जानाति स निल्पनैमित्तिककर्मानुगृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितोऽसिक्षेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

> अज्ञेम्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिम्यो धारिणो वराः । धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः॥१०३॥

अज्ञेभ्य इति ॥ उभयोः प्रशस्तवे सत्यन्यतरातिशयविवक्षायां श्रेष्ठ इती-ष्टनो विधानादीषद्ध्ययना अज्ञास्तेभ्यः समग्रग्रन्थाध्येतारः श्रेष्ठाः । तेभ्यो-ऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः । तेन ग्रन्थिनः पठितविस्मृतग्रन्था बोद्धन्याः । धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टास्तेभ्योऽसुष्टातारः ॥ १०३ ॥

> तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् । तपसा किल्बिवं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्चते ॥ १०४ ॥

तप इति ॥ 'तपः स्वधर्मवृत्तित्वम्' इति भारतद्शैनात् आश्रमविहितं कर्मे आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनम् । तत्र तपसोऽवान्तरन्यापार-माह—तपसा पापमपहन्ति । ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमामोति । तथा च श्रुतिः— 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृखुं तीर्त्वा विद्ययाऽमृत-मश्रुते' । विद्यातोऽन्यद्विद्या कर्मे मृत्युवदुःखसाधनत्वान्मृत्युः पापं । श्रुत्यथै प्वायं मनुना च्याख्यायोक्तः ॥ ३०४ ॥

प्रैत्यक्षं चातुमानं च शास्तं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५॥

प्रत्यक्षमिति ॥ धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानं च धर्मसाधन-भूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाय शास्त्रं च वेद्मूळं स्मृत्यादिक्पं नानाप्रकार-धर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितं कतेव्यस् । तदेव च प्रमाणत्रयं मनोरभि-मतस् । उपमानार्थापत्त्यादेश्चानुमानान्तर्भावः ॥ १०५ ॥

> आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना । यस्तर्केणानुसंघत्ते स धर्म वेद नेतरः ॥ १०६ ॥

आर्षिमिति ॥ ऋषिदृष्टत्वादार्षं वेदं धर्मीपदेशं च तन्मूळस्मृत्यादिकं यस्त-द्रविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति स धर्मं जानाति नतु मीमांसान-मिज्ञः । धर्मे करणं वेदः, मीमांसा चेतिकतेन्यतास्थानीया । तदुक्तं मद्द-

पाठा॰—1 °ऽध्यवसायिनः (=तदनुगुणचिन्तनध्यानप्रवृत्ताः). 2 प्रत्यक्ष-मनुमानं च.

वार्तिककृता—'धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्तेन्यताभागं मीमांसा पूर्यिष्यति'॥ १०६॥

> नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः । मानवस्थास्य शास्त्रस्य रहस्यम्रपदिश्यते ॥ १०७ ॥

नैःश्रेयसमिति ॥ एतन्निःश्रेयससाधनं कर्म निःशेषेण यथावदुदितम् । अत कर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं श्रणुत ॥ १०७ ॥ अस्य शास्त्रस्यसमस्त्रधर्मानिधानमाशङ्करानया सामान्योक्स्या समप्रधर्मीः पदेशकस्वं बोधयति—

अनामातेषु धर्मेषु कथं सादिति चे इवेत्।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्र्युः स घर्मः स्याद्शङ्कितः ॥ १०८॥ अनाम्नातेष्विति ॥ सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादिति यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्म वस्यमाणळक्षणाः शिष्टा ब्राह्मणा ब्र्युः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८॥

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिचृंहणः ।

ते शिष्टा त्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

धर्मेणेति ॥ ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपद्वंहितो वेदोऽधिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवः, ये श्रुतिं पठित्वा तदर्थमु-पदिशन्ति ते शिष्टा विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् । ज्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥ [पुराणं मानवो धर्मः साङ्गोपाङ्गचिकित्सकः । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥]

द्शेति ॥ यदि वहवः सन्तोऽवहिता न भवन्ति तदा दशावरा न्यवरा-श्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत् तदभावे त्रयोऽवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धर्मं निश्चिनुयात्तं धर्मत्वेन स्वीकुर्यान्न विसंवदेत् ॥ १९० ॥

> त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो घर्मपाठकः। त्रयश्राश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

त्रेविद्य इति ॥ वेदत्रयसंबन्धिशाखात्रयाध्येता श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्याय-श्रास्त्रज्ञः, मीमांसात्मकतर्कवित्, निरुक्तज्ञः, मानवादिधर्मशाखवेदी, ब्रह्मचारी, गृहस्थवानप्रस्थौ इत्येषा दशावरा परिषक्त्यात् ॥ १११ ॥

पाठा० —1 नैःश्रेयसकरं. 2 रहस्यमुपदेश्यते.

ऋग्वेद्विद्यजुर्विच सामवेद्विदेव च । ज्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंज्ञयनिर्णये ॥ ११२ ॥

ऋग्वेद्विदिति ॥ ऋग्यज्ञःसामवेदशाखानां चेऽध्येतारस्रदर्थज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेहतिरासार्थं ज्यवरा परिषदोद्धन्या ॥ ११२ ॥

तद्भावे,—

एकोऽपि वेदविद्धर्भं यं व्यवस्थेद्विजोत्तमः। स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानाम्रदितोऽयुतैः।। ११३।।

एकोऽपीति ॥ एकोऽपि वेदार्थधर्मज्ञो यं धर्म निश्चिनुयात् प्रकृष्टो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदानिभज्ञानां दशिमः सहस्वरप्युक्तः । 'वेदवित्'शब्दोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः । एतच श्रेष्ठोपलक्षणम् । स्मृतिपुराणमीमांसान्यायशास्य ज्ञोऽपि गुरुपरंपरोपदेशविच ह्रेयः । तथा 'केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते' । तेन बहुस्मृतिज्ञोऽपि यदि सम्यक् प्रायश्चित्तादिधर्म जानाति तदा तेनाप्येकेन धर्म उक्तः प्रकृष्टो धर्मो ह्रेयः । अत एव यमः—'एको ह्रो वा त्रयो वापि यहूयुधर्मे-पाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः' ॥ १९३ ॥

अत्रतानाममञ्चाणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रगः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ११४ ॥

अव्रतानामिति ॥ सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरिहतानां, मञ्जवेदाध्ययनरिह-तानां, ब्राह्मणजातिमात्रधारिणां, बहुनामपि मिलितानां परिषक्तं नास्ति । धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात् ॥ ११४ ॥

> यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः । तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वकृननुगच्छति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति ॥ तमोगुणबहुला मूर्जाः धर्मप्रमाणवेदार्थानिभिज्ञा अत एव प्रश्नविषयधर्माविदः प्रायश्चिचादिधर्मं यं पुरुषं प्रत्युपदिशन्ति तदीयं पापं शतगुणं भूत्वा वाचकान्बहून् भजेत ॥ ११५॥

एतद्रोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।

अस्माद्प्रच्युतो विप्रः प्रामोति परमां गतिम् ॥ ११६ ॥ एतद्व इति ॥ एतक्रिःश्रेयससाधकं प्रकृष्टं धर्मादिकं सर्वे युष्माकमभिहि-तम् । एतदनुतिष्ठन्त्राह्मणादिः परमां गतिं स्वर्गापवर्गरूपां प्रामोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया । धर्मस्य परमं गुद्धं ममेदं सर्वम्रुक्तवान् ॥ ११७॥ एवमिति ॥ स भगवानैश्वर्यादिसंयुक्तो द्योतनादेवो मन्रुरूकप्रकारेणेदं सर्वे धर्मस्य परमार्थे शुश्रूषुशिष्येभ्यः अगोपनीयं छोकहितेच्छया ममेदं सर्वमुक्तवानिति न्हुगुर्महर्षीनाह ॥ १९७॥

मनुस्मृतिः

एवसुपसंहत्य महर्षाणां हितायोक्तमप्यात्मज्ञानं प्रकृष्टमोक्षोपकारकतया पृथकृत्याह--

सर्वमात्मनि संपञ्चेत्सचासच समाहितः । सर्वे ह्यात्मनि संपञ्चनाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

सर्विमिति ॥ सन्नावमसद्भावं सर्वं ब्राह्मणो जानन् ब्रह्मस्ररूपमात्मन्युप-स्थितं तदात्मकमनन्यमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् । यस्मात्सर्वमात्म-रहेन पश्यन्रागद्वेषाभावाद्धमें मनो न कुरुते ॥ ११८ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् । आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९ ॥

आत्मविति ॥ इन्द्राचाः सर्वदेवताः परमात्मैव सर्वात्मत्वात्परमात्मनः । सर्वं जगदात्मन्येवावस्थितं परमात्मपरिणामत्वात् । हिरवधारणार्थे । परमात्मेवेषां क्षेत्रज्ञादीनां कर्मसंबन्धं जनयति । तथा च श्रुतिः (क्षे. मा. ३।८)— 'पुष द्येव साधु कर्मे कारयति यमुर्धं निनीषति । एष द्येवासाधु कर्मे कारयति यमुर्धं निनीषति । एष द्येवासाधु कर्मे कारयति यमधो निनीषति' इति ॥ ११९ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याका-

शादीनां लयमाह-

खं संनिवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् । पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥ १२०॥ मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हैरम् । वाच्यमिं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१॥

ख्मिति ॥ मनसीति ॥ बाह्याकाशमुदराधविष्ठित्रशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायो बाह्यवायुं, बौदर्यचाक्षुषतेजसोरप्रिस्पूर्ययोः प्रकृष्टं तेजः, दैहिकास्वप्सु बाह्या अपः, बाह्याः पृथिव्यादयः शरीरपार्थिवमागेषु, मनसि चन्द्रं, श्रोत्रे दिशः, पादेन्द्रिये विष्णुं,
बले हरं, वागिन्द्रियेऽप्तिं, पारिवन्द्रिये मित्रं, उपस्थेन्द्रिये प्रजापार्ति लीनमैकत्वेन भावयेत् ॥ १२०–१२१ ॥

१ राघवानन्द्रस्य-'इरम्' इति प्रमादपाठः, 'अहरम्' इति वा छेदेन हरतुस्य-तथा क्रिविष्णुस्तसर्थाय इन्द्रः इसत्र व्यान्त्रहेः

एवमाध्यात्मिकभूतादिकं छीनमेकत्वेन भावित्वा,—
प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरिप ।
रुक्माभं स्त्रभधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ १२२ ॥

प्रशासितारमिति ॥ प्रशासितारं नियन्तारं ब्रह्मादिसम्बपर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जातेर्योऽयमभ्यादीनामौष्ण्यादिनियमो यश्चादिखादीनां श्रमणादिनियमो यच कर्मणां फळं प्रतिनियतमेत्तसर्वं परमात्माधीनम् । तथा
च 'एतस्यैवाऽश्वरस्य प्रशासने गागिं' (इ. शटा९) इत्याद्यपनिषदः । तथा
'मयादस्यामिस्तपति भयात्तपति सूर्यः । मयादिन्दश्च वायुश्च मृत्युर्धाविते
पद्ममः' इति । तथा अणोरणीयांसं सर्वात्मत्वात् । तथा च श्वतिः (वेताः ५१९)—
'वालाप्रशतमागस्य शतधाकिपतस्य च । भागो जीवेति विज्ञेयः स
चानन्त्याय कल्पते ॥' रुक्माभम् । यद्यपि 'अशब्दमस्पर्शमरूपमन्ययम्'
(का.१।३१९) इत्याद्यपनिषदा रूपं परमात्मनो निषिद्धं तथाप्युपासनाविशेषे
ग्रद्धसुवर्णाभम्। अत एव 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय' (जं.१।६१६) इत्यादि
छान्दोग्योपनिषत् । स्वमधीगम्यं दृष्टान्तोऽयम्, स्वमधीसदश्चानप्रद्यम् ।
यथा स्वमधीश्रश्चरादिबाह्येन्द्रयोपरमे मनोमात्रेण जन्यत एवमात्मधीरि ।
अत एव व्यासः-'नैवासौ चश्चषा प्राह्यो न च शिष्टेरपीन्द्रयेः । मनसा तु
प्रसन्नेन गृह्यते सूक्षमदार्शिभः ॥' एवंविधं परात्मानमनुनिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

एतमेके वदन्खिं मनुमन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३ ॥

एतमिति ॥ एतं च परमात्मानमित्रित्वेनैके याज्ञिका उपासते । तथा 'तमेकमिम्' इत्यन्वर्यव उपासते । बन्ये पुनः स्नष्टृत्वात्स्वष्ट्राच्यप्रजापित- इत्यत्योपासते । एके पुनरैश्वर्ययोगादिन्द्ररूपतयोपासते । अपरे पुनः प्राण- त्वेनोपासते । 'सर्वाणि भूरादीनीमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविश्चन्ति प्राणमम्युज्जिहतः' इत्यादिश्चतिदर्शनात् । अपरे पुनरपगतप्रपञ्चात्मकं सिच- दानन्दस्वरूपं परमात्मानमुपासते । मूर्तामूर्तस्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वा एवो- पासनाः श्चतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२३ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पश्चभिन्योप्य मृर्तिभिः। जन्मवृद्धिक्षयैनिंत्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४॥

एष इति ॥ एष आत्मा सर्वान्याणिनः पञ्चभिः पृथिन्यादिभिर्मेद्दाभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृद्य पूर्वजन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशै रथादि-चक्रवदसक्कदुपावर्तमानैरामोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

इदानीं मोक्षत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनो-पसंहरति-

> एवं यः सर्वभृतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना । स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५ ॥ [चतुर्वेदसमं पुण्यमस शास्त्रस्य धारणात् । भूयो वाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं महत्।।]

एवं यः सर्वभूतेष्विति ॥ एवं 'सर्वभूतेषु चात्मानम्' (१२१९) इत्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्म-साक्षात्कारात्परं श्रेष्ठं पदं स्थानं ब्रह्म प्राप्तोति । तत्रात्यन्तं लीयते, मुक्ती मवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इस्रेतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्रिजः। भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्वतिम् ॥ १२६ ॥ [मनुः खायंभ्रवो देवः सर्वशास्त्रार्थपारगः। तस्यास्यनिर्गतं धर्मं विचार्य बहुविस्तरम् ॥ ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापीपशान्तिदम् । ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥] इति मानवे धर्मशास्त्रे मृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इत्येतदिति ॥ समाध्यर्थ 'इति'शब्दः । एतत्स्मृतिशासं भृगुणा प्रकर्षे-णोक्तं द्विजातिः पठन् विहितानुष्ठाननिधिद्धवर्जनात्सदाचारवान् भवति । यथापेक्षितां च स्वर्गापवर्गादिरूपां गतिं प्राप्तुयादिति ॥ १२६ ॥

(अथ टीकाकृत्प्रशस्तिः।) सारासारवचःप्रपञ्चनविधौ मेघातिथेश्चातुरी स्तोकं वस्तु निगूढमल्पवचनाद्गीविन्दराजो जगौ। मन्थेऽस्मिन्धरणीधरस्य बहुशः स्नातन्न्यमेतावता स्पष्टं मानवमर्थतत्त्वमखिलं वक्तं कृतोऽयं श्रमः॥ १॥ प्रायो मुनिभिर्विवृतं कथयत्येषा मनुस्मृतेरर्थम् । दशिभर्भन्थसद्सैः सप्तदशयुता कृता वृत्तिः॥ २॥ सेयं मया मानवधर्मशास्त्रे न्यधायि वृत्तिर्विदुषां हिताय। दुर्बोधजातेर्दुरितक्षयाय भूयात्ततो मे जगतामधीशः॥ ३॥ इति वारेन्द्रिनन्द्नावासीयदिवाकरात्मजश्रीमत्कुलूकभटकृतायां मन्वर्थ-मुक्तावल्यां मनुकृत्ती द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

इति श्रीकुळ्कभट्टविरचिता मन्वर्थमुक्तावली समाप्ता ॥

समाप्तेषा मनुसंहिता ॥

परिशिष्टम् १.

सुद्रितासुद्रितप्राच्यधर्मग्रन्थेषु मनुक्तित्वेनोद्धृतानां प्रचलितमनुसंहितायां चानुपलव्धानां मनुवचनानां ससुचयः।

स्मृतिचन्द्रिकायाम्-

यत्क्षिप्तो मर्पयसार्तैस्तेन स्वर्गे महीयते। यत्त्वैश्वर्यात्र क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ १॥ ज्यवरैः साक्षिभिर्भाज्यौ नृपत्राह्मणसन्निधौ। स्वभावेनैव यद्र्युस्तद्राद्यं व्यावहारिकम्। ततो यदन्यद्वित्र्युर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ॥ २ ॥ ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्निताः। कुर्युर्यथाहतः कर्म गृहीयुर्दिक्षणां तथा ॥ ३ ॥ विभागे तु कृते किंचित् सामान्यं यत्र दृइयते। नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ॥ ४ ॥ विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ॥ ५ ॥ पुनर्विभागः कर्तव्यः प्रथक्खानस्थितरपि। आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजौ तद्र्धतः ॥ ६ ॥ गायत्रीमातृसारोऽपि वनं विप्रः सुयन्नितः। गायत्रीतश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविकयी ॥ ७ ॥ आसराणां कुले जाता जातिपूर्वपरियहे । तस्यादरीनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ॥ ८॥ शिष्टाचारः समृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ९॥ धर्मव्यतिक्रमो वै हि महतां साहसं तथा। तद्नवीक्ष्य प्रयुक्षानः सीदलेव रजोबलः ॥ १० ॥ यथैव वेदाध्ययनं धर्मशास्त्रसिदं तथा। अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं खर्गमिच्छता ॥ ११ ॥ पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः। राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥ १२ ॥

मनुस्मृतिः

पुराकल्पे कुमारीणां मौझीवन्धनमिध्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥ १३ ॥ पिता पितृज्यो भ्राता वा चैनामध्यापयेत्पुरः। खगृहे चैव कन्याया भैक्यचर्या विधीयते ॥ १४॥ वर्जयेद्जिनं दण्डं जटाधारणमेव च ॥ १५॥ समतिकान्तकालाच पतिताः सर्व एव ते। नैवावधिपूर्तावदापद्यपि च कहिंचित् ॥ १६ ॥ हस्तदत्ता तु या भिक्षा छवणं व्यञ्जनानि च । भुक्तवा हाशुचितां याति दाता खर्गं न गच्छति ॥ १७॥ सायंत्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादमिहोत्रसमो विधिः। ऋषिदेवमनुष्याणां वेद्श्रक्षुः सनातनः ॥ १८॥ द्शानां तु सहस्राणां युक्तानां धुर्यवाहिनाम् । सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम्।। १९॥ शक्रवजनिपाते च उल्कापाते तथैव च। सामर्थ्ययने(?) ऋग्यजुषि नाधीयीत कदाचन ॥ २०॥ अनध्यायस्त्रिरात्रं तु भूमिकम्पे तथैव च। अखर्ये छोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥ २१ ॥ नाग्निहोत्रादिभिस्तत्स्याद्रक्षतो बाह्मणस्य वा। यत्कन्यां विधिवहत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥ २२ ॥ कन्या द्वाद्शवर्षे या न प्रदत्ता गृहे वसेत । भ्रणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥ २३ ॥ नष्टे मृते प्रव्रजिते छीवे च पतिते पतौ । पञ्चत्स्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ २४ ॥ अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा। उद्धत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥ २५ ॥ अग्निवत्कपिछासत्री यजा मिश्चर्महोद्धिः। दृष्टमात्रा पुनन्थेते वसात्वत्रथेत निस्तरः ॥ २६ ॥

तृणं वा यदि वा काष्टं पुष्पं वा यदि वा फलम्।
अनापृष्टं तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमहीति।
समर्घ पण्यमाहत्य महार्घं यः प्रयच्छिति।। २७॥
स वै वार्धुषिको नाम यश्च बृद्धा प्रयोजयेत्॥ २८॥
प्रासमात्रा भवेद्भिक्षा अपं प्रासचतुष्टयम्।
अपं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते॥ २९॥

[बृद्धमनुः]

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्वलाद्पि । स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाहिशतं दमम्।। ३०॥ पथि विकीय तद्भाण्डं वणिग् भृतं त्रजेचिति। अथ तस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्थं छमेत सः ॥ ३१ ॥ यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति । भाटं न द्यादाप्यः स्याद्रूढस्यापि भाटकम् ॥ ३२ ॥ स्थापितां चैव मर्यादासभयोगीमयोस्तथा। अतिकामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम् ॥ ३३ ॥ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव द्यात्तित्पण्डं कुत्स्नमंशं लभेत च ॥ ३४ ॥ कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः। पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्राह्मणस्य सः ॥ ३५ ॥ यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते। तिथिं तेभ्यो यतो दत्तो हापराहः खयंभुवा ॥ ३६॥ मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्वजेता। पक्षः स कालः संपूर्णः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥ ३७ ॥ ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्सियं कचित्। तत्र गच्छन्समाप्नोति ह्यनिष्टं फलमेव च ॥ ३८॥ खयं धौतेन कर्तव्याः क्रिया धर्म्या विपश्चिता । समाहितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डले ॥ ३९॥ न नियुक्तः शिरोवर्ज्यं माल्यं शिरसि वेष्टयेत् ॥ ४० ॥ ४५ म० स्मृ०

अनुष्ठितं तथा देवेर्मुनिभियदनुष्ठितम् । नानुष्टितं मनुष्यैसादुक्तं कर्म समाचरेत् ॥ ४१ ॥ खादिरस्य करजस्य कदम्बस्य तथैव च। अर्कस्य करवीरस्य कुटजस्य विशेषतः ॥ ४२ ॥ पक्षादौ च रवौ षष्टयां रिक्तायां च तथा तिथौ। तैलेनाभ्यञ्जमानस्तु धनायुभ्यों प्रहीयते ॥ ४३ ॥ अन्यायोपात्तवित्तस्य पतितस्य च वार्धेषेः। न सायादुद्पानेषु स्नात्वा कुच्छं समाचरेत् ॥ ४४ ॥ मृते जन्मनि संकान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा। अस्पृद्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ ४५ ॥ संक्रान्यां मानुवारे च सप्तम्यां राहृदर्शने । आरोग्यपुत्रसित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥ ४६ ॥ स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोत्येव न संज्ञयः ॥ ४७ ॥ षडोङ्कारं जपन्विप्रो गायत्रीं मनसा श्रुचिः। अनेकजन्मजैः पापैर्भुच्यते नात्र संशयः ॥ ४८ ॥ तिस्रो व्याहृतयः पूर्वपडोङ्कारसमन्विताः। पुनः संहत्य चोङ्कारमन्त्रस्याद्यन्तयोस्तथा ॥ ४९ ॥ सौङ्कारचतुरावृत्य विज्ञेया सा शताक्षरा। शताक्षरां समावृत्य सर्ववेदफळं छभेत् ॥ ५० ॥ एतया ज्ञातया नित्यं वाड्ययं विदितं भवेत्। उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ॥ ५१ ॥ यथा योधन (?) हस्तेभ्यो राज्यं गच्छति धार्मिकः। एवं तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥ ५२ ॥ एकैकस्य तिलैर्मिश्रांसींसीन्कृत्वा जलाञ्चलिम् । यावजीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५३ ॥ इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतं च यत् । अङ्गारकचतुर्देश्यां तर्पयंस्तद्यपोहति ॥ ५४ ॥ न पिवेन्न च भुञ्जीत द्विजः सब्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जलं शहेणावर्जितं पिवेत् ॥ ५५ ॥

पिवतो यत्पतेत्तोयं भोजने मुखनिःसृतम् । अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुझीत किल्विषी ॥ ५६ ॥ पीतावशेषितं कृत्वा ब्राह्मणः पुनरापिवेत् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्वामहस्तेन वा पुनः ॥ ५७॥

स्मृतिरताकरे-

यस्य धर्मध्वजो नित्यं स्वराड्ध्वज इवोच्छितः। चरितानि च पापानि वैडालं नाम तं विदुः ॥ १ ॥ रजकश्रमिकारश्र नटो बुरुड एव च। कैवर्तमैदभिद्याश्च सप्तैतेऽन्सजजातयः ॥ २ ॥ आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत्। लोभावः पितरौ मोहात्स कदर्य इति स्मृतः ॥ ३ ॥ योऽर्थार्थी मां द्विजे दद्यात्पठेचैवाविधानतः। अध्याये च धनं प्राहुर्वेद्विष्ठावकं बुधाः ॥ ४ ॥ प्रख्यापनं नाध्ययनं प्रश्नपूर्वप्रतिप्रहः। याजनाध्यापने वादः षडिधो वेदविकयः ॥ ५ ॥ खभावाद्यत्र विचरेत्कृष्णसारमगो द्विजाः । विज्ञेयो धार्मिको देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ ६ ॥ निवर्तकं हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः । प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ॥ ७ ॥ संसारभीरुभिस्तसाद्वियुक्तं कामवर्जनम् । विधिवत्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ॥ ८॥ न देहिनां यतः शक्यं कर्तुं कर्माण्यशेषतः। तस्मादामरणाहैधं कर्तव्यं योगिना सदा ॥ ९ ॥ अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मे ज्ञानं विधीयते। धर्मजिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः ॥ १०॥ हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः। अपर्यन्नन्धको द्ग्धः पर्यन्नपि च पङ्काः ॥ ११ ॥

नान्यचित्तश्चिरं तिष्ठेन्न स्पृशेत्पाणिना शिरः। न त्र्यात्र दिशः पद्येद्विण्म्त्रोत्सर्जने बुधः ॥ १२॥ परस्य शोणितस्पर्शे रेतोविण्मूत्रजे तथा। चतुर्णामपि वर्णानां द्वात्रिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ॥ १३ ॥ द्न्तवद्दन्तलमेषु जिह्नास्पर्शे ग्रुचिने तु । परिच्युतेष्ववस्थानान्निगरेन्नैव तच्छुचिः ॥ १४ ॥ त्रीन्पिण्डानथवोद्धृत्य स्नायादापत्सु ना सदा । अन्यैरिप कृते कृपे सरोवाप्यादिके तथा। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १५॥ नातुरो नारुणकरम्राक्तान्ते च नभस्तले। न पराम्भसि नाल्पे च नाशिरस्कः कथंचन ॥ १६॥ गते देशान्तरं पत्या गम्धमाल्याञ्जनानि च। दन्तकाष्टं च ताम्बूलं वर्जयेद्वनिता सती ॥ १७ ॥ आराध्यं देवमाराध्य वन्धूनप्यनुसृत्य च । भुक्तवा व्याधी च न स्नायात्तैलेनापि निशाखपि ॥ १८ ॥ राहुद्शनसंक्रान्तिविवाहास्यवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च ॥ १९ ॥ ॰ पुच्छे विडालकं स्प्रघ्वा स्नात्वा विप्रो विग्रुध्यति । भोजने कर्मकाले च विधिरेष उदाहृतः ॥ २०॥ प्रक्षाल्य पादौ इस्तौ च ह्याचान्तो वाग्यतः शुचिः। तिथिवारादिकं श्रत्वा सुसंकल्प्य यथाविधि ॥ २१ ॥ नोपतिष्ठेत यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् । स शुद्रबद्वहिष्कार्यः सर्वस्मात्साधुकर्मणः ॥ २२ ॥ यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपुरुषं कुलम् । कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्य विवर्जयेत् ॥ २३ ॥ एवं संध्यामुपास्याथ पितरावयजान् गुरून्। त्रिवर्णपूर्वशिष्टांऋं पार्श्वस्थानभिवादयेत् ॥ २४ ॥ अप्रिहोत्रस्य ग्रुश्रृषा संध्योपासनमेव च ।

कार्य पत्न्या प्रतिदिनं बिलकर्म च नैसकम्। मुख्यकाले व्यतिकान्ते गौणकाले तथाचरेत् ॥ २५ ॥ आत्मशाखां परिखन्य परशाखासु वर्तते। न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ॥ २६ ॥ समूख्य भवेदभीः पितृणां यज्ञकर्मणि । मुळेन लोकाञ्जयति शकस्य च महात्मनः ॥ २७॥ माता पिता गुरुश्रीता प्रजादीनः समाश्रितः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा उदाहृताः ॥ २८ ॥ द्विजातिभ्यो यथा लिप्सेत्प्रकृष्टेभ्यो विशेषतः । अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शुद्रात्कथंचन ॥ २९ ॥ उत्कृष्टं वाऽपकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ ३० ॥ चणकत्रीहिगोधूमयवानां सुद्गमाषयोः । अनिषिद्धो प्रहीतन्यो मुष्टिरेकोऽध्वनिर्जितैः ॥ ३१ ॥ त्रीण्याहरतिदानानि गावः पृथ्वी सरखती । अतिदानं हि दानानां नास्ति दानं ततोऽधिकम् ॥ ३२ ॥ ज्ञानमत्तस्य यो द्दाहेद्शास्त्रसमुद्भवम् । अपि देवास्तमचेन्ति भगेब्रह्मदिवाकराः ॥ ३३ ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तच्छान्तिरौषधैद्निजेपहोमार्चनादिभिः ॥ ३४ ॥ यत्तज्ज्ञात्वा द्विजो धर्मे पापं नैव समाचरेत् ॥ ३५ ॥ गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दासहृद्धः। ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ ३६ ॥ तैलमेषजपाने तु औषधार्थं प्रकल्पयेत्। विषतैलेन गर्भाणां पुत्र ते नास्ति पातकम् ॥ ३७ ॥ अतिबालामतिकृशामतिवृद्धामरोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेचान्द्रायणं द्विजः ॥ ३८ ॥ एकवर्षे हते वत्से कुच्छूपादो विधीयते। अबुद्धिपूर्ववेशः स्थात्प्रभृते नास्ति पातकम् ॥ ३९ ॥

अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रमृते नास्ति पातकम् । यन्त्रितं गोचिकित्सार्थं मूटगर्भातिपातने ॥ ४० यहे कृते विपत्तिश्चेत्प्राविश्चतं समाचरेत्। गवां च पर्वतारोहे नदीतीरे तथैव च ॥ ४१ ॥ प्रायश्चित्तं प्रक्ववैन्ति द्विजा वेदपरायणाः ॥ ४२ ॥ द्विजातीनामयं देहो न भोगाय प्रकल्पते। इह क्षेशाय महते प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥ ४३ ॥ यदा तूपवातो(?)च्छिष्टानि यानि च। शुध्यन्ति दशिभः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ॥ ४४ ॥ वाछैरनुपसंकान्तं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥ ४५ ॥ आपोहिष्ठादिमन्त्रेण मार्जियित्वा यथाविधि । आपः पुनन्तु मन्नेण जलं पीत्वा समाहितः ॥ ४६ ॥ सुरभिमत्या सहाव्ळिङ्गेमार्जियत्वार्घसुत्सिपेत्। द्वौ पादौ संपुटौ कृत्वा पाणिभ्यां पूरयेञ्चलम् ॥ ४७ ॥ रवेरभिमुखस्तिष्ठंश्चिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत् ॥ ४८॥ आर्द्रवासस्तु यः कुर्याजपहोमौ प्रतिप्रहम्। तत्सर्वं निष्फलं विद्यादिसेवं मनुरत्रवीत् ॥ ४९ ॥ धाज्याः खादेन तु दिवा दिधसक्तूंसाथा निशि । सर्वे च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमयं प्रति ॥ ५० ॥ तिलाईदिधिमिश्राणां तिल्शाकानि निखद्न् ॥ ५१॥ त्रयोद्द्रयां तु सप्तम्यां चतुर्थ्यामर्धरात्रतः। अर्वोङ् नाध्ययनं कुर्योदिच्छेत्तस्य परायणम् ॥ ५२ ॥ रात्रौ यामद्वयाद्वीग्यदि पश्येत्रयोदशीम् । सा रात्रिः सर्वकर्मन्नी शङ्कराराधनं विना ॥ ५३ ॥ चण्डालादेस्तु संस्पर्शे वारुणं स्नानमेव हि । इतराणि तु चत्बारि यथायोग्यं स्मृतानि हि ॥ ५४ ॥ मनुष्यतर्पणे चैव स्नाने वस्नादिपीडने। निबीतिस्त्भये विप्रसाया मृत्रपुरीषयोः ॥ ५५ ॥

वस्तं त्रिगुणितं यस्तु निष्पीडयति मृहधीः । वृथा स्नानं भवेत्तस्य यचैवादशमाम्बुभिः ॥ ५६ ॥ औध्वेपुंड्रो मृदा धार्यो यतिना च विशेषतः । भस्मचन्दनगन्धादीन्वर्त्तयेद्यावदायुषा ॥ ५७ ॥

निर्णयसिन्धौ—

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् । डपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥ १ ॥ आदिष्टी नोदकं क्रयोदा व्रतस्य समापनात्। समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिभवेत् ॥ २ ॥ यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमात्रजेत्। चत्वारो त्राह्मणस्याचाः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ । राज्ञस्तथासुरो वैरये सूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥ ३ ॥ पण्ढान्धबधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम्। विवाहासंभवे तेषां किनष्ठो विवहेत्तदा ॥ ४ ॥ वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ॥ ५ ॥ प्रिपतामहास्तथादित्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ६ ॥ अविद्वान्प्रतिगृह्वानो भस्मीभवति दारुवत् ॥ ७ ॥ सर्वायासविनिर्भक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः। भवितव्यं भवद्भिनः श्वोभृते श्राद्धकर्मणि ॥ ८॥ द्यात्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेचेत्रितयं यदि । आशौचे च व्यतिकान्ते नामकर्म विधीयते ॥ ९ ॥ वृद्धः शौचमृते लुप्तप्रसाख्यातभिषक्रियः। आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वद्रयनज्ञानाम्बुभिः ॥ १० ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः। तृतीये तृद्कं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ ११ ॥ अखर्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता । ब्रह्मचर्यं चरेद्वापि प्रविशेद्वा द्वताशनम् ॥ १२ ॥

मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौध्वदेहिकम् । कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न अदयते व्रतात् ॥ १३॥ इष्टिमायुष्मतीं कुर्योदीप्सितांश्च ऋतूंसतः ॥ १४॥ असंवन्धा भवेनमातः पिण्डेनैवोदकेन वा। सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ १५ ॥ यशूद्रपतिताश्चान्या मृताश्चेह्विजमन्दिरे। शौनं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥ १६॥ दशरात्राच्छिनि मृते मासाच्छ्रद्रे भवेच्छ्रचिः। द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्त्यो मासचतुष्टयात् ॥ १७॥ अल्पन्तं वर्जयेद्रेहिमलोवं मनुरत्रवीत् ॥ १८॥ अर्थरात्राद्धसाचेत्संक्रान्तिप्रहणं तदा । उपाकर्म न कुर्वीत परतक्षेत्र दोषभाक् ॥ १९॥ एकमारुजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः। न समानिकयां कुर्यानमातृभेदे विधीयते ॥ २०॥ पिता पितामही भ्राता ज्ञातयो गोत्रजामजाः । ज्पानयेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ २१ ॥ जीवन्यदि समागच्छेद्रृतकुम्भे निमज्य च। च बृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारचेत् ॥ २२ ॥ सप्तम्यां भानुवारे च मातापित्रोर्भृतेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृघातकः ॥ २३ ॥ तैलाभ्यङ्गो नार्कवारे न भीमे नो संकान्तौ वैधृतौ विष्टिषष्ट्योः।

पर्वस्वष्टम्यां च नेष्टः स इष्टः

श्रोक्तान्मुक्त्वा वासरे सूर्यसूनोः ॥ २४ ॥ स्तुषाससीयतत्पुत्रज्ञातिसंबन्धिवान्धवाः । पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान्तं यथाविधि ॥ २५ ॥ श्राद्धं करिष्यन्कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निमन्नितः। द्योद्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच ऋवावि ॥ २६ ॥ निमन्त्रय विप्रांसतदहर्वजियेनमैथुनं क्षुरम्। प्रमत्तानां च स्वाध्यायं क्रोधं शोकं तथानृतम् ॥ २७ ॥ मृन्मयं दारुजं पात्रमयःपात्रं च यद्भवेत । राजतं दैविके कार्ये शिलापात्रं च वर्जयेत्॥ २८॥ अमृतं मृतमाकण्यं कृतं यस्यौर्ध्वदेहिकम् । प्रायश्चित्तमसौ सार्तं कृत्वामीनादधीत च ॥ २९ ॥ द्वादशाहत्रतं चर्यात्रिरात्रमथवाऽस्य तु । स्नात्वोद्वहेत तां भार्योमन्यां वा तद्भावतः ॥ ३०॥ अग्रीनाधाय विधिवद्वात्यस्तोमेन वा यजेत्। अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥ ३१ ॥ क्वीबाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना ब्राह्मा विधर्मिणः। गर्भभर्तृदुहश्चैन सुराप्यश्चैव योषितः ॥ ३२ ॥ दशाहस्यान्तरो यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति । गयायां मरणं यादृक् ताद्यक्फलमवाप्तुयात् ॥ ३३ ॥ द्वाद्रोऽहिन विप्राणामाशौचान्ते च भूभुजाम् ॥ ३४॥ वैश्यानां तु त्रिपक्षादावथवा स्यात्सपिण्डनम् ॥ ३५ ॥

शुद्रकमलाकरे-

जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रत्रज्या मन्नसाधनम् ।
देवताराधनं चैव कीशृद्रपतनानि षद् ॥ १ ॥
विप्रः शुध्यस्यपः स्पृष्ट्रा क्षत्रियो वाहनायुधे ।
वश्यः प्रतोदरश्मीन्वा यष्टिं शृद्रः कृतिकयः ॥ २ ॥
गृद्याप्तौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि निस्त्राः ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते ।
द्विजस्य मरणे वेश्म विशुद्धाति दिनन्नयात् ॥ ३ ॥
वैजिकादमिसंबंधादनुरुन्ध्यादहं त्र्यहम् ।
तस्माद्यन्नेन रक्ष्यास्ता भर्तत्र्या मनुरन्नवीत् ॥ ४ ॥
प्राम्यधर्मे च पक्सां च परिप्राहस्य रक्षणे ॥ ५ ॥

भती दैवं गुरुभती धर्मतीर्थत्रतानि च। तस्मात्सर्वे परिखन्य पतिमेकं समाचरेत् ॥ ६ ॥ भुङ्के भुक्ते पतौ या तु खासीना चापि वाऽऽसिते। विनिद्रितो विनिद्राति सा स्त्री ज्ञेया पतित्रता ॥ ७ ॥ स्त्रियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रत्रज्या नाभिधीयते । प्रजा हि तस्याः स्वो धर्मः सवर्णादिति धारणा ॥ ८॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैदयाः स्वावधेरूष्वीमन्द्तः। अकृतोपनयाः सर्वे वृषछा एव ते स्मृताः ॥ ९ ॥ प्रायश्चित्तं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् । विना शास्त्रेण यो त्रृयात्तमाहुर्त्रह्मयातकम् ॥ १० ॥ जीवञ्जातो यदि ततो मृतः सृतकमेव तु। सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ ११॥ विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता। खमर्रुप्रभृतित्रिभ्यः खपिरुभ्यस्तथैव च्या १२॥ संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे मगिनीसुते। संस्कृते तु त्रिरात्रं स्वादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १३ ॥ पित्रोः स्वसरि तद्वच पक्षिणीं क्षपयन्निशाम् ॥ १४ ॥ भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्येपि च संस्कृते। मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥ १५॥ शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन ग्रुष्यति ॥ १६ ॥ षण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १७ ॥ शूद्रकन्यासमुत्पन्नो त्राह्मणेन तु संस्कृतः। अपरो नापितः प्रोक्तः शुद्रधर्माधिकोऽपि सः ॥ १८॥

संस्कारकौस्तुभे-

सर्वदेशेषु पूर्वाह्वे मुख्यं स्यादुपनायनम् । मध्याह्वे मध्यमं शोक्तमपराह्वे तु गर्हितम् ॥ १ ॥ विवाहेऽनिधकारेण ज्येष्टकन्योत्थिता यदा । तद्जुद्धां विना चापि कनिष्ठामुद्धहेत्तदा ॥ २ ॥ शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म राजा च भूभुजः।
गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्।। ३।।
चाण्डालात्रं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत्।
बुद्धिपूर्वे तु क्रच्लाब्दं पुनःसंस्कारमेव च ॥ ४॥
प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत्।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय करुपते।
चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ॥ ५॥

प्रयोगरते (नारायणभट्टीये)—

जातकमीदिसंस्काराः खकाले न भवन्ति चेत्। चौलादर्वाक् प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥ १ ॥ लेखामात्रस्तु दृश्येत रिष्मिथस्तु समन्वितः । चित्तं तु विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥

संस्कारमयुखे-

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्नेण संस्कृतः ॥ १ ॥ ततोऽन्नप्राश्चनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि । अष्टमे वाऽथ कर्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं गृहे ॥ २ ॥ तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् । न्नास्चणक्षत्रियविशां भार्याः खाः शूद्रजन्मनः ॥ ३ ॥ अथाश्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः । सहाधिकारसिद्ध्यर्थमहं वक्ष्यामि शौनक ॥ ४ ॥ क्षुधितं तृषितं श्रान्तं वलीवर्दं न योजयेत् ॥ ५ ॥

आचारमयुखे-

यस्मिन्देशे तु यत्तीयं या च यत्रैव मृत्तिका । सैव तत्र प्रशस्ता स्थात्तया शौचं विधीयते ॥ १ ॥ ४ मृत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव तु । मृदः पञ्चदशा मेध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥ २ ॥ निष्पीड्य स्नानवस्तं तु पश्चात्संध्यां समाचरेत्। अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफळं भवेत् ॥ ३ ॥ असामध्यांच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः ॥ ४ ॥ वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् । तस्य तत्सफळं जप्यं तद्वीनमफळं स्मृतम् ॥ ५ ॥ भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन । अन्यत्र दिधसक्त्वाज्यपळळक्षीरमध्यपः ॥ ६ ॥ स्निणां च प्रेक्षणात्स्पशीद्धास्यग्रङ्कारभाषणात् । स्यन्दते ब्रह्मचर्यं च न दारेष्ट्रतुसंगमात् ॥ ७ ॥ ऋतौ तु गर्भ शङ्कित्वा स्नानं मेश्रुनिनः स्मृतम् । अनुतौ तु यदा गच्छेच्छोचं मूत्रपुरीषवत् ॥ ८ ॥ अनुतौ तु यदा गच्छेच्छोचं मूत्रपुरीषवत् ॥ ८ ॥

श्राद्धमयूखे—

मुन्यत्रं त्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैद्ययोः ।
मधुप्रधानं द्रद्रस्य सर्वेषां चातिरोधि यत् ॥ १ ॥
कृच्छूद्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ।
तस्माद्विद्वात्रेव द्यात्र याचेत्र च दापयेत् ॥ २ ॥

व्यवहारमयूखे—

दत्तकीतादिपुत्राणां वीजवपुः सपिण्डता । पञ्जमी सप्तमी चैव गोत्रं तु पालकस्य च ॥ १ ॥ स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तद्धिनी । अप्रता चेत्समूढा तु लभते मानपात्रकम् ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तम्यृष्टे— पतत्यर्थं शरीरस्य भार्या यस्य सुरां पिवेत् । पतितार्धेशरीरस्य निष्कृतिर्ने विधीयते ॥ १ ॥

यो यस हिंस्याहुन्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा एतस्योत्पादयेलुष्टि राज्ञा दह्याच जन्समम्।। २।।। यत्वुंसः परदारेषु तचैनां चारयेद्वतम्॥ ३ ॥ गोमूत्रं गोमयं श्लीरं दिध सर्पिः कुशोदकम्। स्नात्वा पीत्वा च हत्वा च क्रमिद्षः शचिभवेत् ॥ ४ ॥ असत्प्रतिप्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः। नक्षत्रेजीवते यद्य सोऽन्धकारं प्रपद्यते ।। ५.॥ अटन्यामटमानस्य बाह्यणस्य विशेषतः। प्रनष्टसिलेले देशे कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ६॥ अपो दृष्ट्वेव विप्रस्तु कुर्याचैव सचैलकम् । गायत्रयाष्ट्रशतं जाप्यं स्नानमेतत्समाचरेत् ॥ ७ ॥ देशकालं समासाद्यमवस्थामात्मनस्तथा। धर्मशौचेऽवतिष्ठेत न कुर्योद्वेगधारणम् ॥ ८ ॥ त्रिरात्रं वाष्युपवसेक्ष्यहं त्रिः पर्वणी भवेत्। तथैवाम्भसि नग्नस्तु त्रिः पठेद्घमर्पणम् ॥ ९ ॥ यदहा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा। आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैनिहन्ति तैः ॥ १० ॥ पतितान्यश्वपाकेन संसृष्टा चेद्रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ११ ॥ प्रथमेऽहि त्रिरात्रं स्थाहितीये द्रयहमेव त्। अहोरात्रं तृतीयेऽहि चतुर्थे नक्तमेव च ॥ १२ ॥ मातुमीतृगमने 'पितुमीतृगमने तथा । एकास्त्वकामती गत्या द्विजञ्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १३ ॥

विवादसङ्गर्णवे—

नद्यदायागतां भूमि हरेनुन्द्रिणीसुताः । गृहं द्विजातयः सर्वे स्था क्षेत्रं क्रमागवम्॥ १ ॥ देशनामनदीभेदानिकंटेऽपि सवेखदिः। उत्तु देशान्तरं पोक्तं स्वयमेन स्वयंभुवा ॥ २॥ ४६ म० स्ट॰

दशरात्रेण या वार्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा । गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पलोः खामिभृत्ययोः ॥ ३॥ एकोद्रे जीवति तु सापत्नो न छभेद्धनम्। खावरेऽप्येवमेव स्यात्तद्भावे छमेत वै ॥ ४ ॥ भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरके पीडने चास्य तस्माद्यक्षेन तं भरेत्॥ ५॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः। वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो विगर्हितः ॥ ६ ॥ ऋणमस्मिन्सन्नयसमृतत्वं च विन्दति । तेन चानृणतां याति पितृणां जीवतां सुखम् ॥ ७ ॥ षाण्मासिकेऽपि काले तु आन्तिः संजायते नृणाम्। धात्राक्षराणि स्पृष्टानि यत्रारूढान्यतः पुरा ॥ ८ ॥ धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोऽर्थे तद्नर्थकम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत । कामी च खळु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पकम् ॥ ९ ॥ सर्वत्रादायकं राजा हरेद्वह्यस्ववर्जितम्। अदायकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥ १० ॥ विरोधे तु मिथसोषां व्यवहारो न सिध्यति ॥ ११ ॥ ऋतुस्नाता तु या भायी भतीरं नोपगच्छति । तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणझीं विनिवासयेत् ॥ १२ ॥ खच्छन्दगा च या नारी तस्यास्यागो विधीयते । न चैव स्त्रीवधं कुर्यात्र चैवाङ्गविकर्तनम् ॥ १३ ॥ खच्छन्द्व्यभिचारिण्या विव्खां त्यागमत्रवीत् । न वर्ध न च वैरूप्यं बन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥ १४ ॥ दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता । सा भर्त्छोकमाप्रोति यथैवारुन्धती तथा ॥ १५॥ यहन्धं लाभकाले तु स्त्रजासी कन्यया सह । कम्यागतं तु विद्विषाच्छ्रहः वृद्धिकरं स्मृतस् ॥ १६ ॥

वैवाहिकं तु ति हिया झार्यया यत्समागतम् । धनमेवं विधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥ १७ ॥ आरु संशयं यत्र प्रसमं कर्म कुर्वते । तिस्मन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥ १८ ॥ तत्र छन्धं तु यत्किचिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् । ध्वजाहृतं भवेद्यच विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥ १९ ॥ संप्रामादाहृतं यत्तु विद्राज्य द्विषतां बलम् । स्वाम्यथ्ये जीवितं त्यत्त्वा तद्भजाहृतसुच्यते ॥ २० ॥

व्रतहेमाद्रौ—

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनित्रहः । निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयक्षतः ॥ १ ॥

ie. It kvieskijt histori

(मनुः)

दानहेमाद्रौ-

इष्टे यज्ञे यदीयते दक्षिणादि तदैष्टिकम् ।
विविद्येदि च यद्दानं दीयते तिद्ध पौर्तिकम् ॥ १ ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापोपशान्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽन्वहम् ॥ २ ॥
ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परिषण्डोपजीविनः ।
द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शुद्रवदाचरेत् ॥ ३ ॥
अत्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।
तं प्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥ ४ ॥
पात्रभूतो हि यो विष्ठः प्रतिगृह्य प्रतिष्रहम् ।
असत्सु विनियुङ्जीत तस्य देयं न किंचन ॥ ५ ॥
संचयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुङ्के यो न तं तस्करमर्चयेत् ॥ ६ ॥

न कुर्यात्कस्यचित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा । आचरन्नभिषेकं तु कर्माण्यप्यन्यथा चरन् ॥ ७ ॥ संध्ययोहमयोर्जस्य भोजने दन्तधावने ।
पितृकार्ये च दैवे च तथा मृत्रष्ठरीषयोः ॥ ८॥
गुरूणां संनिधौ दाने योगे चैन विशेषतः ।
एषु मौनं समातिष्ठन स्वर्ग प्राप्नोति मानवः ॥ ९॥
विष्णुः पराश्चाते दक्षः संवर्तव्यासहारिताः ।
शातातपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः ॥ १०॥
देवलः शङ्कालिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः ।
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्ठौ स्मृतिकारिणः ॥ ११॥

श्राद्धहेमाद्रौ-

यर्त्किचिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीरघृतपायसम्। दत्तमश्चयमित्याहुः पितरस्त्वेव देवताः ॥ १ ॥ अलाभे भिन्नकालानां नान्दीत्राद्धत्रयं बुधः। पूर्वेद्युर्वा प्रकुर्वीत पूर्वोह्वे मातृपूर्वकम् ॥ २ ॥ एकपिण्डकृतानां तु प्रथक्तं नोपपद्यते । सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते छष्णचतुर्द्शीम् ॥ ३ ॥ कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सस्पान् लभते सुतान्। कन्यकां तुः द्वितीयायां तृतीयायां तु वन्दिनः ॥ ४ ॥ पश्र्न् श्रुद्रांश्चतुष्यां तु पन्नम्यां त्रोभनान्सुतान् । षष्ट्यां दूतं कृषिं चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥ ५ ॥ अष्टम्यामि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा । नवम्यामेकखुरकं दशम्यां द्विखुरांस्तथाः॥ ६॥ एकाद्रयां तथा रौष्यं ब्रह्मवर्चितः सुतान् । द्वादरयां जातरूपं च रजतं कुष्यमेव च ॥ ७ ॥ ज्ञातिश्रेष्ठयं त्रयोद्द्रयां चतुर्देश्यां तु सुप्रजाः । प्रीयन्ते वितरक्षास्य के सकेण हता रणे ॥ ८ ॥ पक्षत्यादिबिनिर्दिष्टान् विपुळान्मनसः प्रियान् । श्राद्धदः पद्मदस्यां तु सर्वाण्यमानसस्युते ॥ ९ ॥

सर्व वा यदि बाप्यधे पादं वा यदि बाऽक्षरम्। सकाशाद्यस्य गृह्णीयान्नियतं तस्य गौरवम् ॥ १० ॥ नानुग्त्राह्मणो भवति न वणिङ् कुशीखवः । न शद्भवेषणं क्रवंत्रस्तेयो न चिकित्सकः ॥ ११॥ परप्रवीपतिं धीरा वदन्ति दिधिषूपतिम् । द्विजोऽयेदिधिषुश्चैव यस सैव कुटुम्बिनी ॥ १२ ॥ यस्तयोरत्रमभाति स कुलाचयवते द्विजः ॥ १३ ॥ अतिथिं पूजयेदास्तु शान्तं वा हृष्टमानसम् । सवृषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥ १४ ॥ येषामत्रं विनाऽतिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात्। ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥ १५ ॥ किं ब्राह्मणस्य पितरं किं चा प्रच्छति मातरम्। श्रुतं चेदिस्ति वेद्यं वा तन्मातापितरौ समृतौ ॥ १६ ॥ अनहते यहदाति न ददाति यदहते। अर्होनर्होनभिज्ञानात्सोऽपि धर्माद्हीयते ॥ १७॥ परिच्युतेष्टवस्थानान्निगरनेव तच्छुचि ॥ १८॥ निमच्य विपास्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं श्रुरम् । प्रमत्ततां च स्मध्यायं क्रोधं शोकं तथानृतम् ॥ १९ ॥ रपासनामी कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञात्रपक्तिश्च यज्ञान्यद्भुद्यक्रत्यक्रम् ॥ २० ॥ वहुप्रयस्त ये विद्या ये वैकासय एव च । तेषां सापण्डनादृष्वीमेन्नोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ २१ ॥ पूर्वीहं वैदिकं श्राद्धमपराहे तु पार्रणम् । एकोहिष्टं तु मध्याहे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ २२ ॥ पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शखते । वासरख तृतीयें ऽशे नातिसंध्यासमीपतः ॥ २३॥ यस्य चैव गृहे विमो बसेत्कश्चिद्भोजितः । म तस्य पितरो देवा इन्यं कन्यं च भुक्षते ॥ २४ ॥

अतिथिर्यस्य वै प्रामे भिक्षमाणः प्रयत्रतः । स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥ २५ ॥ अपि शाकंपचानस्य शिलोञ्छेनापि जीवतः । खदेशे परदेशे वा नातिथिविमना भवेत ॥ २६ ॥ यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । पितृषु दैवयज्ञेषु दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ २७ ॥ श्राद्धेन यः कुरुते संगतानि न देवयानेन पथा स याति। विनिर्भुक्तं पिष्पछं बन्धतो वा खर्गाहोकाद्भश्यति श्राद्धमित्रः॥ यत्त्रोक्षितं भवेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया । यथाविधिनियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये ॥ २९ ॥ यस्त भक्षयते मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया । स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चेव पीड्यते ॥ ३०॥

(बृद्धमतुः) श्रवणाश्विधनिष्ठाद्वी नागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥ ३१ ॥ यश्च व्याक्तरते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् । यश्च वेत्त्यात्मकैवल्यं पङ्किपावनपावनाः ॥ ३२ ॥ यां कांचित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी। यमुनाया विशेषेण ब्राह्मणो नियतेन्द्रियः ॥ ३३ ॥ हिरण्यं वैश्वदेवे द्वाहै दक्षिणां बुधः। पित्रे तु रजतं देयं शक्या भूमिगवादिकम् ॥ ३४ ॥ प्रोषितस्य यदा कालो गतश्चेद्वादशाब्दिकः। प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥ ३५ ॥

मिताक्षरायाम्-

अकामतस्त्वहोरात्रं शेषेषूपवसेदहः ॥ १ ॥ मानुषास्थि शवं विष्ठा रेतो मृत्रार्तवं वसा । ो खेदाश्रदृषिका स्रेपा मदां चामेध्यमुच्यते ॥ २ ॥ विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षेति च क्रमात् ॥ ३ ॥ सभासद्भ ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः। यथा छेख्यविधौ तद्दत्खह्स्तं द्युरेव ते ॥ ४ ॥ निष्के तु सद्यवचनं द्विनिष्के पादलम्बनम् । त्रिकादवीक्तु पुण्यं स्थात्कोशपानमतः परम् ॥ ५ ॥ विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः। एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रयः ॥ ६ ॥ वाक्पारुच्ये य एवोक्ता प्रतिलोमानुलोमतः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणस्य वधे मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्गने । ळळाटे वाभिशस्ताङ्ग्यः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥ ८ ॥ सूतके तु कुलस्यात्रमदोषं मनुरत्रवीत् ॥ ९ ॥ बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥ १०॥ ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यातु तं खयम् ॥ ११ ॥ एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु द्यहं द्यहम् । अतिसांतपनं नाम श्रपाकमपि शोधयेत् ॥ १२ ॥ विद्वद्विप्रनृपस्तीणां नेष्यते केशवापनम् । ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्रावकीर्णिनः ॥ १३ ॥ (बृहन्मनुः)

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः । शावाशोचं न कर्तन्यं सूलाशोचं विधीयते ॥ १४ ॥

याराश्वरमाधवीये—

प्रजापतिर्हि यस्मिन्काले राज्यमभूभुजत् (१)।
धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन्सत्यवादिनः ॥ १ ॥
तदा न व्यवहारोऽभूत्र द्वेषो नापि मत्सरः ।
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते ॥ २ ॥
द्विजान्विहाय संपत्रयेत्कार्याणि वृषलैः सह ।
तस्य प्रश्चुभितं राष्ट्रं बलं कोशं च नज्यति ॥ ३ ॥

संदिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवद्मानयोः। दृष्टश्चतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तद्शनम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव। शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥ सलमेव परं दानं सलमेव परं तपः। सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्थितिः॥ ६॥ ससे देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं समृतम् । इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥ ७ ॥ नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम्। साक्षिधमें विशेषेण सत्यमेव वदेत सः ॥ ८॥ ऋत्विक्पुरोहितामात्याः पुत्राः संबन्धिवान्धवाः। धर्माद्विचलिता दण्ड्या निर्वास्या राजिभः पुरात् ॥ ९ ॥ ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यात्र प्रयच्छति । राज्ञा दापयितव्यः स्याद्धहीत्वा द्विगुणं ततः ॥ १० ॥ द्रव्यमखामिविकीतं मूल्यं राज्ञे निवेदितम्। न तत्र विद्यते दोषो न स्थात्तदुपविक्रयात् ॥ ११ ॥ आर्तस्य कुर्यात्सच्छंसन् यथाभाषितमादितः। सुदीर्घस्यापि कालस्य तहमेतैव वेतनम् ॥ १२ ॥ त एव दण्डपारुष्ये व्याप्य दण्डा यथाक्रमम् ॥ १३ ॥ यः कुमारी मेवपरान् ऋक्षांश्च वृषभांसाथा। वाह्येत्साहसं पूर्णे प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥ १४॥ महापापोपवक्तारो महापातकशंसकाः । आमध्यमोत्तमा दण्ड्या द्युस्ते च यथाक्रमम्।। १५ ॥ मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो मामदेशयोः ॥ १६ ॥ अन्याभिगमने त्वेड्ड्या फवन्धेन प्रवासवेत्। शुद्रस्तथाङ्क्य एवं स्यादण्ड्यः स्याद्रमने वधः ॥ १७ ॥ अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मोहतः । चतुर्विश्रतिको दण्डलमा प्रवितिहो हि सः ॥ १८॥

यः कारणं पुरस्कृता व्रतचर्या निषेवते । पापं व्रतेन संछाच वैडाळं नाम तद्वतम् ॥ १९ ॥ सहस्रग्णितं दानं भवेदत्तं युगादिष्ठ । कर्म आद्वादिकं चैवः तथा मन्त्रन्तरादिषु ॥ २०॥ वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी मार्यो सुतः शिहाः। अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरव्यति ॥ २१ ॥ दीपोत्सवचतुर्देश्यां कार्यः तः यसतप्रम । कृष्णाङ्गारचतर्देश्यामपिः कार्यः तथैवः वाः॥ २२ ॥ यमाय धर्मराजाय मृह्यवे चान्तकाय च वैवस्ततायः कालायः सर्वभूतक्षयायः च ॥ २३ ॥ औदम्बराय द्धायः नीलायः परमेष्टिने । वकोदराय चित्राय चित्रग्रप्ताय ते नमः ॥ २४ ॥ चन्द्रसर्थप्रहेः नाचाद्यात्स्रात्वाः विसक्तयोः । अमुक्तयोरस्तगतयोर्देष्टाः स्नात्नाः परेऽहनि ॥ २५ ॥ उपखाने च यत्रोंक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन हि । तात्कालिकमिति ख्यातं तदत्तवयं सुमक्षणा ॥ २६ ॥ सिद्धमनं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति । उपपन्नं तदिलाहुर्मुनयो मोक्षकाङ्किणः ॥ २७ ॥ उभयत्र दशाहानि कुलस्यात्रं न भुज्यते । दानं प्रतिप्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ २८ ॥ जाते कुमारे तद्दः कामं कुर्योत्प्रतिप्रहम्। हिरण्यधान्यगोवासास्तिलानां गुडसर्पिषाम् ॥ २९॥ मात्रले श्रञ्जरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनामु च । आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥ ३० ॥ श्रश्रायोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ॥ ३१ ॥ प्राममध्ये मृतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् । प्रामस्य ताबदाशीचं निर्गते शुचितामियात् ॥ ३२ ॥

मामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपिखनि । शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ३३ ॥ तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे। तावत्कालं वसेत्खर्गे भतीरं याऽनुगच्छति ॥ ३४ ॥ उमातु जातः क्षत्तायां खपाक इति कीर्वते ॥ ३५॥ ब्राह्मणस्य रणद्वारे पूयशोणितसंभवे । क्रमिरुत्पद्यते यस्तु प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ३६ ॥ गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत्। त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी अधो नाभ्या विशुध्यति ॥ ३०॥ नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः। षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे ॥ ३८ ॥ विधेः प्राथमिकादस्माहितीये द्विगुणं चरेत्। तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥ ३९॥ अपात्रीकरणं त्वाः तप्तमक्तन्छ्रेण शुद्धाति । शीतकुच्छ्रेण वा शुद्धिमहः सांतपनेन वा ॥ ४० ॥ श्रुतिं पद्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम्। तस्मात्त्रमाणसुभयं त्रमाणैः प्रापितं सुवि ॥ ४१ ॥ वाक्याभावे तु सर्वेषा देशदृष्टमनन्तयेत् ॥ ४२ ॥ यस देशस यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः। श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥ ४३ ॥ देशपत्तनगोष्टेषु पुरमामेषु वादिनाम्। तेषां स्वसमयेर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥ ४४ ॥ छैल्यं यत्र न विद्येत न मुक्तिन च साक्षिणः। न च दिन्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥ ४५ ॥ जमयाभ्यर्थितेनैव मया ह्यमुकसूजुना। लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकः स्वं तु तहिखेत् ॥ ४६ ॥ शोधयेत्तं च छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे। स राज्ञर्णचतुर्भागं दाखं तस्य च तद्धनम् ॥ ४७ ॥

यदि तस्मिन्दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः। मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साधयेत् ॥ ४८ ॥ न प्रातर्न प्रदोषश्च संध्याकालोतिकाल हि(?)। मुख्याभावेऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन्कर्मणि स्मृतः ॥ ४९ ॥ पीत्वा योऽशनमश्रीयात्पात्रे दत्तमगहितम्। भार्याभृतकदासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत्ततः ॥ ५०॥ अनिन्दन्भक्षयेत्रित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पद्धप्रासा महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत् ॥ ५१ ॥ महानद्यन्तरं यत्र गिरिवी व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ ५२ ॥ पित्रोरुपशमे खीणामृढानां तु कथं भवेत्। त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥ ५३ ॥ नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः। स महालयसंज्ञः स्याद्गजच्छायाह्वयस्तथा ॥ ५४ ॥ सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डनिवर्तनम्। तान्येव दश गोचर्मदाता पापैः प्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दश । जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥ ५६ ॥ आषाढीमवधि कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः । काङ्कन्ति पितरः क्विष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥ ५०॥ तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् । आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ॥ ५८ ॥ तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽकी भवेन्न वा ॥ ५९ ॥

धर्मसिन्धौ-

विवाहत्रतचूडासु माता यदि रजखला। तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मङ्गलं मनुरत्रवीत् ॥ १ ॥

व्यवहारतस्वे—

नाध्यापयति नाधीरे स त्राह्मणत्रुवः स्पृतः ॥ १ ॥

दायतत्त्वे—

राजा लब्ध्वा निधि दद्याहिनेभ्योऽधै द्विनः पुनः। विद्वानरोपमादद्यात्स सर्वस्य प्रसुर्यतः॥ १॥ इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांश्रमाहरेत्। अनिवेदितविज्ञाता दाष्यस्तं दण्डमेव च॥ २॥

दायक्रमसंग्रहे—

पतितस्तु सुतः क्षीवः पहुःश्चोन्मत्तको जडः। अन्धोऽचिकित्स्वरोगार्तो मर्तव्यास्ते निरंशकाः॥ १॥ सामान्यं पुत्रकन्याऽऽधिः सर्वस्तं न्याययाचितम्। अदेयान्याहुरष्टैव यच्चान्यस्मै प्रतिश्चतम्॥ २॥

शंकरविजये-

पूज्येषु सेवका नीचाः पुण्यमार्गिक्रयातुगाः । तत्तदेव पदं चापुर्वथा जातिकुलस्थितिः ॥ १ ॥ विप्राणां देवतं शंसुः क्षत्रियाणां तु माधवः । वैद्यानां तु भवेद्रसा श्रुद्राणां गणनायकः ॥ २ ॥

म नुस्सृति प चा नु ऋ मः।

> १९० १९०

अकन्येति —	अर्थ	ीन्धनं	अग्नेः सोमयमा —
	अध्या	. श्लो.	. V. 4
अ			अमेः सोमयमाभ्यां च
अकन्येति तु यः कन्याम्	6	224	अप्तेः सोमस्य चैवादौ
अकामतः कृतं पापम्	99	४६	अमौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्
अकामतः कृते पापे	99	84	अझ्यभावे तु विप्रस्य
अकामतस्तु राजन्यम्	99	920	अध्यगारे गवां गोष्ठे
अकामस्य किया काचित्	3	8	अश्याधेयं पाकयज्ञान्
अकारणपरिस्यक्ता	3	940	अम्याः सर्वेषु वेदेषु
अकारं चाप्युकारं च	2	७६	अदं स केवलं भुद्धे
अकुर्वन्विहतं कर्म	99	88	अङ्गावपीडनायां च
अकृतं च कृतात्भेत्रात्	90	998	अङ्गुलीर्गन्थिभेदस्य
अकृता वा कृता वापि	3	936	अङ्गुष्टमूलस्य तळे
अकृत्वा भैक्षचरणम्	२	960	अच्छविषयं दुर्गम्
अक्रोधना-सुप्रसादान्	ą	293	अच्छलेनैव चान्विच्छेत्
अक्रोधनाः शौचपराः	. 3	953	अजडश्रेदपौगण्डः
अक्षमाला वसिष्ठेन	S	२३	अजाविकं सैकशफम्
अक्षारखवणान्नाः स्युः	५	હરૂ	अजाविके तु संरुद्धे
अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टम्	90	৬৭	अजीगर्तः स्तं हन्तुम्
अगारदाही गरदः	ą	946	अजीवंस्तु यथोक्तेन
अगाराद्भिनिष्कांतः	Ę	89	अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रम्
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये	6	364	अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्
अप्तिद्ग्धानप्तिद्ग्धान्	ą	988	अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा
अग्निदान्भक्तदांश्चेव 💮	9	२७८	अज्ञेभ्यो प्रन्थिनः श्रेष्ठाः
अग्निपकाशनो वा स्यात्	Ę	90	अज्ञो भवति वै बालः
अमिवायुरविभ्यस्तु	9	43	अण्डजाः पक्षिणः सर्पाः
अप्ति वाहारयेदेनम्	4	998	अण्ट्यो मात्रा विनाशिन्य
अग्निहोत्रं च जुहुयात्	8	२५	अत ऊर्ष्वं तु छन्दांसि
अग्निहोत्रं समादाय	Ę	४	अत ऊर्ध्व त्रयोऽप्येते
अप्रिहोत्र्यपविष्यामीन्	99		अतः खल्पीयसि द्रव्ये
अमीनात्मनि वैतानान्	Ę	२५	अतपारत्वनधीयानः
अमीन्धनं भैक्षचर्याम्	२	906	अतस्तु निपरीतस्य

म० अ० 1

अतिक्रान्ते दशा —	अध	ार्मिको
	अध्या.	爱.
अतिकान्ते दशाहे च	4	७६
अतिकामेत्रमतं या	3	96
अतिथिं चाननुज्ञाप्य	8	922
अतिवादां स्तिति क्षेत	Ę	80
अतैजसानि पात्राणि	Ę	५३
भतोऽन्यतममास्थाय	99	68
अतोऽन्यतमया वृत्त्या	8	93
अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यात्	Ę	238
अत्र गाथा वायुगीताः	3	83
अथ मूलमनाहार्थम्	6	203
अद ण्ड्यान्दण्डयन्नाजा	6	936
अद त्तानामुपादानम्	92	હ
अदत्त्वा तु य एतेभ्यः	₹	994
अदर्शयित्वा तत्रैव	6	944
भदातरि पुनर्दाता	6	949
अदीयमाना भर्तारम्	3	99
अदृषितानां द्रव्याणाम्	8	358
अदेश्यं यश्च दिशति	4	43
अद्भिरेव द्विजाम्याणाम्	3	34
अद्भिगीत्राणि शुध्यन्ति	4	909
अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचम्	4	996
अद्योऽप्तिर्वहातः क्षत्रम्	\$	229
अद्यात्काकः पुरोडाशम्	v	39
अद्रोहेणैव भूतानाम्	8	३२
अद्वारेण च नातीयात्	४	υ३
अधमणीयीस इसर्थम्	٤	४७
अधर्मदण्डनं होके	4	920
अधर्मप्रभवं चैव	Ę	६४
अधर्मेण च यः प्राह	२	999
अधर्मेणैघ्ते तावत्	8	१७४
अ धस्तान्नोपद्ध्याच	¥	48
अवार्मिकं त्रिभिन्यीयैः	255 S. A. A. J. T. L.	३१०
अवार्मिको नरो यो हि	8	940

अधितिष्ठेश्व —	अन	ार्यायां
	अध्या	श्हो.
अधितिष्ठेन केशांस्तु	8	906
अधियज्ञं ब्रह्म जपैत्	Ę	63
अधिविद्या त या नारी	9	દરૂ
अधील विधिवद्वेदान्	Ę	3 &
अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः	90	9
अधोद्दष्टिनैंष्कृतिकः	8	984
अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्	9	69
अध्यम्य ध्यावाह्तिकम्	3	998
अध्यात्मरतिरासीनः	Ę	88
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः	₹.	90
अध्यापनमध्ययनम्	9	66
अध्यापनमध्ययनम्	90	७५
अध्यापयामास पितृन्	- 7	949
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः	२	90
अध्येष्यमाणं तु गुरुः	₹/	५३
अनंशौ क्लीवपतितौ	- 8	209
अनिप्ररिनकेतः स्यात्	Ę	83
अनधील द्विजो वेदान्	•	३७
अनन्तरः सपिण्डाद्यः	3	960
अनन्तरमरिं विद्यात्	y	946
अनन्तरासु जातानाम्	90	9
अनपत्यस्य पुत्रस्य	9	२१७
अनपेक्षितमर्यादम्	6	३०९
अनभ्यासेन वेदानाम्	4	8
अनर्चितं वृथामांसम्	8	₹9₹
अनातुरः खानि खानि	٧	988
अनादेयं नाददीत	٤	900
अनादेयस्य चादानात्		909
अनाम्रातेषु धर्मेषु	93	906
अनारोभ्यमनायुष्यम्	- 3	40
अनार्थ्ता निष्टुर्ता	90	46
अनार्यमार्थकर्माण म्	90	45
अनार्थायां समुत्पन्नः	90	66

भनाहितामिना —	अन्धो	मत्स्वा
	अध्या	. স্ভৌ.
अनाहितामिता स्तेयम्	99	£4
अनित्यो विजयो यसात्	v	933
अनिन्दितः स्त्रीववाहैः	3	४२
अनियुक्तासुतश्चैव	3	983
अनिर्देशाया गोः क्षीरम्	4	6
अनिर्दशाहां गां सूताम्	6	288
अनुक्तनिष्कृतीनां तु	99	208
अनुगम्येच्छया प्रेतम्	14	903
अनुपन्नन्पितृद्रव्यम्	3	२०८
अनुबन्धं परिज्ञाय	6	938
अनुभावी तु यः कश्चित्	6	68
अनुमन्ता विश्वासिता	4	49
अनुरक्तः ग्रुचिर्दक्षः	ુ હ	६४
अनुष्णाभिरफेनाभिः	२	६१
अनृतं च समुत्कर्षे	99	44
अनृतं तु वदन्दण्ड्यः	6	3 €
अन्तावृतुकाले च	4	943
अनेकानि सहस्राणि	4	949
अनेन क्रमयोगेन परिव्रज	ति ६	cy
अनेन क्रमयोगेन संस्कृत	त्मा२	968
अनेन तु विधानेन	3	926
अनेन नारीवृत्तेन	4	955
अनेन विधिना निखम्	4	948
अनेन विधिना यस्तु	99	994
अनेन विधिना राजा कुर्बी	णः ८	383
अमेन विधिना राजा मि	यो ८	906
अनेन विधिना श्रादम्	3	969
अनेन विधिना सर्वीन्	Ę	
अनेन विप्रो वृत्तेन	4	२६०
अन्तर्गतशवे प्रामे	૪	906
अन्तर्दशाहे स्थातां चेत्	4	७९
अन्धो जडः पीठसर्पा	૯	388
अन्धो मत्स्यानिवाश्राति	6	९५

अन्नमेषां परा —	अप्रयतः	सुखा
	अध्या.	श्लो.
अन्नमेषां पराधीनम्	90	48
अन्नहर्तामयावित्वम्	99	49
अन्नादे भूणहा मार्षि		396
अन्नाचजानां सत्त्वाना	म् ११	983
अन्यदुप्तं जातमन्यत्	3	80
अन्यां चेद्द्शीयित्वान्या	6	२०४
अन्यानिप प्रकुर्वीत	৬	Ęo
अन्ये कृतयुगे धर्माः	9	64
अन्येषां चैवमादीनाम्		३२९
अन्येष्वपि तु कालेषु	ঙ	963
अन्योन्यसाव्यभीचार	: 3	909
अन्वाधेयं च यद्त्तम्	\$	994
अपः रास्नं विषं मांसम्	90	66
अपः सुराभाजनस्थाः	99	980
अपत्यं घर्मकार्याणि	3	२८
अपखलोभाद्या तु स्री	4	969
अपदिश्यापदेश्यं च	c	48
अपराजितां वास्थाय	Ę	39
अपराह्नस्तथा दर्भाः	Į	244
अपसव्यमग्री कृत्वा	3	२१४
अपह्नवेऽधमर्णस्य	6	५२
अपां समीपे नियतः	२	908
अपाङ्कयो यावतः पाङ्क	यान् ३	\$26
अपाङ्कदाने यो दातुः		988
अपाङ्क्षयोपहता पङ्किः	3	963
अपाममेश्व संयोगात्	4	993
अपि नः स कुछे जाया	त् ३	२७४
अपि यत्सुकरं कर्म		44
अपुत्रायां मृतायां तु	\$	१३५
अपुत्रोऽनेन विधिना	3	974
अपुष्पाः फलवन्तो ये	9	४७
अप्रणोद्योऽतिथिः साय		904
अप्रयतः सुखार्थेषु	Ę.	२६
A LOUIS TO SELECT THE SHARE THE SELECTION OF THE SELECTIO	The same	Mile North

अप्राणिभिर्यत्कियते —	- अर	रं द्विजै
	अध्या	. श्वो.
अप्राणिभिर्यत्क्रियते	8	२२३
अप्सु प्रवेश्य तं दण्डम्	3	288
अप्सु भूमिवदिलाहुः	6	900
अवीजविकयी चैव	3	339
अब्दार्धमिन्द्रमिखेतत्	99	244
अत्राह्मणः संप्रहणे	6	343
अत्राह्मणाद्ध्ययनम्	3	289
अभयस्य हि यो दाता	6	303
अभिचारेषु सर्वेषु	3	290
अभिपूजितलाभांस्तु	Ę	46
अभियोक्ता न चेद्र्यात्	4	46
अभिवादनशीलस्य	२	939
अभिवादयेदृद्धांश्व	૪	948
अभिवादात्परं विप्रः	२	922
अभिशस्तस्य पण्डस्य	8	299
अभिषह्य तु यः कन्याम्		250
अभोज्यमचं नात्तव्यम्	99	940
अभोज्यानां तु भुक्तवान्नम्	99	942
अभ्यज्ञमज्ञनं चाक्णोः	२	306
अभ्यक्षनं स्नापनं च	3	299
अभिं कार्णायसी द्यात्	99	933
अमसैतानि षइ जग्वा	4	२०
अमन्त्रिका तु कार्येयम्	3	4 6
अमालाः प्राड्विवाको वा	3	२३४
अमालमुख्यं घूमैज्ञम्	ષ	989
अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थ	U	940
अमारेष दण्ड आयत्तः	৬	६५
अमानुषीषु पुरुषः	99	१७३
अमाययैव वर्तेत	9	908
थमावास्या गुरुं हन्ति	8	998
अमानास्यामष्टमी च	8	926
अमेच्ये वा पतेन्मत्तः	99	९६
अयं द्विजेहिं विद्वद्भिः	8	44

अयमुक्तो वि —	अवेक्षेत	ा गती
	अध्या	स्त्रो.
अयमुक्तो विभागो वः	3	220
अयाज्ययाजनैश्चेव	3	ξų
अयुध्यमानस्योत्पाद्य	8	950
अरक्षिता गृहे रुद्धाः	9	93
अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य	99	246
अराजके हि लोकेऽस्मिन्	v	3
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः	9	८३
अर्थकामेष्वसक्तानाम्	3	93
अर्थसम्पादनार्थं च	v	986
अर्थस्य संप्रहे चैनाम्		999
अर्थानथीतुमी बुद्धा	4	38
अर्थेऽपव्ययमानं तु	6	49
अलंकारं नाददीत	3	93
अलंकृतश्च संपर्येत्	v.	232
अलब्धं चैव लिप्सेत	U	99
अलब्धमिच्छेह्ण्डेन	હ	900
अलाबुं दारुपात्रं च	Ę	48
अलाभे न विषादी स्यात्	Ę	40
अलिजी लिजिनेषेण	४	200
अल्पं वा बहु वा यस्य	3	988
अल्पानाभ्यवहारेण	Ę	49
अवकाशेषु चोक्षेषु	3	२०७
अवकीणीं तु काणेन	99	996
अवगूर्य चरेत्क्रच्छ्म्	99	२०८
अवगूर्य त्वब्दशतम्	99	२०६
अवनिष्ठीवतो दर्पात्	٤	२८२
अवहायों भवेचेव	٥	986
अवाक्शिरास्तमस्यन्धे	6	88
अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना	3	926
अविद्यानां तु सर्वेषाम्	٩	२०५
अविद्वांश्चेव विद्वांश्च	•	३१७
अविद्वांसमलं होके	3	२१४
अवेक्षेत गतीर्नृणाम्	ę	49
SALES STATE AND VALUE OF REAL PROPERTY.	STRAIN WELLS	

अवेदयानो —	महिंसयेन्द्रि ॰
	अध्या. श्वो.
अवेदयानो नष्टस्य	८ ३२
अव्यक्ताज्ञी सौम्यनाम्नी	3 90
अव्रतानाममन्त्राणाम्	92 998
अवतैर्यद्विजैर्भुक्तम्	90 99
अशकुवंस्तु शुश्रूषाम्	6 240
अशासंस्तरकरान्यस्तु	9 248
अरमनोऽस्थीनि गोबाला	न् ८ २५०
अश्रोत्रियः पिता यस्य	३ १३६
अश्लीकमेतत्साधूनाम्	४ २०६
अष्टापाचं तु श्रद्रस्य	८ ३३७
अष्टावष्टौ समश्रीयात्	99 396
अष्टौ मासान्यथादित्यः	९ ३०५
असंस्कृतप्रमीतानाम् 🦠	९ २४५
असंस्कृतान्पर्यनमन्त्रेः	4 36
असक्रद्रभेवासेषु 💮 🦠	१२ ७८
असंख्या मूर्तयस्तस्य	95 94
असंदितानां संदाता	८ ३४२
असपिण्डं द्विजं प्रेतम्	4 909
असपिण्डा च या मातुः	
असंभाष्ये साक्षिभिश्व	८ ५५
असंभोज्या ह्यसंयाज्याः	९ २३८
असम्यकारिणश्चेव	९ २५९
असाक्षिकेषु त्वर्थेषु	८ १०९
अस्थिमतां तु सत्त्वानाम्	
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतम्	
असिन्धर्मोऽखिहेनोत्तः असं समाहि सेनान	9 900
असं गमयति प्रेतान्	३ २३०
अखतन्त्राः स्त्रियः कार्योः	
अखामिना कृतो यस्तु अहं प्रजाः सिस्क्षंस्तु	८ १९९ १ ३४
अह नयहन्यनेक्षेत	७ २० ८ ४१९
अहन्यहन्यवस्त अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यम्	5 968
अहिं सयेन्द्रियासङ्गैः	६ ७५ इ

अहिंसयैव भूता —	भारमे	व ह्या
	अध्या.	श्वो.
अहिंसयैव भूतानाम्		949
अहिंसा सत्यमस्तेयम्	90	€ ₹
अहुतं च हुतं चैव	3	७३
अहोरात्रे विभजते	9	44
अहा चैकेन रात्र्या च	. 4	68
अहा रात्र्या च याजनतूर	र् ६	48
आ		
आकारैरिङ्गितैर्गला	. 6	२६
आकाशात्तु विकुर्वाणात्	9	७६
आकाशेशास्तु विज्ञेयाः	8	968
आगमं निर्गमं स्थानम्		809
आगस्सु ब्राह्मणस्यैव	3	२४१
आचम्य प्रयतो निखं जं	पेत् ५	८६
आचम्य प्रयतो निल्सुभे	r	223
आचम्योदक्परावृत्य	્ર	290
आचारः परमो धर्मः	9	906
आचारहीनः क्रीबश्च	3	954
आचाराद्विच्युतो विशः	9.	908
थाचाराह्रभते ह्यायुः	४	948
आचार्यं च प्रवक्तारम्	8	953
आचार्यं खमुपाध्यायम्	4	39
आचार्यपुत्रः ग्रुश्रृषुः	2	908
आचार्यश्च पिता चैव	२	224
आचार्यस्त्वस्य यां जातिम	. 3	986
आचार्ये तु खलु प्रेते	२	२४७
आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः	ર	२२ ६
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः	૪	963
आच्छाद्य चार्चियत्वा च	3	30
आतुरामभिशस्तां वा	99	992
आत्मनश्च परित्राणे	٤	३४९
आत्मनो यदि वान्येषाम्	99	998
आत्मैव देवताः सर्वाः े	93	998
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी	6	68

भाददीत न —	आर्ष '	धर्मोप	आर्थे गोमिधुनं —	इदं श	रणम
	अध्या.	खो.	- 6	भध्या.	श्रो.
आदरीत न शुद्रोऽपि	8	80	आर्षे गोमिथुनं गुल्कम्	3	43
आदरीताथ पड्मागं हना	ঙ	939	अन्ततानां गुरकुलात्	હ	62
आदरीताथ पड्भागं प्रणा	या ८	३३	आश्रमादाश्रमं गत्वा	Ę	38
आ दानमियकरम्	9	208	आश्रमेषु द्विजातीनाम्	6	390
धादाननित्याचादातुः	99	94	भा षोडशाद्राह्मणस्य	3	36
आदिष्टी नोदकं वुर्यात्	4	66	आसनं चैव यानं च	હ	969
आवं यड्यक्षरं वहा	99	254	आसनावसयौ शय्याम्	3	900
आद्याद्यस्य गुणं त्वेपाम्	9	२०	आसनाशनशय्याभिः	8	38
आधिः सीमा बालधनम्	6	989	आसनेषूपकृतेषु	3	200
आधिश्रोपनिधिश्रोमी		984	आसपिण्डिकयाकर्म	3	280
आपः शुद्धा भूमिगताः	4	986	भा समाप्तेः शरीरस्य	२	388
आपत्कल्पेन यो धर्मम्	99	35	आ समुद्रालु वै पूर्वात्	3	33
आपदर्थं धनं रक्षेत्	હ	293	आसां महर्षिचयीणाम्	દ્	३२
भापद्गतोऽथवा वृद्धः	- 8	263	आसीतामरणात्क्षान्ता	4	946
आयो नारा इति प्रोक्ताः	9	90	आसीदिदं तमोभूतम्	9	4
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु		६३	आसीनस्य स्थितः कुर्यात्	3	988
आमन्त्रितस्तु यः श्रादे	3	959	आहरेत्रीणि वा दे वा	99	93
आयतिं सर्वेकार्याणाम्	y	900	आहवेषु मिथोऽन्योन्यम्	v	68
आयत्यां गुणदोषज्ञः	৩	909	आहताभ्युवतां भिक्षाम्	8	388
आयुष्मन्तं सुतं सूते	3	243	आ हैव सनखांत्रेभ्यः	3	950
आयुष्मान्भव सौम्येति	२	924	-9-5 P - 1 - 5 -2		
आयुष्यं प्राड्युखो भुङ्के	3	42	इच्छयान्योन्यसंयोगः	3	35
आयोगवश्व क्षत्ता च	90	9 €	इतरानिष सख्यादीन	3	993
आरण्यांश्च पग्रन्सर्वान्	90	68	इतरे कृतवन्तस्तु	8	२४३
आरण्यानां च सर्वेषाम्	4	3	इतरेषां तु पण्यानाम्	90	83
थारमेतैव कर्माण	\$	300	इतरेषु तु शिष्टेषु	3	83
आरम्भरुचिता ऽधैर्यम्	92	३२	इतरेषु त्वपाङ्क्षयेषु	1	963
आर्तस्तु कुर्यात्सस्यः			इतरेषु ससन्ध्येषु	9	७०
सन्	6	295	इतरेष्वागमाद्धमेः	9	
माईपादस्तु भुजीत	४	७६			
आर्थिकः कुलमित्रं च	2 7 . 8	२५३		Old Committee	२४४
आर्थता पुरुषज्ञानम्	18	299		18	
आर्थ धर्मीपदेश च	38	1906	इदं शरणमज्ञानात्	.	. 68

	इदं शास्त्रं तु —	उच्छे	ाणं तु	उत्कृष्टायाभिरूपाय -	– उपन	विय तु
		अध्या.	~~~ श्रो.		अध्या.	श्लो.
	इदं शास्त्रं तु कृत्वासी	9	46	उत्कृष्टायाभिरूपाय	9	66
	इदं शास्त्रमधीयानः	9/	908	उत्कोचकाश्चोपधिकाः	3	246
	इदं खस्खयनं श्रेष्टम्	9	905	उत्तमां सेवमानस्तु	6	344
	इदं तु वृत्तिवैकल्यात्	90	64	उत्तमाङ्गोद्भवाज्यैष्ट्यात्	9	93
	इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्व	9	303	उत्तमानुत्तमानगच्छन्	४	284
	इन्द्रानिलयमार्काणाम्	v	४	उत्तमैहत्तमैर्निखम्	8	288
	इन्द्रियाणां तु सर्वेषाम्	२	39	उत्थाय पश्चिमे यामे	~ ७	984
	इन्द्रियाणां जये योगम्	v	88	उत्थायावश्यकं कृत्वा	४	९३
	इन्द्रियाणां निरोधेन	Ę	Ęo	उत्पत्तिरेव विप्रस्य	9	96
	इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषं	2	93	उत्पद्यते गृहे यस	\$	900
	इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्म	92	48	उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च	92	38
	इन्द्रियाणां विचरताम्	२	66	उत्पादकब्रह्मदात्रोः	२	386
	इन्द्रियाणि यशः खर्गम्	99	४०	उत्पादनमपत्यस्य	1. 1-5.	30
	इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु	8	96	उत्सादनं च गात्राणाम्	3	२०९
	इन्धनार्थमञ्जूष्काणाम्	99	Ę¥	उदकं निनयेच्छेषम्	. 3	२१८
	इमं लोकं मातृभक्या	२	233	उदकुम्भं सुमनसः	२	968
	इमं हि सर्ववर्णानाम्	3	Ę	उदके मध्यरात्रे च	४	908
	इमान्निखमनध्यायान्	४	909	उदितेऽनुदिते चैव	२	94
	इयं भूमिहिं भूतानाम्	8	३७	उदितोऽयं विस्तरशः	3	240
	इयं विद्युद्धिरुदिता	.99	68	उद्धारों न दशखिख	9	
	इप्टिं वैश्वानरीं निखम्	99	20	उद्धृते दक्षिणे पाणी	3	40 00 37
	इह चामुत्र वा काम्यम्	92	68	उद्घबहीत्मनश्चेव	. 9	A STATE OF THE
	इह दुश्वरितैः केचित्	99	86	उद्भिजाः स्थावराः सर्वे	9	State State of
	\$			उचतैराहवे शक्रैः	9	
	ई शो दण्डस्य वरुणः	- S	384	उद्धर्तनमपस्नानम्		938
1	3			उन्मत्तं पतितं क्लीबम्	8	A date
	उक्तवा चैवाचृतं साक्ष्ये	99	66	उपचारिकया केलिः	"	३५७
	उचावचेषु भूतेषु	Ę	७३	उपच्छन्नानि चान्यानि	pol in the second	288
	डच्छिष्टमशं दातव्यम्		354	उपजप्यानुपजपेत् ।	1" 152 W. F.	986
A	उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टः		185	उपधासिश्व यः कश्चित	and the state of the last	953
	उच्छीषंके श्रिये कुर्यात्	્ર		उपनीय गुरुः शिष्यम्	३	Water State
	उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेत	4 7 1 1 1 1 1 1	364	उपनीय तु तत्सर्वम्	3	
	उच्छेषणं भूमिगतम्	3	386	उपनीय तु यः शिष्यम्	₹.	980
	man and the second seco			AND THE REST OF THE PARTY OF TH	V 17 1 2 " 1	THE PARTY OF THE PARTY OF

उपपन्नो गुणैः —	ऋजवस्ते तु	ऋणं दातुम —	एकरात्रं तु
8	मध्या. श्हो.		अध्या. श्लो.
उपपन्नो गुणैः सर्वैः	3 989	ऋगं दातुमशक्तो यः	6 948
डपपातकसंयुक्तः	99 906	ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य	६ ३५
उ पस्थ्यारिमासीत	0 984	ऋणे देये प्रतिज्ञाते	८ १३९
उपवासकृशं तं तु	99 994	ऋणे धने च सर्वसिन्	8 296
उपनेश्य तु तान्विप्रान् उपनेश्य तु तान्विप्रान्	3 209	ऋतमुञ्छिदालं ह्रेयम्	8 4
उपसर्जनं प्रधानस्य	\$ 929	ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु	8 8
उ पस्थमुद्रं जिह्ना	6 924	ऋतुः खाभाविकः स्त्रीणाम	१३ ४६
उ पस्पृशंस्त्रिष्वणम्	६ २४	ऋतुकालाभिगामी स्यात्	३ ४५
डपस्तृहय द्विजो नित्यम्	२ ५३	ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः	8 908
उपाक्रमीण चीत्सर्गे	४ ११९	ऋत्विग्यदि वृतो यहे	८ २६०
उपाध्यायान्दशाचार्यः	2 984	ऋत्विनं यस्यजेद्याज्यः	228 2
उपानहीं च वासथ	४ ६६	ऋषयः पितरो देवाः	३ ८०
उपासते ये गृहस्थाः	३ १०४	ऋषयः संयतात्मानः	११ २३६
उपेतारमुपेयं च	७ २१५	ऋषयो दीर्घसंध्यत्वात्	8 88
उभयोईस्तयोर्भुकम्	३ २२५	ऋषिभिर्जाह्मणैश्वेव	६ ३०
उ भाभ्यामप्यजीवंस्तु	90 63	ऋषिभ्यः पितरो जाताः	3 303
सभाविप तु तावेव	८ ३७७	ऋषियज्ञं देवयज्ञम्	४ २१
उष्ट्रयानं समारुह्य	99 309	Ų	
उच्णे वर्षति शीते वा	99 993	एक एव चरेत्रिखम्	६ ४२
5		एक एव सुहद्धमेः	6 90
कनद्विवार्षिकं प्रेतम् 🥢	4 46	एक एवीरसः पुत्रः	९ १६३
कर्ष्वं विभागाजातस्तु	९ २१६	एकः प्रजायते जन्तुः	8 380
कर्षं नाभर्मध्यतरः	8 83	एकः शतं योधयति	७ ७४
कर्षं नाभेयानि खानि	५ १३२	एकः शयीत सर्वत्र	5 360
कर्षं पितुश्च मातुश्च	3 908	एकं वृषभमुद्धारम्	९ १२३
कर्ध्व प्राणा ह्युत्कामन्ति	२ १२०	एककालं चरेद्रैक्षम्	६ ५५
75	A August	एकं गोमिधुनं द्वे वा	३ २९
ऋक्षेष्ट्याप्रयणं चैव	§ 90	एकजातिर्द्विजातींस्तु	८ २७०
ऋक्संहितां त्रिरभ्यस	99 363		२ १४१
अः।वेदवियजुर्विच			३ ८३
ऋग्वेदो देवदैवलाः	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1		9 59
ऋचो यज्षि चान्यानि		एकमेव दहत्यभिः	৬ ९
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युः	3-180	एकरात्रं तु निवसन्	् ३ १०२

एकाकिनश्चात्ययिके —	पुति	द्रधान
	~~~ अध्या.	श्हो.
एका किनश्वात्ययिके	v	964
एकाकी चिन्तयेनिखम्	8	246
एकाक्षरं परं ब्रह्म	2	63
एकादशं मनो होयम्	2	93
एकादशेन्द्रियाण्याहुः	ą	68
एकाधिकं हरेज्येष्ठः	3	990
एकान्तरे त्वानुलोम्यात्	90	93
एका लिजे गुदे तिसः	4	938
एकैकं शासमश्रीयात्	99	2.93
एकैकं हासयेतिपण्डम्	99	295
एकैकमपि विद्वांसम्	a	978
एकोऽपि वेदविद्धर्मम्	93	993
एकोऽछन्धस्तु साक्षी स्या	त् ८	৩৩
एकोऽहमसीखात्मानम्	4	89
एतचतुर्विधं विद्यात्	৬	900
एतच्छोचं गृहस्थानाम्	ч	930
एतत्तु न परे चकुः	8	35
एतत्रयं हि पुरुषम्	8	938
एतदक्षरमेतां च	२	96
एतद्दण्डविधि कुर्योत्	4	239
एतदन्तास्तु गतयः	9	40
एतदुक्तं द्विजातीनाम्	4	२६
एतदेव चरेदब्दम्	99	928
एतदेव विधि कुर्यात्	99	966
एतदेव वर्त कुर्युः	99	990
एतदेव वर्तं कुरस्तम्	99	
एतद्देशप्रसृतस्य	3	२०
एतद्धि जन्मसाफल्यम्	93	९३
एतद्वद्रास्तथादिलाः		२२१
एतद्रः सारफल्युत्वम्	\$	५६
एतद्विदन्तो विद्वांसो बाह्य		
एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयी	• 28.0	934
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः	় ৃঙ	२२६

एतद्विधानमातिष्ठेत् —	एतै	હિં <i>ક્રેન</i>
8	नच्या.	ন্থী.
एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः	৩	२२६
एतद्विधानं विज्ञेयम्	8	986
एतद्वोऽभिहितं शौचम्	ч	900
एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेय	92	996
एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं	3	२८६
एतद्वोऽयं मृगुः शास्त्रम्	9	48
एतमेके वदन्खन्निम्	99	923
एतमेव विधि कृतसम्	99	290
एतयर्चा विसंयुक्तः	3	06
एतसिन्नेनसि प्राप्ते	99	933
एताः प्रकृतयो मूलम्	v	945
एतांस्त्वभ्युदितान्विद्यात्	8	908
एता दृष्ट्वास्य जीवस्य	93	२३
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये		923
एतानेके महायज्ञान्	४	२२
एतान्दोषानवेक्ष्य त्वम्	6	909
एतान्द्विजातयो देशान्	२	२४
एतान्येनांसि सर्वाणि	99	, ७१
एतान्विगर्हिताचारान्	Ę	980
एतावानेव पुरुषः	3	४५
एताश्वान्याश्व लोकेऽस्मिन्	3	२४
एताश्चान्याश्च सेवेत	Ę	२९
एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे	99	908
एते चतुर्णां वर्णानाम्	90	930
एतेभ्यो हि द्विजाम्येभ्यः	99	. 3
एते मनूंस्तु सप्तान्यान्	9	े ३६
एते राष्ट्रे वर्तमानाः	, \$	२२६
एते षद् सहशान्वणीन्	90	२७
एतेषां नित्रहो राज्ञः	۵	३८७
एतेष्वविद्यमानेषु	3	286
एतेरुपायैरन्यैश्व	९	३१२
एतैर्द्विजातयः शोध्याः	99	२२६
एतैर्छिङ्गैर्नयेत्सीमाम्	۵	२५३
	ME A	

एतैविंवादान्संत्य —	एवं सर्वमिदं	-
***************************************	अध्या. स्हो.	
एतैर्विवादा न्सं खज्य	8 969	-
एतैर्त्रतैरयोहेत	99 968	9
एतैर्वतैरपोहेत	99 902	
एतैर्वतैरपोहे यः	99 900	-
एतैर्वतैरपोद्धं स्याव	99 984	-
एघोदकं मूलफलम्	४ २४७	-
एनसां स्थूलस्क्माणाम्	99 242	-
एनस्विभिरनिर्णिकैः	99 960	1
एवं कर्मविशेषेण	33 45	1
एवं गृहाश्रमे स्थित्वा	& 9	,
एवं चरति यो विप्रः	5 588	1
एवं चरन्सदा युक्तः	९ ३२४	1
एवं दढवतो निखम्	99 69	
एवं धर्म्याणि कार्याणि	8 949	
एवं निर्वपणं कृत्वा	३ २६०	
एवं प्रयतं कुवीत	७ २१०	
एवं यः सर्वभूतानि	£ 9 \$	
एवं यः सर्वभूतेषु	१२ १२५	
एवं यथोक्तं विप्राणाम्	य २	
एवं यदाप्यनिष्टेषु	९ ३१९	-
एवं विजयमानस्य	७ १०७	
एवंविधाचृपो देशान्	९ २६६	
एवं इतस्य चपतेः	५ ३३	
एवंद्रतां सवर्णां स्त्री	५ १६७	
एवं स जाप्रत्खप्राभ्यां	9 40	
एवं संचिन्ख मनसा	११ २३१	
एवं संन्यस्य कर्माणि	६ ९६	
एवं स भगवान्देवः	१२ ११७	-
एवं समुद्धृतोद्धारे	९ ११६	-
एवं सम्यग्घविहुत्वा	े ३ ८७	-
एवं सर्वे विधायेदम्	७ १४२	-
पुनं सर्वं स सङ्घेदम्	1 49	-
एवं सर्वभिदं राजा	4 398	-
	Service ACCOUNTED	00

एवं सर्वानिमान् —	एषोऽन	ापदि
	अध्या.	खो.
एवं सर्वानिमात्राजा		258
एवं सह वसेयुर्वा	3	999
एवं खभावं ज्ञात्वासां	3	98
एवमाचारतो दृष्ट्वा	9	990
एवमादीन्त्रिजानीयात्	9	२६०
एवमेतैरिदं सर्वम्	9	89
एष दण्डविधिः प्रोक्तः	6	२७८
एष धर्मविधिः कृत्सः	90	939
एष धर्मोऽखिलेनोक्तः	6	296
एष धर्मी गवाश्वस्य	- 8	44
एष धर्मोऽनुशिष्टो वः	Ę	68
एष नौयायिनामुक्तः		808
एष श्रोक्तो द्विजातीनाम्	3	56
एष वै प्रथमः कल्पः	3	380
एप वोऽभिहितो धर्मः	Ę	80
एष शौचविधिः छत्सः	4	386
एष शौचस्य वः प्रोक्तः	d	990
एष सर्वः समुह्दिः कर्म		65
एष सर्वः समुद्दिष्टक्षिप्रव	गर १२	49
एष सर्वाणि भूतानि	35	958
एष स्त्रीपुंसयोहकः	3	305
एषा पापकृतामुका	99	908
एषामन्यतमे स्थाने	۷	995
एषामन्यतमो यस्य	3	386
एषा विचित्राभिहिता	99	36
एषु स्थानेषु भूयिष्ठं	٤	
एषोऽखिलः कर्मविधिः	\$	३२५
एषोऽखिलेनाभिहितो द		२६६
एषोऽखिलेनाभिहितो ध	4	309
एषोदिता गृहस्थस्य	٧	248
एषोदिता लोकयाचा	\$	२५
एषोऽनाद्यादनस्योकः	99	969
एषोऽनापदि वर्णानाम्	8	116

एषोऽनुपस्कृतः —	कामको	धौ तु	कामजेषु प्रसक्तो —	कुलर्ड	वृत्त
	अध्या.	श्लो.		अध्या.	श्रो.
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तः	•	30	कामजेषु प्रसक्तो हि	v	86
एष्वर्थेषु पद्मन्हिसन्	4	84	कामतो रेतसः सेकम्	99	920
Ù			कामं तु क्षपयेहेहम्	eq	940
ऐन्द्रं स्थानमभित्रेप्सुः	6	388	काम तु गुरुपलीनाम्	3	298
ओ		lay i	काममामरणातिष्ठेत्	9	68
ओघवाताहृतं वीजम्	9	48	काममुत्पाद्य कृष्यां तु	90	. 8
ओं कारपूर्विकास्तिसः	6	69	कामात्मता न प्रशस्ता	2	3
ओषध्यः पश्चवो वृक्षाः	4	80	कामाइशगुणं पूर्वम्	6	929
औ			कामान्माता पिता चैनम्		980
औरभ्रिको माहिषिकः	3	966	कामिनीषु विवाहेषु		
औरसः क्षेत्रजश्चैव	8	949	कारावरो निषादान्त	90	
औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ	3	964	कारकाञ्छिहिपनश्चैव	v	936
औषधान्यगदो विद्या	99	२३७	कारकान्नं प्रजां हन्ति	૪	299
5		er eve	कार्पासकीटजीर्णानाम्	99	946
कणान्वा अक्षयेदब्दम्	99	93	कार्पासमुपवीतं स्यात्	. 3	४४
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टम्		344	कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्ति च	৩	90
कन्याया दूषणं चैव	99	49	कार्षापणं भवेदण्ड्यः	6	336
कन्यायां दत्तशुल्कायाम्	3	80	काष्णरौरवबास्तानि	२	* ১
कन्यैव कन्यां या कुर्यात्		345	कालं कालविभक्तीश्व	9	28
कपालं बृक्षमूलानि	Ę	88	कालशाकं महाशल्काः	3	२७२
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ	8	902	कालेऽदाता पिता वाच्यः	3	8
कणौं चर्म च वालांश्व	6	238	किंचिदेव तु दाप्यः स्यात		363
कर्मणां च विवेकार्थम्	9	२६	किंचिदेव तु विप्राय	99	989
कर्मणापि समं कुर्यात्	٤	900	कितवान्कुशीलवान्कूरान्	٩.	२२५
कर्मात्मनां च देवानाम्	9	23	किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्	9	३९
कर्मारस्य निषादस्य	૪	294	कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च	99	280
कलविङ्कं स्वं हिंसन्	4	93	कीनाशो गोवृषो यानम्	200	940
कलिः प्रमुप्तो भवति	· - \$	305	कुदुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि	٦	950
कल्पयित्वास्य वृत्तिं च	99	२३	कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्व	२	98
काणं वाप्यथवा खज्जम्	6	२७४	कुरक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पंचा		953
कानीनश्च सहोदश्च		960	कुयोद्धृतपशुं सङ्गे	4	३७
कामं श्रादेऽर्चयेन्मित्रम्		988	कुर्यादहरहः श्रादम्		८२
कामकोधौ तु संयम्य	٤	904	कुलजे वृत्तसंपचे	2	908

कुले मुख्येऽपि —	कौत्सं जहवाप	
	अध्या. श्रो.	
कुळे मुख्येऽपि जातस्य	90 60	5
कुविवाहै: क्रियालोपै:	3 63	10
क्रशीलवोऽवकीणीं च	३ १५५	5
क्रसीदवृद्धिंगु ण्य म्	2 949	107
कुस्लधान्यको वा स्यात्	४ ७	R
कुहै चैवानुमसै च	\$ 6	7
कू टशासनकर्तृंश्च	९ २३२	f
कूष्माण्डैर्वापि जुहुयात्	308.3	न
कृतदारोऽपरान्दारान्	99 4	7
कृतं त्रेतायुगं चैव	९ ३०१	7
कृतवापनो निवसेत्	99 06	3
कृतानुसाराद्यिका	ं ८ १५२	馬
कृतोपनयनस्यास्य	२ १७३	₹
कृत्वा पापं हि संतप्य	११ २३०	क्ष
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा	9 936	क्ष
कृत्वा विधानं मूले तु	७ १८४	क्ष
कृ त्वेतद्वलिकमैवम्	3 88	क्ष
कुरस्रं चाष्टविधं कर्म	७ १५४	क्ष
कृमिकीटपतज्ञांश्व	9 80	क्ष
कृमिकीटपतज्ञानाम्	१२ ५६	क्ष
क्रमिकीटवयोहला	99 40	क्ष
कृषिं साध्विति मन्यन्ते	90 68	क्ष
कृष्टजानामोषधीनाम्	99 988	क्ष
कृष्णपक्षे दशम्यादौ	३ २७३	क्ष
कृष्णसारस्तु चरति	3 33	क्ष
केतितस्तु यथान्यायम्	२ १९०	क्ष
केशमहान्महारांश्च	४ ८३	क्ष
केशान्तः षोडशे वर्षे	२ ६५	क्षा
केशान्तिको ब्राह्मणस्य	- २ - ४६	क्षी
केशेषु गृहतो हस्तौ	८ २८३	क्ष
कोष्टागारायुधागार	९ २८०	क्ष
कौटसाक्षं तु कुर्वाणान्	८ १२३	क्षे
कौत्सं जस्वाप इत्येतत्	99 388	क्षे
1749.51144.		

ſ	कौशेयं तित्तिरि —	क्षेत्र	कूपतड
•		अध्य	ा. श्लो
	कौशेयं तित्तिरिर्हत्वा	9:	
	कौरोयाविकयोरुषैः		
	क्रयविकयमध्वानम्		10 5
	क न्यादस्करोष्ट्राणाम्	9 0	
	कव्यादांस्तु सृगान्हत्वा	99	
	कव्यादाञ्छकुनान्सर्वान्	ų	
	कियाभ्युपगमात्त्वेतत्	9	7
	कीणीयायस्त्वपत्यार्थम्	9	
-	कीत्वा विकीय वा किंचि		
-	कीत्वा खयं वाप्युत्पाद्य	4	
	कुध्यन्तं न प्रतिकुध्येत्	Ę	86
-Company	हृप्तकेशनखरमश्चः पात्री	É	५२
-	ह्यमिश्रनखरमश्रुदीन्तः	8	34
-	क्षनुर्जातस्तथोत्रायाम्	90	99
	क्षत्रपुकसानां तु	90	४९
-	क्षत्रविद्शुह्रयोनिस्तु	3	223
-	क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य	3	३२०
-	क्षत्रियं चैव सर्पं च	8	934
-	क्षत्रियं चैव वैश्यं च	6	899
-	क्षत्रियस्य परो धर्मः	u	988
	क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायाम्	90	9
	क्षत्रियाद्विप्रकन्यायाम्	90	99
-	क्षत्रियायामगुप्तायाम्	6	368
-	क्षत्रियो बाहुवीर्येण	99	38
-	क्षत्रुपपुक्तसानां तु	90	४९
-	क्षन्तव्यं प्रभुणां निलम्	6	३१२
	क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यः	3	83
	क्षान्त्या ग्रुध्यन्ति विद्वांसः	4	900
	क्षीणस्य चैव कमशः	ড	956
	श्चदकाणां पश्चनां तु	٥	२९७
	खुवार्तश्रात्तुमभ्यागात्	90	906
	क्षेत्रं हिरण्यं गामश्रम्	3	२४६
Sec. A	क्षेत्रकूपतडागानाम्	٠,	963

X	अध्या	श्हो.		अध्या	. श्हो.
क्षेत्रजादीन्सुतानेतान् ं	9	900	गुरोः कुछे न भिक्षेत	२	968
क्षेत्रभूता स्मृता नारी	9	33	गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु	ષ	EN
क्षेत्रियस्यात्यये दण्डः	6	283	गुरोर्गुरौ संनिहिते		204
क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः	6	289	गुरोर्यत्र परीवादः	२	200
क्षेम्यां सस्यप्रदां निस्यम्	v	292	गुल्मांश्व स्थापयेदाप्तान्		980
भौमवच्छङ्खराङ्गाणाम्	4	929	गुल्मान्वेणूंश्व विविधान्		२४७
ख			गृहं तडागमारामम्		२६४
खं सन्निवेशयेखेषु	93	920	गृहस्थस्तु यदा पश्येत्	Ę	3
खडो वा यदि वा काणः		२४२	यहिणः पुत्रिणो मौलाः	6	43
खट्टाङ्गी चीरवासा वा		904	गृहीत्वा मुसलं राजा	99	900
खराश् <u>वोष्ट्र</u> मुगेभानाम्		६८	गृहे गुरावरण्ये वा	५	४३
खलात्क्षेत्रादगाराहा <u> </u>		90	गोत्ररिक्थे जनयितुः	\$	983
ख्यापनेना <u>न</u> ुतापेन	2 6	२२७	गोपः क्षीरमृतो यस्तु	٤	239
π.			गोमूत्रं गोमयं क्षीरम्	99	293
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्	v	२२४	गोमूत्रमित्रवर्णवा	99	89
गन्धर्वा गुह्यका यक्षाः		४७	गोरक्षकान्वाणिजिकान्	૮	903
गर्दभाजाविकानां तु		386	गोवधोऽयाज्यसंयाज्य,	99	५९
गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वात		३६	गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासाद	्र	२०४
गर्भिणी तु द्विमासादिः		800	गोषु ब्राह्मणसंस्थासु	6	324
गवा चाश्रमुपाघ्रातम्		209	गौडी पैष्टी च माध्वी च	. 99	38
गार्भे हों मैजीतकर्म		२७	प्रहीता यदि नष्टः स्यात्	6	9 6 6
गिरिपृष्ठं समारह्य	Ġ	980	प्रामघाते हिताभन्ने	•	२७४
गुच्छगुल्मं तु विविधम्	100	86	प्रामदोषान्समुत्पन्नान्	૭	998
गुणांश्व सुवशाकाद्यान्		२२६	प्रामसाधिपतिं कुर्यात्	હ	994
गुरुं वा बालमुद्धी वा	15	340	प्रामादाहृत्य वाश्रीयात्	્દ	२८
गुरुणानुमतः स्नात्वा	3	ે ૪	प्रामीयक्कुलानां च	ટ	२५४
पुरुतल्पवतं कुर्यात् 🧢		900	ग्रामेष्वपि च ये केचित्	٩,	२७१
पुरुतस्पे भगः कार्यः		२३७	श्रीष्मे पश्चतपास्तु स्यात्	Ę	२३
पु र तल्प्यभिभाष्यैनः		903	ঘ		
गुरुपली तु युवतिः		292	घृतकुम्भं वराहे तु	99	१३४
गुरु वत्प्रति पुज्याः स्युःः		290	घ्राणेन सूकरो हन्ति	less and said	२४१
पुरुषु त्वभ्यतीतेषु		242	a		
प्रहन्मृत्या वीजिहीर्षन् ः		२५१		6	946
म० अ० 2					

	\$8		31611	पद्यानुकमः		
	चिक्रणो दश — वि	वेरस्थि	गतम पि	चूडाकर्भ द्विजा — ज	गतो ।	निषादा
		अध्या	. স্ভৌ.		अध्या	. श्रो.
4 16	चिकणो दशमीस्थस्य	3	936	चूडाकमे द्विजातीनाम्	2	34
	चण्डालश्वपचानां तु	90	49	चेलवचर्मणां शुद्धिः	4	999
	चण्डालात्पाण्डुसोपाकः	90	30	चैला द्वमश्मशानेषु	90	40
	चण्डालान्सिस्रयो गत्वा	99		चोदितो गुरुणा निल्मम्	્ર	999
	चण्डालेन तु सोपाकः	90	36	चोरैरुपद्धते श्रामे	×	996
	चतुरः प्रातरश्रीयात्	99	299	चौरैर्ह्तं जलेनोढम्	6	968
	चतुरॉऽशान्हरेद्विप्रः		943	छ		
	चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्	3	28	छत्राकं विद्वराहं च	4	98
	चतुर्णामिप चैतेषां द्विजान		6	छायायामन्धकारे वा	8	49
	चतुर्णामपि चैतेषां प्राय		२३६	छाया खो दासवर्गश्च	8	964
	चतुर्णामपि वर्णानाम्	्र		छिन्ननास्ये भन्नयुगे		239
	चतुर्थकालमश्रीयात्	99	909	छुच्छुन्द्रिः शुभानगन्धान्		
	चतुर्थमाददानोऽपि	90	996	छेदने चैव यन्त्राणाम्		333
	चतुर्थमायुषो भागम्	8	9	ল		
	चतुर्थे मासि कर्तव्यम्	3	38	जगतश्च समुत्पत्तिम्	9	999
	चतुर्भिरपि चैवैतैः	ę		जटिलं चानधीयानम्		- Victoria
	चतुष्पात्सकलो धर्मः	9	62	जडमूकान्धवधिरान्		988
	चत्वार्थाहुः सद्द्याणि	9	49	जनन्यां संस्थितायां तु		993
	चराणामचमचराः	4	25	जन्मज्येष्ठेन चाह्वानम्	9	926
	चरितव्यमतो निखम्	99	43	जन्मप्रमृति यत्किचित्	6	30
	चरूणां सुक्सुवाणां च	4	990	जपन्वाऽन्यतमं वेदम्	99	७५
	चर्भचार्मिकभाण्डेषु	٤	268	जपहोमैरपैलेनः	90	999
	चाण्डालश्च वराहश्च	34	238	जिपत्वा त्रीणि सावित्रयाः		988
	चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाः	92	30	जपोऽहुतो हुतो होमः	ą	৬४
	चातुर्वर्ण्यस्य इत्ह्रोऽयम्	93	9	जप्येनैव तु संसिध्येत्	ર	29
	चान्द्रायणं वा त्रीनमासान्	99	905	जरां चैवात्रतीकाराम्	93	60
	चान्द्रायणविधानैर्वा	Ę	२०	जराशोकसमाविष्टम्	Ę	وووا
	चारणाश्च सुपर्णाश्च	93	४४	जाङ्गलं सस्यसंपन्नम्	v	६९
	चारेणोत्साहयोगेन	٠٩	386	जातिजानपदान्धर्मान्	6	89
	चिकित्सकस्य मृगयोः	8	292	जातिअंशकरं कर्म	99	928
	चिकित्सकानां सर्वेषाम्	ৎ	268	जातिमात्रोपजीवी वा	٤	२०
	चिकित्सकान्देवलकान्	₹	942	जातो नार्यामनार्यायाम्	90	ĘU
	विरस्थितमपि त्वाद्यम्	4	34		90	90

	जामयोऽप्सरसां — तं	ं प्रतीतं	स्वध	तं यस्तु
	***************************************	अध्या.	~~~ श्रो.	
	जामयोऽप्सर्सा लोके		963	तं देशव
	जामयो यानि गेहानि	3	46	तं प्रतीत
	जालान्तरगते भानी	6	932	तं यस्तु
	जित्वा संपूजयेहेवान्	v	209	तं राजा
	जीनकार्भुकवस्तावीन्	99	936	तं सहारे
	जीर्णोद्यानान्यरण्यानि	9	254	तं हि स
	जीवन्तीनां तु तासां ये	6	२९	त एवं वि
	जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः	93	93	तडागभे
	जीवितात्ययमापन्नः	90	808	तडागान
	जीवेदेतेन राजन्यः	90	94	ततः प्र
	ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा	३	39	ततः ख
	ज्ञातिसंबन्धिभस्त्वेते	9	२३९	ततस्तथ
	ज्ञानं तपोऽभिराहारः	ч	904	ततो दुर
	ज्ञाननिष्ठा द्विजा केचित्	ą	938	ततो भु
	ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि	ą	934	तत्प्राह्ने
	ज्ञानेनैवापरे विशाः	૪	38	तत्र भुव
	ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि	1	932	तत्र यत
	ज्यायांसमनयोविंद्यात	Ę	930	तत्र यह
0.00	ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्	9	904	तत्र ये
	ज्येष्ठ इ.लं वर्धयति	9	909	तत्र स्थि
	ज्येष्ठता च निवर्तेत	99	964	तत्रात्म
	ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च	9	993	तत्रापरि
	ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठाया	T 8		तत्रासी
	ज्येष्ठस्य विंश उदारः	A STATE OF THE STA	992	तत्समुर
	ज्येष्ठे न जातमात्रेण		908	तत्स्थाद
	ज्येष्ठो यवीयसो भार्याम्	٩	46	तथा च
	ज्योतिषश्च विकुर्वाणात्	9	૭૯	तथा घ
17	स			तथा नि
	सहा महा नटाश्चेव	93	४५	तथैव स
	झहो महश्च राजन्यात्	90	22	तथैवाक्षे
	ਫ਼	3.50		तदण्डम
	डिंभाइवहतानां च	4	94	तद्ध्या
	.			तदाविः
100	तं चेदभ्युदियात्सूर्यः	२	220	तद्वदन्ध
				Scatt Miles

तं यस्तु द्वेष्टि — तह	दन्धर्म	तोऽर्थे
	अध्या.	श्हो.
तं देशकाली शक्तिं च	U	94
तं प्रतीतं खधर्मेण	ą	₹
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्	ড	92
तं राजा प्रणयन्सम्यक्	v	30
तं सहायैरनुगतैः	9	250
तं हि खयम्भूः खादास्या	त् १	38
त एव हि त्रयो लोकाः	7.	२३०
तडागभेदकं हन्यात	9	२७९
तडागान्युदपानानि	٤	386
ततः प्रमृति यो मोहात्	8	56
ततः खयंभूभगवान्	9	Ę
ततस्तथा स तेनोक्तः	9	६०
ततो दुर्भं च राष्ट्रं च	હ	२९
ततो भुक्तवतां तेषाम्	ર	343
त्त्प्राह्मेन विनीतेन	- 8	४१
तत्र भुक्तवा पुनः किंचित	ξ 6	२२५
तत्र यत्त्रीतिसंयुक्तम्	૧ર	२७
तत्र यद्रह्मजन्मास्य	२	900
तत्र ये भोजनीयाः स्युः	3	928
तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः	ષ	986
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैः	৩	290
तत्रापरिवृतं धान्यम्		२३८
तत्रासीनः स्थितो वापि	٤	२
तत्समुत्थो हि लोकस्य	٤	३५३
तत्स्यादायुधसंपन्नम्	હ	७५
तथा च श्रुतयो बह्वयः	9	. 98
तथा धरिममेयानाम्	Z	339
तथा निलं यतेयाताम्	•	902
तथैव सप्तमे भक्ते	99	- 98
तथैवाक्षेत्रिणो बीजम्	९	49
तदण्डमभवद्वेमम्	9	\$
तदध्यास्योद्वहेद्भार्याम्	હ	৩৩
तदाविशन्ति भूतानि	. 9	96
तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु	6	903

तद्दे युगसहस्रा० —	तस्येह	त्रिवि	तां विवर्जयत —	ते पृष्ट	ास्तु य
	अध्या	. श्रो.		~~~	श्रो.
तद्दे युगसङ्खान्तम्	9	50	तां विवर्जयतस्तस्य	8	
तन्तुवायो दशपलम्	6	390	ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे		
तपः परं कृतयुगे	9	65	ताडियत्वा तृणेनापि संर	8	955
तपलादिलवचैषः	v	Ę	तान्प्रजापतिराहैत्व	8	224
तपसापनुनुत्सुस्तु	99	909	तान्विदत्वा सुचरितैः	9	269
तपसैव विशुद्धस्य	99	282	तान्सर्वानभिसंद्ध्यात्	v	949
तपस्तात्राऽस्जद्यं तु	9	33	तापसा यतयो विश्राः	92	86
तपोबीजप्रभावैस्तु	90	४२	तापसेष्वेव विशेषु	Ę	२७
तपोमूलामेदं सर्व	99	२३४	ताभ्यां स शकलाभ्यां च	9	93
तपो वाचं रतिं चैव	9	24	तामिस्नमन्धतामिस्नम्	8	66
तपो विद्या च वित्रस्य	92	908	तामिसादिषु चोप्रेषु	92	७५
तपोविशेषैविंविधैः	२		ताम्रायः कांस्यरैत्यानाम्	4	998
तप्तकृच्छ्रं चर्न्विप्रः	The second second	298	ताबुभावप्यसंस्कायी	90	56
तमसा बहुरूपेण	9	88	ताबुभौ भूतसंपृत्तौ	92	98
तमसो लक्षणं कामः	93		तासां क्रमेण सर्वासाम्	3	53
तमोऽयं तु समाश्रिख	9	44	तासां चेदवरद्धानाम्	6	२३६
तयोर्निलं प्रियं कुर्योत्	२	276	तासामाद्याश्वतस्तु	ş	४७
तसादविद्वान्विभयात्	४	989	तिरस्कृत्योचरेत्काष्ठं	8	88
तसादेताः सदा पूज्याः	ર	49	तिलैवीहियवैमीषैः	Ę	२६७
तस्माद्धमै सहायार्थम्	४	२४२	विष्ठन्तीष्वनुतिष्ठे न	99	999
तस्माद्धमें यमिष्टेषु	v	93	तीक्णश्रेव मृदुश्च स्यात्	v	980
तसायम इव खामी		903	तीरितं चानुशिष्टं च		233
तिसन्देशे य आचारः	3	96	तुरीयो बहाहत्यायाः		935
तस्मिन्नण्डे स भगवान्	9	92	तुलामानं प्रतीमानम्		४०३
तिसन्खपति सुस्थे तु	9	43	तृणकाष्ट्रहमाणां च	99	966
तस्य कर्मविवेकार्थम्	9	902	तृणगुल्मलतानां च		46
तस्य मृत्यजनं ज्ञात्वा	99	22	तृणानि भूमिरुदकम्		909
तस्य मध्ये सुपर्याप्तम्	৬	७६	ते चापि बाह्यान्सुबहून्	3	38
तस्य सर्वाणि भूतानि	y	94	•	ર	942
तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते	9	७४	तेन यदात्सभृत्येन	y	30
तस्यार्थे सर्वभूतानाम्	٧	9૪		93	90
तस्याहुः संप्रणेतारम्	v	२६	ते पृष्टास्तु यथा ब्रुयुः सम	the state of the state of	
तसेह त्रिविधस्यापि	13.	8	ते पृष्टास्तु यथा ब्रुयुः सीम	6	269

तेऽभ्यासात्कर्म —	त्रयो	धर्मा
	अध्या.	श्लो.
तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषाम्	92	७४
तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयम्	৬	38
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण	99	923
तेषां प्राम्याणि कार्याणि	· ·	920
तेषां तु समवेतानाम्	3	939
तेषां त्रयाणां शुश्रूषाम्	2	275
तेषां त्ववयवान्त्सूक्ष्मान्	9	95
तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु	3	२२३
तेषां दोषानभिख्याप्य	8	२६२
तेषां न दद्याद्यदि तु	6	968
तेषां वेदविदो ब्रुयुः	99	64
तेषां सततमज्ञानाम्	99	४३
तेषां खं खंमभिप्रायम्	ঙ	५७
वेषामनुपरोधन	3	२३६
तेषामर्थे नियुज्ञीत	৩	६२
तेषामाद्यमृणादानम्	6	४
तेषामारक्षभूतं तु	3	308
तेषामिदं तु सप्तानाम्	٩	98
तेषासुदकमानीय 🐪	ર	290
तेषु तेषु तु ऋखेषु	9	250
ते षोडश स्याद्धरणम्	6	336
तेषु सम्यग्वर्तमानः	7	4
तैः सार्धं चिन्तयेनिसम्	v	५६
तैजसानां मणीनां च	ч	999
तौ तु जातौ परक्षेत्रे	3	
ती धर्म पश्यतस्तस्य	92	98
खनेदाश्वयुने मासि	६	় ৭५
त्रयः परार्थे क्रिश्यन्ति	٥	958
त्रयाणामपि चैतेषां त्रिषु	98	े ३४
त्रयाणामपि चैतेषां यः	93	३०
त्रयाणामप्युपायानाम्	৩	200
त्रयाणामुद्कं कार्यम्	3	965
त्रयो धर्मा निवर्तन्ते 🔝	90	ં હહ

त्रसरेणवोऽष्टौ —	दृण्डुः	यूहेन
	अध्या.	ह्यो.
त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेयाः	٤	933
त्रिंशद्वर्षों द्वहेत्कन्याम्	\$	98
त्रिणाचिकेतः पद्याप्तः	3	964
त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य	93	99
त्रिपक्षादञ्जवन्साक्ष्यम्	6	900
त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः	२	৩৩
त्रिरहिब्रिनिशायां च	99	२२३
त्रिराचामेदपः पूर्व द्विः		80
त्रिराचामेदपः पूर्व द्विः प्र		938
त्रिरात्रमाहुराशौचम्		60
त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा		60
त्रिविधा त्रिविधेषा तु	93	૪૧
त्रिष्वप्येतेषु द्तं हि		993
त्रिष्वप्रमाय चेतेषु	A STATE OF THE STATE OF	२३२
त्रिष्वेतेष्वितकृत्यं हि	?	२३७
त्रींस्तु तसाद्धविःशेषात्		२३५
त्रीणि देवाः पवित्राणि		१२७
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत	\$	९०
त्रीणि श्रांदे पवित्राणि	ą	२३५
त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषाम		७२
त्रैवियेभ्यस्त्रयीं विद्याम्	9.5	४ ३ १११
त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रः	100	949
त्रयद्यं चरेद्वा नियतः	Service Control of the Control	976
त्र्यच्य सरक्षा गयताः त्र्यहं तूपवसेद्युक्तः	Lat. John S. Dr.	२५९
न्यहं प्रातस्यहं सायम्	99	399
त्वाभेदकः शतं दण्ड्यः	ے	268
त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य	9	3
ं द		
दक्षिणासु च दत्तासु	6	290
दक्षिणेन मृतं शुद्रम्	ų,	९२
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा	: ৩	96
दण्डव्यूहेन तन्मार्गम्	The state of the s	960

दृण्डस्य पातनं —	दिव	गकीति	दिवा चरेयुः — वै	वाद्यन्त	तं तदी
	अध्या	. শ্ভী•	J 202	अध्य	i. Æ
दण्डस्य पातनं चैव	9	49	दिवा चरेयुः कार्यार्थम्	90	
दण्डो हि समहत्तेजः	U	34	दिवानुगच्छेद्रास्तास्तु	99	
दत्तस्यैपोदिता धम्या	6	298	दिवा वक्तव्यता पाले	6	
दत्त्वा धनं तु विशेश्यः	3	323	दीर्घाध्वनि यथादेशम्	6	1.00
ददौ स दश धर्माय	3	938	द्वराचारो हि पुरुषः	8	941
दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु	ч	90	दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च	U	
दन्तजातेऽनुजाते च	4	40	दूत एव हि संधत्ते	ي	
दर्भाः पवित्रं पूर्वीहः	3	२५६	दूतं चैव प्रकुवीत	٠.	£ 3
दर्शनप्रातिभाव्ये तु	6		दूतसंप्रेषणं चैव	G	1110
दश कामसमुत्थानि	ড	84	दूरस्थी नार्चयेदेनम्	. 2	
दश पूर्वापरान्वंश्यान्	3	३७	दूरादावसथान्मूत्रम्	४	
दशमासांस्तु तृप्यन्ति	3	200	द्रादाहृत्य समिधः	3	100
दश्रुक्षणकं धर्मम्	Ę	38	दूरादेव परीक्षेत	3	The same
दश लक्षणानि धर्मस्य	Ę	83	दूषितोऽपि चरेद्रमम्	Ę	ĘĘ
दशसूनासमं चक्रम्	8	64	दृढकारी मृदुदीन्तः	8	385
दश स्नासहस्राणि	४	45	दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम्	Ę	४६
दश स्थानानि दण्डस्य	۷.	938	देवकार्याद्विजातीनाम्	3	२०३
दशाब्दाख्यं पौरसख्यम्	२	938	देवतातिथिभृत्यानाम्	3	७२
दशावरा वा परिषद्यं	93	990	देवतानां गुरो राज्ञः	8	930
दशाहं शावमाशौचम्	4	49	देवताभ्यस्तु तद्धत्वा	Ę	93
दशी कुलं तु भुज्ञीत	9	998	देवत्वं सात्त्विका यानित	98	80
दह्यन्वे ध्यायमानानाम्	Ę	७१	देवदत्तां पतिर्भार्थाम्	3	34
दातव्यं सर्ववर्णेभ्यः	6	80	देवदानवगन्धर्वाः	v	23
दातारो नोऽभिवर्धन्ताम्	3	248	देवब्राह्मणसांनिध्ये		69
दातॄ-श्रतिमहीतॄंश्व	3	385	देवराद्वा सपिण्डाद्वा	8	48
दानधर्म निषेवेत	४	220	देवसं ब्राह्मणसं वा	99	24
दानेन वधनिर्णेकम्	99	938	देवात्रषीनमनुष्यांश्र	3	990
दारामिहोत्रसंयोगम्	₹	909	देशधर्माज्ञातिधर्मान्	9	996
दाराधिगमनं चैव	٩.	993	देहादुत्कमणं चैव	Ę	53
दासी घटमपां पूर्णस्	99	963	दैलदानवयक्षाणाम्	३	984
रासं तु कारयँक्षोभाव्	6	४१२	दैवतान्यभिगच्छेतु	8	943
दास्यों वा दासदास्यों वा	• \$		वैवपि त्यातिथेयानि	₹	96
दिवाकीर्तिमुद्दक्यां च	4	64	देवायन्तं तदीहेत	•	204

दैविकानां युगानां — धर्म	पुर	व हतो	धर्मेत्रं च कृत —	नमो	मुण्डः
el.	ध्या	. श्लो.		अध्या	. श्लो.
दैविकानां युगानां तु	9	७२	धर्मज्ञं च कृतज्ञं च	હ	२०९
देवे राज्यहनी वर्षम्	9	६७	धर्मध्वजी सदा छुब्धः	8	984
दैवोढाजः सुतश्चैव	3	ે ફેંડ	धर्मप्रधानं पुरुषम्	¥	२४३
दौहित्रो हाखिलं रिक्थम्	3	932	धर्मस्य ब्राह्मगो मूलम्	99	63
द्यूतं च जनवादं च	2	909	धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्	6	२१२
द्यूतं समाह्यं चैव	3	229	धर्मार्थाबुच्यते श्रेयः	. 7	258
द्यूतमेतत्पुराकल्पे	3	२२७	धर्मार्थौ यत्र न स्थाताम्	3	993
बौर्भूमिरापो हृदयम्	6	65	धर्मासनमधिष्ठाय	6	२३
द्रवाणां चैव सर्वेषाम्	4	994	धर्मेण च द्रव्यवृद्धी	3	\$ \$ \$
The state of the s	99	368	धर्मेण व्यवहारेण	6	४९
द्रव्याणि हिंस्याची यस	6	366	धर्मेणाधिगतो यैस्तु	93	908
द्वयोरप्येतयोर्मूलम्	v	88	धर्मे सवस्तु धर्मज्ञाः	90	920
द्वयोखयाणां पद्यानाम्	v	998	धर्मीपदेशं दर्पेण	6	२७२
द्वावेव वर्जयेन्निसम्	४	920	धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण	۷.	33
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च	6	983	धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यः	٤	३२०
द्विकं शतं वा गृह्णीयात्	6	989	धान्यं हृत्वा भवलाखः	93	10.10
	90	२०	धान्यकुप्यपशुस्तेयम्	99	६६
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	6	383	धान्यान्नधनचौर्याण	99	953
द्वितीयमेके प्रजनम्	3	६ 9	धान्येऽष्टमं विशां शुल्कम्	90	930
द्विधा ऋत्वात्मनो देहम्		33	धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयम्	Ę	88
द्विविधां स्तरकराजिन्दान्		३५६	ध्यानिकं सर्वमेवैतत्	٤,	63
ह्यै तु यौ विवदेयाताम्	8	. 15	ध्यायत्यनिष्टं यार्देकचित्	34.3	39
द्यौ दैवे पितृकार्ये त्रीन		974	ध्रियमाणे तु पितरि	₹	२२०
द्रौ मासौ मत्स्यमां रेन	ş	२६८	ध्वजाहृतो भक्तदासः	6	894
ध ।			न		
धनं यो निभृयाद्वातुः	3	388	न कदाचिद्विजे तसात्	४	168
	19	Ę	न कन्यायाः पिता विद्वान्	ર	49.
धनुःशतं परीहारः	6	२३७	न कश्चिद्योषितः शक्तः	8	90
धनुःशराणां कर्ता च	3	940	न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्	૪	६३
धन्वदुर्गं महीदुर्गम्		৬০	न कूटैरायुधेईन्यात्	હ	९०
धर्णानि दश होयः		930	नक्तं वानं सम्श्रीयात्	Ę	98
धर्म शनैः संचितुयात्		२३८	नगरे नगरे चैकम्	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	989
धर्म एव हतो हन्ति	٤	94	नम्रो मुण्डः कपालेन	6	88
		Carlot Services	and the state of t	10 m	- 16 W. L. 16

मनुस्मृतिपद्यानुक्रमः

न च वैश्यस्य — न	बाह	गणवंधा	न ब्राह्मणस्य त्व —	न शृद्रे	पात
	मध्य	ા. શ્લો.		अध्य	r. %
न च वैश्यस्य कामः स्यात्	9	376	न त्राह्मणस्य त्वतिथिः		99
न च हन्यात्स्थलारुढम्	S	39	न भक्षयति यो मांसम्	Ŀ	
न चोत्पातनिमित्ताभ्याम्	Ę	40	न भक्षयेदेकचरान्	ષ	
न जातु कामः कामानाम्	3		न भुजीतो द्रुतसे हम्	8	
न जातु ब्राह्मणं हन्यात्	6	360	न भोक्तव्यो बलादाधिः		
न तं स्तेना न चामित्राः	J	63	न भोजनार्थं से विप्रः	1	100
न तथैतानि शक्यन्ते	2	3 €	न श्रातरो न पितरः	3	
	99	29	न मांसभक्षणे दोवः	دم	
न ताहशं भवत्येनः	4	28	न माता न पिता न स्त्री		32
न तापसैर्वाह्मणवी	4	49	न मित्रकारणादाजा	6	381
न तिष्ठति तु यः पूर्वा	2	903	न मुह्लोष्टं च मृहीयात्	8	90
न तेन बृद्धो भवति	3	945	न यज्ञार्थ धनं शुद्रात्	99	23
न तैः समयमन्त्रिच्छेत्	90	43	नरके हि पतन्खेते	99	
न त्वेवाधौ सोपकारे	6		न राज्ञः प्रतिगृहीयात्	8	100
न दत्त्वा कस्यचित्कन्याम्	3	19	न राज्ञाम घदोषोऽस्ति	4	٩:
नदीकुलं यथा वृक्षः	Ę	30	नर्भवृक्षनदीनाम्नी	ą	
नदीषु देवखातेषु	8	२०३	न लहुयेद्दत्सतन्त्रीम्	8	36
न दव्याणामविज्ञाय	8	960	न लोकपृत्तं वर्तेत	8	99
न धर्मश्रारतो लोके	8	902	न वर्धयेदघाहानि	4	68
न धर्मस्यापदेशेन	8	986	न वारयेद्रां धयन्तीम्	8	49
न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः	8	988	न वार्यपि प्रयच्छेत्	8	997
न निष्कयविसर्गाभ्याम्	3	४६	न विगहीकथां कुर्यात्	٧	७२
न रखेदयवा गायेत्	8	48	न विश्रं खेषु तिष्टत्सु	ų	908
न पाणिपादचपलः	8	900	न निवादे न कलहे	٧	929
न पादौ घावयेत्कांस्य	8	44	न विस्मयेत तपसा	8	२३६
न पूर्व ग्रुखे किंचित्	3	284	न दृथा शपथं कुर्यात्		993
न पैतृयज्ञियो होमः	3	263	नवेनानर्चिता ह्यस्य	100	36
न फालकृष्टमश्रीयात्	Ę	98	न वै कन्या न यवतिः	99	₹
न फालकृष्टे न जले	x	४६	नवैतान्स्नातकान्त्रियात्		ે
न ब्राह्मणं परीक्षेत	3	988	न वे खयं तदश्रीयात्	3	905
न बाह्यणक्षत्रिययोः	Ę	9,8	न ग्रद्धराज्ये निवसेत्	8	59
न बाह्मणोऽवेदयेत द	19	29	न ग्रहाय मति द्यात्	У	60
त ब्राह्मप्रवधाद्भ्यान्	ø	349	न राहे पातकं किचित्	90	924
					The grad

नइयतीषुर्यथा — नाद्य	ाद् ।व ~~~	ाधना ~~~	नाधर्मश्ररितो —	नाश्रोहि	<u> </u>
্ৰ অ	घ्या.	श्वो.		अध्या.	श्रो.
नर्यतीषुर्यथा विद्धः	3	४३	नाधर्मश्ररितो लोके	8	908
नर्यन्ति हृव्यकव्यानि	3	30	नाधार्मिके वसेद्वामे	8	60
न श्राद्धे मोजयेन्मित्रम्	३	936	नाधीयीत इमशानान्ते	8	996
नष्टं विनष्टं कृमिभिः	6	२३२	नाधीयीताश्वमारूढः	8	920
न संभाषां परिस्रीभिः	6	3 € 9	नाध्यधीनो न वक्तव्यः	6	4 6
न संवसेच पतितैः	8	७९	नाध्यापनाद्याजनाद्वा	90	903
न संहताभ्यां पाणिभ्याम्	8	63	नानिष्ट्वा नवसस्येख्या	४	२७
न ससत्त्वेषु गर्तेषु	8	80	नानुशुश्रुम जात्वेतत्	9	900
न साक्षी चृपतिः कार्यः	6	54	नाज्ञमधादेकवासाः	8	४५
न सीदन्नपि धर्मेण	8	909	नान्यदन्येन संस्ष्टं		२०३
न सीदेत्स्नातको विप्रः	8	३४	नान्यस्मिन्विधवा नारी	3	६४
न सुप्तं न विसन्नाहम्	U	९२	नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह	4	953
न स्कन्दते न व्यथते	હ	68	नापृष्टः कस्यचिद्र्यात्		990
न स्नानमाचरेड्डक्त्वा	૪	938	नाप्छ मूत्रं पुरीषे वा	8	ખદ્
न स्वृशेत्पाणिनोच्छिष्टः		982	नाब्रह्म क्षत्रमधोति	٩.	३५२
न खामिना निसृष्टोऽपि		898	नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यः	२	388
न हायनैर्न पिलतैः	2	948	नाभिनन्देत मरणम्	Ę	४५
न हि दण्डाहते शक्यः	9	२६३	नाभिव्याहारयेद्रह्म	3	963
न हीदशमनायुष्यम्	४	938	नामजातियहं त्वेषाम्	• 6	२७१
न होढेन विना चौरम्	9	२७०	नामधेयं दशम्यां तु	२	३०
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां	4	86	नामधेयस्य ये केचित्	२	983
नाक्षैः कीडेत्कदाचित्तु	8	७४	नामुत्र हि सहायार्थम्	٧	२३९
नाधिं मुखेनोपघमेत्	8	५३	नायुधव्यसनप्राप्तम्	હ	3
नाजयन्तीं खके नेत्रे	8	88	नारं स्पृष्ट्वास्थि सम्नेहम्	4	৫৩
नाततायिवधे दोषः	્ટ	349	नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि	₹.	969
नातिकल्यं नातिसायम्	૪	980	नार्तो न मत्तो नोनमत्तः		६७
नातिसांवत्सरीं वृद्धिम्	٤	943	नार्थसंबन्धिनो नाप्ताः		68
नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्	ч	३०	नाविनीतैर्वजेद्धर्यैः	8	Water State Co.
नात्मानमवमन्येत	४	930	नाविस्पष्टमधीयीत	Park Sale	२९
नात्रिवर्षस्य कर्तेव्या	4	yo	नाश्चनित पितरस्तस्य		२४९.
नाद्दीत चुपः साधुः	9	२४३	नाश्रीयाद्भार्यया सार्धम्	¥	8.5
नाद्याच्छूदस्य पकान्नम्		273	नाश्रीयात्संधिवेळायाम्	8	५५
नाद्यादविधिना मांसम्	4	33	नाश्रोत्रियतते यहे	8	304

मास्तिक्यं वेदनिन्दां —	निर्	रुको य	1
	अध्य	ા. શ્રો	
गास्तिक्यं वेदनिन्दां च	2	9 9	40
नास्ति श्रीणां किया मन्त्री			•
नास्ति स्त्रीणां पृथायज्ञः	· ·		
नास्य कार्योऽप्रिसंस्कारः	· Lq		
नास्य च्छित्रं परो विद्यात्	3		
नासमा गतये जात	3	220	
निक्षिप्तस्य धनस्यैवम्	6	985	
निक्षेपस्यापहरणम्	99	40	-
निक्षेपस्यापहर्तारम्	6		
निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु			
निश्चेपोपनिधी निखम		966	1
निक्षेपो यः कृतो येन		954	
निगृह्य दापयेचैनम्	6	220	de respensivo
नियहं प्रकृतीनां च	U	904	and the same of
निमहेण हि पापानाम्	6	399	
निखं तस्मिन्समाश्वस्त	v	49	
निलं गुद्धः कारहस्तः	4	928	-
निलं स्नात्वा श्रुचिः कुर्या	. 5	908	
निसमासं शुचि स्रीणां	4	930	-
निलमुद्धतपाणिः स्वात्	2	993	-
निसमुद्यतदण्डः स्यात्	U	902	1
निलमुद्यतदण्डस्य	v	903	1
निलानध्याय एव स्यात्	8	900	1
निधीनां तु पुराणानाम्	4	38	
निन्दितेभ्यो घनादानम्	99	Eq.	
निन्याखष्टासु चान्यासु	3	40	-
नेमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये	3	966	
निमन्त्रितान्हि पितरः	ą	968	
निमेषा दश चाष्टी च	9	ę.	1
नियुक्तस्तु यथान्वायम्	ч	34	
नियुक्तायामपि पुमान्	3	988	
नियुक्ती यी विधि हित्वा	9	ξą	
	4	Franklin	L

	निरस्य तु पुमान् — :	नोन्म त	ाया र
		अध्या	~~
	निरस्य तु पुमाञ्छुकम्	4	
	निरादिष्टधनश्चेतु		953
	निर्घाते भूमिचलने	8	
	निर्दशं ज्ञातिमरणम्		904
	निर्भयं तु भवेद्यस्य	4	1919
The state of the state of	निलंगं काखनं भाण्डम्	8	244
angi-	निवेतेतास्य यावद्भिः	9	993
Age Steam page	निवर्तेरंश्व तसान्तु	99	69
- Constitution	निषादस्री तु चाण्डालात्	90	358
-	निशदो मार्गवं सूते	90	38
The Parket	निषेकादिश्मशानः न्तः	2	94
-	निषेकारीनि कर्माणि	ર	385
- Actionship	निष्पद्यन्ते च सस्यानि		280
same expense.	नीचं शस्यासनं चास्य	79.1	388
-	नीहारे बाणशब्दे च		993
	च णामकृतचूडानाम्	ц	દ્રષ્ટ
-	नेक्षेतोद्यन्तमादिलम्	8	३७
-	नेहेतार्थान्यसङ्गेन	8	94
	नैःश्रेयसमिदं कर्म	93	900
	नैकः सुप्याच्छ्न्यगेहे	૪	40
-	नैक्यामीणमतिथिम्	3 .	ξo
	नैता रूपं परीक्षन्ते	3	9*
	नैतैरपूर्तैविधिवत्	ર	80
	नैलके नास्लनध्यायः	₹ 9	04
	नेष चारणदारेषु	6 3	83
	नोच्छिन्यादातमनो मूलं	9	28
	नोच्छिष्टं कसमिद्यात्	₹ .	44
	नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याः	49	89
	नोत्पाद्वेत्स्वयं कार्यम्	4	λį.
	गोदाहरेदस्य नाम	R 9	88
*	गेह्रहेत्कपिलां कन्याम्	₹ .	٠
	ोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु	1	ę٩
	गेन्मताया न कुष्ठिन्या	૮ ૧	.4

नोपगच्छेत्प्रमत्तो —	- परमं	य लमा	परस्त्रियं योऽभि — प	ार्हिंग	प्राहं च
	अध्या.	粮.		अघ्या	. શ્રો.
नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि	8	80	परिलयं योऽभिनदेत्	6	346
न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस	उ ३	२१६	परस्परविरुद्धानाम्	U	100
Д			परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्	४	
पक्षिजग्धं गवाघातम्	y	924	परस्य पह्या पुरुषः	6	
पञ्च पश्च चते हनित	6	36	पराञ्चलस्याभिमुखः	2	
पद्यस्य एव मात्राभ्यः		95	परामप्यापदं प्राप्तः	3	
पश्चरात्रे पश्चरात्रे	٤	४०२	परित्यजेदर्थकामौ		908
पन्न सूना गृहस्थस्य	3	84	परिपृतेषु धान्येषु		339
पश्चानां तु त्रयो धम्य	: ३	24	परिपूर्ण यथा चन्द्रम्		३०९
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु	3	१३७	परिवित्तिः परिवेत्ता		902
पश्चाशतस्त्वभ्यधिके		322	परिवित्तितानुजेऽनूढे	.99	
पञ्चाशद्वाष्ट्राह्मणो दण्ड्यः		२६८	परीक्षिताः स्त्रियश्चनम्	હ	२१९
पञ्चाशद्भाग आदेयः	્ર	930	परीवादात्खरो भवति		२०१
पश्चेतान्यो महायज्ञान्	्र	७१	परेण तु दशाहस्य	6	२३३
पणं यानं तरे दाप्यम्	્ર	808	पलं सुवर्णाश्चत्वारः	٤	934
पणानां द्वे शते सार्धे	6	934	पशवश्च सृगाश्चेव	9	४३
पणो देयोऽवकृष्टस्य	U	926	पशुमण्डूकमार्जार	४	926
पतिं या नाभिचरति म	नो ५	954	पशुषु खामिनां चैव	6	२ २९
पतिं या नाभिचरति	8	२९	पश्रुनां रक्षणं दानम्	• 9	९०
पति हित्वाऽपकृष्टं खम्	٠, ٩	963	पांसुवर्षे दिशां दाहे	४	994
पतितस्योदकं कार्यम्	99	962	पाठीनरोहितावाची	4	98
पतिर्भार्या संप्रविश्य	8	6	पाणिश्रहणसंस्कारः	₹	४३
पतिव्रता धर्मपत्री		२६२	पाणिश्रहणिका मन्त्राः कन्य		२२६
पस्यौ जीवति यः स्त्रीरि	T: \$	२००	पाणियहणिका मन्त्राः नियत	ic	२२७
पत्रशाकतृणानां च	્ર	933	पाणियाहस्य साध्वी स्त्री	4	948
पथि क्षेत्रे परिवृते	٤	२४०	पाणिभ्यां तूपसंगृह्य	₹	338
पयः पिबेत्रिरात्रं वा	99	१३२	पाणिमुद्यम्य दण्डं या	٤,	260
परकीयनिपानेषु	*	२०१	पात्रस्य हि विशेषेण	ષ	4
परदाराभिमर्शेषु		३५२	पादोऽधर्मस्य क्तोरम्	۵	96
परदारेषु जायेते		१७४	पानं दुर्जनसंसर्गः	H MIL.	99
परद्रव्येष्वभिष्यानम्	A Comment of the Comment	٦,	पानमक्षाः स्त्रियश्चेव	1.9	40
परपन्नीति या स्त्री स्यात	a fairmanning and	१२९	पारुष्यमद्यतं चैव	4	Ę
परमं यन्नमातिष्ठेत्	. 4	३०२	पार्णिमाइं च संप्रेक्य	u	२०७
	THE ST MINE ST	ALC: THE SECTION	하는 사람이 가는 사람들이 있는 것이 되었다. 그 경험에는 그는 것 같아 나를	ACTIVITY OF	per de la resta de la Constantina

पाषण्डमाश्रिता —	पुनाति	पङ्कि	पुंनाम्नो नरकाद्यः — प्र	काश	वञ्चका
	अध्या,	. श्लो.	~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~		. श्लो.
पाषण्डमाश्रितानां च	4	30	पुंनान्नो नरकाद्यसात	3	936
पाषण्डिनो विकर्मस्थान्	8	30	पुमांसं दाहयेत्यापम्		३७३
पिण्डनिर्वपणं केचित्		259	पुमान्पुंसोऽधिके हाके		४९
पिण्डेभ्यस्त्वित्पका मात्रा		299	पुरुषस्य स्त्रियाश्चेव	3	
पिताचार्यः सुहन्माता		234	पुरुषाणां कुलीनानाम्		323
पितामहो वा तच्छाद्रम्		222	पुरोहितं च कुर्वात	G	
पिता यस्य नि इतः स्यात्		223	पुष्पमूलफलर्वापि	Ę	29
पिता रक्षति कौमारे	3		पुष्पेषु हरिते धान्ये		220
पिता वै गाईपखोऽभिः	2	239	पुष्ये तु छन्दसां कुर्यात्	8	
पितुर्भगिन्यां मातुश्व		933	पूजयेदशनं निलम्		48
पितृदेवमनुष्याणाम्		२२२	पृजितं ह्यशनं निलम्	3	44
पितृभिर्भातृभिश्वेताः		44	पूर्यं चिकित्सकस्यान्नम्		२२०
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्थ		922	पूर्वी सन्ध्यां जपंस्तिष्टज्ञेश		902
पितृवेश्मनि कन्या तु		932	पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् स		909
पितृणां मासिकं श्राद्धम्		923	पूर्वेद्यरपरेद्यर्वा श्राद्धकर्म		916
पितेव पालयेत्पुत्रान्		906	पृथकपृथम्वा मिश्रो वा	ą	२६
पित्रा भर्त्रा सुतैर्शप	ų	988	पृथुःतु विनयाद्राज्यम्	હ	४२
पित्रा विवद्मानश्व	3	948	पृथोरपीमां पृथिवीम्	8	४४
पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु	9	93	पृष्टोऽपव्ययमानस्तु	6	60
पिन्यं वा भजते शीलम्	90	48	पृष्ट्वा खदितमित्येवम्	२	249
पित्र्ये राज्यहनी मासः	9	64	पृष्टतस्तु शरीरस्य	-	300
पित्रये खदितमिलेव	3	348	पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत	ą	11.77
पिश्चनः पौतिनासिक्यम्	99	40	पैतृकं तु पिता द्रव्यम्	3	208
पिशुनारतिनोश्वात्रम्	8	298	पैतृष्वसेयीं भगिनीम्	99	909
पीडनानि च सर्वाणि	3	299	पैशुन्यं साहसं द्रोहः	હ	86
पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत	99	38	पौण्ड्काश्चीड्रदविडाः	90	88
पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः	3	39	पौत्रदाहित्रयोलींके न	3	933
पुत्रः कनिष्टो ज्येष्ठःयाम्	\$	977	पौत्रदौहित्रयोलेंके विशेषो	9	938
पुत्रान्द्वादश यानाह	8	946	पै।विंकीं स स्मरजातिम्	¥	988
पुत्रा येऽनन्तरस्रीजाः	90	98	र्पोधल्याबलचित्ताच	٩,	94
पुत्रिकायां कृतायां तु		158	प्रकल्प्या तस्य तैर्नृतिः	100000000000000000000000000000000000000	928
पुत्रेण लोकाष्ट्रयति	٩	930	प्रकाशमेतत्तास्कर्यम्		222
पुनाति पङ्क्ति वंश्यांश्व		904	प्रकाशवश्चकास्तेषाम्		240

प्रक्षाल्य हस्ता —	प्रा क् लान्पर्युपा	प्राङ् नाभिवर्ध —	वकविचन्त्रये
	अध्या. श्रो.	***************************************	अध्या. श्हो.
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य	£ 5 £ 8	प्राङ् नाभिवर्धनात्युंसः	२ २९
अच्छनं वा प्रकाशं वा	९ २२८	प्राचीनावीतिना सम्यक्	३ २७९
त्रजनार्थं महाभागाः	९ २६	प्राजकश्चेद्ववेदाप्तः	८ २९४
प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः	9 98	प्राजापत्यमदत्त्वाश्व म्	99 36
प्रजानां रक्षणं दानम्	9 68	प्राजापत्यां निरुप्येष्टिम्	६ ३८
प्रजापतिरिदं शास्त्रम्	99 282	प्राज्ञं कुलीनं शूरं च	७ २१०
अजापतिर्हि वैश्याय	९ ३३७	प्राणस्यान्नमिदं सर्वम्	५ २८
प्रणष्टलामिकं रिक्थम्	6 30	प्राणायामा ब्राह्मणस्य	€ . v•
अणष्टाधिगतं द्रव्यम्	८ ३४	प्राणायामैर्दहेद्दोषान्	६ ७२
प्रतापयुक्तस्ते जस्ती	\$ 390	प्राणि वा यदि वाऽप्राणि	४ ११७
प्रतिकृलं वर्तमाना	90 39	प्रातिभाव्यं वृथादानम्	6 948
अतिगृह्य द्विजो विद्वान्	४ ११०	प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च	८ ३९२
श्रतिगृह्याश्रतिशाह्यम्	११ २५३	प्रादुष्कृतेष्वभिषु तु	४ १०६
प्रतिगृह्यप्सितं दण्डम्	२ ४८	प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः	\$ 280
प्रतिप्रहसमर्थोऽपि	४ १८६	प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति	19 988
प्रतिप्रहाद्याजनाद्वा	90 908	प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य	११ ४७
प्रतिवातेऽनुवाते च	२ २०३	प्रायश्चित तु चरिते	११ १८६
प्रतिश्रवणसंभाषे	2 994	त्रियेषु खेषु सुकृतम्	६ ७९
प्रतिषिद्धापि चेद्या तु	९ ८४	प्रेतशुद्धि प्रवक्ष्यामि	५ ५७
प्रतुदाज्ञालपादांश्व	५ १३	प्रेते राजनि सज्योतिः	. ५ ८२
प्रसक्षं चानुमानं च	१२ १०५	प्रेलेह चेहशा विप्राः	8 998
प्रत्यमि प्रतिसूर्यं च	४ ५२	प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्र	३ १५३
प्रलाहं देशहष्टेश्व	6 3	प्रोक्षणातृणकाष्ठं च	.५ १२२
प्रथिता प्रेतकृत्यैषा	३ १२७	प्रोक्षितं मक्षयेनमांसम्	५ २७
प्रभुः प्रथमकल्पस्य	. ૧૧ ૨૦	त्रोषितो धर्मकार्यार्थम्	९ ७६
प्रमाणानि च कुर्वीत	७ २३०	- ማ	
प्रविश्य सर्वभूतानि	९ ३०६	फलं कतकदृक्षस्य	६ ६७
प्रवृत्तं कर्म संसेव्य	१२ ९०	फलं त्वनभिषंघाय	े ९ ५३
प्रशासितारं सर्वेषाम्	92 922	फलदानां तु बृक्षाणाम्	११ १४२
प्रसाधनोपचारज्ञम् े	१० ३२	फलमूलाशनैर्भेष्यैः	4 48
प्रहर्षयेद्वलं व्यूह्य	७ १९४	a	
प्राकारस्य च भेत्तारम्	8 868	बलं चैव बलाकां च	५ १४
प्राक्तुलान्पर्युपासीनः	२ ७५	वकविचन्तयेदर्थान्	v 90€
े म॰ अ॰ ३			

बको भवति हत्वा —	ब्रह्मव	र्चस०	बहाहत्या सुरा — बाह	प्रणेषु	च वि
	अध्या.	श्चो.	8	भच्या.	हो.
बको भवति इत्वामिम्	93	६६	नहाहला सुरापानम्	99	48
बन्धनानि च सर्वाणि	3	226	ब्रह्म च सुरापश्च	8	239
बन्धुप्रियवियोगांश्र	93	20	नहाहा द्वादशसमाः	99	92
बभृवुर्हि पुरोडाशाः	4	33	ब्रह्मारम्भेऽवसाने च	3	49
बलस सामिनवैव	v	950	ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मः	93	40
बलाइतं बलाद्धकम्	6	986	ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा	99	46
बह्वो विनयात्रष्टाः	U	80	ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारम्	U	3
बहुत्वं परिगृहीयात्	6	७३	ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्	3	930
बहुन्वभैगणान्घोराम्	93	48	ब्राह्मणं दशवर्षं तु	2	934
बालः समानजन्मा वा	3	206	ब्राह्मणं भिक्षकं वापि	3	383
बालझांश्र कृतझांश्र	99	990	ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः	90	¥
बालदायादिकं रिक्थम्	6	२७	ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि	90	900
बालया वा युवला वा	4	980	ब्राह्मणः संभवेनैव	99	68
बालमृद्धातुराणां च	6	19	ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्	8	944
बालातपः प्रेतधूमः	8	58	व्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु	e	२७६
बाढ़े देशान्तरस्थे च	4	30	त्राह्मणस्तु सुरापस	99	988
बालोऽपि नावमन्तव्यः	৬	6	ब्राह्मणस्त्वनधीयानः	3	946
बाल्ये पितुर्वशे तिष्टेत्	4	986	ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः	6	336
बाह्यैर्विभावये छिङ्गेः	6	34	ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्	99	234
तिडालकाका ख्चिष्टम्	99	949	ब्राह्मणस्य रजः कृत्वा	99	£ w
विभर्ति सर्वभूतानि	93	38	त्राह्मगस्यानुपूर्वे ण	5	988
बीजमेके प्रशंसन्ति	90	vo	ब्राह्मणस्यैव कर्मेतत्	3	990
बीजस्य चैव योन्याश्व	3	34	ब्राह्मणखं न हर्तव्यम्	99	96
बीजानामुप्तिविच स्यात्	3	330	त्राह्मणादुप्रकन्यायाम् <u></u>	90	94
बुद्धिबृद्धिकराण्याशु	¥	98	ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायाम्	90	٤
बुद्धीन्द्रयाणि पश्चैषाम्	3	39	ब्राह्मणान्पर्युपासीत	G	३७
बुद्धा च सर्वं तत्त्वेन	ัง	६८	ब्राह्मणान्बाधमानं तु	3	288
बहानो ये स्मृता लोकाः	૮	68	त्राह्मणा त्रह्मयोनिस्थाः	90	388
ब्रह्मचारी गृहस्थव	Ę	۷۵	ब्राह्मणायावगूर्येव ़	¥	964
ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयात्	99	946	ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देह	90	६२
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यात्	3	৬४	ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः	99	७९
बद्धा यस्त्वननुज्ञातम्	3	998	बाह्मणीं यदागुप्तां तु	٤	305
ब्रह्मवर्चसकामस्य	ા	, ইও	ब्राह्मणेषु च विद्वांसः	9	34
			1994 B. M. B. L. S. L	y .	

बाह्मणो जाय — भुक्त्व	तोऽन्यत	भूतानां ग्राणि — तद्य	।। साधुवृत्ता
প্রহ	या. श्लो.		अध्या. श्लो.
ब्राह्मणो जायमानो हि	9 88	भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः	9 54
बाह्मणो बैल्वपालाशौ	२ ४५	भूगावप्येककेदारे	9 36
ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व	999	भूमिदो भूमिमाप्नोति	x 230
	2 940	भूमौ विपरिवर्तेत	६ २२
माह्मस्य तु क्षपाहस्य	9 66	मृतकाध्यापको यश्च	3 944
बाह्यादिषु विवाहेषु	३ ३९	मृतो नार्तो न कुर्यादाः	6 894
बाह्मण विप्रस्तीर्थेन	2 46	मृत्यानामुपरोधेन	99 90
बाह्य सुहूर्ते बुध्येत	8 33	मृलानां च मृतिं विद्यात्	5 338
बाह्यो दैवस्तथैवार्षः	3 39	भैक्षेण वर्तयेत्रित्यम्	₹ 966
ब्रुहीति बाह्मणं प्रच्छेत्	6 66	भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते	२ १२४
ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रुयात्	6 44	भोजनाभ्यजनाद्दानात्	90 99
	<u></u>	आतुज्येष्ठस्य भार्या या	9 40
भक्षं भोज्यं च विविधम्	३ २२७	भ्रा तुर्भायोपसं प्राह्या	२ १३२
स क्यमोज्यापदेशैश्व	९ २६८	भ्रातुर्भेतस्य भार्योया म्	३ १७३
भक्ष्यभोज्यापहरणे 9	9 964	आतॄणामेकजातानाम्	९ १८२
भगवान् सर्ववर्णानाम्	9 3	भ्रातॄणां यस्तु नेहेत	९ २०७
भद्रं भद्रमिति ब्र्यात् 🦠	४ १३९	ञ्चातृणामवि भक्तानाम्	5 399
सरद्वाजः क्षुघार्तस्तु १	e gov	भ्रामरी गण्डमाली च	1 999
सक्तपूर्व चरे देशम्	3 88	भ्रूणझावेक्षितं चैव	४ २०८
	६ ३७१	H	
भर्तुः पुत्रं विजानन्ति	5 33	मक्षिका विशुषरछाया	५ १३३
	९ ८६	मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	४ १४५
	6 804	म ज्ञलाचारयुक्तानाम्	A 386
	८ २९९	मङ्गलार्थं खस्खयनम्	4 945
	888	मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्	-3 39
	५ १६८	मणिमुक्ताप्रवालानां ताम	99.950
	3 88	मणिमुक्तात्रवालानां लोहा	९ ३२९
	८ ३६०	मणिमुक्ताप्रवालानि	१२ ६१
	७ १५०	मत्तकुदातुराणां च	४ २०७
	७ १९६	मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैः	८ १६३
मुक्तवत्स्वथ विशेषु	₹ 994	मत्स्रघातो निषादानाम्	90 86
अक्त वान्विहरेचैव	4 233	मत्स्थानां पक्षिणां चैव	८ ३२८
अक्तवातोऽन्यतमसाचम्	४ २२२	मद्यपा साधुरता च	8 60

मधैर्मुत्रैः पुरीपैर्वा -	भातरं वा स्व	माता पिता वा — मैत्रं प्रसाधनं
	अध्या. श्हो.	अच्या. श्लो.
मधैर्मूत्रैः पुरीवैर्वा	4 923	माता पिता वा द्याताम् ९ १६८
मधुपर्के च यही च	4 89	मातापितृभ्यां जामीभिः ४ १८०
मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च	8 939	मातापितृभ्यामुत्सृष्टम् ९ १७१
मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा	0 949	मातापितृविहींनो यः ९ १७७
मध्यमस प्रचारं च	७ १५५	मातामहं मातुलं च ,३ १४८
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे	92 929	मातुः प्रथमतः पिण्डम् ९ १४०
मनः सृष्टिं विकुरते	9 44	मातुरप्रेऽधिजननम् २ १६९
मनुमेकात्रमासीनाम्	9 9	मातुलांथ पितृव्यांथ २ १३०
मनुष्यमार्णे क्षिप्तम्	2 386	मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् ९ १३१
मनुष्याणां तु हरणे	99 963	मातृष्वसा मातुलानी २ १३%
मनुष्याणां परानां च	८ २८६	मात्रा खला दुहित्रा वा २ २ १५
मनोहैरण्यगर्भस्य 🧪 🦠	3 998	मानसं मनसैवायम् १२ ८
मन्त्रतस्तु समृद्धानि	3 66	मारुतं पुरुहतं च ११ १२१
मन्त्रैः शाकलहोमीयैः	99 745	मार्गशीर्वे छुमे मासि ७ १८२
मन्यन्ते वै पापकृतः	6 64	मार्जनं यत्र पात्राणाम् ५ ११६
मन्येतारि यदा राजा	६०१ ७	मार्जारनकुली हत्वा ११ १३१
मन्त्रन्तराण्यसंख्यानि	9 60	मासिकानं तु योऽश्रीयात् ११ १५७
मनायमिति यो ब्र्यात्	८ ३५	मिथो दायः कृतो येन ८ १९५
ममेदमिति यो ज्यात	6 39	सुखबाहुरुपजानाम् १० ४५
मरीचिमत्र्यद्विरसौ	9 34	मुजालामे तु कर्तन्या २ ४३
मरुच इति तु दारि	` ३ ८८	मुण्डो वा जिटलो वा स्यात् २ २१९
महर्षिपितृदेवानाम्	४ २५७	मुन्यज्ञानि पयः स्रोमः ३ २५७
महर्षिभिश्व देवैश्व	6 990	मुन्यन्तेविविधेमें ध्यैः ६ ५
महान्तमेव चात्मानम्	9 94	मूत्रोचारसमुत्सर्गम् ४ ५०
महान्लपि समृद्धानि	3 4	मृगयाऽक्षा दिवास्त्रप्तः 🐧 ४७
महापश्चनां हरणे	८ ३२४	मृतं शरीरमुत्स्रज्य ४ २४१
महापातकसंयुक्तः	99 340	मृतवस्रमृत्सु नारीषु 🦠 १० ३५
महा पातकिनश्चेव	११ २३९	मृते भर्तिर साध्वी स्त्री ५ १६०
महाव्याहृतिभिहोंगः	११ २२२	मृतोयैः शुध्यते शोध्यम् ५ १०८
मांसं रधो वर्षा महुः	98 63	मृदं गां दैवतं विप्रम् 😽 🥞
मांसभक्षयितासुत्र	५ ५५	मृष्यन्ति ये चोपपतिम् ४ २१५
मात्रं पितरं जायाम्	८ २७५	मेखलामजिनं दण्डम् । २ ६४
मातरं वा खसारं ना	. ते भव	मैत्रं प्रसाधनं स्नानम् ४ १५६

	अध्या.	श्हो.
मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतः	93	७२
मैत्रेयकं तु वैदेहः	90	33
मैथुनं तु समासेव्य	99	908
मोहाद्राजा खराष्ट्रं यः	v	999
मौजी त्रिवृत्समा ऋक्षणा	?	83
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डः	6	309
मौलाञ्छस्रविदः शूरान्	9	48
म्रियमाणोऽ प्याददीत	u	933
य	1	
यं तु कर्मणि	9	26
यं तु पश्येकिधिं राजा	6	30
यं बाह्मणस्तु शृहायाम्	9	900
यं मातापितरी हेशम्	2	270
यं त्राह्मणस्तु श्रद्रायाम्	\$	900
यं वदन्ति तमोभूताः	92	994
यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मः	२	v
यः क्षिप्तो मर्षयसातैः	6	393
यः संगतानि कुरुते	?	980
यः साधयन्तं छन्देन 🦈	6	906
यः खर्यं साधयेदर्थम् 🦠	٤	40
यः खाच्यायमधीतेऽन्दम्	3	900
यः स्वामिनाननुज्ञातम्	6	940
ये आदृणोलवितथम्	२	988
य एते तु गणा सुख्याः	8	969
य एतेऽन्ये त्वभोज्याचाः	४	339
य एतेऽभिहिताः पुत्राः	3	969
यक्षरक्षःपिशाचां श्र	9	36
यक्षरक्षःपिशाचात्रम्		34
यक्ष्मी च पशुपालश्च	3	948
यचास्य सुकृतं किंचित्	હ	34
यजेत राजा कतुभिः	v	હ
यजेत वाऽश्वमेधेन यज्ञश्वेत्प्रतिरुद्धः स्यात्	99	५४

and the state of t		
यज्ञाय जिथः —	– यत्रानिबद्धे	
	अध्या.	श्हो.
यज्ञाय जिश्मासस्य	ч	12
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः	ષ	38
यज्ञार्थं बाह्मणैर्वध्या	4	33
यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा	99	34
यहे तु वितते सम्यक्	3	36
यज्ञोऽतृतेन क्षरति	8	२३७
यज्वान ऋषयो देवाः	92	४९
यतश्च भयमाशङ्केत्	v	966
यतात्मनोऽप्रमत्तस्य	99	294
यत्करोत्येकरात्रेण	99	906
यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्	8	969
यत्कमी कृत्वा कुर्वश्र	92	રૂષ્
यत्किचित्पितरि प्रेते	९	208
यर्तिनित्नेहसंयुक्तम्	٩	28
यर्दिकचिदपि दातव्यम्	8	226
यर्तिनेदिप वर्षस्य	ی	930
यर्तिकचिदेनः कुवैन्ति	99	289
यरिंकचिद्दश वर्षाण	6	980
यर्तिकचिन्मधुना मिश्रम्	ş	२७३
यत्तत्कारणमव्यक्तम्	9	99
यत्तु दुःखसमायुक्तम्	98	26
यतु वाणिजके दत्तम्	3	969
यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तम्	98	२९
यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तम्	3	986
यहेन भोजयेच्छ्रादे	ą	984
यसुण्यफलमाप्रोति	ર	94
यत्राग्द्वादशसाहस्रम्	9	७९
यत्र त्वेते परिष्वंसात्	90	59
यत्र धर्मी ह्यधर्मेण	6	98
यत्र नार्थस्तु पूज्यन्ते	3	ષદ્
यत्र वर्जयते राजा	S	२४६
यत्र स्थामो लोहिताक्षः	v	29
यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत	٤	৽৻

	अध्या.	श्लो.		अध्या.	श्हो.
यत्रापवर्तते युग्मम्		363	यथैधस्तेजसा विहः		284
यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुम्		30	वयैनं नाभिसंदध्युः	v	960
यथर्तुलिज्ञान्यृतवः		30	यथैव शुद्रो बाह्मण्याम्		30
यथाकथखितिगण्डानाम्	99	२२०	यथैवात्मा तथा पुत्रः	3	930
यथा काष्ट्रमयो हस्ती	3	940	यथोक्तमार्तः सुस्थो वा		290
यथा खनन्खनित्रेण	3	396	यथोक्तान्यपि कर्माणि	33	38
यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु	3	86	यथोक्तन नयन्तस्त	6	240
यथा चैवापरः पक्षः		२७८	यथोदितेन विधिना	8	900
यथा जातवलो विहः		909	यथोद्धरित निर्दाता	y	990
यथा त्रयाणां वर्णानाम्	90	1	यदधीते यदाजते	6	704
यथा दुर्गाश्रितानेतान्		. ७३	यदन्यगोषु वृषभः	3	40
यथा नदीनदाः सर्वे		90	यदाणुमात्रिको भूत्वा	9	44
यथा नयत्यस्यपातैः	7 60	88	यदा तु यानमातिष्ठेत्	v	969
यथा हवेनीपलेन	४	988	यदा तु स्यात्परिक्षीणः	u	907
यथा फलेन युज्येत	U		यदा परबलानां तु	v	908
यथा महाहदं प्राप्य	99	253	यदा प्रकृष्टा मन्येत	U	900
-यथा यथा नरोऽधर्मम्		276	यदा भावेन भवति	Ę	60
यथा यथा निषेवन्ते	93	હરૂ	यदा मन्येत भावेन	v	909
यथा यथा मनस्तस्य	99	278	यदावगच्छेदायलाम्	y	968
यथा यथा हि पुरुषः		20	यदा स देवो जागर्ति	9	43
अथा यथा हि सहत्तम्		226	यदा खयं न कुर्यातु	6	3
यथा यमः त्रियद्वेष्यौ		२०७	यदि तत्रापि संपरयेत्	ও	906
यथाईमेतानभ्यच्ये		339	यदि तु प्रायशो धर्मम्	93	39
यथाल्पाल्पमदन्खाद्यम्	G	938	यदि ते तु न तिष्ठेयुः	৩	906
बथा वायुं समाश्रिल		99	यदि त्वतिथिधर्मेण	ą	999
यथाविष्यधिगम्यैनाम्	20 P P R	. Vo	यदि त्वात्यन्तिकं वासम्	. ?	383
यथाशास्त्रं तु ऋत्वैवम्		30	यदि न प्रणयेदाजा	ø	20
यथाश्वमेधः ऋतुराद्		२६०	यदि नात्मनि पुत्रेण	¥	903
यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु	२	946	यदि स्त्री यद्यवरजः	२	२२३
यथा सर्वाणि भूतानि	•	399	यदि संशय एव स्यात्	- 6	243
सथेदं शावमाशीचम्	Mineral De	69	यदि संसाधयेत्ततु		273
अ थेदमुक्तवाञ्लाझं		998	यदि खावापरावेव	3	ch
यथेरिणे बीजमुखा	* A	983	यदि हि झी न रोचेत	1	61

बदेतत्परिसंख्या —	यस्तु दो	षवतीं
	अध्या	. श्लो.
यदेतत्परिसंख्यातम्	9	७१
यदेव तर्पयखद्भिः	3	263
यह हिंतेना चयनित	99	983
यहुस्तरं यहुरापम्	99	२३८
यद्वयोर नयोर्वेत्थ	6	60
यद्धनं यज्ञशीलानाम्	99	२०
यद्धायति यत्कुरते	4	४७
यद्भश्यं स्थात्ततो द्यात्	Ę	ঙ
यदात्परवशं कर्म	४	949
यदाइदाति विधिवत्	3	204
यदादोचेत विप्रेभ्यः	3	239
यदानमति तेषां तु	ч	903
यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रः	. .	948
यद्यर्थिता तु दारैः स्यात	(९	२०३
यदास्य विहितं चर्मे	R	908
यद्याचरति धर्म सः	93	२०
यद्येकरिक्थिनौ स्याताम्	• \$	962
यदाष्ट्रं शूदभृयिष्ठम्	٤	. 33
यद्वा यद्वा परद्रव्यम्	93	६८
यद्वेष्टितशिरा भुंके	ş	२३८
यन्नावि किंचिद्दाशानाम्		806
यन्मूर्खवयवाः सूक्ष्माः	. 9	90
यन्मे माता प्रख्छमे	_ \$	90
यमान्सेवेत सततम्	8	308
यमिद्रो न दहलिधिः	૮	994
यमेव तु छाचिं विद्यात्	ર	994
यमो वैवखतो देवः		33
यवीयाज्येष्ठभायायाम्	- 8	930
बश्चापि धर्मसमयात	- \$	२७३
य श्चैतान्त्राप्तुयात्सर्वान्,	3	९५
यस्तल्पजः प्रमीतस्य	- \$	950
यस्तु तत्कारयेनमोहात्		েও
बस्तु दोषवतीं कन्याम्	8	ξv

यस्तु दोषवतीं — य	सास्ये	न सदा
	अध्य	ા. શ્રો.
यस्तु दोषवतीं कन्याम्	e	२२४
यस्तु पूर्वनिविष्टस्य	\$	२८१
यस्तु भीतः परावृत्तः	y	98
यस्तु रज्जुघटं कूपात्	6	398
यस्त्वधर्मेण कार्याण		908
यस्त्वनाक्षारितः पूर्वम्	6	344
यस्त्वेतान्युपऋ्रप्तानि	4	333
यसात्रयोऽप्याश्रमिणः	₹	96
यसादण्वपि भूतानाम्	Ę	80
यसादुत्पत्तिरेतेषाम्	3	983
यसादेषां सुरेन्द्राणाम्	৩	4
यसाद्वीजप्रभावेण	90	७२
यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युः	۷	२०८
यस्मिन्कर्मण्यस्य ऋते	99	२३३
यस्मिन्देशे निषीदन्ति	4	99
यस्मिन्नुणं संनयति	ડ	900
यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये	6	336
यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु	٤.	999
यसम दद्यात्पिता त्वेनाम्	4	949
यस्य कायगतं ब्रह्म	99	90
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तम्	99	y
यस्य दश्येत सप्ताहात्	- 6	906
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीः	৺	99
यस्य मन्त्रं न जानन्ति	્ષ	386
यस्य मित्रप्रधानानि	3	938
यस्य राज्ञस्तु विषये	y	358
यस्य वाज्यनसी शुद्धे	3	940
यस्य विद्वान्हि वदतः	4	98
यस्य श्रृहस्तु कुरुते	۵	29
यस्य स्तेनः पुरे नास्ति	4	368
यस्या म्रियेत कन्यायाः	•	£\$
यसास्तु न भवेद्वाता	3	9.9
यस्यास्येन सदाश्रन्ति	• •	318

यां यां योनिं तु — या	वेदि	ोहिता	य
	अध्या.	⁄હો.	
यां यो योनि तु जीवोऽय	म्१२	42	य
या गर्भिणी संस्कियते	3	FUP	य
याजनाध्यापने निखम्	90	990	मु
या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्री	6	३७०	ख
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं 💎	8	3	यु
याहरगुणेन भन्नी स्त्री	3	२२	ये
यादशं तूप्यते बीजम्	3	3 4	ये
यादशं फलमाप्तोति	3	959	ये
यादशं भजते हि स्त्री	3	. e	ये
यादशा धनिभिः कार्याः	6	६१	ये
यादशेन तु भावेन	93	69	ये
यादशोऽस्य भवेदात्मा	8	248	ये
यानशय्यासनान्यस्य	४	२०२	चे
यानशय्याप्रदो भार्याम्	४	२३२	ये
यानस्य चैव यातुश्च		200	चे
यानि चैवंप्रकाराणि	6	२५१	चे
या नियुक्तान्यतः पुत्रम्	3	986	ये
यानि राजप्रदेयानि	৩	996	ये
यानुपाश्रित्य तिष्टन्ति	3	395	ये
या पत्या वा परित्यक्ता	8	904	ये
यामीस्ता यातनाः प्राप्य	92	22	ये
या रोगिणी स्यात्तु हिता	3	८ २	चे
यावतः संस्पृशेदक्षैः	3	906	चे
यावतो असते प्रासान्	3	933	S.
यावतो बान्धवान्यस्मिन्	6	30	AS.
यावत्रयस्ते जीवेयुः	3	२३५	गैय
सावदुष्णं भवत्यन्नम्	ą	२३७	य
यावदेकानुदिष्टस्य	४	999	5
यावन्ति पद्धरोमाणि	. '4	36	15
यावानवध्यस्य वधे	•	२४९	2
यावनापैत्यमेध्याकात्	4	976	2
या वेदबाह्याः स्मृतयः	93	34	2
या वेदबिहिता हिंसा	*	88	2

यासां नाददते — योऽ	दत्तादा	यिनो
	अध्या.	श्चो.
यासां नाददते गुल्कम्	2	48
यास्तासां स्युईहितरः	3	987
युक्ष क्रवीन्दनक्षेषु	3	२७७
युगपत्तु प्रहीयन्ते	9	48
युग्मास पुत्रा जायनते	3	86
ये कायिकेभ्योऽयंमेव	v	928
येऽक्षेत्रिणो वीजवतः	3	88
ये तत्र नोपतर्पेयुः	3	253
ये द्विजानामपसदाः	90	86
येन केनचिदङ्गेन	6	२७९
येन यस्तु गुणेनैपाम्	92	25
येन येन तु भावेन	8	२३४
येन येन यथाङ्गेन	6	338
येनास्मिन्कर्मणा लोके	93	35
चेनास्य पितरो याताः	8	906
ये नियुक्तास्तु कार्येषु	9	239
ये पाकयज्ञाश्वत्वारः	3	65
ये वकन्नतिनो विप्राः	४	990
ये शृहाद्धिगम्यार्थम्	99	४२
येषां ज्येष्टः कानिष्टो वा	3	299
येषां तु याहरां कर्म	9	४२
येषां द्विजानां सावित्री	99	989
ये स्तेनपतितक्कीयाः	1	940
यैः कर्मभिः प्रचरितैः	90	900
यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निः	9	398
यैरभ्युपायैरेनां सि	99	290
वैवें रुपावैर्थं सम्	٤	86
योऽकामां दूषयेत्कन्याम्	6	३६४
योगाधमनविकीतम्		954
यो मामदेशसंघानाम्	6	298
यो ज्येष्ठी ज्येष्ठवृत्तिः स्य	ाद ९	990
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वात	٩.	212
योऽदत्तादायिनो इस्तात्	٤	\$80
STATE OF STA	2011	

यो दत्त्वा सर्वभू —	~~~	~~~		छोभः	
	अध्या	. স্ভৌ.		अध्य	ा. श्लो.
यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः	६	38	रथाश्वं हित्तनं छत्रम्	v	९६
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां	२	८२	रसा रसैर्निमातव्याः	90	98
योऽनधील दिजो वेदम्		956	राजा कर्मस युक्तानाम्	৬	924
यो न वेत्त्यभिवादस्य			राजतैर्भाजनैरेषाम्	. 3	२०२
योऽनाहिताभिः शतगुः			राजतो धनमन्विच्छेत्	४	33
यो निक्षेपं याच्यमानः		969	राजधर्मान्त्रवक्ष्यामि		9
यो निक्षेपं नापयति		989	राजभिः कृतदण्डास्तु	6	396
योऽन्यथा सन्तमात्मानम्			राजर्दिवस्मातकगुरून्	₹	999
यो बन्धनवधक्केशान्		86	राजा कर्मसु युक्तानाम्	৸	924
यो यथा निक्षिपेदस्ते		960	राजा च श्रोत्रियश्वैव	₹.	
		२५	राजानः क्षत्रियाश्चेव	98	४६
यो यस्य धम्यों वर्णस्य	3		राजाञ्चं तेज आदत्त	४	296
यो यस्य प्रतिभूत्तिष्ठेत्	43.5	946	राजा भवत्यनेनास्तु	6	99
यो यस मांसमश्राति	ų		राजा स्तेनेन गन्तव्यः	4. 3 1	398
यो यस्यैषां विवाह	100	94	राज्ञो महात्मिके स्थाने	Sec. 20 320	९४
या यस्यमा ।ववाह यो यावन्निह्नवीतार्थम्	3	14	राज्ञः कोषापहर्तृश्च		२७५
यो येन पतितेनैषाम्	- 6	49	राज्ञः प्रख्यातमाण्डानि	1 mm 6 3	388
and the second s		969	राज्ञश्च दद्युरुद्धारम्	٧	80
योऽरक्षन्वलिमादत्ते		३०७	राज्ञो हि स्क्षाधिकृताः	U	50.5 Av
योऽर्चितं प्रतिगृहाति		२३५	रात्रिभिर्मासतुल्याभिः	4	. ६ ६
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति	8	८७	रात्री श्राद्धं न कुर्वीत	₹	260
यो लोभादधमो जाला	90	38	राष्ट्रस्य संग्रहे निस्मम्	٧	992
योऽवमन्येत ते मूळे	२	99	राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्	A	३७३
यो वैश्यः स्याद्वहुपशुः	99		ह्रपसत्त्वगुणोपेताः	₹	Ro
योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय	99	18	रेतःसेकः खयोनिषु	99	५८
योऽसावतीन्द्रियप्राह्यः	9		र र		
गोऽस्यात्मनः कारयिता	99	93	लक्ष्यं शस्त्रमृतां वा स्यात्		
योऽहिंसकानि भूतानि	্ৰ	४५	लशुनं एइनं चैव	٩	্ধ
गो ह्यस्य धर्ममाचष्टे	٧	८१	ल्लाहिसरटानां च	१२	५७
₹		- }	लोकसंव्यवहारार्थम्	6	939
रक्षणादार्थेषृत्तानाम्	8	२५३	लोकानन्यान्सजेयुर्ये	8	394
रक्षन्धर्मेण भूतानि	૯	308	लोकानां तु विवृद्धार्थम्	3	३१
रजसाभिष्ठतां नारीम्	४	४१	लोकेशाधिष्ठितो राजा	, 4	Sale Comme
रथं हरेत वाष्वर्धः	6	205	लोभः खप्रोऽधृतिः	93	३३

लोभात्सहस्तं — व	ाग्दैवत्यश्च च	वाच्यर्था नियताः —	विद्युत	ोऽश नि
	अध्या. श्रो		अध्या	. श्रो.
लोभारसहसं दण्ड्यस्तु	6 930	वाच्यर्था नियताः सर्वे	8	346
छोभान्मो हा द्यान्मै त्रात्	6 996			11
लोष्टमदी तृणच्छेरी	8 49			Mark Contract
लोहशंकुमृजीयं च	8 50			890
लोहितान्त्रक्षनिर्यासान्	4 8	नानस्पत्यं मूलफलम्	6	338
लैकिकं वैदिकं वापि	2 990	वान्तार्युल्कामुख	93	
ਬ		बान्तो बिरिक्तः स्नात्वा इ वायोरपि विकुर्वाणात्		388
वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य	6 995	वाय्वमिवित्रमादिलम्		vv
वधेनापि यदा त्वेतान्	८ १३०	वारिद्स्तृतिमाप्नोति		80
वध्यांश्व हुन्युः सततम्		वार्षिकांश्रवुरो मासान्		325
वनस्पतीनां सर्वेषाम्	The American	dws.	1 1 100	308
वनेषु च विद्वत्यैवम्	८ २८५ ६ ३३	वासन्तशारदमध्यः वासांसि मृतचेलानि	Ę	99
बन्ध्याष्टमेऽधिवेशाब्दे	A PART OF THE PROPERTY OF		90	48
वपनं मेखलादण्डी	99 949	वासो दबाद्धयं हत्वा		936
वयसः कर्मणोऽर्थस्य	8 96	वासोदाश्वन्द्रसालोक्यम्		253
वरं स्वधर्मी विग्रुणः	90 80	विंशतीशस्तु तत्सवेम् विक्रयायो धनं किंचित्	A STATE OF THE PARTY OF	190
वरुणेन यथा पाशैः	९ ३०८	विकीणीते परस्य खम्		२०१
वर्जयेनमधु गांसं च गंधं	६ 98	विकोशन्यो यस राष्ट्रात्		990
वर्जयेनमधु मांसं च	₹ 900	निगतं तु विदेशस्थम्		38\$
वर्णापेतमविज्ञातम्	90 90	विषसाशी भवेत्रिखम्	4	
वर्तयंश्व शिलोञ्छाभ्याम्	8 90	विद्युष्य तु हतं चौरैः		725
वर्षे वर्षेऽश्वमेधन	ધ ધર	विद्शुद्रयोरेवमेव		\$\$\$
वशाऽपुत्रासु चैवं स्थात्	6 26	विद्वराहसरोष्ट्राणाम्		348
वशे कृत्वेन्द्रियमामम्	₹ 900	विष्मूत्रोत्सर्गशुक्कार्थम्		158
वसा शुक्रमस्बाज्य	५ १३५	वित्तं बन्धुर्वयः कमे		136
वसिष्ठविहितां वृद्धिम्	6 980	विदुषा ब्राह्मणेनेदम्		903
वसीत चमें चीरं वा		विद्ययैव समं कामम्		993
वस्नदन्ति तु पितृन्	३ २८४	विद्यागुरुष्वेतदेव		305
वस्त्रं पात्रमलंकारम्	8 299	विद्यातपः समृद्धेषु	į	36
बारदण्डं प्रथमं वृत्यीत्	6 933			208
वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः	99 90			998
बा ग्डुष्टातस्कराचैव	८ ३४५			996
वारदेवसेश्व चर्मिः			1	₹. Sf

विद्युत्स्तनितवर्षे — वीक्ष	पान्धो :	नवतेः	वृक
	अध्या.	श्हो.	~~
विद्युत्स्तनितवर्षेषु	8	903	वृक्
विद्रद्भिः सेवितः सद्भिः	8	9	बृति
विद्वांस्तु त्राह्मणो हष्ट्रा	- 4	30	र्त
विधवायां नियुक्तस्तु	3	60	वृथ
विधवायां नियोगार्थे	8	६२	तृथ
विघाता शासिता वक्ता	99	34	वृद्ध
विधाय प्रोषिते वृत्तिम्	3	७५	बृष
विधाय वृत्तिं भार्यायाः	9	७४	तृष
विधियज्ञाजपयज्ञः	2	64	वृष्
विधिवत्प्रति गृह्यापि	3	७२	वेष्
विधूमे सन्नमुसले	Ę	48	वेत
विनाऽद्भिरम्स वाप्यार्तः	99	२०२	वेद
विनीतैस्तु वजेशिखम्	४	६८	वे
वित्रः शुष्यत्यपः स्पृष्टा	4	33	वेत
विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता	99	१७६	वेव
विप्रयोगं प्रियेश्वेव	Ę	६२	वेद
विप्रसेवैव श्रृद्रस्य	90	923	वेत
वित्रस्य त्रिषु वर्णेषु	90	90	वेव
विप्राणां वेदविदुषाम्	3	338	वेद
विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ट्यम	(२	944	वेव
विप्रोध्य पादप्रहणम्	3	२१७	वेर
विभक्ताः सह जीवन्तः	1 9	290	वेद
विराद्युताः सोमसदः	3	984	वेव
विविधाश्चेव संपीडाः	93	७६	वेद
विशिष्टं कुत्रचिद्वीजम्	- 5	38	वेत
विशीलः कामवृत्तो वा	ષ	948	वेत
विसन्धं ब्राह्मणः श्र्दात्	6	४१७	वेद
विश्वभ्यश्वेव देवेभ्यः	3	९०	वेद
विश्वेश्व देवैः साध्येश्व	99	25	वेद
विषम्भरगदेश्वास्य 💮	9	296	वेद
A	Marin Service		12

निषादप्यसतं त्राह्यम् २ २३९ निसञ्य ब्राह्मणांस्तास्तु ३ २५८ नीक्ष्यान्धो नवतेः काणः ३ १७७

वृको मृगेमं — वेदो	विनष्टो	ऽविन
	अध्या.	श्रो.
इको स्रोमं व्याघ्रोऽश्वम्	93	६७
वृतिं तत्र प्रकुर्वात	6	२३९
वृत्तीनां लक्षणं चैव	9	993
वृथा कुसरसंयावम्	4	v
बृथासंकरजातानाम्	4	68
वृद्धांश्व निसं सेवेत	v	36
वृषभैकादशा गाश्च	99	995
बृष लीफेनपीतस्य	ર	98
वृषो हि भगवान्धर्मः	6	96
वेणुवैदलभाण्डानाम्	2	330
वेतनस्यैव चादानम्	6	4
वेदः स्मृतिः सदाचारः	२	98
वेदप्रदानादाचार्यम्	२	909
वेदमेवाभ्यसेन्निखम्	٧	986
वेदमेव सदाभ्यस्येत्	३	966
वेदयज्ञैरहीनानाम्	२	963
वेदविचापि विप्रोऽस्य	Ę	909
वेदविद्यावतस्रातान् 💮	૪	39
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः	93	903
वेदानधील वेदौ वा	ą	२
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानम्	92	39
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिनि	द्र १२	63
वेदाभ्यासेन सततम्	४	986
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्ख	199	284
वेदार्थवित्प्रवक्ता च	३	964
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य	90	८०
वेदास्लागाश्च यज्ञाश्व	२	30
वेदो क्तमायुर्मेर्सानाम्	9	68
वेदोऽिखलो धर्ममूलम्	3	•
वेदोदितं खकं कर्म	8	98
वेदोदितानां निखानाम्	99	२०३
वेदोपकरणे चैव	3	904
वेनो विनष्टोऽविनयात्	્ષ	89
	The state of the	Prince

वैणवीं धारयेद्य — व	त्यार्	, जाय	बात्यानां याजनं —	ग्रुचिरुः	कृष्टशु
	अध्या	. श्रो.		अध्या	. श्लो.
वैणवीं धारयेचिष्टिम्	8	3 4	त्रात्यानां याजनं कृत्वा	99	990
वैतानिकं च जुहुयात्	Ę	3	त्रीहयः शालयो सुद्राः	3	38
वैदिके कर्मयोगे तु	93	20	হা		
वैदिकेः कमीभः पुण्यैः	्र	२६	शक्तः परजने दाता	99	3
वैरिणं नोपसेवेत	8	933	शक्तितोऽपचमानेभ्यो	8	33
वैवाहिको विधिः	२	६७	शक्तेनापि हि शहेण	90	929
वैवाहिकेऽमौ कुवीत	3	६७	शतं त्राद्मगमाकुर्य	6	२६७
वैशेष्यात्प्रकृति श्रेष्ट्यम्	90	3	शत्रुसेविनि मित्रे च	U	-
वैश्यः सर्वखदण्डः स्थात्	6	३७५	शनकैस्तु कियालोपात्	90	83
वैश्यं प्रति तथैवैते	90	50	शब्दः स्पर्शश्च हपं च	92	36
वैश्यवृत्तिमनातिष्टन्	90	909	शयानः प्रौडपादश्व	४	993
वैश्यवृत्त्यापि जीवंसतु	90	૮ર	शय्यां गृहान्कुशान्	8	240
वैश्यशृदाविप प्राप्ती	3	993	शय्यासनमलंकारम्	8	90
वैदयश्होपचारं च	9	998	शय्यासनेऽध्याचरिते	3	998
वैदयसूदौ प्रयत्नेन	6	298	शरणागतं परिखञ्य	99	986
वैर्यश्रेत्स्तियां गुप्ताम्	6	262	शरीरकर्षणात्राणाः	હ	992
वैश्यस्तु कृतसंस्कारः	8	३२६	शरीरजैः कमेदोपैः	92	5
वैश्यानु जायते त्राखात्	90	23	शरीरं चैत्र वाचं च	2	993
वैश्यान्मागधवेदेही	90	90	शरः क्षत्रियया प्राद्यः	3	88
वैं स्योऽजीवन्खधर्मे	90	36	शमेवद्राह्मणस्य स्यात्	2	33
वैश्वदेवस्य सिद्धस्य	३	68	शस्त्रं द्विजातिभिशेह्यम्	- 6	386
वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते	3	906	शस्त्रास्त्रमृत्वं क्षत्रस्य	90	68
व्यवस्तपाणिना कार्यम्	3	७२	शाल्मलीफलके श्वक्णे	6	384
व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री	4	958	शासनाद्वा विमोक्षाद्वा		395
व्यभिचारातु भर्तुः स्त्री लोवे	हे ९	30	शिरोभिस्ते गृहीत्वोवीम्		२५६
व्यभिचारेण वर्णानाम्	90	28	शिलानप्युञ्छतो नित्यम्	3	900
व्यवहारान्दिहश्चस्तु	6	9	शिलोञ्छमप्याददीत	90	992
व्यसनस्य च मृखोश्र	v	43	शिल्पेन व्यवहारेण	ą	58
व्याघांरछाकुनिकानगोपान्	٤	२६०	शिष्टा वा भूमिदेवानाम्	99	63
न तवद्देवदेव	21	968		99	943
वतस्थमपि दौहित्रम्	1 1 1 1 W	२३४	ग्रुचिं देशं विविक्तं च	100	२०६
बाखता बान्धवलागः	99	A COUNTY AND A	ग्रुचिना सत्यसंधेन	v	39
मालानु जायते विप्रात्	90	39	য়ুবিকক্ছেছয়ুপুদু:	•	224

ग्रुध्येद्विप्रो दशा	— श्वतिस्मृ	त्युदितं	श्चितिरथर्वांगिरसीः
	अध्या	. श्लो.	
शुध्येद्विप्रो दशाहेन	4	८३	श्रुतीरथर्वागिरसी:
शुनां च पतितानां	च ३	93	श्रुत्वा स्पृष्ट्रा च ह
शुभाशुभफलं कर्म	92	3	श्रुखैता रुपयो धर्मा
ग्रुल्कस्थानं परिहर	न ८	800	श्रयःसु गुरुवद्वृत्ति
गुल्कस्थानेषु कुशल		396	श्रेयसः श्रेयसोऽल
शुष्काणि भुक्तवा म		944	श्रोत्रं त्वक् चक्षुपी
ग्रहं तु कारयेद्दास्य		४१३	श्रोत्रियः श्रोत्रियं
श्रुद्रविदक्षत्रविप्राणाः		908	श्रोत्रियं व्याधितात
ग्रदस्तु वृत्तिमाकांक्ष	न् १०	929	श्रोत्रियस्य कदर्थस्
शृहस्य तु सवर्णेव	9	940	श्रोत्रियायैव देया
श्रुद्रां शयनमारोप्य	3	90	श्रोत्रिये तूपसंपन्ने
शृदाणां मासिकं का	र्थम् ५	980	श्वकीडी रयेनजीवी
श्र्दादायोगवः क्षता	90	92	श्वभिद्दतस्य यन्मां
श्द्रायां ब्राह्मणाजात	T: 90	६४	श्वमांसमिच्छनातों
शृहावेदी पतत्यत्र	3	95	श्ववतां शौण्डिकान
श्रुद्रैव भार्या श्रुद्रस्य	ş	93	बसगालखरैर्दछः द
श्द्रो गुप्तमगुप्तं वा		३७४	श्वस्करखरोष्ट्राणां
श्र्द्रो बाह्मणतामेति	90	६५	श्वाविधं शल्यकं गं
शोचन्ति जामयो य	।त्र ३	40	
शोणितं यावतः पांस	न् ४	956	षदकर्मैको भवत्येष
शोणितं यावतः पांर	त्र ११	२०७	षद्त्रिंशदाब्दिकं न
इमशानेष्वपि तेजस्	ी ९	396	षडानुपूर्व्या विप्रस
श्रद्धानः शुभां विद	पाम् २	२३८	षण्गां तु कर्मणाम
श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च	8	335	षण्णामेषां तु सर्वेष
श्राद्धभुग्दृषलीतल्पम्		२५०	षण्मासांइछागमांसे
श्रादं भुक्त्वा य र्डा		२४९	षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांच
श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां व	II &	34	षष्टानकाळता मास
श्रुतिवृत्ते विदित्वास्य		934	
श्रुतं देशं च जाति न		२७३	संकरापात्रकृत्यासु
श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्य		98	संकरे जातयस्त्वेत।
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेय		90	संकल्पमूलः कामो
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम		944	संकीर्णयोनयो ये तु
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम		8	संकमध्यजयष्टीनाम्
म॰ अ०	4		

श्चितरथर्वागिरसीः —	संक	मध्वज
	अध्या	. श्लो.
श्रुतीरथर्वांगिरसी:	99	33
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च हड्डा च	3	96
श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्	4	9
श्रयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव	7	२०७
श्रेयसः श्रेयसोऽलामे पापी	9	968
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा	2	90
श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं	4	383
श्रोत्रियं व्याधितातौं च	6	394
श्रोत्रियस्य कदर्थस्य वदा	8	358
श्रोत्रियायैव देयानि हव्य	3	926
श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्र	4	69
श्वकीडी र्येनजीवी च	3	958
श्वभिद्देतस्य यन्मांसम्	4	939
श्वमांसमिच्छन्नातों ऽत्तुं	90	904
श्ववतां शौण्डिकानां च	४	298
श्वसगालखरैर्दष्टः प्राम्यैः	99	988
श्वस्करखरोष्ट्राणां गोजा	92	44
श्वाविधं शल्यकं गोधाम्	4	96
4		
षदकमैंको भवलेषाम्	8	9
षद्त्रिंशदाब्दिकं चर्यम्	3	9
षडानुपूर्व्या विप्रस्य	3	23
षण्णां तु कर्मणामस्य	90	७६
षण्णामेषां तु सर्वेषाम्	93	45
षण्मासांइछागमांसेन	ą	245
षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम्	3	958
षष्टानकालता मासम्	99	२००
स	100	
संकरापात्रकृत्यासु	99	924
संकरे जातयस्त्वेताः	90	४०
संकल्पमूलः कामो वै	3	3
संकीर्णयोनयो ये तु	90	२५
संकमध्यजयष्टीनाम्	\$	264

संग्रामेष्वनिवर्ति —	सजा	तिजान	स ताननुपरि — सः	भान्तः	साक्षि
	अध्या	. স্ভৌ.		अध्या	. श्लो.
संप्रामेष्वनिवर्तित्वम्	৩	66	स ताननुपरिकामेत्	S	922
संजीवनं महावीचिम्	४	68	स तानुवाच धर्मात्मा	4	R
संखज्य याम्यमाहारम्	Ę	3	स तानुवाच धर्मात्मा	92	3
संधिं च विप्रहं चैव	(g	953	स तैः पृष्ठस्तथा सम्यक्	9	8
संधिं छित्तवा तु ये चौर्य	8	२७६	सिक्यां देशकाली च	ą	928
संधिं द्विविधं विद्यात्	હ	902	सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानम्	92	२६
संध्यां चोपास्य शृणुयात्	ড	223	सत्त्वं रजस्तमश्चेव त्रीन्वि	92	28
संन्यस्य सर्वकर्माणि	É	34	सत्यं साक्ष्ये द्वावनसाक्षी	6	69
संप्राप्ताय त्वतिथये	3	33	सल्यधर्मार्थवृत्तेषु शौचे	8	904
संप्रीला भुज्यमानानि	6	988	सत्यं ब्रुयात्प्रयं ब्रुयात्	8	936
संभवांश्व वियोगीषु	93	00	सलमर्थं च संपर्येत्	6	84
संभ्य खानि कर्माणि	6	299	सलमुक्ता तु विशेषु	99	954
संभोगो दृश्यते यत्र	6	200	सला न भाषा भवति	6	968
संभोजनी साभिहिता	2	989	सलारृतं तु वाणिज्यम्	8	Ę
संमानाद्राह्मणो निखम्	?	983	सलेन पूयते साक्षी	6	63
संमार्जनोपाज्ञनेन	4	928	सलेन शापयेद्विप्रम्	6	993
संयोगं पतितैर्मत्त्रा परस्यैव	92	Ęo	स त्वप्सु तं घटं प्रास्य	99	960
संरक्षणार्थं जन्तूनाम्	Ę	23	सदा प्रहृष्टया भाव्यम्	4	940
संरक्ष्यमाणो राज्ञायम्	v	934	सदशं तु प्रकुर्याद्यम्	9.	955
संवत्सरं तु गव्येन	3	२७१	सदशस्त्रीषु जातानाम्	8	934
संवत्सरं प्रतीक्षेत	9	৩৩	सद्भिराचरितं यत्स्यात्	4	४६
संवत्सरस्यैकमपि	4	29	सदाः पतित मांसेन	90	99
सॅवत्सराभिशस्तस्य	6	३७३	सद्यः प्रक्षालको वा स्यात्	Ę	96
संवत्सरेण पतति	99	960	सन्तुष्टो भार्यया भर्ता	3	Ęo
संशोध्य त्रिविधं मार्गम्	v	964	सन्तोषं परमास्थाय	8	93
संसारगमनं चैव त्रिविधं	9	990	सन्निधावेष वै कल्पः	4	७४
संस्थितसानपत्यस्य सगोत्र।	8	990	सपिण्डिता तु पुरुषे	4	Ęo
संहतान्यो धयेदल्पान्	v	989	सप्तकस्यास्य वर्गस्य	. 0	42
समामां दूषयंस्तुल्यः		386	सप्त वित्तागमा धर्म्याः	90	
सकुजहवास्यवामीयम्	99	340	सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य		
सक्रदंशो निपत्ति	ያ	४७	सप्तानां प्रकृतीनां तु		
स चेतु पथि संरदः	٠. د	354	सब्रह्मचारिण्येकाहम	. Uq	
संजातिजानन्तरंजाः	90	89	सभान्तः साक्षिणः प्राप्तान्	٤	८९
			11. 14. 15. 6 27 5 45. 6 1 5 1 5 1 5 1 5 1 5 1 5 1 5 1 5 1 5 1		

सभाप्रपाप्पत्रालाः —	सर्व प	रवशं	सर्वभूतेषु चात्मा —	स विद्य	ादस्य
	अध्या.	ું જો.		अध्या.	श्रो.
सभाप्रपापूपशालाः	3	२६४	सर्वभूतेषु चात्मानम्	92	39
सभां वा न प्रवेष्टव्यम्	6	93	सर्वमात्मनि संपर्येत्	92	996
समक्षदर्शनात्साक्यम्	6	७४	सर्वरत्नानि राजा तु	99	8
सममत्राह्मणे दानम्	y	64	सर्वे लक्षणहीनोऽपि	8	946
समवर्णासु ये जाताः	3	944	सर्ववर्णेषु तुल्यासु	90	્ષ
समवर्णे द्विजातीनाम्	6	258	सर्वस्यास्य तु सर्गस्य	9	60
स महीमखिलां भुजन्	9		सर्वस्वं वेदविदुषे	99	७६
समानयानकर्मा च		943	सर्वाकरेष्वधीकारः	99	€ ₹
			सर्वानपरित्यजेदर्थान्	8	90
समाह्ल तु तद्भेक्षम्	3	-	सर्वान् रसानपोहेत	90	८६
समीक्य स घृतः सम्यक्		98	सर्वासामेकपत्नीनाम्	9	963
समुत्पतिं च मांसस्य	B	88	सर्वेण तु प्रयत्नेन	v	७१
समुत्सजेद्राजमार्गे	8	२८२	सर्वे तस्यादता धर्माः	3	२३४
समुद्रयानकुशलाः	6	940	सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते	६	66
समैहिं विषमं वस्तु	3	260	सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यात्	90	र
समोत्तमाधमै राजा	હ	८७	सर्वेषां शावमाशौचम्	પ	६२
सम्यग्दर्शनसंपन्नः	Ę	७४	सर्वेषां तु स नामानि	9	29
सम्यद्विवष्टदेशस्तु	9	२५२	सर्वेषां तु विशिष्टेन	હ	46
स यदि प्रतिपचेत	6	963	सर्वेषां तु विदित्वैषाम्	v	203
सरखतीदषद्वलोः	3	90	सर्वेषां धनजातानाम्	8	998
स राजा पुरुषो दण्डः	હ	98	सर्वेषामपि चैतेषां	92	64
सर्वे एव विकर्मस्थाः	3	२१४	सर्वेषामपि चैतेषां	92	68
सर्वं कर्मेंद्मायत्तम्	૭	204	सर्वेषामपि चैतेषाम्	Ę	68
सर्वं च तान्तवं रक्तम्	90	60	सर्वेषामपि तु न्याय्यम्	\$	202
सर्वं च तिलसंबद्धम्	٧	७५	सर्वेषामप्यभावे तु	9	966
सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्	90	902	सर्वेषामर्थिनो मुख्याः	6	२१०
सर्वतो धर्मषड्भागः		308	सर्वेषामेव दानानाम्	४	233
सर्वं तु समवेक्ष्येदम्	२	٤	सर्वेषामेव शौचानाम्	ч	908
सर्वं परवशं दुःखम्	४	950	सर्वी दण्डजितो लोकः	હ	२२
सर्वं वापि चरेद्रामम्	२	964	सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्	હ	900
सर्वं वा रिक्थजातं तत्	9	1 1 1 1 1 1	सर्वपाः षद यवो मध्यः	4	938
सर्वं खं ब्राह्मणस्येदम्		900	सवर्णाग्रे द्विजातीनाम्	3	
सर्वकण्टकपापिष्ठम्		253	स विद्यादस कृखेषु	ષ	ĘV
				And the second	

सच्याहृतिप्रणवकाः —	सावि	त्रीमा	साहसं वर्तमानं — सोम	पास्त	, कवेः
,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	अध्या.	श्लो.		भध्याः अध्या	. श्लो.
सव्याहतिप्रणवकाः	99	286	साहचे वर्तमानं तु	6	३४६
स सन्धार्यः प्रयत्नेन	34	68	साहसेषु च सर्वेषु	6	७२
सस्यान्ते नवसस्येख्या	8	२६	सीताद्रव्यापहरते	8	283
सहपिण्डिकयायां तु	3	२४८	सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिः	90	993
सह वापि व्रजेद्युक्तः	৩	२०७	सीमां प्रति समुत्पन्ने	4	२४५
सह सर्वाः समुत्पनः	७	२१४	सीमायामविषह्यायाम्	6	२६५
सहस्रं हि सहस्राणाम्	3	939	सीमाविवादधर्मश्र	6	Ę
सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य	3	48	सीमावृक्षांश्च कुर्वात	6	२४६
सहस्रं त्राह्मणो दण्ड्यः	6	३७८	सुखं ह्यवमतः शेते	3	943
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यम्	6	३८३	सुखाभ्युदयिकं चैव	93	66
सहासनमभित्रेप्सुः	6	369	सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा	3	38
सहोभौ चरतां धर्मम्	3	30	सुरवा क्षुत्वा च सुक्तवा च	4	984
सांतानिकं वक्ष्यमाणम्	99	9	सुबीजं चैव सुक्षेत्रे	90	43
सांवत्सरिकमाप्तैश्व	9	60	सुरां पीत्वा द्विजो मोहात्	99	80
साक्षिणः सन्ति नेत्युक्त्वा	: 6	40	सुरा वै मलमन्नानाम्	99	83
साक्षिप्रश्नविधानं च	9	994	सुवर्णचौरः कौनख्यम्	99	88
साक्षी दृष्टश्चतादन्यत्	6	७५	सुवर्णस्तेयकृद्धिप्रः	99	38
साक्ष्यभावे तु चत्वारः	6	346	सुवासिनीः कुमारीश्व	3	998
साक्यभावे प्रणिधिभिः	6	968	सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत	Ę	£4
साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैः	6	62	सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः	3	4
सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु	99	900	सूतानामश्वसारथ्यम्	90	४७
सा चेदक्षतयोनिः स्यात्	8	904	सूतो वैदेहकश्चेव	90	२६
सामध्वनात्रग्यजुषी	¥	923	सूत्रकार्पासकिण्वानाम्	6	326
सामन्ताश्चेनमृषा ब्रूयुः	6	243	सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः	2	229
सामन्तानामभावे तु	6	249	सेनापतिबलाध्यक्षी	v	968
सामादीनामुपायानाम्	v	908	सेवेतेमांस्तु नियमान्	२	904
साम्रा दानेन भेदेन	৩	996	सेनापलं च राज्यं च	93	900
सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य	ą	939	सोऽमिर्भवति वायुथ	v	৩
सारासारं च भाण्डानाम्	1.14	339	सोदर्या विभजेरंस्तम्	9	293
सावेवर्णिकमञ्चाद्यम्	Ę	288	सोऽनुभूयासुखोदकान्	93	96
सावित्राञ्छान्तिहोसांश्व	४	940	सोऽभिध्याय शरीरात्खात्	9	6
सावित्रीं च जपेन्नित्यम्	9.9	२२५	सोमपा नाम विशाणाम्		990
सावित्रीमात्रसारोऽपि	3	196	सोमपास्तु कवेः पुत्राः	. 3	986

सोमविक्रयिणे वि —	स्बधा	स्तिवत्ये	स्वप्ते सिक्त्वा — हिन	त हंस	वला
	अध्या.	श्लो.		मध्या.	श्हो.
सोमविक्रयिणे विष्टा	3	960	खप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी	2	969
सोमाश्यकीनिलेन्द्राणाम्	cg	35	खभाव एष नारीणां	2	293
सोमारौद्रं तु बह्वना	99	248	खभावेनैव यहूयुः		50
सोऽसहायेन मूढेन		30	खमांसं परमांसेन	4	45
सोऽस्य कार्याणि संपर्येत		90	स्वमेव त्राह्मणो भुङ्के	9	909
स्कन्धेनादाय मुसलम्	6	394	खयं वा शिश्रवृषणी	99	
खेनगायकयोश्वाचम्	૪	290	खयंक्रतश्च कार्यार्थम्		968
त्रियं स्पृशेददेशे यः	6	३५८	ख्यमेव तु यो दद्यात्		
स्त्रियां तु यद्भवेद्वित्तम्	8	996	खराष्ट्रे न्यायवृत्तः	9	928
खियां तु रोचमानायाम्	3	65	खर्गार्थमुभयार्थं वा		
श्चियाप्यसंभवे कार्यम्	6		खवीर्याद्राजवीर्याच	99	922 32
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन	98	48	स्वां प्रसृतिं चरित्रं च	3	47
स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या	3		स्तादानाद्वर्णसंसर्गात्	6	
स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः	6	६८	स्ताध्यायं श्रावयेत्पित्रये	2.30	908
स्रीणां सुखोद्यमऋूरम्		33	खाध्याये निखयुक्तः स्यात्	3	238
स्रीणामसंस्कृतानां	eg	७२	साध्याये निखयुक्तः स्यात्	3	७५
श्रीधनानि तु ये मोहात्	३	45	साध्यायेन व्रतहाँमैः	E	6
स्त्रीधर्मयोगं तापसम्	9	998		3	२८
स्त्रीपुंधर्मी विभागस्य	6	৩	स्वाध्यायेनार्चयेदवीन्	3	63
ब्रीबालोन्मत्तरुद्धानाम्	5	530	स्वानि कर्माणि कुर्वाणाम्	6	85
स्त्रीष्वनन्तरजातासु	90	Ę	स्वाम्यमाखौ पुरं राष्ट्रम्	3	388
स्थलजौदकशाकानि	Ę	93	खायंभुवस्यास्य मनोः	9	69
स्थानासनाभ्यां विहरेत्	99	358	खायंभुवाद्याः सप्तेते	9	63
स्थावराः कृमिकीटाश्च	93	83	खारोचिषथोत्तमस्य	3	65
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ	4	983	खेदजं दंशमशकम्	9	४५
स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिराम्	99	986	खेभ्यः खेभ्यस्तु कर्मभ्यः	93	90
स्पृष्ट्वैतानशुचिनिंखम्	४	983	स्वभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः	3	996
स्यन्दनाश्वः समे युध्येत	y	988	स्त्रे स्त्रे निविष्टः	9	34
स्यात्साहसं त्वन्वयवत्	6	332	₹		
स्रोतसां भेदको यश्च	ર	983	हत्वा गर्भमविज्ञातम्	99	20
खक्षेत्रे संस्कृतायां तु	9	955	हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा	3	३३
खधर्मी विजयसस्य	90	998	हत्वा लोकानपीमांस्नीन्	99	२६१
खधाऽस्त्विव तं ब्रुयुः	3	२५२	हत्वा हंसं बलाकां च	99	934

	अध्या.	श्हो.
हन्ति जातानजातांश्व	6	33
हरेत्रत्र नियुक्तायाम्	8	984
हर्षयेद्राह्मणां स्तुष्टः	34	२३३
इविर्यचिररात्राय	3	२६६
हविष्पान्तीयमभ्यस्य	99	349
हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्	99	७७
हितागेश्वोष्ट्रदमकः	3	9 ६ २
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च	92	४३
हिंखा भवन्ति कव्यादाः	92	48
हिंसाहिंसे मृदुऋरे	9	38
हिमवद्भिन्ध्ययोर्मध्यम्	3	29

हिरण्यसूमिमश्चं —	होमे :	गदाने
	अध्या.	श्लो.
हिरण्यभूमिमश्चं गाम्	8	966
हिरण्यमायुरतं च	8	968
हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या	v	306
हीनकियं निष्पुरुषम्	3	৩
हीनजातिस्त्रियं मोहात्	3	94
हीनाङ्गानतिरिकाङ्गान्	8	989
हीमान्नवस्त्रवेषः स्यात्	?	988
हुंकारं त्राह्मणस्योक्त्वा	99	308
हुत्वामी विधिवद्धोमान्	99	998
हदाभिः पूयते विप्रः	3	48
होमे प्रदाने भोज्ये च	3	280

इति मनुस्कृतिपद्यानुक्रमः समाप्तः।

मन्वर्थमुक्तावल्युद्धृत-ग्रन्थ-ग्रन्थकुन्नामस्ची।

the charle the party of the control of the control of the charles	Parameter and place and the parameter and the pa
अंगिराः (स्मृतिः)	949.
आदिपुराणम्	४४,२०७.
आपस्तम्बः ४१,४६,६०	
944,982,940.	
आभिधानिकाः (अमरः)	936.
आश्वलायनगृह्यस्त्रम् ४०	
१११,१२९,३३०,३	
उशनाः (स्मृतिः) १	
३५१.	
ऋग्वेदः ५,१४,२	92,309.
ऐतरेयोपनिषद्	92.
कालायनः (वार्तिकानि)	ξo,
३३८,३५९.	
कालायनः (स्मृतिः) १	०३,२९२,
२९६,३१७,३२१,३	
कौषीतकिरहस्यब्राह्मणम्	986.
गणसूत्राणि	90.
गृह्मवचनम्	89.
गोभिलः (स्मृतिः)	80.
गौतमः (स्मृतिः) ३६,४४	,88,88,
७८,८९,९५,११०,१	92,988,
944,944,299,2	
२९६,३२८,३४९,३	५६,३६४,
્રેડ૪.ઃાંાંાંા	24.50
छन्दोगपरिशिष्टम् ४२,१८२	,988.
छान्दोग्यबाह्मणम्	40.
छान्दोग्योपनिषद् ५,६,७,३	१३,१८९.
289.	
जयादिलः (टीकाकृत्)	909.
जाबालिः १५९,१६९,२११	13
जाबालोपनिषद्	२३५.

जैमिनिः ४,३२,३३,३५. तैत्तिरीयोपनिषद् ३,४,९,२४४. दक्षः (स्मृतिः) १६१,२०५,२२२. देवलः (स्मृतिः) ४२,११७,११८, १२७,१२८,१६९,२०९,२२२. **धरणीधरः** नारदः (स्मृतिः) २२४,२८९,२९५, ३१६. निगमः 938. पराशरः (स्मृतिः) २०५. पाणिनिः ५,७,१०,१५,१७,४०, ४५,४८,५२,५५,५९,६०, ६८,६९,७८,८१,८५,९०, **\$**₹,\$४,908,999,9₹६, १३४,१५२,२३१,२९१, ३३२,३६७. पुराणम् पैठीनसिः ४८,१४२,१५६. बहृचगृह्यसूत्रम् १०३,१०४,११२. बहुचब्राह्मणम् ३६५. बादरायणः (व्यासः) ४,६,११,२४. बौधायनः ७०,२२१, बृहदारण्यकोपनिषद् १८,४६,२४४. बृहंस्पतिः (स्मृतिः) १९५,२०९. ३०२,३१७,३२६,३७५,३८३. **ब्रह्मपुराणम् ब्रह्माण्डपुराणम्** 959. \$. भगवद्गीता भविष्यपुराणम् ३२,३५,३८,१३६. भोजदेव: मत्स्यपुराणम् १३८,३०५

989,360. मन्त्रः ₹. महाभारतम् मुण्डकोपनिषद् 6,289. मीमांसाभाष्यकारः 619. मेधातिथ-गोविन्दराजौ €,७,99, २४,३३,४२,५१,८२,८६,९६, 30, 96, 906, 908, 999, 992,993,924,930,938, 936,938,989,982,984, १६०,१६१,१६२,१६५,१७४, 962,962,964,966,986, २०३,२०९,२२३,२३५,२३६, २४४,२४५,२७४,२७७,२९०, २९५,२९७,३०५,३१४,३१५, 323,386,349,364. मोक्षधर्मः 22. यजुर्वेद: 306. यमः ४०,१२३,१९८,१९९,२३०, 237. याज्ञवरुक्यः ४६,५५,५६,७३,८५, ९५,११५,१३५,१८१,१८२, 990,988,200,299,230 २४१,२८०,२८४,२९५,३१४, 384,362. 998.

लोगाक्षिः ११९. वचनम् १३९,२९९. वसिष्ठः (स्मृतिः) ४३,८६,१११, ११७,१२०,२१२,२३२,३५६,

वाजसनेयत्राह्मगम् ३७२. वायुपुराणम् 936,943. व्यासः (स्मृतिः) ८३,८६,११३, 303. विधानम् 998. विश्वरूपः 968,206. विच्णुः (स्मृतिः) ७०,१४०,२०५, २०६,२१३,२१६,२४०. विष्णुपुराणम् 2,29,22,80,42. 900,948,902. वैद्यकाः 20 शंख लिखितौ (समृतिः) २११,२३४. शङ्घः ३९,१३३,१४०,२२०. शातातपः 904. शीनकः 68. श्रुतिः ११,१३,२४,३६,१०१,१२०, 928,982,228,289,242, २६४,२८६,३०५,३०८,३८२. अव्णम् 383. सांख्यकारिकाः सिद्धान्तकौमुदी (परिशिष्टम्) ७,३०, 999. सुमन्तुः 200. सूत्रकार: 988. स्मृलन्तरम् 983. हारीतः (स्मृतिः) ३२,३४,८४, ८५,१२४,१५०,१९४,१९६,

200,270,256.